

کشف الباری عَمَّا فِي صَحِيحِ البخَارِي

تصنيف
حضرة مولانا سید محمد خاں
عالم شیعہ الحدیث کائنات

مستخرج من

مؤلفات مولانا فیضی قاضی امجد الدین
وحاجی عبدالحق صاحب

دارالافتاء
الاسلامیہ
کراچی

کشف الباری

عمانی
صحیح البخاری

کتاب العلم (اول)

تالیف ← صدر وفاق المدارس مولانا سلیم الله خان مدظلہ العالی
شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی
ترتیب و تحقیق ← مولانا نور البشر صاحب استاذ جامعہ فاروقیہ کراچی
ترجمہ ← مولانا شہ فیصل فاضل وفاق المدارس، امداد العلوم

خصوصیات

جلد ۳

- ① دا حدیثو تخریج
- ② د تعلیقات بخاری تخریج کول
- ③ د اسماء الرجال مختصر تعارف
- ④ د گرانو لغاتو لغوی صرفی او نحوی حل
- ⑤ ماقبل باب سره د ربط په باره کښې پوره تحقیق
- ⑥ د شرحې د هرې خبرې په حاشیہ کښې حواله ورکول
- ⑦ د ترجمه الباب مقصد په بیانولو کښې پوره تحقیق
- ⑧ د مختلفو مذاہبو تحقیقی بیان او بیا د مذهب حنفی ترجیح
- ⑨ د حدیث اطراف بیانول چه په بخاری کښې دا حدیث په کوم کوم ځانې کښې دې

فیصل کتب خانہ محلہ جنگی پېښور

خوړونکي

۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵

موبائل:

فهرست مضامین

شماره	مضمون	صفحه

۳۴ عرض د مرتب

کتاب العلم

۳۶ د وحی. ایمان او علم په مینځ کښې ترتیب او مناسبت

۳۶ د علم حقیقت او ددې قسمونه

۳۷ وحی الهام او فراست

۱- باب فضل العلم

۳۹ تنبيه

۳۹ د قول.. الله.. اعراب

۴۰ د مذکوره آیتونو نه د ترجمې اثبات

۴۰ ① رومې آیت «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ»

۴۰ ② دویم آیت «رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا»

۴۰ د علم نه مراد دلته علم دین دې

۴۱ مؤلف رحمه الله د مذکوره ترجمې لاندې یو مسند حدیث ولې ذکر نکړو؟

۴۲ د عالم د بقاء راز په علم کښې پټ دې

۴۲ د حضرت شیخ الهند رحمه الله عجیبه تحقیق

۴۴ فائده

۴۴ د تکرار فی الترجمة، اعتراض، دهغې جواب او د ترجمې مقصود

۲- باب مَنْ سِئِلَ عِلْمًا وَهُوَ مُشْتَغِلٌ فِي حَدِيثِهِ فَأَتَمَّ الْحَدِيثَ ثُمَّ أَجَابَ السَّائِلَ

۴۵ ددې باب ما قبل باب سره مناسبت

۴۶ د ترجمه الباب مقصد

۴۷ حدیث باب

۴۷ رجال الحديث

۴۷ محمد بن سنان رحمه الله

۴۸ فلیح

۵۰ تنبيه

شمیره	مضمون	صفحه
۵۱	ابراهیم بن المنذر	۵۱
۵۱	ددوی په باره کښې د جرح او تعدیل دعا لمانور حمله الله اقوال	۵۱
۵۳	محمد بن فلیح	۵۳
۵۴	محمد بن فلیح پلار فلیح بن سلیمان	۵۴
۵۴	هلال بن علي	۵۴
۵۵	عطاء بن یسار	۵۵
۵۵	ابو هریره رضي الله عنه	۵۵
۵۵	قوله: يَنْمُو النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَجْلِسٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ أَعْرَابِيٌّ	۵۵
۵۵	دا اعرابی څوک وو؟	۵۵
۵۵	قوله: فَقَالَ مَتَى السَّاعَةُ فَبَضِيَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَدِّثُ فَقَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ	۵۵
۵۶	د سوال په جواب کښې د تاخیر گنجائش وی او که نه وی؟	۵۶
۵۶	قوله: حَتَّى إِذَا قَضَىٰ حَدِيثُهُ قَالَ أَيْنَ أَرَاهُ السَّائِلُ عَنِ السَّاعَةِ	۵۶
۵۶	د،، این اراه السائل،، مطلب	۵۶
۵۶	دلته شک د کوم راوی د طرفه دي؟	۵۶
۵۷	قوله: قَالَ مَا أَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ فَإِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ قَالَ كَيْفَ	۵۷
۵۷	،، جواب علی أسلوب المحکم،، او په قرآن کریم کښې د دې نظائر	۵۷
۵۸	د،، وسد،، لغوی تحقیق	۵۸
۵۸	،، إذا ضيعت الأمانة،، کښې د،، امانت،، نه څه مراد دي؟	۵۸
۵۸	د نا اهل نه مراد بي دينه دي	۵۸
۵۹	د حدیث شریف کتاب العلم سره مناسبت	۵۹
	۳- بَابُ مَنْ رَفَعَ صَوْتَهُ بِالْعِلْمِ	
۵۹	د ترجمه الباب مقصد	۵۹
۶۱	حدیث باب	۶۱
۶۱	رجال الحديث	۶۱
۶۱	ابو النعمان عارم بن الفضل	۶۱
۶۱	ابو عوانه	۶۱
۶۱	ابو بشر	۶۱
۶۳	د سف د: ما هك	۶۳

شماره	مضمون	صفحه
۲۴	د، ما هک،، تحقیق	۲۴
۲۴	د، لفظ منصرف دې که غیر منصرف؟	۲۴
۲۴	د منصرف و نیلو څه وجه ده؟	۲۴
۲۵	عبد الله بن عمرو	۲۵
۲۵	قوله قَالَ تَخَلَّفَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ سَأَفْرَأُهَا:	۲۵
۲۵	دا د کوم ځانې سفر وو؟	۲۵
۲۶	قوله: فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ:	۲۶
۲۶	د، أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ،، لغوي تحقیق	۲۶
۲۷	قوله: فَبَعَلْنَا نَحْنُ عَلَى أَرْجُلِنَا:	۲۷
۲۷	د مسح نه څه مراد دې؟	۲۷
۲۸	قوله: فَتَأْدَى بِأَعْلَى صَوْتِهِ وَيُلْ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا:	۲۸
۲۸	اثبات د ترجمې	۲۸
۲۸	د نبی کریم ﷺ انداز بیان	۲۸
۲۸	د، ویل،، او،، عقب،، تحقیق او مراد	۲۸
	سَهَابُ قَوْلِ الْمُحَدِّثِ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأُنْبَأَنَا	
۲۹	وړاندې باب سره مناسبت	۲۹
۲۹	د ترجمة الباب مقصود:	۲۹
۷۰	د تحمل حدیث انواع	۷۰
۷۰	①،، السماع من لفظ الشيخ،،	۷۰
۷۱	②،، القراءة علي الشيخ،،	۷۱
۷۱	د قراعت علي الشيخ یا عرض حکم	۷۱
۷۱	د قراعت علي الشيخ مرتبه	۷۱
۷۲	③،، الإجازة،،	۷۲
۷۲	د اجازت قسمونه	۷۲
۷۴	④ المناولة	۷۴
۷۵	د مناوله حکم او ددې مرتبه	۷۵
۷۵	⑤ المكاتبة	۷۵
۷۶	⑥ الاعلام	۷۶

شماره	مضمون	صفحه
۷۶	د اعلام، په بنیاد باندې روایت د حدیث صحیح دې او که نه دې؟	۷۶
۷۶	⑥ الوصیه	۷۶
۷۶	د تحمل په دې نوع سره روایت کول جائز دی او که نه؟	۷۶
۷۶	⑧ الوجادة	۷۶
۷۷	طرق د اداء حدیث	۷۷
۷۷	د سماع الفاظ	۷۷
۷۷	د سماع د الفاظ مراتب	۷۷
۷۷	تنبيه	۷۷
۷۸	د سماع من لفظ الشيخ، او قرأت علی الشيخ، په صورت کښې به په الفاظ ادا کښې تفریق کيږي او که نه؟	۷۸
۷۹	د قرأت علی الشيخ، په صورت کښې د اداء الفاظ	۷۹
۷۹	مذاهب علماء	۷۹
۸۰	د اجازت په طریقي سره د حاصل شوو روایاتو طریقه اداء	۸۰
۸۰	د اجازت یو څو نور الفاظ	۸۰
۸۰	د مناو له، په طریقه د حاصل شوو روایاتو طریقه د اداء	۸۰
۸۱	قوله: وَقَالَ لَنَا الْحَمِيدِيُّ كَانَ عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأَبْنَانَا وَسَمِعْتُ وَاجِدًا:	۸۱
۸۱	د قال لنا، قال لی، ذکر لنا، او ذکر لی د استعمال مواقع	۸۱
۸۲	الحميدي	۸۲
۸۴	ابن عيينه	۸۴
۸۲	تنبيه	۸۲
۸۷	د صحابه کرامو د تحديت الفاظ او د دې د ذکر کولو مقصد	۸۷
۸۸	د حضرت ابن مسعود رضي الله عنه د رومي تعليق تخريج	۸۸
۸۸	تنبيه	۸۸
۸۸	د حضرت ابن مسعود رضي الله عنه د دويم تعليق تخريج	۸۸
۸۹	تنبيه	۸۹
۸۹	د حضرت حذيفه رضي الله عنه د تعليق تخريج	۸۹
۸۹	حضرت حذيفه رضي الله عنه	۸۹
۸۹	په اسلام کښې د معاهدې احترام	۸۹

شمیره	مضمون	صفحه
۹۰	حضرت حذیفه رضی الله عنه د . . نبی کریم صلی الله علیه و آله رازدار ، لقب سره یادیډو	۹۰
۹۱	د حضرت عمر رضی الله عنه «أنت أخي وأنا أخوك» فرمائیل	۹۱
۹۱	دا ابو العالیه خوک دي ؟	۹۱
۹۲	قول راجح	۹۲
۹۳	ابو العالیه ریاحی	۹۳
۹۴	د . . حدیث ابی العالیه الریاحی ریاح ، مطلب	۹۴
۹۵	د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په نیز د ابو العالیه رضی الله عنه مقام	۹۵
۹۵	قوله: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رضی الله عنه	۹۵
۹۵	د حدیث قدسی تعریف	۹۵
۹۶	قوله: وَقَالَ أَنَسٌ:	۹۶
۹۵	دلته د حضرت انس رضی الله عنه کوم حدیث مراد دي ؟	۹۵
۹۶	د مذکوره تعلیق تخریج	۹۶
۹۶	قوله: وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ:	۹۶
۹۷	ددې نه کوم حدیث مراد دي ؟	۹۷
۹۷	د مذکوره دواړو حدیثونو تخریج	۹۷
۹۷	د حدیث معنعن په حکم کښې اختلاف	۹۷
۱۰۰	د . . قال فلان ، ذکر فلان ، ، وغیره حکم	۱۰۰
۱۰۱	حدیث باب	۱۰۱
۱۰۱	رجال الحديث	۱۰۱
۱۰۱	قتیبه بن سعید	۱۰۱
۱۰۱	اسماعیل بن جعفر	۱۰۱
۱۰۱	عبد الله بن دينار	۱۰۱
۱۰۳	حضرت عبد الله بن عمر رضی الله عنه	۱۰۳
۱۰۳	قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَسْقُطُ وَرَقُهَا وَإِنَّهَا مَثَلُ الْمُسْلِمِ:	۱۰۳
۱۰۳	د کجورې د ونې او مسلمان په مینځ کښې وجوه تشبیه	۱۰۳
۱۰۴	د تشبیه یو څو معقولې وجې	۱۰۴
۱۰۶	قوله: فَتَذَنُّونِي مَا هِيَ:	۱۰۶
۱۰۶	قوله: فَوَقَّعَ النَّاسُ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي:	۱۰۶

شماره	مضمون	صفحه
۱۰۶	قوله: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَوَقَعَ فِي نَفْسِي أَنَّهَا الْخُلَّةُ فَاسْتَحْيَيْتُ:	۱۰۶
۱۰۶	د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د شرمیدو وجه څه وه؟	۱۰۶
۱۰۶	د اولاد په ترقی سره د مورپلار زړه خوشحالیږي	۱۰۶
۱۰۷	د علامه تقی الدین سبکی واقعہ:	۱۰۷
۱۰۷	د حافظ عراقی واقعہ:	۱۰۷
۱۰۷	قوله: ثُمَّ قَالَ وَاحِدٌ ثَمَامِي يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ الْخُلَّةُ:	۱۰۷
۱۰۷	په ترجمه الباب او حدیث باب کنبې مطابقت:	۱۰۷
۱۰۷	په دې حدیث سره د ترجمه الباب اثبات:	۱۰۷
	ه- بَابُ طَرَحِ الْإِمَامِ الْمَسْأَلَةِ عَلَى أَصْحَابِهِ لِيُخْتَبَرَمَا عِنْدَهُمُ مِنَ الْعِلْمِ	
۱۰۸	ما قبل سره مناسبت:	۱۰۸
۱۰۸	د ترجمه الباب مقصد:	۱۰۸
۱۰۸	حدیث باب:	۱۰۸
۱۰۹	رجال الحديث:	۱۰۹
۱۰۹	خالد بن مخلد:	۱۰۹
۱۱۰	د تشیع الزام او ددې حقیقت:	۱۱۰
۱۱۰	سليمان:	۱۱۰
۱۱۲	عبد الله بن دينار:	۱۱۲
۱۱۲	ابن عمر:	۱۱۲
۱۱۲	قوله: إِنَّ مِنْ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَسْقُطُ وَرَقُهَا وَإِنَّهَا مِثْلُ الْمُسْلِمِ:	۱۱۲
۱۱۲	په حدیث باب کنبې د اسناد په رجالو کنبې د تغیر فائده:	۱۱۲
۱۱۲	د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت:	۱۱۲
	۶- بَابُ مَا جَاءَ فِي الْعِلْمِ	
۱۱۳	په دې باب کنبې دنسوخو اختلاف:	۱۱۳
۱۱۳	تیرشوی باب سره مناسبت:	۱۱۳
۱۱۳	آیا په قراعت او عرض کنبې فرق شته؟	۱۱۳
۱۱۴	د ترجمه الباب مقصد:	۱۱۴
۱۱۴	د ،، قراعت علی الشیخ ،، مانعین:	۱۱۴
۱۱۵	د ،، قراعت علی الشیخ ،، مجوزین:	۱۱۵

شماره	مضمون	صفحه
۱۱۵	قول فیصل	۱۱۵
۱۱۵	تنبيه	۱۱۵
۱۱۶	قوله: وَرَأَى الْحَسَنُ وَالثَّوْرِيَّ وَمَالِكَ الْقِرَاءَةَ جَاهِلَةً:	۱۱۶
۱۱۶	قوله: وَاحْتَجَّ بَعْضُهُمْ فِي الْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ بِحَدِيثِ هَمَامِ بْنِ ثَعْلَبَةَ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.....	۱۱۶
۱۱۷	قوله: أَخْبَرَ هَمَامٌ قَوْمَهُ بِذَلِكَ فَأَجَازُوهُ:	۱۱۷
۱۱۷	د امام مالک رحمہ اللہ استدلال	۱۱۷
۱۱۷	قوله: وَاحْتَجَّ مَالِكٌ بِالصَّحِّ يَقْرَأُ عَلَى الْقَوْمِ فَيَقُولُونَ أَشْهَدُنَا فُلَانٌ وَيَقْرَأُ ذَلِكَ قِرَاءَةً عَلَيْهِمْ وَيَقْرَأُ عَلَى الْمُقْرَأِ فَيَقُولُ الْقَارِءُ أَقْرَأَنِي فُلَانٌ:	۱۱۷
۱۱۸	① يوه مسئله	۱۱۸
۱۱۸	② دويمه مسئله	۱۱۸
۱۱۹	حديث باب	۱۱۹
۱۱۹	رجال الحديث	۱۱۹
۱۱۹	محمد بن سلام	۱۱۹
۱۱۹	محمد بن الحسن الواسطي	۱۱۹
۱۲۰	حافظ ذهبي رحمه الله فرمائی ، ، ثقة ، ،	۱۲۰
۱۲۰	امام دارقطني رحمه الله فرمائی ، ، لا بأس به ، ،	۱۲۰
۱۲۱	عوف	۱۲۱
۱۲۱	الحسن	۱۲۱
۱۲۱	قوله: لَا بَأْسَ بِالْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ:	۱۲۱
۱۲۱	د مذکورہ اثر تخریج	۱۲۱
۱۲۱	قوله: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ سُفْيَانَ:	۱۲۱
۱۲۱	قوله: قَالَ إِذَا قُرِئَ عَلَى الْمُحَدِّثِ فَلَا بَأْسَ أَنْ يَقُولَ حَدَّثَنِي:	۱۲۱
۱۲۲	قوله: قَالَ وَسَمِعْتُ أَبَا عَاصِمٍ يَقُولُ عَنْ مَالِكٍ وَسُفْيَانَ الْقِرَاءَةَ عَلَى الْعَالِمِ وَقِرَاءَتُهُ سَوَاءٌ.....	۱۲۲
۱۲۲	قوله: ابوعاصم:	۱۲۲
۱۲۳	د ، نبیل ، ، لقب پریوتلو دلچسپ وجوه	۱۲۳
۱۲۴	ددې قول څه مقصد دې؟	۱۲۴
۱۲۵	حديث باب	۱۲۵
۱۲۵	رجال الحديث	۱۲۵

شماره	مضمون	صفحه
۱۲۵	عبد الله بن يوسف	۱۲۵
۱۲۵	اللیث	۱۲۵
۱۲۵	سعید	۱۲۵
۱۲۶	شريك بن عبد الله بن ابي نمر	۱۲۶
۱۲۷	په دوی باندې د .. وضع حدیث .. او د .. قدری .. کیدو الزام او دهغې تردید	۱۲۷
۱۲۷	فائده	۱۲۷
۱۲۷	انس بن مالک رضی الله عنه	۱۲۷
۱۲۸	قوله: يَنْتَأَمِنُ جُلُوسُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى جَمَلٍ : ۱۲۸	۱۲۸
۱۲۸	د حضرت ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه راتگ په کوم سن کښې شوې وو؟	۱۲۸
۱۳۰	قوله: فَأَنَاحَهُ فِي الْمَسْجِدِ ثُمَّ عَقَلَهُ :	۱۳۰
۱۳۱	قوله: ثُمَّ قَالَ لَهُمْ أَيُّكُمْ مُحَمَّدٌ :	۱۳۱
۱۳۱	قوله: وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَّكِئٌ بَيْنَ ظَهْرَانِيهِمَا :	۱۳۱
۱۳۱	آیا دده لگولو سره کیناستل د نبی کریم صلی الله علیه و آله عادت وو؟	۱۳۱
۱۳۱	د .. بین ظهرانیه .. تحقیق	۱۳۱
۱۳۲	فائده	۱۳۲
۱۳۲	قوله: فَقُلْنَا هَذَا الرَّجُلُ الْأَيْبُضُ الْمُتَّكِئُ :	۱۳۲
۱۳۲	د نبی کریم صلی الله علیه و آله رنگ مبارک	۱۳۲
۱۳۲	قوله: فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ يَا ابْنَ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ :	۱۳۲
۱۳۲	د .. ابن عبد المطلب .. ونیلو وجه	۱۳۲
۱۳۳	قوله: فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَحْبَبْتُكَ :	۱۳۳
۱۳۳	د .. قد احببتك .. معنی	۱۳۳
۱۳۳	قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي سَأَلْتُكَ فَمَشَى دَعَاكَ فِي السَّأَلَةِ :	۱۳۳
۱۳۳	قوله: فَلَا تَجِدْ عَلَيَّ فِي نَفْسِكَ :	۱۳۳
۱۳۳	د .. وجد .. د مصادرو لغوی تحقیق	۱۳۳
۱۳۴	قوله: فَقَالَ سَلْ عَمَّا بَدَا لَكَ :	۱۳۴
۱۳۴	قوله: فَقَالَ أَسْأَلُكَ بِرَبِّكَ وَرَبِّ مَنْ قَبْلَكَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ إِلَى النَّاسِ كَلِمَهُ فَقَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ :	۱۳۴
۱۳۴	په تفصیل سره د قسم ورکولو وجه	۱۳۴
۱۳۴	قوله: قَالَ أَشْهَدُكَ بِاللَّهِ وَاللَّهِ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَاةَ الْخَمْسَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ قَالَ :	۱۳۴

شمیره	مضمون	صفحه
۱۳۴	قوله: قَالَ أَشْذَكَ بِاللَّهِ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تَصُومَ هَذَا الشَّهْرَ مِنَ السَّنَةِ قَالَ اللَّهُمَّ نَعَمْ	۱۳۴
۱۳۵	قوله: قَالَ أَشْذَكَ بِاللَّهِ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تَأْخُذَ هَذِهِ الصَّدَقَةَ مِنْ أَغْنِيَانَا فَتَقْسِمَهَا عَلَى فَقْرَانَا	۱۳۵
۱۳۵	آیا سری خپل زکات پخپله نشی تقسیمولی؟	۱۳۵
۱۳۵	صرف د... فقراء... د تخصیص وجه	۱۳۵
۱۳۵	بل بنار ته د زکاة منتقل کولو مسئله	۱۳۵
۱۳۶	قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ آمَنْتُ بِمَا جِئْتُ بِهِ:	۱۳۶
۱۳۶	د حضرت ضمام رضی الله عنه حاضری په حالت د اسلام کښې شوې او که په حالت د کفر کښې؟	۱۳۶
۱۳۶	د... زعم... نه د حضرت ضمام په عدم اسلام باندې استدلال او د هغې جواب	۱۳۶
۱۳۷	د مقلد ایمان معتبر دي	۱۳۷
۱۳۸	قوله: وَأَنَا رَسُولُ مَنْ وَدَّاهِي مِنْ قَوْمِي وَأَنَا ضَمَامُ بْنُ ثَعْلَبَةَ أَخُو بَنِي سَعْدِ بْنِ بَكْرِ:	۱۳۸
۱۳۸	په حدیث باب کښې د حج ذکر نشته	۱۳۸
۱۳۸	تنبيه	۱۳۸
۱۳۹	د حدیث باب تعلق	۱۳۹
۱۴۰	قوله: وَرَوَاهُ مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ الْمُغِيرَةِ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهَذَا:	۱۴۰
۱۴۰	د مذکوره متابعاتو تخريج	۱۴۰
۱۴۰	قوله: علي بن عبد الحميد:	۱۴۰
۱۴۱	د مذکوره متابعاتو تعلیقاً د تخريج کولو وجه	۱۴۱
۱۴۱	آیا امام بخاری رحمته الله سلیمان بن المغیره قابل د احتجاج نه گڼی؟	۱۴۱
۱۴۳	د ضمام حدیث او د هغې ترجمه	۱۴۳
۱۴۴	رجال الحديث	۱۴۴
۱۴۴	موسی بن اسماعیل:	۱۴۴
۱۴۴	سلیمان بن المغیره:	۱۴۴
۱۴۶	ثابت:	۱۴۶
۱۴۸	د حضرت بنانی رحمته الله عبادت او تلاوت سره شوق	۱۴۸
۱۴۸	حضرت انس رضی الله عنه :	۱۴۸
۱۴۸	تنبيه	۱۴۸

شماره	مضمون	صفحه

۷- بَاب مَا يُدْكَرُ فِي الْمُنَاوَلَةِ وَكِتَابِ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالْعِلْمِ إِلَى الْبُلْدَانِ

- ۱۴۸ ماقبل سره مناسبت او د ترجمه الباب مقصد
- ۱۴۹ د مناوله د ابخاثر خلاصه
- ۱۴۹ د مکاتبت د ابخاثر خلاصه
- ۱۵۰ مناوله مقرونه بالا جازت ، او مکاتبه دواړه برابر دی او که متفاوت دی؟
- ۱۵۰ قوله: وَقَالَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ نَسَخَ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَ الْمَصَاحِفَ فَبَعَثَ بِهَا إِلَى الْأَفْأَقِ:
- ۱۵۰ د حضرت انس رضي الله عنه د مذکوره تعلیق تخریج
- ۱۵۰ د حضرت انس رضي الله عنه د مذکوره روایت خلاصه
- ۱۵۱ حضرت عثمان رضي الله عنه ټولې خومره نسخې تیار کړې؟ او کوم کوم ځانې ته ئې لیکلې وې؟
- ۱۵۱ یو اشکال او دهغې جواب
- ۱۵۲ قوله: وَدَأَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ وَنَحْنُ بْنُ سَعِيدٍ وَمَالِكُ بْنُ أَنَسٍ ذَلِكَ جَابِرًا:
- ۱۵۲ عبد الله بن عمر نه څوک مراد دي؟
- ۱۵۲ د يحيى بن سعيد د اثر تخریج
- ۱۵۲ د امام مالک رحمته الله علیه د اثر تخریج
- ۱۵۲ قوله: وَاحْتَجَّ بَعْضُ أَهْلِ الْحِجَازِ فِي الْمُنَاوَلَةِ بِحَدِيثِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيْثُ كَتَبَ:
- ۱۵۷ د بعضې اهل حجاز نه څوک مراد دي؟
- ۱۵۷ د مذکوره سريه د واقعي تخریج
- ۱۵۷ د واقعي خلاصه
- ۱۵۹ حديث باب
- ۱۵۹ رجال الحديث
- ۱۵۹ اسماعيل بن عبد الله
- ۱۵۹ ابراهيم بن سعد
- ۱۵۹ صالح
- ۱۵۹ ابن شهاب
- ۱۵۹ عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود
- ۱۶۰ عبد الله بن عباس رضي الله عنهما
- ۱۶۰ قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ بِكِتَابِهِ رَجُلًا:
- ۱۶۰ د ، رجل ، نه څوک مراد دي؟

شمیره	مضمون	صفحه
۱۲۰	حضرت عبداللہ بن حذافہ سہمی رضی اللہ عنہ	۱۲۰
۱۲۱	قوله: وَأَمْرًا أَنْ يَدْفَعَهُ إِلَى عَظِيمِ الْبَحْرَيْنِ فَدَفَعَهُ عَظِيمُ الْبَحْرَيْنِ إِلَى كَسْرَى:	۱۲۱
۱۲۱	د عظیم بحرین نه خوک مراد دي؟	۱۲۱
۱۲۱	د کسری نه خوک مراد دي؟	۱۲۱
۱۲۱	قوله: فَلَمَّا قَرَأَهُ مَرَّ قَهُ:	۱۲۱
۱۲۱	د کسری غصه کیدل، او د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د گرفتارولو کوشش	۱۲۱
۱۲۱	د باذان اسلام	۱۲۱
۱۲۲	قوله: فَحَبِطْتُ أَنَّ ابْنَ الْمُسَيَّبِ قَالَ قَدَعَا عَلَيْهِمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يُحَرِّقُوا:	۱۲۲
۱۲۲	په خط شلولو باندې کسری دپاره د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بد دعا او د هغې اثر	۱۲۲
۱۲۳	حديث باب	۱۲۳
۱۲۳	رجال الحديث	۱۲۳
۱۲۳	محمد بن مقاتل ابو الحسن	۱۲۳
۱۲۴	عبداللہ	۱۲۴
۱۲۴	شعبه	۱۲۴
۱۲۴	قتاده	۱۲۴
۱۲۴	حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ	۱۲۴
۱۲۴	قوله: كَتَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا أَوْ أَرَادَ أَنْ يَكْتُبَ:	۱۲۴
۱۲۵	قوله: فَقِيلَ لَهُ إِنَّهُمْ لَا يَقْرَءُونَ كِتَابًا إِلَّا اِمْتَنُوا فَأَمَّا خَاتَمًا مِنْ فِغْةٍ نَقَشَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ:	۱۲۵
۱۲۵	د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم گتمه او د هغې نقش	۱۲۵
۱۲۵	د روایت باب مقصد	۱۲۵
۱۲۵	فائده	۱۲۵
۱۲۶	قوله: فَقُلْتُ لِقَتَادَةَ مَنْ قَالَ نَقَشَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أُنْسُ:	۱۲۶
۱۲۶	د مذکور عبارت مقصد	۱۲۶
۱۲۶	فائده	۱۲۶

۸- بَاب مَنْ قَعَدَ حَيْثُ يَنْتَهِي بِهِ الْمَجْلِسُ وَمَنْ رَأَى فُرْجَةً فِي الْحَلْقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا

۱۲۷	د علم په مجلس کښې د کیناستلو طریقہ او آدب	۱۲۷
۱۲۷	ما قبل سره مناسبت	۱۲۷

شماره	مضمون	صفحه
۱۲۸	حدیث باب.....	۱۲۸
۱۲۸	رجال الحدیث.....	۱۲۸
۱۲۸	اسماعیل.....	۱۲۸
۱۲۸	مالک.....	۱۲۸
۱۲۸	اسحاق بن عبد الله بن ابی طلحه.....	۱۲۸
۱۲۹	ابومره مولی د عقیل بن ابی طالب.....	۱۲۹
۱۳۰	ابو واقد اللیثی.....	۱۳۰
۱۷۱	قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَمَاهُ وَجَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَالنَّاسُ مَعَهُ إِذَا قَبِلَ.....	۱۷۱
۱۷۱	د حدیث باب مطلب.....	۱۷۱
۱۷۱	قوله: فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَرَأَى فُرْجَةً فِي الْحُلُقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا وَأَمَّا الْآخَرُ فَجَلَسَ خَلْفَهُمَا وَأَمَّا الثَّالِثُ:.....	۱۷۱
۱۷۲	قوله: فَلَمَّا فَرَغَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَلَا أُخْبِرُكُمْ عَنْ النَّفَرِ الثَّلَاثَةِ أَمَّا أَحَدُهُمْ.....	۱۷۲
۱۷۲	د استجیاء دوه معانی.....	۱۷۲
۱۷۳	د حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه لطیف توجیه.....	۱۷۳
۱۷۳	قوله: فَأَسْتَعِيَا اللَّهُ مِنْهُ:.....	۱۷۳
۱۷۳	قوله: وَأَمَّا الْآخَرُ فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ:.....	۱۷۳
۱۷۳	دا جمله خبریه ده او که دعائیه؟.....	۱۷۳
	۹- بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَبِّ مُبَلِّغٍ أَوْعَى مِنْ سَامِعٍ	
۱۷۴	ما قبل باب سره مناسبت.....	۱۷۴
۱۷۴	په ترجمه الباب کښې د مذکوره تعلیق تخریج.....	۱۷۴
۱۷۴	د ترجمه الباب مقصد.....	۱۷۴
۱۷۵	د امام بخاری رحمته الله علیه د رباعیاتو حیثیت.....	۱۷۵
۱۷۵	حدیث باب.....	۱۷۵
۱۷۲	رجال الحدیث.....	۱۷۲
۱۷۲	مسدد.....	۱۷۲
۱۷۲	بشر.....	۱۷۲
۱۷۷	ابن عون.....	۱۷۷
۱۷۹	ابن سیرین.....	۱۷۹
۱۷۹	عبد الرحمن بن ابی بکره.....	۱۷۹

شمیره	مضمون	صفحه

۱۸۰	حضرت ابوبکره رضی اللہ عنہ	۱۸۰
۱۸۰	پہ... ذکر.. کنبی ضمیر کوم طرف ته راجع دی؟.....	۱۸۰
۱۸۰	قوله: وَأَمَّا إِنْشَانٌ بَغِطَافٍ أَوْ يَرْمِ مَائِهِ:.....	۱۸۰
۱۸۰	د انسان نه خوک مراد دی؟.....	۱۸۰
۱۸۱	خطام او زمام دواړه یو دی؟ او که دواړو کنبی فرق دی؟.....	۱۸۱
۱۸۱	قوله: قَالَ أَيْ يَوْمَ هَذَا فَسَكَنَّا حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْتَمِيهِ سِوَى اسْمِهِ قَالَ أَلَيْسَ يَوْمَ النَّحْرِ قُلْنَا:.....	۱۸۱
۱۸۱	په روایت باب کنبی تعارض او دفع د تعارض.....	۱۸۱
۱۸۳	قوله: قَالَ فَأَيُّ شَهْرٍ هَذَا فَسَكَنَّا حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْتَمِيهِ بِغَيْرِ اسْمِهِ فَقَالَ أَلَيْسَ بِذِي الْحِجَّةِ:.....	۱۸۳
۱۸۳	قوله: قَالَ فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ بَيْنَكُمْ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا:.....	۱۸۳
۱۸۳	یو اشکال او دهغې جواب.....	۱۸۳
۱۸۳	قوله: لِيُبَيِّنَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ:.....	۱۸۳
۱۸۳	قوله: فَإِنَّ الشَّاهِدَ عَلَى أَنْ يُبَيِّنَ مَنْ هُوَ أَوْ عَلَى لَهُ مِنْهُ:.....	۱۸۳

۱۰- بَابُ الْعِلْمِ قَبْلَ الْقَوْلِ وَالْعَمَلِ

۱۸۴	تیرشوی باب سره مناسبت.....	۱۸۴
۱۸۴	د ترجمه الباب مقصد او د تقدیم قسمونه.....	۱۸۴
۱۸۶	قوله: لِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى ﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ﴾ قَبْدًا بِالْعِلْمِ:.....	۱۸۶
۱۸۶	د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پخپل مقصد باندې استدلال.....	۱۸۶
۱۸۶	قوله: وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ:.....	۱۸۶
۱۸۶	د حدیث مذکور تخريج.....	۱۸۶
۱۸۶	د حدیث د مذکور حصې راوړلو مقصد.....	۱۸۶
۱۸۷	د نبی لغوی او اصطلاحی تعریف.....	۱۸۷
۱۸۷	آیا «علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل» حدیث دی؟.....	۱۸۷
۱۸۸	قوله: وَرَبُّوْا الْعِلْمَ مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَبْطٍ وَافٍ:.....	۱۸۸
۱۸۸	د لفظ... ورثوا... تحقیق.....	۱۸۸
۱۸۸	«مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَبْطٍ وَافٍ» دا جمله خبر دی او که امر دی.....	۱۸۸
۱۸۸	قوله: وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ بِهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ:.....	۱۸۸
۱۸۸	د دې حدیث تخريج.....	۱۸۸

شمیره	مضمون	صفحه
۱۸۹	قوله: وَقَالَ جَلْ ذِكْرُهُ (إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ):	۱۸۹
۱۸۹	مذکوره آیت نه د علم د فضیلت اثبات	۱۸۹
۱۸۹	آیا علم سره خشیت لازم دي؟	۱۸۹
۱۹۰	تنبيه	۱۹۰
۱۹۰	قوله: وَقَالَ (وَمَا يَعْزِلُهَا إِلَّا الْعِلْمُونَ):	۱۹۰
۱۹۰	قوله: (وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ):	۱۹۰
۱۹۰	قوله: وَقَالَ (قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ):	۱۹۰
۱۹۰	د علماؤ پشان کسې د ابن دريد رحمته الله اشعار	۱۹۰
۱۹۱	قوله: وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ:	۱۹۱
۱۹۱	د مذکوره حديث تخريج	۱۹۱
۱۹۱	قوله: وَإِنَّمَا الْعِلْمُ بِالتَّعَلُّمِ:	۱۹۱
۱۹۱	د مذکوره حديث تخريج	۱۹۱
۱۹۲	صرف مطالعې سره د جوړ شوی یو محدث دلچسپه واقعہ	۱۹۲
۱۹۲	قوله: وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ لَوْ وَضَعْتُ الْقَمَصَامَةَ عَلَى هَذِهِ وَأَشَارَ إِلَى فَقَاهُ ثُمَّ ظَنَنْتُ أَنِّي أُفِدُّ كَلِمَةً سَمِعْتُهَا مِنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ أَنْ تُجِزُوا عَلَيَّ لَأُفِدُّنَهَا:	۱۹۲
۱۹۳	د مذکوره اثر تخريج	۱۹۳
۱۹۳	د حضرت ابو ذر رضي الله عنه د حق گوئی او بیباکه واقعي تفصيل	۱۹۳
۱۹۳	قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ (ص): لَيْلَةُ الشَّاهِدِ الْغَائِبِ:	۱۹۳
۱۹۳	قوله: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ كُنُوزَ ثَانِيَيْنِ حُلَمَاءُ فَقَهَاءُ:	۱۹۳
۱۹۴	د مذکوره اثر تخريج	۱۹۴
۱۹۴	د نسخو اختلاف	۱۹۴
۱۹۴	د ،، حکمت،، معنی:	۱۹۴
۱۹۴	عالم څه ته وائی؟	۱۹۴
۱۹۵	فقيه څوک دي؟	۱۹۵
۱۹۵	د حلما، مطلب:	۱۹۵
۱۹۵	قوله: وَيُقَالُ الرَّبَّانِيُّ الَّذِي يُرِي النَّاسَ بِصَغَارِ الْعِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ:	۱۹۵
۱۹۵	د رباني معنی	۱۹۵
۱۹۶	د کبار علم او صغار علم مصداق	۱۹۶

شماره	مضمون	صفحه
۱۹۶	امام بخاری رحمته الله د مذکوره باب لاندې یو مرفوع حدیث ولې ذکر نکړو؟	۱۹۶
۱۹۶	اشتغال بالعلم د اشتغال بالنوافل نه افضل دي	۱۹۶
۱۹۶	په دې مسئله کې اختلاف	۱۹۶
	«بَاب مَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَخَوَّلُهُمْ بِالْمَوْعِظَةِ وَالْعِلْمِ كَيْ لَا يَنْفَرُوا»	
۱۹۷	ما قبل باب سره مناسبت	۱۹۷
۱۹۷	په حدیث باب کې صرف د ،، وعظ ،، ذکر دي په ترجمه الباب کې د ،، علم ،، اضافه ولې اوکړې شوه؟	۱۹۷
۱۹۸	د ،، کي لا ینفروا ،، اضافه	۱۹۸
۱۹۸	د امام بخاری رحمته الله مقصد	۱۹۸
۱۹۸	حدیث باب	۱۹۸
۱۹۸	رجال الحديث	۱۹۸
۱۹۸	محمد بن یوسف	۱۹۸
۲۰۰	یوه اهمه فائده	۲۰۰
۲۰۰	سفيان	۲۰۰
۲۰۰	فائده	۲۰۰
۲۰۱	للاعمش	۲۰۱
۲۰۱	ابو وائل	۲۰۱
۲۰۱	حضرت عبد الله بن مسعود رضي الله عنه	۲۰۱
۲۰۱	قوله: قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَخَوَّلُنَا بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ كَرَاهَةِ السَّامَةِ: ...	۲۰۱
۲۰۱	د ،، يتخولنا ،، معنی	۲۰۱
۲۰۲	قوله: كَرَاهَةِ السَّامَةِ عَلَيْنَا:	۲۰۲
۲۰۲	د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت	۲۰۲
۲۰۳	حدیث باب	۲۰۳
۲۰۳	رجال الحديث	۲۰۳
۲۰۳	محمد بن بشار	۲۰۳
۲۰۶	يحيى بن سعيد	۲۰۶
۲۰۶	شعبه	۲۰۶

شمیره	مضمون	صفحه

	ابوالتیاح یزید بن حمید ضبعی	
	انس رضی الله عنه	
۲۰۷	د عبارت تشریح	
۲۰۷	د تبشیر، په مقابل کښې د، تنفیر، راورلو نکته	
۲۰۸	یو اهم وضاحت	

۳- ((بَابُ مَنْ جَعَلَ لِأَهْلِ الْعِلْمِ أَيَّامًا مَعْلُومَةً))

۲۰۹	ما قبل باب سره مناسبت	
۲۰۹	د ترجمه الباب مقصد	
۲۰۹	حدیث باب	
۲۰۹	رجال الحديث	
	عثمان بن ابی شیبہ	
	جریر بن عبد الحمید ضبی	
	منصور بن المعتمر کوفی	
۲۱۴	د، رجل، نه څوک مراد دی؟	
۲۱۴	روزانه وعظ کول مناسب نه دی	

۳- بَابُ مَنْ يُرِذُّ اللَّهَ بِهِ خَيْرًا يُفْقَهُهُ فِي الدِّينِ

۲۱۵	ما قبل باب سره مناسبت	
۲۱۵	د ترجمه الباب مقصد	
۲۱۵	حدیث باب	
۲۱۲	رجال الحديث	
	سعید بن عفیر	
	ابن وهب	
۲۱۸	په دوی کښې د علم حاصلولو شوق څنگه پیدا شو؟	
۲۱۹	د امام نسائی او امام احمد رحمهما الله جرح او د هغې تردید	
۲۲۱	د قضاء عهده مسترد کولو حیلہ	
۲۲۱	د وفات واقعہ	
۲۲۲	د بعضو امامانو جرح او د هغې تردید	
۲۲۴	حضرت معاویه رضی الله عنه	

شمیره	مضمون	صفحه
۲۲۵	په سیاست او حکومت کښې د حضرت معاویه رضی الله عنه حصه	۲۲۵
۲۲۵	د مشاجرات صحابه رضی الله عنهم ، حکم	۲۲۵
۲۲۶	د حضرت معاویه رضی الله عنه وصیت	۲۲۶
۲۲۶	د حضرت معاویه نه د نقل شوو احادیثو تعداد	۲۲۶
۲۲۷	په عموم د،، من،، باندې اشکال او دهغې جواب	۲۲۷
۲۲۸	د مذکوره جملې نحوی تحقیق	۲۲۸
۲۲۸	یو اشکال او دهغې جواب	۲۲۸
۲۲۸	ددې جملې دوه مطلبونه	۲۲۸
۲۲۹	آیا ټول امت به د الله تعالی په دین باندې قائم وی؟	۲۲۹
۲۲۹	په حدیث کښې کوم یو جماعت مراد دې؟	۲۲۹
۲۳۰	د حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ لطیف توجیه	۲۳۰
۲۳۰	ددې مطلب	۲۳۰
۲۳۰	د،، امر الله،، نه څه مراد دې؟	۲۳۰
۲۳۰	په روایاتو کښې تعارض او دهغې دفعیه	۲۳۰
۲۳۱	د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت	۲۳۱
۳- باب الفهم فی العلم		
۲۳۱	ما قبل سره مناسبت	۲۳۱
۲۳۱	د ترجمه الباب مقصد	۲۳۱
۲۳۳	حدیث باب	۲۳۳
۲۳۳	رجال الحديث	۲۳۳
	علی بن المدینی	
۲۳۵	د حافظ ذهبی په عقیلې باندې شدید تنقید	۲۳۵
۲۳۶	په اصول حدیث باندې رومې تصنیف	۲۳۶
۲۳۷	ابن ابی نجیح متهم بالقدر وو؟	۲۳۷
۲۳۸	یو اشکال او دهغې جواب	۲۳۸
۲۳۹	په روایت د حدیث کښې د بدعت قاده او غیر قاده تفصیل	۲۳۹
۲۴۰	د تدلیس الزام او دهغې تحقیق	۲۴۰
۲۴۱	په امام مجاهد باندې د تدلیس الزام او دهغې تحقیق	۲۴۱
۲۴۳	د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په روایت کښې احتیاط	۲۴۳

شماره	مضمون	صفحه

۲۴۳	د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت	۲۴۳
۲۴۴	تنبيه	۲۴۴

۱۵- بَابُ الْإِغْتِبَاطِ فِي الْعِلْمِ وَالْحِكْمَةِ

۲۴۴	ما قبل باب سره مناسبت	۲۴۴
۲۴۴	په ترجمه الباب کښي د علم او حکمت دواړو ذکر کولو وجه	۲۴۴
۲۴۵	د حدیث نه د حضرت عمر رضی الله عنه مقصد	۲۴۵
۲۴۶	د حضرت عمر رضی الله عنه د اثر ترجمه الباب سره مطابقت	۲۴۶
۲۴۶	د حضرت عمر رضی الله عنه د اثر تخریج	۲۴۶
۲۴۷	حدیث باب	۲۴۷
۲۴۷	رجال الحديث	۲۴۷
	حمیدی	
	سفیان	

	اسماعیل بن ابی خالد	
	قیس بن ابی حازم	
	حضرت عبد الله بن مسعود رضی الله عنه	
۲۴۸	د «عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ» مطلب او ددې تصریح مقصد	۲۴۸
۲۴۹	د حسد نه حقیقی معنی مراد ده او که غبطه مراد ده؟	۲۴۹
۲۵۰	په حق لاره کښي ټول مال خرچ کول اسراف نه دي	۲۵۰
۲۵۱	یو سوال او دهغي جواب	۲۵۱

۱۶- بَابُ مَا ذَكَرَ فِي ذَهَابِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الْبَحْرِ إِلَى الْخَضِرِّ

۲۵۱	ما قبل باب سره مناسبت	۲۵۱
۲۵۱	د ترجمه الباب مقصد	۲۵۱
۲۵۲	یو اشکال او دهغي توجیهات	۲۵۲
۲۵۳	په ترجمه الباب باندې یو اشکال او دهغي جواب	۲۵۳
۲۵۷	حدیث باب	۲۵۷
۲۵۷	رجال الحديث	۲۵۷
	محمد بن غریر زهري	
	يعقوب بن ابراهيم	

شمیره	مضمون	صفحه
	ابی (ابراهیم بن سعد)	۲۵۸
	صالح (صالح بن کیسان)	۲۵۸
	ابن شهاب	۲۲۰
	عبید الله بن عبد الله	۲۲۳
	عبد الله بن عباس رضی الله عنهما	۲۲۴
	الحربن قیس رحمه الله	۲۲۵
	ابی بن کعب	۲۲۲
	تنبيه:	۲۲۲
	یوه بله تنبيه:	۲۲۲
	ددوی په ثقافت باندې کلام:	۲۲۲
	د حضرت ابی بن کعب	۲۲۲
	فائده (ددوی د مرویاتو تعداد):	۲۲۲
	دلته اختلاف په صاحب د موسی عليه السلام کښې دې، وړاندې یو بل اختلاف هم دې:	۲۲۲
	د حضرت موسی عليه السلام خپل ځان ته اعلم وئیل:	۲۲۲
	حضرت خضر عليه السلام :	۲۲۲
	د لفظ ، خضر ، ضبط:	۲۲۲
	خضر لقب دې او که نوم؟	۲۲۲
	په خضر سره د ملقب کیدو وجه:	۲۲۲
	د حضرت خضر عليه السلام نوم او نسب:	۲۲۷
	د حضرت خضر عليه السلام نبوت او ولایت:	۲۲۷
	حضرت خضر عليه السلام تر اوسه پورې ژوندې دې او که ددوی وفات شوې دې؟	۲۲۸
	ددوی د حیات د منکرینو او مثبتینو دلائل:	۲۲۹
	راجح مذهب:	۲۷۲
	یوه اهمه خبره:	۲۷۲
	آیا علم باطن د علم ظاهر نه افضل دې؟	۲۷۲
	که شیخ د ناجائز حکم او کړی نو مرید دپاره دهغي کول جائز نه دی:	۲۷۳
	دا استدلال هم قطعاً غلط دې:	۲۷۳

شمیره	مضمون	صفحه

۱۷- بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ عَلَيَّهِ الْكِتَابُ

۲۷۴	د تیرشوی باب سره د دې باب مناسبت	۲۷۴
۲۷۵	د ترجمه الباب مقصد	۲۷۵
۲۷۲	حدیث باب	۲۷۲
۲۷۲	رجال الحديث	۲۷۲
	ابو معمر	
	عبد الوارث بن سعيد	
	خالد بن مهران الحذاء	
۲۸۱	په ، ، حذاء ، ، لقب سره د مشهور کیدو وجه	۲۸۱
۲۸۳	په حضرت عکرمه باندې درې الزامات او دهغې تحقیق او تردید	۲۸۳
۲۸۷	د علومو منتقل کولو یو صورت	۲۸۷
۲۸۷	په یو روایت کښې د ، علمه الکتاب ، ، په ځانې ، علمه الحکمة ، ، وارد دې	۲۸۷
۲۸۷	د نبی کریم ﷺ د دعا سبب	۲۸۷

۱۸- بَابُ: مَتَى يَصِحُّ سَمَاعُ الصَّغِيرِ

۲۸۹	تیرشوی باب سره ربط او مناسبت	۲۸۹
۲۸۹	د ترجمه الباب مقصد	۲۸۹
۲۹۰	د تحمل حدیث په عمر کښې د علماؤ اختلاف او د هغوی دلائل	۲۹۰
۲۹۲	حدیث باب	۲۹۲
۲۹۲	رجال الحديث	۲۹۲
	عبید الله بن عبد الله بن عتبة	
۲۹۴	یوه د عبرت واقعه	۲۹۴
۲۹۵	د ، ، حمار اتان ، ، تحقیق	۲۹۵
۲۹۵	نکته	۲۹۵
۲۹۲	د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت د ابن عباس رضی الله عنهما عمر	۲۹۲
۲۹۷	راجع قول	۲۹۷
۲۹۷	د ، ، إلى غیر جدار ، ، مطلب	۲۹۷
۲۹۸	د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما استدلال	۲۹۸
۲۹۸	ترجمه الباب سره انطباق	۲۹۸

شماره	مضمون	صفحہ
	حدیث باب	۲۹۹
	رجال الحدیث	۲۹۹
	محمد بن یوسف بیکندی	
	ابو مسهر بن عبد الاعلی	
	محمد بن حرب	
	الزبیدی (ابوالہزیل محمد بن الولید)	
	محمود بن الربیع رضی اللہ عنہ	
	یواعتراض اودہغی جواب	۳۰۵
	فائدہ	۳۰۶
	ترجمہ الباب سرہ د حدیث مطابقت	۳۰۷
۱۹۔ باب الخروج فی طلب العلم ودحل جابر بن عبد اللہ مسیرۃ شہر الی عبد اللہ بن انیس فی حدیث واحد		
	د مخکنی باب سرہ مناسبت	۳۰۸
	د ترجمہ الباب مقصد	۳۰۹
	د ذکر شوی حدیث تخریج اونص د حدیث	۳۱۱
	د ابن بطل رحمہ اللہ یو وہم	۳۱۲
	د معلقات بخاری رحمہ اللہ متعلق یوہ قاعدہ او پہ ہغی اعتراض	۳۱۲
	رجال الحدیث	۳۱۴
	ابو القاسم خالد بن خکی الاوزاعی	۳۱۴
۲۰۔ باب فضل من علم وعلم		
	د مخکنی باب سرہ ربط	۳۱۷
	د ترجمہ الباب مقصد	۳۱۷
	رجال الحدیث	۳۱۸
	محمد بن الولاء	
	حماد بن اسامہ	
	برید بن عبد اللہ	
	پہ مثال او ممثل له کنبی مطابقت	۳۲۸
	د راہویہ تلفظ	۳۳۱

شماره	مضمون	صفحه

باب رفع العلم و ظهور الجهل = ۲۱

۳۳۴	د مخکنی باب سره ربط او مناسبت:	۳۳۴
۳۳۵	د ترجمه الباب مقصد:	۳۳۵
۳۳۶	تنبيه:	۳۳۶
۳۳۷	دامام ربیعہ الراي د ذکر شوی اثر تخریج:	۳۳۷
۳۳۷	د ذکر شوی اثر مطلب اود ترجمه الباب سره مناسبت:	۳۳۷
۳۳۸	رجال الحديث:	۳۳۸
۳۳۹	عمران بن میسرہ:	۳۳۹
۳۴۰	د علم د پورته کیدو صورت:	۳۴۰
۳۴۲	رجال الحديث:	۳۴۲
	مسدد:	
	یحي:	
۳۴۵	دامورخمسه د تخصیص وجه:	۳۴۵

باب فضل العلم = ۲۲

۳۴۶	د مخکنی باب سره ربط او مناسبت:	۳۴۶
۳۴۶	د تکرار فی الترجمة اعتراض اود ترجمه الباب مقصد:	۳۴۶
۳۴۸	تنبيه:	۳۴۸
۳۴۹	رجال الحديث:	۳۴۹
۳۵۰	عقيل بن خالد:	۳۵۰
۳۵۲	حمزه بن عبد الله بن عمر:	۳۵۲
۳۵۳	د پیو نه علم مراد اخستلو وجه:	۳۵۳
۳۵۴	خوفوائد:	۳۵۴
۳۵۴	یوه شبه اودهغې جواب:	۳۵۴
۳۵۴	فائده:	۳۵۴

باب الفقیاء و هو واقف علی الدابة و غیرها = ۲۳

۳۵۴	د مخکنی باب سره مناسبت:	۳۵۴
۳۵۴	د ترجمې مقصد:	۳۵۴
	رجال الحديث:	

شمیره	مضمون	صفحه

عيسى بن طلحه		
فائده:		۳۵۷
قوله: أَنْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ فِي حُجَّةِ الْوَدَاعِ يَمْنَى لِلنَّاسِ بِأَلْوَنِهِ:		
قوله: فَجَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَخَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبَهَ فَقَالَ أَذْبَهُ وَلَا حَرَجَ فَجَاءَهُ آخَرُ:		
ديوم النحر خلور مناسك او په دې كېنې د ترتيب حكم		۳۵۸
حديث د ترجمة الباب سره انطباق:		۳۲۲
باب ۳۳ = أَبَابُ مَنْ أَجَابَ الْفُتْيَا بِإِشَارَةِ الْيَدِ وَالرَّأْسِ		
د ترجمة الباب مقصد:		۳۲۴
رجال الحديث		۳۲۵
موسى بن اسماعيل تبوزكى		
قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَلَ فِي حُجَّتِهِ فَقَالَ ذَبَحْتُ قَبْلَ أَنْ أَرْمِيَ فَأَوْمَأَ يَدِهِ:		
قوله: قَالَ خَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبَهَ فَأَوْمَأَ يَدِهِ وَلَا حَرَجَ:		
رجال الحديث		۳۲۷
مكى بن ابراهيم		
د «هرج» معنى:		۳۷۰
رجال الحديث		۳۷۱
فاطمة بنت منذر بن زبير		
اسماء رضى الله عنها		
د جنت او جهنم وجود:		۳۷۲
مسئله د عذاب قبر:		۳۷۷
تنبيه:		۳۸۱
آيا د قبر سوال د دې امت سره مخصوص دې؟		۳۸۲
آيا د قبر تپوس به د هر كس نه كيږي كه صرف د مومن نه؟		۳۸۳
آيا په قبر كېنې به د ماشومانو نه تپوس كيږي؟		۳۸۴
فائده:		۳۸۶
د احاديث باب ترجمة الباب سره انطباق:		۳۸۲

شمیره	مضمون	صفحه

۲۵=بَابُ تَحْرِيزِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
وَقَدْ عَبْدَ الْقَيْسِ عَلَى أَنْ يَحْفَظُوا الْإِيمَانَ

۳۸۷	د باب سابق سره ربط	۳۸۷
۳۸۷	د ترجمه الباب مقصد	۳۸۷
۳۸۸	د ذکر شوی تعلیق تخريج	۳۸۸
۳۸۹	د ذکر شوی تعلیق مقصد	۳۸۹
۳۸۹	رجال الحديث	۳۸۹

۲۶=بَابُ الرِّحْلَةِ فِي الْمَسْأَلَةِ النَّازِلَةِ وَتَعْلِيمِ أَهْلِهِ

۳۹۱	د مخکنی باب سره مناسبت	۳۹۱
۳۹۱	د تکرار فی الترجمة شبه اودهغی جواب	۳۹۱
۳۹۱	د ترجمې مقصد	۳۹۱
۳۹۱	تنبيه	۳۹۱
۳۹۲	رجال الحديث	۳۹۲
	عمر بن سعید بن ابی حسین	
	عقبه بن الحارث رضی الله عنه	
۳۹۵	آیا په رضاعت کښې د یوې ښځې گواهی معتبر ده؟	۳۹۵
۳۹۷	د ترجمه الباب اثبات	۳۹۷

۲۷=بَابُ التَّنَاوُبِ فِي الْعِلْمِ

۳۹۸	د مخکنی باب سره مناسبت	۳۹۸
۳۹۸	د ترجمه الباب مقصد	۳۹۸
۳۹۹	رجال الحديث	۳۹۹
	عبید الله بن عبد الله بن ابی ثور	
۴۰۰	فائده	۴۰۰
۴۰۰	یوه بله فائده	۴۰۰
۴۰۲	دا گاوندی څوک وو؟	۴۰۲

۲۸=بَابُ الْغَضَبِ فِي الْمَوْعِظَةِ وَالتَّعْلِيمِ إِذَا رَأَى مَا يَكْرَهُ

۴۰۵	د مخکنی باب سره مناسبت	۴۰۵
۴۰۶	د ترجمه الباب مقصد	۴۰۶
۴۰۷	نبيه	۴۰۷
۴۰۷	رجال الحديث	۴۰۷

محمد بن کثیر

شمیره	مضمون	صفحه

قوله قَالَ قَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ لَا أَكَادُ ذِكْرَ الصَّلَاةِ مِمَّا يَطْوِلُ بِهَا فُلَانٌ:
 دا کس خوک وو؟

قوله قَمَارَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَوْعِظَةٍ أَشَدَّ غَضَبًا مِنْ يَوْمَيْنِ:

قوله فَقَالَ أَهْمَا النَّاسُ إِنْ كُمْ مُتَقَرُّونَ قَسْرٌ صَلَّى بِالنَّاسِ فَلْيُخَفِّفْ:

قوله فَإِنَّ فِيهِمُ الرِّبَاضَ وَالضَّعِيفَ وَذَا الْحَاجَةِ:

رجال الحديث ۴۱۲

يزيد مولى المنبعت:

زيد بن خالد جهني رضي الله عنه:

قوله أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَهُ رَجُلٌ عَنِ اللَّقْظَةِ:

په حديث باب كنسي د ، ، رجل ، ، نه خوک مراد دي؟ ۴۱۳

دلقطه لغوی تعریف: ۴۱۵

دالتقاط لقطه حکم: ۴۱۵

د انتفاع بالمقطه حکم: ۴۱۸

که لقطه ختمه شی او مالک نی پیدا شی نو تاوان به وی که نه؟ ۴۲۴

د صاحب لقطه په ذمه دلقطه واپس کول کله واجب دی؟ ۴۲۵

داوېن التقاط صحیح دي که نه؟ ۴۲۲

رجال الحديث ۴۲۸

آیا دا دعلم غیب دعوه نه ده؟ ۴۳۰

۲۹=بَابُ مَنْ بَرِكَ عَلَى رُكْبَتَيْهِ عِنْدَ الْإِمَامِ أَوِ الْمُحَدِّثِ

مخکنی باب سره مناسبت: ۴۳۱

د ترجمه الباب مقصد: ۴۳۱

رجال الحديث ۴۳۲

ابوالهمان رضي الله عنه:

انس بن مالك رضي الله عنه:

قوله أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ فَقَامَ عِنْدَ اللَّوْنِ حُدَافَةً فَقَالَ مَنْ أَبِي فَقَالَ:

قوله ثُمَّ أَكْثَرُ أَنْ يَقُولَ سَلُونِي:

قوله فَقَالَ رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَعِمْرَانًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيًّا فَسَكَّتْ:

تنبيه: ۴۳۴

شمیره	مضمون	صفحه

۳۰=بَاب مَنْ أَعَادَ الْحَدِيثَ ثَلَاثًا لِيُفْهَمَ عَنْهُ فَقَالَ الْأَوْقُولُ الزُّورِ

- ۴۳۴ دمخکنی باب سره مناسبت
- ۴۳۴ د ترجمه الباب مقصد
- ۴۳۷ رجال الحديث
- عبد الله بن مسعود
- عبد الحميد بن مسعود
- عبد الله بن المشي بن مسعود
- ثمامه بن عبد الله بن مسعود
- قوله عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه كان إذا سئل سئل ثلاثاً:
- قوله وإذا تكلم بكلمة أعادها ثلاثاً:
- ۴۴۴ تنبيه
- قوله عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه كان إذا تكلم بكلمة أعادها ثلاثاً حتى تفهم عنه:
- قوله وإذا أتني على قوم فسلم عليهم سلم عليهم ثلاثاً:

۳۱=بَاب تَعْلِيمِ الرَّجُلِ أُمَّتَهُ وَأَهْلَهُ

- ۴۴۲ د مخکنی باب سره مناسبت
- ۴۴۲ د ترجمه الباب مقصد
- ۴۴۸ رجال الحديث
- البخاري رحمه الله (عبد الرحمن بن محمد بن زياد):
- صالح بن حيان
- قوله قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَةٌ هُمْ أَجْرَابُ:
- ۴۵۰ تنبيه
- ۴۵۱ ایا دوه اجرونه په درې کسانو کښې محصور دي؟
- ۴۵۲ دوه اجرونه اجر سره د درې کسانو د تخصیص وجه
- ۴۵۴ د اهل کتابو نه څوک مراد دی؟
- ۴۵۸ اهل کتاب دلته عام دی او که هغه خلق مراد دی چاچه تحریف او تبدیلی نه ده کړې؟
- ۴۵۹ د تضاعف اجر دا حکم د نبی ﷺ د زمانې پورې خاص دی او که عام دی؟
- ۴۶۱ یواشکال او هغې جواب
- ۴۶۳ مصادر ومراجع کشف الباری دریم جلد

فهرس اسماء من ترجم لهم على حروف الهجاء

شماره	مضمون	صفحه
(۱)	ابراهيم بن سعد زهري	۲۵۸
(۲)	ابراهيم بن المنذر	۵۱
(۳)	ابن ابی نجیح (عبدالله بن یسار)	۲۳۶
(۴)	ابن راهویه (اسحاق بن ابراهيم حنظلي)	۳۳۰
(۵)	ابن عون (عبدالله بن عون بن رطب بن بصری)	۱۷۷
(۶)	ابن المديني (علي بن عبدالله بن جعفر)	۲۳۴
(۷)	ابن وهب (عبدالله بن وهب)	۲۱۷
(۸)	ابو احمد (محمد بن يوسف بيكندي)	۲۹۹
(۹)	ابو اسامه (حماد بن اسامه)	۳۱۹
(۱۰)	ابو بردة (بريد بن عبدالله بن ابی بردة)	۳۲۲
(۱۱)	ابو بشر (جعفر بن اياس يشكري)	۴۴۵
(۱۲)	ابو التياح (يزيد بن حميد)	۲۰۲
(۱۳)	ابو الحسن (محمد بن مقاتل مروزي)	۱۲۳
(۱۴)	ابو عاصم النبيل (ضحاك بن مخلد)	۱۲۲
(۱۵)	ابو العاليه (ابرام)	۹۲
(۱۶)	ابو العاليه الرياسي (رفيع بن مهران)	۹۳
(۱۷)	ابو القاسم (خالد بن خلي الكلاعي)	۳۱۴
(۱۸)	ابو كريپ (محمد بن العلاء همداني كوفي)	۳۱۹
(۱۹)	ابو مروه مولى عقيل بن ابی طالب	۱۲۹
(۲۰)	ابو مهر (عبدالاعلى بن مسهر)	۳۰۰
(۲۱)	ابو معمر (عبدالله بن عمرو بن ابی الحجاج المنقري المقعد)	۲۷۲
(۲۲)	ابو واقد ليشي	۱۷۰
(۲۳)	ابو الهذيل (اوگورثي الزبيدي)	۳۰۲
(۲۴)	ابی بن كعب	۲۶۲

شماره	مضمون	صفحه
❖ (۲۳)	اسحاق بن ابراهيم (اوگورئي ابن راهويه)	۳۳۰
(۲۴)	اسحاق بن عبدالله بن ابي طلحه	۱۲۸
(۲۵)	اسماء بن ابي بكر صديق	۳۷۳
(۲۶)	الاوزاعي (عبدالرحمن بن عمرو)	۳۱۲
❖ (۲۷)	البراء (اوگورئي ابو العاليه)	۹۲
❖ (۲۸)	بريد بن عبدالله بن ابي بردة (اوگورئي ابو بردة)	۳۲۲
(۲۹)	بشر بن المفضل	۱۷۲
(۳۰)	بندار (محمد بن بشار)	۲۰۳
(۳۱)	ثابت بن اسلم البناني	۱۴۲
(۳۲)	ثامه بن عبدالله بن انس بن مالك	۴۴۴
(۳۳)	جرير بن عبد الحميد ضبي	۲۱۱
(۳۴)	الحريش قيس	۲۲۳
❖ (۳۵)	حماد بن اسامه (اوگورئي ابو اسامه)	۳۱۹
(۳۶)	حمزة بن عبدالله بن عمر بن الخطاب	۳۵۲
(۳۷)	الحميد بن (ابو بكر عبدالله بن الزبير)	۸۲
(۳۸)	خالد بن خل الكلاعي	۳۱۴
(۳۹)	خالد بن مخلد القطواني	۱۰۹
(۴۰)	خالد بن مهران الخدّاء	۲۸۰
(۴۱)	ربيعة الراثي (ربيعة بن ابي عبدالرحمن فروخ)	۳۳۶
❖ (۴۲)	رفيع بن مهران (اوگورئي ابو العاليه)	۹۳
(۴۳)	الزبيدي (ابو الهذيل محمد بن الوليد)	۳۰۲
(۴۴)	زيد بن خالد الجهني	۴۱۴
(۴۵)	سعيد بن عفير (سعيد بن كثير بن عفير)	۲۱۲
(۴۶)	سفيان بن عيينه	۸۴
(۴۷)	سليمان بن بلال قرشي تيمي	۱۱۰
(۴۸)	سليمان بن المغيرة قيسي بصري	۱۴۴

شماره	مضمون	صفحہ
۴۵	ہریرہ بن عبد اللہ بن ابی نمر	۱۲۲
۴۵۰	صالح بن ی (او گورئی صالح بن حیان)	۴۵۰
۴۶۰	صالح بن حیان بن صالح (او گورئی صالح بن حیان)	۴۵۰
۱۲۲	الضحاك بن مخلد (ابو عاصم النبیل)	۱۲۲
۴۴۸	عبدالرحمن بن محمد بن زیاد (او گورئی البخاری)	۴۴۸
۴۷۰	عبدالصمد بن عبدالوارث بن سعید تمیمی تنوری	۴۳۸
۴۸۰	عبد اللہ بن حذافہ سہمی	۱۲۰
۴۹۰	عبد اللہ بن دینار	۱۱۲
۸۲	عبد اللہ بن الزبیر ابوبکر (او گورئی الحمیدی)	۸۲
۲۷۲	عبد اللہ بن عمرو بن ابی الحجاج (او گورئی ابو معمر)	۲۷۲
۱۷۷	عبد اللہ بن عون بن ارطبان (او گورئی ابن عون)	۱۷۷
۴۳۹	عبد اللہ بن مثنیٰ بن عبد اللہ بن انس بن مالک	۴۳۹
۲۱۷	عبد اللہ بن وہب مصلی (او گورئی ابن وہب)	۲۱۷
۲۳۲	عبد اللہ بن یسار (او گورئی ابن ابی نجیح)	۲۳۲
۴۳۸	عبدالوارث بن سعید	۴۳۸
۴۳۸	عبدۃ بن عبد اللہ بن عبدۃ الخزاعی الصفا	۴۳۸
۴۰۰	عبید اللہ بن عبد اللہ بن ابی ثور	۴۰۰
۱۵۹	عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود	۱۵۹
۲۰۹	عثمان بن ابی شیبہ	۲۰۹
۳۹۴	عقبہ بن الحارث	۳۹۴
۳۵۰	عقیل بن خالد بن عقیل	۳۵۰
۲۸۳	عکرمہ مولیٰ ابن عباس	۲۸۳
۱۴۰	علی بن عبد الحمید ازدی	۱۴۰
۲۳۴	علی بن عبد اللہ بن جعفر (او گورئی ابن المدینی)	۲۳۴
۲۳۴	علی بن مدینی	۲۳۴
۲۰۰	عمر بن سعید بن ابی حسن	۳۹۲

شماره	مضمون	صفحه
(۲۱)	عمران بن موسیٰ	۳۳۹
(۲۲)	عیسیٰ بن طلحه بن عبیدالله	۳۵۷
(۲۳)	فاطمه بنت المنذر بن الزبیر	۳۷۲
(۲۴)	فلیح بن سلیمان	۵۳
(۲۵)	مالک بن الحویرث رضی اللہ عنہ	۳۸۸
(۲۶)	مجاهد بن جبر مکی	۲۴۱
(۲۷)	المحاربی (عبدالرحمن بن محمد بن زیاد)	۴۴۹
(۲۸)	محمد بن بشار (اوگورئی بن دار)	۲۰۳
(۲۸)	محمد بن حرب الخولانی	۳۰۲
(۲۹)	محمد بن الحسن الواسطی	۱۱۹
(۷۰)	محمد بن سنان	۴۷
(۷۱)	محمد بن العلاء (اوگورئی ابو کریب)	۳۱۹
(۷۱)	محمد بن غریب الزهری	۲۵۸
(۷۲)	محمد بن فلیح	۵۳
(۷۳)	محمد بن کثیر عبدی بصری	۴۰۸
(۷۴)	محمد بن مقاتل مروزی (اوگورئی ابو الحسن)	۱۲۳
(۷۵)	محمد بن الولید (اوگورئی الزبیدی)	۳۰۲
(۷۶)	محمد بن یوسف بیکندی (اوگورئی ابو احمد)	۲۹۹
(۷۴)	محمد بن یوسف فریانی	۱۹۸
(۷۵)	محمود بن الربیع رضی اللہ عنہ	۳۰۳
(۷۶)	معاویه بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ	۲۲۴
(۷۷)	المقعد (اوگورئی معمر)	۲۷۲
(۷۷)	المکی بن ابراهیم	۳۲۷
(۷۸)	منصور بن المعتز	۲۱۳
(۷۹)	موسیٰ بن اسحاقیل تپوژکی	۳۲۵
(۸۰)	النیل (اوگورئی ابو عاصم)	۱۲۲

صفحہ	مضمون	شمیرہ

- ۵۴..... ۸۰) ۞ ہلال بن علی
- ۲۰۲..... ۵) ۞ یزید بن حمید (او گورئی ابوالتیاح)
- ۴۱۳..... ۸۱) ۞ یزید مولیٰ بن المنبعت
- ۲۵۸..... ۸۲) ۞ یعقوب بن ابراہیم بن سعد زہری
- ۲۳..... ۸۳) ۞ یوسف بن ماکہ
- ۲۲۲..... ۸۴) ۞ یونس بن یزید اہلی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

غرض مرتب

اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ لَا دُخُوْا ثَنَاءَ عَلَيْكَ اَدَّتْ كَمَا اَثْنَيْتَ عَلٰى نَفْسِكَ ۚ اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ كَمَا يَنْبَغِيْ لَجَلالِ وَجْهِكَ وَعَظِيْمِ سُلْطَانِكَ ۚ اَللّٰهُمَّ مَا اَصْبَحَ بِنَا مِنْ نِعْمَةٍ اَوْ بِأَحَدٍ مِنْ خَلْقِكَ فَمِنْكَ وَحْدَكَ لَا شَرِيْكَ لَكَ ۚ اَللّٰهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ وَلَكَ الشُّكْرُ ۚ اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِكْ عَلٰى سَيِّدِنَا وَشَفِيعِنَا وَمَوْلَانَا مُحَمَّدٍ وَبِيْكَ الْاُمِّي وَعَلٰى آلِهِ وَاصْحَابِهِ وَتَابِعِيْهِمْ وَمَنْ تَبِعَهُمْ بِاِحْسَانٍ اِلٰى يَوْمِ الدِّيْنِ ۚ

أما بعد!

د الله تعالی ډیر زیات کرم او نوازش دې. چه هغه خاص پخپل فضل سره د،، کشف الباری،، د دریم جلد مکمل کولو توفیق را کړو. دا جلد د،، کتاب العلم،، د رومبی نصف په تشریحاتو باندې مشتمل دې. او څلورم جلد به انشاء الله تعالی د،، کتاب العلم،، د آخری نصف په شرح او توضیح باندې مشتمل وی.

په دې جلد کښې هم الحمد لله دهغه ټولو امورو التزام باقاعده ساتلې شوې دې. د کومو اهتمام چه په تیرو شوو جلدونو کښې شوې وو. بلکه د بابونو په مینځ کښې مناسبت، د ابوابو د تراجمو د اغراضو، او مقاصدو توضیح او تراجم د رجال وغیره کښې د تیرو شوو جلدونو په مقابل کښې دڅه قدرې توسع نه کار اخستلې شوې دې.

،، کشف الباری،، ته چه الله تعالی د عالمانو په حلقه کښې کوم عظیم مقبولیت ورکړې دې دا خاص د الله رب العزت فضل او دهغه مهربانی ده. او بیا د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم هغه علمی مقام او مرتبه ده. د کوم نه چه ټولې علمی حلقې واقف دی. دا کتاب د حضرت صاحب د ټول ژوند د تدریسی تجربو عطر او خلاصه ده. هم دا وجه ده. چه د ملک د هر ګوټ نه د کتاب مقبولیت کیږي. او ورځ تر ورځه ئې مطالبه (غوبنل) زیاتېږي. مونږ دهغه اهل علم حضراتو ډیر زیات شکر گزار یو. کومو عالمانو چه ددې کتاب د تحقیقی انداز تعریف او کړو. او زمونږ حوصله ئې اوچته کړله. خاص طور باندې د علم د سمندر عظیم شناور (لامبو وهونکې) او غواص (غوبې وهونکې)، زمونږ محترم استاذ شیخ الاسلام حضرت مولانا محمد تقی عثمانی صاحب دامت برکاتهم، او د میدان علم شهسوار او د سلف د علومو امین حضرت مولانا مفتی نظام الدین صاحب شامزې حفظهم الله تعالی ډیر زیات احسان مند یو. چه هغوی په کشف الباری باندې زبردستي تبصرې اولیکلې. ددې د ترتیب او تدوین او تحقیق او مراجعت تعریف ئې او کړو. او د کتاب افادیت ئې ښکاره کړو. ددې نه زمونږ په حوصلو کښې اضافه اوشوه. الله تعالی دې دوی ته جزائی خیر ورکړي او ددوی د عاطفت (او مهربانی) سوري دې زمونږ په سرونو باندې همیشه دپاره قائم او دائم ساتي. او د علم تېرې دې ددوی د علومو نه تر قیامته پورې سیراب ساتي. آمین.

مونږ ته د خپلې علمي کمزورۍ او د تحقیق په میدان کېنې د خپلې ناتجربه کارۍ نه صرف احساس دي. بلکه ددې مکمل اعتراف هم دي. البته توکلاً علی الله د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم په حکم، او د دوی په توجهات او دعاگانو سره مو ددې عظیم خدمت بیرې اوچته کړې ده. ډیره ممکن ده. چه په دې کېنې دڅه قصد نه بغیر غلطۍ صادر شوې وی. د اهل علم حضراتو په خدمت کېنې مودبانه گزارش دي. چه په کتاب کېنې څه قسمه غلطۍ باندې نظر پریوځي. نو احقر مرتب دي ددې نه خبر کړی. اوددې نه علاوه د کتاب د ترتیب او تحقیق په سلسله کېنې که د کوم صاحب علم په ذهن کېنې څه تجویز وی. نو مونږ ته دي راولیکي. مونږ به د ټولو عالمانو ډیر احسان مند او شکر گزار یو.

ددې کتاب د پروف ریډنگ او د طباعت د تیاری په سلسله کېنې د محترمو معززینو مولانا حبیب الله زکریا، مولانا سلیم الله زکریا صاحبان (چه دجامعه فاروقیه استاذان دي) او د مولانا شفیع الله صاحب (استاذ دارالعلوم کراچی) زه احسان مند یم. ددې حضراتو ته دي الله تعالی جزائي خیر ورکړی. او علمي او عملي ترقی دي ورکړی.

په آخر کېنې د ټولو قارئینو نه د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم دپاره د خصوصی دعاگانو درخواست دي. چه الله تعالی دي د حضرت د عاطفت (او مهربانۍ) سورې زمونږ په سرونو باندې همیشه دپاره قایم او دائم ساتي. او په ملک او بیرون ملکونو کېنې چه د علمی افاداتو کومه سلسله د نصف صدی نه جاری ده. دا دي تر قیامته پورې جاری او قائم ساتي.

او د احقر مرتب او ددې معاونینو دپاره هم خصوصی دعا کوي. چه دا آسان کړی. او زر تر زره د مکمل کولو توفیق راکړی. او پخپل دربار کېنې د قبولیت شرف ورکړی. او زمونږ دپاره، زمونږ استاذانو، مشانخو، موریلار، او متعلقینو دپاره د آخرت ذخیره او ذریعه د نجات جوړه کړی. آمین.

نورالبشر بن محمد نورالحق مفا الله منهما

استاذ و رفیق شعبه تصنیف جامعه فاروقیه کراچی

کتاب العلم

د وحی، ایمان او علم په مینځ ګڼې تړتیا او مناسبت: امام بخاری رحمه الله د «کتاب الایمان»، نه د فراغت نه پس «کتاب العلم»، شروع کړې دي. د «کتاب العلم»، د مقدم کولو وجه دا ده. چه ایمان په اول واجب کیدو سره سره علی الاطلاق افضل الامور هم دي. چه ایمان د علمی او عملی هر خیر مبداء او د هر کمال منشا ده.

بیا ځونکه ایمان د ټولو اعمالو د قبولیت دپاره اساس او بنیاد دي. او ددې په تقاضو باندې هغه وخت پورې عمل نشي کیدی. تر کومه پورې چه علم نه وي. په دې وجه ټي ددې نه پس «کتاب العلم»، ذکر کړو. ځکه چه د ټولو څیزونو صحت او د هغې حکم، په علم باندې موقوف دي. د علم په ذریعه د صحیح او سقیم فرق معلومیږي. البته د کتاب الوحی د ټولو نه مقدم کولو وجه مونږ وړاندې ذکر کړې ده. (۱) چه سره د ایمان نه د دین د ټولو شرائعو مدار په وحی باندې دي. په دې وجه ټي دا د ټولو نه مقدم کړې ده. (۲) والله اعلم.

د علم حقیقت او ددې قسمونه: ددې نه پس پوهه شی. چه په «علم»، ګڼې اختلاف دي. چه آیا دا بدیهی دي. او که نظری دي؟ د قاضی ابن العربی او امام فخرالدین رازی رحمهما الله رائي دا ده. چه علم بدیهی دي. د تعریف ضرورت نشته. (۳)

امام الحرمین او ددوی شاګرد امام غزالی رحمهما الله فرماني. چه دا نظری دي. او نظری کیدو سره سره متعسر التحدید دي. نو ددې تعریف او تحدید، تقسیم او مثالونو په ذریعه کیږي. (۴)

حالانکه د متکلمینو یو جماعت وائي. چه علم نظری دي. او ممکن التحدید دي. (۵) په دې وجه ددې ډیر تعریفونه شوي دي. لکه چه

① بعضو حضراتو ددې تعریف کړې دي. «صفة توجب لسلطانها تميزاً بين البعلاء، لا يحتمل التميز»

② بعضو حضراتو تعریف کړې دي. «هو صفة يتجمل بها المذکور لیس قامت هی به» ددې نه علاوه نور تعریفونه هم شوي دي. (۶)

(۱) کشف الباری (۲۰۷/۱، ۲۰۹) بدء الوحی (۵۵۸/۱) کتاب الایمان. —

(۲) عمدة القاری (۲۱۲) کتاب العلم. —

(۳) انظر عارضة الأحوذی (۱۱۴/۱۰) فاتحة أبواب العلم والتفسير الكبير للرازی (۲۰۳/۲) المسألة السابعة فی أقوال اناس فی حد العلم تحت قوله تعالى «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا...» —

(۴) عمدة القاری (۲۱۲) — واتحاف السادة المتقين (۶۴/۱) کتاب العلم الباب الأول فی فضل الله والتعلم .. —

(۵) المصادر السابقة. —

(۶) د ذکر شوو تعریفونو علاوه د نورو تعریفونو دپاره اوګوری (اتحاف السادة المتقين) (۶۵ ۶۴/۱) —

① ملا علی قاری رحمته الله فرمائی: علم یو نور دی. چه دا د مشکوٰۃ نبوت یعنی د محمد صلی الله علیه و آله د افعالو، اقوالو او احوالو نه مقتبس دی. چه دا الله تعالی د مؤمن په زړه کښې اچوی. چه ددې په وجه هغه دپاره پټ امور واضح کیږي. او د هدایت لارې ورته کلاوېږي. (۱)

او دوی فرمائی: چه د علم دوه قسمونه دی

① علم وهبی ② علم کسبی. که علم بې د واسطې د بشر نه وی. نو هغه وهبی یا لدنی دی. گڼی کسبی دی.

وحي الهام او فراست: بیا د علم وهبی درې قسمونه دی

① وحی ② الهام ③ فراست.

وحي: وحی خو په لغت کښې، اشاره بسرعه، ته وانی. او په اصطلاح کښې هغه کار ته وانی. کوم چه د الله تعالی د طرفه رسولانو باندې نازلولې شی. ددې زیات تفصیل د «بدالوحی»، په مباحثو کښې تیر شوي دي. (۲)

الهام: دا دي. چه الله تعالی د پردې دغیب نه دڅه خیز علم د یوکس په زړه کښې وچوی. په «قُلْ إِنْ رَّبِّي يُغْدِقُ بِالْحَقِّ» (۳) کښې هم دې طرف ته اشاره ده.

فراست: فراست هم یو قسم علم دی. چه دا په آثار او صور باندې نظر کولو سره حاصلیږي. په قرآن کریم کښې «إِنْ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّمُتَوَكِّمِينَ» (۴) راغلي دي. مفسرینو د «مُتَوَكِّمِينَ» تفسیر په «متفرسين»، سره کړې دي. (۵) دغه شان په ترمذی کښې یو روایت دي. «لَا تُكُونُوا فَرَسًا لِلْمُؤْمِنِينَ»

فراست یو نظر نور الله رحمته الله (۶)

بیا په فراست او الهام کښې فرق دا دی. چه په دواړو کښې علم حاصلیږي. خو په فراست کښې آثار او صور په ذریعه، او الهام کښې بغیر د واسطې نه حاصلیږي.

او په الهام او وحی کښې فرق دا دی. چه الهام د وحی تابع وی. وحی د الهام تابع نه وی. (۷)

بیا د علم بل تقسیم په اعتبار د معلوماتو دي

① یو علم المعامله ② او دویم علم المکاشفه. په علم المعامله کښې کشف معلومات سره د عمل یعنی د اوامر او نواهی تعمیل مقصود وی. او ددې دوه قسمونه دی.

① یو علم ظاهر ② دویم علم باطن.

علم ظاهر: نه مراد د جوارح د اعمالو علم دی. چه په دې کښې د عباداتو نه علاوه کوم اعمال پوره کولې شی. هغه هم داخل دی. او دعلم باطن د زړونو علم مراد دی. نو د عباداتو

(۱) مرقاة المفاتیح (۲۶۱۱) کتاب العلم -

(۲) کشف الباری (۲۲۱۱، ۲۲۵) -

(۳) سبا: (۴۸) -

(۴) قاله جعفر بن حمد. كما فی روح المعای (۷۴۱۱۴) وانظر الجامع الترمذی کتاب التفسیر سورة الحجر

(۵) جامع ترمذی کتاب تفسیر القرآن باب ومن سورة الحجر رقم (۳۱۲۷) -

(۶) مرقاة المفاتیح (۲۶۴۱۱) کتاب العلم -

یعنی د مونځ، روژې، زکاة او حج تعلق به علم ظاهر سره وی. او د سړی تواضع، مسکنت، رضا بالقضاء، توکل، صبر، او قناعت وغیره اختیارول، او د کبر، حسد، کینه او عناد، بغض، عجب او غرور، او حب دجاه و مال وغیره نه بچ کیدل، ددې ټولو نه د بچ کیدو تعلق به علم باطن سره وی.

ددې تفصیل نه معلومه شوه. چه جوارح سره متعلق د اعمالو دوه قسمونه دی

① یو هغه کوم چه د عبادت په طور پوره کولې شی

② او دویم هغه کوم چه په طور د عادت پوره کولې شی.

دغه شان زړونو سره د متعلق اعمالو هم دوه قسمونه دی

① یو قسم محمود دي. چه په دې سره متصف او خان بناسته کول مقصود دی.

② او دویم قسم مذموم دي. چه ددې نه اجتناب کول ضروری دی. (۱)

ترکومه پورې چه د علم المکاشفه تعلق دي. په دې کښې صرف کشف معلومات کیږي. په

دې کښې د علم تعلق نه وی. بیا ددې دوه قسمونه دی

① یو کشف تکوین ② کشف تشریع.

کشف تکوین: په دې کښې الله ﷻ د یو مؤمن په زړه کښې داسې نور پیدا کوی. چه په دې

سره راروان واقعات او دغه شان تیر شوی واقعات معلومیږي.

کشف تشریع: په دې کښې دا کیږي. چه په زړه کښې د الله ﷻ د صفاتو نه د یو صفت علم

تجلی کیږي. او هم دا حقیقی کشف دي. ،، والله سبحانه وتعالى اعلم،، _

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

د اصیلی او کریمه په نسخو کښې هم دغه شان دی. یعنی وړاندې د ،، کتاب العلم،،

عنوان دي. ددې نه پس ،، بسم الله الرحمن الرحيم،، ده. حالانکه د ابوذر په روایت کښې

،، بسم الله،، مقدم ده. او د ،، کتاب العلم،، عنوان موخه دي. (۲)

۱- بَابُ فَضْلِ الْعِلْمِ

امام بخاری رحمه الله دلته دا باب قائم کړې دي. د علم تعریف او ددې اقسام وغیره ئې بیان

نکړل. قاضی ابن العربی رحمه الله فرماني. ددې وجه دا ده. چه د علم تعریف چونکه ډیر واضح

دي. په دې وجه د تعریف د ضرورت اونه گنرلې شو. یا په دې وجه (ذکر نکړې شو، چه) د څیزونو

د حقائقو سراغ لگول (او لتون کول) ددې کتاب د موضوع نه خارج دي. دا دواړه و جوه

بالکل واضح دي. ځکه چه د صحیح بخاری وضع د حقائقو د تحدید او تصویر دپاره نه دي

(۱) إحياء علوم الدين مع شرح إتحاف السادة المتقين (۶۳۱۱) قبیل کتاب العلم) _

(۲) فتح الباری (۱۴۰۱) _

شوي. بلکه دا د عربو په قدیم اسلوب باندې مبنی دي. چه کله د یو څیز حقیقت واضح وی نو براه راست د تشویق او ترغیب دپاره د مطلوب فضیلت بیانول شروع کوی. (۱) والله اعلم. تنبیه ددې وضاحت ضروری دي. چه مونږ دعلم تعریف او ددې تقسیم سره متعلق مباحث نیز دې بیان کړی دی. «فارجه المیه ان شئت»

﴿قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى (يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ) وَاللَّهُ يَخْتَارُ مَا تَعْلَمُونَ خَيْرًا)﴾ (المجادله: ۱۱) ﴿وَقِيلَ لَهُمْ (وَكُلُّ رَجُلٍ زُفِّيٰ عَلَّمَاهُ)﴾ (طه: ۱۱۴)

د قول «الله» اعراب: حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه دا رفع سره ضبط شوي دي. ځكه چه دا خو يا په كتاب باندې معطوف دي. يا د استيناف په وجه مرفوع دي. (۲)

علامه عيني رحمته الله دا مجرور گرځولي دي. هغه فرماني. چه يا خو دا د «كتاب العلم» په «العلم» باندې معطوف دي. كه «باب فضل العلم» موجود نه وي. او كه دا باب موجود وي. نو بيا د «باب» مضاف اليه يعني «فضل العلم» باندې معطوف دي. او په هر صورت كښې مضاف اليه باندې د معطوف كيدو په وجه مجرور دي. (۳)

علامه عيني رحمته الله په حافظ رحمته الله باندې رد كوي. فرماني. چه دلته د «قول» مرفوع ونيلو كوم دوه صورتونه بيان كړي شوي دي. په دې كښې يو صورت هم ممكن نه دي. ځكه كه دا دلته د استيناف دپاره اومنلې شي. نو يا به استيناف بياني منل ضروري وي. يا استيناف نحوي. په دې كښې استيناف بياني ځكه صحيح نه دي. چه دا د سوال په جواب كښې راځي. او دلته هيڅ سوال نشته. او استيناف نحوي ځكه صحيح نه دي. چه په دې صورت كښې به ددې رفع يا د فاعل په وجه وي. يا به د ابتداء په وجه وي. دلته د فاعل جوړېدو دپاره هيڅ فعل موجود نه دي. او د مبتدا جوړولو دپاره به د خبر ضرورت وي. حالته كه د خبر محذوف منلو هيڅ مقام نه دي. نه وجوباً او نه جوازا. (۴) علامه قسطلاني رحمته الله هم د عيني رحمته الله موقف اختيار كړې دي. (۵) خو كه غور او كړې شي. نو معلومه به شي. چه د علامه عيني رحمته الله دا ټول كلام خالص مجادله ده.

كه دا استيناف بياني او گرځولي شي. نو كلام صحيح كيدې شي. ځكه چه د مؤلف ترجمه دعوه وي. كله چه مؤلف او فرمايل «باب فضل العلم» نو فوراً سوال پيدا شو. چه ستا ددې دعوي دليل څه دي؟ مؤلف فرماني «قول الله تعالى...» او كه دا استيناف نحوي اومنلې شي. نو هم صحيح دي. ځكه كه دا د فاعليت په وجه مرفوع

(۱) فتح الباري (۱۴۰۱، ۱۴۱).

(۲) فتح الباري (۱۴۱۱).

(۳) عمدة القاري (۴۱۲).

(۴) المصدر السابق.

(۵) ارشاد الساري (۱۵۳۱).

دې نو فعل به دلته ،، پدل ،، محذوف وی «ای پدل علیه قول الله تعالی...» او که دا د ابتداء په وجه مرفوع اومنلې شی نو محذوف خبر به ،، فیه ،، وی «ای ی بیان فعل قول الله تعالی...» دلته هم د محذوف قرینه دا ده. چه دا خبره ښکاره ده. چه آیت د علم د فضیلت دلیل دی. او دلیل پخپل مدلول باندې دال او ددې دپاره مبین وی نو کله چه دلته کښې «هل الله...» فاعل جور کړې شی نو د ،، پدل ،، فعل به محذوف وی. او که دا مبتدا جور کړې شی نو «هل بیان الفصل» به خبر مقدم جورولې شی. کوم چه محذوف دې. (۱) والله اعلم. د مذکوره ایتونو نه د ترجمې اثبات: امام بخاری رحمه الله دلته د خپلې ترجمې د اثبات دپاره دوه آیتونه ذکر کړي دي

① رومې آیت «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ» پوره آیت داسې دي. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ وَإِذَا قِيلَ انشُزُوا فَانْشُزُوا يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ» (۲) ددې آیت نه د علم فضیلت په دې طریقه ثابت دي. چه په دې کښې رفع د درجاتو وړاندې عامو مسلمانانو دپاره ثابت کړې شوې ده. چه په دې کښې عالمان هم داخل دي. بیا ددې تعمیم نه پس ئې د علم خاوندان خصوصیت سره ذکر کړي دي. چه دا ددوی د فضیلت او مقام او مرتبې دلیل دي. دغه شان دلته د درجاتو د اوچتیدو اثبات چونکه د ایمان او د علم خاوندانو دپاره ثابت کړې شوی دی. او دا خبره معلومه ده. چه اهل ایمان ته په غیر اهل ایمان باندې، او اهل علم ته په غیر اهل علم باندې فضیلت حاصل دي.

② دویم آیت «رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» (۳) ددې نه د فضیلت اثبات یا خو په دې طریقه دي. چه په دې کښې الله تعالی په علم کښې زیاتوالی طلب کولو حکم ورکړې دي. ښکاره ده چه الله تعالی نه به د یو څیز د زیاتوالی طلب هغه وخت کولې شی. کله چه په دې کښې څه فضیلت وی. بیا دلته دا خبره هم قابل دغور ده. چه په دې آیت کښې الله تعالی خپل هغه پیغمبر ته د علم د زیاتوالی حکم ورکوي. چاته چه الله رب العزت هر قسمه کمالات ورکړي وو. او چاته ئې چه د اولین او آخرین علم ورکړې وو. ددې باوجود هغوی ته د نفس علم طلب کولو امر نه کوي. بلکه په علم کښې د زیاتوالی امر ورکوي. والله اعلم.

د علم نه مراد دلته علم دین دی. دلته د علم نه علم دین مراد دي. د کوم د تعلیم دپاره چه جبرئیل امین راغلي وو. او ددې علم دین طلب په هر سړي او ښځه باندې فرض دي. (۴) ددې تفصیل دا دي. چه داسې ټول امور د کومو ادا کول چه انسان باندې فرض گرځولی

(۱) حاشیة السندی عن صحيح البخاری (۳۹۱۱)۔

(۲) المجادلة: (۱۱)۔

(۳) طه: (۱۱۴)۔

(۴) فتح الباری (۱۴۱۱)۔

شوی دی. د هغې علم حاصلول هم فرض دي. خو د واجب امورو علم حاصلول واجب دي. او د مسنون او مندوب امورو علم حاصلول مسنون او مستحب دي. او د قرآن او سنت د ټولو علومو حاصلول، او په دې کښې کمال پیدا کول فرض کفایه دي. فرض عین نه دي. نن سبا چه په سکولونو او کالجونو کښې کوم دنیوی علوم ښودلې کیږي. هغه مطلوب علم نه دي. یعنې دي ته به فرض عین نه و نیلې کیږي. بعض په دې کښې د فرض کفایه په درجه کښې راځي. که دا د مخلوق د فائدو دپاره ضروري وي. او د شریعت په خلاف امورو باندې مشتمل نه وي. یا به دي ته صرف د جواز درجه ورکولې شي. خو کوم علوم چه په داسې امورو باندې مشتمل دي. د کومو چه په شریعت کښې دسره گنجائش نشته. نو دهغې حاصلول به ناجائز وي. ددې نه د زیات تفصیل دا موقعه نه ده.

په قرآن کریم کښې د الله تعالی ارشاد دي. ﴿فَاعْرِضْ عَنْ تَوَلّٰی عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ اِلَّا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ﴾^(۱) او په حدیث شریف کښې دي. ﴿ان من العلم جهلاً﴾^(۲) رشتیا دی چه

۶~ علمی که راجح نسي آید جهالت است

مولف رحمته الله علیه د مذکوره ترجمې لاندې یو مسند حدیث ولې ذکر نکړو؟ دلته په دې خبره پوهیدل پکار دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه ددې باب لاندې صرف دوه آیتونه ذکر کړي دي. هیڅ مسند حدیث نې نه دي ذکر کړي. دا هغه رومبې باب دي. کوم ځانې چه امام بخاری رحمته الله علیه صرف ترجمه ذکر کړې ده. او هیڅ یو مسند حدیث نې نه دي راوړلي.

علامه کرمانی رحمته الله علیه د بعض اهل شام نه نقل کړي دي. چه امام بخاری رحمته الله علیه وړاندې تراجم د ابوابو قائم کړي وو. بیا نې تدریجاً دهغه بابونو لاندې د احادیثو ذکر کول شروع کړي وو. نو ددې لاندې هغوی هیڅ یو حدیث ذکر نکړي شو. یا خو ددې وجه دا راپښه شوه. چه د هغوی د شرط مطابق یو حدیث هم نه وو. یا نې په بله څه وجه حدیث ذکر نکړي شو.^(۳)

دوی د بعضو اهل عراق نه نقل کړي دي. چه په اصل کښې امام بخاری رحمته الله علیه ترجمه قائم کړې ده. او قصداً عمداً نې حدیث ذکر نکړو. ددې ښودلو دپاره چه په دې باب کښې ددوی په نیز هیڅ څیز ثابت نه دي.^(۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمانی. چه هرکله د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد دا بیانول وي. چه په دې باب کښې هیڅ یو څیز ددوی د شرط مطابق نه دي. نو په داسې موقع باندې دوی ترجمه قائموي. او یو آیت یا اثر هم نه ذکر کوي. او کله چه آیت یا اثر ذکر کوي. نو ددې مطلب د آیت په تفسیر کښې وارد روایاتو او آثارو طرف ته اشاره وي. اگرچه دا دهغوی د شرط مطابق نه

(۱) النجم: ۲۹، ۳۰.

(۲) الحدیث بتمامه ان من البیان سعراً وإن من العلم جهلاً وإن من الشعر حکماً وإن من القول عیالاً أخرجه ابوداود فی سننه فی کتاب الأدب باب ما جاء فی الشعر رقم ۵۰، ۱۲ (عن بریده بن الحصبیب مرفوعاً).

(۳) شرح الکرماني (۲۱۲، ۳).

(۴) شرح الکرماني (۳۸۲).

وی. دغه شان د اثر راوړلو نه دې خبرې طرف ته اشاره مقصود وی. چه ددې نه د مرفوع روایت تقویت کیږي. اگرچه د قوت حاصلیدو باوجود هغه ددوی د شرط موافق نه وی. (۱)
حافظ ابن حجر رحمته الله د علامه کرمانی رحمته الله ذکر شوو احتمالاتو نقل کولو نه علاوه یو احتمال دا هم ذکر کړې دې. چه امام بخاری رحمته الله د ترجمې لاتدې کوم دوه آیتونه ذکر کړي دي. په دې باندې نې اکتفاء کړې ده. (۲)

د عالم د بقاء راز په علم کښې پټ دې. حضرت گنگوہی رحمته الله فرماني. چه د ترجمه الباب اثبات په راروان باب کښې راتلونکی روایت سره کیږي. په هغې کښې دی. «اذا وسد الاموالی هدا هله فانظر الساعه» ددې روایت نه د علم فضیلت په دې طریقې ثابتیږي. چه په دې حدیث کښې ښودلی شوی دی. چه کله کار نا اهلو خلقو ته اوسپارلې شی. نو قیامت به نيزدې راشي. گویا د عالم نظام په باقی پاتې نشي. ددې نه معلومه شوه. چه د عالم د بقاء راز په علم کښې پټ (پروت) دې. (۳) چونکه نا اهل کیدل د علم د فقدان په نتیجه کښې ښکاره کیږي. او یا د علم په تقاضا باندې د عمل نه کولو په صورت کښې ښکاره کیږي.
حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله فرماني. چه امام بخاری رحمته الله چه دلته کوم مسند حدیث ذکر نکړو. ددې دوه وجې دي

① یو داچه د علم فضیلت چونکه د ډیرو جهاتو نه ثابت دې. که دلته نې څه خاص حدیث ذکر کړې وي. نو کیدي شوه. چه یو کس دا گنرلې وي. چه د علم بس صرف هم دا یو فضیلت دې. په دې وجه مصنف رحمته الله څه خاص روایت ذکر نکړو.

② او دویمه وجه دا ده. چه روستو یو روایت راروان دې. چه د هغې نه ترجمه ثابتیږي. او هغه د راروان باب روایت دې. (۴)

د حضرت شیخ الهند رحمته الله عجیبه تحقیق: د مجردو تراجمو (چه حدیث پکښې ذکر نه وی) په سلسله کښې حضرت شیخ الهند رحمته الله یوه قاعده بیان کړې ده. د هغې خلاصه دا ده. چه په بخاری شریف کښې تقریباً د سلو نه زیات مقامات داسې دي. چه هلته کښې صرف ترجمه الباب مذکور دې. خو د هغې لاتدې هیڅ یو مسند حدیث نشته. دغه تراجم په مجردو تراجمو سره تعبیر کولې شی. ځکه چه دا مجرد تراجم دي. چه مسند حدیث پکښې ذکر نه وی. بیا ددې دوه قسمونه دي.

① بعضي تراجم داسې دي. چه هلته امام بخاری رحمته الله ترجمه قائم کړې ده. او دهغې لاتدې نې مسند حدیث نه دې ذکر کړې. البته آیت، یا معلق حدیث، یا څه اثر نې ذکر کړې دې. داسې تراجم تقریباً دوه اتیا (۸۲) دي. دې ته «تراجم مجردة غیر محضه»، وائی.

(۱) فتح الباری (۱/۱۴۱).

(۲) المصدر السابق.

(۳) لامع الدراری (۵۱۲، ۳).

(۴) تعلیقات لامع الدراری (۴۱۲).

⑤ بعضې تراجم داسې دي. چه هلته امام بخاري رحمه الله آيت نه ترجمه جوړه کړې ده. د هغې لاندې ئې نه څه مسند حديث ذکر کړې دي. او نه ئې څه معلق حديث، يا څه اثر ذکر کړې دي. د داسې تراجمو تعداد تقريباً څوارلس دي. دې ته، تراجم مجردة محضه صوريه، ونيلي شي. د صوريه ونيلو وجه دا ده. چه دا تراجم صورتاً د دليل نه خالي دي. گني په حقيقت کښې د دليل نه خالي نه دي. ځکه چه د مصنف رحمه الله کومه دعوه ده. هغه ددې دليل دي. گویا دا داسې شوه. لکه چه ونيلي شي. «دعوی دليلها معها».

⑥ بعضې تراجم داسې دي. چه هلته امام بخاري رحمه الله د خپل قول نه ترجمه جوړه کړې ده. د آيت نه ئې نه ده جوړه کړې. او بيا ئې ددې لاندې د آيت، مسند يا معلق حديث يا اثر وغيره نه هيڅ نه دي ذکر کړي. داسې تراجم تقريباً نهه دي. د هغې نوم، تراجم مجردة حقيقيه، دي. په دې کښې رومينو دواړو قسمونو ته د هيڅ دليل ضرورت نشته. ځکه چه قسم اول سره د آيت يا معلق حديث يا اثر په صورت کښې دليل موجود دي. او په دويم قسم کښې دعوه او دليل يو دي. بس صرف دومره فرق دي. چه په قسم اول کښې د دعوي نه پس دليل دي. او په دويم قسم کښې د دعوي سره دليل دي.

البته دلته دومره سوال ضرور پيدا کيږي. چه مؤلف د خپل عام طرز خلاف ولې اوکړل؟ ددوی عادت خو دا دي. چه هغوی د ترجمې راوړلو نه پس مسند حديث راوړلې وي. اوس کيدې شي چه ددې وجه دا ده. چه مؤلف ته هيڅ حديث ددوی د شرط مطابق ملاو نشو. يا دا اوونيلي شي. چه مؤلف وړاندې يا روستو يو حديث داسې ذکر کړې دي. چه د هغې نه دا ترجمه ثابتيږي. مؤلف د تکرار نه د بچ کيدو په وجه، يا د طالبانو د تشحيز اذهان (ذهن تيزولو) په غرض سره مسند حديث ددې ترجمې سره ذکر نکړو.

ترکومه پورې چه د دريم قسم تعلق دي. نو ددې متعلق عرض دي. چه نيزدې نيزدې يو روايت داسې ضرور وي. چه ددې نه دا ترجمه راوځي. سوا د دوو دريو تراجمو نه، چه هلته نيزدې هيڅ روايت نشته. خو هغه بالکل بې دليله نه دي. بلکه لږ لږې وړاندې يا روستو به يو روايت داسې ضرور ملاويږي. چه د هغې نه به دا ترجمه ثابتيږي. ()

نو اوس به مونږ دا وايو. چه دا ترجمه د مجردو تراجمو د قسم اول څنې دي. يعنی دا، ترجمه مجردة غير محضه، ده. او د ترجمې دليلونه هغه دواړه آيتونه دي. کوم چه ددې لاندې ذکر کړې شوی دی.

پاتې شوه دا خبره چه مؤلف مسند حديث ولې ذکر نکړو؟ ددې منشاء خودا ده. چه دوی ته هيڅ يو حديث د شرط مطابق ملاو نشو. يا دا اوونيلي شي. چه نيزدې د يو روايت نه ددوی مدعا ثابتيږي. او دغه روايت د راتلونکي باب لاندې راوان دي. «کاسبق بيانه»، او حضرت شيخ الهند رحمه الله فرماني. په دې باب کښې ئې مسند حديث بيان نکړو. دوه آيتونه کوم چه ترجمې سره ذکر دي. و د ترجمې د اثبات دپاره هر يو آيت کافی دي. په هغې ئې

اکتفاء او کړله. ددې نه علاوه په کتاب العلم کېني ځانې په ځانې مسنده احاديث چه په فضيلت د علم باندې دلالت کوي. کثرت سره موجود دی.

فائده: ياد ساتی: چه هسي خو په فضيلت د علم کېني ډير حد پشونه دي. په هغې کېني د ټولو نه زيات واضح روايت د حضرت ابو هريره رضي الله عنه حديث «ومن سلك طريقاً يلتمس فيه علماً سهل الله

له به طريقاً الى الجنة.....» چه ددې تخريج امام مسلم رحمه الله کړې دي. (۱) چونکه ددې په سند کېني لږ کلام دي. او دا د امام بخاري رحمه الله د شرط موافق نه وو. په دې وجه دوی دا حديث

نقل نکړو. تفصيل به انشاء الله په «باب العلم قبل القول والعمل» کېني راشی.

د، تکرار فی الترجمة، اعتراض، دهغې جواب او د ترجمې مقصود: دلته په دې خبره هم پوهيدل پکار

دي. چه امام بخاري رحمه الله بعينه هم دا ترجمه روستو د «باب رفع العلم و ظهور الجهل» نه پس هم قائم کړې ده. سوال دا دي. چه دا تکرار د کوم غرض دپاره دي؟ علامه عيني رحمه الله فرماني.

چه په صحيح نسخو کېني دلته د،، کتاب العلم،، نه پس د،، باب فضل العلم،، د سره

وجود نشته. بلکه براه راست،، و قول الله تعالى....،، دي. او که د نورو نسخو مطابق او منلي

شی. چه دلته د،، باب فضل العلم،، ترجمه موجود ده. نو تفريق به په دې طريقه کولې شی. چه

دلته د علماو فضيلت بيانول مقصود دي. او روستو په راتلونکي باب کېني د علم فضيلت

بيانول مقصود دي. نو تکرار لازم نشو. (۲)

علامه کرمانی رحمه الله فرماني. چه په دواړو بابونو کېني تکرار نشته. ځکه چه لته د،، فضل

العلم،، نه فضيلت د علم مراد دي. او په راتلونکي باب کېني،، فضل،، په معنی د

،، فضله،، يعنی زائد دي. گویا امام بخاري رحمه الله دا فرماييل غواړی. چه که علم زائد وی. نو

په هغې څه اوکړې شی. دوی چه هلته کېني کوم روايت پيش کړې دي. يعنی «هيناً انا دالم

أوتيتُ بقدركم لبين، فشبهت حقاً لا أرى الرقي يفرح من أفتقاري، ثم أعطيت فضل مربي الخطاب، قالوا: فما

أولته يا رسول الله؟ قال: العلم» ددې نه معلومه شوه. چه بل ته ورکول جائز دي. (۳)

او د علم زائد کيدو مختلف صورتونه دي.

① يو دا چه سرې د خپل ضرورت نه زياتې مسئلې زده کړی. مثلاً يو گود سرې دي. هغه

پخپله د جهاد قابل نه دي. خو د جهاد مسئلې زده کړی. چه نورو خلقو ته ئې اوبشائي. (۴)

② دويم صورت دا دي. چه د يو استاذ نه خپل مقصود حاصل شوې وی. نو دهغه وخت فارغ

(۱) صحيح مسلم (۳۴۵۱۲) كتاب الذكر والعداء والتوبة والإستغفار باب فضل الإجتماع على تلاوة القرآن وعلى الذكر) _

(۲) عمدة القاری (۳۱۲) و (۸۵۱۲) _

(۳) شرح الکرماني (۳۱۲) _

(۴) الأبواب والتراجم از شيخ الهند قدس الله سره (ص. ۵۰) _

کړې شی. چه نور خلق دده نه علم حاصل کړی
 ⑤ دریم صورت دا دی. چه سری سره د ضرورت نه زیات کتابونه دی. نو هغه دا بل کس ته ورکړی. (۱)

علامه کرمانی دلته دا بیان کړی دی. (۲) خو کله چه هغه په دویم مقام باندې اورسیدو. نو هلته هغوی د ،، فضل ،، نه فضیلت مراد واخستلو. او ددې تقریر ئې شروع کړو. (۳)
 حافظ ابن حجر رحمته الله علیه هم دا توجیه اختیار کړې ده. چه دلته د ،، فضل ،، نه مراد فضیلت مراد دی. حالانکه هلته د ،، فضل ،، نه ،، فضله ،، یعنی زیادت مراد دی. (۴) والله اعلم بالصواب.
 ددې پوره تقریر نه د ترجمه الباب مقصد هم واضح شوی دی.

۲- بَابُ مَنْ سَبَّلَ عِلْمًا وَهُوَ مُشْتَغِلٌ فِي حَدِيثِهِ فَأَتَمَّ الْحَدِيثَ ثُمَّ أَجَابَ السَّائِلَ

ددې باب ماقبل باب سره مناسبت: ماقبل کښې د علم فضیلت بیان شوی دی. او د اهل علم دپاره ددې علم په وجه د ډیرو درجو وعده ده. په دې وجه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته هم په علم کښې د زیادت طلب کولو حکم ورکولې شی. نو مونږ ته هم پکار دی. چه مونږ د علم زیادت طلب کړو. او په علم حاصلولو کښې د زړه د اخلاصه عمل شروع کړو. اوس امام بخاری رحمته الله علیه فرمائی. چه په علم کښې د زیادت طلب کولو طریقه دا ده. چه د اهل علم نه سوال اوکړې شی. ددې نه به په علم کښې اضافه کیږي. ددې سره سره امام بخاری رحمته الله علیه د سوال په باره کښې یوڅو آداب بیانوي. چه دا د معلمینو دپاره هم دی. او متعلمینو دپاره هم دی. والله اعلم.
 علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی. چه په تیرشوی باب کښې د عالمانو د فضیلت ذکر دی. او په دې باب کښې د مسئولینو عالمانو حال مذکور دی. چه دهغوی نه د مسئلو معلومات کولې شی. گویا دا ئې بنودلې ده. چه د مشکلو مسئلو د هغه عالمانو او فضلاء عاملینو نه تپوس کولې شی. کوم چه په «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ» کښې داخل دی. دا توجیه په دې صورت کښې ده. چه مونږ دلته ،، باب فضل العلم ،، موجود اومنو،، کما هو فی بعض النسخ،،

اوکه دلته ،، باب فضل العلم ،، موجود نه وی. نو د مذکوره باب نه به د کتاب العلم شروع کولو نکته دا وی. چه دلته چونکه دا وئیلی شوی دی. چه ،، العلم سؤال و جواب ،، دغه شان وئیلی شوی دی. ،، السؤال نصف العلم ،، ددې نه د علم په طلب کښې د سوال او جواب اهمیت

(۱) حاشية السندی علی صحيح البخاری (۴۹۱۱)۔

(۲) شرح الكرمانی (۳۱۲)۔

(۳) شرح الكرمانی (۶۳۱۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۸۰۱۱)۔

معلوم شو په دې وجه ددې باب نه ، کتاب العلم ، شروع کړي شوې دې .^(۱) والله اعلم .
د ترجمه الباب مقصد دلته د ترجمه الباب نه د امام بخاري رحمه الله د غرض په سلسله کښې
څلور اغراض مشهور دي .

① د عامو شارحینو راتې دا ده . چه امام بخاري رحمه الله دا فرمائیل غواړي . چه د سوال کونکي
جواب فوراً ورکول ضروري نه دي .^(۲) لکه چه امام ابن حبان رحمه الله په دې حدیث باندې ترجمه
منعقد کړې ده . «ذكر الخبر الدال على إجابة السائل من العلم من إجابة السائل على الفور»^(۳) خو
ددې لحاظ ضروري دي . چه دا هغه وخت دي . کله چه سوال فوري مطلوب نه وي . گني فوراً
جواب ورکول ضروري دي . که جواب ورنکړي شو . نو وخت به تیر شي . مثلاً يو کس د رمي
کولو دپاره روان دي . او د رمي په باره کښې د مسئلې تپوس کوي . نو فوراً جواب ورکول
پکار دي . گني ددې وخت به تیر شي .

د صحيح مسلم او نسائي په يو روايت کښې دي . «قَالَ أَبُو رَافِعَةَ أَتَيْتُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ وَهُوَ يَخْطُبُ قَالَ فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ رَجُلٌ غَرِيبٌ جَاءَ يَسْأَلُ عَنْ جَنَّةٍ لَا يَدْرِي مَا فِيهَا قَالَ فَاتَّقِ اللَّهَ
رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتَرَكَ عَظِيمَتَهُ حَتَّى اتَّعَى إِلَى قُلُوبِ بَنِي إِسْرَافِيلَ فَكَوَانَتْ حَبِيبَةً قَالَتْ فَتَقَعَدَ عَلَيْهِ
رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَجَعَلَ يُعَلِّمُنِي مِمَّا عَلَّمَهُ اللَّهُ ثُمَّ أَقْبَلَ عَظِيمَتَهُ فَأَتَمَّ آخِرَهَا»^(۴) (اللفظ لمسلم)

② حضرت شاه ولي الله رحمه الله دخپل شيخ ابوظاهر مدني رحمه الله نه نقل کوي . چه د امام بخاري
رحمه الله مقصد ددې باب نه دا ښودل دي . چه که د سائل د سوال فوراً جواب ورنکړي شي . بلکه
عالم پخپل کار کښې مصروف پاتې شي . نو دا په کتمان د علم کښې داخل نه دي . په کوم چه
وعيد وارد شوې دي . «من سئل عن علم فكتبه الوجه الله بهلجام من دار يوم القيامة»^(۵) (اللفظ لابي
داؤد) ، بلکه کتمان د علم خو دا دي . چه مطلقاً جواب ورنکړي . يا ورکړي . خو د وخت تیریدو
نه پس نې ورکړي .^(۶)

③ دريم غرض دا دي . چه امام بخاري رحمه الله عالم ته ادب ښودلې دي . او دا ئې خودلې ده . که د
مشغولیدو په وخت دده نه سوال اوکړي شي . نو سائل ته د زورنې او ملامته کولو ضرورت

(۱) عمدة القاری (۴۱۲) _

(۲) لامع الدراری (۶۱۲) الأبواب والترام از شيخ الهند رحمه الله (ص ۴۳) _

(۳) الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۲۶۸۱۱) کتاب علم رقم الحديث (۱۰۴) _

(۴) صحيح مسلم (۲۸۷۱۱) کتاب الجمعة فصل في إجابة الخطيب لمن سأل عن شيء من الدين أو غيره وسنن
النسائي (۳۰۲۱۲) خاتمة كتاب الزينة باب الجلوس على الكرسي) _

(۵) أخرجه أبوداد في سننه في كتاب العلم باب كراهية منع العلم رقم ۳۶۵۸ والترمذی في جامعه في
كتاب العلم باب ما جاء في كتمان العلم رقم ۲۶۴۹ وابن ماجه في سننه في المقدمة باب من سئل عن علم
فكتبه رقم ۲۶۶۰ ، ۲۶۶۱ من حديث أبي هريرة رضي الله عنه _

(۶) شرح تراجم أبواب البخاري للشاه ولي الله رحمه الله _

نشته بلکه خپل کار دې پوره کړی. ددې نه پس دې د سائل د سوال جواب ورکړی. لکه څنگه چې نبی کریم ﷺ کړی دی.

خو دلته به هم هغه قید ملحوظ وی. کوم چه د رومبی غرض لاندې بیان کړې شوي دي. يعنی که د سوال جواب فوراً مطلوب نه وی. نو په دې صورت کښې سائل نه په دې وخت کښې اعراض کولې شي. گڼې فوراً جواب ورکول پکار دی. (۱)

⑤ څلورم غرض دا دی. چه امام بخاری رحمه الله طالب علم ته ادب ښودلې دي. متعلم ته نې تعليم ورکړې دي. چه که استاذ مصروف وی. نو فوراً سوال کول پکار نه دی. بلکه ددوی د فارغ کیدو انتظار کول پکار دی. کله چه دوی فارغ شي. نو بیا دې سوال اوکړې شي. دلته به هم دهغه قید لحاظ ساتلې کیږي. چه سوال اهم، ضروري او فوری مطلوب نه وی. که داسې وی. نو فوراً د سوال کولو اجازت دي. (۲)

حديث باب

۴- ((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانٍ قَالَ حَدَّثَنَا فُلَيْحٌ وَحَدَّثَنِي إِبرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ فُلَيْحٍ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ حَدَّثَنِي هِلَالُ بْنُ عَلِيٍّ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (۳) قَالَ يَتِمُّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَجْلِسٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ أَغْرَابٌ فَقَالَ مَتَى السَّاعَةُ فَمَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَدِّثُ فَقَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ سَمِعَهُ مَا قَالَ فَكَرِهَهُ مَا قَالَ وَقَالَ بَعْضُهُمْ بَلْ لَمْ يَسْمَعْ حَتَّى إِذَا قَضَى حَدِيثَهُ قَالَ أَيْنَ أَرَاهُ السَّائِلُ عَنْ السَّاعَةِ قَالَ مَا أَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ فَإِذَا ضَبَعْتَ الْأَمَانَةَ فَأَنْتَ ظَرُ السَّاعَةِ قَالَ كَيْفَ إِذَا ضَاعَتْهَا قَالَ إِذَا وَصَدَ الْأَمْرُ إِلَى غَيْرِ أَهْلِهِ فَأَنْتَ ظَرُ السَّاعَةِ))

رجال الحديث

① محمد بن سنان رحمه الله: دا ابوبکر محمد بن سنان (هکس السین المهملة وتخفيف النون الأولى)

(۱) عوفی (بفتح العين المهملة وبعدها واو مفتوحة ثقاف) (م) باهلی بصری دي. عوفه د ازد قبیلې یوه څانگه ده. په دې خاندان کښې د راتلو په وجه ،، عوفی ،، ونيلې شي. (۲)

(۱) فتح الباری (۱۴۲۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) قوله: عن أبي هريرة الحديث أخرجه البخاري في كتاب الرقاق أيضاً باب رفع الأمانة (۶۴۹۶) ولم يخرجها أحد من أصحاب أصول الستة سوى البخاري رحمه الله انظر تحفة الأشراف (۲۷۷/۱۰) وعمدة القاري (۵۱۲)

(۴) المغني (ص. ۴۱)۔

(۵) المصدر السابق۔

(۶) تهذيب الكمال (۳۲۰/۱۲۵)۔

دوی ابراهیم بن طهمان، جریر بن حازم، سلیم بن حیان، فلیح بن سلیمان، نافع بن عمر جمحی او هیشم بن بشیر رضی الله عنہم وغیره نه روایت د حدیث کوی. ددوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، امام ابوداؤد، ابو مسلم ابراهیم بن عبدالله کجی، ابو قلابه عبدالملک بن محمد الرقاشی، ابو حاتم محمد بن ادريس رازی، محمد بن الاشعث السجستانی او محمد بن يحيى ذهلي رضی الله عنہم وغیره دي. (۱)

امام ابو حاتم رضی الله عنہ فرماني، «صدوق»، (۲)

امام يحيى بن معين رضی الله عنہ فرماني، «ثقة»، (۳)

ابن قانع رضی الله عنہ فرماني، «كان صالحاً»، (۴)

امام دار قطنی رضی الله عنہ فرماني، «ثقة حجة»، (۵)

مسلم رضی الله عنہ فرماني، «ثقة»، (۶)

حافظ ابن حجر رضی الله عنہ فرماني، «ثقة ثبت»، (۷)

ابن حبان رضی الله عنہ دوی لره په ،، کتاب الثقات ،، کښې ذکر کړې دي. (۸)
په ۲۲۳ هـ کښې ددوی وفات شوې دي. (۹)

⑤ فلیح: دا فلیح (بالتصغير) بن سلیمان بن ابی المغیره بن حنین خزاعی، اسلمی مدنی دي. ابو يحيى ددوی کنیت دي. ددوی د نيکه ابوالمغیره نوم رافع يا نافع دي. پخپله ددوی نوم عبدالملک دي. او فلیح ددوی لقب دي. لقب په نوم باندې داسې غالب شو. چه په نوم سره دوی د سره پیژندلې کیږي هم نه. (۱۰)

دوی د ربیعہ بن ابی عبدالرحمن، سعید بن حارث انصاری، ابو حازم سلمه بن دينار مدنی، سهیل بن ابی صالح، عبدالرحمن بن القاسم بن ابی بکر الصديق، عثمان بن

(۱) د شیوخ وتلامذه د تفصیل دپاره اوگوری (تهذيب الكمال (۳۲۱/۲۵، ۲۲۳) وسیر أعلام النبلاء (۳۸۵، ۳۸۵/۱۰)۔

(۲) تهذيب الكمال (۳۲۲/۲۵) وسیر أعلام النبلاء (۳۸۶/۱۰) الکاشف للذهبي (۱۷۶/۲) رقم (۴۸۹۰)۔

(۳) تهذيب التهذيب (۲۰۶/۹)۔

(۴) المصدر السابق)۔

(۵) المصدر السابق)۔

(۶) المصدر السابق)۔

(۷) تقريب التهذيب (۴۸۲) رقم (۵۹۳۵)۔

(۸) الثقات لابن حبان (۷۹/۹)۔

(۹) خلاصة الخزرجي (ص. ۳۳۹) وغیرها من المراجع المذكورة)۔

(۱۰) تهذيب الكمال (۳۱۸، ۳۱۷/۲۳) وسیر أعلام النبلاء (۳۵۱/۷، ۳۵۲)۔

عبدالرحمن تیمی، نافع مولی ابن عمر، نعیم بن عبدالله المجرم او یحیی بن سعید انصاری رحمہم اللہ وغیرہ نه روایت کوی.

ددوی نه علم حدیث حاصلونکو کنبی زیاد بن سعد، زید بن ابی انیسہ جزری، سرج بن النعمان، سعید بن منصور، عبدالله بن المبارک، محمد بن سنان عوقی، ددوی خوئی محمد بن فلیح، ابوداؤد طیالسی، ابوالربیع الزهرانی او ابو عامر العقدی رحمہم اللہ وغیرہ دی. (۱)
اکثرو انہ د رجالو ددوی تضعیف کری دی. لکه چه امام یحیی بن معین رحمہم اللہ فرمائی: «ضعیف»، (۲)

دغه شان عباس دوری رحمہم اللہ د ابن معین رحمہم اللہ نه نقل کری دی. «لیس بقوی، ولا یحتج بحديثه، وهو دون الدر اور دی، والدر اور دی أثبت منه» (۳)

امام ابوحاتم رحمہم اللہ فرمائی: «لیس بقوی»، (۴)

امام ابوداؤد رحمہم اللہ فرمائی: «لا یحتج بفلیح»، (۵)

امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی: «لیس بالقوی»، (۶) او امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی: «ضعیف»، (۷)

حاکم ابو احمد رحمہم اللہ فرمائی: «لیس بالمستین عندهم»، (۸)

امام علی بن المدینی رحمہم اللہ فرمائی: «کان فلیح وأخوه عبد الحمید ضعیفین»، (۹)

البتہ د امام دارقطنی رحمہم اللہ نه ددوی په باره کنبی توثیق منقول دی. هغه ددوی په باره کنبی پخپل کتاب الضعفاء کنبی فرمائی: «ثقة»، (۱۰) خو د دوی په باره کنبی، «لا بأس به»، هم منقول دی. (۱۱) دغه شان دوی فرمائی: «سهیل بن ابی صالح غیر من فلیح بن سلیمان» (۱۲) حالانکه سهیل

(۱) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دپاره اووری پورتنی حوالی او تهذیب التهذیب (۳۰۳۸) و تذکرۃ الحفاظ (۲۲۳۱۱)۔

(۲) تاریخ عثمان بن سعید الدارمی عن ابی زکریا یحیی بن معین فی تجرید الرواة و تعدیلهم (ص. ۱۹۰) رقم ۶۹۵ تهذیب الکمال (۳۲۰۱۲۳)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) میزان الاعتدال (۳۶۶۱۳)۔

(۵) کتاب الضعفاء والمتروکین للنسائی (المطبوع مع التاريخ الصغير والضعفاء الصغير للبخاري (۴۰۱)۔

(۶) تهذیب التهذیب (۳۰۴۸)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) تعليقات الكاشف (۱۲۵۱۲) رقم ۴۴۹۶۔

(۱۰) حاشیة سبط ابن عجمی بهامش الكاشف (۱۲۵۱۲) و میزان الاعتدال (۳۶۶۱۳)۔

(۱۱) تعليقات الكاشف (۱۲۵۱۲)۔

بن ابی صالح د جرح او تعدیل امامانو په نیز زیات مضبوط راوی نه دي. (۱) نو د امام دارقطني رحمه الله دوی لره د ،، ثقه ،، گرځولو مقصد هم د ،، لا باس به ،، درجه ثابتول دي. (۲) ددوی په حالاتو باندې مجموعی طور باندې نظر اچولو سره چه کومه خبره ثابتیږي. هغه دا ده. چه دا نه صرف د شیخینو بلکه د اصول سته راوی دي. امام بخاری او امام مسلم رحمهما الله ددوی په احادیثو باندې اعتماد کړې دي. (۳) بیا په قول د حافظ ابن حجر رحمه الله ددوی کوم روایات چه په بخاری شریف کښې دي. په هغې کښې د اکثر و تعلق ،، مناقب ،، او ،، رفاق ،، سره دي. بیا امام بخاری رحمه الله په دوی باندې هغه اعتماد هم نه دي کړې. کوم اعتماد نې چه په امام مالک، او ابن عیینه رحمهما الله او ددوی پشان نورو حضراتو باندې کړې دي. (۴) هم دا وجه ده. چه حافظ ابن عدی رحمه الله ددوی په حالاتو باندې تفصیل سره تبصره کړې ده. هغه لیکي. «و لفلیح احادیث صالحة یرویهها، یروی عن نافع عن ابن عمر نسخة، ویروی عن هلال بن علی عن عبد الرحمن بن أبي عمرة، عن أبي هريرة أحادیث، ویروی عن سائر الشيوخ من أهل المدينة، مثل أبي النضر وغيره أحادیث مستقيمة وغرائب، وقد اعتبده البخاری فی صحیحه، وروی عنه الكثير، وقد روی عنه زید بن أبي أنيسة، وهو عندي لا بأس به» (۵)

دغه شان حافظ ذهبی رحمه الله ددوی په باره کښې د جرح او تعدیل د امامانو کلام نقل کولو نه پس لیکي «و حدیثه فی رتبة الحسن» (۶) خلاصه دا چه فلیح بن سلیمان د عامو محدثینو په نیز قابل د احتجاج نه دي. البته امام بخاری رحمه الله چونکه د حدیث د صحت په سلسله کښې د حد نه د زیات تحری (احتیاط) نه کار اخلي په دې وجه امید هم دا دي. چه ددوی کوم روایات په صحیح بخاری کښې دي. هغه بې اصل نه دي.

په ۱۶۸ هـ کښې ددوی وفات وشو. (۷) ،، رحمه الله تعالى رحمة واسعة ،، تنبیه: فلیح بن مسلم د بخاری او مسلم د راویانو څنې دي. ددې باوجود محدثینو او د رجال امامانو دوی لره مطلق قبول نکړو. بلکه د امام بخاری رحمه الله نه وړاندې تیرشوی محدثین او دغه شان ددوی نه پس راتلونکی علماء محدثین په دوی باندې ښه ډیر کلام کړې دي. نو

(۱) ابن معین رحمه الله فرماني ((هو مثل العلاء وليسا بحجة)) امام ابو حاتم رحمه الله فرماني ((لا يجتج به (الكشاف للذهبي (٤٧١١) رقم ٢١٨٣) -

(۲) تعليقات الكاشف (١٢٥١٢) -

(۳) هدى السارى (ص. ٤٣٥) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) الكامل لابن عدی (٣٠١٦) -

(۶) تذكرة الحفاظ (٢٢٤١١) -

(۷) تقريب التهذيب (٤٤٤٨) رقم (٥٤٤) -

ددې نه معلومه شوه چه بعضو حضراتو د صحيح بخاری په هر راوی باندې کوم حکم لگولي دي، «هذا جاز القنطرة»، (۱) دا مطلقاً مقبول نه دي.

دغه شان دلته دا خبره هم یاد ساتي: چه حافظ ابن حجر رحمته الله ليکلي دي چه د امام بخاری رحمته الله په کومو راویانو باندې کلام شوې دي هغه عام طور باندې ددوی شیوخ دي او بیا ددوی حدیثونه هغوی کثرت سره نه ذکر کوي. (۲)

خو دلته دواړه خبرې نشته ځکه چه فلیح د امام بخاری رحمته الله شیخ نه دي بلکه د شیخ، شیخ نې دي او ددوی نه کثرت سره احادیث هم اخلي لکه چه وړاندې دحافظ ابن عدی رحمته الله قول تیر شوي دي «وقد اعتمدنا البخاري في صحيحه وروى عنه الكثير»، «فتنه».

⑤ ابراهيم بن المنذر: دا ابراهيم بن المنذر بن عبدالله بن المنذر بن المغيرة قرشي، اسدي حزامي مدني دي. ددوی کنيت ابو اسحاق دي. (۳)

دوی دابوضمره انس بن عياض، سفيان بن عيينه، عبدالله بن نافع الصائغ، عبدالله بن وهب مصري، ابوبکر عبدالحميد بن ابي اويس، عبدالرحمن بن المغيرة او محمد بن فليح بن سليمان رحمته الله وغيره نه روايت د حديث کوي.

ددوی نه روايت کونکو کښې امام بخاری، امام ابن ماجه، احمد بن ابي خيثمه، زهير بن حرب، عبدالله بن عبدالرحمن الدارمي، ابوزرعه عبيدالله بن عبدالکريم رازی، عثمان بن سعيد دارمي، ابوحاتم محمد بن ادريس رازی، او مصعب بن ابراهيم بن حمزه زبيري رحمته الله وغيره دي. (۴)

ددوی په باره کښې دجرح او تعديل دعالمانو رحمهم الله اقوال: امام نسائي رحمته الله فرمائي «ليس به بأس» (۵) صالح بن محمد جزره رحمته الله فرمائي «صدوق» (۶)

امام ابوحاتم رحمته الله فرمائي «صدوق» (۷)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرمائي «ثقة» (۸)

صاحب دخلاصة فرمائي «وثقه ابن معين، والنسائي وأبو حاتم والدارقطني» (۹)

(۱) هدى السارى (۳۸۴) الفصل التاسع -

(۲) هدى السارى (ص ۱۱ و ۱۲) الفصل الثانى ونزعة النظر (۳۷) والنكت على كتاب ابن الصلاح (ج ۱) ۲۸۷، ۲۸۸ -

(۳) تهذيب الكمال (۲۰۷۱۲) -

(۴) د شيوخ او تلازمه د تفصيل دپاره اوورئ، تهذيب الكمال (۲۰۷۱۲، ۲۰۹) -

(۵) تهذيب الكمل (۲۰۹۱۲) -

(۶) المصدر السابق -

(۷) تهذيب الكمال (۲۰۱۱۲) -

(۸) تهذيب الكمال (۲۰۹۱۲) -

(۹) خلاصة تهذيب الكمال (ص ۲۲) -

امام دار قطنی رحمته فرمائی،،،^(۱)

ابن حبان رحمته دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.^(۲)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی،،(أحد الأئمة، وثقه ابن معين، وابن وضاح، والنسائي، وأبو حاتم، والدارقطني)^(۳)

البته زکریا بن یحیی ساجی رحمته فرمائی،،(بلغني أن أحمد بن حنبل كان يتكلم فيه، ويذمه، وقصد إليه به بغداد، ليسلم عليه، فلم يأذن له، وكان قد مال إلى ابن داود، قاصداً من المدينة، عنده مناكير)^(۴)

خو ابو الفتح ازدي رحمته فرمائی،،(إبراهيم هذا في عداد أهل الصدق، وإنما حدث بالمناكير الشيوع الذين روى عنهم فأما هو فهو صدوق)^(۵)

هم دا خبره خطیب بغدادی رحمته فرمائی،،(أما المناكير فقلما توجد في حديثه، إلا أن تكون عن المجهولين ومن ليس بمشهور عند المحدثين، ومع هذا فإن يحيى بن معين وغيره من الحفاظ كانوا يرضونه ويوثقونه)^(۶)

ترکومه پورې چه د امام احمد رحمته د کلام تعلق دي. نو دا په مسئله د خلق قرآن کښې. ددوی د څه توقف او بیا ابن ابی داود سره ددوی د حاضرې په وجه وو. لکه چه علامه تاج الدین سبکی رحمته فرمائی،،(قد كان حصل عند الإمام أحمد رحمته منه شيء لأنه قيل: غلط في مسألة القرآن، كأنه مجيء في الجواب)^(۷) قلت (القاتل: السبكي) وأرى ذلك منه تقية وخوفاً، ولكن الإمام أحمد شديد في صلابته، جزاء الله عن الإسلام غيراً، ولو كلف الناس ما كان عليه أحمد لم يسلم إلا القليل)^(۸)

دغه شان حافظ ابن حجر رحمته فرمائی،،(وتكلم فيه أحمد من أجل كونه دغل إلى ابن داود)^(۹) خلاصه دا چه ابراهيم بن المنذر ثقه راوی دي. په دوی چه کوم معمولی کلام شوې دي. هغه قابل اعتبار نه دي. والله اعلم.

(۱) تهذيب التهذيب ((۱۶۷/۱)) _

(۲) الثقات لابن حبان (۷۳/۸) _

(۳) هدى السارى (۳۸۸) _

(۴) تهذيب الكمال (۲۱۰/۱۲) _

(۵) طبقات الشافعية الكبرى (۲۳۲/۱) _

(۶) تاريخ بغداد (۱۸۱/۶) _

(۷) قوله: مجيء في الجواب (أى لم يبينه أنظر المجمع الوسيط (۸۵۵/۲)) _

(۸) طبقات شافعية الكبرى (۲۳۲/۱) _

(۹) هدى السارى (ص. ۳۸۸) _

ددوی وفات په ۲۳۶ هـ کښې شوې دې. (۱)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة،

⑨ محمد بن فلیح: دا ابو عبدالله محمد بن فلیح بن سلیمان اسلمی خزاعی دې. (۲) ددوی د پلار فلیح بن سلیمان حالات هم په دې باب کښې تیر شوی دی. دوی د سفیان ثوری، موسی بن عقبه، هشام بن عروه، یونس بن یزید ایلی او د خپل پلار فلیح بن سلیمان رضی الله عنه وغیره نه علاوه د ډیرو محدثینو نه احادیث روایت کړي دي. ددوی نه احادیث روایت کونکو کښې ابراهیم بن حمزه زبیری، ابراهیم بن المنذر حزامی، محمد بن الحسن بن زباله مخزومی، محمد بن یعقوب زبیری او هارون بن موسی زهری رضی الله عنه وغیره دي. (۳)

امام ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: «ما به بأس، وليس بذلك القوي» (۴)

امام دارقطنی رضی الله عنه فرمائی: «ثقة، وقد روى عنه عبدالله بن وهب مع تقدمه» (۵)

امام ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۶)

البته امام يحيى بن معين رضی الله عنه په دوی باندې کلام کړې دې. لکه چه ددوی په پلار فلیح باندې کلام کولو کښې فرمائی: «فليح بن سليمان ليس بثقة ولا إسنه» (۷)

او ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: «كان يحيى بن معين يحمل على محمد بن فليح» (۸)

خو حقيقت دا دې چه محمد بن فلیح ډیر زیات موثق (با اعتماد) راوی خو نه دې. البته ددوی حدیثونه قابل اعتماد ضرور دي. هم دا وجه ده چه د امام يحيى بن معين رضی الله عنه په کلام باندې د علم باوجود ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: «ما به بأس، وليس بذلك القوي» دغه شان امام دارقطنی رضی الله عنه هم د دوی توثیق کړې دې.

حافظ ذهبی رضی الله عنه په دوی باندې کلام نقل کولو کښې لیکي: «و وثقه بعضهم، وهو أوثق من أبيه» (۹)

(۱) الكاشف (۲۲۵/۱) رقم ۲۰۸) وتقريب التهذيب (ص. ۹۴) رقم ۲۵۳-.

(۲) تهذيب الكمال (۲۹۹/۲۶)-.

(۳) د شيوخ وتلامذه د تفصيل دپاره اوگوري، تهذيب الكمال (۲۹۹/۲۶، ۳۰۰)-.

(۴) تهذيب الكمال (۳۰۱/۲۶) وتهذيب التهذيب (۴۰۷/۹) وميزان الاعتدال (۱۰/۴)-.

(۵) تهذيب التهذيب (۴۰۷/۹)-.

(۶) كتاب الثقات (۴۴۱، ۴۴۰/۷)-.

(۷) تهذيب الكمال (۳۰۰/۲۶) وتهذيب التهذيب (۴۰۷/۹)-.

(۸) المصادر السابقة)-.

(۹) ميزان الاعتدال (۱۰/۴)-.

ددې نه علاوه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د تحقیق مطابق امام بخاری رحمته الله علیه ددوی ټول حدیثونه نه دی روایت کړي. بلکه د تحری نه پس ئې منتخب احادیث اخستې دي. چه د هغې متابعت موجود دي. لکه څنگه چه هغه فرماني: «وبعضها عن هلال عن أنس بن مالك، توپه علی اکثرها عند»، و نه نسخه أخرى عند هذا الإسناد، لکن عن عبدالرحمن بن أبي حمزة، بدل عطاء بن یسار، وقد توپه فیها ایضاً، وهي شایة أحادیث»، «والله اعلم»، (۱)

ددوی وفات په ۱۹۷ هـ کښې شوې دي. (۲)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة، _

⑤ محمد بن فلیح پلار فلیح بن سلیمان: ددوی حالات ددې باب لاندې تیر شوی دی.

⑥ هلال بن علی: دا هلال بن علی اسامه قرشي عامري مدنی دي. دوی ته هلال بن ابی میمون، هلال بن ابی هلال او هلال بن اسامه هم وئیلې شی. گویا چه د یو سړي څلور نومونه دي. (۳)، فتنه، _

دوی د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه نه علاوه د عبدالرحمن بن ابی عمره، عطاء بن یسار، ابو سلمه بن عبدالرحمن بن عوف او ابو میمون مدنی رحمته الله علیه نه روایت کوي.

او ددوی نه روایت کونکو کښې زیاد بن سعد، سعید بن ابی هلال، عبدالعزیز بن ا لماجشون، فلیح بن سلیمان، امام مالک بن انس او یحي بن ابی کثیر رحمته الله علیه دي. (۴)

امام ابو حاتم رحمته الله علیه فرماني: «شیخ یکتب حدیثه»، (۵)

امام نسائي رحمته الله علیه فرماني: «لیس به بأس»، (۶)

ابن حبان رحمته الله علیه دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۷)

امام دارقطني رحمته الله علیه فرماني: «ثقة»، (۸) مسلم بن قاسم اندلسي رحمته الله علیه فرماني: «ثقة قديم»، (۹)

حافظ ذهبي رحمته الله علیه فرماني: «ثقة مشهور»، (۱۰)

(۱) هدی الساری (۴۴۲) -

(۲) تقریب التهذیب (۵۰۲)، رقم ۶۲۲۸، والکاشف (۲۱۱۲) رقم (۵۱۱۶) -

(۳) تهذیب الکمال (۳۴۳۱۳۰) -

(۴) تهذیب الکمال (۳۴۴۱۹۰) -

(۵) تهذیب الکمال (۳۴۴۱۳۰) وتهذیب التهذیب (۸۲۱۱۱) -

(۶) المصادر السابقة -

(۷) کتاب الثقات (۵۰۵۱۵) -

(۸) تهذیب التهذیب (۸۲۱۱۱) -

(۹) المصدر السابق -

(۱۰) سیر أعلام النبلاء (۵۲۶۵) میزان الإعتدال (۳۱۱۱۴) -

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی،، ثقه،، (۱)

يعقوب بن سفيان رحمته الله فرمائی،، «لال ثقة حسن الحديث، يروى عن عطاء بن يسار أحاديث حسناً، وحديثه يقيم مقام الحجة» (۲)

دهشام بن عبد الملك په آخری کلونو کښې ددوی وفات اوشو. (۳) او د هشام آخری کال ۱۲۵ هـ دې (۴)،، رحمه الله تعالى رحمة واسعة،،

④ عطاء بن يسار: دا ابو محمد بن يسار بلالی مدنی دې د ام المؤمنين حضرت ميمونه رضي الله عنها مولى دې ددوی حالات په،، کتاب الايمان،، کښې د،، باب کفران العشير وکفر دون کفر،، لاندې تیر شوی دی. (۵)

⑤ ابوهريرة رضى الله عنه: د حضرت ابوهريرة رضي الله عنه تفصیلی حالات په،، کتاب الايمان کښې د،، باب أمور الايمان،، لاندې تیر شوی دی. (۶)

قوله: يَتِمُّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَجْلِسٍ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ جَاءَهُ أَعْرَابِيٌّ: نبي کریم صلی الله علیه وسلم په یو مجلس کښې خلقو سره خبرې کولې، چه یو اعرابی (دکلی اوسیدونکې) راغې. دا اعرابی څوک وو؟ حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی، چه ددوی دنوم علم اوشو. (۷)

قوله: فَقَالَ مَتَى السَّاعَةُ فَمَضَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُحَدِّثُ فَقَالَ بَعْضُ الْقَوْمِ سَمِعَ مَا قَالَ فَكَّرَ مَا قَالَ وَقَالَ بَعْضُهُمْ بَلْ لَمْ يَسْمَعْ:

دې اعرابی تپوس اوکړو، چه قیامت به کله وی؟ رسول الله صلی الله علیه وسلم خپله خبره جاري اوساتله. بعضو خلقو اووئیل، چه هغوی د اعرابی خبره واوریدله، خو هغوی دا خبره ناخوښه کړله. بعضو خلقو اووئیل، چه هغوی صلی الله علیه وسلم دسره دده خبره اوریدلې هم نه ده.

مطلب دا دې، چه کله اعرابی د نبي کریم صلی الله علیه وسلم نه سوال اوکړو، او هغوی جواب ورنکړو، نو بعضو صحابو رضي الله عنهم اووئیل، چه نبي کریم صلی الله علیه وسلم دسره سوال هم نه دې اوریدلې، بعضو اووئیل، چه سوال خو نبي کریم صلی الله علیه وسلم اوریدلې دې، خو سوال ئې خوښ نکړو، ځکه چه نبي کریم صلی الله علیه وسلم به د قیامت متعلق سوال نه خوښولو، په دې وجه نبي کریم صلی الله علیه وسلم جواب ورنکړو، خو روستو ښکاره

(۱) تقريب التهذيب (۵۷۶) رقم (۷۳۴۴) -

(۲) تعليقات تهذيب الكمال (۳۴۵، ۳۴۴، ۱۳۰) نقلاً عن المعرفة (۴۶۶/۲) -

(۳) تهذيب الكمال (۳۴۴/۱۹۰) -

(۴) الأعلام للزركشي (۸۶/۸) -

(۵) كشف الباري (۲۰۴/۲) -

(۶) كشف الباري (۶۵۹/۱) -

(۷) فتح الباري (۱۴۳/۱) -

شوه چه ددې سبب یو دریم امر وو. هغه داچه نبی کریم ﷺ خلقو سره په خبرو اترو کښې مصروف وو. گویا مصروفیت د جواب مانع وو. او دا احتمال هم شته. چه دوی د وحی په انتظار کښې جواب کښې تاخیر اوکړو.

د سوال په جواب کښې د تاخیر گنجائش وی او که نه وی؟ بیا که گنجائش وی. نو خومره حده پورې وی؟ ددې اجمالی بیان د... ترجمه الباب د مقصد... لاندې مونږ کړې دې دلته د خلاصې په طور باندې بیا پوهه شی. چه د سوال د جواب تاخیر او د عدم تاخیر تعلق یو څو امورو سره دې.

① آیا د سوال تعلق عقیدې سره دې. او که عقیدې سره متعلق نه دې.

② سوال ضروری دې. او که غیر ضروری دې.

③ سوال د څه موقت امر په باره کښې دې. او د غیر موقت امر په باره کښې دې.

ښکاره ده. که سوال د عقیدې متعلق وی. او ضروری وی. نو ددې جواب فوراً ورکول پکار دی. لکه چه وړاندې د ابو رفاعه رضی الله عنه واقع تیره شوې ده. چه نبی کریم ﷺ هغوی دپاره خطبه بنده کړله. او هغوی ته ئې جواب ورکړې وو. دغه شان بعضو وختونو کښې سوال د یو موقت امر په باره کښې وی. که دلته په جواب کښې تاخیر اوشی. نو دا خطر ده وی. چه وخت به تیر شی. او د جواب نه به بیا هیڅ فائده حاصله نشی. نو هلته هم جواب فوری ورکول ضرور دې. دغه شان د سائل په باره کښې به دا هم کتلې شی. چه مقامی دې. او که د بهر نه راغلي دې. که مقامی دې. نو هغه ته روستو هم جواب ورکیدې شی. دغه شان مسئول ته هم کتل پکار دی. چه آیا سوال داسې دې. چه ددې جواب ددې نه سوا بل څوک هم ورکولې شی. او که نشی ورکولې؟ که ددې سوال جواب بل څوک ورکولې شی. نو دلته په تاخیر کښې هیڅ څه نشته. او که دده نه علاوه بل څوک ددې جواب نشی ورکولې. نو هغه د جواب ورکولو مکلف دې. بعضو وختونو کښې سوال فضول وی. بعضو وختونو کښې سوال په عناد باندې مبنی وی. کله د تشویش او انتشار پیدا کولو دپاره سوال کولې شی. په داسې صورتونو کښې پکار دی. چه جواب ور نکړې شی.

دلته هم په دې پوهه شی. چه ددې اعرابی سوال چونکه داسې وو. چه امر موقت هم نه وو. او نه په دې باندې څه عمل موقوف وو. په دې وجه نبی کریم ﷺ خپل کلام جاری اوساتلو. او دده جواب ئې مؤخر کړو. والله اعلم.

قوله: حَتَّى إِذَا قَضَىٰ حَدِيثُهُ قَالَ: أَيْنَ أَرَاهُ السَّائِلُ عَنِ السَّاعَةِ: تردې چه کله

نبی کریم ﷺ خپل کلام پوره کړو. نو وې فرمائیل. چه چرته دې؟ راوی وائی. زما گمان دې. چه نبی کریم ﷺ او فرمائیل. چه د قیامت په باره کښې سوال کونکې چرته دې.

د، این اراه السائل، مطلب راوی ته دلته کښې د... این، نه پس لفظ یاد نشو. چه نبی کریم ﷺ... السائل... فرمائیلی وو. او که نه؟ په دې وجه ئې په مینځ کښې د... اراه... په معنی د... اظن... اضافه اوکړله.

دلته شک دکوم راوی د طرفه دې؟ دا راوی کوم ته چه شک شوې دې. محمد بن فلیح دې.

خکه چه د محمد بن فلیح د واسطې نه بغیر د «الحسن بن سفیان وغیره» من عثمان بن ابی شهبه من یونس بن محمد من فلیح» په طریق سره دا روایت نقل دې. په دې کښې دغه شک نه بغیر د «ابن السائل....»، الفاظ دی. (۱)

قوله: قَالَ هَا أَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ فَإِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ قَالَ

كَيْفَ إِضَاعَتَهَا: دې اعرابی جواب ورکړو. چه ای د الله رسوله ﷺ! سائل زه یم. نبی کریم ﷺ او فرمائیل. کله چه امانت ضائع کړې شی. نو د قیامت انتظار کوه. دې سړی سوال او کړو. چه امانت ضائع کول به په څه طریق وې؟

..جواب علی اسلوب الحکیم، او په قران کریم کښې ددې نظائر د نبی کریم ﷺ دا جواب ..جواب علی اسلوب الحکیم، دې مطلب دا دې. چه ده سوال کړې وو. چه قیامت به کله راځي؟ نبی کریم ﷺ جواب ورکړو. چه ددې د تپوس کولو ضرورت نشته. خکه چه ددې علم خوماته هم نشته. البته که د قیامت د علاماتو په باره کښې ته سوال کوي. نو دا زیاته مناسب ده. خکه چه دا ماته معلومه ده. بیا دوی ﷺ علامات بیان کړل. د قیامت راتلو وخت ئې مقرر نکړو.

دا داسې ده. لکه څنگه چه د «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْآيَةِ» په جواب کښې «قُلْ هِيَ مَوَاقِيْتُ لِلنَّاسِ» (۲) فرمائیلې شوی دی. دلته سوال دا وو. چه سپوږمۍ وړوکې کیږي او غټیږي ولې؟ ددې د کمیدو او غټیدو علت څه دې؟ په جواب کښې د علت بیانولو په ځانې حکمت بیان کړې شو. چه ددې نه د وختونو تعین کیږي.

دغه شان په یو بل آیت کښې دی. «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ» (۳) ددې په جواب کښې ئې او فرمائیل. «قُلْ مَا أَنفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلَّوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ.....» (۴) سوال کونکی ددې تپوس کوو. چه څومره خرچ کړو. په جواب کښې دا اونه وئیلې شو. چه هر څومره خرچ کوي. دا خو ستا په گنجائش (وس) باندې (منحصر) دې. د تپوس کولو خبره دا ده. چه کوم ځانې خرچ کړې شی. په دې وجه مصارف بیان کړې شو. دغه شان دلته کښې ئې هم د قیامت تعین اونه فرمائیلو. بلکه د قیامت علامات ئې اوبښودل.

دلته په حدیث باب کښې «إِذَا ضُيِّعَتِ الْأَمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ» فرمائیلې دی. دغه شان په یو بل حدیث کښې راځي. چه نبی کریم ﷺ او فرمائیل. «إِذَا كَانَ أَمْرًا كَمِ عِيَارِكُمْ، وَأَغْنِيَاؤُكُمْ سَعَاءُكُمْ، وَأُمُورُكُمْ شُورَى بَيْنَكُمْ، فَظَهَرَ الْأَرْضَ خَيْرُكُمْ مِنْ بَطْنِهَا، وَإِذَا كَانَ أَمْرًا كَمِ شَرَارِكُمْ، وَأَغْنِيَاؤُكُمْ بَخْلَاءُكُمْ، وَ

(۱) فتح الباری (۱۴۳۱) -

(۲) البقرة: (۱۸۹) -

(۳) البقرة: (۲۱۵) -

امور کم الی نساتکم فمطن الارض غیر لکم من ظهرا) (۱) دې حدیث کښې هم نبی کریم ﷺ علامات ښودلې دي. سائل د امانت په ضائع کولو په مطلب باندې پوهه نشو په دې وجه هغه اووئیل... کيف إضاعتها؟، د دې نه معلومه شوه. که د متعلم (شاگرد) په پوهه کښې خبره رانشی نو هغه استفسار (دوباره تپوس) کولې شی. او په استفسار باندې معلم ته خفه کیدل پکار نه دی. البته که د سوال مقصد امتحان اخستل وی په تشویش کښې اچول مقصود وی. نو بیا خفگان په ځانې دې.

قوله قَالَ إِذَا أُوْسِدَ الْأَمْرُ إِلَى غَيْرِ أَهْلِهِ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ: نبی کریم ﷺ اوفر مائیل. کله چه کار نا اهل ته اوسپارلې شی. نو د قیامت انتظار کوه.

د «وسد» لغوی تحقیق: «وسد» په معنی د «اسند» ده. (۲) سپارل، حواله کول. لکه څنگه د کتاب الرقاق په طریق کښې د «وسد» په ځانې د «اسند» لفظ راغلې دي. (۳) بعضې حضرات وائی چه دا د «وسادة» نه ماخوذ دي. او معنی ئې ده. «إذا وضعت وسادة الملك، والأمر والنهي لغیر مستحقها فانْتَظِرِ السَّاعَةَ» په دې صورت کښې به «الی» د «لام» په معنی کښې وي. د «اسند» معنی ته متضمن کیدو باندې دلالت کولو دپاره «الی» استعمال کړې شوې دي. (۴)

«إذا ضيعت الأمانة» کښې د «امانت» نه څه مراد دي؟ حاصل دا دي چه په «إذا ضيعت الأمانة» کښې امانت نه مراد د خیانت ضد نه دي. بلکه د دې نه مراد هغه امانت دي. د کوم ذکر چه په آیت کریمه «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» (۵) کښې دي. دغه شان دلته کښې هغه امانت مراد دي. د کوم ذکر چه د رسول کریم ﷺ په حدیث کښې دي. «إِنَّ الْأَمَانَةَ نَزَلَتْ فِي جُذُرِ قُلُوبِ الرِّجَالِ...» (۶) د دې امانت ادا کول مونږ قیومیت سره تعبیر کولې شو. چه هر څیز د هغې په مقام باندې کیخو دي شی. او صحیح انتظام او کړې شی. او د هر څیز حق ادا کړې شی. د نا اهل نه مراد بي دینه دي. ښکاره ده. چه کله نا اهل ته اوسپارلې شی. نو د قیامت انتظار

(۱) سنن الترمذی کتاب الفتن باب (بدون ترجمة رقم ۷۸) رقم الحديث (۲۲۶۶) -

(۲) النهاية فی غریب الحديث والأثر (۱۸۳۱۵) -

(۳) صحيح بخاری (۹۶۱۱۲) کتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم (۶۴۹۶) -

(۴) النهاية (۱۸۳۱۵) وفتح الباری (۱۴۳۱) -

(الأحزاب: ۷۲) -

(۵) صحيح البخاری (۹۶۱۱۲) کتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم (۶۴۹۷) وصحيح مسلم کتاب الإيمان باب

رفع الأمانة والإيمان من بعض القلوب رقم (۱۴۳) -

به کولې شی ځکه چې نا اهل سرې به د خپلې لاعلمۍ په وجه ذمه داری په پوره طریقه نه ادا کوي. کوم چه د کوم څیز محل دي هغه به دهغې په محل کښې نه ايرېدی. نتیجه به دا وي. چه دیني بدنظمی به خورېږي. او آخر به داسې اوشی چه بې دیني به عام شی. او په بې دیني باندې به قیامت قائمېږي. ددې نه معلومه شوه. چه اهلیت په عالمانو کښې وي. په جاهلانو (بې علمو) کښې حقیقی اهلیت نه وي.

حضرت ابو امیه جمحی رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل دي. «ان من اشراط الساعة ثلاثاً احداهن ان يلتبس العلم عند الأصغر» ددې نه په عمر کښې یا ذات کښې کم تر خلق مراد نه دی بلکه ددې نه بې دینه مراد دی. لکه چه حضرت عبدالله بن المبارك رحمته الله فرمائی. «الأصغر أهل الهدم» دغه شان حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه فرمائی. «لا يزال الناس صالحين متماسكين ما أتاهم العلم من أصحاب محمد صلی الله علیه وسلم ومن أكابره» فإذا أتاهم من أصغرهم هلكوا» معلومه شوه. چه د نا اهله یعنی د بې علمه او بې دینه خلقو په لاس کښې چه کله اختیارات راوړسېږي. نو د قیامت انتظار کوي.

د حدیث شریف کتاب العلم سره مناسبت زمونږ د تیرشوی تقریر نه د حدیث باب د واقعي او ترجمه الباب په مینځ کښې مناسبت واضح شو. چه که عالم او مسئول په څه مشغله کښې مصروف وي. نو خبره دې مکمل کړي. او د سائل جواب دې ورکړې شی. او د حدیث شریف الفاظ «إذا وشد الأمر لا غیر اهلها فانتظر الساعة» نه ددې کتاب العلم سره مناسبت واضح شو. چه که معامله بې علمه خلقو ته اوسپارلې شی. نو دا به د قیامت د نيزدې والی علامت وي. والله سبحانه أعلم.

۳- ((بَابُ مَنْ رَفَعَ صَوْتَهُ بِالْعِلْمِ))

د ترجمه الباب مقصد حافظ ابن حجر رحمته الله د ابن رشد رحمته الله نه نقل کړی دی. چه په اصل کښې امام بخاری رحمته الله ددې کتاب تدوین په هر اعتبار سره مکمل کول غواړي. نو د علم او آداب علم امور جامعیت سره بیانوي. او په دې سلسله کښې معمولی معمولی خبرو باندې هم بابونه قائموي. (۴)

حضرت شاه ولی الله رحمته الله فرمائی. چه په روایاتو کښې د نبی کریم صلی الله علیه وسلم صفت راغلي دي.

(۱) أخرجه عبدالله بن المبارك في كتاب الزهد الرقائق ٢٠ رقم ٦١ والطبراني في الكبير انظر مجمع الزوائد (١٣٥١) كتاب العلم باب أخذ كل علم عن أهله والجامع الصغير مع شرحه فيض القدير (٥٣٣١٢) رقم (٢٤٧٥)
(۲) أنظر تعليقات كتاب الزهد لعبدالله بن المبارك (ص ٢١) وقال الهيثمي رحمته الله قال موسى يقلل إن الأصغر أهل البدع انظر مجمع الزوائد (١٣٥) -

(۳) روه الطبراني في الكبير والأوسط ورجاله موثقون قاله الهيثمي في مجمع الزوائد (١٣٥١) -

(۴) فتح الباری (١٤٣١، ١٤٤) -

«لیس بصغاب»، دلته امام بخاری رحمہ اللہ د ترجمۃ الباب نه دا بیانول غواړی. چه ددې نه مراد په لہو ولعب کښې شور شغپ کول دی. علم کښې شور کول په دې کښې داخل نه دی. (۲)
حضرت گنگوہی رحمہ اللہ فرمائی. چه آواز پورته کول یا چغې وهل چونکه په عرف کښې ناخوښه (بد) گنرلې کیږی. او په شریعت کښې هم ددې نه نهی وارد شوې ده. په قرآن کریم کښې چه حضرت لقمان خپلو خوی ته کوم نصیحت کړې وو. په هغې کښې ذکر دی.
(وَاعْظُضْ مِنْ صَوْتِكَ.....) (۳) په دې وجه کیدې شی. چه چاته دلته په باب د علم کښې هم شبه وی. چه آیا رفع د صوت په علم کښې جائز ده. او که نه؟ نو امام بخاری رحمہ اللہ د ترجمۃ الباب په ذریعه اوبښودل. چه دا ضرورتاً جائز دی. (۴)

حضرت شیخ الہند رحمہ اللہ فرمائی. چه «، جهر مفرط» (د حد نه زیات آواز) نه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د شان مناسب دی. نه د علم دین مناسب دی. خو د حدیث باب نه معلومه شوه. چه د ضرورت په وخت رفع د صوت مباح بلکه مستحسن ده. لبتہ په سبب د قلت مبالات (بې پرواہی) یا په وجه د تجبر او تکبر مذموم دی. (۵)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمہ اللہ فرمائی. چه ښکاره دا ده. چه امام بخاری رحمہ اللہ د معلم ادا بښودل غواړی. چه کله ضرورت راپیښ شی. نو آواز پورته کول پکار دی. چه ټول ئې واورى. (۶)

دا احتمال هم شته. چه د آواز ښکته ساتلو مدح په روایاتو کښې وارد ده. دغه شان په تیز آواز باندې نکیر (منع) هم راغلې دی. په دې وجه امام بخاری رحمہ اللہ د ترجمۃ الباب نه دا بیانول غواړی. چه د ضرورت په وخت آواز پورته کول مستحب دی. (۷)

(۱) أخرجه البخاری فی صحیحہ (۲۸۵۱۱) فی کتاب البیوع باب کراهیة السخب فی السوق رقم ۲۱۲۵ لیس بفظ ولا غلیظ ولا سخاب فی الأسواق .. وانظر أيضاً کتاب التفسیر سورة الفتح باب «انا أرسلناک شاهداً ومبشراً ونذیراً» رقم ۴۸۳۸ وانظر الجامع الترمذی کتاب البر والصلة باب ما جاء فی خلق النبی صلی اللہ علیہ وسلم (رقم ۲۰۱۶) والشمال المحمدية له (۲۵۴). بشرح المواهب الدینة للبیجوری) و سنن الدارمی (۱۶۱۱. ۱۷) المقدمة باب صفة النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الکتب قبل مبعثه)۔

(۲) شرح تراجم أبواب البخاری ۱۵۔

(۳) سورة لقمان: ۱۹۔

(۴) لامع الدراری (۸۷۱۲)۔

(۵) الأبواب والتراجم (۴۳)۔

(۶) الأبواب والتراجم لصحیح البخاری (۴۰)۔

(۷) المصدر السابق)۔

حدیث باب

[۶۰] حَدَّثَنَا أَبُو النُّعْمَانِ عَارِمُ بْنُ الْفَضْلِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ عَنْ أَبِي بَشْرٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ مَاهِكٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو (۱) قَالَ تَخْلَفُ عَنَّا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرَةٍ سَافِرَتَاهَا فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَزْهَقْنَا الصَّلَاةَ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ فَجَعَلْنَا نَمْسَعُ عَلَى أَرْجُلِنَا فَنَادَى بِأَعْلَى صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا ((

رجال الحديث

① ابو النعمان عارم بن الفضل: دا ابو النعمان محمد بن الفضل السدوسي دي... عارم... ددوی لقب دي. دوی تفصیلی حالات، د کتاب الایمان د،، باب قول النبی ﷺ: الدين النصيحة....، لاندې تیر شوی دی. (۲)

② ابو عوانه: دا ابو عوانه وضاح بن عبدالله يشکري ﷺ دي. ددوی مختصر تذکره د،، بدء الوحی دریم حدیث لاندې تیره شوې ده. (۳)

③ ابو بشار: دا ابو بشار جعفر بن ایاس يشکري واسطی بصری ﷺ دي. د دوی د پلار ایاس کنیت ابو وحشیه دي. (۴)

ددوی په صحابو کښې د حضرت عباد بن شرحبیل ﷺ نه سماع کړې ده. د دوی نه علاوه د سعید بن جبیر، طلحه بن نافع، طلق بن حبيب، عامر شعبي، عبدالرحمن بن ابی بکره، عطاء، عکرمه، مجاهد، حبيب بن سالم، ميمون بن مهران، يوسف بن ماهك او ابو نضره ﷺ وغيره نه روایت کوی.

ددوی نه روایت کونکو کښې ایوب سختیانی، سليمان الاعمش (وهما من آلرانه) خالد بن عبدالله واسطی، خلف بن خلیفه، هشيم بن بشير او ابو عوانه ﷺ وغيره دي. (۵)

(۱) قوله: عن عبدالله بن عمرو الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب العلم باب من أعاد الحديث ثلاثاً ليفهم عنه رقم ۹۶ وفي كتاب الوضوء باب غسل الرجلين ولايمسح على القدمين رقم ۱۶۳ ومسلم في صحيحه في كتاب الطهارة باب وجوب غسل الرجلين بكما لهما رقم ۵۸۰، ۵۸۲) والنسائي في سننه في كتاب الطهارة باب إيجاب غسل الرجلين رقم ۱۱۱ وأبوداود في سننه في كتاب الصلاة والطهارة باب ويل للأعقاب من النار رقم ۷۱۲)۔

(۲) كشف الباري (۴۳/۱۱)۔

(۳) كشف الباري (۴۳/۱۱)۔

(۴) تهذيب الكمال (۵/۵) وسير أعلام النبلاء (۴۶۵/۵)۔

(۵) دشبوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گورئ تهذيب الكمال (۶۰۵/۵)۔

امام يحيى بن معين، ابو زرعه، ابو حاتم او احمد بن عبدالله عجلي عليه السلام فرمائی،، ثقة،، (۱)
 امام محمد بن سعد عليه السلام فرمائی،، ثقة كثير الحديث،، (۲)
 ابوبکر احمد بن هارون برديجی عليه السلام فرمائی،، «كان ثقة، وهو من أثبت الناس في سعيد بن جبيل» (۳)
 حافظ ابن عدي عليه السلام فرمائی،، «وجعفر بن إياس، هو معروف بجعفر بن أبي وحشية، حدث عنه شعبة ومشيوم وغيرهما بأحاديث مشاهير وغرائب، وأرجو أنه لا بأس به» (۴)
 حافظ ذهبي عليه السلام فرمائی،، «أحد الأئمة والحفاظ» (۵) دغه شان دوی فرمائی،، «أحد الثقات، أورده ابن عدي في،، كامله،، فأساء،،» (۶)

امام احمد عليه السلام فرمائی،، «أبو بشير أحب إلي من المنهال بن عمرو» (۷)
 د امام احمد عليه السلام خونی عبدالله بن احمد بن حنبل فرمائی،، «أحب إليك من المنهال؟ قال: نعم، شديد أبو بشير أوثق» (۸)
 یاد ساتی: چه منهال بن عمرو د محدثینو په نیز ثقه راوی دی. د بخاری او سنن اریعه د رجالو خنی دی. (۹) البته امام شعبه عليه السلام به ددوی د هغه احادیثو تضعیف کوو. کوم چه دوی د حبیب بن سالم او مجاهد بن جبیر نه روایت کوی. امام شعبه عليه السلام فرمائی،، چه دوی ته حبیب بن سالم او مجاهد نه سماع حاصل نه ده. (۱۰)
 خو دا تضعیف دلته هیڅ مضر نه دی. اول خو په دې وجه چه د امام شعبه تضعیف ددوی صرف هغه حدیثونو سره متعلق دی. کوم چه دوی د مجاهد او حبیب بن سالم نه کوی. پخپله د ابو بشر د ذات سره ددې هیڅ تعلق نشته. (۱۱)
 دویمه داچه حافظ ابن حجر عليه السلام فرمائی،، «احتج به الجماعة، لكن لم يخرج له الشيخان من حديثه عن

(۱) تهذيب الكمال (۷/۵) وتهذيب التهذيب (۸۳/۲) _

(۲) طبقات ابن سعد (۲۵۳/۷) _

(۳) تهذيب التهذيب (۸۴/۲) _

(۴) الكامل (۱۵۲/۲) _

(۵) سير أعلام النبلاء (۴۶۵/۵) _

(۶) ميزان الاعتدال (۴۰۲/۱) _

(۷) تهذيب الكمال (۷/۵) _

(۸) المصدر السابق _

(۹) الكاشف للذهبي مع تعليقات (۲۹۸/۲) رقم (۵۶۵۳) _

(۱۰) تهذيب الكمال (۷/۵، ۸) وسير أعلام النبلاء (۴۶۶/۵) وميزان الاعتدال (۴۰۲/۱) وهدي الساري (۳۹۵) _

(۱۱) أنظر المصادر المذكورة في التعليقة السابقة وانظر أيضاً التعليقات على الكاشف (۲۹۳/۱) رقم (۷۸۱) _

⑤ يوسف بن ماهك: دا يوسف بن ماهك (بفتح الهاء وكسر هاء) بن بهزاد (بكر الهاء وضمتها وبالواو المعجمة) فارسی مكی ^{مؤید} دی. (۵)

دوی د خپل پلار ماهک بن بهزاد او د خپلې مور مُسیکه نه علاوه د حضرت حکیم بن حزام، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت معاویه، حضرت ابوهریره او عائشه رضی اللہ عنہا دغه وغیره نه روایت کوي. او د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ نه مرسلأ روایت کوي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ایوب سختیانی، ابو بشر جعفر بن ایاس، حمید الطویل، عاصم احول، عبد الملك بن جریج او عطاء بن ابی رباح مې (ه) وغیره حضرات دي. (۶)

امام یحییٰ بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی:،، ثقہ،، (۲)

امام نسانی علیه السلام هم دوی لره ، ، ثقه ، ، گر خولې دې. (۸)

امام ابن خراش رحمہ اللہ فرمائی،، ثقة عدل،، (۲)

امام بن حبان رحمہ اللہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۱)

امام محمد بن سعد رحمہ اللہ فرمائی،،، وكان ثقة قليل الحديث،،، (")

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، ثقہ،، (")

(١) هدی الساری (ص. ۳۹۵) -

(١) ميزان الاعتدال (٤٠٣/١) وغيره.

(فتح الباری (۱۴۳/۱) -

(١) المفنى ١٢ -

١٠ تهذيب الكمال (٤٥١/٣٢) -

١) د شیوخ او تلامذه د تفصیل د پاره او گوري تهذيب الکمال (٤٥٣/٣٢)

(١) تاريخ عثمان بن سعيد الداري (٢٢٦) رقم ٨٦٤ وتهذيب الكمال (٤٥٣١٣٢) -

(تہذیب الکمال (۴۵۳/۳۲)۔

(المصدر السابق) -

الثقات لابن حبان (ت ٥٤٩/٥)

(طبقات لابن سعد (٤٧١/٥)

(١٢٠٠٤) الكشف

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی،،^(١) ددوی په سن وفات کښې مختلف اقوال دی. چه د ١٠٣٠هـ، ١٠٠٦هـ، ١١٠هـ، ١١٣هـ، او ١١٢هـ اقوال ملاویرې. ^(٢)،،^(٣) رحمه الله تعالى رحمة واسعة،،
د،، ماهک،، تحقیق... ماهک... د... هاء... په فتحې سره دې په دې باندې کسره هم وئیلې شوې ده ^(٤) دا فارسی لفظ... ماه... په معنی د... سپوږمۍ... دې چه ددې په آخر کښې کاف دتصغیر دې. ^(٥)

دا لفظ منصرف دې که غیر منصرف؟ دا لفظ د بخاری اکثر و شارحینو غیر منصرف ګرځولې دې او اصیلې رحمته الله منصرف وئیلې دې. ^(٦) د غیر منصرف وئیلو وجه خو ښکاره ده چه په دې کښې د غیر منصرف کیدو دوه سببونه عجمه او علمیت موجود دی. ^(٧)
د منصرف وئیلو څه وجه ده؟ علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چه د... ماه... معنی چوندک... سپوږمۍ... ده نو د... ماهک... معنی... سپوږمۍ ګوتې... شوه دغه شان په دې کښې د وصف معنی غالب شوه. ګویا د عجمه غیر منصرف جوړیدو دپاره چه کوم د علمیت شرط وو. هغه مفقود شو. ځکه چه په وصف او علمیت کښې تضاد دې او دلته د وصف معنی مونږه غالب ګرځولې ده. نو علمیت به نه وی. ^(٨)

حافظ ابن حجر رحمته الله هم دا خبره ذکر کړې ده. ^(٩) علامه عینی رحمته الله ددې په تشریح کښې فرمائی چه د تصغیر تعلق چونکه صفاتو سره وی په دې وجه به... ماهک... کښې د صفت معنی غالب وی او په صفت او علمیت کښې د تضاد په وجه اجتماع نه کیږي. چونکه په دې صورت کښې صرف یو سبب باقی پاتې کیږي په دې وجه به دا منصرف وئیلې کیږي. ^(١٠)
علامه عینی رحمته الله فرمائی. ^(١١)

① که دا لفظ په کسره د هاء سره اووئیلې شی نو دا لفظ به خالص د عربی لفظ وی په دې صورت کښې به منصرف وئیلې کیږي. ځکه چه دابه د «مَهْکُ الشَّيْءِ (ف) اَمْهْکُهُ مَهْکًا» نه ماخوډ وی چه ددې معنی ده. دیوڅیز په میده کولو کښې او اغگلو کښې د مبالغې نه کار اخستل. ^(١٢)

(١) تقریب التهذیب (ص ٦١١) رقم (٧٨٧٨) -

(٢) تهذیب التهذیب (٤٢٢، ٤٢١١١) -

(٣) فتح الباری (١٤٣١) -

(٤) عمدة القاری (٨١٢) -

(٥) فتح الباری (١٤٣١) وعمدة القاری (٨١٢) -

(٦) المصدر السابق -

(٧) شرح الکرمانی (٧١٢) -

(٨) فتح الباری (١٤٣١) -

(٩) فتح الباری (١٤٣١) -

(١٠) عمدة القاری (٨١٢) -

(١١) القاموس المحيط (٨٥٩) -

⑤ دغه شان د ،، مهکت الشی،، معنی د چقنرا کولو (او میده کولو) هم راخی. (۱)

⑥ ممکن ده چه دا لفظ د ،، مهکت الشهاب،، نه ماخوځ وی چه ددې معنی د خوانی ترو تازگی او رونق ده. (۲)

⑦ علامه عینی رحمته الله فرمائی که دا لفظ .. بفتح الهاء .. اووئیلی شی نو بیا هم ممکن ده چه عربی لفظ وی په دې طریقه چه دا د .. مماهکة .. (۳) د فعل ماضی .. ماهرک .. نه علم منقول او گرځولې شی په دې صورت کښې په د علمیت او وزن فعل په وجه غیر منصرف وئیلی شی. (۴)

بیا اگرچه اکثرو حضراتو .. ماهرک .. ددوی د پلار نوم گرځولې دې خو امام دارقطنی رحمته الله .. ماهرک .. ددوی د مور نوم گرځولې دې په دې صورت کښې خو د علمیت او تانیث په وجه غیر منصرف گرځولې کیدې شی. (۵) والله اعلم.

⑧ عبدالله بن عمرو: دا مشهور صحابی حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه دی. ددوی حالات د کتاب الایمان د ،، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده،، لاندې تیر شوی دی. (۶)

قوله: قَالَ تَخَلَّفَ عَنَّا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرَةٍ سَافَرْنَاَهَا: حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه فرمائی چه په یو سفر کښې چه مونږ وو. نبی کریم صلی الله علیه وسلم زمونږ نه روستو پاتې شو.

دا د کوم ځایي سفر وو؟ د صحیح مسلم په یو روایت کښې د «رحمنا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم من مكة إلى المدينة....» (۷) الفاظ دی. ددې نه معلومه شوه چه دا سفر د مکې مکرمې نه د مدینې منورې په طرف شوی وو.

① داسفريا خود حجة الوداع سفر وو ځکه چه حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه یقینی طور باندې په دې سفر کښې نبی کریم صلی الله علیه وسلم سره وو.

② یا دا د غزوة الفتح سفر وو. اگرچه د غزوة الفتح په موقعه باندې د نبی کریم صلی الله علیه وسلم واپسی دمکې مکرمې نه نه وه شوی بلکه د ،، جعرانه،، نه شوی وه خو وئیلی شی چه نبی کریم صلی الله علیه وسلم

(۱) المصدر السابق -

(۲) المماهكة وهو الجهد في الجماع من الزوجين كذا في العمدة (۸۱۲) -

(۳) عمدة القاری (۸۱۲) تاج العروس (۱۸۵۱۷) -

(۴) عمدة القاری (۸۱۲) -

(۵) کشف الباری (۶۷۹۱۱) -

(۶) صحیح مسلم (۱۲۵۱۱) کتاب الطهارة باب وجوب غسل الرجلین بکمالهما -

(۷) صحیح مسلم (۱۲۵۱۱) کتاب الطهارة باب وجوب غسل الرجلین بکمالهما -

چونکه د مدينې منورې نه د مکې مکرمې دپاره روان شوې وو. او هم ددې سفر نه واپسې وه. په دې وجه اگرچه په حقيقت کېنې د جعرانه نه واپسې شوې ده. خو په دې باندې د «رحوم من مکه إلى المدينة» اطلاق کولې شي.

⑤ دا هم ممکن ده. چه دا د عمرة القضاء سفر وي. ځکه چه حضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه هم په دې ورځو کېنې اسلام راوړلې وو. (۱) والله اعلم.

قوله: فَأُذِرْكَنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ وَنَحْسُ نَتَوَضَّأُ: نو نبی کریم صلی الله علیه و آله مونږ ته راوړسیدو. په داسې حال کېنې چه مونږ مونځ رالاندې کړی وو. او مونږ (په جلتی جلتی) اودسونه کول.

د «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ» لغوی تحقیق: «رَهَقَهُ يَرْهَقُهُ رَهْقًا: غَشِيَهُ، وَلَجَّهُ وَدَنَا مِنْهُ، (۲)»، وحمله ملا يطيقه (۳) دلته به د «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ»، معنی وي. «أَعْجَلَتْنَا الصَّلَاةَ» (۴) حتی کادت أن تغشينا وتلحقنا بصلاة أخرى بعدها»

بيا دا لفظ په دریو طریقو ونيلې شوې دي:

① يو هم دغه شان دي. «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ»، يعنی «أَرْهَقْتُ»، د ماضی واحد موث غائب صيغه ده. او «الصَّلَاةَ»، مرفوع دي. چه هغه ددې فاعل دي.

② دويم روايت «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ»، دي. په دې صورت کېنې هم «الصَّلَاةَ»، د فاعل کيدو په وجه مرفوع دي. البته «أَرْهَقْتُ»، د ماضی واحد مذكر غائب صيغه ده. چونکه «الصَّلَاةَ»، موث حقيقي نه دي. په دې وجه ددې دپاره د فعل مذكر استعمالولو هيڅ باک نشته.

③ دريم روايت «أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ»، دي. يعنی «أَرْهَقْنَا»، د فعل ماضی جمع متکلم صيغه ده. نو قاف ساکن دي. او «الصَّلَاةَ»، د مفعول کيدو په وجه منصوب دي. په دې صورت کېنې به معنی دا وي «أَخْرَجْنَاهَا وَتَتَهَا حَقَّ كِدْنَا أَنْ نَغْشِيَهَا وَتُلْحِقَهَا بِالصَّلَاةِ الْآخَرَةِ» (۵)

بيا ددې مونځ نه د مازيگر مونځ مراد دي. لکه څنگه چه په بعضو رواياتو کېنې ددې صراحت موجود دي. (۶)

(۱) انظر فتح الباري (۲۶۵/۱) كتاب الوضوء باب غسل الرجلين، ولا يمسح على القدمين) _

(۲) القاموس المحيط (۸۰۰) - ۲. أرهقه: أغشاه () النهاية (۲۸۳/۲) _

(۳) انظر القاموس (۸۰۰) _

(۴) عمدة القاري (۸۱۲) _

(۵) فتح الباري (۲۶۵/۱) كتاب الوضوء باب غسل الرجلين ولا يمسح على الخفين وعمدة القاري (۸۱۲) والنهاية (۲۸۳/۲) _

(۶) كما في طريق مسدد عن أبي عوانة عند البخاري في كتاب العلم باب من أعاد الحديث ثلاثاً ليفهم عنه رقم ۹۶ وفي طريق موسى عن أبي عوانة عنده أيضاً في كتاب الوضوء باب غسل الرجلين ولا يمسح على الخفين رقم ۱۶۳

قوله فَجَعَلْنَا مَسْحَ عَلَيَّ أَرْجُلِنَا: نو مونږ (جلتی: جلتی سره اودس کولو) پخپلو خپو باندې مو اوبه موگلي.

د مسح نه څه مراد دي؟ په ،، مسح،، کښې د دوو معانیو احتمال دي

① یو دا چه مسح پخپل ظاهر باندې محمول ده. یعنی په خپو باندې لوند لاس راښکل مراد دی. ددې احتمال مراد اخستلو په صورت کښې به دا ونیلي کیږي. چه په یوه زمانه کښې د خپو وینځلو په ځانې د خپو مسح مشروع وه. روستو د وینځلو حکم راغې او د مسح حکم منسوخ شو. لکه څنگه چه امام طحاوی رحمته الله علیه دا رانې ښکاره کړې ده. (۱) خو دلته کښې دا ظاهري معنی مراد نه ده.

② دویمه دا چه د ،، مسح،، نه غسل خفیف مراد دي. او مطلب دا دي. چه د وخت د تنگی او په اودس کښې د جلتي په وجه، او په مونځ کښې د تاخیر د خطري په سبب مونږ چه څنگه وینځل. هغه معمولی وو. گویا چه د وینځلو په ځانې مسح کیدله. لکه چه علامه عینی رحمته الله علیه د قاضی عیاض رحمته الله علیه په حوالې سره نقل کړی دی. «معناه لغسل كما هو المراد في الآية...» (۲)

دغه شان علامه عینی رحمته الله علیه د امام طحاوی رحمته الله علیه د ،، نسخ،، په رانې باندې کلام کړې دي. او فرمایلې ئې دي. «وفيه نظر، لأن قوله: ،، مسح على أرجلنا،،، يحتمل أن يكون معناه غسلًا خفيفاً مبقعاً» (۳) حقیري کله مسح...» (۴)

علامه عینی رحمته الله علیه فرماني. چه دلته د ،، مسح،، نه د ،، غسل،، مراد کیدو یوه قرینه دا هم ده. چه که وړاندې په خپو باندې مسح کول فرض وو. او وینځل فرض نه وو. نو په «ويل للأعقاب من النار» فرماتیلو سره ئې د وعید ذکر وې فرماتیلو. د وعید نه بغیر به ئې صرف دا ارشاد فرماتیلې وې. چه بیا دپاره وینځل کوي. ددې نه معلومه شوه. چه د شروع نه غسل رجليں (دخپو وینځل) مشروع دی. نو دلته به د ،، مسح،، نه ،، غسل،، مراد اخستلې کیږي. (۵) والله اعلم.

(۱) أنظر شرح معاني الآثار (۳۵۱۱) كتاب الطهارة باب فرض الرجلين في الوضوء حيث قال الطحاوي رحمته الله علیه فذكر عبد الله بن عمرو أنهم كانوا يمسحون حتى أمرهم رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم بإسباغ لأوضوء وخوفهم فقال ويل للأعقاب من النار فدل ذلك أن حكم المسح الذي كانوا يفعلونه قد نسخ ما تأخر عنه مما ذكرنا.

(۲) عمدة القاري (۹۱۲).

(۳) بقعة: جعله ذا بقع والبقعة القطعة من الأرض على غير هيئة التي إلى جنبها ومعنى قوله: غسلًا خفيفاً مبقعاً غسلًا خفيفاً بحيث انتضح الماء على رجله فابتل موضع منها دون موضع انظر القاموس المحيط (۶۳۴).

(۴) عمدة القاري (۹۱۲).

(۵) عمدة القاري (۹۱۲، ۱۰).

قوله فَنَادَىٰ بِأَعْلَىٰ صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا: نبی کریم ﷺ په اوچت آواز دوه یا درې ځله او فرمائیل... پوندو دپاره د اور د عذاب خرابی ده... اثبات د ترجمې د...، فنادی بأعلى صوته، جملې نه د امام بخاری رحمه الله مدعا ثابتېږي. چه علم دپاره اوچت آواز کول نه صرف جائز بلکه د ضرورت په وخت مستحسن دي. د نبی کریم ﷺ انداز بیان نبی کریم ﷺ چه به کله وعظ او نصیحت کولو نو د نبی کریم ﷺ آواز به پورته کیدو.

① حضرت جابر رضي الله عنه فرماني: «كان رسول الله ﷺ إذا خطب أُمِرَت عينا وعلا صوته واشتد غضبه...»
 ② دغه شان د حضرت نعمان بن بشير رضي الله عنه په روايت کښې دي: «سمعتُ رسول الله ﷺ يخطب، يقول: أُنذرتكم النار، أُنذرتكم النار، أُنذرتكم النار، حق لو أن رجلاً كان يالتوق لسمعه من مقامٍ هذا...»^(۱)

③ دغه شان په یو بل روايت کښې دي: «...حق لو كان رجل في أقصى التوق سمعه وسمع أهل التوق صوته وهو على المنبر...»^(۲)

قوله وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ:

د «ويل»، او «عقب»، تحقيق او مراد «ويل»، د عذاب او هلاکت او خسران او بربادۍ په معنی کښې راځي. دغه شان په بعضو روایاتو کښې راځي، «ويل وادني جهنم...»^(۱) په بعضو روایاتو کښې راځي: «ويل وادني جهنم يسيل منه صديد أهل النار»^(۲) «اعقاب» د عقب جمع ده. پوندو ته وائي. دلته «اعقاب الاعقاب» (پوندو والا) مراد دی. او سرې چونکه پخپلو پوندو باندې او درېږي. نو کله چه خپې په جهنم کښې وي. نو پخپله به هم په جهنم کښې وي. د «اعقاب» د تخصیص یوه وجه دا هم کیدې شي. چه دا په اوبو باندې لوندول پکار وو. خو دا لوندې نشوي. نو چونکه د الله تعالی فرض په دې کښې پاتې شو. نو هم دا حصه به په عذاب کښې وي. والله اعلم.

خلاصه د پوره خبرې خلاصه دا شوه. چه کله د مازيگر د مونځ وخت تنگ شو. نو حضرات صحابه کرام رضي الله عنهم په جلتی جلتی سره اودسونه کول. په دې طريقه اودس کولو کښې د خپو څه حصه خاص طور باندې د پوندو حصه د اوچ پاتې کیدو زیات امکان وو. په دې وجه نبی کریم ﷺ په اوچت آواز سره دوه دزي ځله خبرداري ورکړو. او وې فرمائیل. چه د خپو حکم وينځل دی. چه دا اسباغ (اوبو اچولو) سره کول پکار دی. صرف مسح کولو والا وينځل

(۱) صحيح مسلم (۲۸۴۱۱) کتاب الجمعة

(۲) مسند أحمد (۲۷۲۱۴) أحاديث النعمان بن بشير رحمهما الله

[بقیه حاشیه په راروان صفحه...]

(۳) المصدر السابق

کافی نه دی ممکن ده. چه په دې طریقه څه حصه اوچه پاتې شی. په دې وجه ئې دوه درې ځله ((ویل للأعقاب من النار)) او فرمانیل چه ټول ئې واورې او پوهه شی. تنبیه ددې نه معلومه شوه. چه طریقه د څپو غسل (وینخل) دی. مسح کول نه دی. حالانکه روافض د څپو وظیفه مسح گرځوی. تفصیلی بحث به انشاء الله روستو په... کتاب الوضوء... کښې راځي. والله اعلم بالصواب.

۴- ((بَابُ قَوْلِ الْمُحَدِّثِ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأَنْبَأَنَا))

((وَقَالَ لَنَا الْحُمَيْدِيُّ كَانَ عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأَنْبَأَنَا وَسَمِعْتُ وَاحِدًا وَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ الصَّادِقُ الْمَصْدُوقُ وَقَالَ شَقِيقُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلِمَةً وَقَالَ حَدِيثُهُ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَيْنِ وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرْوَى عَنْ رَبِّهِ وَقَالَ أَنَسُ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرْوَى عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْوَى عَنْ رَبِّكُمُ عَزَّ وَجَلَّ))

وړاندې باب سره مناسبت د مذکوره باب ماقبل سره مناسبت دا دې. چه په تیرشوی باب کښې د ،،رفع الصوت بالعلم،، ذکر وو. چه حاضرین ئې یاد کړې. او نورو ته ئې اورسوی. او نورو ته رسولو دپاره، چونکه په دې الفاظو کښې به دڅه ضرورت راپېښېږي. او ددې الفاظو د لغوی او اصطلاحی معانیو بیانولو حاجت وی. په دې وجه ئې ،،باب قول المحدث حدثنا، او أخبرنا، وأنبأنا،، منعقد کړې دې.

د ترجمه الباب مقصود ① علامه ابن رشید رحمته الله فرمائی. چه امام بخاری رحمته الله دې ترجمې سره دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده. چه دوی پخپل کتاب کښې هغه حدیثونه نقل کړي دي. کوم چه مسند دی. او د نبی کریم صلی الله علیه و آله وسلم نه منقول دی. ځکه چه حدیث مسند په ،،حدثنا،، او ،،أخبرنا،، سره نقل کولې شی.

② یومقصد دا هم رځولې شی. چه محدثینو د روایت نقل کولو په سلسله کښې کوم مختلف الفاظ مخصوص ساتلي دي. نو آیا دا ددوی د دماغو اختراع ده. او که په دې سلسله کښې پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم او ددوی د اصحابو نه هم څه ثابت دی. او چونکه دا معلومه شوې ده. چه اسناد په دین کښې داخل دی. په دې وجه اوس دا تلاش ضروری دې. چه کومې طریقې

بقیه حاشیه د تیرمخ... الجامع للترمذی کتاب التفسیر باب ومن سورة الانبياء رقم ۳۱۶۴ والمسند الأحمد (۷۴/۳) والمستدرک للحاکم (۵۹۶/۴) کتاب الأحوال وصححه الحاکم وأقره الذهبي رحمته الله...
(أخرجه السيوطي في الدر المنثور (۸۲/۱) و (۳۰۳/۶) وفيه روايات كثيرة فراجعه إن شئت)۔

محدثینو عالمانو اختیار کړی دی. ددې هم څه اصل شته او که نشته. که ددې اصل وی. یعنی پیغمبر ﷺ یا ددوی اصحابو ﷺ ددې الفاظو استعمال کړې دي. نو دا خبره به مستند وی. ځکه چه دین به هم د پیغمبر ﷺ وی. او د نقل کولو طریقه به هم ددوی نه ثابته وی. او په دې کښې به د هیڅ قسمه شبهې گنجائش باقی پاتې نشی.

ددې تقریر په صورت کښې به د ترجمه الباب، قول المحدث حدثنا و أخبرنا، مطلب دا وی. چه صرف هم ددې درې الفاظو په باره کښې تفتیش او تحقیق مقصود نه دي. بلکه ددې نه علاوه نور هم چه څومره طریقي د روایت نقل کولو دپاره استعمالولې شی. هغه به ټولې مراد کښې داخل وی. په دې تقدیر باندې به «قال لنا الحمیدی: کان عند ابن عیینه حدثنا و أخبرنا و سمعت واحدا» دا جمله استطراذی وی. په مقصود کښې به داخل نه وی.

⑤ د ترجمه الباب یو مقصد دا هم کیدې شی. چه د محدثینو عالمانو په نیز دلته د روایت نقل کولو په سلسله کښې مختلف الفاظ استعمالیږي. ددې حیثیت او وزن څه دي؟ یعنی دا الفاظ یو برابر دی. او که په دې کښې د قوت او ضعف فرق دي؟ په دې صورت کښې به د «قال لنا الحمیدی....» جمله استطراذی نه وی. بلکه ددې مطلب به دا وی. چه په دې الفاظو کښې خپل مینځ کښې د مراتبو فرق نشته. دا ټول برابر دی. محدث ته اختیار دي. که غواړي. حدثنا دې استعمال کړي. او که غواړي د «سمعت»، صیغه دې استعمال کړي.

⑥ د ترجمه الباب دا مقصد هم کیدې شی. چه د روایت نقل کولو کومې طریقي په محدثینو کښې معروف (مشهورې) دي. آیا دغه ټولې طریقي جائز دي. یا په دې کښې څه یوه طریقه داسې هم شته. چه هغه ناجائز او ګرځولې شی. ځکه چه بعضو حضراتو د «انباء»، طریقه کمزورې ګرځولې ده. او بعضو دا ناقابل اعتبار ګرځولې ده. امام بخاری رحمه الله ترجمه منعقد کړله. او وې ښودل. چه دا ټولې طریقي جائز او قابل د استناد دي. په دې طریقه به د امام حمیدی رحمه الله د ارشاد مطلب دا وی. چه په جواز د تمسک او معمول کیدو کښې ټولې طریقي برابر دي. دا جدا خبره ده. چه بعضو طریقو ته په بعضو باندې ترجیح حاصل ده. لکه څنګه چه د «حدثنا»، په تعبیر سره روایت صحیح کیږي. دغه شان به د «اخبار»، او «انباء»، صیغې اعتبار هم کیږي.

د تحمل حدیث انواع: مناسب معلومیږي. چه په دې مقام باندې تاسو د تحمل حدیث په انواعو او د حدیث ادا کولو په طریقو باندې پوهه شی. د اصول حدیث عالمانو د تحمل حدیث اته قسمونه بیان کړي دي.

① السماع من لفظ الشيخ: ددې صورت دا دي. چه شیخ د خپل سند روایات اوروي. او شاګرد اوروي. کله شیخ زباني اوروي. او کله په کتاب کښې ګټلو سره اوروي. دغه شان شاګرد کله کله صرف په اوریدو باندې اکتفاء کوي. او کله اوریدو سره سره لیکل هم کوي. (۱)

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۲) النوع الرابع والعشرون: سماع الحديث وتحمله وضبطه بیان أقسام طرق نقل الحديث وتحمله وفتح المغیث (۱۵۲/۲) أقسام التحمل والأخذ.

(۲) «القراءة على الشيخ»: یعنی د شیخ په وړاندې د شیخ مرویات اوونیلې شی او شیخ اوری که شاگرد نې وائی او که بل یو طالب علم نې وائی او دې نې اوری بیا دا لوستل که په حفظ (یاد) سره وی او که د کتاب نه وی دغه شان د شیخ اوریدل که حفظاً وی او که کتاب لاس کښې اخستلو سره وی بیا د کتاب په لاس کښې د اخستلو په صورت کښې پخپله د شیخ په لاس کښې کتاب وی او که د بل یو ثقه سړی په لاس کښې وی (۱)

یاد ساتی: چه په «قراءت على الشيخ»، کښې چه طالب علم کوم روایات وائی هغه دې ددې شیخ مرویات وی نور روایتونه دې نه وی او ددې مقصد دا وی چه طالب علم شیخ ته واورې او توثیق او کړی او که په ضبط کښې څه قسمه کمی وی نو د هغې ازاله او کړی (۲) بیا د جمهورو په نیز دا صورت صحیح دې چه د قراءت په موقعه کتاب د یو ثقه سړی په لاس کښې وی پخپله د شیخ په لاس کښې نه وی ددې نه قاضی ابوبکر باقلانی او امام الحرمین رحمهما الله اختلاف کوی او فرمائی چه پخپله د شیخ په لاس کښې کتاب کیدل پکار دی د بل چا په لاس کښې نه دې پکار (۳) حافظ ابن الصلاح رحمه الله د جمهورو مسلك راجع گرځولې دې (۴) البته که دغه سړی ثقه نه وی نو دداسې سماع هیڅ اعتبار نشته (۵) «قراءت على الشيخ»، ته اکثر محدثین «عرض»، هم وائی (۶) وړاندې د باب القراءة والعرض على المحدث لاتدې ددې زیات تفصیل راځی.

دقرأت على الشيخ یا عرض حکم: ددې نوع د تحمل د صحت په باره کښې اتفاق دې البته امام ابو عاصم النبیل او عبدالرحمن بن سلام مجمعی د «قراءت على الشيخ»، د عدم جواز قائل دی خو جمهورو ددوی قول رد کړې دې (۷)

دقرأت على الشيخ مرتبه: ددې نوع څه مرتبه ده؟ په دې کښې درې اقواله دی ① د امام ابو حنیفه، شعبه، ابن ابی ذئب او یحيى القطان رحمه الله نه منقول دی ه د «قراءت على الشيخ»، درجه د «سام من الشيخ»، نه زیاته ده د امام مالک رحمه الله نه هم یو روایت هم دا منقول دې (۸) ددې حضراتو وینا دا ده چه د «سام من الشيخ»، په صورت کښې که شیخ ته سهوه

(۱) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۴، ۶۵) وفتح المغیث للسخاوی (۱۶۸۱۲)۔

(۲) تبسیر مصطلح الحديث (۱۵۸)۔

(۳) توضیح الأفكار لمعانى تنقیح الأنظار (۱۸۷۱۲)۔

(۴) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۶)۔

(۵) مقدمة ابن الصلاح (ص. ۶۷) وتوضیح الأفكار (۱۸۸۱۲)۔

(۶) فتح المغیث للعراقی (ص. ۱۸۵) ومقدمة ابن الصلاح (۶۴)۔

(۷) المحدث الفاصل بین الراوی والواعی (۴۲۰، ۴۲۱) وتوضیح الأفكار (۱۸۸۱۲)۔

(۸) ظفر الأمانی (۵۰۶) ومقدمة ابن الصلاح (۶۵)۔

اوشی نو طالب دپاره رد ممکن نه وی. حالانکه د «، قراءت علی الشیخ»، په صورت کښې که طالب عالم غلطی اوکړی نو شیخ د هغې تصحیح کولې شی (۱)
 ② د امام مالک، سفیان ثوری، امام بخاری رحمهم الله او د حجاز او کوفې د اکثر و عالمانو په نیز دواړه برابر دی (۲)

③ د جمهور و عالمانو په نیز د «، قراءت علی الشیخ»، درجه د «، سماع»، نه ادنی او کمتر ده (۳)
 البته حافظ سخاوی رحمهم الله فرمائی چې په عامو حالاتو کښې خو «، سماع»، اعلی ده. خو که څه عارض راپیښ شی نو دا هم ممکن ده چې «، قراءت»، او «، عرض»، د «، سماع»، نه زیات شی. مثلاً دا چې طالب علم د شیخ په مقابله کښې اعلم او اضبط وی یا دا چې شیخ د لوستلو د حالت په مقابله کښې د اوریدو په حالت کښې زیات احفظ او متیقظ وی نو په داسې صورت کښې به «، قراءت»، د «، سماع»، نه اولی او اعلی وی (۴)
 خلاصه دا ده چې په کوم صورت کښې د غلطو نه د بچ کیدو امکان زیات وی هغه صورت اولی او اعلی دی (۵) والله اعلم.

④ «الإجازة»: یعنی شیخ چاته د روایت کولو اجازت ورکړی. که دا اجازت لفظاً وی او که کتابه وی. مثلاً شیخ یوکس ته اوواښی یا لیکلې ورکړی چې «أجرتك أن تروی عني صحيح البخاری» (۶)

د اجازت قسمونه: د اصولو عالمانو د اجازت ډیر قسمونه لیکلی دی

① «اجازة معین لمعین»، یعنی مجاز به او مجاز له دواړه معین وی. یو هم مبهم نه وی (۷)
 مثلاً شیخ داسې اوواښی «أجرتك أيها الطالب كتاب البخاری» یا داسې اوواښی «أجرتكم الأصول الستة» دلته مجاز له یعنی مخاطب معین دی او مجاز به یعنی «صحيح بخاری»، یا «صحاح سته». هم معین دی. دغه شان دا هم وئیلې شی چې «أجرت فلاحاً جميع ما اشتمل عليه فهرس». د اجازت دا صورت د جمهور محدثینو په نیز صحیح کیدو سره سره د اجازت ټولو

۱- ظفر الأمانی (۵۰۶)۔

۲- فتح المغیث للعراقی (۱۸۶) وفتح المغیث للسخاوی (۱۷۱/۲) ومقدمة ابن الصلاح (۲۶۵) وتوضیح الأفكار (۱۸۹/۲)۔

۳- المصادر السابقة)۔

۴- فتح المغیث للسخاوی (۲۱۴/۲) وظفر الأمانی (۵۱۲)

۵- المصدر السابق)۔

۶- فتح المغیث للسخاوی (۲۱۴/۲) وظفر الأمانی (۵۱۲)۔

۷- مقدمة ابن الصلاح (۷۳) وظفر الأمانی (۵۱۳)

انواعو نه اعلی دې اگرچه بعضو حضراتو په دې باندې هم کلام کړې دې. (۱)

②، «إجازة معین فی غیر معین»، یعنی طالب علم کوم چه مجاز له دې دا متعین وی او مجاز به غیر معین وی. (۲) مثلاً داسې اووانی «أجرتك أو أجرت لكم أو أجرت فلاناً مسموعاً أو مروياً» دلته د مسموعاتو او مرویاتو تعین او تشخیص نشته.

③، «إجازة غیر معین فی معین»، یعنی مجاز له غیر معین وی او مجاز به متعین او مشخص وی. مثلاً «أجرت أهل زمان رواية صحيح البخاري» (۳)

④، «إجازة غیر معین فی غیر معین»، یعنی نه مجاز له معین وی او نه مجاز به مثلاً داسې اووانی «أجرت أهل زمان رواية مسموعاً» (۴)

«إجازة المعدوم»، یعنی کوم ماشوم چه اوس پیدا شوې هم نه وی هغه ته اجازت ورکول بیا ددې دوه صورتونه دی

① یو دا چه دې معدوم ته اصالتاً اجازت ورکړې شی مثلاً داسې اووئیلې شی «أجرت لمن یولد لفلان»

② او دویم صورت دا دې چه په موجود باندې عطف اوکړې شی تبعاً او ضمناً اجازت ورکړې شی. مثلاً داسې اووئیلې شی «أجرت لفلان ولمن یولد له» یا داسې اووانی «أجرت لك ولعقبك» (۵) ددې نوع اجازت هم بعضو حضراتو اجازت ورکړې دې خو صحیح دا ده چه معدوم (غیر موجود) ته اصالتاً اجازت ورکول صحیح نه دی البته تبعاً او ضمناً د اجازت ورکولو گنجائش شته. (۶)

⑥، «إجازة الطفل الذی لم یمیز»، یعنی مجاز له داسې ماشوم وی چه هغه د هوښیار توب عمر ته نه وی رسیدلې. د جمهورو په نیز هغه ته اجازت ورکول صحیح دی البته د سماع دپاره د هوښیار توب عمر شرط دې نو کوم ماشوم چه د تمیز عمر ته نه وی رسیدلې د هغه سماع معتبر نه ده. (۷)

⑦، «إجازة المجاز»، یعنی شیخ اجازت ورکولو کښې داسې اووانی «أجرت لك ما أجزيت» (۸)

(۱) ظفر الأمانی (۵۱۳) ومقدمة ابن الصلاح (۷۲) -

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۷۳) -

(۳) ظفر الأمانی (۵۱۳) -

(۴) مقدمة ابن الصلاح (۷۳) -

(۵) ظفر الأمانی (۵۱۵) ومقدمة ابن الصلاح (۷۵) -

(۶) المصدر السابق -

(۷) ظفر الأمانی (۵۱۶) ومقدمة ابن الصلاح (۷۶) -

(۸) مقدمة ابن الصلاح (۷۷) وظفر الأمانی (۵۱۷) -

حاصل دا چه د اجازت خومره قسمونه دی ټولو کښې اختلاف دي چه آيا ددي نه روايت کول صحيح دي او که نه دي په دي کښې رومي صورت خو تقريباً ټول حضرات صحيح څرځوي بلکه بعضو حضراتو خو دا ويلي دي چه اختلاف د رومي صورت نه علاوه په باقي انواعو کښې دي د رومي نوع په صحيح کيدو کښې د چا اختلاف هم نشته البته د باقي انواعو په باره کښې اختلاف اگرچه زيات دي خو د «إجازة المعلوم أصالة»، نه علاوه په باقي انواعو کښې صحيح دا ده چه صحيح دي (۱) خو دلته حافظ ابن حجر رحمه الله په شرح نخبه الفكر کښې د «اجازت» بحث په آخر کښې يوه تنبيه کړې ده د هغې لحاظ ساتل ضروري دي هغه ليکي: «وکل ذالك كما قال ابن القلاء، توسع غير مرضي، لأن الإجازة الخاصة بالمعينة مختلف في صحتها اختلافاً قوياً عند القدماء، وإن كان العمل استقر على اعتبارها عند المتأخرين، فهي دون السماع بالإتفاق، فكيف إذا حصل فيها الاسترسال المذكور، فإنها تزاد ضعفاً، لكنها في الجملة غير من إيراد الحديث معضلاً والله أعلم» (۲)

(۳) المناولة: د مناولة معنی اعطاء ده په اصطلاح کښې د «مناوله» صورت دا وی چه شیخ طالب علم ته خپل مرویات ورکوي که «تمليکاً بالبيع والهبة» وی او که د اجاره او اعارة په طور وی (۳) ددي یو څو صورتونه مشهور دي:

① یو مناولة مقرونه بالاجازة (۴) او دویم مجرده عن الاجازة. د مقرونه بالاجازة صورت دا دي چه شیخ پخپلو مرویاتو باندې مشتمل کتاب خپل شاگرد ته ورکړی او دا کتاب یا خو اصل وی یا د اصل نه نقل کړې شوی او تصحيح شده وی او د ورکولو صورت دا وی چه یا ئې دتمليک په طور ورکړی په دي طريقه چه خرڅ ئې کړی یا ئې هبه کړی یا ئې د اجارې یا د عاریت په طور ورکړی چه ددي نه ئې نقل کړی او مقابله ئې اوکړی او خپل خان سره ئې اوساتی بیا هغه کتاب ورکړی او اووائی «هذا سماعی او روايتی عن فلان، فاروة عنی» یا داسې اووائی «أقرت لك روايتہ عنی» (۵)

د مناولة دویم صورت «مجرده عن الاجازة» دي يعنی شیخ کتاب یا مرویات خپل شاگرد ته ورکړی خو باقاعده د روايت کولو اجازت نه ورکوي (۶) د مناولة یو صورت دا هم دي چه طالب یو کتاب یا حدیث یا څه جزء واخلی او شیخ ته

(۱) المصادر السابقة.

(۲) نزہة النظر فی توضیح نخبه الفكر (۱۲۵) خاتمة الكلام علی صیغ الأداء.

(۳) فتح المغیث (۲۸۵/۲) وظفر الأمانی (۵۱۹).

(۴) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۵، ۱۶۶) النوع الرابع والعشرون معرفة كيفية سماع الحديث وتحمله وصفة ضبطه

القسم الرابع المناولة وفتح المغیث للعراقي (۲۱۶) وفتح المغیث للسخاوی (۲۸۷/۲).

(۵) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۹) وفتح المغیث للعراقي (۲۱۹) وفتح المغیث للسخاوی (۳۰۱/۲).

راشی او د شیخ په وړاندې ئې پیش کړی. شیخ په دې کښې غوراو فکر او کړی بیا دا واپس ورکړی او داسې اووانی: «وقت علی مافیه، وهو حدیث عن فلان او روایتی عن شیوخی فیه، فأروه عنی» دې صورت ته هم عرض وانی او: «قراءت علی الشیخ» ته هم عرض وانی په دې وجه حافظ ابن الصلاح رحمته د: «قراءت علی الشیخ» عرض ته: «عرض القراءة» او دې موجوده زیر بحث عرض ته ئې: «عرض المأوله» نوم ورکړې دې. (۱)

د مناوله حکم او ددې مرتبه د امام مالک، زهری، یحیی بن سعید انصاری، مجاهد، ابو الزبیر، مسلم الزنجی، علقمه، ابراهیم نخعی، ابن وهب، ابن القاسم، اشهب، قتاده، ابو ابوالعالیه رحمته نه منقول دی. چه: «تحمل بالمناولة المقرونة بالاجازة» او: «تحمل بالسماع» دواړه برابر دی. (۲)

خو امام ابوحنیفه، امام شافعی، امام احمد، سفیان ثوری، عبدالله بن المبارك او اسحاق بن راهویه رحمته فرمائی چه د: «تحمل بالمناولة المقرونة بالاجازة» درجه د: «سماع» نه کمترده. (۳) حافظ ابن الصلاح او ددوی متبعینو دا صحیح او راجح گړخولې ده. (۴)

البته د: «مناولة مجردة عن الاجازة» په باره کښې اختلاف دې چه آیا په دې صورت کښې روایت کول جائز دی او که نه دی؟ خطیب بغدادی رحمته د بعضو حضراتو نه جواز نقل کړې دې او بعضې حضرات دا جائز نه گڼي. (۵)

⑤ **المکاتبة:** د مکاتبه صورت دا وی چه شیخ د خپلو مرویاتو او مسموعاتو څه حصه پخپله اولیکي یا ئې پخپل یو معتمد کاتب اولیکي او خپل شاگرد ته ئې اولیگی. (۶)

ددې هم دوه قسمونه دی

① یو دا چه کتابت اجازت سره مقرون وی چه په شروع کښې یا آخر کښې «أمرث لك»، هم اولیکي. (۷)

② دویم صورت دا وی چه صرف مکتوب وی د اجازت اقتران ورسره نه وی. (۸) په رومبی صورت کښې روایت کول صحیح دی او ددې درجه د: «مناولة مقرونة بالاجازة» برابر

(۱) مقدمة ابن الصلاح (۷۹) وفتح المغیث للعراقی (۲۱۶) وظفر الأمانی (۵۲۰)۔

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۷۹)۔

(۳) ظفر الأمانی (۵۱۹)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) مقدمة ابن الصلاح (۸۰) وفتح المغیث للعراقی (۲۱۷) وفتح المغیث للسخاوی (۲۹۳/۲)۔

(۶) فتح المغیث للسخاوی (۳۰۱/۲، ۳۰۳)۔

(۷) مقدمة ابن الصلاح (۸۳) وظفر الأمانی (۵۲۱، ۵۲۲) وفتح المغیث للعراقی ۲۲۔

(۸) مقدمة ابن الصلاح (۸۳) وظفر الأمانی (۵۲۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۳)۔

(۹) المصادر السابقة۔

ده او د دویم صورت په جواز کښې اگرچه د بعضو حضراتو اختلاف دې خو راجح داده چه په دې صورت کښې هم روایت کول صحیح دی (۱)

⑥ الاعلام: اعلام دا دې چه شیخ طالب ته دا اووانی چه دا جزء یا دا کتاب زما روایت کړې شوې دې (۲) په دې کښې د روایت کولو حکم یا ددې د اجازت مذکور نه وی. د «اعلام» په بنیاد باندې روایت د حدیث صحیح دې او که نه دې؟ د ابن جریج او عبیدالله عمری نه علاوه نور هم ډیر محدثین ددې خبرې قائل دی چه مطلق .. اعلام .. سره روایت کول جائز دی بلکه قاضی عیاض رحمته الله خو فرمائی چه دا صورت نه صرف جائز دې بلکه که شیخ منع او کړی بیا هم روایت کول جائز دی ددې په مقابله کښې اصح قول دا دې چه مجرد .. اعلام .. نه روایت کول صحیح نه دی ځکه عین ممکن ده چه شیخ ته په دې کښې څه خلل معلوم وی چه ددې په وجه هغه د روایت کولو اجازت نه ورکوی (۳)

⑦ الوصیة: د تحمل حدیث اووم قسم وصیت دې ددې صورت داسې وی چه شیخ د مرګ په وخت یا د سفر په وخت د خپل روایت کړې شوی کتاب یو سړی دپاره وصیت او کړی (۴) د تحمل په دې نوع سره روایت کول جائز دی او که نه؟ بعضو حضراتو په دې صورت کښې هم روایت کول جائز گرځولی دی حالانکه صحیح دا ده چه د تحمل په دې نوع سره روایت کول صحیح نه دی (۵)

⑧ الوجادة: .. وجاده .. مولد مصدر دې یعنی د عربو د قدماء نه دا منقول نه دې بلکه اهل اصطلاح دا د مصدر په طور استعمال کړې دې (۶) په اصطلاح کښې .. وجاده .. دا ده چه یو کس ته د یو شیخ کتاب ملاوشی او ددې شیخ نه دې راوی ته په انواعو د اجازت کښې په یوه طریقه هم اجازت حاصل نه وی (۷) د وجاده په بنیاد باندې روایت کول، د متقدمینو او متاخرینو معمول پاتې شوې دې البته روایت بالوجاده ته د .. منقطع .. درجه ورکړې شوې ده. اگرچه په دې کښې یو نوع اتصال هم موندلې شی (۸) والله اعلم

(۱) مقدمة ابن الصلاح (۸۳، ۸۴) وظفر الأمانی (۵۲۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۳) -

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۸۴) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۴، ۲۲۵) وظفر الأمانی (۵۲۳) -

(۳) المصادر السابقة -

(۴) مقدمة ابن الصلاح (۸۵) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۶) وظفر الأمانی (۵۲۴) -

(۵) المصادر السابقة -

(۶) فتح المغیث للعراقی (۲۲۷) ومقدمة ابن الصلاح (۸۶) وظفر الأمانی (۵۲۴) -

(۷) المصادر السابقة -

(۸) المصادر السابقة -

تنبیه دلتہ ددی خبری وضاحت ہم پکار دی۔ چہ پہ لغت کنبی پہ .. تحدیث .. اخبار .. او .. انباء .. کنبی ہیخ فرق نشته۔ لکه چہ د اللہ ﷻ ارشاد دی: ﴿يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا﴾ بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا ﴿٥﴾ (دغه شان ارشاد دی: ﴿وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ﴾) (٦)

فاطر: (١٤)

د کتاب العلم په یو طریق کښې د «یا رسول الله اُخبِنا بهما» الفاظ دي. (۱) او د کتاب التفسیر په یو طریق کښې د «،،حدیثی،، په خائي،، اُخبِونی،، لفظ راغلي دي. (۲) او د اسماعیلی په یو طریق کښې د «،،اُنْهَیْ،، لفظ وارد شوي دي. (۳)

د،، سماع من لفظ الشيخ،، او،، قرأت علی الشيخ،، په صورت کښې به په الفاظ ادا کښې تفریق کيږي او که نه؟ په لغت کښې چونکه دا ټول الفاظ مترادف او هم معنی دی په دې وجه د عالمانو یو لوتې جماعت چه په دې کښې امام زهري، امام مالک، سفیان بن عیینه، يحي القطان، او اکثر حجازیین او کوفیین شامل دی. ددې خبرې قائل دی. چه په دې کښې د هر یو لفظ استعمال جائز دي. (۴)

او اسحاق بن راهویه، امام نسائی، ابن حبان او ابن منده رحمهم ددې خبرې قائل دی. چه کله سماع من لفظ الشيخ وی. نو دا الفاظ علی الاطلاق وئیلې شی. او که قراعت علی الشيخ وی. نو دا الفاظ به قراعت، سره مقید کولې شی. ^(۵)

او امام ابن جریج، اوزاعی، شافعی، ابن وهب، او د مشرق اکثر و عالمانو د الفاظو تخصیص کړې دي. چه د: «سماع من لفظ الشيخ»، په صورت کښې به: «تحدیث»، اود «قراءت علی الشيخ»، په صورت کښې به د: «اخبار»، لفظ استعمالولې شی. (۶) روستو ددوی متبعینو هغه تفصیل اختیار کړې دي. کوم چه مونږه وړاندې ذکر کړې دي. چه: «حدثنی»، د یوکس دپاره دي. او: «حدثنا»، او: «اخبارنا»، د جمعي دپاره دي. (۷)

خو دلته چه حافظ رحمۃ اللہ علیہ کومه تنبيه کړې ده. هغه یاد ساتل پکار دی. چه دا ټول تفصیل د مستحسن کیدو حده پورې دي. ددې التزام څه واجب نه دي. البته متاخرینو ته ددې مذکوره اصطلاحاتو رعایت کول پکار دی. ځکه چه اوس دي د حقیقت عرفیه حیثیت اختیار کړې

١) صحيح بخارى (٢٤١١) كتاب العلم باب الحياء فى العلم رقم (١٣١) -

صحیح بخاری (۶۸۱۱۲) کتاب التفسیر سورة ابراهيم باب (كَشْرَةِ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ ۝
تَوَلَّى أَكُلَهَا كُلَّ حَبٍ) رقم (۴۶۹۸)۔

(١٤٤١) ذكره الحافظ في الفتح

فتح الباری (۱۴۵/۱) -

(المصدر السابق) -

(المصدر السابق) -

(المصدر السابق) -

دې. که ددې رعایت اونکړې شی. نو د خلط خطر ده. (۱) والله اعلم.
د، قرات علی الشیخ، په صورت کښې د اداء الفاظ هغه روایات د کومو تحمل چه د
، قرات علی الشیخ، په طریقه باندې شوې وی. د هغې د ادا کولو یو څو صورتونه دی

① یو صورت دا دی. چه ،، قرات علی فلان،، یا،، قرئ علی فلان و ادا اسم،، فاکر به،، اوونیلې شی. دا
صورت د ټولو نه اعلی او اسلم دې. په دې کښې هیڅ اشکال نشته. (۲)

② دویم صورت دا دی. چه په ،، سماع من الشیخ،، کښې چه کوم الفاظ استعمالیږي. هغه
دلته کښې تقيید سره استعمال کړې شی. مثلاً اوونیلې شی. ،، حدثنا فلان قراءه علیه،، یا
،، أخبرنا قراءه علیه،، دا د رومبی قسم په مقابل کښې کمتر دې. (۳)

③ دریم صورت دا دی. چه ددې قسم دپاره هم د،، سماع من الشیخ،، والا الفاظ ،، حدثنا،،
او،، أخبرنا،، بغیر دڅه قید نه استعمال کړې شی. نو په دې کښې اختلاف دې.

مذاهب علماء ① د عبدالله بن المبارك، يحيى بن يحيى تميمي، احمد بن حنبل، او نسائي
منهم وغيره مذهب دا دی. چه دغه شان علی الاطلاق استعمالول جائز نه دی.

② ددې په مقابله کښې د حجاز او دکوفي داکثرو عالمانو، او د امام زهري، امام مالك،
سفيان بن عيينه او يحيى بن سعيد القطان منهم وغيره متقدمينو امامانو په نیز ددې الفاظو
علی الاطلاق استعمالولو کښې هیڅ باک نشته. د امام بخاري رحمه الله هم دا مذهب دې. (۴) په
دې مجوزينو کښې بعضو خو ،، سمعت فلاناً،، وئیل هم صحیح گرځولی دی. (۵)

③ په دې قسم کښې دریم مذهب دا دی. چه په دواړو لفظونو کښې فرق دې. د امام شافعي
او ددوی د اصحابو قول دې. چه د ،، قرات علی الشیخ،، په طریقه د حاصل شوو روایاتو
ادا کولو دپاره ،، خبرنا،، استعمالول صحیح دی. د ،، حدثنا،، اطلاق صحیح نه دې. هم دا
خبره د امام مسلم رحمه الله او د جمهور اهل مشرق نه منقول ده. اکثر محدثین هم ددې قائل
دی. (۶) حافظ ابن الصلاح رحمه الله فرمائی. «الفرق بينهما صار هو الشائع الغالب على أهل الحديث،
والإحتجاج لذلك من حيث اللغة عناء و تكلف، وغير ما يقال فيه: إنه إصلاح منهم أرادوا به التمييز بين
النوعين، ثم خصص النوع الأول بقول،، حدثنا،، لقوة إشعاره بالنطق والمشافهة»، والله اعلم. (۷)

(المصدر السابق) -

(مقدمة ابن الصلاح (۶۵) النوع الرابع والعشرون وفتح المغيث للعراقي (۱۸۷) -

(المصادر السابقة) -

(المصادر السابقة) -

(مقدمة ابن الصلاح (۶۵) وقال القاضي عياض وهو قول روى عن مالك والثوري وابن عيينة.. فتح المغيث
للعراقي (۱۸۷) -

(مقدمة ابن الصلاح (۶۵ ۶۶) وفتح المغيث للعراقي (۱۸۸) -

(مقدمة ابن الصلاح (۶۶) -

د اجازت په طریقې سره د حاصل شوو روایاتو طریقه اداء ① بعضو حضراتو د ،، حدثنا ،، او ،، خبرنا ،، استعمالولو علی الاطلاق اجازت ورکړې دي. دا د ابن جریج، امام مالک، امام الحرمین او اهل مدینه نه منقول دي. (۱)

② خو د جمهورو په نیز الفاظ د سماع او قرائت مقید استعمالول پکار دی. مثلاً داسې وئیل پکار دی ،، حدثنا إجازة ،، یا ،، أخبرنا إجازة ،، (۲)

د اجازت یو څو نور الفاظ دلته یو څو الفاظ نور هم دی. کوم چه په ،، اجازت ،، کښې استعمال کړې شوی دی. لکه چه بعضو حضراتو ،، شافهني فلان ،، او ،، خبرنا مشافه ،، استعمال کړې دي. (۳) د امام اوزاعي نه منقول دی. چه دوی د ،، اجازت ،، دپاره ،، أخبرنا ،، لفظ استعمال کړې دي. او د ،، قرأت علی الشیخ ،، دپاره ئې ،، أخبرنا ،، استعمال کړې دي. (۴)

دغه شان اجازت دپاره متاخرینو د ،، أئلهنا ،، لفظ استعمال کړې دي. بلکه علامه ابوالعباس ولید بن بکر معمری پخپل کتاب ،، الوجازة فی تجرید الإجازة ،، کښې د ،، اجازت ،، دپاره هم دا استعمال کړې دي. حالانکه د متقدمینو په نیز ،، أخبرنا ،، او ،، أئلهنا ،، هم معنی دی. (۵) والله اعلم. د ،، مناو له ،، په طریقه د حاصل شوو روایاتو طریقه اداء په دې طریقه کښې هم د سماع الفاظ بعضو حضراتو مطلقاً بغیر دڅه قید نه استعمال کړی دی. حالانکه په دې کښې هم غوره دا ده. چه تقیید سره ذکر کړې شی. مثلاً داسې اووئیلې شی ،، حدثنا مناو له ،، یا ،، أخبرنا مناو له ،، دغه شان صرف ،، ناو لقی ،، وئیل هم صحیح دی. او که مناو له مقرون بالا اجازه وی نو ،، ناو لقی وأجازلی ،، وئیلو سره روایت کول غوره دی. (۶) والله اعلم.

د کتابت، اعلام، وصیت، او وجاده په طریقو سره د حاصل شوو روایاتو طریقه اداء ① مکاتبت سره د حاصل شوو روایاتو ادا کولو دپاره یا خو د کتابت تصریح او کړې شی. او اووئیلې شی. چه ،، کتب الی فلان ،، یا الفاظ د سماع او قرائت مقید استعمال کړې شی. او اووئیلې شی ،، حدثنا کتابه ،، یا ،، أخبرنا کتابه ،، (۷) دغه شان د ،، اعلام ،، په طریقه د حاصل شوو روایاتو ادا کولو دپاره اووئیلې شی ،، أعلمنی شیخی بکذا ،، (۸) د ،، وصیت ،، په

(۱) مقدمة ابن الصلاح (۸۱) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۰)۔

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۸۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۰)۔

(۳) مقدمة ابن الصلاح (۸۲) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۱)۔

(۴) المصادر السابقة۔

(۵) المصادر السابقة۔

(۶) مقدمة ابن الصلاح (۸۱) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۰)۔

(۷) مقدمة ابن الصلاح (۸۴) وفتح المغیث للعراقی (۲۲۴)۔

(۸) تیسیر مصطلح الحديث (۱۶۳، ۱۶۴)۔

قوله وَقَالَ لَنَا الْحَمِيدِيُّ كَانَ عِنْدَ ابْنِ عُيَيْنَةَ حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَأَنْبَأَنَا وَسَمِعْتُ
وَاجِدًا: حمیدی مونیہ تہ بیان کرل چہ د ابن عیینہ پہ نیز ،،حدثنا،،،،أخبانا،، او ،،سمعتُ،،
تول یو (برابر) وو.

د قال لنا، قال لی، ذکرلنا، او ذکرلی د استعمال مواقع وړاندې مونږ د اداء حدیث د طریقو لاندې مونږ بیان کړی دی. چه،، قال لنا،، او،، قال لی،، دغه شان،، ذکرلنا،، او،، ذکرلی،، دا ټول الفاظ د سماع من الشیخ الفاظ دی. او په اتصال باندې داسې دلالت کوی. لکه څنگه چه،، حدثنی،، حدثنا،، او،، سمعت،، وغیره اتصال باندې دلالت کوی. البته دا خبره ضروری ده. چه د،، قال لنا،، زیات تر اطلاق هغه روایاتو دپاره کیږی. کوم چه د مذاکره په دوران حاصل کړی شوی وی. (۳)

البته که د حرف جار نه بغیر صرف ،، قال فلان،، یا ،، ذکر فلان،، اووئیلی شی نو په دې کښې د انقطاع احتمال هم شته. په دې وجه به ددې درجه د ،، قال لنا فلان،، یا د ،، ذکر لنا فلان،، نه کمتره وی. البته که ددې قائل مدلس نه وی. او د راوی مروی عنه سره لقاء هم ثابت وی. نو دا به په اتصال باندې محمول وی. (۴)

ابن منده رحمه الله فرمائیلى دى. چه امام بخارى رحمه الله كوم خانى كنبى ،، قال لى فلان،، فرمانى هغه ،، اجازة ،، سره حاصل شوى روايات وى. سماعاً يا قراعت سره حاصل شوى نه وى. دغه شان كوم خانى چه ،، قال فلان،، (دجار مجرور نه بغیر) ذكر كوى. هغه تدليس دى. ^(۵) هم دا خبره حافظ ابو يعقوب رحمه الله هم فرمانى. ^(۶) او حافظ ابو جعفر بن حمدان رحمه الله فرمانى. چه داسى تول روايات عرضاً او مناوله سره حاصل كړې شوى دى. ^(۷) دغه شان د ابن حزم رحمه الله وينا دا ده. چه داسى تول روايات متصل نه دى. ^(۸)

(المصدر السابق) _

(١) المصدر السابق) _

(٨٤) وفتح المغيـث للسـخاوي (١٦٣١٢) وظفر الأمانـي (٥٠٩، ٥١٠)۔

(١٦٣٢) وظفر الأمانى (٥١٠) —
كتب ابن جريج بلفظ قال ابن جريج فحملها الناس عنه واحتجوا بها (١٨٤) وفتح المغيث للسخاوى

فتح المغيـب للعراقـي (١٨٤) وفتح المغيـب للسـخاوي (١٦٣١٢) وظفر الأمانـي (٥١٠) _

(المصادر السابقة) -

٥٠ المصادر السابقة

(٥١١) ظفر الأمانى

خو عالمانو ددې ټولو حضراتو د قول تردید کړې دې. چه مثلاً امام بخاری رحمته الله په خپل صحیح بخاری کښې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه مرفوع حدیث نقل کړې دې: «إذا نسى فأكل أو شرب...» ددې په سند بیانولو کښې فرمائی: «حدثنا همدان...»^(۱) او هم دا روایت پخپل تاریخ کښې نقل کوی. او فرمائی: «قال لي همدان...»^(۲) دغه شان امام بخاری رحمته الله په کتاب التفسیر، کښې د ابراهیم بن موسی نه په صیغه د تحدیث روایت نقل کړې دې.^(۳) حالانکه په کتاب الايمان والنذور، کښې ئې «قال ابراهيم بن موسى...» الفاظ استعمال کړي دي.^(۴)

الحمیدی: د امام حمیدی رحمته الله ذکر اگرچه په بدء الوحي، کښې هم راغلې دې.^(۵) خو هلته ډیر زیات اختصار دې. دلته مونږ په لېشان تفصیل سره ددې ذکر کوو. دا ابوبکر عبدالله بن الزبیر بن عیسی بن عبیدالله بن اسامه بن عبدالله بن الحمید بن زهیر بن الحارث بن اسد بن عبدالعزی قرشی اسدی حمیدی مکی دې.^(۶) دوی د بشر بن بکرتنیسی، ابو اسامه حماد بن اسامه، سفیان بن عیینه، عبدالعزیز بن محمد دراوردي، فضیل بن عیاض، امام شافعی، مروان بن معاویه فزاری، وکیع بن الجراح، ولید بن مسلم او یعلی بن عبید طنافسی رحمته الله نه روایت کوی. ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، ابوزرعه، عبیدالله بن عبدالکریم رازی، امام ابوحاتم محمد بن ادريس الرازی، امام محمد بن یحيى ذهلی، یعقوب بن سفیان، او یعقوب بن شیبه رحمته الله دي.^(۷)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرمائی: «ألمحمدي عندنا إمام»،^(۸)

ابو حاتم رحمته الله فرمائی: «أثبت الناس في إبن عيينه، الحميدي، وهو رئيس أصحاب ابن عيينه، وهو ثقة إمام»^(۹)

(۱) صحیح بخاری (۲۵۹۱۱) کتاب الصوم باب إذا أكل أو شرب ناسياً رقم (۱۹۳۳)۔

(۲) التاريخ الكبير (۹۱۱۱) ترجمة محمد بن سيرين رقم الترجمة (۲۱۵)۔

(۳) صحیح بخاری (۷۲۹۱۲) کتاب التفسیر سورة التحريم باب «يا أيها النبي لم تحرم ما أحل الله لك ..» رقم (۴۹۱۲)۔

(۴) صحیح بخاری (۹۹۰۱۲) کتاب الايمان والنذور باب إذا حرم طعامه رقم (۶۶۹۱)۔

(۵) کشف الباری (۲۳۷۱۱)۔

(۶) تهذيب الكمال (۵۱۲۱۱۴)۔

(۷) د شیوخو او شاگردانو دپاره اوگوری تهذيب الكمال (۵۱۳۱۱۴، ۵۱۴)۔

(۸) تهذيب الكمال (۵۱۳۱۱۴) وسیر أعلام النبلاء (۶۱۷۱۱۰)۔

(۹) تهذيب الكمال (۵۱۳۱۱۴) وسیر أعلام النبلاء (۶۱۷۱۱۰)۔

امام عجلې فرماني، «ثقة،»^(۱)

ابن حبان فرماني، «كان صاحب سنة وفصل ودين»^(۲)

امام دارقطني فرماني، «حافظ،»^(۳)

امام حاكم فرماني، «ثقة مامون،»^(۴)

امام بخاري فرماني، «الحديثي امام الحديث»^(۵)

حافظ ابن حجر فرماني، «ثقة حافظ فقيه، اهل اصحاب ابن مينا»^(۶)

ابن سعد فرماني، «وكان ثقة كثير الحديث،»^(۷)

امام حميدي فرماني د حديثو علم د نورو استاذانو نه علاوه د سفيان بن عيينه فرماني نه خاص طور باندې حاصل كړو تر دې چه ددوي په خدمت كښې نور لږ يا شل كاله پورې پاتې شوي وو. (۸) اود امام شافعي فرماني نه ئې د فقهې علم حاصل كړو. (۹)

د امام شافعي فرماني د وفات نه پس حميدي ته پخپله توقع وه چه ددوي د جانشيني او خليفه كيدو سعادته به حاصلېږي. خو ددوي په مقابل كښې ابن عبدالحكم ته د امام شافعي فرماني د جانشيني شرف حاصل شو. نو دوي مكې مكرمې ته راغلل او دلته د علم نشر كولو خدمت پوره كول شروع كړل. (۱۰)

امام شافعي فرماني پخپله ددوي تعريف كښې فرماني، «ما رايت صاحب بلغم (أي إنساناً) أحفظ من الحميدي، كان يحفظ لسفيان بن عيينه عشرة آلاف حديث»^(۱۱)

امام اسحاق بن راهويه فرماني، «الأئمة في زماننا الشافعي، والحميدي، وأبو عبيد»^(۱۲)

پخپله امام حميدي فرماني، «مادمت بالحجاز، وأحمد بن حنبل بالعراق، وإسحاق بن خراسان، لا

(۱) تعليقات تهذيب الكمال (۵۱۵۱۴) نقلاً عن ثقات العجلي (الورقة ۲۹)۔

(۲) الثقات لابن حبان (۳۴۱۸)۔

(۳) تعليقات تهذيب الكمال (۵۱۵۱۴) نقلاً عن علل الدارقطني (۱۷۱۳)۔

(۴) تهذيب التهذيب (۲۱۶۱۵)۔

(۵) طبقات الشافعية الكبرى (۱/ ۲۶۴) وسير أعلام النبلاء (۶۱۹۱۰)۔

(۶) تقريب التهذيب (۳۰۳) رقم (۳۳۲۰)۔

(۷) طبقات ابن سعد (۵۰۲۱۵)۔

(۸) طبقات الشافعية الكبرى (۲۶۴۱۱) وسير أعلام النبلاء (۶۱۷۱۰)۔

(۹) فتح الباري (۱۰/ ۱) كتاب بدء الوحي باب كيف كان بدء الوحي (۱)۔

(۱۰) سير أعلام النبلاء (۶۱۹۱۰)۔

(۱۱) طبقات الشافعية (۲۶۳۱۱) وسير أعلام النبلاء (۴۶۴۱۰)۔

(۱۲) سير أعلام النبلاء (۶۱۹۱۰) وطبقات الشافعية (۲۶۴۱۱)۔

یغلبنا أحد»^(۱) او هم دوی فرمائی: «والله لأن أغزو هؤلاء الذين يردون حديث رسول الله ﷺ أحب إلى من أن أغزو عدتهم من الأتراك»^(۲)

ددې د لوني شان اندازه ددې نه لگولې شي. چه حافظ ذهبي رحمه الله فرمائی: چه امام بخاري رحمه الله د حديث «انما الأعمال بالنيات» نه د خپل كتاب افتتاح او فرمايله. او د امام مالك رحمه الله په طريق سره نې ددې (حديث) روايت كولو په ثاني د حميدى رحمه الله سند ته ترجيح وركړله.^(۳)

امام حاكم رحمه الله فرمائی: «ومحمد بن اسماعيل اذا وجد الحديث عنه لا يفرجه إلى غيره، من الثقة به»^(۴)

امام حميدى رحمه الله مسند ليكلي دي. چه هغه په ،، مسند الحميدى ،، نوم سره معروف دي. د علامه حبيب الرحمن عظمى رحمه الله تحقيق سره ،، مجلس علمى د ابهيل ،، دا په دوو جلدونو كښې شائع كړې دي.

د امام حميدى رحمه الله وفات په ۲۱۹هـ يا ۲۲۰هـ كښې اوشو.^(۵) ،، رحمه الله تعالى رحمة واسعة ،،

ابن عيينه: ددوى ذكر اگرچه وړاندې راغلې دي. خو ډير سرسرى طور باندې ددوى ذكر شوې وو.^(۶) دلته لږ په تفصيل سره ددوى حالات ذكر كولى شي.

دا مشهور محدث سفيان بن عيينه بن ابى عمران هلالى كوفى دي. د دوى كنىت ابو محمد دي. د محمد بن مزاحم اخى الضحاك بن مزاحم مولى وو.^(۷) دا لس روڼه وو. په دوى كښې پنځه روڼه محدثين دي. سفيان، ابراهيم، محمد، آدم، او عمران.^(۸)

سفيان بن عيينه رحمه الله د بې شماره محدثينو نه فيض حاصل كړې دي. چه په هغوى كښې د يوڅو مشهورو شيوخو نومونه دا دي. ابراهيم بن ميسره، اسماعيل بن اميه، اسماعيل بن ابى خالد، ايوب سختياني، ابو بشر بيان بن بشر اخمسي، جامع بن ابى راشد، جعفر بن محمد الصادق، حسن بن عماره، حميد الطويل، داود بن نصير الطائي، زائدة بن قدامة، زكريا بن ابى زائدة، زياد بن سعد، زياد بن علاقه، زيد بن اسلم، سالم ابى النضر، سفيان الثوري، ابو حازم سلمة بن دينار، سليمان الاحول، سليمان الاعمش، سهيل بن ابى صالح، شعبة بن الحجاج، شبيب بن غرقده، صالح بن كيسان، عاصم بن ابى النجود، ابو الزناد، عبد الكريم، ابى اميه، عبد الملك بن عبد العزيز بن جريج، على بن زيد بن جدعان، عمارة

(۱) المصادر السابقة.

(۲) سير اعلام النبلاء (۶۱۹/۱۰).

(۳) سير اعلام النبلاء (۶۲۰/۱۰، ۶۲۱).

(۴) تهذيب التهذيب (۲۱۶/۵).

(۵) سير اعلام النبلاء (۶۱۸/۱۰).

(۶) كشف الباري (۲۳۸/۱) بدء الوحي الحديث الأول.

(۷) تهذيب الكمال (۱۷۷/۱۱، ۱۷۸).

(۸) المصدر السابق.

بن القعقاع، عمرو بن دينار، ابو معاویه عمرو بن عبدالله نخعی، مالک بن انس، ابن شهاب زهري، مسعر بن کدام، معمر بن راشد، منصور بن المعتمر، هشام بن عروه ولید بن کثیر، ابو اسحاق سبیعی، ابو الزبیر مکی رحمہم اللہ.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ددوی خپل شیوخ امام اعمش، ابن جریج او شعبه نه علاوه همام بن يحيى، حسن بن حي، زهير بن معاویه، عبدالله بن المبارك، عبدالرحمن بن مهدی، يحيى القطان، امام شافعی، عبدالرحمن، عبدالرزاق، صنعانی، امام حمیدی، سعید بن منصور، يحيى بن معين، علی بن المدینی، احمد بن حنبل، ابوبکر بن ابی شیبہ، اسحاق بن راهویه، او عمرو بن علی الفلاس رحمہم اللہ وغیره دی. (۱)

سفيان بن عيينه رحمہم اللہ په ۱۰۷هـ کښې پيدا شو. (۲) د ماشوموالي نه په طلب د حديث کښې لگيا شو. الله تعالى ددوی په علم کښې او عمر کښې برکت واچولو. چه ددوی نه په علم حاصلونکو کښې چه اجداد (نيکونه) دی. نو احفاد (نمسون) هم ددوی نه فيض حاصل کړو.

۱۴۲هـ نه تحديث شروع شو. د ټولو نه آخر کښې سماع کونکې يو ابوالنصر اليسع بن زيد زینبی نومې مکی سرې وو. دوی تر ۲۸۲هـ پورې ژوندې پاتې وو. (۳) ددوی په امامت او لوڼې شان باندې اتفاق دې. ډیر خلق به د حج په اراده وتل. خو ددوی په نظر کښې به دا خبره وه. چه زمونږ سفيان بن عيينه سره ملاقات اوشی. او ددوی سند به عالي (اوچت) شی. (۴)

علی بن المدینی رحمہم اللہ فرمائی. (ما فی اصحاب الزهري اتقن من ابن عيينه) (۵)

امام احمد بن عبدالله عجلې رحمہم اللہ فرمائی. «سفيان بن عيينه کوی ثقة ثبت فی الحديث، وکان بعض اهل الحديث يقول: هو أثبت الناس فی حديث الزهري، وکان حسن الحديث، وکان يعدّ من حکماء اصحاب الحديث، وکان حديثه نحواً من سبعة آلاف ولم تکن له کتب» (۶)

امام شافعی رحمہم اللہ فرمائی. «مالک وسفيان بن عيينه القرينان، یعنی فی الاثر» (۷) اوهم دوی فرمائی. «لولا مالک وسفيان لذهب علم الحجاز» (۸)

امام سفيان ثوري رحمہم اللہ نه چه کله ددوی په باره کښې تپوس اوکړې شو. نو وې فرمائيل:

(۱) داستاذانواو شاگردانودتفصيل دپاره اوگورئ (تهذيب الكمال (۱۷۸/۱۱، ۱۸۸) وسير أعلام النبلاء (۴۵۷/۸) -

(۲) تهذيب الكمال (۱۸۸/۱۱) -

(۳) تهذيب الكمال (۱۸۸/۱۱) وسير أعلام النبلاء (۴۵۷/۸) -

(۴) سير أعلام النبلاء (۴۵۷/۸) -

(۵) تهذيب الكمال (۱۸۹/۱۱) وسير أعلام النبلاء (۴۵۸/۱) -

(۶) تهذيب الكمال (۱۸۹/۱۱) -

(۷) المصدر السابق -

(۸) المصدر السابق -

«ذاك أحد الأئمة، ما كان أغربه»^(۱)

يحيى بن سعيد عليه السلام فرمائی: «سفيان إمامي الحديث»^(۲)
امام بن عیینہ عليه السلام به ډیر زیات حجونه کول یو ځل ئې د حج په موقعه پخپل وراره حسن بن
عمران بن عیینہ ته په مزدلفه کښې او فرمائیل: «قد وافيت هذا الموضع سبعين مرة، أقول في كل
سنة:، اللهم لا تجعله آخر العهد من هذا المكان»، ولان قد استحييت من الله من كثرة ما أسأله فالكثرة
ددې نه پس ددوی وفات اوشو.^(۳)

تنبيه: د امام يحيى بن سعيد القطان عليه السلام نه محمد بن عبدالله بن عمار نقل کړی دی. چه دوی
فرمائی: «أشهدوا أن سفيان بن عيينة اختلط سنة سبع وتسعين، فمن سمع منه في هذه السنة وبعدها
فسمعه لاشئ»^(۴) ددې حاصل دا دي. چه سفيان بن عيينه عليه السلام د خپل وفات نه يو کال وړاندې
مختلط شوې وو.

حافظ ذهبي عليه السلام فرمائی: چه دا ابن عيينه عليه السلام نه په ۱۹۷هـ کښې سماع کونکي محمد بن
عاصم عليه السلام دي. چه ددوی يو،، جزء،، مشهور دي. چه دا ډیر اوچت سند دي. تر کومه پورې
چه د آئمه سته د شیوخو تعلق دي. نو هغوی ټولو د ۱۹۷هـ نه وړاندې سماع کړې ده. روستو
ئې نه ده کړې. ۱۹۸هـ چه دا ددوی د وفات کال دي. په دې کښې خو چا هم سماع نه ده
کړې.^(۵)

حافظ ذهبي عليه السلام فرمائی: چه زه د ابن القطان عليه السلام دا قول مستبعد (او ناممکن) گنم. او
غالبه دا ده. چه دا د ابن عمار غلطی ده. ځکه چه ابن القطان عليه السلام پخپله په صفر ۱۹۸هـ کښې
وفات شوې وو. کوم وخت چه حجاج واپس راځي. نو دا بعيد (نا ممکن) ده. چه هغه پخپله
دمرگ په خوله کښې وی. او په دې حال کښې دوی ته د سفيان د اختلاط خبر رسېدلې
وی. او هغه ددې اعلان اوکړی. ممکن ده. چه دوی ته دا خبره د ۱۹۷هـ په دوران څه وخت
رسېدلې وی. خو یاد ساتئ. چه يحيى القطان د نقد رجال په سلسله کښې د حد نه زیات
متعنت او متشدد دي. او بل طرف ته د ابن عيينه شخصیت دي. چه دا نه صرف ثقه دي.
بلکه علی الاطلاق حجت دي. او د اسلام په ټولو دواوینو کښې ددوی روایات موجود دي.^(۶)
البته علماء د رجالو د سفيان بن عيينه عليه السلام په باره کښې تصریح کړې ده. چه دوی به تدلیس
کوو. چه دوی د زهری عليه السلام په ډیرو حدیثونو کښې د تدلیس نه کار اخستې دي. او امام

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) الطبقات الكبرى لابن سعد (۴۹۸/۵).

(۴) تهذيب الكمال (۱۹۶/۱۱) وسير أعلام النبلاء (۴۶۵/۸) وميزان الاعتدال (۱۷۱، ۱۷۰/۱۲).

(۵) ميزان الاعتدال (۱۷۱/۱۲).

(۶) ميزان الاعتدال (۱۷۱/۱۲) وسير أعلام النبلاء (۴۶۵/۸، ۴۶۶).

زهري رحمه الله ددوی براه راست شیخ دي. ددوی کوم حدیثونه چه هغوی براه راست نه دي اوریدلی په هغه حدیثونو کښې به دوی د تدلیس نه کار اخستلو او خپل شیخ به یې حذف کولو^(۱) خو ددي تدلیس باوجود د سفیان بن عیینه رحمه الله روایات مطلقاً قابل د احتجاج گنرلي کيږي ځکه چه دوی کله هم یو شیخ حذف کړي دي. هغه ثقه ختلي دي. دوی کله هم د غیر ثقه سري په حدیث کښې تدلیس نه دي کړي. لکه چه حافظ ذهبي رحمه الله فرماني «أجمعت الأمة على الإحتجاج به، وكان يدلّس، لكن المعهود منه أنه لا يدلّس إلا عن ثقة....»^(۲)

دغه شان حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني «ثقة حافظ تقيه إمام حجة، إلا أنه تغير حفظه بأخره، وكان ربهما دلس، لكن من الثقات»^(۳)

حافظ ابن حبان رحمه الله فرماني «ألهم إلا أن يكون اسدلس، يُعلم أنه ما دلس قط، إلا عن ثقة، فإذا كان كذلك، فقلت روايته، وإن لم يثبت السام، وهذا ليس في الدنيا إلا سفیان بن عیینة وحده، فإن كان يدلّس، ولا يدلّس إلا عن ثقة متقن، ولا يكاد يوجد لسفیان بن عیینة خبر دلس فيه إلا وجد ذلك الخبر بعينه قد يثبت سماعه عن ثقة، مثل نفسه والحكم في قبول روايته لهذه العلة وإن لم يثبت السام فيها، كالحكم في رواية ابن عباس إذا روى عن النبي ﷺ منه»^(۴)

د امام سفیان بن عیینه رحمه الله د زهد او ورع واقعاتو او عارفانه کلام دپاره د تاریخ او سیر کتابونو طرف ته رجوع او کړی. ^(۵)

ددوی وفات په ۱۹۸ هـ کښې شوې دي. ^(۶)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة،
 ((وَقَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ الصَّادِقُ الْمَصْدُوقُ وَقَالَ شَقِيقٌ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلِمَةً وَقَالَ حَدِيثُهُ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَيْنِ وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرَوِي عَنْ رَبِّهِ وَقَالَ أَنَسٌ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرَوِيهِ عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرَوِيهِ عَنْ رَبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ))
 د صحابه گرامو د حدیث الفاظ او ددي د ذکر کولو مقصد امام بخاري رحمه الله چه دلته د حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت حذیفه، حضرت ابن عباس، حضرت انس او حضرت

^(۱) سیر أعلام النبلاء (۴۶۵/۸) _

^(۲) میزان الاعتدال (۴۶۵/۸) _

^(۳) تفریب التهذيب (۲۴۵) رقم (۲۴۵۱) _

^(۴) الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۱۵۰/۱۱) _

^(۵) تهذيب الكمال (۱۹۱/۱۱، ۱۹۶) وسیر أعلام النبلاء (۴۶۴، ۴۶۱/۸) وحلیة الأولیاء (۲۷۰/۱۷، ۳۱۸) _

^(۶) تهذيب الكمال (۱۹۶/۱۱) _

ابوهریره (رض) نه کومې جملې نقل کړې دي. په هغې کښې بعضو کښې ،، حدثنا ،، بعضو کښې ،، سمعت ،، او په بعضو کښې د ،، عن ،، الفاظ راغلي دي. په دې ټولو تعليقاتو سره ① دا بنودل مقصود دي. چه د حديث، اخبار او سماع دا ټول الفاظ هم معنی (متراوی) دي. دغه شان عنعنې په وصل باندې محمول ده. په دې شرط چه د راوی او مروی عنه لقاء ثابته وي. (۱)

② بعضې عالمان فرماني. چه دې ټولو تعليقاتو ذکر کولو سره امام بخاري رحمه الله دا بنودلې ده. چه حديث، سماع، عنعنې وغيره په عهد د صحابو، او تابعينو کښې استعماليدل. د حضرت ابن مسعود رضي الله عنه د رومي تعليق تخريج د حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه دا تعليق امام بخاري رحمه الله پخپل صحيح کښې په ،، کتاب بدء الخلق، کتاب احاديث الانبياء، کتاب القدر، او کتاب التوحيد،، کښې موصلاً تخريج کړې دي. چه په دې کښې د جنين د پيدانش ذکر دي: «قال عبدالله: حدثنا رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو الصادق المصدوق، قال: ان احداكم يجمع خلقه في بطن امه اربعين يوماً، ثم يكون علقه مثل ذلك، ثم يكون مضغاً مثل ذلك، ثم يعث الله ملكاً فيؤمر بأربع كلمات، ويقال له: اكتب عمله، ورزقه، وأجله، وشأنه أو سعيد، ثم ينفخ فيه الروح، فإن الرجل منكم ليعمل حق ما يكون بينه وبين الجنة إلا ذراع، فيسبق عليه كتابه، فيعمل بعمل أهل النار، ويعمل حق ما يكون بينه وبين النار، إلا ذراع، فيسبق عليه الكتاب، فيعمل بعمل أهل الجنة» (۲) تنبيه: د حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان ،، باب ظلم دون ظلم،، کښې تير شوی دي. (۳)

د حضرت ابن مسعود رضي الله عنه د دويم تعليق تخريج: د حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه دا دويم تعليق هغه حديث سره متعلق دي. په کوم کښې چه هغوی فرماني: «قال النبي صلى الله عليه وسلم مَنْ مَاتَ وَهُوَ يُدْعَوْنَ دُونَ اللَّهِ يَدْخُلُ النَّارَ وَقُلْتُ أَنَا مِنْ مَاتَ وَهُوَ لَا يُدْعَوْنَ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ» دا حديث امام بخاري رحمه الله په ،، کتاب الجنائز، کتاب التفسير، او کتاب الايمان والنذور،، کښې موصلاً تخريج کړې دي. (۴)

(۱) فتح الباری (۱۴۴)۔

(۲) صحيح البخاری (۴۵۶۱۱) کتاب بدء الخلق باب ذکر الملائكة رقم ۳۲۰۸ کتاب احاديث الانبياء باب قول الله تعالى ((وإذا قال ربك للملائكة إني جاعل في الأرض خليفة)) رقم ۳۳۳۲ (۹۷۶۱۲) کتاب القدر باب في القدر رقم ۶۵۹۴ (۱۱۱۰۱۲) کتاب التوحيد باب ((ولقد سبقت كلمتنا لعبادنا المرسلين)) رقم (۷۴۵۴) كشف الباری (۲۵۷۱۲)۔

(۳) صحيح البخاری (۱۶۵۱۱) کتاب الجنائز. باب في الجنائز ومن كان آخر كلمة لا إله إلا الله رقم ۱۲۳۸ (۶۴۶۱۲) و (۶۴۶۱۳) کتاب التفسير سورة البقرة باب ومن الناس من يتخذ من دون الله أنداداً رقم ۴۴۹۷ (۹۸۸۱۲) کتاب الايمان والنذور باب إذا قال لا أتكلم اليوم فصلی أو قرأ أو سبح أو كبر أو حمد أو همل فهو على نيته رقم (۶۶۸۳)۔

دلته یو اشکال دا دي. چه امام بخاری رحمته الله دا تعلیق په دریو ځایونو کښې موصولاً ذکر کړې دي. په دي کښې په یو ځاني کښې هم دلته ذکر کړې شوی الفاظ «سمعتُ النبي ﷺ....» نشته. خو چونکه امام مسلم رحمته الله چه ددي حدیث کوم تخریج کړې دي. په هغې کښې د «محمد بن عبدالله بن نمیر عن أبيه....» په طریق کښې د «سمعتُ رسول الله ﷺ....» الفاظ شته. (۱) په دي وجه د امام بخاری رحمته الله دا تعلیق پخپل ځاني بالکل صحیح دي. تنبیه د حضرت شقیق بن سلمه رحمته الله حالات په کتاب الایمان «باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشعر» لاندې تیر شوی دی. (۲)

د حضرت حذیفه رضی الله عنه د تعلیق تخریج د حضرت حذیفه رضی الله عنه تعلیق نه دا حدیث مراد دي. «حَدَّثَنَا حَذِيفَةُ قَالَ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثَيْنِ رَأَيْتُ أَحَدَهُمَا وَأَنَا أَتَقَطِّرُ الْآخَرَ حَدَّثَنَا أَنَّ الْأَمَانَةَ ذُرْكُتُ فِي جَذَرِ قُلُوبِ الرِّجَالِ ثُمَّ عَلِمُوا مِنَ الْقُرْآنِ ثُمَّ عَلِمُوا مِنَ السُّنَّةِ وَحَدَّثَنَا عَنْ رَفِعِهَا قَالَ يَنَامُ الرَّجُلُ النُّوْمَةَ فَتَقْبُضُ الْأَمَانَةُ مِنْ قَلْبِهِ فَيَقْلُ أَثَرُهَا مِثْلَ أَثَرِ الْوَكْتِ....» دا حدیث امام بخاری رحمته الله په ،، کتاب الرقاق، کتاب الفتن، او کتاب الاعتصام،، کښې موصولاً تخریج کړې دي. (۳) او امام مسلم رحمته الله هم دا پخپل صحیح کښې موصولاً ذکر کړې دي. (۴) امام بخاری رحمته الله دا تعلیقات دلته ذکر کولو سره دي طرف ته اشاره کړې ده. چه حدیث او اخبار او سماع په یو معنی کښې دي.

حضرت حذیفه رضی الله عنه: دا مشهور صحابی د رسول الله ﷺ رازدار، ابو عبدالله حذیفه بن الیمان رضی الله عنه دي. ددوی د پلار یمان اصل نوم جسل یا خسیل دي. ددوی نه پخپل قوم کښې یو خون (قتل) شوې وو. نو دوی مدینې ته تختیدلی وو. هلته د انصارو د بنو عبدالاشهل قبیلې حلیف (حمایتي) جوړ شو. او انصار چونکه اصل کښې دیمن دی. په دي وجه دوی ته یمان او وئیلی شو. (۵)

په اسلام کښې د معاهدې احترام حضرت حذیفه رضی الله عنه خپل پلار سره غزوۀ بدر کښې شرکت

(۱) قال مسلم حدثنا محمد بن عبدالله بن نمير قا: نا أبي وو كيع عن الأعمش عن شقيق عن عبدالله قال وكيع قال رسول الله وقال ابن نمير سمعت رسول الله يقول ... (صحيح مسلم (۶۶۱۱) كتاب الإيمان باب الدليل على أن من مات لا يترك بالله دخل الجنة) _

(۲) كشف الباري (۵۵۹۱۲) _

(۳) صحيح بخاری (۹۶۱۱۲) كتاب الرقاق باب رفع الأمانة رقم ۶۴۹۷ و (۱۰۴۹۱۲) كتاب الفتن باب إذا بقي في حثالة من الناس رقم ۷۰۸۶ (۱۰۸۰۱۲) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة باب الإقتداء بسنن رسول الله رقم ۸۲۷۶ _

(۴) صحيح مسلم (۸۲۱۱) كتاب الإيمان باب رفع الأمانة والإيمان من بعض القلوب _

(۵) تهذيب الكمال (۴۹۷۱۵) وسير أعلام النبلاء (۳۶۳۱۲) والإصابة (۳۱۸۱۱) _

دپاره راتاو چه په لاره کښې ابوجهل سره ملاو شو ابوجهل تپوس او کړو چه د کوم خانې اراده ده؟ دوی دواړو حضراتو اوونیل چه مونږ خپل یوکار دپاره مدینې ته روان یو. ابوجهل اوونیل چه تاسو د محمد ﷺ امداد دپاره ځی په دې ونیلو ئې ددوی نه عهد واخستلو چه د محمد ﷺ مدد به نه کوی نو دواړه نښی کریم ﷺ ته لاړل او ټوله قصه ئې تیره کړله او په غزوه بدر کښې د شرکت کولو خواهش ئې ښکاره کړو. نښی کریم ﷺ او فرمائیل «الصرفاء، هل لهم بعهدهم ونستعين الله عليهم» (۱) حضرت حذیفه رضی الله عنہ خپل پلار سره په غزوه احد کښې شریک شو. ددوی پلار غلطی سره د بعضو صحابه کرامو د لاسونو نه شهید شو. حضرت حذیفه رضی الله عنہ ددوی دیت معاف کړو. (۲) نښی کریم ﷺ د حضرت حذیفه او حضرت عمار رضی الله عنهما په مینځ کښې مواخات رشته قائم کړې وه. (۳)

حضرت حذیفه رضی الله عنہ د «نښی کریم ﷺ رازدار»، لقب سره یادیدو. حضرت حذیفه رضی الله عنہ د نښی کریم ﷺ په ډیر نيزدې اصحابو کښې وو. د نښی کریم ﷺ نه به ئې خاص طور باندي د فتنو په باره کښې تپوس کولو. پخپله به ئې فرمائیل «كان الناس يسألون رسول الله ﷺ من الغي و كنت أسأله، عن الشئ، مخافة أن يدركني» (۴) دغه شان نښی کریم ﷺ دوی ته د منافقینو نومونه هم ښودلی وو. په دې وجه حضرت حذیفه رضی الله عنہ سره تر قیامته پورې د پیدا کیدونکو عظیمو فتنو علم هم وو. او ددغه زمانې د منافقانو تفصیل هم دوی ته معلوم وو. (۵)

حضرت حذیفه رضی الله عنہ په جهاد کښې ډیر وخت تیر کړو. او هم ددوی په لاسونو دینور، ماسبدان، همدان، او ري فتح شو. په دې کښې بعضې علاقې د وړاندي نه فتح شوې وې خو په دې باندي قبضه ختمه شوې وه. دوباره د حضرت حذیفه رضی الله عنہ په لاسونو فتح شوې. (۶)

حضرت عمر رضی الله عنہ دوی له د مدائن گورنر جوړ کړو. او وې لیگلو. او د مدائن خلقو ته ئې اولیکل «ان قد بعثت اليكم فلاناً فأطيعوه» خلقو ددې خط نه اندازه اولگوله. چه نوې راتلونکې گورنر معمولی سرې نه دې. نو دغه خلق استقبال دپاره اووتل. او دلته حضرت حذیفه رضی الله عنہ په دې شان سره روان وو. چه په خپل خر باندي ئې خپلې دواړه خپې یو طرف ته زورنډې کړې وې. په لاس کښې یو هډوکي او د روټی یوه ټکړه وه. خلقو اونه پیژندو. د روستو راتلونکو

(۱) صحیح مسلم (۱۰۶۱۲) کتاب الجهاد باب الوفاء بالعهد ومسند أحمد (۳۹۵۱۵)۔

(۲) صحیح بخاری (۴۶۵، ۴۶۴۱۱) کتاب بدء الخلق باب صفة إبليس وجنوده رقم (۳۲۹۰)۔

(۳) سیر أعلام النبلاء (۳۶۲۱۲)۔

(۴) صحیح البخاری (۵۰۹۱۱) کتاب المناقب باب علامات النبوة فی الإسلام رقم ۳۶۰۶، ۳۶۰۷ (۱۰۴۹۱۲) کتاب الفتن باب كيف الأمر إذا لم تكن جماعة رقم ۷۰۸۴ وصحیح مسلم (۱۲۷۱۲) کتاب الإمارة باب وجوب ملازمة جماعة المسلمين عند ظهور الفتن)۔

(۵) سیر أعلام النبلاء (۳۶۴۱۲) وتهذيب الكمال (۵۰۱۱۵)۔

(۶) تهذيب الكمال (۵۰۶۱۵، ۵۰۷) وخلاصة الخزرجي (۷۴)۔

خلقو نه ئې چه کله تپوس اوکړو نو معلومه شوه چه دا خو هغه دې کوم چه وړاندې لارو نو دا خلق راوړاندې شو او سلام ئې اوکړو حضرت حذیفه رضی الله عنه په دوی کښې مشرکس ته لوڼې هډوکې او د روتې کپړه ورکړله. هغه سترگې پناه کړې او وې غورزوله یا ئې یو خادم ته ورکړله. (۱)

حضرت حذیفه رضی الله عنه چه کله مدائن ته اورسیدو نو هغوی ته ئې د حضرت عمر رضی الله عنه خط واورولو. خلقو عرض اوکړو چه تاسو حکم او فرمایئ مونږ د پوره گولو دپاره تیار یو حضرت حذیفه رضی الله عنه او فرمائیل زه خپل ذات دپاره صرف خوراک، او خپلې سورلۍ دپاره د ونډې (چاره) مطالبه کوم او بس (نور هیڅ نه غواړم). (۲)

د حضرت عمر رضی الله عنه «انت اخی و انا اخوک» فرمائیل: دوی هلته یوې مودې پورې پاتې شو بیا حضرت عمر رضی الله عنه دوی راوغوښتل او پخپله لاره کښې پټ کیناستلو چه دوی اوگوری چه آیا ددوی په احوالو کښې څه تبدیلی راغلې ده او که نه؟ نو کله ئې چه اوکتل چه هیڅ تبدیلی نه ده پیدا شوې او هم هغه شان سره واپس راروان دې په کوم شان سره چه تلې وو نو هغوی ته مخې ته راغلل او هغوی سره ملاو شو او وې فرمائیل «انت اخی و انا اخوک» (۳)

حضرت حذیفه رضی الله عنه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه علاوه د حضرت عمر رضی الله عنه نه احادیث روایت کوی او ددوی نه روایت کونکو کښې ابو وائل، زر بن حبیش، زید بن وهب، ربیع بن حراش، صله بن زفر، ثعلبه بن زهدم، ابو العالیه الریاحی، عبدالرحمن بن ابی لیلی، مسلم بن نذیر، ابو ادریس خولانی رضی الله عنه وغیره حضرات دی. (۴)

د حضرت حذیفه رضی الله عنه نه د سلو نه زیات احادیث نقل دی چه په دې کښې د متفق علیه احادیثو تعداد دولس دې. د بخاری د انفرادی احادیثو تعداد اته دې او د مسلم د انفرادی احادیثو تعداد اوولس دې. (۵)

حضرت حذیفه رضی الله عنه په ۵۳۶ هجری کښې د حضرت عثمان رضی الله عنه د شهادت نه تقریباً څلویښت ورځې پس وفات شوې دې. (۶) «رضی الله عنه وأرضاه».

قوله: وَقَالَ أَبُو الْعَالِيَةِ:

دا ابو العالیه څوک دې؟ حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله پخپله شرح کښې لیکي چه دا ابو العالیه البراء رضی الله عنه (بتشديد البراء الميملي) دې. (۷) ده به چونکه غشی یا لرگی سیرل او جوړول په

(۱) تهذيب الكمال (۵۰۶/۵)۔

(۲) سير اعلام النبلاء (۳۶۶/۲)۔

(۳) تهذيب الكمال (۴۹۷/۵، ۴۹۹) وسير اعلام النبلاء (۳۶۱/۲)۔

(۴) تهذيب الكمال (۴۹۷/۵، ۴۹۹) وسير اعلام النبلاء (۳۶۱/۲)۔

(۵) سير اعلام النبلاء (۳۶۱/۲) وخلاصة الخرجي (۷۴)۔

(۶) تهذيب الكمال (۵۱۰/۵)۔

(۷) حصة الفاري (۱۲/۲)۔

دې وجه دوی ته «هزام»، وائی. (۱) چونکه ددوی په نوم کښې اختلاف دې. بعضو زیاد بن فیروز، بعضو اذینه، بعضو کلثوم او بعضو زیاد بن اذینه بنودلې دې. (۲)
دا ثقه دې. (۳) دوي ته د حضرت ابن عباس، حضرت ابن عمر او حضرت ابن الزبیر رضی الله عنہم نه سماع حاصل ده. (۴) علامه کرمانی رحمته الله فرمائی چې دا ابوالعالیه غالباً رفیع بن مهران ریاحی دې. (۵)

حافظ ابن حجر رحمته الله جزم سره فرمائیلی دی چې دلته د ابوالعالیه نه مراد رفیع بن مهران ریاحی دې او دهغه حضراتو تغلیط ئې کړې دې. کومو چې دا فرمائیلی دی چې د ابوالعالیه نه «هزام»، مراد دې. حافظ رحمته الله دلیل دا پیش کړې دې چې مذکوره حدیث (یعنی حدیث د یونس بن متی چې ددې تخریج روستو راروان دې) په ابوالعالیه الریاحی عن ابن عباس سره معروف دې. په ابوالعالیه البراء عن ابن عباس سره معروف نه دې. (۶)
خو علامه عینی رحمته الله د حافظ د خبرې رد کولو کوشش کړې دې. ددوی وینا ده چې هرکله ابوالعالیه البراء او ابوالعالیه رفیع دواړه د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ شاگردان دی. نو یو ته به دلیل ترجیح ورکول، چې هم دا یو مراد دې. دویم مراد نه دې. دا صحیح نه ده. ترکومه پورې چې په دې حدیث کښې د ابوالعالیه ریاحی دې حدیث سره د معروف بالروایه کیدو تعلق دې. نو ددې دپاره هم د یو معتمد نقل ضرورت دې. (۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله پخپل کتاب «انقاص الاعتراض»، کښې لیکلی دی «ان المصنف وصله فی التوحید، ولوراجعه العیفی من هناك لما احتاج إلى طلب الدلیل» (۸)
قول راجح: حقیقت دا دې چې اگرچې د حضرت ابن عباس رضی الله عنہ په شاگردانو کښې دواړه ابوالعالیه دی. خو دلته کښې مراد رفیع دې. براء نه دې. ځکه چې ټولو شارحینو بلکه پخپله علامه عینی رحمته الله په بخاری شریف کښې چې کوم کوم ځانې کښې دا حدیث راغلې دې. هلته تصریح کړې ده چې د ابوالعالیه نه مراد رفیع دې. (۹)

(۱) عمدة القاری (۱۲/۲)۔

(۲) المصدر السابق وتقريب التهذيب (۶۵۳) رقم (۸۱۹۷)۔

(۳) المصادر السابقة۔

(۴) تهذيب الكمال (۱۲/۳۴)۔

(۵) شرح الکرمای (۱۰/۲)۔

(۶) فتح الباری (۱۴/۴۱)۔

(۷) عمدة القاری (۱۳/۱۱)۔

(۸) إرشاد الساری للقسطلانی (۱۵۷/۱)۔

(۹) عمدة القای (۲۹۲/۱۵) کتاب أحادیث الأنبياء باب قول الله عزو جل «وهل أتاک حدیث موسی وکلم الله موسی تکلیماً (۴/۱۶) کتاب أحادیث الأنبياء باب قول الله تعالى وإن یونس لمن المرسلین و (۲۲۵/۱۸) کتاب التفسیر سورة الأنعام باب قوله ویونس ولوطاً وکلاً فضلنا علی العالمین و (۱۹۰/۲۵) کتاب التوحید باب ذکر النبی صلی الله علیه و آله وروایته عن ربه)۔

بلکه په یو مقام کښې ئې دا تنبیه هم کړې ده. چه د ابو العالیه کنیت د حضرت ابن عباس د یو بل شاگرد هم دی. چه هغه براء نوم سره مشهور دی. (۱)

بیاحافظ ابو الحجاج رضی الله عنه په تحفة الاشراف کښې دا حدیث د،، ابو العالیه رفیع بن مهران عن ابن عباس،، په طریق سره نقل کړې دی. (۲)

بیاحافظ ابو الحجاج مزی رضی الله عنه د،، ابو العالیه رفیع عن ابن عباس،، په طریق سره د نقل شوو احادیثو ذکر کړې دی. او د امام شعبه رحمته الله قول ئې د سنن ابی داؤد (۳) نه نقل کړې دی. (۴) «قال شعبه: انما سمع قتادة من أبي العالیه أربعة أحاديث،، حدیث یونس بن متى، وحدیث ابن عمر

في الصلاة، وحدیث القضاء ثلاثة، وحدیث ابن عباس حدثني رجال مرضييون منهم عمر، وأرضاهم عندي من» ددې عبارت نه دا معلومه شوه. چه د یونس بن متى والا روایت، راوی ابو العالیه رفیع دی. او د ابو العالیه البراء د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه په صحاح سته کښې صرف یو حدیث نقل دی. «قدم النبي ﷺ لصبح رابعة يلتون بالحج فأمرهم أن يجعلوها عمرة، إلا من كان معه هدي» (۵) حاصل دا چه مباحوث عنه (حدیث باب) حدیث یونس بن متى کوم چه د،، ابو العالیه عن ابن عباس،، په طریق سره نقل دی. په دې کښې ابو العالیه نه رفیع بن مهران ریاحی مراد دی. براء مراد نه دی. والله اعلم.

ابو العالیه ریاحی: دا ابو العالیه رفیع بن مهران ریاحی بصری دی. د بنو یربوع یوې ښځې دوی لره ازاد کړې وو. په دې وجه د ولاء په اعتبار سره ریاحی وئیلې کيږي. (۶) دوی د جاهلیت زمانه موندلې وه. د نبی کریم ﷺ د وفات نه دوه کاله پس ئې اسلام راوړلې وو. (۷) دوی د حضرت عمر، حضرت علی، حضرت ابی، حضرت ابو در، حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت ابو موسی، حضرت ابو ایوب، حضرت زید بن ثابت، حضرت حذیفه، حضرت انس، حضرت ثوبان، حضرت رافع بن خدیج، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت ابوسعید خدری، حضرت ابوهریره او حضرت عائشه رضی الله عنهن نه روایت د حدیث کړې دي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ثابت بنانی، بکر بن عبدالله مزنی، ابو خلد خلد بن دینار، خالد الحذاء، شعيب بن الحجاج (۹۷)، عاصم الاحول، قتاده، محمد بن سيرين او حفصه بنت سيرين رضی الله عنهم وغيره حضرات دي. (۸)

(۱) عمدة القاری (۲۹۳/۱۵)۔

(۲) تحفة الأشراف (۴۸۵/۴) رقم (۵۴۲۱)۔

(۳) سنن أبي داود كتاب الطهارة باب الوضوء من النوم رقم (۲۰۲)۔

(۴) تحفة الأشراف (۳۸۵/۴) رقم (۵۴۲۱)۔

(۵) تحفة الأشراف (۲۷۷، ۲۷۶/۵) رقم (۶۵۶۵)۔

(۶) تهذيب الكمال (۲۱۴/۹) وسير أعلام النبلاء (۲۰۷/۱۲)۔

(۷) المصادر السابقة۔

(۸) د شيوخ اوتلامذه د فهرست دپاره اوگوري أعلام النبلاء (۲۰۷/۱۴) وتهذيب الكمال (۲۱۵/۹، ۲۱۶)۔

یحیی بن معین، ابوزرعه او ابو حاتم رضی الله عنہما فرمائی، «ثقة»،^(۱)

ابوالقاسم لالکانی رضی الله عنہ فرمائی، «ثقة مجہم علی ثقته»،^(۲)

ابن سعد رضی الله عنہ فرمائی، «وكان ثقة كثيرا الحديث»،^(۳)

حافظ ذہبی رضی الله عنہ فرمائی، «وهو ثقة»،^(۴)

حافظ ابن حجر رضی الله عنہ فرمائی، «ثقة كثيرا الإرسال»،^(۵)

ددې نقلونو نه معلومه شوه چه د ابو العالیہ رضی الله عنہ په ثقافت باندې اجماع ده هم دا وجه ده چه د اصول ستہ مصنفینو په دوی باندې اعتماد کړې دي او ددوی دا احادیثو تخریج ئې کړې دي. د حدیث ابی العالیة الریاحی ریاح، مطلب: البتہ دامام شافعی رضی الله عنہ نه منقول دی. «حدیث ابی

العالیة الریاحی ریاح»^(۶)

خو دامام شافعی رضی الله عنہ مقصود ددوی ټول احادیث رد کول نه دی بلکه ددوی نه روایت شوی مرسل روایت «حدیث القهقهة فی الصلاة» رد کول مقصود دی. ځکه چه مرسل ددوی په نیز حجت نه دي. لکه چه حافظ ذہبی رضی الله عنہ فرمائی «فأما قول الشافعي رضی الله عنہ، حدیث ابی العالیة الریاحی، ریاح، فلما أراد به حديثه الذي أرسله في القهقهة فقط، ومذهب الشافعي أن البراسيل ليست بحجة، أما إذا أسند أبو العالیة فحجة»^(۷)

دغه شان حافظ ابن عدی رضی الله عنہ فرمائی «ولأبي العالیة الریاحی أحادیث صالحة غیر ما ذکرته، وأكثر ما نقم علیه من هذا الحديث حديث الضحك في الصلاة، وكل من رواه غيره فلما مدارهم ورجوعهم إلى أبي العالیة، والحديث له، وبه يعرف، ومن أجل هذا الحديث تكلموا في أبي العالیة، وسائر أحاديثه مستقيمة صالحة»^(۸) حافظ ابن حجر رضی الله عنہ فرمائی «احتج به الجماعة لكن ليس له في البخاري سوى ثلاثة أحاديث من روايته من ابن عباس خاصة»^(۹)

(۱) تهذيب الكمال (۲۱۶/۹) -

(۲) المصادر السابقة -

(۳) الطبقات الكبرى لابن سعد (۱۱۷/۷) -

(۴) ميزان الاعتدال (۵۴/۲) -

(۵) تقرب التهذيب (۲۱۰) رقم (۱۹۵۳) -

(۶) الكامل لابن عدی (۱۶۲/۳) -

(۷) ميزان الاعتدال (۵۴/۲) -

(۸) الكمال لابن عدی (۱۷۰/۳) -

(۹) هدى الساري (۴۰۲) -

ابوالعاليه عليه السلام لره بعضو حضراتو په علوم د قرآن کښې د صحابه کرامو عليه السلام نه پس اعلم
گرځولې دې. لکه چه امام ابوبکر بن ابی داؤد عليه السلام فرمائی: «ليس أحد بعد الصحابة أعلم بالقرآن
من أبي العالیة، وبعده سعيد بن جبير، وبعده السدي، وبعده سفیان الثوري» (x)

د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ پہ نیز د ابوالعالیہ رضی اللہ عنہ مقام د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ پہ نیز د ابوالعالیہ رضی اللہ عنہ څه مقام وو؟ ددې اندازه ددې واقعي نه اولگوئ. ابوالعالیہ رضی اللہ عنہ فرمانی

» كُنْتُ أَلَى ابْنِ عِمَّاسٍ، فَيَرْفَعُنِي عَلَى التَّمِيرِ، وَتَقْرِشُ أَسْفَلَ مِنَ السَّرِيرِ، فَتَغَامِزُنِي قَرِيشٌ، وَقَالُوا: يَرْفَعُ هَذَا الْعَمِدَ عَلَى التَّمِيرِ؟ فَفَطَنَ بِهِمْ ابْنُ عِمَّاسٍ، فَقَالَ: إِنَّ هَذَا الْعِلْمَ يَرِيدُ الشَّرِيفُ شَرْفًا وَيَجْلِسُ الْمَلُوكُ عَلَى الْأَسْرَةِ (X)»
د امام ابو العالیہ رحمہ اللہ وفات پہ شوال ۹۰ھ کنبی اوشو بعضو حضراتو پہ سن د وفات کنبی نور اقوال ہم نقل کری دی۔ (۳)، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمتہ واسعہ،

قوله: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رضي الله عنه: د حضرت عبداللہ بن عباس رضي الله عنه حالات پہ .. بد الوحي .. کنبی او پہ کتاب الایمان کنبی د، باب کفر ان العشیرو کفر دون کفر،، لاندې تیر شوی دی. (۴)

قوله: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فيما روى عَنْ رَبِّهِ:

د حدیث قدسی تعریف: نبی کریم ﷺ چه څه هم بیانوی. هغه ټول په قاعدې د ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۚ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ د الله تعالی د طرفه دې. خو بعضې وختونو کښې نبی کریم ﷺ د الله د طرفه د نقل تصریح کوی. او په بعضو وختونو کښې نه کوی. نبی کریم ﷺ چه د کوم حدیث په باره کښې د الله تعالی د طرفه د نقل کولو تصریح او فرمائی. هغې ته ،، حدیث الهی ،، او ،، حدیث قدسی ،، ونیلي شی. (۵)

د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ ددی تعلیق نه مراد دا حدیث دی. «لا ینہی لعبد ان یقول»، انا عهد من یونس بن مکی.....»، د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دا تعلیق امام بخاری رحمہ اللہ پہ،، کتاب احادیث

(١) تهذيب الكمال (٢١٨/٩) وسير أعلام النبلاء (٢٠٨/٤) -

(١) تهذيب الكمال (٢١٧/٩) -

١٩٨١ (٢١٨/٩) تهذيب الكمال

(١) كشف الباری (٤٣٥١) و (٢٠٥١٢)۔

(١) كشف اصطلاحات الفنون ((٢٨٠١١) -

(١) تعليق التعليق (٢/٦٣)

الانبياء، کتاب التفسیر، او کتاب التوحید،، کنبی موصولاً تخریج کړې دي. (۱)
د امام بخاري رحمه الله نه علاوه امام مسلم او امام ابوداؤد رحمهما الله هم پخپلو خپلو کتابونو
کنبی موصولاً ددې تخریج کړې دي. (۲)

قوله: وَقَالَ أَنَسُ: د حضرت انس بن مالك رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان،، باب من
الايمان ان يحب لآخيه ما يحب لنفسه،، لاندې تیر شوی دی. (۳)
قوله: عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيمَا يَرُوهُ عَنْ رَبِّهِ عَزَّوَجَلَّ:

دلته د حضرت انس رضي الله عنه کوم حدیث مراد دي؟ ددې روایت نه «اذا تقرب العبد إلى شياً تقرب إليه
ذراعاً وإذا تقرب مني ذراعاً تقربت منه باحاً، وإذا أتاني مشياً أتيتته هرولة» حدیث مراد دي. (۴)
حافظ رحمه الله فرمانيلی دی. چه ددې نه مراد د مسلم هغه روایت دي. کوم چه «همام من قتادة عن
أنس، عن النبي صلى الله عليه وسلم في يديه عن ربه عز وجل قال: إن الله عز وجل لا يظلم المؤمن حسنة....» طریق سره نقل
دي. (۵) خو د مسلم شریف په متداول (مروج) نسخو کنبی په یوه نسخه کنبی هم د «من ربه
عز وجل»، تصریح موجود نه ده. (۶)

د مذکورې تعلیق تخریج: دا تعلیق امام بخاري رحمه الله موصولاً په کتاب التوحید کنبی نقل
کړې دي. (۷)

قوله: وَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: د حضرت ابوهريره رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کنبی د،، باب
امور الايمان،، لاندې تیر شوی دی. (۸)

۱- صحیح بخاری (۴۸۱۱) کتاب احادیث الانبياء باب قول الله تعالى «وهل أتاك حديث موسى» رقم
۳۳۹۵ و (۴۸۵۱۱) کتاب احادیث الانبياء باب قول الله تعالى: «وإن يونس لمن المرسلين» رقم ۳۴۱۳ (۲)
۲۶۶ کتاب التفسیر سورة الأنعام باب ويونس باب «ويونس ولوطاً وكلاً فضلنا على العالمين» رقم (۴۶۳۰)
(۱۱۲۵۱۲) کتاب التوحید باب ذکر النبي صلى الله عليه وسلم و روايته عن ربه رقم (۷۵۳۹)۔

۱- أنظر الصحيح للإمام مسلم (۲۶۸۱۲) کتاب الفضائل. باب من فضائل يونس عليه السلام والسنن لأبي داؤد. کتاب
السنة. باب التخيير بن الانبياء عليهم السلام. رقم: (۴۶۶۹)

۲- كشف الباری (۴۱۲)۔

۱- تعلیق التعلیق (۶۴۱۲)

۱- المصدر السابق)۔

۱- صحیح مسلم (۳۷۴۱۲) کتاب صفة المنافقين. باب جزاء المؤمن بحسناته.... مطبوعه قديمی کتب خانه د
(۲۱۶۲۱۴) رقم (۲۸۰۸) محققه شيخ محمد فؤاد الباقي رحمه الله)۔

۲- الصحيح البخاری (۱۱۲۵۱۲) کتاب التوحید. باب ذکر النبي صلى الله عليه وسلم و روايته عن ربه. رقم (۷۵۳۹)۔

۳- كشف الباری (۶۵۹۱۱)۔

قوله عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَوَاهُ عَنْ رِبِّكُمْ عَزَّ وَجَلَّ:

ددې نه کوم حدیث مراد دي؟ ① ددې نه هم هغه حدیث مراد کیدې شی. کوم چه د حضرت انس رضی الله عنه نه نقل دي. یعنی «إذا تقرب العبد...» والا روایت، خکه چه دا روایت قتاده د حضرت انس رضی الله عنه نه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه د واسطې نه بغیر نقل کړې دي. ② او سلیمان تیمی دا د «من انس عن أبي هريرة» په طریق سره روایت کړې دي. ③ او حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه ددې نه مراد هغه روایت دي. کوم چه د «شعبة من محمد بن زياد عن أبي هريرة» په طریق سره نقل دي. «لكل حمل كفارة والصوملي وأنا أجزي به...»

د مذکوره دواړو حدیثونو تخریج: رومبی حدیث یعنی د «إذا تقرب العبد...» والا حدیث امام بخاری رحمته الله په کتاب التوحید کښې موصولاً ذکر کړې دي. ④ دغه شان امام مسلم رحمته الله هم پخپل صحیح کښې ددې موصولاً تخریج کړې دي. ⑤

د دویم حدیث «لكل حمل كفارة» تخریج هم موصولاً امام بخاری رحمته الله پخپل صحیح کښې مختلفو ځایونو کښې کړې دي. ⑥ او امام مسلم رحمته الله هم پخپل صحیح کښې دا موصولاً نقل کړې دي. ⑦

حدیث معنعن او ددې حکم: حدیث معنعن هغه حدیث ته وائی. د کوم په سند کښې چه د ،، عن ،، لفظ استعمال کړې شی. د تحدیث او سماع تصریح نه وی. اگرچه په پوره سند کښې د ،، عن ،، استعمال صرف یو ځاني کښې ولې نه وی. ⑧

د حدیث معنعن په حکم کښې اختلاف: ① دابوطالب، شیخ حسن الرصاص، او د منصور بالله راني دا ده. چه حدیث معنعن مطلقاً قابل د احتجاج نه دي. ترکومه پورې چه اتصال واضح نه وی. خکه چه په دې کښې د انقطاع احتمال دي. نو د مرسل او منقطع پشان دا هم

① (تعلیق التعليق (۶۴/۲)۔

② (صحیح البخاری (۱۱۰/۱۲) کتاب التوحید، باب قول الله تعالى: ﴿وَتَحَذِّرُكُمْ اللَّهُ نَفْسَهُ﴾ رقم (۷۴۰۵) و (۱۱۶/۱۲) کتاب التوحید، باب قول الله تعالى: ﴿يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلِمَ اللَّهِ﴾ رقم (۷۵۰۵) و (۱۱۲۵/۱۲) کتاب التوحید، باب ذکر النبي ﷺ وروایتہ عن ربه رقم (۷۵۳۷)۔

③ صحیح مسلم (۳۴۱/۱۲) کتاب الذکر والدعاء، باب العث علی ذکر الله تعالى۔
④ صحیح بخاری (۲۵۴/۱۱) کتاب الصوم، باب فضل الصوم، رقم (۱۸۹۴)، و (۲۵۵/۱۱) کتاب الصوم، باب هل يقول... إني صائم إذا شئت... رقم (۱۹۰۴) و (۸۷۸/۱۲) کتاب اللباس، باب ما يذكر في المسك، رقم (۵۹۲۷) و (۱۱۶/۱۲) کتاب التوحید، باب قول الله تعالى: ﴿يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلِمَ اللَّهِ﴾ رقم (۷۴۹۲) و (۱۱۲۵/۱۲) کتاب التوحید، باب ذکر النبي ﷺ وروایتہ عن ربه، رقم (۷۵۳۸)۔

⑤ (صحیح مسلم (۳۶۳/۱۱) کتاب الصوم، باب فضل الصيام)۔

⑥ ظفر الأمانی (۲۱۷) و فتح المغیث للعراقی (۳۷)۔

قابل د احتجاج نه دي. (۱) امام نووی رحمه الله فرماني: «وهذا المذهب مردود بإجماع السلف» (۲)
 ۴) د امام بخاری، علی بن المدینی او اکثر و محدثینو مذهب دا دي. چه حدیث معنعن دوو شرطونو سره د متصل په حکم کښې دي.
 یو داچه د راوی او مروی عنه په مینځ کښې، په ژوند کښې کم از کم یو ځل لقاء ثابت وی.
 دویم داچه راوی مدلس نه وی. که په دې دواړو کښې یو شرط هم فوت وی. نو هغه حدیث ته به متصل نشي وئيلي. (۳)

۵) امام مسلم رحمه الله او ددوی متبعین فرماني: که راوی مدلس نه وی. راوی او مروی عنه دواړه خپل مینځ کښې هم عصر وی. یعنی لقاء ممکن وی. نو دا حدیث معنعن به اتصال باندې محمول کولې شي. د لقاء ثابتیدل ضروري نه دی. (۴) امام مسلم رحمه الله خپل دا مذهب د صحیح مسلم په مقدمه کښې شد و مد سره پیش کړې دي. او د ملاقات د ثبوت قول نې دخپلو بعضو معاصرینو نه نقل کړې دي. او په هغوی نې زبردست رد کړې دي. (۵)
 امام نووی رحمه الله اگرچه د امام مسلم رحمه الله مذهب مرجوح او ضعیف گرځولې دي. (۶) خو حقیقت دا دي. چه د امام مسلم رحمه الله مذهب پخپل ځانې ډیر قوي دي.
 د امام بخاری رحمه الله د دلیل خلاصه دا ده. چه استقراء په دې خبره باندې دلالت کوي. چه کوم راویان مدلس نه دی. او د هغوی د خپلو شیوخو نه لقاء هم ثابته ده. نو هغوی عاده د... عن، استعمال سماع دپاره کوي. نو ددوی معنعن روایات به اتصال باندې محمول وی. ځکه چه کله یو ځل لقاء ثابته شي. نو په دې باندې غالب گمان حاصلیږي. چه ټول روایات به نې سماعاً حاصل کړې وی. چونکه په دې باب کښې غالب گمان معتبر دي. په دې وجه صرف هم په دې باندې اکتفاء اوکړې شوه. حالانکه د غالب گمان دا کیفیت په هغه صورت کښې نه دي. په کوم کښې چه د لقاء امکان وی. خو ددې ثبوت نه وی. (۷)

امام مسلم رحمه الله د خپل مذهب اثبات دپاره فرماني: چه د «ثبوت لقاء ولو مرة»، دا شرط یو محدث نه دي لگولې. نو اول خو دا د اجماع خلاف دي. بیا داسې څومره روایتونه دي. چه په هغې کښې د راوی او مروی عنه په مینځ کښې معاصرت ثابت دي. خو لقاء ثابت نه ده. ددې باوجود هیڅ یو محدث داسې حدیثونه غیر صحیح یا منقطع اونه گرځول.
 بیا دا خبره هم قابل دغور ده. چه دا احتمال د انقطاع کومه چه په... معاصرت محضه، (د)

(۱) توضیح الأفكار (۳۰۳۱) وظفر الأمانی (۲۱۸).

(۲) شرح النووی علی صحیح مسلم (۲۱۱) مقدمة صحیح مسلم، باب صحة الاحتجاج بالحديث المعنعن....

(۳) فتح المغیث للعراقی (۷۳، ۷۴) وظفر الأمانی (۲۱۹).

(۴) المصدر السابق.

(۵) مقدمة صحیح مسلم (۲۴۱) باب صحة الاحتجاج بالحديث المعنعن.

(۶) شریح النووی علی صحیح مسلم (۲۱۱).

(۷) شرح نووی لصحیح مسلم (۲۱۱) وظفر الأمانی (۲۱۹).

لقاء د ثبوت نه بغیر) کښې موندلې کیږي. هغه به د «ثبوت لقاء ولومرّة»، په صورت کښې هم موندلې کیږي. تر کومه پورې چې راوی په هر هر حدیث کښې د سماع تصریح اونکړي. (۱)

بیا دلته ددې خبرې لحاظ هم ساتل پکار دی چې بعضو حضراتو نقل کړی دی چې د «ثبوت لقاء ولومرّة»، دا شرط صرف د ابن المدینی رحمته الله په نیز دی. حالانکه د امام بخاری رحمته الله مذهب هم هغه دې کوم چې د امام مسلم رحمته الله دې. یعنی د حدیث په اصل صحت کښې دا شرط نشته چې لقاء کم از کم یو ځل ثابت وی. البته پخپل صحیح، کښې دوی ددې شرط التزام کړې دې چې د یو داسې راوی عنعنه نه ذکر کوی چې هغه ته د خپل شیخ سره کم از کم یو ځل لقاء شوې نه وی. (۲)

د دواړو مذهبونو په مینځ کښې موازنه او محاکمه دپاره د اصول حدیث لویو کتابونو طرف ته مراجعت او کړی. (۳)

④ علامه ابوالحسن قابسی رحمته الله فرماني چې صرف مطلق لقاء هم نه، بلکه د لقاء او ادراک، ښکاره او واضح کیدل ضروري دی. (۴)

⑤ علامه ابوالمظفر سمعانی شافعی رحمته الله فرماني چې د متصل ګرځولو دپاره صرف واضح لقاء هم کافی نه ده بلکه دا ضروري ده چې راوی ته شیخ سره طویل صحبت حاصل شوې وی. (۵)

⑥ مشهور قاری ابو عمرو دانی رحمته الله فرماني چې صرف زیات صحبت هم کافی نه دې بلکه ددې راوی د خپل شیخ نه روایت سره معروف کیدل ضروري دی. (۶)

علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله فرماني چې دا ټول شپږ مذاهب دی په دې کښې سوا د دوو مذهبونو نه، باقی ټول مردود دی.

① یو د امام بخاری رحمته الله مذهب دې چې دا احوط دې.

② او دویم د امام مسلم رحمته الله مذهب دې چې دې کښې زیات وسعت دې. (۷)

حدیث موئن او ددې حکم: کله کله د حدیث په سند کښې راوی د، ان، استعمال کوی.

۱- مقدمة صحيح مسلم (۲۱۱-۲۴).

۲- قاله ابن كثير في «إختصار علوم الحديث» (۵۴) النوع الحادي عشر: المعضل. وردّه الحافظ ابن حجر في «النكت على كتاب ابن الصلاح» (۵۹۵۱۲) فقال: لا وأخطأ في هذه الدعوى. بل هذا شرط في أصل الصحة. عند البخاري. فقد أكثر من تعليل الأحاديث في تاريخه بمجرد ذلك.

۳- ظفر الأمانی (۲۱۹-۲۲۲) والنكت على كتاب ابن الصلاح (۵۹۵۱۲-۵۹۹) و شرح النووي على صحيح مسلم (۲۱۱-۲۴) ومقدمة فتح الملهم (۱۰۹۱۱-۱۱۲) وتوضيح الأفكار (۲۹۹۱۱-۳۰۳) والموقظة (۴۴).

و (۱۳۴، ۱۴۰).

۴- ظفر الأمانی (۲۲۲) وتدريب الراوی (۲۱۶۱۱) النوع الحادي عشر... وفتح المغیث للعراقي (۷۴).

۵- المصدر السابق.

۶- المصدر السابق.

۷- ظفر الأمانی (۲۲۲).

داسې حديث ته ،، موئن ،، وائی. (۱) ددې په باره کښې هم اختلاف دې. چه آيا دا به متصل گرځولې شي او که نه؟

د امام مالک رحمته الله علیه مذهب دا دې. چه دا د ،، عن ،، په حکم کښې دې. او متصل دې. ابن عبد البر رحمته الله علیه د جمهور محدثينو راښي هم دا نقل کړې ده. چه دا هم د ،، عن ،، په شان اتصال باندې دلالت کوي. په دې شرط چه ددې کوم شرطونه وړاندې ذکر شوي دي. هغه اوموندي شي. او د امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه نه منقول دي. چه ،، ان ،، او ،، عن ،، دواړه برابر نه دي. (۲) حافظ عراقی رحمته الله علیه فرمائي. که راوی داسې حديث روايت کوي. چه په هغې کښې څه قصه يا واقعه بيان کړې شوي وي. نو دا به کتلې شي. چه آيا راوی پخپله ددې شاهد دې او که نه دې. مثلاً صحابي يوه واقعه د نبی کریم صلی الله علیه و آله په وړاندې او کتله. يا د صحابه کرام رضي الله عنهم په مينځ کښې څه واقعه راپيښه شوه. او ددې مشاهده صحابي او کړله. او بيا ئې دا روايت کړله. نو دا متصل ده. او که دوی پخپله مشاهده اونکړله. نو بيا هم دا د صحابي مرسل ده. چه دا د متصل په حکم کښې دې. او که راوی ددې په خپله شاهد نه دې. بلکه د نبوت د زماني يوه واقعه څوک تابعی روايت کوي. نو دا منقطع دې.

دغه شان که يو تابعی داسې واقعه د صحابي نه نقل کوي. چه د هغې واقع کيدل ده پخپله مشاهده کړې ده. نو دا متصل ده. او که پخپله ئې مشاهده نه ده کړې. خو صحابي طرف ته ئې نسبت کړې دې. نو دا هم متصل ده. او که نه ئې پخپله مشاهده او کړله. او نه ئې صحابي طرف ته نسبت او کړو. نو دا منقطع ده. ددې مثال د قيس بن سعد روايت دې. «من طعمه بن لبي رباح من ابن الحنفية، أن عماراً من آل أبي بكر رضي الله عنه فسلم عليه، فزده عليه السلام» دا روايت به منقطع گنرلې شي. ځکه چه ابن الحنفية تابعی دې. دوی دا واقعه پخپله کتلې هم نه ده. او نه ئې صحابي طرف ته ددې نسبت کړې دې. بلکه واقعه ئې پخپله براه راست بيان کړله.

ددې په خلاف هم دا واقعه په دې طريقه نقل ده. «أبو اليزيد من محمد بن الحنفية من مارة، قال: أتيت رسول الله صلی الله علیه و آله فسلمت عليه، فزده عليه السلام» دلته واقعه محمد بن الحنفية رحمته الله علیه حضرت عمار رضي الله عنه طرف ته منسوب کړې ده. نو دا مسند او موصول ده. (۳) د ،، قال فلان، ذکر فلان،، وغيره حکم: حافظ ابن الصلاح رحمته الله علیه تصريح کړې ده. که يو راوی ،، قال فلان،، يا ،، ذکر فلان،، يا ،، فعل فلان،، يا ،، حدث فلان،، يا ،، كان يقول كذا وكذا،، او وائی. نو دا هم په ظاهر کښې اتصال باندې محمول دې. په دې شرط چه د تدليس نه مامون وي. او لقاء يا معاصرت ثابت وي. (۴) البته که ،، قال فلان،، يا ،، قال لنا فلان،، يا ،، ذکر لي فلان،، يا ،، ذکر

(۱) حاشیه تدريې الراوی (۲۱۷/۱) _

(۲) تفریب النووی مع شرح تدريې الراوی (۲۱۷/۱) ومقدمه ابن الصلاح (۲۹) _

(۳) فتح المغیث للعراقي (۷۶) والتقييد والإيضاح (۷۵، ۷۶) _

(۴) مقدمه ابن الصلاح (۲۹) _

لنفلان، او وائی او روایت کری. نو دا په هر صورت کښې اتصال باندې محمول دي. لکه څنگه چه مونږ په دې باب کښې د «، قال لنا السيد....»، لاندې تفصیل سره ذکر کړی دی.

حدیث باب

«((حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا إسماعيلُ بْنُ جَعْفَرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ ابْنِ عُمرَ (١) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَسْقُطُ وَرَقُهَا وَأُثْفُهَا مِثْلَ النَّسِيمِ فَتَحْتَوِي مَا هِيَ فَوْقَهُ النَّاسُ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَوَقَّعَ فِي نَفْسِ أَهْلِهَا الْخُلَّةُ فَاسْتَحْيَيْتُمْ ثُمَّ قَالَ وَاحِدٌ لَنَا مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ الْخُلَّةُ))»

[٦٢، ٧٢، ١٣١، ٢٠٩٥، ٢٢٢١، ٥١٢٩، ٥١٣٣، ٥٧٧١، ٥٧٩٢]

رجال الحديث

- ① قتيبة بن سعيد: دا شيخ الاسلام، راوية الاسلام قتيبة بن سعيد ثقفى رحمته الله دې ددوى حالات وړاندې د كتاب الايمان په «، باب اقسام السلام من الاسلام»، کښې تير شوى دى. (٢)
- ② اسماعيل بن جعفر: دا ابو اسحاق اسماعيل بن جعفر بن كثير انصارى زرقى مدنى دې ددوى حالات هم د كتاب الايمان «، باب علامة المنافق»، لاندې تير شوى دى. (٣)
- ③ عبد الله بن دينار: دوى حالات مختصراً اگرچه وړاندې ذکر شوى دى. (٤) خو دلته لېشان تفصيل سره ذکر کوو. دا مشهور محدث ابو عبد الرحمن عبد الله بن دينار قرشى عدوى مدنى دې د حضرت عبد الله بن عمر رضي الله عنهما مولا وو. (٥)

(١) الحديث اخرجه البخارى ايضاً فى صحيحه (١٤١١) كتاب العلم، باب طرح الإمام المسألة على أصحابه ليختبر ما عندهم من العلم، رقم (٦٢) و (١٧١١، ١٨) كتاب العلم، باب الفهم فى العلم، رقم (٧٢) و (٢٤١١) كتاب العلم، باب الحياء فى العلم رقم (١٣١) و (٢٩٣١١، ٢٩٤) كتاب البيوع، باب بيع الجمار و أكله، رقم (٢٢٠٩) و (٦٨١١٢) كتاب التفسير، سورة إبراهيم، باب «كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ ثُمَّ تَقِي أَكْلَهَا كُلَّ حِينٍ» باب بركة النخل، رقم (٥٤٤٨) و (٨١٩١٢) كتاب الأطعمة، باب أكل الجمار، رقم (٥٤٤٤) و (٨١٩١٢) كتاب الأطعمة و باب بركة النخل، رقم (٥٤٤٨) و (٩٠٤١٢) كتاب الأدب، باب ما لا يُستعيا من الحق للفتقه فى الدين، رقم (٦١٢٢) و (٩٠٧١٢) كتاب الأدب، باب إكرام الكبير، و يبدأ الأكبر بالكلام والسؤال، رقم (٦١٤٤)، و مسلم فى صحيحه (٣٧٥١٢، ٣٧٦) كتاب صفة المنافقين، باب «مثل المؤمن مثل النخلة»، و الترمذى فى جامعه، فى كتاب الأمثال باب ما جاء فى مثل المؤمن القارى للقرآن غير القارى، رقم (٢٨٦٧)

(٢) كشف البارى (١٨١٢) -

(٣) كشف لبارى (٢٧١١٢) -

(٤) كشف لبارى (٦٥٨١١) كتاب الايمان، باب أمور الايمان -

(٥) تهذيب الكمال (٤٧١١٤) وسير أعلام النبلاء (٢٥٣١٥) -

دوی د حضرت انس، حضرت عبدالله بن عمر، نافع مولا ابن عمر، سلیمان بن یسار، ذکوان او محمد بن اسامه بن زید رضی الله عنہم نه روایت کوی. د دوی نه روایت کونکو کښې سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، امام مالک، لیث بن سعد، شعبه بن الحجاج، اسماعیل بن جعفر مدنی، او عبدالعزیز بن الماجشون رضی الله عنہم پشان ډیر حضرات دی. (۱)

امام احمد بن حنبل رضی الله عنہ فرمائی: «ثقة مستقیم الحديث» (۲)

امام یحیی بن معین، ابوزرعه، ابوحاتم او امام نسائی رضی الله عنہم فرمائی: «ثقة» (۳)

ابن سعد رضی الله عنہ فرمائی: «ثقة كثير الحديث» (۴)

ابن حبان رضی الله عنہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۵)

امام عجلې رضی الله عنہ فرمائی: «ثقة» (۶)

امام ابن عیینه رضی الله عنہ فرمائی: «لم يكن هذا ثم صا» (۷)

امام ربیع رضی الله عنہ فرمائی: «وكان من صالح التابعين صدوقاً ديناً» (۸)

حافظ ذهبی رضی الله عنہ فرمائی: «أحد الأئمة الأثبات» (۹)

او حافظ ذهبی رضی الله عنہ د دوی تذکره شروع کولو کښې لیکي: «الإمام المحدث الحجة...» خو د دې ټولو توثیقاتو په خلاف امام عقیلی دوی لره د مجروح کولو کوشش کړې دي. لکه چه دوی فرمائیلي دي: «وأما رواية المشائخ عنه ففيها اضطراب» (۱۰)

حافظ ذهبی رضی الله عنہ د عقیلی ښه پوره تردید کړې دي. لکه چه دوی فرمائی: «وقد أساء أبو جعفر العقيلي بإيراد في كتاب الضعفاء له، فقال: في رواية المشائخ عن عبد الله بن دينار اضطراب، ثم إنه أورده حديثين مضطربين الإسناد، ولا ذنب لعبد الله، وإنما الإضطراب من الرواة عنه، وقد وثقه جماعة» (۱۱) او هم

(۱) د شیوخ او تلامذه فهرست دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۴۷۲۱۱، ۴۷۳، ۴۷۳) وسیر أعلام النبلاء (۲۵۴/۱۵)

(۲) (تهذيب الكمال (۴۷۳/۱۴) _

(۳) المصدر السابق _

(۴) المصدر السابق _

(۵) كتاب الثقات ((۱۰/۱۵) _

(۶) تهذيب التهذيب (۲۰۲/۱۵) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) المصدر السابق _

(۹) ميزان الاعتدال _

(۱۰) سیر أعلام النبلاء (۲۵۳/۱۵) _

(۱۱) كتاب الضعفاء الكبير للعقيلي (۲۴۷/۱۲) _

(۱۲) سیر أعلام النبلاء (۲۵۴/۱۵، ۲۵۵) _

دوی فرمائی: «..... فلا يلتفت إلى فعل العقيلي، فإن عبد الله حجة بالإجماع، وثقه أحمد و يحيى و أبو حاتم.....» نو د امام عقيلي جرح مردود ده.

د عبدالله بن دينار رحمته الله وفات ۱۲۷ هـ کښې شوې دې. (۱)، «رحمه الله تعالى رحمة واسعة».

⑤ حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنهما: ددوی مختصر حالات د کتاب الايمان، باب الايمان و قول النبي ﷺ، «بني الإسلام على خمس»، لاندې تیر شوې دې. (۲)

قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَسْقُطُ وَرَقُهَا وَإِنَّهَا مِثْلُ الْمُسْلِمِ: بې شکه په ونو کښې یوه ونه داسې ده. چه دهغې پانړې نه غورزېږي. او هغه د مسلمان پشان ده.

په، مثل المسلم، کښې، مثل، (پکس) الهم وسكون الشام المثلية، او بفتحهم په دواړو طریقو و نیل صحیح دی. (۳)

د کجورې د ونې او مسلمان په مینځ کښې وجوه تشبیه: د مسلمان او د کجورې د ونې په مینځ کښې وجوه د تشبیه کوم کوم دی؟ په دې گڼې مختلف اقوال منقول دي.

① بعضو حضراتو وجه د تشبیه دا بیان کړې ده. چه د کجورې د ونې خاصه دا ده. چه که په اوبو کښې ددې (کجورې) سر ډوب کړې شی. نو مړه کیږي. لکه څنگه چه سرې ډوب شی. نو مړ کیږي. یا دا که د کجورې سر کټ کړې شی. نو ونه او چیرې. لکه څنگه چه د سرې سر کټ کړې شی. نو هغه ختمیږي.

② بعضو حضراتو و نیلی دی. چه په کجوره کښې مذکر او مؤنث دواړه وی. او هلته د تلقیح او تابیر (په ماده کجوره کښې د نر کجورې غوټې لگولو) سره میوه راځي. دغه شان په انسانانو کښې هم مذکر او مؤنث دواړه وی. او د ښځې خاوند د اجتماع نه پس توالد او تناسل کیږي.

③ بعضو حضراتو و نیلی دی. چه د نر کجورې په غونچو کښې داسې بوټی وی. لکه څنگه چه د انسان په منی کښې وی.

④ بعضو حضراتو و نیلی دی. چه په کجوره کښې د عشق صفت دې. لکه څنگه چه انسان عاشق وی. (۵)

مذکوره وجوه د تشبیه ټول ضعیف دي. ځکه چه دلته کښې د کجورې او مسلمان په مینځ کښې وجوه د تشبیه مطلوب دي. حالانکه مذکوره وجوه مسلمان سره خاص نه دي. بلکه دا

(۱) میزان الاعتدال (۴۱۷/۲).

(۲) تهذيب الكمال (۴۷۳/۱۴) و سير أعلام النبلاء (۲۵۵/۵).

(۳) کشف الباری (۶۳۷/۱).

(۴) عمدة القاری (۱۴۱/۲).

(۵) نقل هذه الوجوه الكرمانی فی شرحه (۱۱۱/۲) وضعفها، وانظر أيضاً العمدة (۱۴۱/۲) والفتح (۱۴۷/۱).

خبرې کافرانو کښې هم موندلې کېږي. (۱)

⑤ یوه وجه د شباهت دا بیان کړې شوې ده. چه یو حدیث کښې دی «اکرموا همکم النخلة فلها علق من فضلة طينة آدم...» (دغه شان په یو دویم حدیث کښې دی «أحسنوا إلى همکم النخلة، فلان الله خلق آدم وفضل من طينة، فخلق منها النخلة» (۲) په دې دواړو حدیثونو کښې کجوره د انسان دپاره عمده (پلار خور) گرځولې شوې ده. هم دا وجه د شباهت ده. خو ① اول خو دا وجه د شباهت هم مسلمان سره مخصوص نه ده. بلکه مسلمان او کافر دواړو ته عام ده. ② او دویم دا چه دا دواړه حدیثونه ثابت هم نه دي. (۳)
د تشبیه یو څو معقولې وجې: د حدیث باب طرق ته د کتلو نه معلومیږي. چه وجوه د شبهې درې څیزونه دي

① د حارث بن ابی اسامه په طریق کښې دی «ان مثل المؤمن كمثل شجرة لا تسقط لها أكلة، أتدرون ما هي؟ قالوا، قال: هي النخلة، لا يسقط لها أكلة ولا تسقط لمؤمن دعوة» (۴)

ددې نه معلومه شوه. چه تشبه په دې څیز کښې ده. چه لکه څنګه د کجورې د هرڅیز نه فائده او نفع اخستلې شي. ددې تنه د شهتیر، او ستنو جوړولو په کار راځي. که کمزورې شي. د سوزولو په کار راځي. ددې پانړې په چتونو کښې استعمالیږي. پکو (بیوڅو) دپاره استعمالیږي. ددې د میزو (نرو پانړو) نه رسن (پړی) جوړولې شي. ددې میوې انسان خوري. اوددې هډوکي څاروی خوري. دغه شان ددې د مینځ نه چیر راوځي. هغه هم انسان خوري. غرض دا چه ددې هیڅ څیز نه ضائع کیږي.

(المصدر السابق) _

(الموضوعات الكبير لابن الجوزي (١٨٤١) كتاب المبتدأ، باب خلق النخل من طين آدم) _

(المصدر السابق، وانظر كشف الباري (١٧١١، ١٧٢) _

(في الحديث الأول: مسرور بن سعيد التميمي، فقد قال ابن عدي: «وهذا حديث عن الأوزاعي، منكر، وعروة بن رويم عن علي ليس بالمتصل، ومسرور بن سعيد غير معروف، لم أسمع بذكره إلا في هذا الحديث»، الكامل (٤٣٢٦)،

وقال ابن الجوزي، قال ابن حبان: يروى عن الأوزاعي المناكير التي لاتجوز الإحتجاج بمن يرويها، ومنها هذا الحديث، كتاب الموضوعات (١٨٤١)، وانظر أيضاً، الميزان (٩٧٤)،

و أما الحديث الثاني ففيه جعفر بن أحمد بن علي، قال ابن عدي: «حدثنا هو عن أبي صالح كاتب الليث و... و... بأحاديث موضوعة، وكنا نتهمه بوضعها، بل نتيقن في ذلك، وكان مع ذلك رافضياً، وقال بعد ذكر حديثين رواهما بإسناده، أحدهما هذا الحديث، وهذان الحديثان بإسناديهما موضوعان، ولا أشك أن جعفرأ وضعهما، أنظر الكامل (١٥٦٢)،

وقال الذهبي في الميزان (٤٠٠١).... وذكره ابن يونس فقال: «كان رافضياً يضع الحديث» _

(فتح الباري (١٤٥١) _

دغه شان د مؤمن هېڅ یوه دعا نه مسترد کیږي. یا هم دغه څیز ورکولې شي. دکوم چه ده سوال کړې دې. یا څه مصیبت دفع کولې شي. یا دا په آخرت کښې دعا کونکي دپاره ذخیره کولې شي. بهر حال دعا کله هم نه ضائع کیږي. (۱)

① د صحیح بخاری په کتاب الاطعمه کښې هم په دې حدیث کښې دا الفاظ دي. چه ﴿من الشجر لما برکت کبرکة المسلم﴾ ددې نه معلومه شوه. چه دا تشبیه به بابرکته کیدو کښې دي. ایمان والا ډیر زیات برکت لري. دده ایمان د عالم د بقاء سبب دي. که هېڅ څوک ایمان والا پاتې نشي. نو بیا به قیامت قائمېږي. (دغه شان د ایمان والا هېڅ څیز نه ضائع کیږي. یعنی دده هېڅ یو عمل کوم چه د ایمان د تقاضې مطابق وي. نه ضائع کیږي. گرځیدل، ناسته ولاړه، اوده گیدل پاڅیدل، خوراک څکاک، ټول اعمال که د ایماني تقاضې مطابق وي. نو ټول دده په حق کښې مفید دي.

② د ابن حبان رحمه الله په روایت کښې دي. ﴿من یغیر من شجرة مثلها مثل المؤمن، أصلها ثابت وفرعها فی السماء...﴾ یعنی ددې مثال د مسلمان مثال دي. چه جرړې نې خو زمکه کښې دي. او بناخونه نې په آسمان کښې دي. یعنی دا د خپل وجود په اعتبار سره ارضی (زمکي) دي. او سر نې آسمان کښې لگیدلې دي. دغه شان یعین مسلمان د خپل وجود په اعتبار سره ارضی دي. او د علوم او معارفو په اعتبار سره آسمانی دي. یا مطلب دا دي. چه مسلمان عمل خودلته په زمکه کښې کوي. خودده اعمال پورته اوچتولې شي. اودالله تعالی په نیز قبلیږي. حاصل دا چه ددې تشبیه ډیر زیات وجوه دي. دهغې خلاصه دا ده. چه مسلمان ډیر بابرکته دي. دده هېڅ یوه دعا رد کیږي نه. او دې دخپل وجود په اعتبار سره زمکي دي. او دخپلو علومو او معارفو په اعتبار سره آسمانی دي. چه دده علوم په آسمان کښې دي. دده د معرفت تعلق د الله تعالی د ذات اقدس سره دي. داسې اوگنړي. چه د کجورې ونه ډیره برکتی او فائده منده ده. ددې هېڅ یو څیز ضائع نه ځي. د صورت په اعتبار سره ددې جرړې خو په زمکه کښې لگیدلې دي. او تنه نې آسمان سره ملاو شوې ده.

(۱) عن جابر رضي الله عنه أن رسول الله ﷺ قال: «ممن عبد مسلم يدعو بدعاء إلا آتاه الله ما سأل، أو أذخر له في الآخرة خيراً منه أو كفة عنه من السيئ مثله، ما لم يدع بإثم أو قطيعة رحم». ذكره رزين، كما في جامع الأصول (٥١٣١٩) وأخرج الترمذي في كتاب الدعوات، باب ما جاء أن دعوة المسلم مستجابة، رقم (٣٣٨١): «ممن أحد يدعو بدعاء إلا آتاه الله ما سأل أو كفة عنه من السيئ ما لم يدع بإثم أو قطيعة رحم».

(۲) أنظر الصحيح للبخاري (٨١٩١٢) كتاب الأطعمة، باب أكل الجمار، رقم (٥٤٤٤).

(۳) عن أنس: أن رسول الله ﷺ قال: «لا تقوم الساعة حتى لا يقال في الأرض: «الله الله». وفي روايته قال، قال رسول الله ﷺ: «لا تقوم الساعة على أحد يقول: «الله الله». أخرجهما مسلم في صحيحه (٨٤١١) في كتاب الإيمان، باب ذهاب الإيمان آخر الزمان، وانظر أيضاً الجامع للإمام الترمذي، كتاب الفتن، باب منه بعد باب ما جاء في أشراط الساعة، رقم (٢٢٠٧)، ومسنند الإمام أحمد بن حنبل (١٦٢١٣).

(۴) فتح الباري (١٤٦١، ١٤٧).

قوله: فَخَذُّونِي مَا هِيَ: ماته او بنایي: چه هغه کومه یوه ونه ده؟
ددې نه معلومه شوه. چه دونرې ویشتل جائز دی. خو په دې باندې اشکال کیږي. چه حدیث
کښي دی. «ان النبي ﷺ دى من الغلوطات»^(۱) دې جواب دا دي. چه ددې نه مراد داسې خبرې
دی. چه دهغې هیڅ فائده نه وی. صرف د یوکس تنگول او حقیر او ذلیل کول مقصود وی. او
د دونرې ویشتلو اجازت هغه وخت دي. کله چه څه دیني یا دنیوی منفعت وی. ذهن تیزول
مقصود وی. دچا تذلیل او تحقیر مقصود نه وی.^(۲) [دونرې داسې سوال ته وائی. چه مفهوم
نې واضح نه وی. په اردو کښي ورته ،، پسیلیان“ وائی. (دررمما)

قوله: فَوَقَعَ النَّاسُ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي: نو خلق د څنگل د ونو په خیال کښي اخته شو.
یعنی چا د یوې ونې نوم واخستلو. او چا د بلې ونې، یا د یوکس ذهن یو طرف ته لاړو. او د
بل کس بلې ونې طرف ته.

قوله: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَوَقَعَ فِي نَفْسِي أَنَّهَا النَّخْلَةُ فَاسْتَحْيَيْتُ: حضرت ابن عمر رضی الله عنهما
فرمائی. زما په زړه کښي راغلل. چه دا د کجوري ونه ده. خو زه او شرمیدم.
د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د شرمیدو وجه څه وه؟ د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د شرمیدو وجه دا وه. چه
په دې مجلسي کښي تقریباً لس کسان وو.^(۳) چه په دې کښي حضرت ابوبکر او حضرت عمر
رضی الله عنهما هم وو.^(۴) دا حضرات چونکه خاموش وو. په دې وجه دي هم ادباً خاموش شو. د کتاب
العلم په آخر کښي روایت راوان دي. چه حضرت عمر رضی الله عنهما خپل پلار ته ذکر کړل. چه جواب
خو زما په ذهن کښي راغلې وو. خو ستاسو حضراتو په وجه زه خاموش پاتې شوم. په دې
باندې حضرت عمر رضی الله عنهما او فرمائیل. «لأن تكون قلتها أحب إلي من أن يكون لي كذا وكذا»^(۵) د ابن حبان
په روایت کښي په دې باندې دا اضافه ده. «أحسبه قال: حبر النعم»^(۶) یعنی که تا بنودلې وي.
نو زه به ډیر زیات خوشحاله شوي ووم. دومره به خوشحاله شوي ووم. چه دهغې په مقابله
کښي سره اوښان هم هیڅ نه دی.

د اولاد په ترقی سره د مور پلار زړه خوشحالیږي. دا یو فطری خیز دي. چه د اولاد په ترقی

(۱) سنن أبي داود، كتاب العلم، باب التوقي في الفتيا، رقم (۳۶۵۶)، ومسند أحمد (۴۳۵/۵)۔

(۲) فتح الباری (۱۴۶/۱)۔

(۳) كما أخرج البخاري في صحيحه (۸۱۹۱۲) كتاب الأطعمة و باب أكل الجمار، رقم (۵۴۴۴)، فإذا أنا عاشر
عشرة أحدتهم..۔

(۴) أخرج البخاري في صحيحه (۶۸۱۱۲) كتاب التفسير، سورة إبراهيم، باب (كشجرة طيبة أصلها ثابت وفرعها
في السماء) رقم (۴۶۹۸)، ورأيت أبا بكر وعمر لا يتكلمان.....۔

(۵) صحيح بخاري (۲۴۱۱) كتاب العلم، باب الحياء في العلم رقم (۱۳۱)۔

(۶) فتح الباری (۱۴۶/۱)۔

د حافظ عراقی واقعہ: کله چه د حافظ زين الدين عبدالرحيم بن الحسين عراقی ۱۱۱۱ هـ زمانه راغله. نو دوی ته هم دغه شان خبره اوکړې شوه. چه ستاسو د خوئی ولی الدین ابوزرعه احمد بن عبدالرحيم درس ستاسو نه ښه دي. نو دوی د تقی الدین سبکی په شعر کښې معمولی شان تصرف (تبدیلی) اوکړه. او وي ونيل :-

فَوَلَهُ: ثُمَّ قَالَ وَاحِدٌ نَّمَا هِيَ - يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ النَّخْلَةُ: بيا حاضرینو تپوس اوکړو. چه ای د الله رسوله ﷺ! چه دا کومه ونه ده؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل. چه دا د کجورې ونه ده.

بعضو ته په بعضو طریقو باندې ترجیح حاصل وی.،، کما سبق ذالک تفصیلاً،،

په دې حدیث سره د ترجمه الباب اثبات: په دې حدیث سره به د ترجمه الباب اثبات څنګه کيږي؟ د دې جواب دا دی. چه په دې حدیث سره ،، ترجمه الباب،، د دې په طر ق جمع کولو سره ثابتيږي. ځکه چه د لته ،، فعحدثونی ماهی،، دې په کتاب التفسیر کښي د ،، اعهوونی،، لفظ

راغلي دي. (۳) او د اسماعيلي په يو طريق کښې د ،، ادمتون ،، لفظ وارد شوي دي. (۴)
دغه شان دلته د ،، حدثنا ماهي ،، الفاظ دي. او هم ددې کتاب العلم په يو طريق کښې د
،، اعبرنا بها ،، الفاظ راغلي دي. (۵) ،، والله سبحانه وتعالى اعلم ،، _

(١) الدر الكامنة في أعيان المائة الثامنة (١١٩٤٢) -

(١) الضوء الالامع (٣٣٨/١) -

١- الضوء اللمع (١٢٨١) -
 ٢- صحيح البخاري (٤٨١١٢) كتاب التفسير، سورة إبراهيم باب (كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ) رقم (٤٦٨٩)

فتح الباری (۱۴۴۱ھ)

صحیح بخاری (۱/۱۴۴) کتاب العلم، باب الحياء فی العلم، رقم (۱۳۱)۔

۵- بَاب طَرِیحِ الْإِمَامِ الْمَسْأَلَةَ عَلَى أَصْحَابِهِ

لِيُخْتَبَرَمَا عِنْدَهُمُ مِنَ الْعِلْمِ

د امام د خپلو اصحابو او شاگردانو په وړاندې سوال پيش کول، چه هغوی سره کوم علم دې دهغې امتحان واخلی.

ما قبل سره مناسبت: علامه عینی رحمته الله فرمائی: چه ددې باب، ما قبل باب سره مناسبت بالکل ښکاره دې. ځکه چه دواړو بابونو کښې حدیث یو دې. (۱) دا هم ممکن ده. چه په مخکښ باب کښې دا ښودلی شوی وو. چه علم هغه مستند دې. کوم چه سند سره بیان کړې شی. او په دې سلسله کښې چه د سند کوم الفاظ د محدثینو په نیز رائج دی. هغه نې ثابت کړې وو. اوس په دې کښې دا بیانوی. چه د طالبانو کله کله امتحان هم اخستل پکار دې. ځکه چه امتحان اخستلو سره تیقظ او بیداری پیدا کیږی. او دوی په طلب د علم کښې مستعد کیږی. لکه څنگه چه استاد دپاره دا ضروری ده. چه هغه مستند علم پيش کړی. کوم چه سند سره ثابت وی. دغه شان طالب علم دپاره ضروری ده. چه هغه مستعد او بیدار اوسیدې. غفلت او بې پرواهي مضر او خطرناک ده.

د ترجمه الباب مقصد: د امام بخاری رحمته الله مقصد د ترجمه الباب نه یا خو دا دې. که استاذان او مدرسین د شاگردانو د معلوماتو اندازه لگولو دپاره څه سوالات اوکړی. نو دا جائز ده. یا دا بیانول غواړی. چه داسې قسمه سوالونه کول جائز هم نه بلکه غوره دی. چه شاگردان بیدار اوسیدې. او په غفلت کښې وخت ضائع نکړی.

په تیر شوی باب کښې مونږ ذکر کړی دی. چه د حضرت معاویه رضی الله عنه د حدیث «ان النبی صلی الله علیه وسلم نهی من الغلوطات» (۲) محمل د امتحان سوالونه نه دی. بلکه په مغالطه کښې غورزولو دپاره مشکل او گډ و د سوالونه کول دی. چه ددې مقصد هم دا وی. چه مخاطب په مشکل کښې پریوخی. یا عاجز (لاجوابه) راشی.

حدیث باب

۶۳- حَدَّثَنَا خَالِدُ بْنُ مَخْلَدٍ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دِينَارٍ عَنْ ابْنِ عُمرَ (۳) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَسْقُطُ وَرَقُهَا وَإِنَّهَا مِثْلُ الْمُسْلِمِ حَدَّثُونِي مَا هِيَ قَالَ فَوَقَعَ النَّاسُ فِي شَجَرِ الْبَوَادِي قَالَ عَبْدُ اللَّهِ فَوَقَعَ فِي نَفْسِي أَنَّهَا النَّخْلَةُ فَاسْتَحْيَيْتُ ثُمَّ قَالَوا حَدِّثْنَا مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ هِيَ النَّخْلَةُ [ر: ۶۳]

(۱) عمدة القاری (۱۵۱۲)۔

(۲) سنن أبی داود، کتاب العلم، باب التوقی فی الفتیاء، رقم (۳۶۵۶)، و مسند أحمد (۴۳۵۱۵)

(۳) قد سبق تخريج هذا الحديث فی الباب السابق، فارجع إليه إن شئت۔

رجال الحديث

① خالد بن مخلد: دا ابو الهيثم خالد بن مخلد «يفتح الميم واللام بينهما عام معجمة ساكنة» القطوان «يفتح القاف والطاء المهملة» البجلي الكوفي دي. (٣)
دوی د سلیمان بن هلال، علی بن مسهر، امام مالک، ثابت بن قیس اونا فاع بن ابی نعیم نعم وغیره نه روایت د حدیث کړې دي.
ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، عباس دوری، اسحاق بن راهویه، محمد بن عثمان کرامه، ابو کریب محمد بن العلاء، معاویه بن صالح، او ابو یعلی محمد بن شداد المسمعی نعم وغیره دي. (٤)

امام يحيى بن معين رحمه الله فرماني: «ليس به بأس»، (٥)
امام ابو حاتم رحمه الله فرماني: «لخالد بن مخلد أحاديث مناكير، ويكتب حديثه»، (٦)
امام ابو داود رحمه الله فرماني: «صدوق ولكنه يثني»، (٧)
امام عجلي رحمه الله فرماني: «ثقة فيه قليل تشيع وكان كثير الحديث»، (٨)
امام صالح بن محمد جزر رحمه الله فرماني: «ثقة في الحديث إلا أنه كان متهمًا بالغلو»، (٩)
امام ابن عدي رحمه الله فرماني: «هو من المكثرين وهو عندي إن شاء الله لا بأس به»، (١٠)
امام جوزجاني رحمه الله فرماني: «كان شتاماً معلناً بسوء مذهبه»، (١١)
ابن حبان رحمه الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (١٢)
عثمان بن ابی شيبه رحمه الله دوی لره «ثقة صدوق»، گرځولي دي. (١٣)

(١) المغني (٧٠) -

(٢) المغني (٦٥) -

(٣) تهذيب الكمال (١٦٣٨) -

(٤) د شيوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (١٦٤٨، ١٦٥). وسير اعلام النبلاء (٢١٨، ٢١٧، ١٠).

(٥) تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي عن أبي زكريا يحيى بن معين في تخريج الرواة وتعديلهم (١٠٥) رقم (٣٠١)

(٦) تهذيب التهذيب (١١٨٣) -

(٧) تهذيب الكمال (١٦٥٨) -

(٨) تهذيب التهذيب (١١٧٣) -

(٩) المصدر السابق -

(١٠) تهذيب الكمال (١٦٦٨) وتهذيب التهذيب (١١٧٣)، وانظر الكامل (٣٦٣) -

(١١) تهذيب التهذيب (١١٨، ١١٧٣) -

(١٢) الثقات (٢٢٤٨) -

(١٣) تهذيب التهذيب (١١٨٩٣) -

ابن سعد رحمته الله فرمائی: «وكان منكراً الحديث، في التشيع مفرطاً، وكتبوا عنه ضرراً» (۱) و تشیع الزام او ددی حقیقت ددی اقوالو خلاصه دا ده. چه د جرح او تعدیل اکثر و عالمانو دوی لره په روایت د حدیث صادق گرځولې دي. البته په دوی باندې دوه قسمه الزامات دي: ① یو داچه منکر او غریب روایتونه ډیر زیات نقل کوی. ② دویم دا چه نه صرف شیعی وو. بلکه په تشیع کښې غلو کونکې هم وو.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «أما التشيع فقد قدمنا أنه إذا كان ثبت الأخذ والأداء لا يضرة، لا سيما لم يكن داعية إلى رأي» (۲) یعنی تر کومه پورې چه د تشیع تعلق دي. نو کله چه راوی په تحمل د حدیث او بیا په اداء د حدیث کښې قابل اعتماد وی. نو دا بدعت مضر نه دي. خاص طور باندې په دي وجه هم، چه دوی بدعت طرف ته داعی نه وو. د مبتدع روایت په هغه صورت کښې مردود وی. کله چه دي،، داعی الی البدعة،، وی. تر کومه پورې چه د دویم الزام تعلق دي. نو په دي باره کښې هم حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «و أما المناكير فقد تتبعها أبو أحمد بن عدي من حديثه، وأورد هائي،، كاملة،، وليس فيها شيء مما أخرج له البخاري، بل لم أر له عنده من أفراد سوى حديث واحد، وهو حديث أبي هريرة،، من عادي لي ولياً... الحديث،،» (۳) یعنی تر کومه پورې چه د منکر احادیثو روایت کولو تعلق دي. نو حافظ ابن عدي رحمته الله دهغي تتبع کړې ده. او پخپل کتاب،، الکامل،، کښې ئې جمع کړی دی. په هغي کښې یو حدیث هم د صحیح بخاری نه دي. بلکه په صحیح بخاری کښې چه ددوی څومره مرویات دي. په هغي کښې صرف یو حدیث کښې دوی تفرد اختیار کړې دي. باقی په یو روایت کښې هم هغه متفرد نه دي. نو د صحیح بخاری حده پورې کم از کم ددوی تفرد مضر نه دي. والله أعلم.

ددوی وفات په ۲۱۳ هـ کښې شوې دي. (۴)،، سامحه الله تعالى ودفنه،، _

② سليمان: دا سليمان بن بلال قرشي تيمی، مولى د عبد الله بن عتيق محمد بن عبد الرحمن بن ابی بکر الصديق دي. بعضو حضراتو د قاسم بن محمد بن ابی بکر مولى گرځولې دي. ددوی کنیت ابو ايوب يا ابو محمد دي. (۵) دوی د عبد الله بن دينار، زيد بن اسلم، ربيعة الراي، سهيل بن ابی صالح، يونس بن يزيد او محمد بن عبد الله بن ابی عتيق رحمته الله وغيره نه د حدیثونو روایت کړې دي.

(۱) الطبقات الكبرى لابن سعد (۴۰۶۶) _

(۲) هدى السارى (۴۰۰) _

(۳) هدى السارى (۴۰۰) _

(۴) تهذيب الكمال (۱۶۶۸). وسير اعلام النبلاء (۲۱۸۱۱۰) _

(۵) تهذيب الكمال (۳۷۲۱۱۱) وسير اعلام النبلاء (۴۲۵۱۷) _

ددوی نه په حدیث روایت کونکی کښې ابو عامر عقدی، یحی بن صالح وحاظی، سعید بن ابی مریم، عبدالله بن المبارک، محمد بن خالد بن عثمه، او اسماعیل بن ابی اویس رضی الله عنه وغیره حضرات دی. (۱)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرمائی: «لا بأس به ثقة» (۲)

عباس دوری د امام یحی بن معین رحمته الله نه نقل کړی دی. «ثقة صالح» (۳)

د امام یحی بن معین نه تپوس او کړې شو. «سليمان بن بلال أحب إليك أو الذراوردی» نو دوی او فرمائیل. «سليمان و كلاهما ثقة» (۴)

امام نسائی او یعقوب بن شیبه رحمهما الله هم دوی لره ثقه گرځولې دي. (۵)

ابن سعد رحمته الله فرمائی: «وكان ثقة كثير الحديث» (۶)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۷)

امام خلیلی رحمته الله فرمائی: «ثقة ليس بكثر...» (۸)

حافظ ذهبی رحمته الله فرمائی: «ثقة إمام» (۹)

ددې ټولو توثیقاتو په مقابله کښې عثمان بن ابی شیبه رحمته الله فرمائی: «لا بأس به وليس ممن يعتمد على حديثه» (۱۰)

خو ښکاره دا ده. چه ټول عالمان بالاتفاق دوی لره ثقه گرځولې دي. ددوی په مقابله کښې صرف عثمان بن ابی شیبه دوی لره کمزورې گرځوی. چه ددې هېڅ وجه هم دوی نه ده بیان کړې. نو دا د صریح تعدیلاتو په مقابله کښې مبهم جرح ده. چه دا مقبول نه ده. هم دا وجه ده. چه حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «وهو تليين غير مقبول فقد اعتمد الجماعة» (۱۱) یعنی دا تضعیف قابل قبول نه دي. او اصحاب د اصول ستنه ددوی روایات حجت گرځولی دي. او

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵) وسیر أعلام النبلاء (۴۲۶، ۴۲۷)

(۲) سیر أعلام النبلاء (۴۲۶، ۴۲۷) و تهذيب التهذيب (۱۷۵، ۱۷۶)

(۳) تهذيب الكمال (۳۷۴، ۳۷۵)

(۴) تاريخ الدارمی (۱۲۵) رقم (۳۸۹)

(۵) تهذيب الكمال (۳۷۴، ۳۷۵)

(۶) الطبقات الكبرى (۴۲۰، ۴۲۱)

(۷) الثقات لابن حبان (۳۸۸، ۳۸۹)

(۸) تهذيب التهذيب (۱۷۶، ۱۷۷)

(۹) (الكاشف) (۴۵۷، ۴۵۸) رقم (۲۰۷۳)

(۱۰) تهذيب التهذيب (۱۷۶، ۱۷۷)

(۱۱) هدى السارى (۴۰۷)

قبول کړی دی. د سلیمان بن بلال رحمته الله علیه وفات په ۱۷۲ هـ یا ۱۷۷ هـ کښې شوې ده. (۱)

③ عبدالله بن دینار: د عبدالله بن دینار رحمته الله علیه حالات په وړاندې باب کښې تیر شوی دی.

④ ابن عمر: د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما حالات په کتاب الایمان کښې د «باب الایمان

وقول النبي ﷺ بنی الإسلام علی خمس» لاندې تیر شوی دی. (۲)

قوله: إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَسْقُطُ وَرَقُهَا وَإِنَّهَا مَثَلُ الْمُسْلِمِ: ددې باب لاندې

امام بخاری رحمته الله علیه بعینه هم هغه حدیث نقل کړې دی. کوم ئې چه وړاندې باب کښې ذکر کړې دي. چونکه د ترجمه الباب په ذریعه ئې یو زیاتې فاندې طرف ته اشاره او کړله. کوم چه ددې حدیث نه مستنبط ده. او په سند د حدیث کښې هم فرق اوشو په دې وجه به امام بخاری رحمته الله علیه باندې د تکرار اعتراض نه کیږي. (۳)

په حدیث باب کښې د اسناد په رجالو کښې د تغیر فائده: دلته ددې سوال په جواب کښې چه د اسناد په رجالو کښې د تغیر څه فائده ده؟ علامه کرمانی رحمته الله علیه او فرمائل. چه په اصل کښې امام بخاری رحمته الله علیه کله دا حدیث د خپل شیخ قتیبه نه واوریدو. نو د حدیث د معنی بیانولو په سیاق کښې ئې واوریدو. او کله ئې چه د خپل شیخ خالد بن مخلد نه واوریدو. نو هغوی د «طرح المسئلة»، لاندې بیان کړو. په دې وجه دهغوی تقلید کولو سره امام صاحب حدیث هم دهغه بابونو لاندې ذکر کړې دي. د کومو بابونو لاندې چه هغوی حدیث اوریدلي وو. (۴)

خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه ددې تردید کړې دي. هغه فرمائی. چه د امام بخاری رحمته الله علیه نه واقفیت لرونکو اهل علمو کښې چاهم دا خبره نه ده نقل کړې. چه هغه په د ابوابو په تراجمو کښې د نورو تقلید کوي. که داسې وی. نو بیا د صحیح بخاری هیڅ مزیت (او خصوصیت) نه پاتې کیږي. بلکه ددې په عکس دا منقول دی. چه امام بخاری رحمته الله علیه د ابوابو په تراجمو منعقد کولو کښې کوم تصرف کوي. او دقت نظر (او ژور سوچ) نه کار اخلي. دا د صحیح بخاری رحمته الله علیه یو ممتاز صفت دي.

بیا دا خبره هم قابل د غور ده. چه ددې مشائخو په ابوابو باندې څه تصنیف هم معروف نشته. چه مونږ دا اووایو. چه دغه شیوخو چونکه د فلانی باب لاندې حدیث ذکر کړې دي. په دې وجه د هغوی شاگرد امام بخاری رحمته الله علیه د هغوی تقلید کړې دي. (۵)

د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت: په حدیث باب کښې د نبی کریم صلی الله علیه و آله د صحابه کرامو رضی الله عنهم نه سوال کول مذکور دی. ددې نه ترجمه الباب سره مطابقت بالکل واضح دي.

(۱) تهذیب الکمال (۳۷۶/۱۱) وسیر اعلام النبلاء (۴۲۷/۱۷) -

(۲) کشف الباری (۶۳۷/۱) -

(۳) فتح الباری (۱۴۷/۱، ۱۴۸) -

(۴) شرح الکرماني (۱۳۱۲) -

(۵) فتح الباری (۱۴۸/۱) -

۶- ((بَابُ مَا جَاءَ فِي الْعِلْمِ))

((وَقَوْلِهِ تَعَالَى «وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» (طه: ۳۱)) (الْقِرَاءَةُ وَالْعَرَضُ عَلَى الْمُحَدِّثِ وَرَأْيُ الْحَسَنِ وَالثَّوْرِيِّ وَمَالِكٍ الْقِرَاءَةُ جَائِزَةٌ وَاجْتِبَاءُ بَعْضُهُمْ فِي الْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ بِمُحَدِّثٍ ضَمَامٍ مِنْ ثُعْلَبَةَ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَاةَ قَالَ نَعَمْ قَالَ فَهَذِهِ قِرَاءَةُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخْبَرَ ضَمَامٌ قَوْمَهُ بِذَلِكَ فَأَجَازُوهُ وَاجْتَبَأَ مَالِكٌ بِالصَّحَابَةِ يَقْرَأُ عَلَى الْقَوْمِ فَيَقُولُونَ أَشْهَدُنَا فُلَانٌ وَيَقْرَأُ ذَلِكَ قِرَاءَةً عَلَيْهِمْ وَيَقْرَأُ عَلَى الْمُقْرَأِ فَيَقُولُ الْقَارِءُ أَقْرَأَنِي فُلَانٌ)).

په دې باب كښې دنسوخو اختلاف دلته په بعضو نسخو كښې «باب ما جاء في العلم وقول الله تعالى «وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» دې خو په اكثر و نسخو كښې دا نشته بيا په بعضو نسخو كښې ددې نه پس «باب القراءة والعرض على المحدث» شته او په بعضو كښې نشته په بعضو نسخو كښې لفظ د ، ، باب ، ، دې او په بعضو كښې نشته ()

تير شوى باب سره مناسبت په دې باب كښې او په تير شوى باب كښې مناسبت دا دې چه په تير شوى باب كښې قراة الشيخ مذکور دې او په دې باب كښې د قراة على الشيخ ذكر دې په دې طريقه دواړو بابونو كښې مناسبت ښكاره دې ()

په ، ، باب قول المحدث حدثنا ، ، او دمذكوره باب په مينځ كښې فرق تير شوى باب سره نيز دې باب كښې امام بخارى رحمه الله ، ، باب قول المحدث حدثنا او اعهربنا ، ، فرمايلى وو دهغې نه مقصود دا بيانول وو چه استاذ وائى او شاگرد اورى نو دا جائز ده او دلته دا بيانوى كه شاگرد وائى او استاذ اورى نو دا جائز ده.

ايا په قراءت او عرض كښې فرق شته؟ په قراءت او عرض كښې فرق شته او كه نشته په دې كښې اختلاف دې حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى چه دواړو كښې فرق دې ، ، قراعت ، ، عام دې او ، ، عرض ، ، خاص دې خكه چه ، ، عرض ، ، به هغه وخت ونيلى شى كله چه شاگرد پخپله د شيخ په وړاندې اولولى كه اصل د شيخ په لاس كښې موجود وى او كه د بل پوښه په لاس كښې وى او كه د شيخ په وړاندې د هغه د مرويات لوستلې كيږى او د لوستونكى نه علاوه نور شاگردان هم په اوريدو كښې شريك وى نو ددې اوريدونكو په حق كښې به دې ته ، ، عرض ، ، نشى ونيلى بلكه ، ، قراعت ، ، به ونيلى شى گويا ، ، قراعت ، ، عام دې د لوستونكى شاگرد په حق كښې هم دا قراعت دې او د اوريدونكو شاگردانو په حق كښې هم ، ،

(قال القسطلانى: باب ما جاء في العلم وقول الله تعالى: «وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا»... وهذا ساقط في رواية ابن عساكر، والأصيلي، وأبو ذر، والوقت، والباب التالي له ساقط عند الأصيلي وأبي ذر وابن عساكر، باب القراءة والعرض على المحدث، وفي نسخة، القراءة والعرض على المحدث، بحذف الباب، إرشاد الساري (١٥٨١) - عمدة القاري (١٦٢) -

او د ، ، عرض ، ، صرف د لوستونکی شاگرد په حق کښې اطلاق کیږي. (۱)
خو علامه کرمانی (۲)، علامه قسطلانی (۳) او د اصول حدیث جمهورو عالمانو د دواړو په
مینځ کښې هیڅ فرق نه دي کړي. بلکه دواړه یې مساوی گرځولي دي. (۴)
دلته چې امام بخاری رحمته الله علیه کوم ، ، باب القراءة والعرض ، ، فرمایلي دي. دا عطف تفسیری
دي. (۵)

د ترجمة الباب مقصد: امام بخاری رحمته الله علیه دا باب د بعضو حضراتو د تردید دپاره قائم کړي
دي. کوم چې ، ، قرائت علی الشیخ ، ، جائز نه گنځي.
د ، ، قرائت علی الشیخ ، ، مانعین: لکه چې د ابو عاصم النبیل، عبد الرحمن بن سلام جمحي،
محمد بن سلام جمحي او وکیع بن الجراح رحمته الله علیه نه منقول دي. چې ، ، قرائت علی الشیخ ، ،
معتبر نه دي. (۶)

رامهرمزی رحمته الله علیه د ابو عاصم النبیل نه نقل کړي دي. «سعت سفیان وأبا حنيفة ومالك وأبو جريح،
كل هؤلاء سمعهم يقولون: لا بأس بها يعني القراءة، وأما لا أراه، وما حدثت به حديث من أحد من الفقهاء
قراءة» (۷)

خطیب بغدادی رحمته الله علیه د امام وکیع رحمته الله علیه نه نقل کړي دي. هغه فرماني چې «ما أخذنا حديثاً
عرضاً» (۸)

دغه شان رامهرمزی رحمته الله علیه د عبد الرحمن بن سلام جمحي په باره کښې نقل کړي دي. هغه
فرماني. «دخلت على مالك بن أنس وعلى بابيه من يحبه قال: وبين يديه ابن أبي أويس، وهو يقول: حدثك
فلان، حدثك ابن شهاب، حدثك فلان وفلان، فيقول مالك: نعم، نعم، فلما فرغ قلت: يا أبا عبد الله، عوف
مباحثته بثلاثة أحاديث تقرأها على قال: أعراق؟ أعراق؟ أخرجه عن» (۹)

(۱) فتح الباری (۱۴۹۱)۔

(۲) شرح الكرمانی (۱۳۱۲)۔

(۳) ارشاد الساری (۱۵۸۱۱، ۱۵۹)۔

(۴) قال ابن الصلاح (۱۳۷، تحقيق نور الدين عتر): «من أقسام الأخذ والتحمل، القراءة على الشيخ، وأكثر
المحدثين يسمونه عرضاً من حيث إن القارى يعرض على الشيخ ما يقرؤه، كما يعرض القرآن على المقرئ»
او اوگوري: اختصار علوم الحديث لابن كثير (۱۱۰) وفتح المغيث للعراقي (۱۸۵) وفتح المغيث للسخاوي

(۱۶۷۱۲) وتوضيح الأفكار (۱۸۷۱۲)۔

(۵) شرح الكرمانی (۱۳۱۲) وعمدة القارى (۱۶۱۲)۔

(۶) فتح المغيث للسخاوي (۱۶۹۱۲)۔

(۷) المحدث الفاصل بين الراوى والواعى (۴۲۰)۔

(۸) الكفاية (۲۷۱) وفتح المغيث للعراقي (۱۸۶)۔

(۹) المحدث الفاصل (۴۲۱)۔

داسې قسمه خبره د محمد بن سلام جمعی نه هم منقول ده. لکه چه هغه فرماني «أدرکت ما کافرا إذا الناس یعرفون علیه فلم أسمع منه لذلك»^(۱)

هم داسې قول د عراق د بعضو نورو حضراتو نه هم منقول دي.^(۲)
د «قراءت علی الشیخ» مجوزین ددې په مقابله کښې په حضرات تابعینو کښې د عطاء، نافع، عروه، شعبي، زهري، مکحول، حسن بصری، منصور، ایوب، په امامانو حضراتو کښې د ابن جریج، سفیان ثوري، ابن ابی ذئب، شعبه، ائمه اربعه، ابن مهدي، شریک، لیث، ابو عبید، او د امام بخاري رحمه الله نه علاوه د ډیرو حضراتو راني دا ده. چه لکه څنگه سماع معتبر او جائز ده. دغه شان،، قراءت علی الشیخ،، او عرض هم جائز دي.^(۳)

قول فیصل: حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه د،، قراءت علی الشیخ،، د نه صحیح کیدو کوم قول وو. هغه ختم شوي دي. اوس ددې په جواز او صحیح کیدو کښې هیڅ اختلاف نشته.^(۴) لکه چه خطیب بغدادی رحمه الله د ابراهیم بن سعد رحمه الله نه نقل کړی دی. هغه فرماني «لا تدعون تنطعمکم» یا اهل العراق، العرض مثل السماء»^(۵)

تنبيه: مونږ وړاندې د،، مناو له،، د بیان لاندې ذکر کړی دی. چه لکه څنگه،، قراءت علی الشیخ،، ته،، عرض،، وائی. دغه شان دې صورت ته هم عرض وائی. چه طالب شیخ ته یو کتاب یا د حدیثو یو جزء راوړی. او شیخ ته ئې پیش کړی. شیخ په هغې کښې غور او فکر او کړی. او بیا ددې د واپس کولو په وخت داسې او وائی «وقفت علی ما فیہ، وهو حدیث عن فلان، او روایت عن شیوخی فیہ، فاروۃ حق»^(۶)

خو په دواړو کښې د فرق کولو دپاره،، قراءت علی الشیخ،، ته مطلق،، عرض،، یا،، عرض القراءة،، وائی. او مذکوره صورت ته،، عرض المناو له،، وائی.^(۷)
امام بخاري رحمه الله دلته د،، عرض القراءة،، مسئله بیان کړې ده. د،، عرض المناو له،، مسئله ئې نه ده بیان کړې.^(۸) امام حاکم رحمه الله ته دلته وهم شوي دي. دوی په،، معرفه علوم

(۱) فتح المغیث للسخاوی (۱۶۹۱۲)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) فتح المغیث للعراقي (۱۸۶)۔

(۴) فتح الباری (۱۵۰۱۱)۔

(۵) التنطع فی الکلام: التعمق فیہ، أنظر مختار الصحاح (۶۶۶)۔

(۶) الکفاية (۱۶۶)۔

(۷) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۶)، وفتح المغیث للعراقي (۲۱۶)، وظفر الأمانی (۵۲۰)، وفتح المغیث للسخاوی

(۲۸۹۱۲)۔

(۸) مقدمة ابن الصلاح (۱۶۶)۔

(۹) فتح الباری (۱۴۹۱۱)۔

الحديث،، کښي په ،، عرض المناولة،، باندې د،، عرض،، اطلاق او کړو او دا ئې او فرمائيل چه امام بخاري رحمه الله ددې ،، عرض،، اثبات د حديث باب په ذريعه کړې دې (۱) حالانکه امام بخاري رحمه الله دلته ،، عرض القراءة،، ذکر کړې دې عرض المناولة ئې نه ده ذکر کړې او مناوله دپاره امام بخاري رحمه الله روستو باب قائم کړې دې (۲)

قوله: وَرَأَى الْحَسَنُ وَالثَّوْرِيَّ وَمَالِكَ الْقُرَآءَةَ جَاهِزَةً: او حسن بصری، سفیان ثوری، او مالک بن انس،، قراءت علی الشیخ،، صحیح گرځوی.

ددې حضراتو رائي وړاندې تعلیقاً او بیا ئې روستو موصولاً ذکر کړې ده. هم دا رائي د جمهورو ده. بلکه اوس دا اختلاف هم ختم شوي دي.،، کما سبق ذالک قبل سطور،،

قوله: وَاحْتَجَّ بَعْضُهُمْ فِي الْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ بِحَدِيثِ ضَمَامِ بْنِ ثَعْلَبَةَ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَكَ أَنْ نُصَلِّيَ الصَّلَاةَ قَالَ نَعَمْ قَالَ

فَهَذِهِ قِرَاءَةٌ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: په ،، قراءت علی العالم،، باندې بعضو حضراتو د ضمام بن ثعلبه رحمه الله د حديث نه استدلال کړې دې چه دوی نبي کریم ﷺ ته ونيلي وو. چه آیا الله تعالی تاته حکم درکړې دې. چه مونږ مونځونه او کړو؟ نو نبي کریم ﷺ او فرمائيل. او وې فرمائيل چه دا،، قراءت علی النبی ﷺ،، دې.

علامه عینی په عمدة القاری (۳) کښي، حافظ ابن حجر په هدی الساری (۴) کښي حمیدی شیخ د امام بخاري، او علامه کرمانی،، ثوری، حسن بصری ونحوهما،، (۵) د ،، بعضهم،، مصداق گرځولي دي. حالانکه ددې ،، بعضهم،، مصداق ابوسعید الحداد دي. لکه څنگه چه امام بیهقي رحمه الله په کتاب المعرفة کښي د ابن خزيمه په طريق سره نقل کړی دی. هغه فرماني. «سعت البخاري يقول: قال ابوسعید الحداد، عندي عن النبی ﷺ في القراءة على العالم، فقيل له، (۶) فقال: قصة ضمام بن ثعلبة، قال الله امرک بهذا؟ قال: نعم....» (۷)

(۱) لکه چه امام جاکم رحمه الله په ،، النوع الثاني والخمسون،، کښي فرماني... وبيان العرض: أن يكون الراوي حافظاً متقناً فيقدم المستفيد إليه، جزء من حديثه أو أكثر من ذلك، فيناوله، فتأمل الراوي حديثه، فإذا أخبره وعرف أنه من حديثه قال للمستفيد، قد وقفت على ما ناولتني، وعرفت الأحاديث كلها، وهذه رواياتي عن شيوخی فحدث بها عنی. فقال جماعة من أئمة الحديث، أنه سماع، منهم من أهل المدينة... ومن أهل مكة... ومن أهل الكوفة... ومن أهل البصرة... ومن أهل مصر... وكذلك جماعة من أهل الشام وخراسان، وقال بعد ذكر حديث الباب: قال أبو عبد الله، إحتج شيخ الصنعة أبو عبد الله محمد بن اسماعيل البخاري رحمه الله في كتاب العلم من الجامع الصحيح في باب العرض على المحدث، معرفة علوم الحديث (۲۵۶-۲۵۸)

(۱) یعنی..باب ما يذكر في المناولة وكتاب أهل العلم بالعلم إلى البلدان (۱۵۱۱)۔

(۲) عمدة القاری (۱۷۱۲)۔

(۳) هدی الساری (۲۵۱)۔

(۴) شرح الكرمانی (۱۴۱۲)۔

(۵) أي سألوه عن ذالک الخبر الذي يدل على إثبات القراءة على العالم)۔

(۶) فتح الباری (۱۴۹۱۱) وفتح المغیث للسخاوی (۱۷۰۱۲)۔

هم دا خبره امام بیهقی رحمته الله په ،، المدخل ،، کښې هم نقل کړې ده. (۱)
 امام ترمذی رحمته الله په ،، کتاب الزکاة ،، کښې هم دا حدیث ذکر کړې دې. نو هلته ئې هم د
 امام بخاری رحمته الله نه دا نقل کړی دی. چه بعضې عالمانو به ددې حدیث نه د ،، عرض علی
 العالم ،، په صحت باندې استدلال کوو. (۲) او خطیب بغدادی رحمته الله په کتاب الکفایه کښې
 براه راست د امام بخاری رحمته الله نه دا استدلال نقل کړې دې. (۳) داسې ښکاری. چه امام بخاری
رحمته الله به په عامو حالاتو کښې خو اکثر مستدل طرف ته اشاره کوله. او بعضو وختونو کښې به
 ئې د استدلال صحیح کیدو په وجه پخپله د ضمام د قصې نه احتجاج او استدلال کولو لکه
 څنگه چه دلته کښې هم امام بخاری رحمته الله هم په دې سیاق کښې د حضرت ضمام بن
 ثعلبه رحمته الله روایت نقل کړې دې.

قوله: أَخْبَرَ ضَمَامٌ قَوْمَهُ بِذَلِكَ فَأَجَازُوهُ: ضَمَامٌ رحمته الله خپل قوم ته ددې خبر ورکړو. هغوی
 دا قبول کړو.

امام بخاری رحمته الله ددې باب لاندې د ضمام قصه نقل کړې ده. خو په دې کښې دا تصریح
 نشته. چه هغوی خپل قوم ته لارل. نو خبر ئې ورکړو. او هغوی دا خبر اومتلو. البته په مسند
 احمد کښې ددې تصریح وارد ده. په کوم کښې چه حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه د حضرت
 ضمام بن ثعلبه رحمته الله قصه تفصیل سره ذکر کړې ده. د هغې په آخر کښې چه کله حضرت
 ضمام رحمته الله دا او فرمائیل: «لَقَدْ جِئْتُمْكَ مِنْ عِنْدِهَا أَمْرًا بِهَا وَنَهَاكُمْ عَنْهُ» نو ددې اثر دا اوشو. چه
 ټول په ټوله مسلمانان شو. «فَوَاللَّهِ مَا أَمْسَى مِنْ ذَلِكَ الْيَوْمِ فِي حَاضِرَةِ رَجُلٍ وَلَا امْرَأَةٍ إِلَّا مُسْلِمًا» (۴) هم دا
 قبول د اسلام امام بخاری رحمته الله په ،، اجازوه ،، سره تعبیر کړې دې. چه ددې مطلب ،، قبلوه ،،
 دې اصطلاحې ،، اجازت ،، مراد نه دې. (۵)

د امام مالک رحمته الله استدلال:

قوله: وَاحْتَجَّ مَالِكٌ بِالصَّكِّ يَقْرَأُ عَلَى الْقَوْمِ فَيَقُولُونَ أَشْهَدْنَا فُلَانٌ وَيَقْرَأُ ذَلِكَ قِرَاءَةً

عَلَيْهِمْ وَيَقْرَأُ عَلَى الْمُقْرَأِ فَيَقُولُ الْقَارِءُ أَقْرَأْنِي فُلَانٌ: او امام مالک رحمته الله د دستاويز
 (اقرار نامې) نه استدلال کړې دې. کوم چه خلقو ته لوستلې شی. او اورولې کيږي. نو هغوی
 وائی. چه مونږه فلانی سړی په دې دستاويز باندې گواه جوړ کړو. او ښودونکی استاذ ته قرآن

(۱) تدریب الراوی (۱۳۱۲، ۱۴)۔

(۲) سمعت محمد بن إسماعيل يقول: قال بعض أهل العلم فقه هذا الحديث أن القراءة على العالم والعرض
 عليه جائز. مثل السماع. واحتج بأن الأعرابي عرض على النبي ﷺ. فأقر به النبي ﷺ. جامع الترمذی. کتاب
 الزکاة. باب ماجاء إذا أدیت الزکاة فقد قضیت ما علیک. رقم (۶۱۹)۔

(۳) الکفایه (۲۶۱) باب القول فی القراءة علی المحدث وما يتعلق بها)۔

(۴) مسند احمد (۲۶۵، ۲۶۴، ۱۱) وسنن الدارمی (۱۷۳، ۱۱) کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (۶۵۲)

(۵) فتح الباری (۱۴۹۱)۔

لوستلې شی. او اورولې شی. نو لوستونکې وائی. چه ماته فلانی اورولې دې.
امام مالک رحمه الله د ،، قراءت علی الشیخ ،، په صحت باندې د دوو متفق مسئلو نه استدلال
کړې دې:

① یوه مسئله د ،، صک ،، ده. دا د ،، چک ،، معرب دې. چه دې ته په فارسي کښې ،، قبالة ،،
یا، اقرارنامه ،، وائی. امام مالک رحمه الله فرمائی. چه اوگوره. ،، اقرار نامه ،، د مقر او شهود په
موجودگي کښې لوستلې کیږي. د مقر نه دا تپوس کولې شی. چه کوم څه لیکلی شوی دی. دا
ته منې؟ هغه وائی. ،، نعم ،، یعنی او زه نې منم. ددې نه پس گواهان د حاکم په مجلس کښې
حاضرېږي. او دا وائی. چه کوم څه په دې کښې لیکلی شوی دی. فلانی زمونږ په وړاندې ددې
اقرار کړې دې. حالانکه ده د ،، نعم ،، نه علاوه بل څه نه وو وئیلی.

دغه شان چه کله شاگرد د استاد په وړاندې حدیث او وائی. او استاذ قولاً یا عمل سره اثبات
اوکړی. او او اوکړی. نو هلته هم د شاگرد دا وینا چه ،، حدثنی فلان ،، ،، اخبّرني فلان ،، صحیح دې.
ددې مسئلې نه امام ابوحنیفه رحمه الله هم د ،، قراءة علی الشیخ ،، په حجیت او صحت باندې
استدلال کړې دې. ددوی دا استدلال رامهرمزی رحمه الله په ،، المحدث الفاصل ،، کښې، او
خطیب بغدادی رحمه الله په ،، الکفایه ،، کښې ذکر کړې دې. (۱)

خطیب بغدادی رحمه الله د تفصیل سره نقل کړی دی. چه ابو عبید القاسم بن سلام رحمه الله د امام
ابویوسف رحمه الله نه نقل کړل. چه دوی د امام ابوحنیفه رحمه الله نه ددې مسئلې په باره کښې تپوس
اوکړو. نو امام صاحب رحمه الله او فرمائیل. چه د گواهانو په موجودگي کښې د مقر په وړاندې
اقرارنامه لوستلې شی. او دهغه نه تپوس کولې شی. چه کوم څه لیکلی شوی دی. دا صحیح
دی. هغه وائی. ،، نعم ،، نو لکه څنگه چه هلته کښې شهود وائی. چه هغه زمونږ په وړاندې
اقرار کړې دې. کوم څه چه په دې کښې لیکلی شوی دی. صحیح دی. دغه شان که شاگرد د
استاذ په وړاندې او وائی. او استاذ اثبات اوکړی. نو شاگرد ،، حدثنی ،، او ،، اخبّرني ،،
وائی. ابو عبید قاسم بن سلام رحمه الله فرمائی. چه هم دا د امام ابویوسف رحمه الله قول دې. او هم دا
زما هم قول دې. (۲)

② دویمه مسئله: دویمه مسئله امام مالک رحمه الله د ،، عرض علی العالم ،، په حجیت باندې
پیش کړې ده. چه اوگوره. د قرآن کریم طالب علم د ښودونکي په وړاندې لولی. او دهغه نه
تپوس کولې شی. چه تاته قرآن چا لوستلې دې؟ نو هغه وائی. چه فلانی لوستلې دې. حالانکه
فلانې خو صرف خاموش وو. او اوریدلې نې دې. او طالب علم دهغه په وړاندې لوستلې دې.
خطیب بغدادی رحمه الله وغیره د امام مالک رحمه الله نه نقل کړی دی. چه ددوی نه کله تپوس اوکړې
شو. چه د ،، عرض علی العالم ،، په طور باندې کوم حدیثونه لوستلې کیږي. آیا د حدیث
اداکولو په وخت ،، حدثنی ،، وئیل صحیح دی؟ نو وې فرمائیل. چه آو. دغه شان د قرآن کریم

(۱) المحدث الفاصل (۴۲۵، ۴۲۶) فقره (۴۷۱)، والکفایه (۲۶۸)۔

(۲) الکفایه (۲۷۹) ذکر الروایة عن کان یختار القراءة علی المحدث علی السماع من لفظه)۔

د حصول صورت هم دې چه او گوره. یو طالب علم نې لوستونکې ته اوروی او بیا وائی چه ماته فلانی ښودونکې لوستلې دې. (۱)

امام مالک رحمه الله فرمائی: «کیف لا یجوزک هذا الحدیث و یجوزک فی القرآن، والقرآن اظم منی» امام حاکم په معرفه علوم الحدیث کښې نقل کړی دی. چه مطرف رحمه الله فرمائی: «صحبت مالکاً سبعمشربین سنة، فما رأیته قرأ الموطأ علی أحد» دامام مالک رحمه الله وینا دا ده. چه هرکله د قاری د مقری (ښودونکې) په وړاندې لوستل، او بیا دا ونیل چه: «أقرأ فلان»، کافی دې نو په حدیث کښې دا څنگه نشی کافی کیدې؟

حدیث باب

((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الْوَاسِطِيُّ عَنْ عَوْفٍ عَنِ الْحَسَنِ قَالَ لَا بَأْسَ بِالْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ سُفْيَانَ قَالَ إِذَا قُرِئَ عَلَى الْمُحَدِّثِ فَلَا بَأْسَ أَنْ يَقُولَ حَدَّثَنِي قَالَ وَسَمِعْتُ أَبَا عَاصِمٍ يَقُولُ عَنْ مَالِكٍ وَسُفْيَانَ الْقِرَاءَةُ عَلَى الْعَالِمِ وَقِرَاءَتُهُ سَوَاءٌ))

مصنف رحمه الله رومې د حسن بصرې، سفیان ثوري، او امام مالک رحمه الله قول تعلیقاً نقل کړې وو. اوس د هريو اثر موصولا نقل کوی.

رجال الحديث

① محمد بن سلام: دا ابو عبدالله محمد بن سلام بيکندي رحمه الله دې ددوی حالات د کتاب

الایمان «باب قول النبی ﷺ: أنا أعلمکم بالله وأن المعرفة فعل القلب» لاندې تیر شوی دی. (۴)

② محمد بن الحسن الواسطي: دا محمد بن الحسن بن عمران مزنی واسطي دې په

اصل کښې د شام دې په واسط کښې قاضي پاتې شوي دي. (۵)

دوی د اسماعیل بن ابی خالد، عوام بن حوشب، عوف اعرابي، او فضیل بن غزوان رحمه الله وغيره نه روایت د حدیث کړې دي.

ددوی نه امام احمد، محمد بن سلام بيکندي، محمد بن سلام جمحي، زيد بن الحريش، محمد بن اسماعیل حساني، او محمد بن اسماعیل احمسي رحمه الله وغيره علم حدیث حاصل کړې دي. (۶)

(۱) الکفاية (۲۷۱)، وفتح الباری (۱۴۹۱۱)۔

(۲) معرفة علوم الحديث للحاکم (۲۵۹) والکفاية (۲۷۱) وفتح الباری (۱۵۰۱۱)۔

(۳) معرفة علوم الحديث للحاکم (۲۵۹) وفتح الباری (۱۴۹۱۱) وفتح المغیث للسغاوی (۱۷۰۱۲)۔

(۴) کشف الباری (۹۳۱۲)۔

(۵) تهذيب الکمال (۷۱۱۲۵) وسیر أعلام النبلاء (۳۰۳۱۹)۔

(۶) د شیبوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الکمال (۷۲۱۲۵) وسیر أعلام النبلاء (۳۰۳۱۹)۔

امام احمد رحمته الله فرماني،، لیس به پاس،،^(۱)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني،، ثقة،،^(۲)

امام محمد بن حاتم رحمته الله فرماني،، «حدثنا محمد بن الحسن الواسطي ثقة»^(۳)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني،، لا پاس به،،^(۴)

امام ابو داود رحمته الله فرماني،، ثقة،،^(۵)

ابن سعد رحمته الله فرماني،، وكان ثقة،،^(۶)

حافظ ذهبي رحمته الله فرماني،، ثقة،،^(۷)

امام دارقطني رحمته الله فرماني،، لا پاس به،،^(۸)

ابن حبان رحمته الله ددوی تذکره د،، الضعفاء،، لاندې کړې ده. او فرمانيلی نې دی «یوفهم الموقوفو یسند المراسیل» چه دوی موقوف لره مرفوع، او مراسیل سنداً روایت کوی. او بیا نې ددې یو مثال هم ذکر کړې دي. «ذکاة الجنین ذکاة أمه» دا حدیث دوی د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما نه مرفوعاً نقل کړې دي. حالانکه حافظ ذهبي رحمته الله فرماني،، چه دا،، موقوف علی ابن عمر،، صحیح دي. مرفوع روایت کول صحیح نه دی.^(۹)

① خاوال خو ابن حبان رحمته الله ددې غلطی یو مثال پیش کړې دي. حالانکه ددې په مقابله کښې پورته تاسو د جرح او تعدیل د عالمانو توثیقات کتلی دی. چه یوکس هم دوی لره مجروح نه دي گرځولې.

② دویمه دا چه امام بخاری رحمته الله ددوی نه صرف د حضرت حسن بصری رحمته الله اثر، په واسطه د عوف اعرابی نقل کړې دي. ددوی نه نې د یو مرفوع حدیث اثبات یا د یو شرعی حکم د استنباط په سلسله کښې احتجاج نه دي کړې.

③ بیا ابن حبان رحمته الله پخپله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.^(۱۰)

① تهذيب الكمال (۷۳/۲۵) _

② المصدر السابق _

③ المصدر السابق _

④ المصدر السابق _

⑤ المصدر السابق _

⑥ طبقات ابن سعد (۳۱۵/۷) _

⑦ الكاشف (۱۶۴/۲) رقم (۴۷۹۷) _

⑧ تهذيب التهذيب (۱۱۹/۱۹) _

⑨ ميزان الاعتدال ((۵۱۵/۳) رقم (۷۳۸۴) وتهذيب التهذيب (۱۱۹/۱۹) _

⑩ الثقات لابن حبان (۴۱۱/۷) _

حافظ ذهبی رحمته الله فرمائی: «وهذا أصوب» (۱)

ددوی وفات پہ ۱۸۷ھ یا ۱۸۹ھ کنبی شوی دی. «رحمه الله تعالى رحمة واسعة»۔

⑤ **عوف:** دا ابوسهل عوف بن ابی جمیلہ العبدی الہجری البصری دی. دا د عوف اعرابی پہ نوم سرہ مشہور دی. ددوی حالات د کتاب الایمان د «باب اتهام الجنائز من الإیمان» لاندی تیر شوی دی. (۲)

⑥ **الحسن:** دا مشہور تابعی امام حضرت حسن بصری رحمته الله دی. ددوی حالات ہم د کتاب الایمان «باب المعاص من أمر الجاهلیة» لاندی تیر شوی دی. (۳)

قوله: لَا بَأْسَ بِالْقِرَاءَةِ عَلَى الْعَالِمِ: عالم تہ پہ لوستلو سرہ اورولو کنبی ہیخ بک نشہ. د مذکورہ اثر تخریج: دا اثر خطیب بغدادی رحمته الله د «أحمد بن حنبل من محمد بن الحسن الواسطي من عوف الأعرابي» پہ طریق تفصیل سرہ ذکر کرے دی. پہ دی کنبی دی. چہ یو سری حضرت حسن بصری رحمته الله تہ اووئیل. چہ ای ابو سعید! زما کور لری دی. بار بار تلل راتلل زما دپارہ مشکل دی. کہ تاسو خہ بک نہ گنری. نو زہ ستاسو پہ وړاندی احادیث لوستلو سرہ اوروم. حضرت حسن بصری رحمته الله او فرمائیل: «ما أہال قرأت عليك أقرأت علي» دی سری بیا تپوس اوکړو. چہ زہ د حدیث ادا کولو دپارہ، «حدثني الحسن»، اووایم؟ نو دوی او فرمائیل: «نعم، قل حدثني الحسن» (۴)

قوله: وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ سُفْيَانَ: ددی خانی نہ د حضرت سفیان ثوری رحمته الله قول موصولاً نقل کوی. د عبید اللہ بن موسی او د حضرت سفیان ثوری رحمته الله حالات وړاندی تیر شوی دی. (۵)

قوله: قَالَ إِذَا قُرِئَ عَلَى الْمُحَدِّثِ فَلَا بَأْسَ أَنْ يَقُولَ حَدَّثَنِي: سفیان ثوری رحمته الله فرمائی: چہ کله د محدث پہ وړاندی اولوستلې شی. نو ادا دپارہ، «حدثني»، ونیلو.

(۱) میزان الاعتدال (۵۱۵۱۳) رقم (۷۳۸۴)۔

(۲) کشف الباری (۵۲۲۱۲)۔

(۳) کشف الباری (۲۲۰۱۲)۔

(۴) الکفایہ (۲۲۵) وفتح الباری (۱۵۰۱۱) وانظر أيضاً المحدث الفاضل للراهمزمی (۴۲۶، ۴۲۷) رقم الفقرة (۴۷۳)۔

(۵) د عبید اللہ بن موسی حالاتو دپارہ اوگوری: کشف الباری (۲۳۶۱۱) کتاب الإیمان. باب الإیمان وقول النبی صلی اللہ علیہ وسلم بنی الإسلام علی خمس.. او د سفیان ثوری رحمته الله حالاتو دپارہ اوگوری: کشف الباری (۲۷۸۱۲) کتاب الإیمان. باب ظلم دون ظلم۔

کښې هېڅ باک نشته.

قوله: قَالَ وَسَمِعْتُ أَبَا عَاصِمٍ يَقُولُ عَنْ مَالِكٍ وَسُفْيَانَ الْقِرَاءَةَ عَلَى الْعَالِمِ

وَقِرَاءَتُهُ سَوَاءٌ: امام بخاری رحمته الله فرماني. چه ما د ابو عاصم نه واورېدل. هغه د امام مالک او سفیان ثوري رحمهما الله نه نقل کوي. چه ،، قراعت على العالم ،، او ،، قراعت د عالم ،، دواړه برابر دي.

قوله: أَبُو عَاصِمٍ: دا امام ابو عاصم ضحاک بن مخلد بن ضحاک بن مسلم شیباني بصری رحمته الله دی. (۱) په ۱۲۲ هـ کښې پیدا شو. (۲)

دوی د امام ابو حنیفه، سفیان ثوري، امام مالک، شعبه، اوزاعي، ابن جریج، جعفر صادق، محمد بن عجلان، او حیوة بن شریح رحمهم الله پشان ډیرو حضراتو نه روایت د حدیث کړې دي. ددوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، جریر بن حازم (دا ددوی شیخ هم دي)، امام اصمعی، اسحاق بن راهویه، ابو خيثمه، بندار، محمود بن غیلان او ابو مسلم کجی رحمهم الله پشان ډیر محدثین دي. (۳)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني: «ثقة»، (۴)

امام عجلی رحمته الله فرماني: «ثقة، كثير الحديث، وكان له ثقة»، (۵)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني: «صدوق، وهو أحب إلي من روض بن عباد»، (۶)

عمر بن شبة رحمته الله فرماني: «حدثنا أبو عاصم النبيل، والله ما رأيت مثله»، (۷)

ابن سعد رحمته الله فرماني: «وكان ثقة فقيها»، (۸)

ابو يعلى خلیلی رحمته الله فرماني: «متفق عليه زهداً وعلماً وحيادة وإتقان»، (۹)

عبد الرحمن بن يوسف بن خراش رحمته الله فرماني: «لم يُرق يدُه كتاب قط»، (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۲۸۱/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۰/۱۹) -

(۲) سير أعلام النبلاء (۴۸۰/۱۹) وتهذيب الكمال (۲۸۸/۱۳) -

(۳) د شیبوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۲۸۵-۲۸۲/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۱-۴۸۰/۱۹) -

(۴) تاريخ الدارمي عن ابن معين ((۱۳۶) رقم (۴۴۴) -

(۵) تهذيب الكمال ((۲۸۶/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۱/۱۹) -

(۶) المصدر السابق -

(۷) المصدر السابق -

(۸) طبقات ابن سعد (۲۹۵/۷) -

(۹) تهذيب الكمال (۲۸۶/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۴۸۲/۱۹) -

(۱۰) المصدر السابق -

ابن قانع رحمته الله فرمائی: «ثقة مأمون»^(۱)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.^(۲)

البته عقیلی رحمته الله دوی لره پخپل کتاب الضعفاء کښې ذکر کړې دي. او یو حدیث ئې نقل کړې دي. چه په هغې کښې ددوی مخالفت شوې دي.^(۳) خو ① اول د کتاب الضعفاء په بعضو نسخو کښې خو ددوی تذکره شته. او په بعضو کښې د سره ددوی تذکره هم نشته.^(۴) ② دویمه داچه د معمولی خطایانو نه څوک محفوظ پاتې کیدې شی؟ په دې وجه د داسې خطایانو باوجود محدثین د ثقاتو روایت قبلوی.

عقیلی رحمته الله دا هم ذکر کړی دی. چه کله ابو عاصم ضحاک بن مخلد رحمته الله ته دا اوونیلې شو. چه یحي بن سعید القطان ستاسو په باره کښې کلام کوی. نو وې فرمائیل: «لست بهی ولا مهت اذالم اذکر»^(۵)

ښکاره خبره ده. چه د ابن معین، عجلې، ابو حاتم، ابن سعد، ابن قانع او ابن حبان رحمته الله وغیره حضراتو د توثیق نه پس دچا د مبهم جرح څه حیثیت پاتې کیږی؟

لکه چه حافظ ذهبی رحمته الله فرمائی: «اجمعوا على توثيق أبي عاصم»^(۶)

امام ابو عاصم رحمته الله پخپله فرمائی: «ما دلست حديثاً قط»^(۷)

د «نبیل» لقب پر یو ټلو دلچسپ وجوه: د امام ابو عاصم رحمته الله لقب «نبیل»، دې^(۸)، چه ددې مختلف وجوه نقل کړې شوی دی

① بعض حضرات فرمائی. چه یو ځل بصره کښې هاتهی راوړسیدو. نو ټول خلق ئې کتلو دپاره لارل. او دې لار نشو. ابن جریج رحمته الله تپوس اوکړو. چه ته ولې لار نشوې. جواب ئې ورکړو. چه «لا اجد منک عوضاً» په دې باندې ابن جریج رحمته الله او فرمائیل: «أدت نبیل»^(۹)

② بعضی حضرات فرمائی. چه ددوی پوزه ډیره غټه وه. په دې وجه دوی ته نبیل اوونیلې شو.

③ بعضی حضرات فرمائی. چه دوی به ډیره قیمتی او ښه کپړه اغوستله. په دې وجه ددوی لقب «نبیل»، مشهور شو.

(۱) تهذيب التهذيب (۴/۵۲۱) _

(۲) الثقات (۶/۸۳۱) _

(۳) کتاب الضعفاء الكبير (۲/۲۲۲، ۲۲۳) _

(۴) میزان الاعتدال (و تعليقات على میزان) (۲/۳۲۵)، و تعليقات کتاب الضعفاء (۲/۲۲۲، ۲۲۳) _

(۵) کتاب الضعفاء (۲/۲۲۳) و میزان الاعتدال (۲/۳۲۵) _

(۶) میزان الاعتدال (۲/۳۲۵) _

(۷) تهذيب الكمال (۱۳/۲۸۶) و سير اعلام النبلاء (۹/۴۸۲) _

(۸) نَبْلٌ نَبْلٌ نَبْلٌ وَ نَبَالَةٌ: عَظَمَ وَ شَرَفَ. يَقَالُ: أَجَادَ غَذاً هَا حَتَّى نَبْلَ جَسْمِهَا، وَ أَحْسَنَ تَرْبِيَتَهُ، فَنَبَلَتْ أَخْلَاقَهُ. أَنْظَرَ الْمُعْجَمَ الْوَسِيطَ (۱۲/۸۹۸) _

④ بعضی حضرات فرمائی چې یو ځل امام شعبه رحمۃ اللہ علیہ د یو میاشت پورې د حدیث نه اورولو قسم اوخوړلو امام ابو عاصم هغوی ته لارو او وې فرمائیل: «حدّث وغلای العطار حزن لوجه الله کفارة من یمنک» په دې وجه ددوی لقب، نبیل، مقرر شو.

⑤ بعضو ونیلي دي چې دې به د امام زفر رحمۃ اللہ علیہ سره اوسیدلو او ددوی سره به یو بل کس هم ابو عاصم نومې اوسیدلو چې هغه د ابو عاصم نبیل پشان غټ مالدار نه وو په زړو شلیدلو کېږو کښې به اوسیدو یو ځل ابو عاصم نبیل امام زفر رحمۃ اللہ علیہ ته راغې خادم اطلاع ورکړله چې په دروازه باندې ابو عاصم راغلې دي تپوس ئې اوکړو چې کوم یو ابو عاصم دي؟ خادم اوونیل: «ذاك النبیل»، دغه وخت دا لقب مقرر شو. (۱)

دامام ابو عاصم وفات په ۲۱۲هـ یا ۲۱۳هـ یا ۲۱۴هـ کښې اوشو. (۲) رحمه الله تعالى رحمة واسعة،

قوله: الْقِرَاءَةُ عَلَى الْعَالِمِ وَقِرَاءَتُهُ سَوَاءٌ:

ددې قول څه مقصد دي؟ د امام مالک، او سفیان ثوري رحمهما الله د قول اصل مقصد دا دي چې لکه څنگه قراعت د عالم معتبر دي دغه شان قراعت على العالم هم معتبر دي یعنې په معتبر کیدو کښې دواړه مساوي دي خو ددې نه د یوې بلې مسئلې تائید کېږي هغه دا چې حدیث او اخبار یعنې،، قراعت الشیخ،، او،، قراعت على الشیخ،، کښې هیڅ فرق نشته د دواړو درجه برابر ده. په دې مسئله کښې د عالمانو درې اقواله دي د کوم تفصیل چې مونږ په «باب قول المحدث: حدّثنا....» کښې د عنوان،، د قراعت على الشیخ مرتبه،، لاندې تفصیل سره ذکر کړی دی،، فارجه الیه ان شئت،، _

(۱) ددې ټولو وجو دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۲۸۷/۱۳) وسیر اعلام النبلاء (۴۸۲/۹، ۴۸۳)، وعمدة القاری (۱۸۱۲) _

(۲) تهذیب الکمال (۲۸۸/۱۳، ۲۸۹) _

حديث باب

((حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ سَعِيدٍ هُوَ الْمُقْبَرِيُّ عَنْ ثَرْيَاحِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي ثَمَرٍ أَنَّهُ سَمِعَ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ ((يَقُولُ بَيْنَمَا نَحْنُ جُلُوسٌ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى جَمَلٍ فَأَنَاحَهُ فِي الْمَسْجِدِ ثُمَّ عَقَلَهُ ثُمَّ قَالَ هُمْ أَتُكْمُ مُحَمَّدٌ وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَّكِرٌ بَيْنَ ظَهْرَانِيهِمْ فَقُلْنَا هَذَا الرَّجُلُ الْأَيْتُضُ الْمُتَّكِرُ فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ يَا ابْنَ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَجَبْتُكَ فَقَالَ الرَّجُلُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي سَأَلْتُكَ بِرَبِّكَ وَدَيْتُ مِنْ قَبْلِكَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ إِلَى النَّاسِ كُلِّهِمْ فَقَالَ اللَّهُ نَعَمْ قَالَ أَنْشُدْكَ بِاللَّهِ أَلَا اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصَلِّيَ الصَّلَاةَ الْخَمْسَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ قَالَ اللَّهُ نَعَمْ قَالَ أَنْشُدْكَ بِاللَّهِ أَلَا اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تُصُومَ هَذَا الشَّهْرَ مِنْ السَّنَةِ قَالَ اللَّهُ نَعَمْ قَالَ أَنْشُدْكَ بِاللَّهِ أَلَا اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تَأْخُذَ هَذِهِ الصَّدَقَةَ مِنْ أَغْنِيَانَا فَتَقِيْمَهَا عَلَى فُقَرَائِنَا فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُ نَعَمْ فَقَالَ الرَّجُلُ آمَنْتُ بِمَا جِئْتُ بِهِ وَأَنَا رَسُولٌ مِنْ وَدَّاهِي مِنْ قَوْمِي وَأَنَا ضَمَامٌ مِنْ ثَعْلَبَةِ أَخَوَيْنِي سَعْدِ بْنِ بَكْرِ وَرَوَاهُ مُوسَى وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنْ سُلَيْمَانَ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهَذَا))

رجال الحديث

- ① عبد الله بن يوسف: دا مشهور محدث عبد الله بن يوسف تيمسي رحمه الله دي ددوی مختصر تذکرہ پہ ، ، بدء الوحي ، ، کنبی د دویم حدیث لاندی تیرہ شوی ده . (۱)
- ② اللیث: دا مشهور محدث امام لیث بن سعد فهمی رحمه الله دي ددوی حالات هم پہ ، ، بدء الوحي ، ، کنبی د دریم حدیث پہ تشریح کنبی تیر شوی دی . (۲)
- ③ سعيد: دا سعيد بن ابی سعيد مقبری رحمه الله دي ددوی تفصیلی تذکرہ پہ کتاب الايمان

(۱) قوله:..أنس بن مالك الحديث أخرجه مسلم في صحيحه (٣١.٣٠١١) كتاب الإيمان. باب السؤال عن أركان الإسلام. رقم (١١١) و (١١٢) والنسائي في سننه في كتاب الصيام. باب وجوب الصيام. رقم (٢٠٩٣) وأبو داود طرفاً منه في سننه. في كتاب الصلاة. باب ما جاء في المشرک يدخل المسجد. رقم (٤٨٦) والترمذي في جامعه في أبواب الزكاة. باب ما جاء إذا أدبت الزكاة فقد قضيت ما عليك. رقم (٦١٩) والدارمي في سننه (١٧١١. ١٧٢) فاتحة كتاب الطهارة. باب فرض الوضوء والصلاة. رقم (٦٥٠) وابن ماجه في سننه في كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها. باب ما جاء في فرض الصلوات الخمس والمحافظة عليها. رقم (١٤٠٢)

(۱) كشف الباري (٢٨٩١١. ٢٩٠) -

(۲) كشف الباري (٣٢٤١١)

کښي د ،،باب الذین یس،، لاندې تیره شوې ده. (۱)

⑤ شریک بن عبدالله بن ابی نمر: دا ابو عبدالله شریک بن عبدالله بن ابی نمر قرشي

مدنی رضی الله عنه دی. (۲)

دوی د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه نه علاوه د سعید بن المسیب، عامر بن سعد بن ابی وقاص، عطاء بن یسار، عکرمه مولى ابن عباس، کرب مولى ابن عباس، او ابو سلمه بن عبد الرحمن بن عوف رضی الله عنه وغیره حضراتو نه روایت د حدیث کوی.

ددوی نه روایت کونکو کښي سعید مقبری (وهو اکبر منه) سلیمان بن هلال، سفیان ثوري، امام مالک، مسلم بن خالد زنجی او اسماعیل بن جعفرین ابی کثیر رضی الله عنه وغیره حضرات دی. (۳)

امام یحي بن معين رضی الله عنه فرماني،،لیس به یأس،، (۴)

امام ابو داود رضی الله عنه فرماني،،ثقة،، (۵)

ابن حبان رضی الله عنه دوی لره په کتاب الثقات کښي ذکر کړې دي. (۶)

ابن سعد رضی الله عنه فرماني،،كان ثقة كثيرا الحديث،، (۷)

امام عجلي رضی الله عنه فرماني،،تابع ثقة،، (۸)

امام نسائي رضی الله عنه فرماني،،لیس بالقوی،، (۹)

د امام یحي بن معين رضی الله عنه نه هم منقول دی،،لیس بالقوی،، (۱۰)

ابن الجارود رضی الله عنه فرماني،،لیس به یأس ولیس بالقوی،، (۱۱)

امام یحي بن سعید القطان رضی الله عنه به ددوی نه روایت نه کولو. (۱۲)

ساجی رضی الله عنه فرماني،،كان يرى القدر،، (۱۳)

(۱) کشف الباری (۳۳۶/۲)۔

(۲) تهذيب الكمال (۴۷۵/۱۲) وسیر اعلام النبلاء (۱۵۹/۶)۔

(۳) د شیبوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۴۷۵/۱۲، ۴۷۶) وسیر اعلام النبلاء (۱۵۹/۶)۔

(۴) تاریخ ابن معین بروایة الدارمی (۱۳۲) رقم (۴۲۰)۔

(۵) تهذيب التهذيب (۳۳۸/۴)۔

(۶) الثقات لابن حبان (۳۶۰/۴) وقال ..ربما أخطأ..۔

(۷) تهذيب الكمال (۴۷۷/۱۲) وتهذيب التهذيب (۳۳۸/۴)۔

(۸) تعليقات على تهذيب الكمال (۴۷۷/۱۲) نقلا عن ..الثقات.. للمعجلی۔

(۹) سیر اعلام النبلاء (۱۵۹/۴)۔

(۱۰) المصدر السابق، ومیزان الاعتدال (۲۶۹/۲) رقم (۳۶۹۶)۔

(۱۱) تهذيب التهذيب (۳۳۸/۴)۔

(۱۲) المصدر السابق۔

(۱۳) المصدر السابق۔

په دوی باندې د «وضع حدیثه، او د «قدری، کیدو الزام او دهغې تردید ددې ټولو اقوالو نه معلومېږي. چه بعضو حضراتو ددوی توثیق کړې دي. او بعضو حضراتو ددوی تضعیف کړې دي. تردې چه ابن حزم رحمته الله دوی لره، متهم بالوضع، گرځولي دي. (۱) او په دوی باندې د قدری کیدو الزام هم دي. خو ددوی په باره کښې معتدل رائي داده. چه شريك اگر چه د ډیر مضبوط رواتو نه نه دي. خو دهغه راویانو نه ضرور دي. د کومو روایات چه د متابعت او استشهاد په طور باندې پیش کولې شی. لکه حافظ ذهبی رحمته الله فرماني. چه «وقد وثقه أبو داود وروی عنه مثل مالك، ولا ريب أنه ليس في الثبت كبحي بن سعيد الأنصاري» (۲)

دغه شان ټولو اقوالو ته کتلو سره حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني، «صدوق يخطئ»، (۳) بلکه حافظ ابن عدی رحمته الله ددوی په باره کښې قول فیصل دا ذکر کړې دي. چه «وشريك بن عبد الله رجل مشهور من أهل المدينة، حدث عنه مالك وغيره من الثقات، وحديثه إذا روى عنه ثقة، فإنه لا بأس بروايته إلا أن يروى عنه ضعيف» (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه ددوی احایث د صحاح سته مؤلفینو قابل د احتجاج گرځولي دي. «آخرهم له الترمذی فی شئائه لانی الجامع، يعرف ذلك برمزة عند المزی وابن حجر وغيرهما» البته ددوی د اسراء په حدیث کښې کوم چه دوی د حضرت انس رضی الله عنه نه روایت کړې دي. بعضې ځایونه داسې دي. چه هغه شاذ دي. او ددې متابعت نه ملاوېږي. (۵) ترکومه پورې چه د قدری کیدو تعلق دي. نو مونږه څو ځله وئیلی دي. چه د مبتدع روایت هغه وخت مردود وی. کله چه دې داعی وی.

د شريك بن عبد الله بن ابی نمر وفات د ۱۳۰ هـ په حدود کښې شوې دي. (۶) الله اعلم.

فائده: ددوی نیکه ابو نمر «يفتح النون وکسر الیم» ابن سعد او ابن السکن رحمهما الله په صحابه کرامو کښې شمار کړې دي. او ابن عبد البر، ابن فتحون، او ابن الاثیر رحمته الله ددوی تذکره پریخوډې ده. (۷) او ددوی د پلار «عبد الله بن ابی نمر»، تذکره چرته هم نه ملاوېږي. والله اعلم.

⑤ انس بن مالك رضی الله عنه: د حضرت انس بن مالك رضی الله عنه حالات په کتاب الايمان کښې د «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۸)

(۱) سير اعلام النبلاء (۱۵۹/۱۶) وانظر أيضا ميزان الاعتدال (۲۶۹/۱۲) -

(۲) سير اعلام النبلاء (۱۵۹/۱۶، ۱۶۰) -

(۳) تقريب التهذيب (۲۶۶) رقم (۲۷۸۸) -

(۴) الكامل لابن عدی (۶۱۴) -

(۵) هدی الساری (۴۱۰) سير اعلام النبلاء (۱۶۰/۱۶) -

(۶) تقريب التهذيب (۲۶۶) رقم (۲۷۸۸) -

(۷) فتح الباری (۱۵۰/۱۱) والإصابة (۱۹۸/۱۴) -

(۸) كشف الباری (۴/۱۲) -

قوله: بَيْنَمَا نَحْنُ جُلُوسٌ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَسْجِدِ دَخَلَ

رَجُلٌ عَلَى جَمَلٍ: مونږ د نبی کریم ﷺ سره په جمات کښې ناست وو. چه یو سړې په

اوبښ باندې سور داخل شو.

داسې حضرت ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه دې لکه څنگه چه دروایت په آخر کښې تصریح وارد ده.

د حضرت ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه راتګ په کوم سن کښې شوې وو؟ حضرت ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه

د نبی کریم ﷺ په خدمت کښې کوم سن کښې حاضر شوې وو؟ په دې کښې اختلاف دې.

① واقدی، ابن سعد او محمد بن حبیب رضی الله عنه فرمائی چه په ۵۵ کښې ددوی حاضری شوې

وه. (۱) ابن سعد رضی الله عنه د واقدی په واسطې سره د حضرت ابن عباس رضی الله عنه یو روایت هم نقل

کړې دې چه په هغې کښې د ۵۵ تصریح وارد شوې ده. «بعثت بن سعد بن بکر بن رجب سنة خمس

ضمام بن ثعلبة...» (۲)

خو دا روایت مقبول نه دې ځکه چه دا د «الواقدي عن أبي بکر بن عبد الله بن أبي سبرة عن شريك بن

عبد الله بن أبي ذر عن كريب عن ابن عباس» طریق سره نقل دې. (۳) اول خو په دې کښې ،، واقدی..

دې چه په دوی باندې د رجال عالمانو او گډ کلام کړې دې. بعضو حضراتو توثیق کړې

دې. خو اکثر عالمانو دا غیر موثوق به ګرځولې دې. (۴) او که اومنلې شی چه په مغازی او

سیر کښې داڅه په درجه کښې معتبر دې. لکه څنگه چه د حافظ ذهبي رضی الله عنه د کلام نه

معلومېږي. (۵) بیا هم دا روایت معتبر نه دې ځکه چه په دې کښې ددوی استاذ ابو بکر بن

عبد الله بن ابي سيرة دې چه دا مجروح راوی دې. امام نسائي رضی الله عنه دا متروک ګرځولې دې.

امام ابن معين رضی الله عنه فرمائی «ليس بشي» او امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی «كان يفتن الحديث» (۶)

بیا ددوی استاذ شريك بن عبد الله بن ابي نمر دې. ددوی په باره کښې مونږه ددوی په

حالاتو کښې اوس د حافظ ابن عدي رضی الله عنه کلام ذکر کړې دې. چه «وحدثه إذا روى عنه ثقة فله لا

بأس بروايته إلا أن يروى عنه ضعيف» (۷) او دلته د ابوبکر بن عبد الله بن ابي سيرة پشان وضاع یا

(۱) فتح الباری (۱۵۲۱۱) والطبقات الكبرى لابن سعد (۲۹۹۱۱) وفد سعد بن بکر.

(۲) طبقات ابن سعد (۲۹۹۱۱) والبدایة والنهاية (۶۱۵) قدوم ضمام بن ثعلبة وافداً علی قومه.

(۳) المصدر السابق.

(۴) تهذيب الكمال (۱۸۰۱۲۶-۱۹۴) وسیر اعلام النبلاء (۴۵۴۱۹-۴۶۹) وميزان الاعتدال (۶۶۲۱۳-۶۶۶).

(۵) حافظ ذهبي رضی الله عنه فرمائی ((وقد تقرر أن الواقدي ضعيف، يحتاج اليه في الغزوات والتاريخ...)) سیر اعلام

النبلاء (۴۶۹۱۹) او هم دوی فرمائی ((كان إلى حفظه المنتهى في الأخبار والسير والمغازي والحوادث و

أيام الناس والفقه وغير ذلك)) ميزان الاعتدال (۶۶۳۱۳).

(۶) ميزان الاعتدال (۵۰۳۱۴، ۵۰۴) رقم (۱۰۰۲۴).

(۷) الكامل لابن عدي (۶۱۴).

متهم بالوضع راوی ددوی شاگرد دې. نو روایت قابل د احتجاج نه دې.

- ② قرطبی رحمه الله یو قول د ۵۶ نقل کړې دې.^(۱)
- ③ علامه ابن عبدالبر او ابن الاثیر رحمهما الله د بعضو حضراتو نه نقل کړی دی. چه ددوی حاضری په ۵۷ کښې شوې وه.^(۲)
- ④ د ابن اسحاق او ابو عبیده رحمهما الله وغیره رانې دا ده. چه ددوی راتګ په ۵۹ عام الوفود کښې شوې وو.^(۳) چه ددې وجوه دا دی
- ① هم په دې باب کښې راروان روایت کښې دی.^(۴) او دا امام مسلم رحمه الله هم نقل کړې دې.
- ⑤ «نهینانی القرآن أن نسأل النبی ﷺ» چه مونږ په قرآن کریم کښې د نبی کریم ﷺ نه د سوال کولو نه منع کړې شوی یو. ددې نه مراد د سورة مائده آیت «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبَدِّلْكُمْ تَسْأَلُونَ»^(۵) دې.^(۶) اودا خبره معلومه ده. چه د سورة مائده نزول د ۵۵ نه کافی روستو دې.^(۷)

- ② دویمه وجه داده. چه په دې روایت کښې د حضرت ضمام رحمه الله دا جمله هم ده «اتلوا رسولك»^(۸) ستاسو قاصد مونږ ته راغې. نبی کریم ﷺ قاصدان د صلح حدیبیه نه پس لیګلی وو.^(۹)
- ③ دریمه وجه دا ده. چه د ضمام په قصه کښې ذکر دی. چه دوی لره دده قوم رالیګلي وو.^(۱۰) نبی کریم ﷺ ته عام طور باندي د وفودو حاضری د فتح مکې نه پس شوې ده.^(۱۱)
- ④ د حضرت ابن عباس رحمه الله په روایت کښې دا دی. چه ددوی د واپس تلو نه پس ددوی ټول قوم مسلمان شو.^(۱۲) دا خبره هم معلومه او متعین ده. چه ددوی قوم بنو سعد بن بکر بن

(۱) شرح الأبي على صحيح مسلم (۸۱۱).

(۲) الاستيعاب بهامش الإصابة (۲۱۵/۲) وأسد الغابة (۵۷۱۳).

(۳) السيرة النبوية لابن هشام بهامش الروض الأنف (۳۳۹/۲) وفتح الباري (۱۵۲/۱) وعمدة القاري (۲۲۱/۲).

(۴) صحيح بخاري (۱۵۱) دا روایت د بخاري په بعضو نسخو کښې شته. او په بعضو کښې نشته. کما نبه على ذلك الحافظ في فتح الباري. (ج ۱۵۳۱).

(۵) صحيح مسلم (۳۰۱۱) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام.

(۶) (المائدة: ۱۰۱).

(۷) إكمال إكمال المعلم للأبي (۸۱۱).

(۸) فتح الباري (۱۵۲/۱) وعمدة القاري (۲۲۱/۲).

(۹) صحيح بخاري (۱۵۱) و صحيح مسلم (۳۰۱۱).

(۱۰) فتح الباري (۱۵۲/۱).

(۱۱) كما في رواية ابن اسحاق، أنظر السيرة النبوية لابن هشام (۳۳۹/۲).

(۱۲) فتح الباري (۱۵۲/۱).

(۱۳) أنظر سنن الدارمي (۱۷۳/۱) كتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (۶۵۲) ، سند أحمد (۲۶۴۱۱).

هوازن دې. او دا قوم د غزوه حنین نه پس مسلمان شوي دي. (۱) او غزوه حنین په شوال ۸ کښې واقع شوې وو. (۲)

ددې ټولو خبرو ملاولو نه راجح هم دا معلوميږي. چه ددوی راتگ په ۱۱، سنة الوفود، یعنی ۹ کښې شوې وو. والله اعلم.

قوله: فَأَنَاحَهُ فِي الْمَسْجِدِ ثُمَّ عَقَلَهُ: نو دا ئې په جمات کښې کينولو بيا ئې دا اوتړلو.

علامه خطابی او ابن بطال دهما الله ددې نه په دې خبره باندې استدلال کړې دي. چه د ماکول اللحم څاروو ارواث او ابوال (سوتي او متيازې) پاکې دي. (۳) ځکه چه دلته کښې اوبښ جمات کښې دننه تړلې شوې دي. ښکاره ده. چه ددې خبرې ضمانت نشي ورکولې کيدې. چه اوبښ به دومره وخته پورې جمات په سوتي (خاشنرو) او متيازو سره نه گنده کوي. خو ددې نه استدلال د حد نه زيات ضعيف دي. ځکه

① ښکاره ده. چه ددې استدلال مدار په دې خبره باندې دي. چه د اوبښ د روځ او بول نه د جمات پليت کيدو امکان دي. صرف په دومره احتمال باندې ددې په طهارت باندې حکم لگول صحيح نه دی.

② ددې نه علاوه ابونعيم په ۱۱، مستخرج، ۱۱، کښې چه دا روايت نقل کړې دي. د هغې الفاظ دي: «الاهل على بعيره حتى ألقى المسجد، فأناعه ثم عقله، فدخل المسجد» (۴) ددې سياق نه واضح کيږي. چه دوی په جمات کښې داخل کړې نه وو.

③ ددې نه هم زيات صريح د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما روايت دي. چه دا امام دارمی، امام احمد، حاکم، او ابن اسحاق رحمهم الله وغيره نقل کړې دي. «فأناعه بعيره على باب المسجد، ثم عقله، ثم دخل المسجد» (۵)

ددې ټولو طرقو نه معلومه شوه. چه په حديث باب کښې د «فأناعه في المسجد» نه مراد (في داخل المسجد) نه دي. بلکه «فأناعه في باب المسجد» يا «في ساحة المسجد» مراد دي. (۶) نو ددې نه په طهارت د ارواث او ابوال (خاشنرو او متيازو) باندې استدلال صحيح نه دي.

① فتح الباری (۱۵۲۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲)۔

② المصدر السابق۔

③ معالم السنن للخطابی، مع مختصر سنن أبي داود للمنذري وتهذيب ابن القيم. (۲۶۵۱۱)۔ کتاب الصلاة، باب في المشرک یدخل المسجد، وفتح الباری (۱۵۱۱۱)، وعمدة القاری (۲۲۱۲) وشرح الکرماني (۱۹۱۲)۔

④ فتح الباری (۱۵۱۱۱) وعمدة القاری (۲۱۱۲)۔

⑤ سنن الدارمی (۱۷۲۱۱) کتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (۲۵۲) ومسند احمد (۱۶۴۱۱) والمستدرک للحاکم (۵۴۱۳) کتاب المغازی، حکایة قدوم ضمام بن ثعلبه عند النبی ﷺ و إسلامه، والسيرة النبوية لابن هشام (۳۳۹۱۲)۔

⑥ فتح الباری (۱۵۱۱۱) وعمدة القاری (۲۱۱۲)۔

قوله ثُمَّ قَالَ هُمْ أَيْكُمْ مُحَمَّدٌ: بیا نبی د صحابه کرام رضی الله عنهم نه تپوس او کړو په تاسو کښې محمد ﷺ څوک دي؟ ضمام بن ثعلبه رضی الله عنه د نبی کریم ﷺ نوم واخستلو او تپوس نې او کړو چه دا په ښکاره د ادب خلاف دي ددې جواب دا دي که هغه ددې وخته پورې مسلمان شوی نه وو بیا خو هیڅ اشکال نشته او که مسلمان شوې وو نو ونیلې شی چه نوې راغلې وو د قرآن کریم د تعلیماتو نه پوره واقف نه وو او نه د رسالت د ادبونه واقف وو په دې وجه دوی د نبی کریم ﷺ نوم اخستې وو او تپوس نې کړې وو. (۱)

قوله وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُتَكَيِّمٌ بَيْنَ ظَهْرَانِيهِمْ: او نبی کریم ﷺ ددوی په مینځ کښې ډډه لگولې وه او ناست وو.

ایا ډډه لگولو سره کیناستل د نبی کریم ﷺ عادت وو؟ نبی کریم ﷺ به عام طور باندې ډډه لگولو سره په امتیازی شان سره کیناستو. (۲) دلته ممکن ده چه څه داسې ضرورت راپېښ شوې وی چه نبی کریم ﷺ ډډه لگولې وی ددې نه علاوه، اتکاء، په بستر وغیره باندې اطمینان سره کیناستلو ته هم وائی. اگرکه ډډه نې نه وی لگولې حالاتکه عام طور باندې، اتکاء، نه دا معلومیږي چه سړې یو طرف ته مائل او ډډه وهونکې ناست دي. (۳)

قوله بَيْنَ ظَهْرَانِيهِمْ:

د، «بین ظهرا نیهم»، تحقیق: په «، ظهرا نیهم»، کښې به نون باندې فتحه ونیلې شی کسره صحیح نه ده. دا په اصل کښې «، بین ظهرا نیهم»، دي په دې کښې د الف او نون اضافه شوې ده. او، «بین ظهرا نیهم»، جوړ کړې شوې دي چه دا د «، بینهم»، په معنی کښې دي. لکه چه ونیلې شی. «أقام فلان بين ظهرائي قومه وبين ظهرا نیهم»، «أى: بینهم»، گویا لفظ د «، ظهرا»، مقحم دي. علامه زمخشری وائی. «وكان معنى التثنية فيه أن ظهراً منهم قدامه، وآخر وراءه، فهو مكنوف من جانيه»

بیا لکه څنگه چه په بعضو الفاظو کښې نسبت کولو سره، مبالغتاً او تاکیداً د الف او نون اضافه کولې شی. لکه د «، نفس»، په نسبت کښې «، نفسانی»، او د «، صیدل»، او «، صیدن»، (وهما اصول الأشياء وجواهرها) په نسبت کښې «، صیدلانی»، او «، صیدنانی»، ونیلې کیږي. دغه شان دلته هم د «، ظهرا»، نه پس د الف او نون اضافه کړې شوې ده. علامه زمخشری وائی. «هذا أصله، ثم كثر أی استعماله حتى استعمل في الإقامة بين القوم مطلقاً وإن لم يكن مكنوفاً» (۴)

(۱) عمدة القاری (۲۱۱۲)۔

(۲) لکه چه د سنن ابی داؤد روایت دي. ((كان رسول الله ﷺ يجلس بين ظهري أصحابه، فيجيئ الغريب فلا بدرى أيهم هو)) حتى يسأل...))۔

(۳) معالم السنن للخطابی (۲۶۵۱) کتاب الصلاة. باب فی المشرک یدخل المسجد)۔

(۴) الفائق للزمخشری (۴۱۱) والنهاية لابن الأثير (۱۶۶۳) وتاج العروس (۳۷۳۱۳)۔

فائده ددې روایت نه معلومه شوه. چه نبی کریم ﷺ به صحابه کرام و مؤمنان سره یوشان اوسیدو او ددې نه دا هم معلومه شوه. چه دخپلې اتباع په مینځ کښې مشرانو دپاره گنجانش (اجازت) شته. چه ډډه اووهی او کښی. (۱)

قوله: فَقُلْنَا هَذَا الرَّجُلُ الْأَبْيَضُ الْمَتَكِيُّ: مونږ اوونیل. چه دا سپین ښائسته بزرگ (محمد ﷺ) دې. چه ډډه نې لگولې ده.

د نبی کریم ﷺ رنګ مبارک دلته د ،، ابيض ،، نه مراد د چوني پشان سپین نه دې بلکه یو سپینوالې مراد دې. چه په هغې کښې د سوروالی گډون وی. (۲) ځکه چه په بعضو روایاتو کښې راغلی دی. «ولا بالابيض الامهق ولا بالادم» یعنی دوی نه خالص سپین رنګې وو او نه غنم رنګې وو. لکه چه د حارث بن عمیر په روایت کښې دی. «هو الامغر» ،، امغر ،، د ،، مفره ،، نه ماخوږ دې. مفره هغه سپینوالی ته وائی. چه په هغې کښې د سور رنګ گډون وی. لکه چه حمزه بن الحارث د ،، امغر ،، تفسیر بیان کړې دې. «هو الابيض المشرب بحمرة» (۳) دغه شان د نبی کریم ﷺ په صفت کښې نقل دی. «ابيض مشرب» (۴) چه ددې تفسیر امام اصمعی رحمته الله په «الذی فی بیاضه حمرة» سره کړې دې. (۵)

قوله: فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ يَا ابْنَ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ: دې سړی اوونیل. ای د عبدالمطلب خویه! دلته د ،، ابن ،، نه وړاندې حرف نداء محذوف دې. ،، کشمیهنی ،، په روایت کښې ،، یا ابن عبدالمطلب ،، دې. (۶)

د ،، ابن عبدالمطلب ،، وئیلو وجه: دې سړی نبی کریم ﷺ عبدالمطلب طرف ته ځکه منسوب کړو. چه تراوسه دوی لا پیدا شوی هم نه وو. چه ددوی پلار وفات شو. او ددوی پرورش نیکه او کړو. ددوی نیکه په عربو کښې مشهور وو. هم ددې شهرت په موقعه نبی کریم ﷺ د غزوه حنین په موقعه باندې فرمانیلې وو.

أنا البق لا كذب أنا ابن عبدالمطلب

(۱) فتح الباری (۱۵۰۱۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۱۱۱) و عمدة القاری (۲۱۱۲)۔

(۳) شمائل الترمذی. مع شرح المواهب اللدنیة للبیجوری (ص ۸) باب ماجاء فی خلق رسول الله ﷺ۔

(۴) فتح الباری (۱۵۱۱۱) و عمدة القاری (۲۱۱۲) و سنن النسائی الکبری (۶۳۱۲) کتاب الصیام. باب وجوب الصیام رقم (۲۴۰۴)۔

(۵) فتح الباری (۱۵۱۱۱) و سنن النسائی الکبری (۶۳۱۲)۔

(۶) شمائل ترمذی (ص ۱۸) باب ماجاء فی خلق رسول الله ﷺ۔

(۷) شمائل ترمذی (ص ۲۱)۔

(۸) فتح الباری (۱۵۱۱۱)۔

(۹) الروض الأنف (۲۸۹۱۲) و معالم السنن للخطابی (۲۶۶)۔

یعنی که داصل او دینی کمال په حیثیت سره اوکتلی شی. نو زه نبی یم. او که دنیوی فخر و نه کتل غواړي. نو د عبدالمطلب پشان د مشهور سردار خوښ یم. ددې نه معلومه شوه. چه د سړی خپل نیکه طرف ته نسبت کولو کښې هیڅ باک نشته.

قوله: فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَجَبْتُكَ: نبی کریم ﷺ هغه ته او فرمائیل زه اورم.

د «قد اجبتک» معنی د «قد اجبتک» ښکاره معنی دا جوړیږي. چه «ما تاته جواب درکړو» په دې باندې اشکال کیږي. چه اوسه پورې نبی کریم ﷺ جواب کوم خاڼې ورکړې دي. چه «قد اجبتک» ټی او فرمائیلې؟ ددې جواب دا دي. چه دلته «اجبتک» د «سمعتک» په معنی کښې دي. (۱) یعنې زه اورم. بعضې حضرات فرمائي. چه دا «انشاء اجابت» دي. (۲) یعنې گویا نبی کریم ﷺ د هغه د خطاب په جواب کښې «نعم» فرمائیلې دي.

حضرت شیخ الحدیث صاحب ﷺ فرمائي. چه په ابتداء کښې کله هغه «ایکم محمد» او وئیل. نو نبی کریم ﷺ او فرمائیل «خه دی؟» او ددې سره سره صحابه کرام وئیل او فرمائیل.

چه محمد ﷺ دا دي. نو ده دوباره او وئیل «یا ابن عبدالمطلب» په دې باندې نبی کریم ﷺ او فرمائیل. چه «ما تاته وړاندې جواب درکړې دي» نو گویا په دې صورت کښې دا کلمه د تنبیه نه ده. بلکه ددې نه اجابت حقیقی مراد دي. (۳)

بعضې حضرات وائي. چه نبی کریم ﷺ ته ددوی انداز کلام خوښ نشو. په دې وجه نبی کریم ﷺ «قد اجبتک» او فرمائیل. د مستقل جواب ورکولو ضرورت ټی اونه گنړلو. (۴) خو دا په ظاهره صحیح نه دي. ځکه چه د نبی کریم ﷺ د اخلاقو نه دا خبره لرې ده. والله اعلم.

قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنِّي سَأَلْتُكَ فَمَشَدُّ عَلَيْكَ فِي

السَّأَلَةِ: دې سړی نبی کریم ﷺ ته او وئیل. چه زه ستا نه یو څو سوالونه کوم. او (په انداز د

خبرو کښې) تاسو باندې سختی کونکې یم.

ددې سختی نه مراد قسم ورکول، او تپوس کول دي.

قوله: فَلَا تَجِدُ عَلَيَّ فِي نَفْسِكَ: تاسو پخپل زړه کښې ما باندې مه ناراضه کیږي.

د «وجد» د مصادر و لغوی تحقیق: ددې مصدر «وجد» دي. وئیلې شی «وجد علیه موجوداً:

فُضِيَ» «وجد» د باب «فرب» نه استعمالیږي. د مصادر و په اختلاف سره ددې معنی

مختلف کیږي. لکه چه وئیلې شی.

(۱) شرح الکرمانی (۱۷۱۲) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) تقریر بخاری شریف (۱۷۰۱۱) -

(۴) معالم السنن (۶۵۱۱) و شرح الکرمانی (۱۷۱۲) -

«وَجَدَ ضَالَّتَهُ بِهِ وَجَدَانًا» وَرَكَ شَوْي خِيز مَوْنَدَل..... «وَجَدَ مَطْلُوبَهُ وَجُودًا» مَطْلُوبُهُ خِيز حَاصِلُول.
 «وَجَدَ فِي الْحَزْنِ وَجَدًا» غَمَكِين كِيدَل..... «وَجَدَ فِي الْبَالِ وَجَدًا» بِضَم الْوَاوِ وَفَتْحُهَا وَكُسْرُهَا وَجَدًا
 مَالِدَارَه كِيدَل «وَجَدَ عَلَى فُلَانٍ مَوْجِدَةً» نَارَاضَه كِيدَل. (۱)

قوله: فَقَالَ سَلْ عَمَّا بَدَا لَكَ: نبی کریم ﷺ ورته او فرمانیل. څه چه دې زړه کښې راځي تپوس کوه.

قوله: فَقَالَ أَسْأَلُكَ بِرَبِّكَ وَرَبِّ مَنْ قَبْلَكَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ إِلَى النَّاسِ كُلِّهِمْ فَقَالَ اللَّهُ نَعَمْ: هغه او ونييل. چه زه تاسو ته د ستا د پروردگار او ستا نه د وړاندې خلقو د پروردگار قسم درکوم او تپوس کوم. چه آيا الله تعالى ته ټولو خلقو طرف ته رالیکلي يې؟ نبی کریم ﷺ او فرمانیل. او.

په تفصيل سره د قسم ورکولو وجه: دې سړی چه کوم (تفصيل سره) قسم ورکړو. دده په ذهن کښې دا وو. چه کله زه دا اووايم. چه زه ستا د رب، او دټول مخلوق کوم چه ستا نه وړاندې تير شوی دی. د هغوی دټولو د رب قسم درکوم. او تپوس کوم. نو که دا سړی غلط بياني کونکې وی. نو د لوڼې ذات د هيبت نه به اوپريری. او ژبه يې به گډه وډه شی. او يقيناً څه نه څه به دده په کلام کښې گډ وډې پيدا شی. او که رشتونې وی. نو بې پرې (په ډاډه زړه) به خبرې اوکړي. خو چونکه نبی کریم ﷺ رشتونې وو. په دې وجه نبی کریم ﷺ او فرمانیل. «اللهم نعم».

ورپسې د موسی بن اسماعيل په روايت (چه ددې تخريج امام مسلم ﷺ هم کړې دې) کښې دی. «أَتَاكَ رَسُولُكَ فَأَعْبَرْنَا أَلَاكَ تَزْعُمُ أَنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ أَرْسَلَكَ قَالَ صَدَقَ فَقَالَ فَمَنْ خَلَقَ السَّمَاءَ؟ قَالَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ، قَالَ فَمَنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالْجِبَالَ؟، قَالَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ، قَالَ فَمَنْ خَلَقَ فِيهَا الْمَنَافِعَ؟ قَالَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ، قَالَ فَبِالَّذِي خَلَقَ السَّمَاءَ وَخَلَقَ الْأَرْضَ وَلَقَّبَ الْجِبَالَ وَجَعَلَ فِيهَا الْمَنَافِعَ اللَّهُ أَرْسَلَكَ؟ قَالَ: نَعَمْ» (۲).

قوله: قَالَ أَتَشُدُّكَ بِاللَّهِ أَلَا اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ نُصَلِّيَ الصَّلَوَاتِ الْخَمْسَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ قَالَ اللَّهُ نَعَمْ: هغه او ونييل. زه تاته د الله تعالى قسم درکوم. چه آيا تاته الله تعالى حکم درکړې دې. چه په ورځ او شپه کښې پنځه مونهونه کوه؟ نبی کریم ﷺ او فرمانیل او!

قوله: قَالَ أَتَشُدُّكَ بِاللَّهِ أَلَا اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ نَصُومَ هَذَا الشَّهْرَ مِنَ السَّنَةِ قَالَ اللَّهُ نَعَمْ: هغه او ونييل. چه زه تاته د الله تعالى قسم درکوم. چه آيا الله تعالى حکم درکړې

(۱) مختار الصحاح (۷۰۹، ۷۱۰).

(۲) صحيح مسلم (۳۰۱۱، ۳۱) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام.

دې چه مونږ په کال کښې ددې (رمضان) مياشتې روژې نيسو؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل او!
قوله قَالَ أَشَدُّكَ بِاللَّهِ اللَّهُ أَمَرَكَ أَنْ تَأْخُذَ هَذِهِ الصَّدَقَةَ مِنْ أَغْنِيَانَا
فَتَقِيمَهَا عَلَى فَقْرَانَا فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ نَعَمْ: هغه
 اووئیل چه زه تاته د الله تعالی قسم درگوم چه ایا الله تعالی تاته حکم درکړې دې چه تاسو
 دا صدقه زمونږ د مالدارو نه راخلي او زمونږ په فقيرانو کښې نې تقسیم کړی؟ نبی
 کریم ﷺ او فرمائیل او!

ایا سرې خپل زکات پخپله نشی تقسیمولی؟ ابن التین رحمته الله د «ان تأخذ هذه الصدقة» نه دا
 استدلال کړې دې چه سرې خپل زکاة پخپله نشی تقسیمولی خو حافظ ابن حجر رحمته الله
 فرمائی: «وفيه نظر») ښکاره خبره ده چه دا استدلال کمزوري دې او مفهم مخالف، حجت
 نه دې.

صرف د «فقراء» د تخصیص وجه: بیا دلته یو وړوکې شان دا سوال کیږي چه د زکاة
 مصارف په قرآن کریم کښې اته بیان کړې شوی دی دلته صرف د «فقراء» ذکر دې؟ ددې
 جواب دا دې چه دلته د فقراء ذکر د غالب عنصر په طور شوې دې یا په دې وجه شوې
 دې چه د مالدارو په مقابله کښې د فقراء ذکر کولې شی. (۱)

بل ښار ته د زکاة منتقل کولو مسئله: دلته په دې خبره باندي هم استدلال شوې دې چه په نقل
 د زکاة کښې یو ښار نه بل ښار ته اوړل جائز نه دی ځکه چه دلته دا دی چه مالدارو نه
 واخستلې شی او ددوی په فقيرانو کښې تقسیم کړې شی. (۲)

① د شافعيه، مالکيه او جمهورو رحمته الله په نیز د اصح قول مطابق یو ښار نه بل ښار ته نقل
 کول جائز نه دی که یوکس ئې منتقل کړي نو زکاة به ادا کیږي او که نه؟ د مالکيه په نیز د
 اصح قول مطابق ادا کیږي او د شافعيه په نیز نه ادا کیږي البته که په دې ښار کښې د سره
 مستحقیق نه وی نو بل ښار ته منتقل کولو سره به زکاة ادا کیږي.

② د امام ابوحنیفه رحمته الله او ددوی د اصحابو او امام لیث بن سعد رحمته الله په نیز نقل کول جائز
 دی. (۴) «والتفصيل ان شاء الله سيأتي في كتاب الزكاة».

(۱) فتح الباری (۱۵۲۱۱)۔

(۲) عمدة القاری (۲۳۱۲)۔

(۳) أعلام الحديث للخطابي (۷۲۷۱۱) كتاب الزكاة، باب وجوب الزكاة، وقال النووي في شرحه لصحيح
 مسلم (۳۷۱۱) «كتاب الإيمان، باب الدعاء إلى الشهادتين وشرائع الإسلام.. وهذا الاستدلال ليس بظاهر، لأن
 الضمير في «فقرانهم» محتمل لفقراء المسلمين ولفقراء أهل تلك البلدة والناحية، وهذا احتمال أظهر»۔
 (۴) فتح الباری (۳۵۷۱۳) كتاب الزكاة، باب أخذ الصدقة من الأغنياء، وترد في الفقراء حيث كانوا، او
 اوگوری «مختصر اختلاف العلماء» (۴۸۵، ۴۸۴۱۱) رقم (۴۸۱) والمجموع شرح المذهب (۲۲۰۱۲، ۲۲۱)۔

قوله: فَقَالَ الرَّجُلُ آمَنْتُ بِمَا جِئْتُ بِهِ: دې سړی اوونیل چه تاسو کوم څه راوړلې

دی په هغې باندې زه ایمان راوړم. د حضرت ضمام رضی الله عنه حاضری په حالت د اسلام کښې شوې وه او که په حالت د کفر کښې؟ حضرت ضمام رضی الله عنه چه کله د نبی کریم صلی الله علیه و آله په بارگاه (دربار) کښې حاضر شو نو دغه وخت دې مسلمان شوې وو او که اوس د مسلمانیدو اعلان کوی؟ په دې کښې اختلاف دې.

① د امام بخاری او امام حاکم رحمهما الله رانې دا ده چه دې د وړاندې نه مسلمان شوې وو. د نبی کریم صلی الله علیه و آله په وړاندې هغه اعلان کوی او خبر ورکوی گویا ،، آمنت ،، داخبار دپاره دې. د انشاء ایمان دپاره نه دې. په دې وجه امام بخاری رحمهما الله په دې حدیث باندې باب قائم کړې دې. (باب القراءة والعرض على المحدث) گویا چه هغه مخکښې مسلمان شوې وو او اوس د اسلام دهغه شرايعو معلومات دپاره حاضر شوې دې. کوم چه هغه د وړاندې نه د نبی کریم صلی الله علیه و آله د قاصد نه حاصل کړی وو. (۱)

② امام حاکم رحمهما الله ددې حدیث نه د اوچت اسناد طلب کولو، سنت کیدو باندې استدلال کړې دې. چه دوی مخکښې د اسلام د شرايعو علم د نبی کریم صلی الله علیه و آله د قاصد نه حاصل کړو او په هغې دوی ایمان راوړو او بیا نبی کریم صلی الله علیه و آله ته د اسناد اوچتیدو دپاره راوړسیدو. (۲) قاضی عیاض رحمهما الله هم دې رانې ته ترجیح ورکړې ده. (۳)

د ،، زعم ،، نه د حضرت ضمام په عدم اسلام باندې استدلال او د هغې جواب: ③ ددې په مقابله کښې د بعضو حضراتو رانې دا ده چه دې د نبی کریم صلی الله علیه و آله په دربار کښې کله حاضر شو تر هغه وخته پورې مسلمان شوې نه وو. د نبی کریم صلی الله علیه و آله د تعلیماتو نه موثق (او یقیني) طور باندې خبریدو نه پس انشاء دایمان کوی. (۴) امام قرطبی رحمهما الله هم دې رانې ته ترجیح ورکړې ده. (۵) ځکه چه ددې روایت په بعضو طرقو کښې «زعم رسولك» الفاظ وارد شوی دی. (۶) او د اهل لغت تصریح کړې ده چه ،، زعم ،، غیر موثق قول ته وائی. (۷) نو گویا دوی د قاصد او مبلغ نه احکام د اسلام اوریدلی وو خو یقین نې نه وو کړې بلکه د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د تصدیق کولو ته پس ددوی یقین اوشو نو اوس دوی د ایمان راوړو اعلان کوی.

په دې باندې حافظ ابن حجر رحمهما الله فرمایلی دی چه ،، زعم ،، صرف د ،، غیر موثق به قول ،، دپاره نه دې. بلکه د ،، محقق قول ،، دپاره هم استعمالیږي. لکه څنگه چه ابو عمر زاهد په

(۱) فتح الباری (۱۵۲/۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲)۔

(۲) معرفة علوم الحديث (ص ۵، ۶)۔

(۳) فتح الباری (۱۵۲/۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲) وشرح الأبي على صحيح مسلم (۸۲۱۱)۔

(۴) المصدر السابق)۔

(۵) المصدر السابق)۔

(۶) كما في رواية صحيح مسلم (۳۱۱۱) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام)۔

(۷) تاج العروس (۳۲۴/۸) وفتح الباری (۱۵۲/۱)۔

«شرح فصیح ثعلب»، کښې تصریح کړې ده. هم دا وجه ده. چه امام سیبویه ځانې په ځانې
 «زعم الخلیل»، لیکي. حالانکه هغوی دا د احتجاج او استدلال په ځانې کښې لیکي. (۱)
 علامه عینی رحمته الله فرماني چه د «زعم»، حقیقی معنی «غیر موثق به»، قول دې او د
 «محقق قول»، په معنی کښې دا مجاز دې. چه ددې دپاره د قرینې ضرورت راځي. (۲)
 د امام ابوداؤد رحمته الله د ترجمه الباب نه هم دا معلومیږي. چه ددوی په نیز هغه «آمنت»، ونيو
 سره انشاء د ایمان کوی. د مخکښې نه مسلمان شوې نه دې راغلې. په دې وجه دوی په دې
 حدیث باندې «باب فی المشرک یدخل المسجد» عنوان قائم کړې دې. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه امام ابوداؤد رحمته الله طرف ته ددې رانې نسبت کول، د ترجمه
 الباب په بنیاد باندې مشتمل ده. ځکه چه ددې عنوان نه دا نشي اخذ کیدې. چه هغه
 مسلمان شوې نه وو. بلکه کیدې شي. چه د امام ابوداؤد ترجمه په دې خبره باندې مبنی
 وی. چه صحابو یو سرې جمات ته تللو باندې اوکتلو. او دا سوال ئې اونکړو. چه ته مسلمان
 ئې، او که کافر ئې. معلومه شوه. چه جمات ته د مسلمان پشان مشرک هم داخلیدې شي. (۴)
 خو د حافظ رحمته الله دا احتمال صحیح نه دې. ځکه چه امام بخاری رحمته الله په دې باب کښې ددې
 حدیث نه پس د دوو یهودیانو زناکارو قصې هم روایت کړې دی. (۵) لکه څنگه چه امام
 ابوداؤد رحمته الله د حدیث ضمام نه د خپلې دعوی استدلال کړې دې. چه غیر مسلم جمات ته
 داخلیدې شي. بعینه هم په دغه انداز ئې د روایت نه هم استدلال کړې دې. والله اعلم.
 علامه کرمانی رحمته الله د امام بخاری رحمته الله رانې ته ترجیح ورکړې ده. او فرمائیلي ئې دی. چه
 «آمنت»، د اخبار دپاره دې. او ددې تائید ددې خبرې نه کیږي. چه دوی د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د
 توحید د دلیل تپوس اونکړو. بلکه دا تپوس ئې اوکړو. چه ستاسو رسالت د ټولو دپاره عام
 دې او که نه دې؟ اودا چه شرائع د اسلام کوم کوم دی؟ که دوی د وړاندې مسلمان شوې
 وې. نو ددوی نه به ئې څه معجزه یا دلیل طلب کړې وې. (۶)
 د مقلد ایمان معتبر دې. هم ددې «آمنت»، نه امام قرطبی او ابن الصلاح رحمهما الله په دې
 باندې استدلال کړې دې. چه د مقلد ایمان معتبر دې. ځکه چه دوی د هیڅ معجزې مطالبه نه
 ده کړې. (۷) والله اعلم.

(۱) فتح الباری (۱۵۲/۱) -

(۲) عمدة القاری (۲۲۱۲) -

(۳) سنن أبی داؤد (۶۹۱۱) -

(۴) فتح الباری (۱۵۲/۱) -

(۵) سنن أبی داؤد (۷۰۱۱) کتاب الصلاة، باب فی المشرک یدخل المسجد -

(۶) شرح الکرماني (۱۸۱۲) -

(۷) شرح الأبی (۸۳۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲) -

قوله: وَأَنَا رَسُولٌ مِّنْ وَرَائِي مِنْ قَوْمِي وَأَنَا ضِمَامُ بْنُ ثَعْلَبَةَ أَخُو بَنِي سَعْدِ بْنِ

بَكْرِ: زه د خپل قوم قاصد (استازی) یم چه هغوی دلته نه دی راغلی. زه د بنی سعد بن بکر ضمام بن ثعلبه یم.

په حدیث باب کنبې د حج ذکر نشته. په دې روایت کنبې د حج ذکر نشته. علامه ابن التین رحمته الله فرمائی: چه حج نه وو فرض شوې. په دې وجه نې ددې ذکر اونکړو. (۱) خو ددوی دا خبره صحیح نه ده. غالباً په دې سلسله کنبې ددوی استناد د واقدی او محمد بن حبيب وغيره د قول نه دي. چه د ضمام بن ثعلبه رحمته الله راتگ په ۵۵ کنبې شوې وو. او دغه وخته پورې حج نه وو فرض شوې. (۲) مونږ ددې قول بطلان وړاندې تفصیل سره ذکر کړې دي.

علامه بدرالدین زرکشی رحمته الله فرمائی: چه د حج ذکر ځکه نه دي شوې. چه حج یو معروف او مشهور څیز وو. د شریعت ابراهیمی مطابق خلق په دې باندې عمل کونکي راروان دي. (۳) دا جواب هم ضعیف دي. ځکه چه دا څه ضروري خو نه ده. چه هر هغه څیز کوم چه په شریعت د ابراهیم رحمته الله کنبې موجود وی. په شریعت د مصطفی صلی الله علیه و آله کنبې دي هم هغه په پوره طریقه اومنلې شی.

صحیح جواب دا دي. چه دلته د رواتو د طرفه اختصار شوې دي. د بخاری شریف په راروان روایت کنبې، د صحیح مسلم په روایت کنبې، (۴) او د مسند احمد، (۵) مستدرک حاکم (۶) سنن دارمی (۷) او ابن اسحاق (۸) په روایت کنبې د حج ذکر موجود دي. والله اعلم.

تنبیه: حدیث باب په صحیح بخاری کنبې «اللیث بن سعد عن سعید بن ابی سعید المقهري، عن شريك بن عبد الله بن ابی نمر عن أنس بن مالك» نقل دي. بعینه هم دا سند اسماعیلی او ابن منده رحمهما الله هم ذکر کړې دي. (۹) خو امام نسائی رحمته الله دا روایت په پورته ذکر شوی روایت سره ذکر کولو سره په یو بل سند هم ذکر کړې دي. چه په هغې کنبې د ،، لیث بن سعد ،، او ،، سعید مقبری ،، په مینځ کنبې د ،، محمد بن عجلان ،، اضافه ده. گویا سند داسې دي. «اللیث عن محمد بن عجلان عن سعید....» (۱۰)

(۱) فتح الباری (۱۵۲۱۱) وعمدة القاری (۲۲۱۲)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) فتح الباری (۱۵۲۱۱)۔

(۴) صحیح مسلم (۳۰۱۱، ۳۱)۔

(۵) مسند احمد (۲۶۴۱۱)۔

(۶) المستدرک (۵۴۱۳) کتاب المغازی۔

(۷) سنن الدارمی (۱۷۳، ۱۷۲۱۱) کتاب الطهارة. باب فرض الوضوء والصلاة. رقم (۶۵۲)۔

(۸) السيرة النبوية لابن هشام بهامش الروض الأنف (۳۳۹۱۲)۔

(۹) فتح الباری (۱۵۰۱۱)۔

(۱۰) سنن النسائي الصغرى (۲۹۷۱۱) کتاب الصيام باب وجوب الصيام. رقم (۲۰۹۵)، وسنن النسائي الكبرى (۶۳، ۶۲۱۲) کتاب الصيام. باب وجوب الصيام. رقم (۲۴۰۳۰)۔

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه يا خو د نسائي دا روايت وهم دي. او د «البريد في متصل
 (۱) مسانيد» د قبيل ځني دي. يا به داسې اوونيلي شي. چه ليث مخکښې د محمد بن عجلان نه
 حديث واوريدو. روستو براه راست د سعيد مقبري نه ددي سماع حاصل شوه. (۱)
 د حديث باب تعلق په دي مقام کښې يو دويم اختلاف دي. چه اکثرو حضراتو دا حديث په
 «مسانيد انس بن مالك»، کښې ذکر کړې دي. او بعضو حضراتو دا په «مسانيد ابي
 هريره رحمته الله»، کښې نقل کړې دي. لکه چه د بغوي اونساني (۲) په يو طريق کښې «العارض بن
 عبيد الله بن عبيد الله بن عمر بن سعيد المقبري عن ابي هريره» او د ابن منده په يو طريق کښې
 «الفضاح بن عثمان بن سعيد المقبري عن ابي هريره» مذکور دي. (۳)

حافظ جمال الدين مزي رحمته الله په «مسانيد انس»، کښې کيدل محفوظ گرځولي دي. او د
 بخاري او جمهورو روايت ته يې ترجيح ورکړې ده. (۴)
 دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه په دي کښې يو خو دا احتمال موجود دي. چه
 سعيد مقبري د حضرت انس او حضرت ابو هريره رحمته الله دواړو حضراتو نه حديث اوريدلي
 وي. د دويم اختلاف منلو په صورت کښې به د «ليث»، طريق راجح وي. ددي
 ① رومبي وجه خو دا ده. چه «ليث أثبت الناس في سعيد المقبري» دي.

② او دويم «سعيد المقبري عن ابي هريره» يو مشهور او معروف طريق دي. ددي مخالفت د يو
 ضابط، متقن، او مثبت راوي د طرفه ممکن دي. دلته ليث ددي جاده معروفه (مشهور
 طريقې) مخالفت کړې دي. نو ددوي روايت به راجح وي. هم دا وجه ده. چه ابو حاتم رحمته الله د
 «الفضاح عن سعيد عن ابي هريره» طريق «وهم»، گرځوي. دغه شان امام دارقطني رحمته الله هم د
 «عبيد الله بن عمر، عبيد الله بن عمر، اوضاح بن عثمان عن سعيد المقبري عن ابي هريره» طرق وهم گرځولي
 دي. او د ليث طريق يې راجح گرځولي ده. (۵)
 حافظ رحمته الله فرماني. چه امام مسلم رحمته الله ددي ټولو اختلافاتو نه د بېچ کيدو دپاره دسره دا طريق
 پريخودو. او د «سليمان بن المغيرة عن ثابت عن انس» طريق سره يې روايت ذکر کړو. (۶)
 خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه په دي طريق کښې هم يوه خبره دا ده. چه دا روايت حماد
 بن سلمه هم د ثابت نه نقل کړې دي. خو د سليمان په شان د موصولاً نقل کولو په ځاني يې

(۱) فتح الباري (۱۵۰۱).

(۲) سنن النسائي الكبرى (۶۳۱۲) كتاب الصيام، باب وجوب الصيام رقم (۲۴۰۴).

(۳) فتح الباري (۱۵۰۱).

(۴) تحفة الأشراف (۴۸۰۹، ۴۸۱) رقم (۱۲۹۹۳).

(۵) فتح الباري (۱۵۰۱).

(۶) المصدر السابق.

مرسلًا نقل کړې دي. چونکه حماد بن سلمه «أثبت الناس في ثابت» دي په دې وجه ددوی روایت امام دارقطنی رحمته الله راجح ګرځولې دي. (۱)
خو دلته دا یاد ساتی: چه سلیمان بن المغیره هم د ثابت د خاصو اصحابو څنې دي. اگر چه حماد بن سلمه ددوی په مقابله کښې هم اثبت دي. (۲)
او د صفانی د تصریح مطابق د سلیمان روایت امام بخاری رحمته الله هم پخپل صحیح کښې ذکر کړې دي. (۳) چه دا ددوی په نیز د راجح کیدو دلیل دي. والله اعلم.

قوله: وَرَوَاهُ مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ وَعَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدٍ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ الْمُغِيرَةِ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهَذَا: دا حدیث

موسی او علی بن عبد الحمید «سلمان عن ثابت عن أنس عن النبي ﷺ» بالمعنى روایت کړې دي. د مذکورہ متابعاتو تخریج د موسی نه مراد موسی بن اسماعیل تبوذ دي. دا د امام بخاری رحمته الله شیخ دي. ددوی حالات د ، بدء الوحي ، ، خلورم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۴) ددوی دا روایت امام مسلم پخپل صحیح کښې (۵)، ابو عوانه رحمته الله پخپل صحیح کښې (۶)، او ابن منده رحمته الله پخپل ، کتاب الايمان ، کښې (۷) تخریج کړې دي.

د علی بن الحمید روایت د مؤلف په واسطه امام ترمذی رحمته الله پخپل سنن کښې (۸)، امام دارمی رحمته الله پخپل سنن کښې (۹)، او ابو عوانه رحمته الله پخپل صحیح کښې (۱۰) تخریج کړې دي.

قوله: علي بن عبد الحميد: دا علی بن عبد الحمید بن مصعب ازدي مغنی شیبانی کوفی دي. دده کنیت ابو الحسن دي. بعضو ابو الحسن کنیت بنودلي دي. (۱۱)

(المصدر السابق)۔

(۱) امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني. ((ما خالف حماد بن سلمة في ثابت فالقول قول حماد، قيل فسلیمان بن المغيرة عن ثابت؟ قال: سلمان بن ثابت وحماد أعلم الناس بثابت)) تهذيب الكمال (۲۶۷/۷) ترجمة حماد بن سلمة. وقال علي بن المديني: ((لم يكن في أصحاب ثابت أثبت من حماد بن سلمة. ثم بعده سليمان بن المغيرة....)) تهذيب الكمال (۷۲۱/۲) ترجمة سليمان بن المغيرة)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۳/۱)۔

(۳) كشف الباری (۴۳۳/۱)۔

(۴) صحيح مسلم (۳۰/۱) كتاب الإيمان، باب السؤال عن أركان الإسلام)۔

(۵) تغليق التعليق (۶۹۱/۲) وفتح الباری (۱۵۳/۱) وعمدة القاری (۲۳۱/۲)۔

(۶) المصدر السابق)۔

(۷) سنن ترمذی، كتاب الزكاة، باب ما جاء إذا أدبت الزكاة فقد قضيت ما عليك، رقم (۶۱۹)۔

(۸) سنن الدارمی (۱۷۱/۱) فاتحة كتاب الطهارة، باب فرض الوضوء والصلاة، رقم (۶۵۰)۔

(۹) تغليق التعليق (۷۰/۲)۔

(۱۰) تهذيب الكمال (۴۶/۲۱)۔

دوی د حفص بن صبیح، حماد بن سلمه، زهیر بن معاویه، سلیمان بن المغیره، شریک بن عبدالله او عبدالعزیز بن الماجشون رضی الله عنہم وغیره نه روایت کوی.

ددوی نه امام بخاری رحمته الله صرف په دې مقام کښې تعلیقاً دا روایت کړې دې. د امام بخاری رحمته الله نه علاوه ددوی نه احمد بن ابی خشمه، بشر بن موسی، عباس دوری، او محمد بن سعد رضی الله عنہم وغیره ډیر حضرات روایت کوی. (۱)

ابوحاتم، ابو زرعه او عجلې رضی الله عنہم ددوی توثیق کړې دې. (۲)

ابن واره رحمته الله فرماني: «کان من الفاضلین» (۳)

ابن سعد رحمته الله فرماني: «کان فاضلاً عموماً» (۴)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې. (۵)

حافظ ذهبی رحمته الله فرماني: «ثقة» (۶)

حافظ ابن حجر رحمته الله لیکي: «ثقة» (۷)

په ۲۲۲ هـ کښې ددوی وفات شوې دې. (۸) «رحمته الله تعالى رحمة واسعة»

د مذکورہ متابعتو تعلیقاً د تخریج کولو وجه: ددې حدیث متابعت او تعلیقاً راوړلو څه وجه ده؟ علامه کرمانی رحمته الله فرماني: چه ددې د ذکر فائده استشهاد ده. او د مخکنی روایت تقریت مقصود دې. (۹) لکه څنگه چه د متابعت نه اصل مقصود هم دا دې.

ایا امام بخاری رحمته الله سلیمان بن المغیره قابل د احتجاج نه گنړي؟ حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: چه په اصل کښې دلته سلیمان بن المغیره لره امام بخاری رحمته الله قابل د احتجاج نه دې گنړلي. په دې وجه ئې د تعلیق په صورت کښې ذکر کړې دې. (۱۰)

⑤ علامه عینی رحمته الله ددې پوره تردید کړې دې. او فرماني ئې دی: چه امام بخاری رحمته الله په «أبواب الستة» کښې ددوی د حدیث تخریج کړې دې. (۱۱) بیا د امام احمد بن حنبل رحمته الله په

(۱) د شیوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۴۶/۲۱، ۴۷)۔

(۲) تهذیب التهذیب (۳۶/۱۷)۔

(۳) تهذیب الکمال (۴۷/۲۱)۔

(۴) طبقات ابن سعد (۴۰۸/۶)۔

(۵) الثقات لابن حبان (۴۶۵/۸)۔

(۶) الکاشف (۴۳۱۲) رقم (۴۷۶۴)۔

(۷) تقریب التهذیب (۴۰۳) رقم (۳۹۴۱)۔

(۸) الکاشف (۴۳۱۲) رقم (۳۹۴۱)۔

(۹) شرح الکرماني (۱۹۱۲)۔

(۱۰) فتح الباری (۱۵۳/۱)۔

(۱۱) صحیح بخاری (۷۳/۱۱). کتاب الصلاة. ابواب سترة المصلی، باب یرد المصلی من مرّ بین یدیه، رقم (۵۰۹)

باره کښې فرمائی «ثبت ثبت، ثقة ثقة» ابن سعد رحمته الله فرمائی «ثقة ثبت»، امام شعبه رحمته الله دوی لره «سید اهل البصر» گرځولې دې. امام ابوداؤد طيالسي رحمته الله فرمائی «کان من خيار الناس» ارباب د اصول سته ددوی احادیث اخستی دي نو دا وینا څنگه صحیح کیدی شي چه امام بخاری رحمته الله دوی لره قابل د احتجاج نه دې گرځولې (۱)

خو دلته ددې خبرې لحاظ ساتل پکار دی چه حافظ ابن حجر رحمته الله چه دا فرمائی چه سليمان بن المغيرة ټې قابل د احتجاج نه دې گرځولې. دا ددوی د متکلم فيه يا مجروح کیدو په وجه نه دی بلکه په یوه بله وجه دی. هغه دا چه هم دا روایت د ثابت نه حماد بن سلمه هم روایت کړې دې. خو هغه دا د سليمان پشان موصولاً نه روایت کوی بلکه مرسلانې روایت کوی چونکه د سليمان په مقابله کښې حماد لره د ثابت په روایت کښې اثبت گنړې کيږي. په دې وجه امام بخاری رحمته الله د سليمان روایت اصلاً او احتجاجاً ذکر نکړو بلکه د تعليق په صورت کښې ټې ذکر کړې دې. امام دارقطني رحمته الله هم په دې بنياد باندې د حماد روایت ته د سليمان په روایت باندې ترجیح ورکړې ده. (۲)

شيخ الحديث مولانا محمد يونس مدظلهم فرمائی چه د علامه عيني رحمته الله اعتراض صحيح نه دې ځکه چه امام بخاری رحمته الله په «ابواب السترة»، کښې د سليمان روایت احتجاجاً او اصلاً نه دې تخریج کړې بلکه د يونس بن عبيد روایت سره ټې مقروناً ذکر کړې دې. خو حقیقت دا دې چه امام بخاری رحمته الله د سليمان روایت په بعضو مقاماتو کښې احتجاجاً او استدلالاً هم ذکر کړې دې. (۳) او په اکثر مقاماتو کښې ټې متابعتاً ذکر کړې دې. (۴) کوم ځانې ټې چه متابعتاً ذکر کړې دې. د هغې وجه دانه ده چه دا د امام بخاری رحمته الله د شرائطو مطابق نه دې. يا داچه په دوی باندې دچا څه قاذح (مجروح) کلام دې که داسې وي نو حافظ رحمته الله به په «هدى السارى»، کښې دوی هم ذکر کړې وي. کوم ځانې چه دوی متکلم

(۱) عمدة القاری (۲۳۱۲، ۲۴)۔

(۲) فتح الباری (۱۵۰۱۱، ۱۵۳)۔

(۳) لکه چه د صحيح بخاری (۷۳۸۱)، باب يرد المصلى من مر بين يديه.. رقم (۵۰۹) د «ابواب السترة» حديث په تشریح کښې حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی ((وقد قرن البخاری روايته (أى رواية يونس بن عبيد) برواية سليمان بن المغيرة، وتبين من إirاده أن القصة المذكورة فى رواية سليمان. لا فى رواية يونس، ولفظ المتن الذى ساقه هنا هو لفظ سليمان أيضاً لا لفظ يونس....)) ددې نه معلومه شوه چه د سليمان روایت د امام بخاری رحمته الله په نیز قابل د استدلال او احتجاج دې. لکه څنگه چه دلته کښې امام بخاری رحمته الله د سليمان په الفاظو باندې اعتماد کړې دې. والله اعلم۔

(۴) صحيح بخاری (۱۷۴۱۱) کتاب الجنائز، باب قول النبی صلی الله علیه وسلم «إنا بک لمحزونون» رقم (۱۳۰۳) و (۴۳۸۱۱) کتاب فرض الخمس، باب ما ذکر من درع النبی صلی الله علیه وسلم وعصاه... رقم (۳۱۰۸) و (۱۰۷۵۱۲) کتاب التمنى، باب ما يجوز من اللو، رقم (۷۲۴۱)۔

فيه راویان ذکر کړی دی. حالانکه هلته کښې نې ددوی هېڅ ذکر نه دې کړې. (۱) بلکه امام بخاری رحمه الله د مختلفو اغراضو دپاره ددوی روایت متابعتاً ذکر کړې دې. او دلته ددوی د روایت متابعتاً او تعلیقاً ذکر کولو وجه دا ده. چه د حماد بن سلمه د مرسل روایت په مقابل کښې د سلیمان روایت مرجوح دې.، کما سبق ذکر،، البته دلته دا اشکال کیږي. چه حافظ رحمه الله خو فرماني. چه امام بخاری رحمه الله د سلیمان روایت قابل د احتجاج نه دې گنړلي. حالانکه روستو دا روایت راوان دې. ددې جواب دا دې. چه د بخاری په نسخو کښې اختلاف دې. په عامو نسخو کښې ددې روایت تذکره نشته. البته حسن بن محمد صفانی رحمه الله فرماني. چه دا روایت په هغه نسخه کښې موجود دې. کوم چه د فربري په وړاندې اولوستلې شو. په کوم کښې چه د فربري خط موجود دې. (۲) چونکه په عامو نسخو کښې دا روایت موجود نه دې. په دې وجه په دې بنیاد باندې حافظ رحمه الله دا کلام کړې دې. والله اعلم.

د ضمام حدیث او د هغې ترجمه: حَدَّثَنِي مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ الْبَغِيدَةِ، قَالَ: ثنا ثَابِتٌ عَنْ أَنَسٍ (ع) قَالَ لَمِيتْنَا فِي الْقُرْآنِ أَنْ نَسْأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَانَ يُعْجِبُنَا أَنْ يَبَيِّنَ الرَّجُلُ مِنْ أَهْلِ الْبَاهِيَةِ الْعَاقِلَ فَيَسْأَلُهُ وَنَحْنُ نَسْتَعْمُ قَهْمًا رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْبَاهِيَةِ فَقَالَ: أَتَانَا رَسُولُكَ فَأَعْبَرَنَا أَنْكَ تَزْعُمُ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَرْسَلَكَ قَالَ صَدَقَ قَالَ فَمَنْ خَلَقَ السَّمَاءَ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ فَمَنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالْجِبَالَ، قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، قَالَ فَمَنْ جَعَلَ فِيهَا الْمَنَافِعَ؟ قَالَ: اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، قَالَ: فَمَا الَّذِي خَلَقَ السَّمَاءَ وَخَلَقَ الْأَرْضَ وَنَصَبَ الْجِبَالَ وَجَعَلَ فِيهَا الْمَنَافِعَ، اللَّهُ أَرْسَلَكَ قَالَ نَعَمْ قَالَ: دَعَمَ رَسُولُكَ أَنَّ عَلَيْنَا خَمْسَ صَلَوَاتٍ، وَرَكَاتٍ فِي أَمْوَالِنَا، قَالَ صَدَقَ قَالَ فَمَا الَّذِي أَرْسَلَكَ اللَّهُ أَمْرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ نَعَمْ قَالَ: دَعَمَ رَسُولُكَ أَنَّ عَلَيْنَا صَوْمَ شَهْرٍ فِي سَنَتِنَا قَالَ صَدَقَ قَالَ فَمَا الَّذِي أَرْسَلَكَ اللَّهُ أَمْرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ نَعَمْ قَالَ: دَعَمَ رَسُولُكَ أَنَّ عَلَيْنَا حَجَّ الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا قَالَ صَدَقَ قَالَ فَمَا الَّذِي أَرْسَلَكَ اللَّهُ أَمْرَكَ بِهَذَا؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ فَمَا الَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ لَا أَرِيدُ عَلَيْهِنَّ شَيْئًا وَلَا أَنْقُصُ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ صَدَقَ لَيَذْخُلَنَّ الْجَنَّةَ»

حضرت انس رضي الله عنه فرماني. چه مونږ خو په قرآن کښې د نبی کریم ﷺ نه د سوالاتو کولو نه منع کړې شوی وو. او مونږ به دا خوښول. چه د کلو د خلقو نه څوک هوښیار سرې راشي. هغه سوال او کړي. او مونږ واورو. نو د کلو والو نه یو سرې راغي. او وې وئیل. چه ستاسو یو قاصد

(۱) عقد الحافظ رحمه الله فی «هدی الساری». فصلاً مستقلاً. ساق فيه أسماء من طعن فيهم من رجال صحيح البخاری. و أجاب عن الاعتراضات. وميز من أخرج له منهم في الأصول أو في المتابعات. والاستشهادات. ثم عقب لذلك فصلاً في سياق من علق البخاری. شيئاً من احاديثهم ممن تكلم فيه. و إيراد أسمائهم مع الإشارة إلى أحوالهم. أنظر هدى السارى مقدمة فتح البارى (ص ۳۸۴-۴۵۹).

(۲) فتح الباری (۱۵۳۱).

(۳) قد سبق تخريجه في هذا الباب.

مونږ ته راغې هغه دا بیان کړل چه تاسو وایې چه الله تعالی تاسو لره رسول جوړ کړې او رالیکلې دې نبی کریم ﷺ او فرمائیل رشتیا ئې وئیلې دې بیا ئې اووئیل ښه آسمان چا جوړ کړې دې؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل الله تعالی (جوړ کړې دې) هغه اووئیل زمکه چا جوړه کړله او غرونه چا جوړ کړل؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل الله تعالی (جوړ کړل) وئیل ښه نو په دې کښې د فاندې خیزونه چا جوړ کړل؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل الله تعالی (جوړ کړل) هغه اووئیل بیا قسم دهغه ذات چا چه آسمان او زمکه جوړه کړله غرونه ئې اولگول په دې کښې ئې د فاندې خیزونه جوړ کړل الله تعالی تاسو رالیکلې یې؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل آو، بیا هغه اووئیل ستاسو قاصد اووئیل چه په مونږ باندې پنځه مونځونه دی او پخپلو مالونو کښې زکاة دې نبی کریم ﷺ او فرمائیل هغه رشتیا اووئیل بیا هغه اووئیل نو قسم دې د هغه ذات، چا چه تاسو رالیکلې آیا الله تعالی تاسو ته ددې خبرو حکم درکړې دې؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل آو، بیا هغه اووئیل چه ستاسو قاصد وائی چه په مونږ باندې ټول کال کښې یوه میاشت روژې دی؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل رشتیا وائی بیا هغه اووئیل قسم دهغه ذات، چا چه ته رالیکلې آیا الله تعالی تاته دا حکم درکړې دې؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل آو بیا ئې اووئیل ستاسو قاصد دا هم اووئیل چه په مونږه باندې حج دې یعنی په هغه کس باندې څوک چه هغه ځانې پورې د رسیدو لاره بیا مومی نبی کریم ﷺ او فرمائیل رشتیا ئې اووئیل بیا هغه اووئیل چه قسم دې دهغه ذات چا چه ته رالیکلې یې آیا الله تعالی تاته دا حکم درکړې دې؟ نبی کریم ﷺ او فرمائیل آو بیا هغه اووئیل چه قسم دې د هغه ځداني چا چه ته حق سره رالیکلې نه به په دې کارونو کښې څه زیاتوم نه به په دې کښې زه څه کمی کوم نبی کریم ﷺ او فرمائیل که دې رشتیا وائی نو ضرور به جنت ته ځی.

رجال الحديث

① موسی بن اسماعیل: دا ابوسلمه موسی بن اسماعیل تبو ذکی رضی الله عنه دې ددوی حالات د ،، بدء الوحی ،، د څلورم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۱)

② سليمان بن المغيرة: دا ابوسعید سليمان بن المغيرة القيسي البصري رضی الله عنه دې. (۲)
دوی د ثابت بنانی، حسن بصری، حمید بن هلال عدوی، سعید ابن ایاس جریری، محمد بن سیرین، ابو موسی هلالی، او د خپل پلار مغیره رضی الله عنه نه روایت کوی.
ددوی نه روایت کونکو کښې سفیان ثوری، ابو اسامه، بهز بن اسد، ابوداؤد، ابو عامر عقدی، عبدالسلام بن مطهر، عمرو بن عاصم، علی بن عبدالحمید المعنی، موسی بن اسماعیل تبو ذکی او یحي بن آدم رضی الله عنه وغیره حضرات دی. (۳)

(۱) کشف الباری (۴۳۱۱)۔

(۲) تهذيب الكمال (۶۹۱۱۲)۔

(۳) د شيوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۷۰۱۱۲) وسیر اعلام النبلاء (۴۱۷، ۴۱۸)۔

ايوب عليه السلام فرماني. «ليس أحد أحفظ لحديث حميد بن هلال من سليمان بن المغيرة»^(١)
 امام شعبه عليه السلام فرماني. «سليمان بن المغيرة سيد أهل البصرة»^(٢)
 امام ابو داود طيالسي عليه السلام فرماني. «كان خياراً من الرجال»^(٣)
 معلى بن منصور عليه السلام فرماني. «سألت ابن علقمة عن حفاظ أهل البصرة فذكر سليمان بن المغيرة»^(٤)
 عبدالله بن داود خريبي عليه السلام فرماني. «ما رأيتُ بالبصرة أفضل من سليمان بن المغيرة و مرحوم بن
 مهدي العوفي»^(٥)

امام احمد بن حنبل عليه السلام فرماني. «ثبت ثبت»^(٦)
 امام يحيى بن معين عليه السلام فرماني. «ثقة ثقة»^(٧)
 امام علي بن المديني عليه السلام فرماني. «لم يكن في أصحاب ثابت أثبت من حماد بن سلمة، ثم بعدة سليمان
 بن المغيرة، ثم بعدة حماد بن زيد»^(٨)
 امام ابن سعد عليه السلام فرماني. «كان ثقة ثبتاً»^(٩)
 امام نسائي عليه السلام فرماني. «ثقة»^(١٠)
 سليمان بن حرب عليه السلام فرماني. «حدثنا سليمان بن المغيرة الثقة الباصون»^(١١)
 عبدالله بن مسلم عليه السلام فرماني. «ما رأيتُ بصرياً أفضل منه»^(١٢)
 عثمان بن ابي شيبة عليه السلام فرماني. «هو ثقة»^(١٣)

(١) تهذيب الكمال (٧١١٢) -

(٢) المصدر السابق -

(٣) المصدر السابق -

(٤) المصدر السابق -

(٥) تهذيب الكمال (٧٢١١٢) -

(٦) المصدر السابق -

(٧) المصدر السابق -

(٨) المصدر السابق -

(٩) الطبقات (٢٨٠١٧) -

(١٠) تهذيب الكمال (٧٢١١٢) -

(١١) تهذيب التهذيب (٢٢١١٤) -

(١٢) المصدر السابق -

(١٣) المصدر السابق -

ابن خلفون د ابن نمیر او عجلې رحمهما الله نه ددوی توثیق نقلې کړې دي. (۱)
ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۲)

امام بزار رحمته الله فرماني: «کان من ثقات أهل البصرة» (۳)

د سليمان بن المغيرة رحمته الله وفات په سن ۱۶۵ هـ کښې شوې دي. (۴)، «رحمته الله تعالى رحمة واسعة» -

⑤ ثابت: دا مشهور تابعی بزرگ ابو محمد ثابت بن اسلم بنانی بصری رحمته الله دي. (۵)
دوی د حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن مغفل، حضرت عبدالله بن الزبير،
حضرت ابو بزره اسلمی، حضرت عمر بن ابی سلمه، او حضرت انس بن مالک رضي الله عنه نه
علاوه د شعيب بن محمد، عمرو بن شعيب، ابو العالیه رباحی، ابو رافع الصائغ، او
ابو عثمان نهدي رضي الله عنه وغيره نه روایت د حدیث کړې دي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې عطاء بن ابی رباح (وهو اکبر منه) قتاده، یونس بن عبید،
حمید الطویل، سليمان تيمی، عبدالله بن المثنی، سليمان الاعمش، حماد بن زید، حماد
بن سلمه، مبارک بن فضاله، معمر بن راشد او ابو عوانه وضاح بن عبدالله یشکری رضي الله عنه
وغیره حضرات دي. (۶)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماني: «ثابت يثبت في الحديث، وكان يقيم وقاتلة كان يقيم وكان أذكر، وكان
محدثاً من الثقات بالأمم من صحيح الحديث» (۷)

امام عجلې رحمته الله فرماني: «ثقة رجل صالح» (۸)

امام نسائي رحمته الله فرماني: «ثقة» (۹)

امام ابو حاتم رحمته الله فرماني: «أثبت أصحاب أنس»، الزهري، ثم ثابت ثم قتادة» (۱۰)
ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۱۱)

(۱) المصدر السابق -

(۲) الثقات لابن حبان (۳۹۰/۱۶) -

(۳) تهذيب التهذيب (۲۲۱/۱۴) -

(۴) سير أعلام النبلاء (۴۱۹/۱۷) -

(۵) تهذيب الكمال (۳۴۲/۱۴) -

(۶) د شبوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۳۴۳/۱۴-۳۴۶) وسير أعلام النبلاء (۲۲۰/۱۵، ۲۲۱)

(۷) تهذيب الكمال (۳۴۶/۱۴) وسير أعلام النبلاء (۲۱۱/۱۵، ۲۲۲) -

(۸) تهذيب الكمال (۳۴۷/۱۴) وسير أعلام النبلاء (۲۲۲/۱۵) -

(۹) المصدر السابق -

(۱۰) المصدر السابق -

(۱۱) الثقات لابن حبان (۸۹/۱۴) -

ابن سعد رحمته الله فرماني: «كان ثابت ثقة في الحديث مأموناً»^(١) ددي ټولو توثيقاتو باوجود ابن عدی رحمته الله ددوی تذکره په ،، الکامل ،، کښې کړې ده. اگرچه ددوی توثیق ئې هم کړې دې. لکه چه فرماني: «ثابت البناني من تايهي اهل البصرة و زهادهم و محدثيهم، وقد كتب من الأئمة والثقات من الناس، وأروى الناس عنه حماد بن سلمة، و ماهو لا ثقة صدوق، و أحاديثه أحاديث صالحة مستقيمة، إذا روى عنه ثقة، وله حديث كثير، وهو من ثقات المسلمين، و ما وقع في حديثه من النكرة فليس ذاك منه، إنما هو من الراوى عنه، لأنه قد روى عنه جماعة ضعفاء و مجهولون»^(٢) کذا فی الأصل، و الصواب: مجهولون و إنما هو في نفسه إذا روى عن هو فوقه من مشايخه، فهو مستقيم الحديث، ثقة»^(٣) حافظ ذهبی رحمته الله په ابن عدی رحمته الله باندې د خپلې ناراضگۍ اظهار کړې دې. په دې خبره چه دوی د ثابت البناني ذکر په ،، الکامل ،، کښې کړې دې. لکه چه دوی فرماني: «ثابت بن أسلم البناني، ثقة بلامدافعة، كبريا القدر، تناكر ابن عدی بذكره في الکامل»^(٤) او هم دوی فرماني: «ما أذكر الآن ما تعلق به ابن عدی في إيراد هذا السيد في كامله، بل ذكر قول يحيى القطان: عجب من ايوب يدم ثابتاً لا يكتب عنه»^(٥) په آخر کښې دوی فرماني: «و ثابت ثابت كراسه، و لولا ذكر ابن عدی له ما ذكرته»^(٦) البته د امام يحيى بن سعيد القطان رحمته الله نه چه كله تپوس او کړې شو. چه په ثابت او حميد کښې کوم يو د حضرت انس رضي الله عنه نه په روايت کولو کښې ،، اثبت ،، دې؟ نو وې فرمائيل. چه ثابت مختلط شوې وو. او حميد دوی ،، اثبت ،، او گرځولو. ^(٧) خو ددې دا مطلب نه دې. چه د امام يحيى القطان په نيز ثابت بناني رحمته الله قابل د احتجاج پاتې نشو. هغه صرف دا نه چه قابل د احتجاج دې. بلکه دوی ته په ايوب باندې تعجب دې. چه هغه د ثابت بناني نه حديث نه ليکي. ^(٨)

بيا ابوبکر البرديجي رحمته الله فرماني: چه شعبه، حماد بن، سليمان بن المغيرة کوم چه ثقات دي. که دا حضرات ،، ثابت عن انس ،، سره روايت کوي. نو روايت به صحيح وي. «ما لم يكن الحديث مضطرباً»^(٩) معلومه شوه. چه دې حضراتو د اختلاط نه وړاندې د ثابت نه روايت

(١) الطبقات لابن سعد (٢٣٣١٧) _

(٢) الکامل لابن عدی (١٠١١٢) _

(٣) میزان الاعتدال (٣٦٢١١) _

(٤) میزان الاعتدال (٣٦٢١١) _

(٥) میزان الاعتدال (٣٦٣١١) _

(٦) تهذيب التهذيب (٣١٢) _

(٧) الکامل (١٠٠١٢) میزان الاعتدال (٣٦٢١١) _

(٨) تهذيب التهذيب (٣١٢، ٤) _

اخستې دي. (که اختلاف او منلي شي). والله اعلم.
د حضرت بناني عليه السلام عبادت او تلاوت سره شوق ثابت بناني عليه السلام د خپلې زمانې ډیر لوني عابد تیر شوي دي. په صوم دهر (ټول عمری روژو) باندې عمل کونکې وو. او په شپه ورځ کښې به نې یو قرآن کریم ختمولو. (۱)

حضرت انس رضي الله عنه فرماني: «ان للخير اهلاً وان ثابتاً هذا من مفاتيح الخير» (۲)

د ثابت بناني عليه السلام وفات په ۱۲۷ هـ کښې اوشو. (۳)، عليه السلام تعال رحمة واسعة، _

⑦ حضرت انس رضي الله عنهما الله: د حضرت انس بن مالك رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کښې د «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوي دي. (۴)

تنبيه: مونږه اوس لږ وړاندې ونيلي دي. چه دا حديث د بخاري شريف په اکثرو نسخو کښې نشته. حافظ ابن حجر رحمته الله ليکلي دي. چه دا حديث په بغدادی نسخه کښې موجود دي. د کرم صحيح چه علامه ابو محمد بن الصغاني لغوی رحمته الله د ابو الوقت د شاگردانو نه اوریدلې ده. او د یو څو نسخو سره نې مقابله کړې وه. علامه صغاني رحمته الله هلته حاشیه کښې ليکلي دي. «هذا الحديث ساقط من النسخ كلها إلا في النسخة التي قرئت على الفهرري صاحب البخاري وعليها خطه» حافظ رحمته الله فرماني: «، بزه چه د څومره نسخو نه خبریم. په هغې کښې یوه نسخه کښې هم نشته.»، والله اعلم بالصواب، _ (۵)

د حديث شريف تشریح د رومي حديث په ضمن کښې شوي ده. او ترجمه الباب سره ددې مطابقت بالکل واضح دي.

٤- باب ما يُدْكَرُ فِي الْمُنَاوَلَةِ وَكِتَابِ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالْعِلْمِ إِلَى الْبُلْدَانِ
وَقَالَ أَنَسُ بْنُ عُمَارٍ الْمَصَاحِفُ قُبِعَتْ بِهَا إِلَى الْأَفَاقِ [ر: ٢٤٠٠] وَرَأَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ
وَيَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ وَمَالِكُ ذَلِكَ حَازِراً وَاحْتَجَّ بَعْضُ أَهْلِ الْحِجَازِ فِي الْمُنَاوَلَةِ بِحَدِيثِ النَّبِيِّ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيْثُ كَتَبَ لِأَمِيرِ السَّرِيَّةِ كِتَاباً وَقَالَ لَا تَقْرَأْهُ حَتَّى تَبْلُغَ مَكَانَ كَذَا
وَكَذَا فَلَمَّا بَلَغَ ذَلِكَ الْمَكَانَ قَرَأَهُ عَلَى النَّاسِ وَأَخْبَرَهُمْ بِأَمْرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
ما قبل سره مناسبت او د ترجمه الباب مقصد امام بخاري رحمته الله د استاذانو نه د روایت کولو وړاندې دوه طریقې بیان کړې وې.

(۱) سیر اعلام النبلاء (۲۲۴/۵) والکاشف (۲۸۱/۱) رقم (۶۸۱) _

(۲) تهذيب الكمال (۳۴۷/۴) _

(۳) الكاشف (۲۸۱/۱) رقم (۶۸۱) _

(۴) كشف الباری (۴۱۲) _

(۵) فتح الباری (۱۵۳/۱) _

① یو ،، قراة الشيخ على التلميذ ،، چه دا نې د «باب قول السحدث حدثنا...» پاندي اشاره ذکر کړې دي.

② دويم ،، قراة التلميذ على الشيخ ،، چه دا نې په تيرشوی باب کښې صریحاً ذکر کړې دي. ددې نه پس دوه طريقې نورې هم ذکر کوي:

① یو ،، مناو له ،، ② او دويم ،، مکاتبه ،،

د مناو له د ابحاثو خلاصه ،، مناو له ،، دا ده. چه استاذ خپل تصنيف يا خپل مرويات يو کس ته ورکړي. او دا اوواني. چه دا زما روايات دي. بيا ددې نه پس ددې دوه قسمونه دي. ① مقرون بالاجازة ② مجردة عن الاجازة. که مقرون بالاجازة وي. نو بالاتفاق ددې نه روايت کول جائز دي. البته په دې کښې معمولی شان اختلاف دي. چه د ،، مناو له مقرونه بالاجازة ،، درجه د ،، سماع من الشيخ ،، برابر ده او که کمه ده؟

د دويم قسم ،، مجردة عن الاجازة ،، په باره کښې د يو جماعت نه منقول دي. چه په دې صورت کښې روايت کول جائز دي. حالانکه بعضې حضرات په دې صورت کښې د روايت کولو اجازت نه ورکوي. بيا یو ،، مناو له ،، ده. چه ددې تشریح پورته بيان کړې شوه. او يو دي ،، عرض المناو له ،، چه شاگرد د شيخ مرويات واخلې. او شيخ ته نې اوبناني. شيخ غور او فکر اوکړي. او دهغې توثيق اوکړي. چه او دا زما مرويات دي. دا ته روايت کولې شي.

دغه شان په دې خبره کښې هم اختلاف دي. چه د مناو له په طريق سره د حاصل کړې شوو احاديثو ادا کولو دپاره به مطلقاً د څه تقيد نه بغير د اخبار استعمال کولې شي. يا دا چه د مناو له تقيد به کيږي. دا ټول مباحث د ،، باب قول السحدث حدثنا... ،، لاندې تفصيل سره بيان شوی دي. ،، فراجع ان شئت ،،

د مکاتبه د ابحاثو خلاصه: د مکاتبه صورت دا دي. چه شيخ خپل روايات يا خپل تصنيف شاگرد ته ليکلي ور اوليگي. (۱)

بيا ددې دوه قسمونه دي: ① مقرونه بالاجازة ② مجردة عن الاجازة. (۲)

مقرونه بالاجازة خو بالاتفاق معتبر ده. او دا په حکم کښې د مناو له مقرونه بالاجازة پشان دي. (۳) البته په ،، مجردة عن الاجازة ،، کښې اختلاف دي. لکه چه ايوب سختياني، منصور بن المعتمر، ليث بن سعد، ابو حامد اسفرائيني، محاملي، صاحب محصول او ابوالمظفر سمعاني رحمهم الله وغيره د دې د معتبر کيدو قائل دي. او سيف آمدی رحمهم الله فرمائي. چه د اجازت نه بغير محض د کتاب په ذريعه روايت معتبر نه دي. د صاحب الحاوي الكبير علامه ابو الحسن الماوردی رحمهم الله هم دا رائي ده. او د ابو الحسن بن القطان په نيز کتابت مجردة د

(۱) مقدمه ابن الصلاح (ص ۱۷۳) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) مقدمه ابن الصلاح (ص ۱۷۴) -

منقطع په حکم کښې دې. (۱) خو حافظ ابن الصلاح او ددوی متبعینو د مجوزینو رانې راجع گرځولې ده. (۲)

بیا د مکاتبت په ذریعه د حاصل شوو روایاتو اداکولو دپاره په دواړو طریقو گنجائش شته. که مطلقاً وی. اوکه ،، حدثنا ،، او ،، اخبرنا ،، وائی او یا د کتابت قید اولگوي. حافظ ابن الصلاح رحمته الله مقید ونیل، راجع گرځولی دی. (۳)

مناوله مقرونه بالاجازت، او مکاتبه دواړه برابر دی اوکه متفاوت دی؟ د اصول حدیث دعايمانو په دې کښې اختلاف دي. چه مناوله مقرونه بالاجازة، او مکاتبه مقرونه بالاجازة دواړه په درجه کښې برابر دی اوکه نه، یو ته په بل باندې ترجیح حاصل ده؟ خطیب بغدادی رحمته الله فرمائی. چه مناوله ته ترجیح حاصل ده. خکه چه شیخ تلمیذ ته بالمشافهه اجازت ورکوي. (۴)

او د امام بخاری رحمته الله رانې دا معلومیږي. چه دواړه برابر دی. خکه چه دواړه نې په یو باب کښې ذکر کړي دی. (۵)

خو یاد ساتئ. چه مناوله ته که مشافهة (رو برو) خصوصیت حاصل وی. نو مکاتبه ته هم دا امتیاز حاصل دي. چه شیخ مکتوب الیه (شاگرد) ته قصداً خپل روایات ورکوي. (۶) هم دا خصوصیت اگرچه په مناوله کښې هم شته. خو چونکه په مناوله کښې هر څنگه کتاب ورکول داخل دی. ضروري نه ده. چه د محدث خپل تصنیف وی. خو په مکاتبه کښې محدث عام طور باندې خپل روایات لیکلې ورکوي. په دې وجه دي ته دا امتیاز حاصل دي.

قوله: وَقَالَ أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ نَسَخَ عُمَانُ بْنُ عَفَانَ الْمَصَاحِفَ فَبَعَثَ بِهَا

إِلَى الْأَفَاقِ: حضرت انس رضي الله عنه فرمائی. چه حضرت عثمان رضي الله عنه مصاحف نقل کړل. او دا نې په مختلفو اطرافو کښې اولیگل.

د حضرت انس رضي الله عنه د مذکوره تعلیق تخریج: د حضرت انس رضي الله عنه مذکوره تعلیق امام بخاری رحمته الله په کتاب المناقب کښې اجمالاً او په کتاب فضائل القرآن کښې اجمالاً او تفصیلاً ذکر کړې دي. (۷)

د حضرت انس رضي الله عنه د مذکوره روایت خلاصه: ددې روایت خلاصه دا ده. چه حضرت حذیفه بن

(۱) فتح المغیث للعراقي (۲۲۳) وفتح المغیث للسخاوی (۵۱۳-۸).

(۲) مقدمة ابن الصلاح (۱۷۴) وفتح المغیث للعراقي (۲۲۴).

(۳) المصدر السابق.

(۴) فتح المغیث للسخاوی (۲۱۳).

(۵) فتح الباری (۱۵۴/۱).

(۶) فتح المغیث للسخاوی (۲۱۳).

(۷) صحیح بخاری (۴۹۷/۱) کتاب المناقب، باب نزل القرآن بلسان قریش، رقم (۳۵۰۶) و (۷۴۵۱۲) کتاب فضائل القرآن، باب نزل القرآن بلسان قریش والعرب، رقم (۴۹۸۴) و (۴۹۸۷).

ایمان عليه السلام (چه دوی د آرمینیه او آذربایجان په علاقه کښې جهاد کښې شریک وو) دا اوکتل چه خلق د قرآن کریم په قرامت کښې اختلاف کوی او ددې نه د سختې فتنې خطر ده. نو هغه حضرت عثمان رضی الله عنه ته حاضر شو او خپله خطر ده ئې دهغوی په وړاندې ښکاره کړله. حضرت عثمان رضی الله عنه د معاملې په اهمیت باندې پوه شو او حضرت حفصه رضی الله عنها ته ئې پیغام ولیکلو چه تاسو سره کومې صحیفې دی. هغه راولیگه چه مونږ ئې نقل کړو ستاسو نسخه به مونږ واپس در اولیگو.

ددې نه پس ئې حضرت زید بن ثابت، حضرت عبدالله بن الزبیر، حضرت سعید بن العاص، او حضرت عبدالرحمن بن الحارث بن هشام رضی الله عنه ته د مصاحفو د نسخ (لیکلو) حکم ورکړو. چه کوم ځانې کښې د باقی دریو وارو حضراتو او په حضرت زید بن ثابت رضی الله عنه کښې اختلاف شی. هلته به د قریشو خبرې ته ترجیح وی. ځکه چه قرآن کریم د قریشو په ژبه باندې نازل شوې دې. د مصاحفو د نقل کولو کار چه مکمل شونو ددې نه پس ئې حضرت حفصه رضی الله عنها ته ددوی نسخه واپس ولیکله. (۱) او کومې نسخې چه نقل کړې شوې وې. هغه نسخې ئې د حکومت اطرافو ته ولیکلې.

حضرت عثمان رضی الله عنه ټولې څومره نسخې تیار کړې وې؟ او کوم کوم ځانې ته ئې لیکلې وې؟ حضرت عثمان رضی الله عنه ټولې څومره نسخې تیار کړې وې؟ مشهوره دا ده. چه پنځه نسخې وې. (۲) ابن ابی داؤد د حمزة الزیات نه نقل کړی دی. چه دا ټولې څلور نسخې وې. (۳) کوفې، بصرې او شام طرف ته یوه یوه نسخه اولیگلې شوه. او یوه نسخه حضرت عثمان رضی الله عنه خپل ځان سره مدینه منوره کښې کیخودله. (۴) ابن ابوداؤد د ابوحاکم سجستانی نه نقل کړی دی. چه ټولې اووه نسخې تیار کړې شوې وې. یوه مکه مکرمې ته اولیگلې شوه. یوه شام ته، یوه یمن ته، یوه بحرین ته، یوه بصرې ته، او یوه کوفې ته اولیگلې شوه. او یوه نسخه دوی د ځان سره په مدینه منوره کښې اوساتله. (۵)

ددې واقعي نه دلته امام بخاری رحمه الله دمکاتبت په صحت باندې استدلال کړې دې. چه حضرت عثمان رضی الله عنه قرآن کریم اولیکلو او د حکومت اطرافو ته ئې اولیکلو او خلقو په دې باندې اعتماد اوکړو. (۶)

یو اشکال او دهغې جواب خو دلته اشکال کیږی. چه قرآن کریم خو د الله تعالی کلام دې او ددې د ثبوت دپاره تواتر او قطعیت پکار دې. او دلته ئې حضرت عثمان رضی الله عنه د خپلو

(۱) صحیح بخاری (۷۴۵/۲) کتاب فضائل القرآن، باب نزل القرآن بلفه قریش والعرب، رقم (۴۹۸۷)۔

(۲) الإتيان في علوم القرآن (۶۰۱۱) النوع الثامن عشر في جمعه و ترتيبه، وفتح الباری (۲۰۱۹) کتاب فضائل القرآن، باب جمع القرآن۔

(۳) کتاب المصاحف لابن أبي داؤد (۲۴۱۱۱) ما كتب عثمان رضی الله عنه من المصاحف رقم (۱۱۵)۔

(۴) البرهان في علوم القرآن للزركشي (۲۴۰۱۱) نقلاً من المقنع للداني۔

(۵) کتاب المصاحف (۲۴۲۱۱) رقم (۱۱۶)۔

(۶) فتح الباری (۱۵۴۱۱)۔

قاصدانو او سفیرانو په ذریعه لیکنی. نو د قرآن کریم په ثبوت کښې تواتر پاتې نشو؟
جواب: ددې جواب دا دی. چه د قرآن کریم، قرآنیت خو متواتر وو. البته صورت د کتابت خبر
 واحد سره ثابتېږي. (۱) خو روستو د صحابه کرامو په دې باندې اتفاق اوشو. او دا مسئله
 هم مجمع علیه شوه. په دې وجه قراء حضرات لیکنی. چه د مصحف عثمانی د رسم (لیکلی
 خلاف د لیکلو گنجائش نشته. (۲)

دلته دا هم ممکن ده. چه ددې واقعي نه مناو له باندې هم استدلال او کړې شی. ځکه چه
 حضرت عثمان رضی الله عنه په اطراف عالم کښې، دکومو خلکو په ذریعه مصحفونه لیکلي
 وو. بهر حال د هغوی په لاس کښې نې ورکړی وو. نو مناو له هم اوموندلې شوه. او په لاس
 کښې ددې دپاره ورکړی وو. چه لارشی. چه دوی بیان کړی. چه حضرت عثمان رضی الله عنه د قرآن پاک
 نسخه را لیکلي ده.

قوله: وَرَأَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ وَيَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ وَمَالِكُ بْنُ أَنَسٍ ذَلِكَ جَاءَ:

عبدالله بن عمر، يحيى بن سعيد، او مالک درې واره حضرات مکاتبه او مناو له ته جائز وائی.
 عبدالله بن عمر نه څوک مراد دي؟ علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائی. چه دلته عبدالله بن عمر بن
 حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب عمری مدنی مراد دي. لکه چه دوي فرمائی. چه عبدالله
 بن عمر فرمائی. «کنْتُ أرى الزهري يأتيه الرجل بالكتاب لم يقرأ عليه ولم يقرأ عليه فيقول: أرويه عنك؟
 فيقول نعم، وقال: ما أخذنا نحن ولا مالك عن الزهري (الاعيضاً)» (۳)

بعينه هم دا خبره علامه عيني رحمته الله علیه هم لیکلي ده. (۴)
 حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی. چه ما هم عبدالله بن عمر عمری گنړلو. او هم ددې مطابق مې په
 تعليق التعليق کښې روايت تخريج کړې دي. (۵) خو بيا دا قرينه راغله. چه دلته نې دوی د

(۱) المصدر السابق.

(۲) قال أشهب: سئل مالك، هل يكتب المصحف على ما أحدثه الناس من الهجاء؟ فقال: لا، إلا على الكتبه
 الأولى. رواه الداني في المقنع، ثم قال: ولا مخالف له من علماء الأمة وقال في موضع آخر: سئل مالك عن
 الحروف في القرآن مثل الواو، والألف، أترى أن يغير من المصحف إذا وجد فيه كذا لك؟ قال: لا، قال
 ابو عمرو: يعني الواو والألف المزيدين في الرسم المعدومتين في اللفظ نحو «أولوا»، وقال الإمام أحمد: يحرم
 مخالفة خط مصحف عثمانی في واو، أو ياء، أو الف، أو غير ذلك، وقال البيهقي في شعب الإيمان، من
 يكتب مصحفاً فينبغي أن يحافظ على الهجاء الذي كتبوا به تلك المصاحف ولا يخالفهم فيه ولا يغير ما
 كتبوه شيئاً، فإنهم كانوا أكثر علماً وأصدق قلباً ولساناً، وأعظم أمانة، فلا ينبغي أن نظن بأنفسنا استدراكاً
 عليهم.. الإتيان (۱۶۶، ۱۶۷) النوع السادس والسبعون في مرسوم الخط و آداب كتابته، وانظر البرهان في
 علوم القرآن (۳۷۹، ۳۸۰).

(۳) شرح الكرمانی (۲۰۱، ۲۱).

(۴) عمدة القاری (۲۵۱۲).

(۵) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په فتح الباری (۱۵۴۱) کښې دا ذکر کړی دی. چه [بقیه حاشیه په بل مخ...

یحیی بن سعید نه وړاندې ذکر کړی دی. ددې تقدیم نه معلومه شوه. چه دلته د عمری نه علاوه بل څوک مراد دی. ځکه چه یحیی بن سعید، د عمری نه د عمر او مرتبې هر لحاظ سره اوچت دی. (۱)

حافظ رحمته الله علیه فرمائی. چه ما تتبع (او لتون) او کړو. خو د حضرت عبدالله بن عمر بن الخطاب نه صراحت سره هیڅ روایت ملاو نشو. البته ابن منده رحمته الله علیه دامام بخاری رحمته الله علیه په واسطې سره د ابو عبدالرحمن حبلی رحمته الله علیه نه نقل کړی دی. «أنه أن عبدالله بكتاب فيه أحاديث، فقال: أظنني هذا الكتاب فما عرفت منه أثره، ومالم تعرفه أمه.....» (۲)

حافظ رحمته الله علیه فرمائی. چه دلته، عبدالله، مطلق دی. چه په دې کښې دا احتمال هم شته. چه عبدالله بن عمر بن الخطاب رحمته الله علیه وی. ځکه چه ابو عبدالرحمن حبلی د عبدالله بن عمر بن الخطاب رحمته الله علیه نه هم روایت کوی. دا امکان هم شته. چه حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رحمته الله علیه وی. ځکه چه حبلی د حضرت عبدالله بن عمرو رحمته الله علیه نه روایت کولو کښې مشهور دی. (۳) خو علامه عینی رحمته الله علیه په یو څو وجو سره د حافظ رحمته الله علیه رد کړې دی. ① رومبې وجه دوی دا بیان کړې ده. چه د عبدالله بن عمر د تقدیم نه دلته دا چرته لازمېږي. چه دا عبدالله بن عمر عمری نه وی. ددې لزوم دپاره دلیل پکار دی. (۴)

خو حافظ رحمته الله علیه په، انتقاض الاعتراض، کښې ددې دا جواب ورکړې دی. چه انتفاء د لزوم نه دا ضروری نه ده. چه د قرینې کیدو باوجود لزوم ثابت نه وی. او دلته قرینه موجود ده. ځکه چه تقدیم په اهتمام د شان باندې دلالت کوی. او ښکاره ده. چه اهتمام به د اسن (مشر) او اوثق وی. (۵) نو ښکاره دا ده. چه دلته کوم، عبدالله بن عمر، مذکور دی. ددې نه به عبدالله بن عمر بن الخطاب مراد وی.

علامه عینی رحمته الله علیه دویم اعتراض دا کړې دی. چه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دا وینا هم صحیح نه ده. چه د حبلی د قول، «أنه أن عبدالله»، نه مراد، عبدالله بن عمر، یا، عبدالله بن عمرو، وی. ځکه چه کله په صحابو رحمته الله علیهم کښې د، عبدالله، اطلاق کیږي. نو ددې نه حضرت عبدالله

...د تیرمخ بقیه حاشیه]] (و کنت أظنه العمرى المدنى، و خرجت الأثر بذالك فى تعليق التعليق. وكذا جزم به الكرمانى، ثم ظهر لى من قرينة تقديمه فى الذكر على يحيى بن سعيد أنه غير العمرى، لأن يحيى أكبر منه سنًا وقدرًا. خو په تعليق التعليق کښې په شروع کښې دوی دا راني ثابت کړې ده. چه دا عبدالله بن عمرو بن العاص دی. اگر چه د عبدالله بن عمر بن الخطاب احتمال هم شته. حالانکه د عبدالله بن عمر عمری نه نې روستو اثر نقل کړې دی. او گورې: تعليق التعليق (۷۳، ۷۴).

(۱) فتح الباری (۱۵۴۱).

(۲) فتح الباری (۱۵۴۱).

(۳) المصدر السابق.

(۴) عمدة القارى (۲۵۱۲).

(۵) ارشاد السارى (۱۶۳۱).

بن مسعود رضی الله عنه مراد وی. او د صحابه کرامو رضی الله عنهم نه پس وی. نو حضرت عبدالله بن المبارک رضی الله عنه مراد وی. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. چه علامه عینی رحمته الله د ،، عبدالله ،، د اطلاق په سلسله کښې حصر سره کومه دعوه کړې ده. هغه ټیک نه ده. ځکه چه خطیب بغدادی رحمته الله لیکلی دی. ی مصری حضرات عبدالله مطلق او وائی. نو ددې نه حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه مراد وی. که اهل عراق ددې اطلاق او کړی. نو ددې نه مراد ،، حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه ،، وی. (۲)

دلته چونکه جلی مصری دې. (۳) په دې وجه دا عین امکان شته. چه د ،، عبدالله ،، نه حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه مراد وی.

د علامه عینی رحمته الله اعتراض په دې اعتبار سره هم کمزوري دې. چه ابو عبدالله جلی چه د کوم ،، عبدالله ،، اطلاق کړې دې. ددې نه، نه حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه مراد کیدي شي. او نه عبدالله بن المبارک رضی الله عنه، ځکه چه په دوی کښې یو ته هم ددوی نه سماع حاصل نه ده. (۴) خاص طور باندې عبدالله بن المبارک خو ددوی نه ډیر زیات متاخر هم دې. ځکه چه د عبدالله بن المبارک ولادت په ۱۱۸ هـ کښې شوې دې. او وفات ئې په ۱۸۱ هـ کښې شوې دې. (۵) او د عبدالرحمن جلی وفات په ۱۰۰ هـ کښې شوې وو. (۶)

دریم اعتراض علامه عینی رحمته الله دا کړې دې. چه د صحیح بخاری خومره نسخې دی. په ټولو کښې حضرت عبدالله بن عمر (بضم العين وبدون الواو فی آخره) دې. په یوه نسخه کښې هم ،، عمر ،، (بفتح العين وبالواو فی آخره) نه دې. (۷)

علامه عینی رحمته الله فرمائی. چه غالب گمان هم دا دې. چه دلته د عبدالله نه مراد ،، عبدالله بن

(۱) عمدة القاری (۲۵۱۲)۔

(۲) ارشاد الساری (۱۶۳۱)، قال ابن الصلاح فی علوم الحديث (ص ۳۶۲، ۳۶۳) قال سلمة: إذا قيل بمكة عبدالله، فهو ابن الزبير، وإذا قيل بالمدينة عبدالله، فهو ابن عمر، وإذا قيل بالكوفة عبدالله، فهو ابن مسعود، وإذا قيل بالبصرة عبدالله، فهو ابن عباس، وإذا قيل بخراسان عبدالله، فهو ابن المبارک، وقال الحافظ ابو يعلى الخليلي القزويني: إذا قال المصري: عن عبدالله، ولا ينسبه، فهو ابن عمرو يعني ابن العاص، وإذا قال المكي: عن عبدالله، ولا ينسبه فهو ابن عباس.

وقال العراقي في فتح المغيث له (ص ۴۳۳): قلت (أي العراقي) لكن قال النضر بن شميل: إذا قال الشامي عبدالله، فهو ابن عمرو بن العاص، قال: وإذا قال المدني: عبدالله، فهو ابن عمر، قال الخطيب: وهذا القول صحيح، قال: وكذلك يفعل بعض المصريين في عبدالله بن عمرو بن العاص.

(۳) تهذيب الكمال (۳۱۶۱۶)۔

(۴) د ابو عبدالرحمن جلی شاگردانو دپاره او شیوخو دپاره او گوري: تهذيب الكمال (۳۱۶۱۶، ۳۱۷)۔

(۵) الكاشف للذهبي (۵۹۱۱) رقم (۲۹۴۱)۔

(۶) الكاشف (۲۰۶۱) رقم (۳۰۶۱)۔

(۷) عمدة القاری (۲۵۱۲)۔

عمر العمری، دې لکه څنگه چې علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ جزماً بیان کړی دی. ددې سره سره دا قوی احتمال هم موجود دی چې دلته مراد... عبدالله بن عمر بن الخطاب... وی. (۱)
حقیقت دا دی چې دلته عبدالله بن عمر عمری، عبدالله بن عمر بن الخطاب، او عبدالله بن عمرو بن العاص درې واړه حضرات مراد کیدې شی. بلکه ددوی نه علاوه د عبیدالله بن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب نه هم دا څیز منقول دی. نو ددوی مراد کیدل هم لري نه دی.

عبدالله بن عمر عمری ځکه مراد کیدې شی چې ابن منده پخپل سند سره ذکر کړی دی. «...سبعاً أباصالح، سبعت الليث، يقول: أتاني أبو عثمان ممد الحكم بن أعين بهذا الكتاب من عبدالله بن عمر العمری، مختوماً بخاتمه، قال أبو صالح: ولم يسمع الليث من العمری شيئاً، وإنما روايته عنه كتابه» (۲)
عبدالله بن عمر بن الخطاب ځکه مراد کیدې شی چې ابن منده پخپل سند سره د ابو عبد الرحمن حبلي نه نقل کړی دی. «أما أن ممد الله بكتاب فيه أحاديث، فقال: أصلحك الله، أظنني هذا الكتاب فما عرفت منه وتركت، ومالم تعرفه محوته، فنظر فيه، قال: فعرضت عليه حتى فرغت منه...» (۳)
چونکه ابو عبد الرحمن حبلي د حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه نه روایت کوي په دې وجه کیدې شی چې دلته هم دوی د هغه شیخ وی. (۴)

حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنه ځکه مراد کیدې شی چې په مذکور روایت کښې، عبدالله، مطلق راغلي دي. او ابو عبد الرحمن حبلي مصري دی. مصري چې کله مطلق، عبدالله، وائی. نو حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنه مراد اخلي. (۵) په دې صورت کښې به ونيلې شی چې د بخاری په نسخو کښې، واو، غلطی سره ساقط شوې دي.
عبیدالله بن عمر بن حفص بن عاصم ځکه مراد کیدې شی چې رامهرمزی رحمۃ اللہ علیہ په، المحدث الفاصل، کښې خپل سند سره روایت نقل کړې دي. «عن عبیدالله بن عمر قال: أشهد على ابن شهاب، لقد كان يؤتي بالكتب من كتبه، فيقال له، يا أبا بكر، هذه كتبك؟ فيقول نعم، فيجتزئ بذلك ويحل منه ما ترى عليه» (۶)

دغه شان ابن عبد البر رحمۃ اللہ علیہ هم د عبیدالله بن عمر نه نقل کړی دی. «كنت أرى الزهري يكتيه الرجل

(۱) عمدة القاری (۲۵۱۲، ۲۶)۔

(۲) تغلیق التعلیق (۷۳۱۲)۔

(۳) تغلیق التعلیق (۷۲۱۲)۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) تغلیق التعلیق (۷۲۱۲)۔

(۶) المحدث الفاصل (ص ۴۳۵) رقم (۴۹۹) باب القول في الإجازة و المناولة۔

په کتاب لم یقرأ علیه ولم یقرأ علیه، فیقال له، اړوړیک عنک؟ قال نعم»^(۱)
ابن منده او ابو زرعه دمشقی رحمهما الله هم د عبیدالله بن عمر نه نقل کړي

دی. «آیت ابن شهاب په کتاب، قلیل له، هذا حدیثک وحدث به عنک؟ قال نعم»^(۲)

غالب گمان دادي. چه علامه کرمانی او ددوی په اتباع کښې د علامه عینی رحمهما الله نه
تسامح شوې ده. چه دوی عبیدالله بن عمر عمری طرف ته منسوب روایت، عبدالله بن عمر
عمری طرف ته منسوب کړې او نقل کړې دي.

حالانکه مذکوره روایت چا هم عبدالله بن عمر عمری طرف ته منسوب کړې نه دي بلکه
ددوی نه خو ابن منده هغه روایت نقل کړې دي. کوم چه مونږ وړاندې ذکر کړې دي. چه لیث
بن سعد رضی الله عنه ته د عبدالله بن عمر عمری روایات مکتوب شکل کښې رارسیدلي وو. والله اعلم
د یحي بن سعید د اثر تخريج د یحي بن سعید انصاری رضی الله عنه د اثر تخريج امام حاکم رضی الله عنه په

، معرفة علوم الحديث، کښې کړې دي. اسماعیل بن ابی اویس فرماني. «سمعت مالک

بن انس یقول: قال یحي بن سعید الأنصاری لما أراد الخروج إلى العراق، التقطی مائة حدیث من حدیث ابن

شهاب، حتی اړوړیها عنک عنه، قال مالک، فکتبتھا ثم بعثت بها إليه، قلیل لمالك، أسعها منك؟ قال: هو

أفقه من ذلك»^(۳)

د امام مالک رضی الله عنه د اثر تخريج: د امام مالک رضی الله عنه د اثر تخريج رامهرمزی رحمته الله کړې دي

اسماعیل بن اویس فرماني. «سألت مالکاً عن أصح السماع، فقال، قراعتک علی العالم، أو قال،

الحديث، ثم قراءة الحديث عليك، ثم أن يدفع إليك كتابه، فيقول، اړوړیها عنک...»^(۴)

قوله: وَاحْتَجَّ بَعْضُ أَهْلِ الْحِجَازِ فِي الْمُنَاوَلَةِ بِحَدِيثِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ حَيْثُ كُتِبَ لِأَمِيرِ السَّرِيَّةِ كِتَابًا وَقَالَ لَا تَقْرَأُهُ حَتَّى تَبْلُغَ مَكَانَ كَذَا وَكَذَا فَلَمَّا

بَلَغَ ذَلِكَ الْمَكَانَ قَرَأَهُ عَلَى النَّاسِ وَأَخْبَرَهُمْ بِأَمْرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

بعضي اهل حجاز په صحت د مناوله باندې د نبی کریم صلی الله علیه و سلم ددې حدیث نه استدلال کړې

دي. په کوم کښې چه نبی کریم صلی الله علیه و سلم د سريه امير ته يو خط ليکلي وړکړې وو. او فرمانيلى ئې

(۱) جامع بيان العلم وفضله (۲۱۸/۲) باب في العرض على العالم... و (۱۱۵۵/۲) بتحقيق أبي الأشبال

الزهيري. وفيه عبدالله بن عمر، بدل.. عبدالله بن عمر.. قال محققه. كذا في الأصل. وفي بعض النسخ

..عبدالله.. وهو تحريف. قلت: الظاهر أن الصواب هو.. عبدالله.. لا.. عبدالله.. كما في المحدث الفاضل

(ص ۴۳۵) رقم (۴۹۹) وكما هو كذا في بعض نسخ جامع بيان العلم وفضله. والله اعلم. —

(۲) تغليق التعليق (۷۳۱۲) —

(۳) معرفة علوم الحديث (ص ۲۵۹). المحدث الفاضل (ص ۴۳۸) رقم (۵۰۷) وتغليق التعليق (۷۳۱۲، ۷۴) —

(۴) المحدث الفاضل (ص ۴۳۸) رقم (۵۰۶) —

وو چه ترکومه پورې داسې داسې ځانې ته اونه رسیږي. دا مه وایه. کله چه هغه دغه ځانې ته اورسیدو. نو هغوی دا خلقو ته واورولو. او د نبی کریم ﷺ د حکم نه نې هغوی خبر کړل. د بعضې اهل حجاز نه څوک مراد دی؟ د بعضې اهل حجاز نه مراد د امام بخاری رحمه الله شیخ امام حمیدی (ابوبکر عبدالله بن الزبیر بن عیسی القرشی الاسدی الحمیدی المکی) دی. دوی پخپل کتاب النوادر کښي د مناوله په حجیت او صحت باندې دا دلیل پیش کړي دي. چه نبی کریم ﷺ یو خط اولیکلو. او یوې سریه ته نې حواله کړې وو. او دا نې فرماتیلی وو. چه وړاندې لار شې. نو دا خط واوروی. (امام ابوالقاسم رحمه الله ددې استدلال ذکر کولو نه پس فرماني. «وهو قه صحیح».)

د مذکوره سریه د واقعي تخریج: ددې سریه اصل قصه محمد بن اسحاق رحمه الله پخپل سیرت کښي د،، یزید بن رومان عن عروه بن الزبیر،، طریق سره نقل کړې ده. (۲) او ابوالیمان الحکم بن نافع هم پخپله نسخه کښي (کومه چه د شعيب بن ابی حمزه نه روایت کوی) د،، عروه بن الزبیر،، نه مرسلأ نقل کړې ده. (۴)

هم دا حدیث امام طبرانی رحمه الله د حضرت جندب بن عبدالله بجلی رحمه الله نه حسن سند سره مرفوعاً ذکر کړې دي. (۵) هم دا ضیاء الدین مقدسی رحمه الله په،، المختاره،، کښي نقل کړې دي. (۶) دغه شان دا واقعه ابن جریر طبری رحمه الله پخپل تفسیر کښي د حضرت ابن عباس رحمه الله په واسطې سره نقل کړې ده. (۷)

حافظ ابن کثیر رحمه الله د حضرت ابن عباس رحمه الله نه علاوه د حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله نه هم نقل کړې ده. (۸)

د واقعي خلاصه: د واقعي خلاصه دا ده. چه په رجب ۲هـ کښي نبی کریم ﷺ حضرت ابو عبیده بن الجراح رحمه الله د یوې سریه امیر جوړ کړو. هغه د نبی کریم ﷺ په جدایی باندې په ژړا شو. نبی کریم ﷺ ددوی په ځانې حضرت عبدالله بن جحش رحمه الله امیر جوړ کړو. د دوی په مشرۍ کښي نې د اووه یا دولسو کسانو یو جماعت ورکړو. نبی کریم ﷺ هغوی ته خط اولیکلو. او وې فرمائیل. کله چه تاسو فلانې ځانې ته اورسیږئ. یا نې افرمائیل. کله چه تاسو د دوو ورځو فاصله باندې اورسیږئ. نو دا خط کلاو کړئ. او ددې مطابق عمل اوکړئ.

(۱) عمدة القاری (۲۶۱۲) وفتح الباری (۱۵۵۱۱)۔

(۲) الروض الأنف (۲۶۱۲) سرية عبدالله بن جحش۔

(۳) فتح الباری (۱۵۵۱۱) وتعلیق التعلیق (۷۵۱۲)۔ سیرت ابن هشام (۵۹۱۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۵۵۱۱) وتعلیق التعلیق (۷۶۱۲)۔

(۵) مجمع الزوائد (۱۹۸۱۶) باب سرية عبدالله بن جحش وقال الهيثمي: رواه الطبراني و رجاله ثقات، وفتح الباری (۱۵۵۱۱)۔

(۶) تغلیق التعلیق (۷۶۱۲)۔

(۷) تفسیر الطبری (۲۰۴۱۲) وفتح الباری (۱۵۵۱۱) وتعلیق التعلیق (۷۷۱۲)۔

(۸) تفسیر ابن کثیر (۲۵۲۱۱، ۲۵۳)۔

حضرت عبدالله بن جحش رضی الله عنه دا خپل مختصر جماعت واخستلو او روان شو. چه مطلوبه ځانې ته اورسیدو نو خط ېې کلاو کړو په هغې کښې لیکلې شوی وو. «اذا نظرت لی کتابی هذا فامض حق تنزل دغلة بین مكة والطائف، فتصد بها قریشاً وتعلم لنا من اغبارهم» په دې خط کښې دا هدايت هم وو. چه خپل ملگری خان سره په بوتلو باندې مه مجبوره وه بلکه اختیار ورکړه چه د چا زړه غواړی ستا ملگریا دې اوکړی او چه دچا زړه غواړی را واپس دې شی حضرت عبدالله بن جحش رضی الله عنه د خط د هداياتو نه دوی خبر کړل او ددې نه پس ېې «انا لله ولا اله الا هو» اوونیل او وې ونیل. «سعاء طاعة» خپل ملگری ېې دخط د مضمون نه خبر کړل او ټولو ته ېې د هدايت مطابق اختیار هم ورکړو. د ابن اسحاق د روایت مطابق ټول په ټوله د زړه په خوشحالی په وړاندې تللو باندې راضی شو. او د طبرانی وغیره د روایت مطابق دوه سړی روستو پاتې شو. په ښکاره دا دوه سړی هم د مهم (او مقصد) نه قصداً روستو نه وو پاتې شوی بلکه ددوی اوبښ وړک شوې وو. د هغې د تلاش په وجه روستو پاتې شوی وو. دا حضرات چه کله ، ، نخله ، ، مقام ته اورسیدل نو دعمر بن الحضرمی قریشی تجارتی قافله روانه وه. حضرت واقد بن عبدالله رضی الله عنه غشي اوویشتلو چه په دې سره عمرو بن الحضرمی مړ شو. د تجارت مال د مسلمانانو په لاس راغی.

کله چه دا واقعه راپېښه شوه. د رجب رومبئ شپه وه. حالانکه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم د جمادی الاولی آخری تاریخ گنړلو. چونکه رجب د اشهر حرم ځنې ده. چه په دې کښې به د عربو خلقو قتال نه کولو. په دې وجه دې قتل باندې مشرکانو دا وینا شروع کړه. چه مسلمانانو د اشهر حرم د حرمت هم لحاظ اونه ساتلو. په دې باندې د قرآن کریم آیت نازل شو. «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكَفَرٍ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَأَخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ» ... (۱)

بعضو حضراتو دا اوونیل. چه په دې خلقو که گناه نه وی بیا به هم ثواب او اجر نه ملاوېږي. په دې باندې دا آیت نازل شو. «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَةً اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (۲)

ددې قصې نه چه څنگه ، ، مناو له ، ، ثابته شوه. ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله د سريه امير ته خپل تحرير (خط) ورکړې وو. ددې نه ، ، مکاتبت ، ، هم ثابت شو. دا ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله خط لیکلې وو. او د لشکر امير ته ېې حواله کړې وو. او دا ېې فرمائیلې وو. چه کله دوه منزله سفر اوکړی نو ددې مضمون واوروی. نو معلومه شوه. چه په کتاب باندې اعتماد او اطمینان کیدې شی. او د کتاب په ذریعه روایت کیدې شی. ځکه چه حضرت عبدالله بن جحش رضی الله عنه دا کتاب لوستلې وو. او خپلو ملگرو ته ېې دا مضمون اورولې وو.

حديث باب

۳- ((حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ صَالِحٍ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ بْنِ مَسْعُودٍ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَبَّاسٍ (۱) أَخْبَرَهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ بِكِتَابِهِ رَجُلًا وَأَمَرَهُ أَنْ يَدْفَعَهُ إِلَى عَظِيمِ الْبَحْرَيْنِ فَدَفَعَهُ عَظِيمُ الْبَحْرَيْنِ إِلَى كَسْرَى فَلَمَّا قَرَأَهُ مَزَقَهُ فَحَسِبْتُ أَنَّ ابْنَ الْمُسَيَّبِ قَالَ قَدَعَا عَلَيْهِمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يُمَزَّقُوا كُلُّ مُمَزَّقٍ (([۳۴۴۹۸۳۶۴۷۸])

رجال الحديث

- ① اسماعيل بن عبد الله: دا اسماعيل بن ابی اویس رضی اللہ عنہ دی. د عبد الله کنیت ابو اویس دی. ددوی حالات د کتاب الایمان د «باب تفاضل اهل الایمان فی الأعمال» لاتدی تیر شوی دی. (۱)
- ② ابراهيم بن سعد: دا ابواسحاق ابراهیم بن سعد بن ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف زهری مدنی رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات هم د ،، کتاب الایمان ،، «باب تفاضل اهل الایمان فی الأعمال» لاتدی تیر شوی دی. (۲)
- ③ صالح: دا ابوالحارث صالح بن کیسان مدنی رضی اللہ عنہ دی. ددوی حالات هم په مذکورہ کتاب او باب کښې تیر شوی دی. (۳)
- ④ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهری مدنی رضی اللہ عنہ دی. ددوی مختصر حالات د ،، بدء الوحي ،، د دریم حدیث لاتدی تیر شوی دی. (۴)
- ⑤ عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود: دا د مدینې د مشهورو اووه فقهاؤ څخې دی. ددې مختصر حالات هم د ،، بدء الوحي ،، پنځم حدیث لاتدی تیر شوی دی. (۵)

(۱) قوله: .. أن ابن عباس أخبره.. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (٤١١١) في كتاب الجهاد والسير، باب دعوة اليهودي والنصراني و على ما يقاتلون عليه، وما كتب النبي ﷺ إلى كسرى و قيصر، والدعوة قبل القتال، رقم (٢٩٣٩) و (٦٣٧١٢) في كتاب المغازي، باب كتاب النبي ﷺ إلى كسرى و قيصر، رقم (٤٤٢٤) و (١٠٧٨١٢، ٤٠٧٩) في كتاب أخبار الآحاد، باب ما كان يبعث النبي ﷺ من الأمراء والرسل واحداً بعد واحد، رقم (٧٢٦٤)، واحمد في مسنده (٢٤٣١١، ٣٠٥)۔

(۱) کشف الباری (۱۱۳۱۲)۔

(۲) کشف الباری (۱۲۰۱۲)۔

(۳) کشف الباری (۱۲۱۱۲)۔

(۴) کشف الباری (۳۲۶۱۱)۔

(۵) کشف الباری (۴۶۶۱۱)۔

⑥ عبدالله بن عباس رضی الله عنهما: د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما حالات د
 «بدء الوحی... خلورم حدیث لاندې او د کتاب الایمان» باب کفران العشید و کفر دون کفر
 لاندې تیر شوی دی. (۱)

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ بِكِتَابِهِ رَجُلًا: رَسُولَ اللَّهِ ﷺ
 سړی ته خپل خط ورکړو او وې لیکلو.

نبی کریم ﷺ چه کله د صلح حدیبیه نه فارغ شو نو نبی کریم ﷺ ته د کافرانو نه یو قسم
 اطمینان حاصل شو. دغه وخت نبی کریم ﷺ د مکاتبت کار په اعلی پیمانته باندې د کولو
 اراده او کړله. او ددې دائره کې خورول او غوښتل په دې وجه د حجاز په اطرافو کې چې کوم
 لونی لونی بادشاهي وې هغوی ته چې د خطونو لیکلو اراده او کړله.

د «رجل» نه څوک مراد دی؟ په حدیث باب کې چې د «رجل»، نه مراد حضرت عبدالله بن
 حذافه سهمی رضی الله عنه دی. (۲)

حضرت عبدالله بن حذافه سهمی رضی الله عنه: دا د سابقینو اولینو ځنی وو. په بدر کې هم شریک
 شوې وو. اگرچه موسی بن عقبه او ابن اسحاق او نورو اصحاب د مغازی ددوی نوم نه دی
 ذکر کړې. (۳)

ددوی عجیبه واقعه اصحابو د سیر نقل کړې ده. چه حضرت عمر رضی الله عنه روم طرف ته یو لښکر
 اولیکلو. چه په هغې کې حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه هم وو. اتفاق سره د رومیانو په لاس
 گرفتار شو. د روم بادشاه د ټولو نه وړاندې دا پیشکش اوکړو. چه که ته نصرانی شوې نو
 پخپل سلطنت کې به تا شریک کړم. دوی انکار اوکړو. په دې باندې دوی په سولې د
 راز وړندولو او په غشی د ویشتلو حکم ورکړو. خو په دوی باندې هیڅ قسمه جزع فزع (او د
 پرې) څه اثر ښکاره نشو. بیا چې د یو دیگ په اور باندې د ایگدلو حکم ورکړو. چه په دې
 کې اوبه واچولې شوې. او ښه او خویکولې شوې (او ویشیدلې). ددوی په وړاندې یو قیدی
 ور او غورزولې شو. نو فوراً ټوله غوښه او جوشیدله. او د هډوکو نه جدا شوه. او هډوکي
 ښکاره شو. او دوی ته اووئیلی شو. که ته نصرانی جوړ نشوې نو په دې کې به واچولې
 شې. نو کله چه دوی بوتلې شو. نو په ژړا شو. بادشاه راوغوښتلو. او د ژړا د سبب تپوس چې
 اوکړو. دوی جواب ورکړو. چه زما خواهش دی. چه زما سل بدنونه وې. او د الله تعالی دپاره
 مې یو یو بدن داسې قربانولې. چونکه زما دا خواهش نشی پوره کیدی. په دې وجه
 ژاړم. بادشاه ته ډیر زیات تعجب اوشو. او وې وئیل. که ته زما سر ښکل کړې. نو زه به تا
 پرېږدم. دوی اووئیل. که صرف زما پریخودل وی. بیا خو ماته منظوره نه ده. البته که دټولو

(۱) کشف الباری (۴۳۵۱۱) و (۲۰۵۱۲) -

(۲) لکه څنگه چه په صحیح بخاری (۶۳۷۱۲)، کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ الی کسری

وفیصر.. رقم (۴۴۲۴) کې چې د نوم تصریح موجود ده. -

(۳) الإصابة (۲۹۶۱۲) -

آزادی کیږي. نو ماته منظوره ده. کله چه هغه قبوله کړله. نو دوی دهغه سر ښکل کړو. دغه شان سره دخپلو ملگرو حضرت عمر رضی الله عنه ته اورسیدو. حضرت عمر رضی الله عنه ته چه کله د واقعي علم اوشو. نو حضرت عمر رضی الله عنه ددوی تندي ښکل کړو. (۱)

ددې حدیث نه مناو له ثابتیږي. چه دوی یو خط لیکلي وو. او حضرت عبدالله بن حذافه رضی الله عنه ته یې ورکړې وو. او ددې دپاره یې ورکړې وو. چه دا اووانی. چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله خط دې. دغه شان ددې نه مکاتبت هم راوخی. ځکه چه نبی کریم صلی الله علیه و آله دا خط ورکړې وو. چه ددې مضمون مکتوب الیه اووانی. (۲)

قوله: وَأَمْرُهُ أَنْ يَدْفَعَهُ إِلَى عَظِيمِ الْبَحْرَيْنِ. فَدَفَعَهُ عَظِيمُ الْبَحْرَيْنِ إِلَى كِسْرَى:
او دوی ته یې حکم ورکړو. چه دا خط عظیم البحرین ته ورکړي. عظیم البحرین کسری ته دا خط اورسولو.

د عظیم بحرین نه څوک مراد دي؟ د عظیم بحرین نه مراد منذر بن ساوی دي. (۳)
نبی کریم صلی الله علیه و آله دا خط براه راست کسری ته ځکه اونه لیگلو. چه هلته رسیدو کښې به مشکلات وو. او منذر بن ساوی د بحرین حاکم، د کسری ماتحت وو. نو دده په ذریعه رسول آسان وو.

«کسری»، د فارس د بادشاهانو لقب دي.
د کسری نه څوک مراد دي؟ دلته د کسری نه، پرویز بن هرمز بن نوشیروان، مراد دي. (۴)

قوله: فَلَمَّا قَرَأَهُ مَرْقَهُ: كَلَهُ جِهَ هَغَه دَا خَط اُولُوسْتَلُو. نو دا ئې اوشلولو.
د کسری غصه کیدل، او د نبی کریم صلی الله علیه و آله د گرفتارولو کوشش. کسری سخت غصه شو. او د یمن حاکم، باذان، ته (چه دهغه ماتحت وو) یې اولیکل. چه دوه سړي ددې نبوت مدعی ته اولیگه. چه گرفتار ئې کړي. او ماته یې حاضر کړه. باذان دوه سړي د نبی کریم صلی الله علیه و آله په خدمت کښې اولیگل. کله چه دوی دواړه قاصدان نبی کریم صلی الله علیه و آله ته اورسیدل. نو د شپې تیږولو نه پس نبی کریم صلی الله علیه و آله دوی دواړو ته اوفرمائیل. چه خپل بادشاه ته اووايه. چه زما رب ستا آقا نن شپه مړ کړې دي. الله تعالی دهغه خونې، شیرويه، په هغه باندي مسلط کړو. او هغه یې مړ کړو. (۵)

ددې صورت دا جوړ شوي وو. چه پرویز دغه وخت بادشاه وو. دده د خونې شیرويه خپل پلار سره په څه وجه اختلاف شو. هغه دخپل پلار د وژلو تدبیر اوکړو. په دې طریقه یې هغه مړ کړو. د باذان اسلام. کله چه دوی دواړه قاصدان یمن ته اورسیدل. او هغوی د یمن حاکم ته د نبی

(۱) الإصابة (۲۹۶/۲، ۲۹۷).

(۲) فتح الباری (۱۵۵/۱).

(۳) المصدر السابق.

(۴) فتح الباری (۱۵۵/۱) و عمدة القاری (۲۸۱/۲).

(۵) فتح الباری (۱۲۷/۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی صلی الله علیه و آله إلى کسری و قیصر.

کریم ﷺ گفتگو نقل کړله. او د یمن حاکم ته معلومه شوه. چه هو بهو واقعہ هم دغه شان ده. نو هغه سره د خپلو متبعینو مسلمان شو. (۱)

قوله فَحَسِبْتُ أَنَّ ابْنَ الْمُسَيَّبِ قَالَ فِدَعَا عَلَيْهِمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وَسَلَّمَ أَنَّ يُمَزَّقُوا كُلُّ مُمَزَّقٍ: زما خیال دا دي. چه ابن المسیب فرمائیلی دی. چه نبی کریم ﷺ ددوی دپاره بد دعا اوکړله. چه هغه مکمل طور باندې تکرې تکرې کړې شی.

د «صیت...»، قائل امام زهري رحمه الله دي. گویا په دې حدیث کښې د مکاتبت والا حصه دوی سره موصولاً ده. او د بدعا والا خبره مرسل ده. (۲)

په خط شلولو باندې کسری دپاره د نبی کریم ﷺ بد دعا او د هغې اثر د نبی کریم ﷺ بد دعا داسې اولگیدله. چه شیرویه پخپله د خپل پلار د سازش ښکار شو. صورت دا شو. چه کله پرویز ته ددې خبرې احساس او شو. چه شیرویه هغه مړ کول غواړی. نو هغه په یوه شیشه د «

زهر هلاهل»، نه ډکه کړله. او په هغې نې اولیکل «الدواء النافع للجمام»، او دا شیشه نې پخپله خزانه کښې کیخودله. شیرویه چه کله خپل پلار مړ کړو. او په سلطنت نې قبضه اوکړله. خزانې نې کلاو کړې. نو هغه ته دا شیشه ملاو شوه. هغه دوانې اوگنړله. او استعمال نې کړله. ددې نه پس په مشکله شپږ میاشتي ژوندې وو. او هلاک شو. (۳)

بیا شیرویه د خپل خان دپاره د سلطنت باقی ساتلو په غرض، چه د بل چا د شرکت نه بغیر حکومت اوکړی. ده د خپل خاندان ټول سړی مړه کړل. اوس د شیرویه د مرګ نه پس په دې خاندان کښې څوک داسې سړې باقی پاتې شوې نه وو. چه په هغه باندې د سلطنت بار اچولې شوې وې. نو ددې خاندان یوه جینی «، بوران»، په تخت باندې کینولې شوه. په دې باندې

نبی کریم ﷺ او فرمائیل «لن یفلح قوم ولوا أمرهم امرأة» (۴) په دې طریقه د کسری د اوگدې زمانې راسې د روان شهنشاهیت عمارت زمین بوس (او تباہ) شو. او د نبی کریم ﷺ پېشن

گوښی پوره شوه. چه «إذا هلك كسرى فلا كسرى بعده» (۵) امام طبري رحمه الله دا هم نقل کړی دی. چه د بوران یوه خور «، آرمیدخت»، وه. هغې هم څه زمانې پورې حکومت کړې وو. (۶) والله اعلم.

(۱) فتح الباری (۱۲۷۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ إلى کسری و قیصر.

(۲) فتح الباری (۱۵۵۱).

(۳) فتح الباری (۱۲۸۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ إلى کسری و قیصر.

(۴) صحیح بخاری (۶۳۷۱۲) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ إلى کسری و قیصر، رقم (۴۴۲۵).

(۵) کتاب الفتن، باب (بلا ترجمة، بعد باب الفتنة التي توجب كسوف البحر) رقم (۷۰۹۹).

(۶) صحیح بخاری (۴۴۰۱۱) کتاب فرض الخمس، باب قول النبی ﷺ: أحلت لكم الغنائم، رقم (۳۱۲۰) و (۳۱۲۱).

(۷) فتح الباری (۱۲۸۸) کتاب المغازی، باب کتاب النبی ﷺ إلى کسری و قیصر.

حديث باب

١٥- ((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ أَبُو الْحَسَنِ الْمُرُوزِيُّ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ (١) قَالَ كَتَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا أَوْ أَرَادَ أَنْ يَكْتُبَ فَقِيلَ لَهُ إِنَّهُمْ لَا يَفْرَعُونَ كِتَابًا إِلَّا فُتِنُوا فَأَتَاَهُمْ خَاتَمًا مِنْ فِضَّةٍ نَقَشَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ كَاتِبًا أَنْظَرَ إِلَى يَاسِيَةِ فِي يَدِهِ فَقُلْتُ لِقَتَادَةَ مَنْ قَالَ نَقَشَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أَنَسُ)) [٢٧٧٠، ٥٥٣٢، ٥٥٣٧، ٦٧٢٣]

رجال الحديث

① محمد بن مقاتل أبو الحسن: دا أبو الحسن محمد بن مقاتل مروزي بغدادى مكى دى. ددوى لقب ،، رخ،، دى. (١)
دوى د اسباط بن محمد قرشى، انس بن عياض، خلف بن ايوب، سفيان بن عيينه، ابو عاصم النبيل، عبدالله بن المبارك او وكيع بن الجراح رحمهم الله وغيره حضرات نه علم د حديث حاصل كړې دي.
او ددوى نه امام بخارى، امام احمد بن حنبل، ابو حاتم، ابوزرعه او ابراهيم بن اسحاق حري رحمهم الله وغيره روايت د حديث كړې دي. (٢)
امام ابو حاتم رحمهم الله فرماني،، صدوق،، (٣)
خطيب بغدادى رحمهم الله فرماني،، كان ثقة،، (٤)

(١) قوله:.. عن أنس بن مالك.. الحديث أخرجه البخارى فى صحيحه أيضاً (٤١١١) كتاب الجهاد والسير. باب دعوة اليهودى والنصرانى و على ما يقاتلون عليه، وما كتب النبى ﷺ إلى كسرى و قيصر، والدعوة قبل القتال رقم (٢٩٣٨) و (٨٧٢١٢) كتاب اللباس، باب فض الخاتم. رقم (٥٨٧٠) و باب نقش الخاتم. رقم (٥٨٧٢) و باب اتخاذ الخاتم ليختم به الشئ أو ليكتب به إلى أهل الكتاب وغيرهم. رقم (٥٨٧٥) و باب قول النبى ﷺ لا ينقش على نقش خاتمه. رقم (٥٨٧٧) و (١٠٦١٢) كتاب الأحكام. باب الشهادة على الخط المختوم.... رقم (٧١٦٢) و مسلم فى صحيحه (١٩٦١٢) كتاب اللباس والزينة. باب تحريم خاتم الذهب على الرجال. والنسائي فى سننه (٢٩٤١٢) كتاب الزينة. باب صفة خاتم النبى ﷺ ونقشه. رقم (٥٢٨٠ - ٥٢٨٣) و ابوداود فى سننه، فى كتاب الخاتم. باب ماجاء فى إتخاذ الخاتم. رقم (٤٢١٤ - ٤٢١٧) و الترمذى فى جامعه فى كتاب اللباس. باب ماجاء فى خاتم الفضة. رقم (١٧٣٩) و باب ما جاء فى لبس الخاتم فى اليمين. رقم (١٧٤٥) و باب ما جاء فى نقش الخاتم. رقم (١٧٤٧) و (١٧٤٨). و ابن ماجه فى سننه. فى كتاب اللباس. باب نقش الخاتم. رقم (٣٦٣٩ - ٣٦٤١) -

(١) تهذيب الكمال (٤٩١١٢٦) -

(٢) د شيوخ او تلامه. تفصيل دپاره او گورى: تهذيب الكمال (٤٩٢١٢٦، ٤٩٣) -

(٣) تهذيب الكمال (٤٩٣١٢٦) -

(٤) المصدر السابق -

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. او فرمانیلی نې دي «وكان متحناً»^(۱) صاحب د تاریخ مرو فرمانی «كان كثير الحديث»^(۲)

حافظ خلیلی رحمته الله فرمانی «ثقة متفق عليه مشهور بالامانة والعلم»^(۳)

حافظ ذهبی رحمته الله فرمانی «ثقة صاحب حديث»^(۴)

ددوی نه په اصول سته کښې صرف امام بخاری رحمته الله روایت اخستې دي. باقی چا هم ددوی نه روایت نه دي اخستې.^(۵)

په ۲۲۶ هـ کښې ددوی وفات شوې دي.^(۶) «رحمته الله تعالى رحمة واسعة» _

② عبدالله: دا مشهور امام د حدیث عبد الله بن المبارك حنظلی رحمته الله دي. ددوی مختصر حالات د ، ، بدء الوحی ، ، پنځم حدیث لاندې تیر شوی دی.^(۷)

③ شعبه: امام ابویسحاق شعبه بن الحجاج عتکی بصری رحمته الله حالات د کتاب الایمان «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تیر شوی دی.^(۸)

④ قتادة: د امام قتاده بن دعامة سدوسی رحمته الله حالات د کتاب الایمان «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی.^(۹)

⑤ حضرت انس بن مالك رحمته الله: د حضرت انس رضي الله عنه حالات هم په کتاب الایمان «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی.^(۱۰)

قوله: كَتَبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كِتَابًا أَوْ أَرَادَ أَنْ يَكْتُبَ: نبی کریم صلی الله علیه و آله خط اولیکلو یا دوی د لیکلو اراده او فرمائیله. په دې کښې ، ، او ، ، د شک دپاره دي. نبی کریم صلی الله علیه و آله طرف ته د کتابت اسناد مجازی دي.

(۱) کتاب الثقات (۸۱۱۹) _

(۲) تهذيب التهذيب (۴۶۹۱۹) _

(۳) المصدر السابق _

(۴) الكاشف للذهبي (۲۲۳۱۲) رقم (۵۱۶۵) _

(۵) عمدة القاری (۲۹۱۲) _

(۶) الكاشف للذهبي (۲۲۳۱۲) رقم (۵۱۶۵) _

(۷) كشف الباری _

(۸) كشف الباری (۶۷۸۱۱) _

(۹) كشف الباری (۳۱۲) _

(۱۰) كشف الباری _

قوله فَقِيلَ لَهُ إِنَّهُمْ لَا يَقْرَءُونَ كِتَابًا إِلَّا مَخْتُومًا فَاتَّخَذَ خَاتَمًا مِنْ فِضَّةٍ نَقَشَهُ مُحَمَّدٌ

رَسُولُ اللَّهِ كَاتِبًا أَنْظَرَ إِلَى بَيَاضِهِ فِي يَدِهِ: نبي کریم ﷺ ته اوونیلی شو چه

بادشاهان د عالم داسې هیڅ یو خط نه لولی په کوم چه مهر نه وی نو نبي کریم ﷺ د سپینو زرو یوه گتمه جوړه کړله چه په هغې باندې ،، محمد رسول الله ،، نقش وو جوړا زه د هغوی (ﷺ) په لاس کښې د هغې چمک او سپینوالي گورم.

نبي کریم ﷺ چه کله حدیبیه ته تشریف راوړ نو نبي کریم ﷺ دا اراده اوکړله چه شاهان عالم ته د اسلام د طرفه د دعوت خطونه اولیکلې شي نو دوی ته اوونیلی شو چه د بادشاهانو دستور دا دی چه هغوی د مهر نه بغیر خط نه لولی نو نبي کریم ﷺ د سپینو زرو یو مهر جوړ کړو چه په هغې باندې ،، محمد رسول الله ،، نقش کړې شوی وو دارقطنی (رضی الله عنه) په ،، الافراد ،، کښې یو روایت نقل کړې دی د هغې نه معلومیږي چه مهر جوړونکي یعلی بن امیه (رضی الله عنه) وو. (۱)

د نبي کریم ﷺ گتمه او د هغې نقش په روایت کښې خو دا دی چه «وكان نقش الخاتم ثلاثة

أسطر، محمد سطر، و رسول سطر، و الله سطر» دې نه خو دا ښکاره کیږي چه د ټولو نه پورتنی سطر (لکیره) باندې ،، محمد ،، په دویم سطر باندې ،، رسول ،، او په دریم سطر باندې لفظ الجلالة ،، الله ،، وو خو بعضو حضراتو ذکر کړی دی چه دا سطر ونه د لاندې طرف نه شروع کیږي یعنی د ټولو نه لاندې سطر کښې ،، محمد ،، په مینځ نی سطر کښې ،، رسول ،، او د ټولو نه پورتنی سطر کښې لفظ الجلالة ،، الله ،، وو. (۲) نبي کریم ﷺ د کومو خطونو مبارکو عکس چه شائع کیږي د هغې نه ددې خبرې تائید کیږي والله اعلم.

د روایت باب مقصد: امام بخاری (رحمته الله علیه) دا روایت دلته ددې دپاره ذکر کړې دی چه دا معلومه شي چه عمل بالمکاتبه دپاره شرط دا دی چه کتاب مختوم وی (مهر پرې لکیدلې وی) چه د تغیر او تبدیلی خطر نه وی البته که چرته داسې صورت وی چه هلته د تغیر او تبدل هیڅ خطر نه وی مثلاً خط رسونکي امانت دار، دیانت دار، او معتبر وی نو بیا مهر لگول څه ضروري نه دی. (۳)

فائده: بعضو حضراتو په دې خبره باندې جزم کړې دی چه نبي کریم ﷺ گتمه په ۵۱ کښې جوړه کړې وه حالانکه ابن سید الناس جزم سره ۵۷ لیکلې دی په دواړو اقوالو کښې تطبیق په دې طریقه کیدې شي چه دا واقعه د ۵۱ د آخر، او د ۵۷ د شروع ده ځکه چه نبي کریم ﷺ خاتم هغه وخت جوړ کړې وو کله ئې چه د عالم بادشاهانو سره د مکاتبت اراده کړې وه او دا

(۱) فتح الباری (۳۲۸۱۱۰) کتاب اللباس. باب قول النبی ﷺ لا ینقش علی نقش خاتمه. (۲)

(۲) صحیح بخاری (۸۷۳۱۲) کتاب اللباس. باب هل يجعل نقش الخاتم ثلاثة أسطر. رقم (۵۸۷۸).

(۳) فتح الباری (۳۲۹۱۱۰) کتاب اللباس. باب هل يجعل نقش الخاتم ثلاثة أسطر. (۱)

(۱) فتح الباری (۱۵۶۱۱) (۱)

مکاتبت د صلح حدیبیه نه پس په موده د صلح کنې شوې وو. دا صلح په ذی قعده ۶۱ کښې شوې وه. او نبی کریم ﷺ په ذوالحجه کښې مدینې منورې ته تشریف راوړو. په محرم ۶۷ کښې نبی کریم ﷺ خپل صحابه کرام مختلفو طرفونو ته اولیګل ښکاره ده. چه نبی کریم ﷺ د خپلو صحابو لیګلو نه وړاندې خاتم جوړ کړې وو. (۱) والله اعلم.

قوله: فَقُلْتُ لِقَتَادَةَ مَرْنُ قَالَ نَقَشَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ أَنَسُ: ما د قتاده نه

تپوس او کړو. چه ،، نقشه محمد رسول الله،، د چا قول دې؟ دوی او وئیل. چه دا حضرت انس رضی الله عنه وئیلی وو.

د ،، قلت ،، قائل امام شعبه رحمه الله دې.

د مذکوره عبارت مقصد: ددې مقصد ممکن ده. چه دا وی. چه امام قتاده چونکه مدلس دې. او هغه دلته ،، عنعنه ،، سره روایت کوی. په دې وجه امام شعبه رحمه الله د هغوی نه تصدیق او کړو. چه د روایت آخره حصه ،، نقشه محمد رسول الله،، هم د حضرت انس رضی الله عنه نه اوریدلې شوې دې.

خوپه دې باندې دا اشکال دې. چه هغه ،، عنعنه ،، په پوره روایت کښې کوی. نو صرف د آخری حصې په باره کښې د تصریح کولو به څه معنی وی؟

نو ددې مقصد دا وئیلی کیدې شی. چه ،، نقشه محمد رسول الله،، چونکه یوه مستقل جمله ده. چه دا ماقبل سره هم متعلق کیدې شی. په دې صورت کښې به دا جمله د روایت جزء وی. او دا احتمال هم وو. چه دا مستقل جمله وی. او ماقبل سره د جزء کیدو په حیثیت سره مرتبط نه وی. په داسې صورت کښې به دا د حضرت انس رضی الله عنه بیان کړې شوې قول نه وی. د امام شعبه رحمه الله د سوال مقصد هم دا تصریح کول وو. چه آیا دا د حضرت انس رضی الله عنه د روایت جزء او ددې تتمه ده؟ او که د بل چا قول دې. او ددې روایت جزء نه دې؟ والله اعلم.

فائده: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه امام بخاری رحمه الله دلته دهغې اجازت ذکر اونکړو. کوم چه د مناو له یا مکاتبه نه مجرد وی. دغه شان وجاده، وصیت، اعلام، کوم چه د اجازت نه مجرد وی. ددې نې هم ذکر اونکړو. گویا چه دوی د تحمل ددې اقسامو قائل نه دی. (۲) بیا ابن منده رحمه الله دا دعوه کړې ده. چه کوم ځانې امام بخاری رحمه الله ،، قال لی ،، او فرمائی. هغه په ،، اجازت ،، باندې محمول دې.

حافظ رحمه الله فرمائی. دا دعوه صحیح نه ده. ځکه چه د ډیرو ځایونو د تتبع او تحقیق نه دا معلومېږي. چه امام بخاری رحمه الله ډیر کرته پخپل صحیح کښې ،، قال لی ،، فرمائی. حالانکه دا په نورو کتابونو کښې ،، حدثنا ،، سره تعبیر کوی. حالانکه امام بخاری رحمه الله ،، اجازت ،، سره حاصل شوو روایاتو باندې د ،، تحدیث ،، د اطلاق قائل نه دې. معلومه شوه. چه د

(۱) فتح الباری (۳۲۵/۱۰) کتاب اللباس. باب إتخاذ الخاتم لیختم به الشیء....

(۲) فتح الباری (۱۵۶/۱)۔

.. قال لی:، والا روایات ددوی په نیز د مسموع (اوریدلو شوو) روایاتو څنې دی البته ددې صیغې استعمال هغه د فرق ښکاره کولو دپاره کوی چه دا ددوی د شرط مطابق نه دې او د حدیث والا روایات ددوی په شرط باندې پوره وی. (والله اعلم

وراندې د «باب قول المحدث...»، لاندې د «طرق د تحمل حدیث...» عنوان لاندې مونږ دا بحث تفصیل سره ذکر کړې دې. «فارجه الیه ان شئت».

۸- باب مَنْ قَعَدَ حَيْثُ يَنْتَهِي بِهِ الْمَجْلِسُ وَمَنْ رَأَى فُرْجَةً فِي الْحَلْقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا

د علم په مجلس کښې د کیناستلو طریقه او ادب: امام بخاری رحمه الله په مجلس د علم کښې د کیناستلو طریقه او ادب بیانوی. که یو سړی راشی او په مجلس کښې ځانې وی گنجائش موجود وی نو دغه ځانې کښې دې کښی یا کوم ځانې چه مجلس ختمیږی هلته دې کښی دواړه صورتونه جائز دی. د نبی کریم ﷺ په وړاندې دواړه صورتونه راپېښ شوی دی بیا به په دې کښې کوم صورت ته ترجیح حاصل وی په ښکاره امام بخاری رحمه الله هیڅ ترجیح نه ده ورکړې. گویا چه هغه د دواړو صورتونو د مساوات قائل دې.

ما قبل سره مناسبت: حافظ قطب الدین حلبی رحمه الله دلته یو اعتراض کړې دې. د هغې حاصل دا دې چه امام بخاری رحمه الله کوم تراجم منعقد کړی دی. هغه درې قسمه دی. په بعضو کښې ئې د عالم آداب بیان کړی دی. لکه «باب من رفع صوته بالعلم»، «باب طرح الإمام المسألة علی أصحابه» او په بعضو کښې دوی آداب د متعلم بیان کړی دی. لکه مذکوره باب چه دې او په بعضو کښې دوی طریقه د تعلم او علم حاصلولو ذکر کړې ده. لکه «باب القراءة والعرض علی المحدث» او «باب ما ینکر فی المناولة» وغیره.

علامه قطب الدین حلبی رحمه الله فرمائی چه دا باب یا خو د «باب من رفع صوته بالعلم» نه پس کیدل پکار دې. او یا د «باب طرح الإمام المسألة...» نه پس، چه آداب عالم سره آداب متعلم هم مذکور شی. دلته کښې ئې دا بې موقعه (او بې محله) ذکر کړې دې. (۱)
علامه عینی رحمه الله فرمائی چه ددې باب نه وړاندې د «مناوله»، ذکر راغلې دې. کوم چه په مجلس د علم کښې کیږی نو په مجلس کښې د کیناستلو طریقه ئې اوخودله. (۲)
حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه تر اوسه پورې څومره ابواب هم ذکر کړې شوی دی. د هغې ټولو تعلق عالم سره دې. نو اوس مصنف د متعلم ابواب شروع کوی. (۳) او په واقع کښې هم

(۱) فتح الباری (۱۵۶۱)۔

(۲) عمدة القاری (۳۱۱۲)۔

(۳) عمدة القاری (۳۱۱۲)۔

(۴) فتح الباری (۱۵۶۱)۔

دغه شان کيږي اوگوري، آواز عالم پورته کوي. د امتحان په طور باندې د مسئلو تپوس عالم کوي. هم هغه،، حدثنا، خبرنا،، وائي او هم دده په وړاندې نې شاگرد (متعلم) وائي. او هم هغه د مناو له په طريقه خپل روايات ورکوي. هم هغه چا دپاره خپل روايات ليکي. اوس چه کله ددې ټولو نه فارغ شو. نو ادب الطالب نې بيان کړل. چه دې مجلس د درس ته راشي نو کوم ځاني چه مجلس ختميږي. هلته دې کيني. که په مينځ کښې چرته کلاو ځاني او گنجانش وي. نو هلته په کيناستلو کښې هيڅ باک نشته. والله اعلم

حديث باب

((حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ أَنَّ أَبَا مَرْثَةَ مَوْلَى عَقِيلِ بْنِ أَبِي طَالِبٍ أَخْبَرَهُ عَنْ أَبِي وَاقِدٍ اللَّيْثِيِّ (١) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتِمُّهُ هُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَالنَّاسُ مَعَهُ إِذْ أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرٌ فَأَقْبَلَ الثَّانِيَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَذَهَبَ وَاجِدًا قَالَ فَوَقَفَا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَرَأَى فُرْجَةً فِي الْحُلُقَةِ فَجَلَسَ فِيهَا وَأَمَّا الْآخَرُ فَجَلَسَ خَلْفَهُمْ وَأَمَّا الثَّالِثُ فَأَذْبَرَ ذَاهِبًا فَلَمَّا فَرَغَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَلَا أُخْبِرُكُمْ عَنِ النَّفَرِ الثَّلَاثَةِ أَمَّا أَحَدُهُمْ فَأَوَى إِلَى اللَّهِ فَأَوَاهُ اللَّهُ وَأَمَّا الْآخَرُ فَاسْتَحْيَا فَاسْتَحْيَا اللَّهُ مِنْهُ وَأَمَّا لآخر فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ) [٣٣]

رجال الحديث

① اسماعيل: دا اسماعيل بن ابی اويس رضي الله عنه دې ددوی حالات د کتاب الايمان «باب تفاضل اهل الايمان في الاموال» لاندې تير شوی دی. (٢)

② مالك: د امام مالك بن انس رضي الله عنه حالات د کتاب الايمان «باب من الدين القراء من الفتن» لاندې تير شوی دی. (٣)

③ اسحاق بن عبد الله بن أبي طلحة: دا اسحاق بن عبد الله بن ابی طلحه انصاري نجاري مدني رضي الله عنه دې د ابو طلحه نوم زيد بن سهل دې. دا د حضرت انس رضي الله عنه وراړه دې. ځکه چه عبد الله بن ابی طلحه د حضرت انس رضي الله عنه مور شريك رور دې. (٤)

(١) قوله:.. عن أبي واقد الليثي.. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه، (٦٨١١) في كتاب الصلاة. باب الحلق والجلوس في المسجد، رقم (٤٧٤) ومسلم في صحيحه (٢١٧١٢) كتاب السلام، باب من أتى مجلساً فوجد فرجة فجلس فيها وإلا وراههم، والترمذي في جامعه، في كتاب الاستيذان، باب (بدون ترجمة، بعد باب ماجاء كراهية أن يقول: عليك السلام) رقم (٢٧٢٤) وأحمد في مسنده (٢١٩١٥) _

(٢) كشف الباري (١١٣١٢) _

(٣) كشف الباري (٨٠١٢) _

(٤) تهذيب الكمال (٤٤٤١٢) _

ددوی کنیت ابویحي یا ابو نجیح دې. (۱)
دوی د خپل پلار عبدالله بن ابی طلحه، د خپل تره حضرت انس، د ذکوان ابوصالح
السمان، عبدالرحمن بن ابی عمره، ابومره مولى د عقیل بن ابی طالب او ابوالمنذر مولى د
ابی ذر رضی الله عنه و غیره نه روایت کوی.

ددوی نه حماد بن سلمه، سفیان بن عیینه، امام اوزاعی، یحي بن ابی کثیر، یحي بن
سعید انصاری، عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج او عکرمه بن عمار رضی الله عنه و غیره روایت کوی. (۲)
امام یحي بن معین رضی الله عنه فرمائی: «ثقة حجة» (۳)

امام ابوزرعه، امام ابوحاتم، او امام نسائی رضی الله عنه فرمائی: «ثقة» (۴)

امام ابن سعد رضی الله عنه فرمائی: «وكان ثقة كثير الحديث» (۵)

ابن حبان رضی الله عنه فرمائی: «وكان مقدما في رواية الحديث والإتقان فيه» (۶)

امام عجلې رضی الله عنه فرمائی: «مدني بصرى تابعي ثقة» (۷)

په ۱۳۲ هـ یا ددې نه روستو وفات شوې دې. (۸) «رضی الله عنه تعالى رحمة واسعة» _

⑤ ابومره مولى د عقیل بن ابی طالب: ددوی نوم یزید دې. د ابومره کنیت سره
مشهور دې. (۹) بعضو حضراتو ددوی نوم عبدالرحمن بیان کړې دې. (۱۰) واقدي رضی الله عنه
فرمائی: چه دې په اصل کښې د ام هانی رضی الله عنه مولى وو. خو چونکه هر وخت به د عقیل بن ابی
طالب رضی الله عنه په صحبت کښې اوسیدو. په دې وجه، مولى د عقیل، مشهور شو. (۱۱)
دوی د حضرت عقیل، عمرو بن العاص، مغیره بن شعبه، ابوالدرداء، ابوهریره، ابو واقد
لیثی او ام هانی رضی الله عنه نه روایت د حدیث کړې دې. او د حضرت زبیر بن العوام رضی الله عنه زیارت نې
هم کړې دې.

ددوی نه په روایت کونکو کښې ابراهیم بن عبدالله بن حنین، اسحاق بن عبدالله بن ابی

(۱) تهذيب التهذيب (۲۴۰۱۱) _

(۲) د شیوخ او تلامذه تفصيل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۴۴۵، ۴۴۴۱۲) _

(۳) تهذيب الكمال (۴۴۵۱۲) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) المصدر السابق _

(۶) الثقات لابن حبان (۲۳۱۴) _

(۷) تعليقات تهذيب الكمال (۴۴۶۱۲) نقلًا عن الثقات للعجلي الورقة: ۴ _

(۸) تقريب التهذيب (ص ۱۰۱) - رقم (۳۶۷) _

(۹) تهذيب الكمال (۲۹۰۱۳۲) وتقريب التهذيب (ص ۶۰۶) رقم (۷۷۹۷) _

(۱۰) تقريب التهذيب (ص ۶۷۲) الكنى: ۱ _

(۱۱) الطبقات لابن سعد (۱۷۷۱۵) _

طلحه، زید بن اسلم، سالم ابو النضر، سعید مقبری، ابو حازم، وهب بن کیسان، او یزید بن عبدالله بن الهاد رضی الله عنہم وغیره حضرات دی. (۱)

امام ابن سعد رضی الله عنہ فرمائی: «وكان ثقة قليل الحديث» (۲)

امام عجلې رضی الله عنہ فرمائی: «مدني تابعي ثقة» (۳)

ابن حبان رضی الله عنہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۴)

حافظ ذهبی او حافظ ابن حجر رحمهما الله دوی لره ،، ثقه،، گرځولي دي. (۵)،، رحمه الله تعالی رحمة واسعة،،

⑤ **ابو واقد الليثي**: حضرت ابو واقد لیثی رضی الله عنہ د مشهورو صحابه کرامو رضی الله عنہم څڼې دي. ددوی د نوم په باره کښې اختلاف دي. حارث بن مالک، حارث بن عوف، او عوف بن الحارث دا درې اقواله ملاوړې. پخپل کښت ،، ابو واقد،، سره مشهور دي. (۶)

امام بخاری، ابن حبان، باوردي، ابو احمد الحاکم رضی الله عنہم دوی لره په اصحاب بدر کښې شمار کړې دي. حالانکه ابو عمر رضی الله عنہ انکار کړې دي. بعضې حضرات فرمائی: چه دي د فتح مکې په موقعه مسلمان شو. او نور حضرات فرمائی: چه دي قدیم الاسلام دي. (۷)

دوی د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه علاوه د حضرت ابو بکر او حضرت عمر رضی الله عنہما نه هم روایت کوي. (۸)

ددوی نه په روایت کونکو کښې سعید بن المسیب، سلیمان بن یسار، سنان بن ابی سنان الدؤلی، عبیدالله بن عبدالله بن عتبه بن مسعود، واقد بن ابی واقد، عبدالملک بن ابی واقد عروة بن الزبیر، عطاء بن یسار، موسی بن طلحه بن عبیدالله او ابومرّة مولى عقيل رضی الله عنہم دي. بلکه ويلي شي. چه حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنہ هم ددوی نه روایت کړې دي. (۹)

ددوی نه ټول څلیريشت حدیثونه نقل دي. یو حدیث متفق علیه دي. او په یو حدیث کښې امام مسلم متفرد دي. (۱۰) په ۶۸۸ کښې ددوی وفات شوې دي. او د صحیح قول مطابق ددوی عمر ۸۵ کاله وو. (۱۱) والله اعلم.

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۲۹۰۱۳۲)۔

(۲) الطبقات (۱۷۷/۵)۔

(۳) تهذیب التهذیب (۳۷۵/۱۱)۔

(۴) الثقات (۵۶۱/۵)۔

(۵) الکاشف (۳۹۳/۱۲) رقم (۶۳۷۲) وتقريب التهذيب (ص ۶۰۶) رقم (۷۷۹۷)۔

(۶) الإصابة (۲۱۵/۴) والإستيعاب بهامش الإصابة (۲۱۵/۴) وتهذیب الکمال (۳۸۶/۱۳۴)۔

(۷) الإصابة (۲۱۵/۴)۔

(۸) تهذیب الکمال (۳۸۶/۱۳۴)۔

(۹) المصدر السابق)۔

(۱۰) خلاصة الغزرجي (ص ۴۶۲)۔

(۱۱) تقريب التهذيب (ص ۲۸۲) رقم (۸۴۳۳)۔

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَمَا هُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَالنَّاسُ مَعَهُ إِذَا أَقْبَلَ ثَلَاثَةٌ نَفَرًا قَبَّلَ اثْنَانِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَذَهَبَ وَاحِدٌ:

نبی کریم ﷺ یوځل په جمات کښې تشریف فرما وو. او خلق ددوی سره وو. په دې کښې درې سړي بهر تیریدل. دوه خو په دوی کښې نبی کریم ﷺ ته راغلل. او یو لاړلو.

د حدیث باب مطلب په «أقبل ثلاثة نفر فأقبل اثنان» کښې په ښکاره دا اشکال کیږي. چه کله درې سړي په شروع کښې راغلل. نو بیا د دوو سړو د راتلو څه مطلب دي؟ نو د اشکال جواب طرف ته مونږ په ترجمه کولو کښې اشاره کړې ده. چه دا د «أقبل ثلاثة نفر یزرون فأقبل اثنان منهم إلى رسول الله ﷺ» په معنی کښې دي. گویا رومبی ځانې کښې د «أقبل»، معنی ده. چه دوی تیریدل، نو متوجه شو. او په دویم ځانې کښې د «أقبل»، معنی ده. چه مجلس مبارک طرف ته متوجه شو. (۱)

دا هم داسې ده. لکه چه یو سړي ناست وی. او مخامخ څه خلق راروان وی. نو د لرې نه به دا په خیال کښې راځي. چه خلق دلته راروان دی. په هغوی کښې که دوه څلور دلته راشي. او باقی لاړ شي. نو څوک ویونکې به وائي. چه دا جماعت دلته متوجه شو. درې خو مجلس ته راغلل. او باقی لاړل.

بیا د «نفر»، اطلاق د دریو نه واخله لسو سړو پورې کیږي. دلته د «أقبل ثلاثة نفر»، مطلب دا دي. چه «أقبل ثلاثة رجال هم نفر»، (۲)

بیا «نفر»، چونکه اسم جمع ده. په دې وجه «ثلاثة»، دپاره تمیز جوړیدل صحیح دی. چه دا د جمعی تقاضا کوي. (۳)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني. چه ماته ددې دریو وارو حضراتو نومونه چرته ملاو نشو. (۴)

قوله: قَالَ فَوْقًا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

راوی فرماني. چه دوی دواړه د رسول الله ﷺ مجلس مبارک سره اودریدل.

قوله: فَأَمَّا أَحَدُهُمَا فَرَأَى فُرْجَةً فِي الْحُلَّةِ فَجَلَسَ فِيهَا وَأَمَّا الْآخَرُ فَجَلَسَ خَلْفَهُمْ وَلَمَّا الثَّالِثُ فَأَذْبَرَ ذَاهِبًا: په دوی کښې یو کس معمولی شان خالی ځانې په حلقه

(۱) فتح الباری (۱۵۶۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) فتح الباری (۱۵۷۱)۔

قوله: فَلَمَّا فَرَغَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْأَخِيرُ كُمْ عَنِ النَّفَرِ
الثَّلَاثَةِ أَمَّا أَحَدُهُمْ فَأَوَى إِلَى اللَّهِ فَأَوَاهُ اللَّهُ وَأَمَّا الْآخَرُ فَاسْتَحْيَا فَاسْتَحْيَا اللَّهُ مِنْهُ

وَأَمَّا الْآخَرُ فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ: بیا چه کله رسول الله ﷺ فارغ شو. نو ارشاد
نی اوفرمائیلو. زه تاسو ته د دریو وارو د حالاتو خبر درنکړم؟ یو د الله تعالی نه پناه
او غوښتله. هغه ته الله تعالی پناه ورکړله. دویم سړی ته حیا راغله. نو الله تعالی هم دهغه نه
حیا او کړله. دریم سړی اعراض او کړو. نو الله تعالی هم دهغه نه اعراض او کړو.

«اوی»، په رومبی ځانې کښې د مجرد څنې دې او په دویم ځانې کښې د مزید څنې دې د
«اوی یاوی»، معنی د پناه اخستلو ده. او د «اوی»، معنی د ځانې ورکولو او اوسولو ده.

د «فأوى إلى الله فأواه الله» مطلب دا دې چه کوم سرې د الله او د الله تعالى د رسول (ﷺ) مجلس طرف ته ښکته شو. الله تعالى هغه ته د رحمت پخپله لمنه کښې ځانې ورکړو او خپله رضا ئې ورکړله. (۱)

قوله: وَأَمَّا الْآخِرُ فَأَسْتَحْيَا:

د استحياء دوه معاني: ① مشهوره معنی خو «استحياء من المزاحمة» کړې شوې ده. یعنې په مجلس کښې د داخلیدو، او مزاحمت کولو نه هغه ته شرم راغې. په دې وجه شاته کیناستلو. او د تخطی رقاب (په اوږو او خټلو) نه ئې ځان اوساتلو. (۲)

② دویمه معنی د «استحیاء من الزهَاب من مجلس رسول الله ﷺ» کړې شوې ده. (۳) لکه چه دامام حاکم رحمه الله په روایت کښې استحیاء طرف ته اشاره ده. «ومعنى الشان قليلاً ثم جاء مجلس» (۴) یعنی دویم کس هم د دریم سړی پشان روان شوې وو. خو بیا د تللو نه اوشرمیدو. او راواپس شو. او کښاستلو.

حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ رومیٰ معنی یعنی کہ «استعیاء من المراجعة»
واختلای شی. نو د دویم سری مرتبہ بہ د رومی سری نہ اوچتہ وی. کوم چہ وړاندې لارلو. او
کیناستلو. او د دویم احتمال یعنی د «استعیاء من الذهاب» په صورت کښي بہ د رومی سری

(فتح الباری (۱۵۷/۱)۔

۱) فتح الباری (۱۵۷/۱)۔

(المصدر السابق) -

نه خو ادنی مرتبه وی. البته د دریم سړی نه به اعلی وی. کوم چه دسره په مجلس کښې ناست هم نه دې بلکه لارلو. (۱)

د حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه لطیف توجیه حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه فرمائی چه دا جمله د مدح او ذم دواړو احتمال لری. که ددې معنی «استحیاء من تغطی الرقاب والمواحه» وی. نو دا په مدح باندې دلالت کوی. او که ددې معنی «استحیاء من أخذ العلم» وی. نو دا په مذمت باندې دلالت کوی. (۲)

حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه چه کومه رومبی معنی بیان کړې ده. دا خو هغه معنی ده. کومه چه مونږ په رومبی نمبر کښې بیان کړې ده. خو دویمه معنی کومه چه شاه صاحب بیان کړې ده. دا هیڅ یو شارح نه ده ذکر کړې. گویا دا ددې جملې یوه دریمه معنی شوه. والله اعلم.

قوله: فَاسْتَحْيَا اللَّهَ مِنْهُ: الله تعالی دهغه نه حیاء اوکړله. یعنی دهغه په حیاء باندې الله تعالی هغه ته بدله ورکړله. چه دهغه د مزاحمت نه کولو په وجه نې هغه باندې رحم او کرم اوکړو. دده معمولی شان تلل نې معاف کړل. او په دې باندې نې مواخذه (گرفت) اونه فرمائیلو. (۳)

قوله: وَأَمَّا الْآخَرُ فَأَعْرَضَ فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ: دریم سړی اعراض اوکړو. نو الله تعالی هم هغه سره د اعراض معامله او فرمائیله. یعنی دهغه په اعراض کولو باندې الله تعالی د هغه نه ناراضه شو.

دا جمله خبریه ده او که دعائیه؟ دا جمله اخباریه ده او که دعائیه ده. دواړه احتمالات شته. (۴) اقرب دا ده. چه اخباریه وی. د قاضی عیاض رجحان هم دې طرف ته دې. (۵) ځکه چه د حضرت انس رضی الله عنه روایت دې. «فاستغنى فاستغنى الله عنه» (۶) یعنی هغه استغناء ښکاره کړله. نو الله رحمته الله علیه هم دهغه نه استغناء اوکړله.

امام نووی رحمته الله علیه فرمائی. په ښکاره دا سړی د نبی کریم صلی الله علیه و آله د مجلس نه د عذر نه بغیر تلې وو. (۷) گنی معذوری داسې څیز دې. چه دا د خیر جالب (او راوستونکې) دې. ددې په وجه مواخذه نه کیږی.

خو ددې توجیه ضرورت هغه وخت دې. کله چه دریم سړی مؤمن وی. حالتکه دا عین ممکن

(۱) أوجز المسالك (۱۱۴/۱۵) جامع السلام. -

(۲) رساله شرح تراجم ابواب البخاری مطبوعه مع صحيح بخاری (۱۵۱۱). -

(۳) فتح الباری (۱۵۷/۱۱) و شرح نووی (۲۱۷/۲). -

(۴) أوجز المسالك (۱۱۵/۱۵) وفتح الباری (۱۵۷/۱۱). -

(۵) إكمال إكمال المعلم للأبي (۴۴۳/۵). -

(۶) فتح الباری (۱۵۷/۱۱). -

(۷) شرح نووی ((۲۱۷/۲) کتاب السلام، باب من أتى مجلساً فوجد فرجة فجلس فيها وإلا وراههم). -

ده چه هغه منافق وی. حافظ ابن عبدالبر رحمته الله هم دا اختیار کړې دې. هغه فرمائی: چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله د مجلس نه صرف منافق اعراض کولې شی. ^(۱) والله اعلم.

۹- ((بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

رَبِّ مُبْلَغٍ أَوْ عَنِ مِنْ سَامِعٍ)) [ر: ۱۶۵۴]

ما قبل باب سوره مناسبت د مذکوره باب او تیر شوی باب په مینځ کښې مناسبت دا دې چه په دې باب کښې د «مبلغ»، (بفتح اللام) حال مذکور دې. او په تیر شوی باب کښې په حلقه کښې د کیناستونکي حال ذکر دې. چه دا منجمله مبلغین دې. ځکه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله حلقات (او مجالس) چه هغه به څنگه د علوم او ددې د ښودلو په امر باندې مشتمل وو. هلته به غائبینو پورې د تبلیغ مکلف هم جوړیدې شو. ^(۲)

په ترجمه الباب کښې د مذکوره تعلیق تخریج: په ترجمه الباب کښې د ذکر شوی معلق حدیث «رَبِّ مُبْلَغٍ أَوْ عَنِ مِنْ سَامِعٍ» تخریج پخپله امام بخاری رحمته الله په دې باب کښې «بالمعنی»، او روستو ئې په کتاب الحج «باب الخطبة أيام منی» کښې «بلفظه»، کړې دې. ^(۳) حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله او ددوې اتباع کونکو بعضو شارحینو د دې حدیث د تخریج نسبت، ترمذی شریف کښې د حضرت عبداللہ بن مسعود رضی الله عنه حدیث طرف ته کړې دې. ^(۴) چه ددې نه دا وضاحت معلومیږي. چه امام بخاری رحمته الله ددې تخریج نه دې کړې. حالانکه لکه څنگه چه اوس تیر شو. امام بخاری رحمته الله پخپل صحیح کښې پخپله ددې تخریج کړې دې. نو ددې حواله ورکول پکار وو.

د ترجمه الباب مقصد: حافظ قطب الدین حلبی رحمته الله فرمائیلى دی. چه ددې باب مقصد په دې خبره باندې تنبیه ده. که حدیث لوستونکي غیر عارف او غیر محقق وی. خو کوم څه چه هغه بیانوی. هغه محفوظ وی. نو د هغه حدیث هم اخستلې کیدې شی. ^(۵)

حضرت گنگوهی رحمته الله فرمائی: چه په دې باب سره د هغه باب رد کول مقصود دی. کوم چه مشهور دې. چه شاگرد د استاذ نه په علم کښې کمتر وی. ^(۶)

حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا صاحب رحمته الله فرمائی: چه د امام بخاری رحمته الله غرض ددې باب نه ددې خبرې ترغیب ورکول دی. چه د ځان نه د کمتر نه هم د علم حاصلولو اهتمام کول

^(۱) شرح الزرقانی علی مؤطا الإمام مالک (۳۶۰/۱۴) جام السلام. رقم (۱۸۵۷)۔

^(۲) عمدة القاری (۳۴/۲)۔

^(۳) صحیح بخاری (۲۳۵/۱۱) کتاب الحج، باب الخطبة أيام منی، رقم (۱۷۴۱)۔

^(۴) جامع ترمذی، کتاب العلم، باب ماجاء فی الحث علی تبلیغ السماع، رقم (۲۶۵۷)۔

^(۵) عمدة القاری (۳۴/۲)۔

^(۶) لامع الدراری (۱۷/۲)۔

پکار دی. (۱) خکه چه نبی کریم ﷺ فرمائی: «رب مهلم أوعى من سامع» د بعضو بغیر واسطې اوریدونکو خلقو په مقابله کښې په واسطې سره اوریدونکی «أوعى» یعنې «أحفظ» او «أفهم» وی.

امام وکیع او سفیان بن عیینہ رحمہما اللہ فرمائی: «إله لا ينهل المحدث حق يكتب من هو فوقه و مثله ودونه» (۲)

د امام بخاری رحمه الله د رباعیاتو حیثیت د حضرت امام بخاری رحمه الله نه چه کوم رباعیات نقل کولې شی. (۳) هغې کښې هم دا مضمون وارد دی. دا رباعیات اگرچه امام سیوطی رحمه الله بغیر دغه تنقید (او جرحې) نه ذکر کړی دی. (۴) خود حافظ ابن حجر رحمه الله رانې دا ده. چه دا ثابت نه دی. (۵) واللہ اعلم.

حدیث باب

۶۷- ((حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا بَشْرٌ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ عَوْنٍ عَنْ ابْنِ سِيرِينَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي بَكْرَةَ عَنْ أَبِيهِ (۱) ذَكَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَعْدَةً عَلَى بَعِيرِهِ وَأَمْسَكَ

(۱) الأبواب والتراجم (ص ۴۱)۔

(۲) الجامع لأخلاق الراوى و آداب السامع للخطيب (۳۷۳) رقم (۱۶۶۵، ۱۶۶۶) الكتابة عن الأقران. و (ص ۳۷۴) رقم (۱۶۷۲) كتابة الأكابر عن الأصاغر. ومقدمة ابن الصلاح (ص ۲۴۸، ۲۴۹) النوع الثامن والعشرون معرفة آداب طالب الحديث، وفتح المغيث للعراقي (ص ۳۰۰) وفتح المغيث للسخاوى (۲۹۶/۳) و تدريب الراوى (۱۴۷/۲، ۱۴۸)۔

(۳) دا رباعیات دادی: واعلم أن الرجل لا يصير محدثاً كاملاً فى حديثه إلا بعد أن يكتب أربعاً مع أربع. كأربع مثل أربع، فى أربع، عند أربع، بأربع، على أربع، عن أربع، لأربع، و كل هذه الرباعيات لاتتم إلا بأربع، مع أربع، فإذا تمت له كلها، هان عليه أربع، وابتلى بأربع، فإذا صبر على ذلك أكرمه الله فى الدنيا بأربع، و أثابه فى الآخرة بأربع، اوگورى: تدريب الراوى (۱۵۷/۲) آخر النوع الثامن والعشرين معرفة آداب طالب الحديث، و مقدمة أوجز المسالك (ص ۱۲۹)۔

(۴) اوس وړاندې حواله تيره شوې ده،۔

(۵) مقدمة أوجز المسالك (ص ۱۳۰)۔

(۶) قوله ..عن أبيه.. الحديث أخرجه البخارى أيضاً فى صحيحه (۲۱۱۱) فى كتاب العلم. باب ليبلغ العلم الشاهد الغائب. رقم (۱۰۵) وفى (۲۳۵، ۲۳۵/۱) كتاب الحج، باب الخطبة أيام منى. رقم (۱۷۴۱) وفى (۴۵۴، ۴۵۳/۱) كتاب بدء الخلق، باب ماجاء فى سبع أرضين. رقم (۳۱۹۷) وفى (۶۳۲/۱۲) كتاب المغازى، باب حجة الوداع. رقم (۴۴۰۶) وفى (۶۷۲/۱۲) كتاب التفسير، سورة براء، باب: إن عدة الشهور عند الله اثنا عشر شهراً فى كتاب الله..... رقم (۴۶۶۲) وفى (۸۳۲/۱۲) كتاب الأضاحى، باب من قال: الأضحى يوم النحر. رقم (۵۵۵۰) وفى (۱۰۴۸/۱۲) كتاب الفتن باب قول النبى ﷺ لا ترجعوا بعدى كفاراً يضرب بعضكم رقاب بعض. رقم (۷۰۷۸)، وفى (۱۱۰۹/۱۲) كتاب التوحيد، باب [بقية حاشيه په راروانه صفحه....

إِنْسَانٌ بِخَطَايَاهِ أَوْ بِزَمَانِهِ قَالَ أَيُّ يَوْمٍ هَذَا فَسَكَّنَا حَتَّى ظَنَّنَا أَنَّهُ سَيَسْتَجِيبُهُ سِوَى اسْمِهِ قَالَ
أَلَيْسَ يَوْمَ النَّحْرِ قُلْنَا بَلَى قَالَ فَأَيُّ شَهْرٍ هَذَا فَسَكَّنَا حَتَّى ظَنَّنَا أَنَّهُ سَيَسْتَجِيبُهُ بِغَيْرِ اسْمِهِ فَقَالَ
أَلَيْسَ بِذِي الْحِجَّةِ قُلْنَا بَلَى قَالَ فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ بَيْنَكُمْ حَرَامٌ
كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا يَبْلُغُ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ فَإِنَّ الشَّاهِدَ
عَنْ أَنْ يُبْلَغَ مَنْ هُوَ أَوْعَى لَهُ مِنْهُ)) (۱۰۵، ۱۶۵۲، ۳۰۲۵، ۴۱۲۴، ۴۳۸۵، ۵۲۳۰، ۶۶۶۷، ۷۰۰۹)

رجال الحديث

① **مسدد:** دا مشهور امام حديث مسدد بن مسرهد اسدی رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات

د کتاب الایمان «باب من الایمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۱)

② **بشر:** دا بشر بن المفضل بن لاحق رقاشی بصری رحمته الله دی. ددوی کنیت ابو اسماعیل دی. (۲)

ددوی د اسماعیل بن امیه، حمید الطویل، خالد الحذاء، سعید بن ابی عروبہ، سلمه بن علقمه، سهیل بن ابی صالح، شعبه بن الحجاج، عاصم بن کلیب، عبدالله بن عون، یحی بن سعید انصاری، هشام دستوائی، محمد بن المنکدر، قره بن خالد او یونس بن عبید رحمته الله وغیره نه د حدیثو سماع کړې ده.

ددوی نه روایت کونکو کښې امام احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، حمید بن مسعود، عبیدالله بن عمر القواریری، عثمان بن ابی شیبہ، عفان بن مسلم، علی بن المدینی، عمرو بن علی، مسدد بن مسرهد، نصر بن علی جهضمی، ابو الولید هشام بن عبدالملک طرابلسی، او یعقوب بن ابراهیم دورقی رحمته الله وغیره دی. (۳)

امام احمد رحمته الله فرمائی: «الیہ المنتهی فی التثبت فی البصره» (۴)

د امام یحی بن معین رحمته الله نه تپوس او کړې شو: «من أثبت شیوخ المصریین؟» نو ددوی د یو جماعت نوم واخستلو. په هغوی کښې ئې د بشر بن المفضل نوم هم واخستلو. (۵)

....د تیر مخ بقیه حاشیه [قول الله تعالى: وجوه يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة، رقم (۷۴۴۷)، ومسلم فی صحیحه (۶۰۱۲، ۶۱) فی کتاب القسامة، باب تغلیظ تحریم الدماء والأعراض والأموال، و أبوداؤد فی سننه فی کتاب المناسک، باب الأشهر الحرم، رقم (۱۹۴۷) و (۱۹۴۸)، وابن ماجه فی سننه، فی المقدمة، باب من بلغ علماً، رقم (۲۳۳)۔

(۱) کشف الباری (۲۱۲)۔

(۲) تهذیب الکمال (۱۴۷، ۱۴۸)۔

(۳) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۱۴۸، ۱۵۰)۔

(۴) تهذیب الکمال (۱۵۰، ۱۵۱)۔

امام ابوزرعه، امام ابوحاتم او امام نسائی رحمہم اللہ فرمائی: «ثقة»، (۱)

امام محمد بن سعد رحمہم اللہ فرمائی: «وكان ثقة كثير الحديث» (۲)

امام ابن حبان رحمہم اللہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۳)

امام عجلې رحمہم اللہ فرمائی: «ثقة فقيه البدن» ثبت فی الحديث، حسن الحديث، صاحب سنة» (۴)

امام بزار رحمہم اللہ فرمائی: «ثقة»، (۵)

حافظ ذهبی رحمہم اللہ فرمائی: «وكان حجة» (۶)

حافظ ابن حجر رحمہم اللہ فرمائی: «ثقة ثبت ما به» (۷)

په ۱۸۷ھ کښې ددوی وفات وشو. (۸)، رحمہم اللہ تعالیٰ رحمة واسعة، _

⑤ ابن عون: دا عبدالله بن عون بن اربطان مزنی بصری رحمہم اللہ دي. ددوی کنیت ابوعون دي. (۹)

دوی د حضرت انس رضی اللہ عنہ زیارت خو کړې دي. البته ددوی نه ئې سماع ثابت نه ده. (۱۰)
دوی د ابو وائل شقیق بن سلمه، شعبي، حسن بصری، محمد بن سيرين، قاسم بن محمد، ابراهيم نخعی، مجاهد، سعيد بن جبیر، مکحول انس بن سيرين، رجاء بن حيوة او ابورحاء مولى د ابو قلابه رحمہم اللہ وغيره نه روایت د حدیث کوي.

(المصدر السابق) _

(۱) طبقات ابن سعد (۲۹۰/۷)

(۲) الثقات لابن حبان (۹۷/۶)

(۳) قال الشيخ محمد عوامة نقلاً عن الشيخ العلامة عبدالله الغمادي: «كلمة، فقيه البدن، يقولها المحدثون، ويقول الأصوليون: «فقيه النفس».. ومعناها: أن الشخص تمكن في الفقه حتى اختلط بلحمه ودمه، وصار سجية فيه. ومراد المحدثين بها ترجيح الراوي الموصوف بها ولو كان أقل من الثقة، بحيث لو تعارضت رواية الصدوق الفقيه البدن مع رواية الثقة غير المتقن، قدمت رواية الصدوق المذكور، أنظر دراسات بين يدي «الكاشف» (۴۳/۱) الفاظ الجرح والتعديل في «الكاشف» _

(۴) تهذيب التهذيب (۴۵۹/۱) _

(۵) المصدر السابق) _

(۶) الكاشف (۲۶۹/۱، ۲۷۰) رقم (۵۹۴) _

(۷) تقريب التهذيب (ص ۱۴۴) رقم (۷۰۳) _

(۸) تهذيب الكمال (۱۵۱/۴) _

(۹) تهذيب الكمال (۳۹۴/۱۵) _

(۱۰) تهذيب الكمال (۳۹۵/۱۵) وقال الذهبي في السير (۳۶۴/۱۶) وما وجدت له سماعاً من أنس بن مالك، ولا من صحابي. مع أنه ولد في حياة ابن عباس وطبقته، وكان مع أنس بالبصرة، وقد ورد عنه أنه رأى أنساً وعليه عمامة خز» _

ددوی نه سفیان ثوری، شعبه بن الحجاج، عبدالله بن المبارك، نضر بن شميل، اسماعیل بن علیه، یزید بن هارون، اسحاق الارزق، ازهر السمان، ابوعاصم النبیل او امام اصمعی ^(۱) روایت د حدیث کوی.

امام علی بن المدینی ^(۲) فرماني: «جمیع لابن عون من الإسناد ما لا یجزم لأحد من أصحابه...»^(۳) هشام بن حسان ^(۴) فرماني: «حدثنی من لم ترمینای مثله» او بیا دوی ابن عون طرف ته اشاره او کړله. ^(۵)

امام عبدالله بن المبارك ^(۶) فرماني: «ما رأیت أحداً ذکر لی قبل أن ألقاه، ثم لقیته إلا وهو علی دون ما ذکر لی، إلا ابن عون، وحبیوة، أو سفیان، فأما ابن عون فلو ددت أن لزمته حتى أموت أو یموت»^(۷)

عبد الرحمن بن مهدی ^(۸) فرماني: «ما کان بالعراق أحداً أعلم بالسنة منه»^(۹)

قره بن خالد ^(۱۰) فرماني: «کنا نتعجب من ورم ابن سیرین فأنسأناه ابن عون»^(۱۱)

عیسی بن یونس ^(۱۲) فرماني: «کان أثبت من هشام یعنی ابن حسان»^(۱۳)

ابو حاتم ^(۱۴) فرماني: «ثقة وهو أكبر من التیمی»^(۱۵)

ابن سعد ^(۱۶) فرماني: «وکان ثقة کثیر الحدیث ورعاً»^(۱۷)

امام نسائی ^(۱۸) فرماني: «ثقة مامون»^(۱۹) او په یو مقام کښي فرماني: «ثقة ثبت»^(۲۰)

ابن حبان ^(۲۱) فرماني: «کان عهد الله بن عون من سادات أهل زمانه عبادة، وفضلاً وورعاً، ونسكاً، وصلاحاً فی السنة، وشدة علی أهل الهدم»^(۲۲)

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۳۹۵/۱۵، ۳۹۷) وسیر أعلام النبلاء (۳۶۵، ۳۶۴/۱۶) _

(۲) تهذیب الکمال (۳۹۷/۱۵) _

(۳) سیر أعلام النبلاء (۳۹۵/۱۶) _

(۴) تهذیب الکمال (۴۰۰/۱۵) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) المصدر السابق _

(۷) تهذیب التهذیب (۳۴۸/۱۵) _

(۸) المصدر السابق _

(۹) طبقات ابن سعد (۲۶۱/۱۷) _

(۱۰) تهذیب التهذیب (۳۴۸/۱۵) _

(۱۱) المصدر السابق _

(۱۲) الثقات لابن حبان (۳۱۷) _

امام بزار رحمته الله فرمائی: «کان علی غایباً من التوقی»^(۱)
 عثمان بن ابی شیبہ رحمته الله فرمائی: «ثقة صحيح الكتاب»^(۲)
 امام عجل رحمته الله فرمائی: «ثقة رجل صالح»^(۳)
 ددوی نہ اصحابو د اصول ستہ روایات اخستی دی.^(۴)
 پہ ۱۵۱ھ کنبی دوی وفات شو.^(۵)، رحمته الله تعالیٰ رحمۃً واسعۃً،

⑤ ابن سیرین: دا امام محمد بن سیرین بصری رحمته الله دی. ددوی حالات د کتاب الایمان «باب اتهام الجنائن» لاندی تیر شوی دی.^(۶)

⑥ عبدالرحمن بن ابی بکر: دا د حضرت ابوبکرہ نفع بن الحارث ثقفی رحمته الله خونی دی. ددوی کنیت ابوبحر یا ابوحاتم دی. دوی تہ د «اول مولود ولد فی الاسلام بالمصرۃ» اعزاز حاصل دی.^(۷)

دوی د حضرت عبداللہ بن عمرو، حضرت علی، دخیل پلار حضرت ابوبکرہ، اشج عصری، او اسود بن سریع رحمته الله نہ روایت کوی.

ددوی نہ ابویشرجعفر بن ابی وحشیہ، خالد الحذاء، عبداللہ بن عون، عبدالملک بن عمیر، قتادہ، محمد بن سیرین، او یونس بن عبید رحمته الله وغیرہ حضرات روایت د حدیث کوی.^(۸)

امام ابن سعد رحمته الله فرمائی: «وکان ثقة له أحادیث وروایة»^(۹)

امام عجل رحمته الله فرمائی: «بصری تابعی ثقة»^(۱۰)

حافظ ذہبی رحمته الله فرمائی: «ولد من عمر، وکان ثقة کثیر القدر مقرئاً عالماً»^(۱۱)

ابن حبان رحمته الله دوی لره پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کړی دی.^(۱۲)

(۱) تہذیب التہذیب (۳۴۸/۵)۔

(۲) تہذیب التہذیب (۳۴۹/۵)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) پورتنہ ذکر شوی کتب رجال۔

(۵) الکاشف (۵۸۲/۱) رقم (۲۸۹۶)۔

(۶) کشف الباری (۵۴۴/۲)۔

(۷) تہذیب الکمال (۵۱۱۷) و سیر اعلام النبلاء (۳۱۹/۴، ۳۲۱)۔

(۸) د شیوخ او تلامذہ د تفصیل دپارہ او گورہ: تہذیب الکمال (۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱

امام نووی رحمته فرمائی: «والفقوا علی توثیقه» (۱)

پہ ۹۶ھ کنبی ددوی وفات اوشو (۲)، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃً واسعۃً،

① حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ: د حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ حالات د کتاب الایمان «باب وان طائفین من

المؤمنین اقتتلوا فاصلحوا بینہما» لاندی تیر شوی دی (۳)

قوله: ذکر النبی صلی اللہ علیہ وسلم قعد علی بعیرہ: حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ذکر اوکرو چہ دوی صلی اللہ علیہ وسلم پخپل اوښ باندی ناست وو.

پہ «ذکر» کنبی ضمیر کوم طرف تہ راجع دی؟ پہ دی جملہ کنبی «ذکر» کنبی ضمیر مستتر حضرت ابوبکرہ رضی اللہ عنہ طرف تہ راجع دی پہ بعضو نسخو گي ددی نہ وړاندی «قال» ہم شته پہ دی کنبی موجود ضمیر مستتر عبدالرحمن بن ابی بکرہ طرف تہ راجع دی

قوله: وأمسک إنسان بخطامہ أویزمایہ: او یو سړی د اوښ مهار یا پیزوان (د پوزی رسی) نیولی وه.

د انسان نہ څوک مراد دی؟ بعض حضرات فرمائی چہ ددی نہ حضرت بلال رضی اللہ عنہ مراد

دی چکہ چہ د نسائی پہ روایت کنبی حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا فرمائی: «حجبت فی حجة النبی صلی اللہ علیہ وسلم فرأیت بلالاً یقود بخطامہ راحلته....» (۴)

او بعضی حضرات فرمائی چہ دا عمرو بن خارجه وو چکہ چہ د سنن پہ روایت کنبی د حضرت عمرو بن خارجه رضی اللہ عنہ نہ نقل دی: «كنت أخذاً بزمام ناقة النبی صلی اللہ علیہ وسلم.....» (۵)

(۱) تهذيب الأسماء واللغات (۲۹۵/۱)۔

(۲) سير أعلام النبلاء (۳۲۰/۱۴)۔

(۳) كشف الباری (۲۲۵/۲)۔

(۴) سنن النسائی الصغرى (۴۸۱/۲، ۴۹) كتاب مناسك الحج، باب الركوب إلى الجمار و إستغلال المحرم، والسنن الكبرى (۴۳۶/۲) كتاب الحج، باب الركوب إلى الجمار واستغلال المحرم، رقم (۴۰۶۶)۔

(۵) قال الحافظ في الفتح (۱۵۸/۱) «وقد وقع في السنن من حديث عمرو بن خارجه قال: كنت أخذاً بزمام ناقة النبي صلی اللہ علیہ وسلم إنتهى، فذكر بعض الخطبة، ولكنى لم أجد هذا اللفظ فيما رجعت إليه من المصادر فقد أخرج هذا الحديث النسائي في سننه الصغرى (۱۳۱/۲) كتاب الوصايا، باب إبطال الوصية للوارث، وفي سننه الكبرى (۱۰۷/۱۴) كتاب الوصايا، باب إبطال الوصية للوارث، رقم (۶۴۶۸، ۶۴۷۰) والترمذی فی جامعہ فی كتاب الوصايا، باب ما جاء لاوصية لوارث، رقم (۲۱۲۱) و ابن ماجه فی سننه، فی كتاب الوصايا، باب لاوصية لوارث، رقم (۲۷۱۲) والدارمی فی سننه، (۵۱۱/۲) فی كتاب الوصايا، باب الوصية للوارث، رقم (۳۲۶۰) وليس فی واحد من هذه المصادر اللفظ الذى نقله الحافظ عن «السنن» نعم روى أحمد فی مسنده (۱۷۶/۱۴، وص ۲۳۸) كنت أخذاً بزمام ناقة رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم..... فكان ما قاله الحافظ، وقد وقع فی السنن..... سبق قلم، وقد كان يريد أن يكتب، وقد وقع فی مسند أحمد، والله اعلم)۔

خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه صحيح دا ده. چه دا پخپله د حديث راوی یعنی حضرت ابوبکره رضي الله عنه دي. ځکه چه د اسماعيلي په روايت کښي هم په دي حديث کښي تصريح موجود ده. «خطب رسول الله صلی الله علیه و آله من راحلته يوم النحر، وأمسکت، إماماً قال: بخطامها، وإماماً قال: بزمامها»^(۱) ددي روايت نه يوه فائده دا هم حاصله شوه. چه په روايت د باب کښي چه د خطام او زمام په مينځ کښي کوم تردید او شک وارد دي. د حضرت ابوبکره رضي الله عنه د طرفه نه دي. بلکه ددوی نه لاتدي د يو راوی د طرفه دي.^(۲)

خطام او زمام دواړه يو دي؟ او که دواړو کښي فرق دي؟ حافظ ابن حجر رحمته الله دواړه مترادف گرځولي دي. او فرمائيلى نې دي. چه د اوښ په پوزه کښي حلقه اچولې شي. په دي حلقه کښي د دواړو طرفه چه کومه رسي ترلې شي. هغې رسي ته ،،خطام،، يا ،،زمام،، وائي.^(۳) صاحب د مختار الصحاح هم د ،،خطام،، تفسير ،،زمام،، سره کړې دي.^(۴) او بيا د ،،زمام،، تفسير هم هغه دي. کوم چه اوس پورته مونږ ذکر کړو. نوره اضافه نې دا هم کړې ده. چه دي ،،زمام،، (رسي) سره ،،واکې،، هم ترلې شي. او کله کله په واکو باندې د ،،زمام،، اطلاق کولې شي.^(۵)

او د لغت د نورو اصحابو د تشریح نه معلومېږي. چه په ،،خطام،، او ،،زمام،، کښي فرق دي. ،،زمام،، هغه نري رسي ته وائي. کوم چه په پوزه کښي اچولې شي. او ،،خطام،، واکو ته وائي.^(۶) والله اعلم.

قوله: قَالَ أَيُّ يَوْمٍ هَذَا فَسَكَّنَا حَتَّى ظَنَّنَا أَنَّهُ سَيَسْمِيهِ سَيَوْمِ اسْمِهِ قَالَ الْيَسْ

يَوْمَ النَّحْرِ قُلْنَا بَلَى: نبي کریم صلی الله علیه و آله تپوس اوکړو. دا کومه ورځ ده؟ مونږ خاموش شو. تردې چه مونږ اوگنړله. چه نبي کریم صلی الله علیه و آله به ددي بل څه نوم اوښائي. نبي کریم صلی الله علیه و آله تپوس اوکړو. چه ایا دا يوم النحر نه ده؟ مونږ اوونيل. ولي نه ده.

په روايت باب کښي تعارض او دفع د تعارض: په روايت باب کښي ،،سکتنا،، دي. او د کتاب الحج په روايت کښي «قلنا: الله ورسوله أعلم» دي.^(۷) په ښکاره دي دواړو روايتونو کښي تعارض شان معلومېږي. ددي جواب دا دي. چه کيدې شي. چه بعضو حضراتو سکوت کړې وي. او بعضو حضراتو ،،الله ورسوله أعلم،، ونيلي وي.

(۱) فتح الباری (۱۵۸۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) مختار الصحاح (ص ۱۸۱) ماده ،،خطم،،۔

(۵) مختار الصحاح (ص ۲۷۵) ماده،،زم،،۔

(۶) النهاية. (۱۵۰۱۲) ماده ،،خطم،،۔

(۷) صحيح بخاری (۲۳۴۱۱) کتاب الحج. باب الخطبة أيام منى. رقم (۱۷۴۱)۔

دا هم کیدې شی. چه په رومبی خل و نیلو باندې نې سکوت کړې وی. او په دویم خلی تپوس کولو باندې نې، «الله ورسوله أعلم»، ونیلې وی.

خو دا دواړه جوابونه د احتمال محض په درجه کښې دی. په اصل کښې صحابه کرام رضی الله عنہم «الله ورسوله أعلم»، ونیلې وو. خودا راوی بعضې ځانې کښې اختصار سره «فسکتنا»، سره تعبیر کړو. «ای فسکتنا من الجواب» ښکاره ده. چه، «الله ورسوله أعلم»، جواب نه دې بلکه دا سکوت عن الجواب دې. او جواب الله او د الله تعالی رسول صلی الله علیه و آله طرف ته مفوض (او سپارلې) کیږي. بیا د حضرت ابوبکره رضی الله عنه په روایت کښې خو دا دی. چه صحابه کرام رضی الله عنہم، «الله ورسوله أعلم»، اوونیل. او په کتاب الحج کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنہما په روایت کښې راځي. چه صحابو رضی الله عنہم په جواب کښې، «یوم حرام»، اوونیل. (۱) په دې طریقه دې دواړو روایتونو کښې تعارض شو.

دا تعارض په ډیرو طریقو سره لرې کړې شوې دې:

① اول دا چه نبی کریم صلی الله علیه و آله کله سوال او فرمائیلو. نو بعضو خلکو، «الله ورسوله أعلم»، اوونیل. او بعضو، «یوم حرام»، اوونیل. خو دا بعید (او نا مناسب) معلومیږي.

② دویم جواب دا کیدې شی. چه ممکن ده. نبی کریم صلی الله علیه و آله دوه ځل تپوس کړې وی. په رومبی خل دې حضراتو، «الله ورسوله أعلم»، ونیلې وی. او په دویم ځل نې، «یوم حرام»، ونیلې وی. خو سیاق او طرز د حدیث دا جواب هم لرې (او نا مناسب) گنږي.

③ دریم جواب دا دې. چه کیدې شی. نبی کریم صلی الله علیه و آله دوه ورځې خطبه ورکړې وی. په رومبی ورځ خو صحابه کرام رضی الله عنہم، «الله ورسوله أعلم»، ونیلې وی. او په دویمه ورځ د جواب معلومیدو په وجه نې، «یوم حرام»، ونیلې وی. خو دا هم بعید معلومیږي.

④ څلورم جواب دا دې. او هم دا اقرب (او مناسب) معلومیږي. چه د حضرت ابوبکره رضی الله عنه روایت مفصل او د حضرت ابن عباس رضی الله عنہما روایت مختصر او مجمل دې. د حضرت ابوبکره رضی الله عنه په روایت کښې دا دی. چه نبی کریم صلی الله علیه و آله کله او فرمائیل. «ای یوم هذا؟»، نو صحابه کرام رضی الله عنہم، «الله ورسوله أعلم»، اوونیل. نبی کریم صلی الله علیه و آله او فرمائیل. «ایس یوم النحر؟»، صحابو جواب ورکړو. «پلی»، نو اوس د ټولو مختصر خلاصه دا راووتله. چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله په جواب کښې صحابه کرام رضی الله عنہم، «یوم حرام»، اوونیل. د حضرت ابن عباس رضی الله عنہما په روایت کښې اصل مضمون باندې نظر اچولو سره اختصار سره تعبیر کړې شو. او اوونیلې شو. چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله په جواب کښې صحابو رضی الله عنہم، «یوم حرام»، اوونیل. والله اعلم.

قوله: قَالَ فَأَيُّ شَهْرٍ هَذَا فَسَكَنَّا حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ سَيَسْمِيهِ بِغَيْرِ اسْمِهِ فَقَالَ أَلَيْسَ

بِذِي الْحِجَّةِ قُلْنَا بَلَى: نبي کریم ﷺ تپوس او کړو. چه دا کومه میاشت ده؟ مونږ خاموش شو. تردې چه مونږ او کنړل. چه ددې میاشت به بل څه نوم او بنانی. بیا نې تپوس او کړو. چه آیا دا ذوالحجه نه ده؟ مونږ او وویل. ولې نه ده.

نبي کریم ﷺ سوالات څکه کول. چه صحابه کرام ښه متوجه شی. او د نبي کریم ﷺ خبرې اوریدو دپاره تیارشی.

قوله: قَالَ فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ بَيْنَكُمْ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا

فِي شَهْرِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا: نبي کریم ﷺ او فرمائیل. ستاسو وینې، مال او عزت په یو بل باندې داسې حرام دی. لکه څنگه ستاسو ددې ورځې حرمت، ستاسو په دې میاشت کښې، او ستاسو په دې ښار کښې (حرام دی).

یو اشکال او دهغې جواب: په تشبیه کښې، ، مشبه به، د ، ، مشبه، ، نه اقوی وی. دلته مشبه (چه حرمت د وینې او عزت او مال دې) د مشبه به (چه حرمت د ورځې او میاشت او ښار دې) نه اقوی دې؟

ددې جواب دا دې. چه په یو بل جهت سره دلته مشبه به د مشبه نه اقوی دې. هغه دې د حرمت شهرت، ددې خلقو په ذهن کښې د ورځې او میاشت او ښار حرمت زیات وو. او دا حرمت ددوی په مینځ کښې معروف او مشهور وو. او د جان و مال او عزت د جاهلیت په خلقو کښې هیڅ قدر نه وو. یوکس قتل کول، د یوکس مال لوټ کول، د یوکس عزت او حیا اخستل، ددوی د کس لاس کار وو. په دې وجه نبي کریم ﷺ هغوی ته او فرمائیل. چه لکه څنگه تاسو ورځ، میاشت او ښار محترم گنړئ. او په دې کښې د ظلم نه ځان ساتئ. دغه شان دا څیزونه هم حرام او قابل د احترام دی. په دې کښې هم د ظلم نه ځان اوساتئ. () والله اعلم.

قوله: لِيُبَيِّنَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ: حاضر دې غائب ته اورسوی.

ددې نه معلومه شوه. چه کوم کس د مسئلې نه خبر وی. هغوی له پکار دی. چه هغوی نې ناخبرو خلقو ته اوښانی.

قوله: فَإِنَّ الشَّاهِدَ عَسَى أَنْ يَبْلُغَ مَنْ هُوَ أَوْعَى لَهُ مِنْهُ: څکه ممکن ده چه

حاضر سړي نې یو داسې سړی ته اورسوی. چه هغه ددې خبرې د رسونکي نه زیات یادونکي او پوهیدونکي وی.

هم دا ترجمه الباب دې. یعنی ممکن ده. چه نبي کریم ﷺ لره په سترگو کتونکي کس، داسې سړی ته دین اورسوی. چه هغه دده نه افهم (زیات پوهیدونکي) او احفظ (زیات یاد ساتونکي) وی. او هم دغه شان شوی دی. د تابعینو په زمانه کښې بعضې داسې عالمان پیدا

شوی دی. چه هغوی د ډیرو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه په حفظ او فهم کښې زیات اوچت وو. ددې نه پس هم دا صورت حال پاتې شوې دې. چه د تبع تابعینو په دور کښې بعضې داسې عالمان پیدا شو. چه هغوی د خان نه په وړاندې طبقه باندې اوچت وو. والله اعلم بالصواب.

۱۰- ((بَابُ الْعِلْمِ قَبْلَ الْقَوْلِ وَالْعَمَلِ))

((يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى «فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» (محمد: ۱۸) قَبْدًا بِالْعِلْمِ ((وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ هُمُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ وَرَثُوا الْعِلْمَ مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحَقِّهِ وَافِرًا وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ بِهِ عِلْمًا سَمِعَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ)) ((وَقَالَ جَلْ ذِكْرُهُ «أَمَّا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» (فاطر: ۲۸) وَقَالَ «وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ» (العنكبوت: ۳۳) «وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرَةِ» (الملك: ۱۰) «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (الزمر: ۹) وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ((مَنْ يُرِذِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفْقَهُهُ فِي الدِّينِ وَأَمَّا الْعِلْمُ بِالتَّعْلِيمِ وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ لَوْ وَضَعَهُمُ الْعَمُصَامَةُ عَلَى هَذِهِ وَأَشَارَ إِلَيَّ فَقَاةٌ لَمْ ظَنَنْتُ أَنِّي أَنْفَعُ كَلِمَةً سَمِعْتُهَا مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ أَنْ تُجِيزُوا عَلَيَّ لَأَنْفَعْتُهَا وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ «كُونُوا رِثَيْنِ» حُلَمَاءُ فَقَهَاءُ وَيُقَالُ الرَّثَانِيُّ الَّذِي يُرِثِي النَّاسَ بِصِغَارِ الْعِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ))

تیر شوی باب سره مناسبت: په تیر شوی باب کښې د مبلغ او سامع ذکر وو. چونکه مبلغ (دکس) اللام او مبلغ (دفتح) اللام د علم په ذریعه تعلیم او تعلم باندې قدرت حاصلولې شی په دې وجه نې دلته د «باب العلم قبل القول والعلم» ترجمه منعقد کړې ده. (۱)

د ترجمه الباب مقصد او د تقدیم قسمونه: تقدم يا خو ذاتاً وی، یا زماناً او یا رتبه وی. په تقدم ذاتی کښې مقدم، د موخر نه ذاتاً مخکښې وی. اگرچه د دواړو زمانه یوه وی. لکه د لاس او کنجی حرکت، چه زماناً اتحاد دې. خو ذاتاً د لاس حرکت د کنجی د حرکت نه مقدم دې. ځکه چه کنجی د لاس په حرکت سره متحرک کیږی.

په تقدم زمانی کښې مقدم، د موخر نه د زمانی په اعتبار سره وړاندې وی. لکه د پلار زمانه د خوښی د زمانی نه مقدم ده.

په تقدم رتبی یا په تقدم بالرتبه والشرف کښې مقدم د موخر نه په مقام او مرتبه کښې فائق وی. اگرچه د زمانی په اعتبار سره موخر ولې نه وی. لکه څنگه چه نبي کریم صلی الله علیه و آله ته په صحابو باندې فوقیت (او برتری) حاصل وه. اگرچه ډیر صحابه کرام ددوی نه د سن او کال په اعتبار سره مشران وو.

د حضرت عباس رضی الله عنه نه چا تپوس او کړو. «أنت أكبر أم رسول الله صلی الله علیه و آله». نو حضرت عباس رضی الله عنه جواب ورکړو. «هو أكبر مني وأنا أسبق منه». معغه زمانه لونی دې. او زه د سن او کال په اعتبار

(۱) عمدة القاری (۳۹۱۲) -

(۲) تهذيب الكمال (۲۲۷۱۴) وروی أبو زرین: قيل للعباس: أيما أكبر أنت... [بقیه حاشیه په بل مخ...]

سره د هغوی نه وړاندې یم.

د عامو شارحینو راتې دا ده. چه د امام بخاری رحمه الله مقصد دا دې. چه علم د حصول په اعتبار سره د قول او عمل نه مقدم دې. مخکېنې علم حاصلولې شی. ددې نه پس د عمل نمبر راځي. ددې نه پس د وعظ او تذکیر او د درس تدریس نمبر راځي.

ذاتی اعتبار سره هم علم ته په عمل او قول باندې شرافت حاصل دې. ځکه چه د قول او عمل صحت په نیت باندې موقوف دې. او د نیت صحت په علم باندې موقوف دې. په دې طریقو ښکاره ده. چه علم ته په عمل باندې زماناً هم تقدم حاصل دې. او ددې نه دا هم معلومه شوه. چه علم ته په عمل باندې شرفاً او رتبتاً هم تقدم حاصل دې.

امام بخاری رحمه الله چه په دې باب کښې کوم آیات او آثار وغیره ذکر کړي دي. دوی په هغې باندې مجموعی طور باندې دلالت کوي. او هم دا اقرب معلومیږي.

علامه ابن المنیر رحمه الله فرماني. چه د امام بخاری رحمه الله ددې باب نه مقصد دا دې. چه علم د قول او عمل د صحت دپاره د شرط په درجه کښې دې. ترکومه پورې چه علم نه وی. تر هغه وخته پورې د قول او عمل اعتبار نه وی. ځکه چه علم د نیت مصحح دې. او نیت د عمل مصحح دې. چونکه دا خبره مشهوره ده. چه د عمل نه بغیر علم نافع نه دې. په دې وجه دې باندې د تنبیه ضرورت پیدا شو. او په ترجمه الباب سره ئې اوبښودل. چه علم ذاتاً د قول او عمل نه مقدم دې. (۱) هم دا خبره علامه کرمانی او ابن بطال رحمهما الله فرماني دي. (۲)

علامه سندهی رحمه الله فرماني. چه امام بخاری رحمه الله په دې باب سره د قول او عمل په مقابله کښې د علم د شرف او مرتبې په اعتبار سره مقدم کیدل بیان کړي دي. تقدم زمانی بیانول مقصود نه دي. ځکه چه د باب لاندې کوم څه مذکور دي. د هغې نه تقدم بالشرف والرتبه معلومیږي. (۳)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمه الله فرماني. چه دلته تقدم زمانی مراد دې. او کوم څه چه د باب لاندې مذکور دي. هغه هم ددې مدعا د اثبات دپاره کافی او واضح دي. گویا د امام بخاری رحمه الله مقصد دا وه. لري کول دي. چه چونکه په علم بلا عمل باندې وعیدونه وارد شوي دي. نو مقصر (کوته‌ای کونکي) ته دسره علم حاصلول نه دي پکار. مصنف رحمه الله باب قائمولو سره دا اوبښودل. چه ،،علم من حیث هو هو،، د عمل نه ذاتاً او زماناً مقدم دې. ترکومه پورې چه د عمل نه کولو تعلق دې. نو دا بالکل جدا څیز دې. چه دا موجب د تاوان او د وعیدونو مورد دې. (۴) والله اعلم.

...د تیرمخ بقیه حاشیه [أم النبی ﷺ؟] فقال: هذا أكبر مني و أنا ولدت قبله..... رواه الطبرانی و رجاله رجال الصحيح، أنظر مجمع الزوائد (۲۷۰/۹) کتاب المناقب، باب ماجاء فی العباس عم رسول الله ﷺ ومن جمع معه من ولده،.

(۱) فتح الباری (۱۶۰/۱).

(۲) شرح الکرماني (۲۹۱۲، ۳۰).

(۳) حاشیه السندی علی البخاری (۴۳۱).

(۴) تعلیقات لامع الدراری (۱۹۱۲، ۲۰).

قوله: يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى ﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ﴾ فَبَدَأَ بِالْعِلْمِ: خكه چه الله تعالى

فرمائی:، نو تاسو پوهه شی: چه د الله تعالى نه سوا بل خوک معبود نشته،، الله تعالى علم وړاندې بیان کړو.

د امام بخاری رحمته الله علیه پخپل مقصد باندې استدلال: امام بخاری رحمته الله علیه په قول او عمل باندې د علم په تقدم باندې استدلال دپاره دا آیت ذکر کړې دي. او دا استدلال د پوره آیت نه ثابتیږي. ﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾^(۱) په دې آیت کښې مخکښې د علم ذکر فرمائیږي شوي دي. ددې نه پس د عمل یعنی د استغفار ذکر دي. گویا چه استغفار په زړه سره وی. او که ژبي سره وی. دا به هغه وخت وی. کله چه علم صحیح وی. که علم صحیح نه دي. نو عمل به هم صحیح نه وی.

په دې آیت کښې براه راست خطاب اگرچه نبی کریم صلی الله علیه و آله ته دي. خو دا خطاب د نبی کریم صلی الله علیه و آله امت دپاره هم دي.^(۲)

امام سفیان بن عیینة رحمته الله علیه ددې آیت نه د علم په فضیلت باندې استدلال کړې دي.^(۳)

قوله: وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ: بلا شبه عالمان د انبیاء وارثان دی.

د حدیث مذکور تخریج: دا د حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه د یو حدیث تکرر ده. چه دا امام احمد، ابوداؤد، ترمذی، دارمی پخپلو کتابونو کښې، او امام بخاری رحمته الله علیه پخپل،، تاریخ کبیر،، کښې موصلاً نقل کړې دي.^(۴) ددې په سند کښې لږ شان اضطراب دي.^(۵) خو حمزه کنانی رحمته الله علیه ددې تحسین فرمائیږي دي.^(۶)

د حدیث د مذکوره حصې راوړلو مقصد: چونکه امام بخاری رحمته الله علیه دلته ددې د حدیث کیدو تصریح نه ده کړې. په دې وجه دا ددوی په تعالیقو کښې نه شمارلې کیږي. البته ددوی په ترجمه کښې ددې ذکر کول، ددې خبرې دلیل دي. چه ددې اصل موجود دي. د قرآن کریم آیت ﴿ثُمَّ أَوْدَيْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا﴾^(۷) هم په دې باندې شاهد دي.^(۸)

(۱) سورة محمد: (۱۹)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۰۱)۔

(۳) حلیة الاولیاء (۳۰۵/۷) ترجمه سفیان بن عیینة۔

(۴) مسند احمد (۱۹۶/۵) وسنن ابی داؤد، کتاب العلم، باب الحث علی طلب العلم، رقم (۳۶۴۱) و (۳۶۴۲) و جامع ترمذی، کتاب العلم، باب ماجاء فی فضل الفقه علی العبادۃ، رقم (۲۶۸۲) سنن ابن ماجه، المقدمة، باب فضل العلماء والحث علی طلب العلم، رقم (۲۲۳) وسنن الدارمی (۱۱۰/۱) المقدمة، باب فی فضل العلم والعالم، رقم (۳۴۲) والتاریخ الکبیر (۳۳۷/۸) رقم (۳۲۲۹)۔

(۵) د اضطراباتو د تفصیل دپاره اوگوری: عمدة القاری (۳۹/۲، ۴۰)۔

(۶) فتح الباری (۱۶۰۱)۔

(۷) فاطر: (۳۲)۔

(۸) فتح الباری (۱۶۰۱)۔

دې لغوی او اصطلاحی تعریف په دې حدیث کښې عالمان د انبیاء وارث ګرځولی شوی دی. «انبياء... د... نبی... جمع ده. نبی په لغت کښې خبر ورکونکی ته وائی. او په اصطلاح کښې، نبی... د الله تعالی خبر ورکونکی مخصوص کس ته وائی. دا ښکاره ده. چه خبر ورکونکې هغه وخت خبر ورکولې شی. چه وړاندې نه هغه ته علم وی. د علم نه بغیر خبر ورکول ممکن نه دی. معلومه شوه. چه نبوت من حیث النبوت د صفات علمیه څنو دې. په دې وجه امام بخاری رحمه الله د «العلم قبل القول والعمل» لاندې «وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ هُمْ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ» ذکر کړې دي. او فرمایلې ئې دي. چه د حضرات انبیاء عليهم السلام نه عالمان د علم میراث حاصلوی. د مال دولت میراث نه حاصلوی. هم دا ئې په «وَأَنَّ الْأَدِيَاءَ لَمْ يورثوا ديناراً ولا درهماً ولا ورثوا العلم»^(۱) ونيولو سره واضح کړې دي.

چا سره چه څومره علم زیات وی. گویا هغه ته د نبی ﷺ د وراثت نه هم د څومره حصه حاصل شوې ده. دلته په دې ارشاد کښې چه کوم صرف د علم ذکر دي. ددې نه علم صحیح او قوی مراد دي. چه ددې نه پخپله عمل ناشی او صادرېږي. که یوکس ټول کتابونه رته کړي. او د عمل نه بې پرواه وی. نو هغه د شریعت په اصطلاح کښې علم نه دي. بلکه هغه وېال دي. په دې وجه ونيلې شی. چه علم هغه دي. کوم سره چه خشیت (پره) او تقوی پیدا شی. کله چه خشیت وی. نو عمل به هم دهغې مطابق وی.^(۲)

ایا «علماء امتی کانبياء بنی اسرائیل» حدیث دي؟ عام واعظین «علماء امتی کلدیاء بنی اسرائیل» د حدیث په طور پیش کوی. خو د سند په اعتبار سره ددې هیڅ ثبوت نشته. د حدیث امامانو علامه دمیری، علامه زرکشی، حافظ ابن حجر عسقلانی، حافظ سخاوی، او ملاعلی قاری رحمهم الله ددې حدیث نه انکار کړې دي. او فرمایلې ئې دي. چه ددې هیڅ اصل نشته.^(۳)

البته «وَأَنَّ الْعُلَمَاءَ هُمْ وَرَثَةُ الْأَدِيَاءِ» حدیث، د هغې مضمون او معنی ادا کولې شی. ځکه چه هرکله ددې امت عالمان د انبیاء وارث او ګرځولی شو. نو ددوی به هغه کار وی. کوم چه به د بنی اسرائیلو انبیاءو کوو. ځکه چه په بنی اسرائیلو کښې چه به کله یو نبی لارلو. نو د هغه نه پس به الله تعالی دویم نبی تبلیغ دپاره لیږلو. زموږ د نبی ﷺ دا شان دي. چه ددوی نه پس د بل نوی نبی ضرورت پاتې نشو. البته د تبلیغ ضرورت شته. الله تعالی دا کار د عالمانو نه واخستلو. نو کوم کار چه به د بنی اسرائیلو انبیاءو کوو. هغه ددې امت عالمان کوی. نو په «العلماء ورثة الانبياء» سره په «علماء امتی کلدیاء بنی اسرائیل» باندې استدلال کیدلې شی. او ونيلې کیدې شی. چه اگرچه ددې حدیث لفظاً ثبوت نشته. خو دا معنی ثابت دي.

(۱) د... العلماء ورثة الانبياء... والا حدیث جزء دي. او ددې تخریج لږ وړاندې تیر شوې دي. —

(۲) فضل الباری ((۳۷۱۲، ۳۸)) —

(۳) کشف الخفاء و مزیل الإلباس عما اشتهر من الأحادیث علی السنة الناس (۶۴۱۲)، والمصنوع فی معرفة

الحديث الموضوع (ص ۱۲۳) —

قوله: وَرَثُوا الْعِلْمَ مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحِطِّ وَافِرٍ: دوی د علم میراث پر بخودی دې چاچه دا

حاصل کړو. هغه لویه حصه حاصله کړله.

د لفظ «ورثوا» تحقیق دا لفظ د باب تفعیل نه هم کیدې شی او د مجرد نه هم کیدې شی. د باب تفعیل نه کیدل راجح دی. ځکه چه د روایت سیاق نه هم دا معلومیږي. لان العلم هم ورثة الانبياء، لان الانبياء لم يورثوا دينار ولا درهما، ولما ورثوا العلم، فمن اخذناه به اخذ بحيطه او بحظ (الم) (اللفظ للدارمي).

که دا بالتشديد يعنى د باب تفعیل ځنې وی. نو ددې ضمير به انبياء طرف ته راجع وی او که بالتخفيف يعنى د باب سمع نه وی. نو دا ضمير به علماء طرف ته راجع وی. ()

«مَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحِطِّ وَافِرٍ» دا جمله خبر دې او که امر دې: کیدې شی. دا جمله معنی هم خبره وی. مطلب دا دې. چه چا علم حاصل کړو. هغه ډیر لوڼي دولت حاصل کړو. او کیدې شی. چه لفظاً خبر وی. او معنی امر وی. مطلب دا دې. چه که یو کس علم حاصل کړی. نو هغه له په به شان زیات مقدار کښې حاصلول پکار دی. والله اعلم.

قوله: وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ بِهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ: چاچه هغه

لاره اختیار کړله. په کوم سره چه هغه علم حاصلوی. نو الله تعالی به هغه دپاره دجنت لاره آسانه کړی.

ددې حدیث تخریج: دا مضمون لکه څنګه چه د حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه په روایت کښې وارد شوي دي. () دغه شان د حضرت ابوهريره رضی الله عنه نه هم منقول دي. کوم چه امام مسلم او امام ابوداود درهما الله نقل کړي دي: «مَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ نَفَسَ عَنْ مُؤْمِنٍ كُفْرَةً مِنْ كُفْرٍ الدُّنْيَا نَفَسَ اللَّهُ عَنْهُ كُفْرَةً مِنْ كُفْرٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَنْ يَسِّرْ عَلَى مُعْسِرٍ يَسِّرْ اللَّهُ عَلَيْهِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَنْ سَتَرْتُ مُسْلِمًا سَتَرْتُهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ فِي عَوْنِ الْعَمِيدِ مَا كَانَ الْعَمْدُ فِي عَوْنِ أُخِيهِ وَمَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَتَّبِعْ فِيهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ بِهِ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ وَمَا اجْتَمَعَ قَوْمٌ فِي بَيْتٍ مِنْ بُيُوتِ اللَّهِ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَيَتَدَارَسُونَ عَنْهُ يُنَافِسُونَ فِيهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللَّهُ لَهُ بِهِ طَرِيقًا إِلَى الْجَنَّةِ وَغَشِيَتْهُمْ الرَّحْمَةُ وَحُطَّتْ لَهُمُ الْمَلَائِكَةُ وَذَكَرَهُمُ اللَّهُ فِيمَنْ عِنْدَهُ وَمَنْ يَتَأَمَّرْ عَلَى عِلْمٍ لَمْ يَشْرِكْ بِهِ نَفْسَهُ» (اللفظ لمسلم).

() قد سبق تخریج هذا الحديث سابقاً فارجع إليه. —

() فتح الباری (۱۶۰۱) —

() د حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه د حدیث تخریج وړاندې د... وان العلماء هم ورثة الانبياء... لاتدي تيرشوي دي () صحيح مسلم (۳۴۵۱۲) كتاب الذكر والدعاء والتوبة والاستغفار. باب فضل الاجتماع على تلاوة القرآن وعلى الذكر. و سنن أبي داود. كتاب العلم. باب الحث على طلب العلم. رقم (۳۶۴۳). و جامع الترمذي كتاب العلم. باب فضل طلب العلم. رقم (۲۶۴۶) و كتاب القراءات. باب (بلا ترجمه. بعد باب ما جاء أنزل القرآن على سبعة أحرف) رقم (۲۹۴۵).

دا حدیث د... من سلك طريقاً... تکرې نه بغیر امام ابوداود پخپل سنن کښې (کتاب العلم... باب في المعونة للمسلم... رقم (۴۹۴۶). کښې امام ترمذی رحمته الله علیه [بقیه حاشیه په بل مخ...]

دا روایت امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پخپل کتاب کنبې درج نکړو ځکه چې ددې په سند کنبې معمولی شان اختلاف دې. اختلاف دا دې چې دا روایت «الاعمش عن أبي صالح عن أبي هريرة» طریق سره نقل دې. اوس په دې کنبې کلام دې چې آیا امام اعمش د ابوصالح نه براه راست اوریدلې دې. او که نه؟ ځکه چې د ابوداؤد او ترمذی په یوې روایت کنبې «حدثنا أبو صالح» دې. (۱) چې ددې نه معلومېږي چې د اعمش او ابوصالح په مینځ کنبې څوک واسطه شته. خو دا روایت امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ په ډیرو طرقو سره نقل کړې دې. په هغې کنبې د ابواسامه په طریق کنبې د «حدثنا أبو صالح عن أبي هريرة» تصریح موجود ده. (۲) نو کیدې شي چې اول اعمش په واسطه سره اوریدلې وی. او روستو نې بلا واسطه اوریدلې وی. والله اعلم.

ددې روایت مطلب دا دې چې کوم سړي د علم د طلب دپاره سعی او کړي او ددې په کوشش کنبې لگیا وی. الله تعالی به ددې اشتغال بالعلم په وجه دده دپاره دجنت لاره آسانه کړي. ځکه چې کله علم حاصل کړي. نو ملکات فاضله به ده ته حاصل شي. اعمال صالحه به ده ته معلوم شي. د الله تعالی محبت او خشیت به دده په زړه کنبې راشي. او دا ټول هغه امور دي چې دا جنت ته بوتلونکي دي. په دې وجه به الله تعالی دده دپاره دجنت لاره آسانه کړي. دلته هر ځانې کنبې د علم فضیلت راروان دې. او دعمل قید مذکور نه دې.

قوله وَقَالَ جَلَّ ذِكْرُهُ (إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ): (د) او الله تعالی

فرمائیلی دی. د الله تعالی په بنده گانو کنبې د الله تعالی نه عالمان یريږي. خشیت (یریدل) یو عمل دې. دا عمل د علماء، دپاره ثابت کړې شوې دې معلومه شوه. چې مخکښې علم راځي. بیا د عمل نمبر وی.

مذکوره ایت نه د علم د فضیلت اثبات. ددې نه فضیلت د علم هم راوځي. ځکه چې خشیت یو مقصودی خیز دې. دا د عالمانو دپاره ثابت کړې شوې دې. معلومه شوه چې علم ته فضیلت حاصل دې چې د علم نه بغیر دسره مقصود نه حاصلېږي. والله اعلم.

ایا علم سره خشیت لازم دې؟ دلته دا سوال پیدا کېږي چې بعضي خلق عالمان وی خو په دوی کنبې خشیت نه وی؟ ددې جواب دا دې چې دا په حقیقت کنبې دسره عالم نه دې. (مَثَلُ الَّذِينَ خُمِلُوا الثَّورَةَ ثُمَّ كُنُوا يَحْمِلُونَهَا كَمَثَلِ الْيَمَارِ يَحْمِلُونَ أَثْقَارًا) (۳)

د تیرمخ بقیه حاشیه] پخپل جامع کنبې (کتاب الحدود باب ما جاء في الستر على المسلم، رقم ۱۴۲۵، و کتاب البر والصلة، باب ما جاء في الستر على المسلم، رقم ۱۹۳۰) کنبې هم نقل کړې دي. (سنن أبي داؤد، کتاب الأدب، باب في المعونة للمسلم، رقم ۴۹۴۶) و جامع ترمذی، کتاب البر والصلة، باب ما جاء في الستر على المسلم، رقم (۱۹۳۰).

(۱) صحيح مسلم (۳/۳۵۱۲) کتاب الذکر والدعاء، باب فضل الاجتماع على تلاوة القرآن وعلى الذکر.

(۲) فاطر: ۲۸.

(۳) الجمعة: ۵.

دا هم ونیلی شوی دی. چه په دې آیت کښې دا نه دی ونیلی شوی. چه په عالم کښې خشیت لازمی دې. بلکه دا ونیلی شوی دی. چه خشیت مطلقه کامله که موندلې کیږي. نو په عالم کښې به موندلې کیږي.

تنبيه: دلته دا وضاحت ضروری دې. چه د عالم کیدو دپاره دا ضروری نه ده. چه کتابونه او وانی. او عالم جوړشی. بلکه ضروری داده. چه د یو عالم په صحبت کښې اوسیدلې وی. او علم نې حاصل کړې وی. که دهغه نه د کتابونو ونیلوسره حاصل کړې شی. او که د کتابونو نه بغیر دهغه د خبرو او وعظ او نصیحت نه استفاده او کړی. او علم حاصل کړې شی. والله اعلم.

قوله: وَقَالَ ﴿وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعِلْمُونَ﴾: (د) او وې فرمائیل. چه دې بیان کړې شوی مثالونو باندې عالمان پوهیږي. ددې نه هم د علم فضیلت حاصل شو.

قوله: ﴿وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾: (د) او جهنمیان به وائی. که مونږ د اهل علمو پشان اوریدلې. او پوهیدلې. نو د جهنمیانو نه به نه کیدو. یعنی علم حاصلیږي اوریدو سره، او غور او فکر او تدبیر کولو سره. دوی نه د سماع طریقه اختیار کړله. او نه نې د عقل او غور او فکر طریقه اختیار کړله.

قوله: وَقَالَ ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾: (د) او وې فرمائیل:، چه آیا عالمان او بی علمه برابریدې شی؟!

په دې آیت مبارکه کښې په عالم او غیر عالم کښې څه فرق دې؟ حالانکه عمل ټول کوی. ددې باوجود په عالم او غیر عالم کښې فرق کړې شوې دې. چه دا ددې خبرې دلیل دې. چه علم ته تقدم حاصل دې.

د علماو پشان کښې د ابن درید رحمته الله علیه اشعار: ابن درید رحمته الله علیه د عالمانو پشان کښې یو څو ډیر ښه اشعار ونیلی دی: ~

أهلاً وسهلاً بالذین أحبتهم	و أدّهم فی الله ذی الألام
أهلاً بقوم صالحین ذوی تلقی	غزّ الوجوه و زین کل ملام
یسعون فی طلب الحدیث بعفة	و توقر و سکینه و حیا
لهم المهابة و الجلالة و الثمی	و فضائل جمّت عن الإحصاء
و مداد ما تجری به أقلامهم	ألک و أفضل من دم الشهداء
یا طالبی علم النبی محمد	ما أتم و سواکم بسوا (د)

(العنکبوت: ۴۳)۔

(الملک: ۱۰)۔

(الزمر: ۹)۔

(جامع بیان العلم وفضله لابن عبد البر (۳۷۱) باب تفضیل العلماء علی الشهداء)۔

قوله وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ يُرِذَ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يَفْقَهُهُ فِي الدِّينِ:

او نبی کریم ﷺ او فرمائی: الله تعالى چه د کوم کس سره د خیر اراده فرمائی. هغه ته فقه او دین کښې پوهه ورکوي.

د مذکوره حدیث تخریج: دا د حضرت معاویه رضی الله عنه د نقل شوی مرفوع روایت حصه ده. چه ددې تخریج امام بخاری رحمته الله علیه روستو موصولاً کړې دي. (۱)
د اکثرو حضراتو په روایت کښې دلته لفظ د ،، یفقهه ،، دي. حالانکه د مستملې په روایت کښې ،، يفهمه ،، دي. (۲)

ددې دویم روایت تخریج ابن ابی عاصم په ،، کتاب العلم ،، کښې کړې دي. (۳)
د حدیث مطلب واضح دي. چه الله تعالى د چا سره د خیر اراده او فرمائی. هغه ته علم دین او د دین پوهه ورکوي. او علم چونکه وړاندې راځي. او د عمل نمبر روستو راځي په دې وجه د علم فضیلت او ددې تقدم ثابت شو. والله اعلم.

قوله: وَإِنَّمَا الْعِلْمُ بِالتَّعَلُّمِ: او علم خو په زده کولو سره راځي.

د مذکوره حدیث تخریج: دا د یو مرفوع حدیث تکره ده. چه دا امام طبرانی او ابن ابی عاصم رحمهما الله د حضرت معاویه رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل کړې دي. «وَأَيُّهَا النَّاسُ! تَعْلَمُوا، إِنَّمَا الْعِلْمُ بِالتَّعْلُمِ، وَالْفَقْهُ بِالتَّفَقُّهِ وَمَنْ يُرِذَ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يَفْقَهُهُ فِي الدِّينِ» (۴)

او دا تکره د حضرت ابوالدرداء او حضرت عبدالله بن مسعود رحمهما الله نه هم نقل ده. (۵) د ماهر و مفتیانو نه د تربیت مکمل کولو نه بغیر فتوی ورکول صحیح نه دی
ددې حدیث په بناء باندې حضرات فقهاو لیکلي دي. چه کوم سړې د فتوی د ماهرینو نه (مفتیانو حضراتو) نه د تربیت مکمل کولو نه بغیر صرف کتابونو کتلو سره فتوی ورکړي. د هغه د خبرې اعتبار نشته. (۶) ځکه چه فتوی ورکول په زده کولو سره راځي.

(۱) اوگوري دوو بابونو نه پس ،، باب من یرد الله به خیراً یفقهه فی الدین ،، ددې حدیث پوره تخریج به انشاء الله په مذکوره باب کښې کولې شی. -

(۲) فتح الباری (۱۶۱۱) -

(۳) فتح الباری (۱۶۱۱) و تغلیق التعلیق (۷۹۱۲) -

(۴) فتح الباری (۱۶۱۱) و تغلیق التعلیق (۷۸۱۲) -

(۵) روی البزار نحوه من حدیث ابن مسعود موقوفاً ورواه ابونعیم الأصبهانی مرفوعاً وفي الباب عن أبي الدرداء وغيره. فتح الباری (۱۶۱۱) وانظر تغلیق التعلیق (۷۸۱۲) -

(۶) قال ابن عابدین رحمته الله علیه.. وقد رأيت في فتاوى العلامة ابن حجر: سئل في شخص يقرأ و يطالع في الكتب الفقهية بنفسه ولم يكن له شيخ، يفتي و يعتمد على مطالعته في الكتب. فهل يجوز له ذلك أم لا.. فأجاب بقوله: لا يجوز له الإفتاء بوجه من الوجوه. لأنه عامي جاهل لا يدري ما يقول. بل الذي يأخذ العلم عن المشايخ المعبرين لا يجوز له أن يفتي من كتاب ولا من كتابين. قال النووي رحمته الله علیه: ولا من عشرة؛ فإن العشرة والعشرين قد يعتمدون كلهم على مقالة ضعيفة في المذهب، فلا يجوز تقليدهم [بقيه حاشيه په بل مخ.....]

صرف مطالعي سره د جوړ شوي يو محدث دلچسپه واقعې ابن الجوزي رحمه الله يو ځاني ليکلي دی. چه يو محدث وو. هغوی حديث ونيلي وو. «دهی من الحلق قبل الصلاة يوم الجمعة» هغه خلقو ته اوونيل چه خلويښت کاله تير شو چه زه د جمعي په ورځ د مونځ نه وړاندې سر نه خرايم؟ چا تپوس اوکړو چه سر ولې نه خرائي؟ وې ونيل چه په حديث کښې د «حلق في يوم الجمعة» ممانعت وارد شوې دي. (۲)

په اصل کښې وو، «الحلق»، (پکس) العلم البهيمه وفتح اللام چه دا د... حلقه،، جمعه ده. دوی چونکه د يو عارف استاذ نه نه وو ونيلي. په دې وجه نې مخکښې لفظي تحريف اوکړو او «حلق»، نې «خلق»، اوونيل. او ددې نه پس په معنوي غلطۍ کښې مبتلا شو. دا صرف په دې وجه اوشو چه دوی په کتاب کتلو علم حاصل کړې وو. د استاذانو او مشانځو نه نې علم نه وو حاصل کړې. (۳)

قوله: وَقَالَ أَبُو ذَرٍّ لَوْ وَضَعْتُمُ الصَّمَامَةَ عَلَى هَذِهِ وَأَشَارَ إِلَى قَفَاةٍ ثُمَّ ظَنَنْتُ أَنِّي أَنْفَذْتُ كَلِمَةً سَمِعْتُهَا مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ أَنْ تُجِزُوا عَلَيَّ لَا تُقَدِّمُهَا:

حضرت ابو ذر رضي الله عنه سټ طرف ته اشاره اوکړله. اووې فرمائيل. که تاسو په دې باندې توره کيږدئ. او زه پوهه شم. چه ستاسو زما په سټ باندې د تورې چلولو نه وړاندې زه د نبی کریم ﷺ نه اوریدلې شوې يوه خبره اورولې شم. نو زه به دا ضرور اوروم.

....د تير مخ بقیه حاشیه] فيها، بخلاف الماهر الذي أخذ العلم عن أهله، وصارت له فيه ملكة نفسانية، فإنه يميز الصحيح من غيره، ويعلم المسائل وما يتعلق بها على الوجه المعتد به، فهذا هو الذي يفتي الناس ويصلح أن يكون واسطة بينهم وبين الله تعالى. وأما غيره فيلزمه إذا تسور هذا المنصب الشريف، التعزير البليغ، و الزجر الشديد الزاجر ذالك لأمثاله عن هذا الأمر القبيح الذي يؤدي إلى مفساد لا تحصى والله تعالى أعلم. انتهى.. شرح عقود رسم المفتي، (ص ۱۵، ۱۶) ضمن مجموعة رسائل ابن عابدين. —

(۱) أخرج النسائي في سننه (۱۱۷۱) في كتاب المساجد، باب النهي عن البيع والشراء في المسجد وعن التحلق قبل صلاة الجمعة، من حديث عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما ولفظه «أن النبي ﷺ نهى عن التحلق يوم الجمعة قبل الصلاة، وعن الشراء والبيع في المسجد، وأخرجه ابوداؤد أيضاً في أبواب الجمعة باب التحلق يوم الجمعة قبل الصلاة، رقم (۱۰۷۹) ولهم ما جده في سننه (ص ۷۹) أبواب الجمعة، باب ما جاء في الحلق يوم الجمعة قبل الصلاة. —

(۲) نقله ابن الجوزي في «تلييس ابليس» (ص ۱۱۵) عن الخطابي، وقد ذكره الخطابي في معالم السنن. (۱۳۱۲) أبواب الجمعة باب التحلق يوم الجمعة قبل الصلاة، رقم (۱۰۳۸). —

(۳) قال الخطيب في الكفاية (ص ۱۶۲، ۱۶۳) و يجب أن يكون حفظه مأخوذاً عن العلماء لا عن الصحف. وقال سليمان بن موسى: «لا تأخذوا العلم من الصحفيين». وقال ثور بن يزيد: «لا يفتي الناس صحفي ولا يقرنهم مصحفى». —

د مذکوره اثر تخریج د حضرت ابوذر رضی الله عنه دا اثر امام دارمی پخپل سنن کښې ^(۱)، ابو نعیم په حلیۃ الاولیاء کښې ^(۲)، اسحاق بن راهویه پخپل مسند کښې، او احمد بن منیع او محمد بن هارون پخپلو خپلو کتابونو کښې نقل کړې دي. ^(۳)

د حضرت ابوذر رضی الله عنه د حق کوټی او بیباکه واقعي تفصیل ددې قصې تفصیل دا دي. چه حضرت ابوذر رضی الله عنه شام کښې اوسیدو. دغه وخت حضرت معاویه رضی الله عنه د حضرت عثمان رضی الله عنه د طرفه گورنر وو. د حضرت ابوذر رضی الله عنه مشهوره فتوی وه. چه د ضرورت نه زیات مال او دولت جمع کول جائز نه دي. په دې کښې به حضرت ابوذر رضی الله عنه ډیره سختی کوله. او ټول مالداران به یې د

آیت **﴿وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾** ^(۴) مصداق گرځول.

حضرت معاویه رضی الله عنه خلیفه المسلمین حضرت عثمان رضی الله عنه ته ددې خبرو اطلاع ورکړله. هغوی حضرت ابوذر رضی الله عنه مدینې ته راوغوښتلو. او د داسې قسمه فتو ورکولو نه یې منع کړو. او پوهه یې کړو. چه ددې نه هسې بیسه اختلاف پیدا کیږي. ددې نه پس د مصلحت په بناء باندې حضرت عثمان رضی الله عنه دوی ته په ریښه کښې د مقیم کیدو حکم ورکړو. حضرت ابوذر رضی الله عنه هلته منتقل شو. او هلته ددوی وفات اوشو.

په دې دوران حضرت ابوذر رضی الله عنه حج دپاره تشریف یوړلو. نو په منی کښې خلقو ددوی نه د مسئلو تپوسونه شروع کړل. دوی فتوی ورکوله. چه یو سړی اووئیل. چه تاسو د فتوی ورکولو نه، نه وئ منع کړې شوې؟ په دې باندې حضرت ابوذر رضی الله عنه او فرمائیل. چه آیا ته په ما باندې نگران مسلط کړې شوې؟ بیا ددې نه پس دوی دا ارشاد او فرمائیلو. کوم چه دلته کښې منقول دي. ^(۵)

ددې سړی منع کول غلط وو. ځکه چه امیرالمؤمنین دوی لره مطلقاً د مسئلو بنودلو نه نه وو منع کړي. بلکه دوی یې د تشدد او خصوصی مسئلو نه منع کړې وو. د حضرت ابوذر رضی الله عنه د کلام مطلب دا دي. چه عالم ته که یوه مسئله هم معلومه وی. او خلقو ته ددې ضرورت وی. نو دداسې سختی او مصیبت په وخت کښې عزیمت دا دي. چه د مسئلې بیانولو نه منع نشي. په دې اثر کښې د علم فضیلت او اهمیت طرف ته اشاره ده.

قوله: وَقَوْلُ النَّبِيِّ ﷺ: لِيَبْلُغَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ: د نبی کریم ﷺ ارشاد دي. چه حاضر دې غائب ته اورسوی. دا عبارت زمونږ د متداول (موجوده) نسخو نه علاوه په نورو نسخو کښې نشته. ددې عبارت تفسیر او تشریح د تیرشوی باب لاندې تیره شوې ده.

قوله: وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ كُنُوزًا ثَنِيْنًا حُلَمَاءَ فَقَهَاءَ: حضرت ابن عباس رضی الله عنه

^(۱) سنن الدارمی (۱۴۶۱) المقدمة، باب البلاغ عن رسول الله ﷺ و تعليم السنن، رقم (۵۴۵)۔

^(۲) حلیۃ الاولیاء، وطبقات الاصفیاء (۱۶۰۱۱) ترجمة أبي ذر الغفاري رضی الله عنه۔

^(۳) تغلیق التعليق (۸۰۱۲)۔

^(۴) التوبة: (۳۴)۔

^(۵) فتح الباری (۱۶۱۱)۔

فرمانی چه ربانی جوړ شی: یعنی حکیم، عالم او فقیه جوړ شی: د مذکوره اثر تخریج د حضرت ابن عباس رضی الله عنه دا اثر خطیب بغدادی رحمته الله علیه پخپل کتاب، الفقیه والمتفقہ، (۱) کښي، ابن ابی عاصم رحمته الله علیه پخپل، کتاب العلم، کښي، (۲) ابن جریر طبری پخپل تفسیر کښي، (۳) او بیهقی په، شعب الایمان، کښي، (۴) موصولا نقل کړي دي. او ابراهیم حربی رحمته الله علیه هم دا تفسیر د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه نقل کړي دي. (۵) د نسخو اختلاف: بیادلته په بعضو نسخو کښي خو د، «رہا لکین»، تفسیر، حکماء ققہاء، سره منقول دي. (۶) او به بعضو نسخو کښي، حکماء ققہاء، وارد دي. (۷) او په بعضو نسخو کښي، حکماء ققہاء، راغلي دي. (۸)

د «حکمت» معنی: حکماء، د حکیم جمع ده. دا د حکمت نه ماخوذ دي. د حکمت معنی بعضو حضراتو، قرآن کریم، او، فهم قرآن، بیان کړي ده. بعضو حضراتو د دي معنی، نبوت، کړي ده. بعضو، فهم، او بعضو، خشیت، بیان کړي ده. او بعضي حضرات وائي. چه حکمت «إصابة في القول والفعل» ته وائي. (۹)

حافظ ابن جریر طبری رحمته الله علیه فرمانی: «...معناه: کان جميع الأکوال التي قالها القائلون الذين ذکرها قولهم في ذلك داغلاً فيها قلنا من ذلك، لأن الإصابة في الأمور إما تكون من فهم بها وعلم ومعرفة، وإذا كان ذلك كذلك، كان المصيب من فهم منه بمواضع الصواب في أمور: فهماً غاشياً لله، فقيهاً عالماً، وكانت النبوة من أقسامه، لأن الأديباء مسددون مفهون و موقوفون لإصابة الصواب في الأمور والنبوة بعض معاني الحكمة فتاويل الكلام، يؤتى الله إصابة الصواب في القول والفعل من يشاء ومن يؤته الله ذلك فقد أتاه غيره كثيراً» خلاصه دا چه «حکمت»، په يوه معنی کښي منحصر کول صحيح نه دي. بلکه د قرآن او سنت ټولي خبرې، د عقل او پوهې او بصیرت سره متصف ټول امور حکمت کښي داخل دي. عالم څه ته وائي؟ علماء د علیم جمعه ده. صاحب د علم ته وائي. په ظاهره دلته مقصود هغه

(۱) عمدة القاری (۴۳۱۲) و تغلیق التعلیق (۸۰۱۲)۔

(۲) قاله الحافظ فی الفتح (۱۶۱۱) و تغلیق التعلیق (۸۱۱۲) والعینی فی العمدة (۴۳۱۲)۔

(۳) جامع البیان فی تفسیر القرآن للطبری (۲۳۳۱۳) و تغلیق التعلیق (۸۱۱۲)۔

(۴) شعب الایمان (۳۰۰۱۲) رقم (۱۸۵۶)۔

(۵) تغلیق التعلیق (۸۱۱۲) وعمدة القاری (۴۳۱۲)۔

(۶) لکه څنګه چه د هندوستان او پاکستان په متداولو نسخو کښي هم دغه شان دي۔

(۷) كما صرح به العینی فی العمدة (۴۳۱۲)۔

(۸) و علی هذه النسخة شرح الحافظ ابن حجر والعینی رحمهما الله. انظر الفتح (۱۶۰۱۱) والعمدة (۴۳۱۲)۔

(۹) جامع البیان للطبری (۶۰۱۳)۔

(۱۰) تفسیر طبری (۶۱۱۳)۔

عالم دي. کوم چه خشيت الهی سره متصف وی. څکه چه حقیقتاً عالم هم هغه دي. (أَمَّا يَتَشَى
اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ) (۱)

فقيه څوک دي؟ فقهاء: د فقيه جمع ده. د فقيه تعريف حضرت حسن بصری عليه السلام کړي
دي. «لما الفقيه الزاهد في الدنيا، البصير بدينه، المتداوم على جهاد ربه» (۲)
د علماء مطلب: علماء: د حلیم جمع ده. حلیم هغه کس ته وائی. کوم چه علمی وقار او حوصلې
سره متصف وی.

د حضرت عطاء بن یسار رضي الله عنه نه منقول دی. «ما أدري شيء إلى شيء إلا من حلم إلى علم» (۳)
د نبی کریم صلي الله عليه وسلم یو ارشاد کښي دي. «تعلّموا العلم، وتعلّموا له السكينة والوقار، وتواضعوا لمن
تعلّمون منه، ولا تكونوا جبابرة العلماء» (۴)

امام لیث بن سعد رضي الله عنه به فرمائیل: «تعلّموا العلم قبل العلم» (۵)
قوله: وَيُقَالُ الرَّبَّانِيُّ الَّذِي يُرَبِّي النَّاسَ بِصِفَارِ الْعِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ: وَنِيلِي
شي. چه،، رباني،، هغه سړي دي. چه هغه د خلقو د،، کبار علم،، نه وړاندې د،، صغار
علم،، په ذریعه تربیت او کړی.

د رباني معنی: امام اصمعی او اسماعیلی رحیم الله فرمائی. چه دا د،، رب،، نه ماخوځ
دي. گویا رباني هغه سړی ته وائی. چه هغه د علم او عمل په سلسله کښي د رب حکم پوره
کړی. (۶)

امام ثعلب رضي الله عنه فرمائی. چه دا د،، تربیت،، نه ماخوځ دي. علماو ته،، رباني،، څکه وائی. چه
هغوی د علم په ذریعه تربیت کوی. (۷) په دې کښي الف نون د مبالغې دپاره دی. (۸)
بعضو حضراتو د،، رباني،، تعريف «ألعالم الراسم في العلم والدين» کړي دي. (۹) بعضي
حضرات وائی. «الذي يطلب بعلمه وجه الله تعالى» (۱۰)

(۱) فاطر: (۲۸)۔

(۲) حلیة الأولیاء (۱۴۷۱۲) وسیر اعلام النبلاء (۵۷۶۱۴)۔

(۳) جامع بیان العلم وفضله (۱۵۲۱۱) باب جامع فی آداب العالم والمتعلم۔

(۴) جامع بیان العلم وفضله (۱۵۱۱۱) باب جامع فی آداب العالم والمتعلم۔

(۵) جامع بیان العلم وفضله (۱۵۳۱۱)۔

(۶) فتح الباری (۱۶۱۱۱) والنهاية (۱۸۱۱۲)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) النهاية (۸۱۱۲)۔

(۱۰) المصدر السابق۔

او ځنې حضرات وائي: «العالم العامل بالمعلم»^(۱)
امام مجاهد رحمته الله فرمائي: «الربان: الجامع إلى العلم، والفقه: البصر بالسياسة والتدبير، والقيام بأمر

الرحمة وما يصلحهم في ديارهم ودينهم»^(۲)

د کبار علم او صفار علم مصداق: دلته امام بخاري رحمته الله د بعضو اهل علمو نه چه د رباني کوم تفسير «الذي يرى الناس بصفار العلم قبل كباره» ذکر کړې دې. په دې کښې د «کبار علم» او «صفار علم»، مصداق کښې څلور اقواله دي: ① د «صفار علم نه مراد جزئيات دي او د «کبار»، نه کلیات، ② د «صفار»، نه فروع مراد دي او د «کبار»، نه اصول.

③ د «صفار»، نه مقدمات او مبادي مراد دي او د «کبار»، نه مقاصد. ④ د «صفار»، نه واضحې مسئلې مراد دي او د «کبار»، نه دقيق (باریکې) مسئلې مراد دي. (۳) والله اعلم. امام بخاري رحمته الله د مذکوره باب لاندې يو مرفوع حديث ولي ذکر نکړو؟ د مذکوره باب لاندې امام بخاري رحمته الله هيڅ يو مرفوع حديث د خپل شرط مطابق ذکر نکړو. بعضي حضرات فرمائي: چه امام بخاري رحمته الله بياض (خالي ځانې) پريخودې وو چه يو مناسب روايت ملاو شي نو هغه به اولیکي. خو موقعه ملاونشو. بعضي حضرات فرمائي: چه دوی هيڅ بياض وغيره نه وو پريخودې بلکه کوم آيات او آثار چه مذکور دي هم ددې نه ئې په خپلې مدعي باندې استدلال کولو باندې اکتفاء کړې ده. (۴)

اشتغال بالعلم د اشتغال بالنوافل نه افضل دې: دلته دا هم ممکن ده چه امام بخاري رحمته الله ددې ترجمة الباب نه يوې مسئلې طرف ته اشاره کړې وي هغه مسئله دا ده چه اشتغال بالعلم د اشتغال بالنوافل نه افضل دې.

په دې مسئله کښې اختلاف: په دې مسئله کښې معمولی شان اختلاف دې. د امام ابو حنيفه، امام مالك، سفيان ثوري، امام شافعي رحمته الله رائي دا ده چه علمی اشتغال په نوافلو کښې د مشغوليدو نه افضل دې. لکه چه د فقه حنفی په کتابونو کښې دي: «طلب العلم والفقه إذا صحت النية أفضل من جميع أعمال البر» و کذا الاشتغال بزيادة العلم إذا صحت النية، لأنه أهم نفعاً، لكن شرط أن لا يدخل التقصص في فرائضه»^(۵)

دغه شان ابن وهب رحمته الله فرمائي: «كنت عند مالك بن أنس فجمعت صلاة الظهر أو العصر، وأنا أقرأ عليه، و أظنني العلم بين يديه، فجمعت كتبي، وقمت لأركم، فقال لي مالك، ما هذا؟ قلت: أقوم للصلاة، قال: إن هذا

(۱) المصدر السابق.

(۲) تفسير الطبري (۲۳۳/۳).

(۳) فتح الباري (۱۶۲/۱).

(۴) فتح الباري (۱۶۲/۱) و عمدة القاري (۴۳۱۲).

(۵) قاله البزازیة، نقله ابن عابدين في حاشية رد المختار (۲۸۹/۵) كتاب الخطر والإباحة.

لعجب، لما الذي تمت إليه بأفضل من الذي كنت فيه إذا صحت النية»^(۱)
 امام شافعی رحمته الله فرماني: «طلب العلم أفضل من الصلاة النافلة»^(۲)
 امام سفيان ثوري رحمته الله فرماني: «ما من عمل أفضل من طلب العلم إذا صحت النية»^(۳) او هم دوی
 فرماني: «لا أعلم من العبادة شيئاً أفضل من أن يعلم الناس العلم»^(۴)
 د امام احمد بن حنبل رحمته الله نه تپوس او کړې شو: «أقنى شيء أحب إليك؟ أجلس بالليل أنسج أو أصلي
 تطعماً؟ قال: فنسجك» هکذا فی الأصل، ولعل المعنى، «فنسجك مسألة»، تعلم بها أمر دينك، فهو أحب»^(۵)
 خو د امام احمد رحمته الله یو مشهور روایت دا دي. چه د فرائضو نه پس او چته درجه د جهاد
 ده. لکه چه ابن قدام رحمته الله نقل کړی دی: «قال أبو محمد الله: لا أعلم شيئاً من العمل بعد الفرائض أفضل
 من الجهاد»^(۶)

بهر حال اتمه ثلاثه او جمهور علماء د علم د فضیلت قائل دي. د امام احمد بن حنبل رحمته الله یو
 روایت هم دا دي. او د دوی دویم روایت دا دي. چه جهاد افضل دي. والله اعلم.

۱۱- ((بَابُ مَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَخَوَّلُهُمْ بِالْمَوْعِظَةِ وَالْعِلْمِ كَيْ لَا يَنْفِرُوا))

ما قبل باب سره مناسبت: په ما قبل باب «باب العلم قبل القول والعمل» کښې د علم د حصول
 ترغیب او د دې د فضیلت بیان وو. په دې باب کښې د «تخول علم»، یعنی د علم په حصول
 کښې د رعایت ساتلو ذکر دي. چه سترې والې او نفرت پیدا نشي.^(۷)
 په حدیث باب کښې صرف د «وعظ»، ذکر دي. په ترجمه الباب کښې د «علم»، اضافه ولي او کړې
 شوه؟ امام بخاری رحمته الله په ترجمه الباب کښې «يتخولهم بالموعظة والعلم» فرماني لي
 دي. حالانکه په ترجمه الباب کښې د «علم»، ذکر نشته. د دې وجه دا ده. چه په حدیث کښې

(۱) جامع بيان العلم وفضله (۱۲۲۱) رقم (۱۱۶)۔

(۲) جامع بيان العلم وفضله (۱۲۳۱) رقم (۱۱۸) وحلية الأولياء (۱۱۹۱۹) وروى عنه بلفظ آخر: ..ليس بعد
 أداء الفرائض شيء أفضل من طلب العلم، قيل له، ولا الجهاد في سبيل الله؟ قال: ..ولا الجهاد في سبيل الله..
 تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۱۲۳۱)۔

(۳) جامع بيان العلم وفضله (۱۲۴۱) رقم (۱۱۹)۔

(۴) جامع بيان العلم وفضله (۱۲۴۱) رقم (۱۲۰)۔

(۵) المجموع شرح المذهب (۲۱۱) المقدمة، فصل: في ترجيح الإشتغال بالعلم على الصلاة والصيام وغيرها من
 العبادات القاصرة على فاعلها)۔

(۶) المغني لابن قدامة (۱۲۴۱۹) كتاب الجهاد رقم (۷۴۱۶)۔

(۷) عمدة القاري (۴۳۱۲)۔

اگرچه صرف د،، موعظة،، ذکر دې د،، علم،، ذکر نشته خو چونکه وعظ هم یو قسم علم دې نو مصنف رحمه الله د،، تخول بالموعظة،، نه تخول بالعلم مستنبط کړې دې او د،، والعلم،، اضافه نې کړې ده. (۱)

د،، کي لا ینفروا،، اضافه دغه شان امام بخاری رحمه الله د ترجمة الباب په آخر کښې د،، کي لا ینفروا،، اضافه کړې ده. دا اگرچه د باب د دویم حدیث نه صراحت سره ثابت دې خو ددې یوه فائده دا حاصله شوه چه د باب په رومې حدیث کښې د،، سامة،، تفسیر معلوم شو چه ددې نه مراد نفرت دې په اصل کښې،، سامة،، سترې کیدو ته وائي او په سترې کیدو باندې نفرت مرتب کیږي په دې وجه ددې تفسیر نفرت سره اوکړې شو. (۲)

د امام بخاری رحمه الله مقصد: د امام بخاری رحمه الله مقصد ددې ترجمې نه دا دې چه په وعظ و نصیحت او په تعلیم او تبلیغ کښې د سامعینو (اوریدونکو) د طبیعت او سترې کیدو لحاظ ساتل پکار دی. کله چه نشاط (او طبیعت) وی هغه وخت تعلیم او تذکیر (وعظ) کول پکار دی او که نشاط نه وی نو په داسې وخت کښې تعلیم او تذکیر کول پکار نه دی هې نه چه د علم نه نفرت پیدا شی او د وعظ اوریدو نه طبیعت باندې بوج شی.

حدیث باب

۶۸- ((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ قَالَ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي وَائِلٍ عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ (۳) قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَلَّنَا بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ كَرَاهَةَ السَّامَةِ عَلَيْنَا)) (۶۰، ۷۰، ۶۰۴۸)

رجال الحديث

① محمد بن يوسف: دا محمد بن يوسف بن واقد ضبی فریابی (کسر الفاء و سکون راء و هشتا تحت، و یوحده) رحمه الله دې ابو عبدالله ددوی کنیت دې. (۴)

دوی د یونس بن ابی اسحاق، فطر بن خلیفه، اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق، ابراهیم بن ابی عبده، امام اوزاعی، مالک بن مغول، سفیان بن عیینه او خاص طور باندې د سفیان

(۱) فتح الباری (۱۶۲۱۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۲۱۱)۔

(۳) قوله: وعن ابن مسعود، الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۱۶۱۱) كتاب العلم، باب من جعل لأهل العلم أياماً معلومة، رقم (۷۰) وفي (۹۴۹۱۲) كتاب الدعوات، باب الموعظة ساعة بعد ساعة، رقم (۶۴۱۱) ومسلم في صحيحه (۳۷۷۱۲) كتاب صفة المنافقين، باب الإقتصاد في الموعظة، والترمذي في جامعه، في كتاب الأدب، باب ما جاء في الفصاحة والبيان، رقم (۲۸۵۵)۔

(۴) المغني (ص ۶۱)۔

(۵) تهذيب الكمال (۵۲۱۲۷، ۵۳)۔

ثوری رحمته نه د حدیثو علم حاصل کړې دي. ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، امام احمد بن حنبل، محمد بن یحییٰ ذهلی، اسحاق کوسج، احمد بن عبدالله عجلې، سلمه بن شبيب، محمد بن مسلم بن واره رحمته وغیره حضرات دي. (۱)

امام احمد بن حنبل رحمته فرماني: «كان الفريل رجلاً صالحاً» (۲)
امام یحییٰ بن معین رحمته فرماني: چه فریابی د مؤمل بن اسماعیل، عبیدالله بن موسی، قبیصه او عبدالرزاق پشان،، ثقه،، دي. (۳)

امام بخاری رحمته فرماني: «حدثنا محمد بن يوسف وكان من أفضل أهل زمانه...» (۴)

ابو حاتم رحمته فرماني: «صدوق ثقة» (۵)

امام نسائي رحمته فرماني: «ثقة» (۶)

امام عجلې رحمته فرماني: «ثقة» (۷)

ددې توثیقاتو په مقابله کښې بعضو حضراتو ددوی په بعضو احادیثو باندې کلام کړې دي. لکه چه ابن عدی رحمته فرماني: «له عن الثوري أفراداً» (۸)

دغه شان امام عجلې رحمته ددوی د توثیق کولو نه پس فرماني: «وقال بعض المحدثين، أعطى محمد بن يوسف في عشرين ومائة حديث من حديث سفيان» (۹)

دغه شان امام ابن معین رحمته ددوی یو حدیث ذکر کړې دي. او فرمانيلی ئې دي: «هذا باطل» (۱۰)
خو حافظ ذهبی رحمته د ابن عدی قول نقل کړې دي. او فرمانيلی ئې دي: «قلت: لأنه لا رمة مدّة، فلا ينكر له أن ينفره عن ذاك المجرى» (۱۱)

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۵۳۱۲۷-۵۵) وسیر أعلام النبلاء (۱۱۵، ۱۱۴، ۱۱۰) _

(۲) تهذيب الكمال (۵۶۱۲۷) _

(۳) تاريخ الدارمي عن يحيى بن معين (ص ۶۳) رقم (۱۰۱) _

(۴) تهذيب الكمال (۵۷۱۲۷) _

(۵) تهذيب الكمال (۵۸۱۲۷) _

(۶) سير أعلام النبلاء (۱۱۶۱۰) _

(۷) سير أعلام النبلاء (۱۱۶۱۰) و تهذيب الكمال (۵۹۱۲۷) _

(۸) الكامل لابن عدی (۲۳۲۶) _

(۹) تهذيب الكمال (۵۹۱۲۷) _

(۱۰) هدى السارى (ص ۴۴۲) _

(۱۱) ميزان الاعتدال (۷۱۱۴) رقم (۸۳۴۰) _

او حافظ ابن حجر رحمته الله د ابن عدی او عجلې وغیره کلام نقل کولو نه پس فرمائی: «اعتمد» البخاری لاندې احادیث و میزها»^(۱)

خلاصه دا ده. چه د حدیثو جمهورو عالمانو ددوی توثیق کړې دي. تردې چه د کومو حضراتو نه په دوی باندې کلام منقول دي. هغوی هم ددوی توثیق کوی. (۱) او کوم حضرات چه کلام کوی. هغوی ددوی په یو خو حدیثونو باندې کلام کوی. په ټولو باندې نه کوی. بیا خصوصاً د صحیح بخاری په احادیثو باندې په دې وجه کلام نشي کیدی. چه هغه د امام بخاری رحمته الله براه راست (بلا واسطه) شیخ دي. او په بعضو مقاماتو کښې یوې واسطې سره حدیث نقل کوی. نو دوی ته چونکه د خپل شیخ په صحیح او سقیم (متکلم فیه) روایاتو باندې علم شته. په دې وجه دوی د انتقاء او انتخاب او تمیز نه پس حدیث نقل کوی. والله اعلم. یوه اهمه فائده: علامه کرمانی رحمته الله په دې مقام باندې فرمائیلى دی. چه د حدیث باب په دې سند کښې د ،، محمد بن یوسف ،، نه ،، محمد بن یوسف بیکندي ،، مراد دي. چه دده کنیت ابو احمد دي. (۲)

علامه عینی، حافظ ابن حجر او علامه قسطلانی رحمته الله دده تردید کړې دي. اولیکلی نې دي. چه دلته محمد بن یوسف فریابی مراد دي. او دا قاعده ئې نقل کړې ده. چه کوم ځانې کښې امام بخاری رحمته الله مطلقاً محمد بن یوسف فرمائی. او نسبت نه ذکر کوی. هلته ،، فریابی ،، مراد وی. اگرچه دوی د ،، بیکندي ،، نه هم روایت کړې دي. (۳)

⑤ سفیان: دا مشهور امام سفیان بن سعید ثوری رحمته الله دي. ددوی حالات د کتاب

الایمان «باب علامة النفاق» لاندې تیر شوی دی. (۴)

فائده: یاد ساتی: چه امام احمد رحمته الله دا حدیث پخپل مسند کښې د ابن عیینه نه نقل کړې دي. (۵) خو دلته سفیان ثوری مراد دي. ځکه چه فریابی اگرچه د دواړو شاگرد دي. خو چونکه سفیان ثوری رحمته الله سره دوی کافی ولخت تیر کړې وو. په دې وجه چه کله د ثوری نه روایت کوی. نو مطلقاً ئې ذکر کوی. نو فریابی چه کوم ځانې کښې ،، سفیان ،، د نسبت نه بغیر

(۱) هدی الساری (۴۴۲) _

(۲) د ابن معین او عجلې رحمهما الله توثیقات خو پورته نقل کړې شوی دی. ابن عدی رحمته الله فرمائی: «وقد قدم الفريابي في سفیان الثوري على جماعة مثل عبدالرزاق و نظرائه، وقالوا: الفريابي أعلم بالثوري منهم..... والفريابي فيما تبين: هو صدوق لا بأس به ، الكامل (۲۳۲/۶) _

(۳) شرح الکرماني (۳۲۱۲) _

(۴) عمدة القاری (۴۴۲) و فتح الباری (۱۶۲۱۱) و إرشاد الساری (۱۶۸۱۱) _

(۵) کشف الباری (۲۷۸۱۲) _

(۶) مسند أحمد (۳۷۷/۱) وفيه: حدثنا عبدالله و حدثني أبي. ثنا سفیان..... و معلوم أن أحمد لم يرو عن الثوري. وإنما روى عن ابن عیینه. فإن ميلاده في سنة ۱۶۴هـ وقد توفي الثوري في ۱۶۱هـ. انظر حلية الأولياء (۱۶۳، ۱۶۱/۹) _

ذکر کړی. هلته به سفیان ثوري رحمه الله مراد وی. (۱)

⑤ الاعمش: دا مشهور امام حدیث، ابو محمد سلیمان بن مهران الاعمش الکوفی رحمه الله دی. ددوی حالات د کتاب الایمان «باب قلم دون قلم» لاندې تیر شوی دی. (۲)

⑥ ابووائل: دا مشهور مخضرم تابعی حضرت ابووائل شقیق بن سلمه اسدی کوفی رحمه الله دی. ددوی حالات هم د کتاب الایمان «باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشعر» لاندې تیر شوی دی. (۳)

⑦ حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله: د حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله حالات هم د کتاب الایمان «باب قلم دون قلم» لاندې تیر شوی دی. (۴)

قوله: قَالَ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَخَوَّلُنَا بِالْمَوْعِظَةِ فِي الْأَيَّامِ كَرَاهَةِ السَّامَةِ عَلَيْنَا: حضرت عبدالله بن مسعود رحمه الله فرمائی: چه نبی کریم ﷺ به مختلفو ورځو کښې مونږ ته د نصیحت فرمائیلو دپاره زمونږ د احوالو رعایت ساتلو ددې خطري نه چه مونږ سترې نشو. زمونږ طبیعت کښې نفرت پیدا نشی. د «یتخولنا» معنی: «یتخولنا»، د تخول نه مشتق دی. ددې معنی اصلاح کول او حفاظت کول دی. (۵) «المتخول: المتعهد».

علامه خطابی رحمه الله فرمائی: «الغائل: القائم بالأمور والتعهد له، ويقال: فلان غائل مال، وغال مال، إذا كان حسن القيام عليه» (۶)

امام اصمعی رحمه الله فرمائی: چه دا لفظ «یتخولنا» دی. (۷) د «تخون» معنی هم «تعهد» او نگرانی کول دی. (۸) ددې ماخذ «خیانت» دی. او د «تخون» معنی «اجتناب الخيانة» ده. لکه چه وئیلې شی «تحنث» او «تأثم» «أى اجتناب الحنث والإثم» گویا په دې کښې د «تجنب» خاصیت موجود دی. (۹)

(۱) فتح الباری (۱۶۲/۱) وعمدة القاری (۴۱۲/۴)۔

(۲) کشف الباری (۲۵۱/۲)۔

(۳) کشف الباری (۵۵۹/۲)۔

(۴) کشف الباری (۲۵۷/۲)۔

(۵) قال فی النهاية (۸۸۱۲): یتخولنا، یتعهدنا، من قولهم: فلان غائل مال، وهو الذی یصلحه ویقوم به۔

(۶) غریب الحدیث للخطابی (۴۳۷/۲) واعلام الحدیث (۱۹۴/۱)۔

(۷) النهاية (۸۸۱۲) وعمدة القاری (۴۵۱/۲)۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) فتح الباری (۱۶۲/۱)۔

فرمانی چه ابو عمرو بن العلاء رحمته الله کله د امام اعمش نه «یتخولنا»، روایت کول واوریدل. نو وې ونیل. چه دا باللام نه دې بلکه بالنون دې. امام اعمش رحمته الله ددوی خبرې طرف ته هیڅ توجه ورنکړله. (۱)

دغه شان ابو عبید هروی رحمته الله په «، کتاب الغریبین،، کښې د ابو عمرو شیبانی نه نقل کړی دی. هغوی به فرمانیل. چه صحیح لفظ «، یتخولنا،، (بالعلم البهیملة واللاملاي. چه ددې معنی ده «، یتطلب أحوالنا لئلا نشط فيها للمحظة» (۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمانی. چه روایتاً «، یتخولنا،، (بالعلم البهیملة واللام) صحیح دې. خاص طور په دې وجه هم چه امام اعمش ددې په روایت کولو کښې متفرد نه دې. په راروان باب کښې ددوی متابعت منصور کوی. اگرچه نورې دواړه کلمې هم د معنی په لحاظ صحیح دی. خو کله چه د «، یتخولنا،، معنی هم صحیح ده. او لفظاً هم دا اصح دې. نو په دې باندې هیڅ اعتراض کول پکار نه دی. (۳)

قوله: كَرَاهَةُ السَّامَةِ عَلَيْنَا: دا مفعول له دې. یعنی په مونږ باندې ستړی کیدل راتلل به نبی کریم صلی الله علیه و آله نه خوښولو. په دې وجه به ئې زمونږ د طبیعتونو رعایت ساتلو.

«، علینا،، یا خو «، الطارئة،، محذوف سره متعلق دې. چه دا به د «، السامة،، صفت وی. یعنی «کراهة السامة الطارئة علینا» یا داسې اوونیلې شی. چه په «، سامة،، کښې چونکه د «، مشقت،، معنی موجود ده. په دې وجه دا «، علی،، سره متعدی کړې شوې دې. او اصل صله محذوف ده. چه هغه «، من الموحظة،، دې. اوس به تقدیر د عبارت دا وی «کراهة السامة من الموحظة الشاقة علینا» (۴)

د حدیث باب ترجمة الباب سره مطابقت. د حدیث باب ترجمة الباب سره منطبق کیدل ښکاره دی. ځکه چه په ترجمه کښې د «، تغول بالموحظة،، ذکر دې. او په حدیث باب کښې دا صراحت سره مذکور دې. او په ترجمه کښې «، کی لا ینفروا،، دې په دې جزء باندې د حدیث جمله «کراهة السامة علینا» دلالت کوی. ځکه چه ستړی کیدو باندې نفرت مرتب کیږی. گویا امام بخاری رحمته الله د «، سامة،، تفسیر په ترجمه الباب کښې ذکر کړې دې. چه ددې نه نفرت مراد دې. «، گما یتنا سابقاً،،

(۱) فتح الباری (۱۶۲۱، ۱۶۳)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۳۱) وعمدة القاری (۴۵۱۲)۔

(۳) فتح الباری (۱۶۳۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۶۳۱)۔

دا هم کیدې شی چه امام بخاری رحمه الله د ترجمه الباب رومین حصه یعنی «تغیث بالمعصاة والعلم» ددې حدیث نه ثابت کړې وی او دویمه حصه «لَا تَنْفَرُوا» نې د راروان حدیث نه ثابت کړې وی چه په هغې کښې ذکر دی «يَسْتَوُوا لَا تَعْتَمِدُوا بِشْرًا وَلَا تَنْفَرُوا» والله اعلم.

حدیث باب

«((حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو الثَّيَّاجِ عَنْ أَنَسٍ (۱) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَتَرَوْا وَلَا تُعَيِّرُوا وَيَتَرَوْا وَلَا تُنْفَرُوا))» [۵۷۴هـ]

رجال الحديث

① محمد بن بشار: دا د حدیثو مشهور امام محمد بن بشار بن عثمان عبدی بصری رحمه الله دی. ابوبکر ددوی کنیت دی. بندار ددوی لقب دی. (۲) د بندار معنی حافظ ده چونکه دې پخپله زمانه کښې د خپل وطن د حدیثونو حافظ او جامع وو په دې وجه ددوی لقب بندار شو. (۳)

دوی د یزید بن زریع، معتمر بن سلیمان، عبدالعزیز بن عبدالصمد العمی، محمد بن جعفر غندر، بهز بن اسد، جعفر بن عون، حجاج بن منهال، روح بن عباده، ابوعاصم النبیل، عبدالرحمن بن مهدی، عفان بن مسلم، محمد بن عبدالرحمان الطفاوی، محمد بن عرعره، مکی بن ابراهیم، وکیع بن الجراح، یحیی بن سعید القطان، او ابوداؤد طیالسی رحمه الله وغیره نه حدیثونه روایت کړي دي.

ددوی نه روایت کونکو کښې اصحاب د اصول سته، ابراهیم حربی، بقی بن مخلد، ابو حاتم محمد بن ادريس الرازی، محمد بن اسحاق بن خزيمه، ابوزرعه، ابوالعباس السراج او زکریا ساجی رحمه الله وغیره دي. (۴)

امام عجلې رحمه الله فرماني: «بندار بصری، ثقه، کثیر الحديث» (۵)

(۱) قوله: عن أنس، الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۹۰۵۱۲) في كتاب الأدب. باب قول النبي ﷺ: يسروا ولا تعسروا. رقم (۶۱۲۵) ومسلم في صحيحه (۸۳۱۲) في كتاب الجهاد والسير. باب تأمير الإمام الأمراء على البعوث ووصية إياهم بأداب الغزو وغيرها.

(۲) تهذيب الكمال (۵۱۱/۲۴)

(۳) تهذيب الكمال (۵۱۱/۲۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۴/۱۱۳)

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۵۱۱/۲۴-۵۱۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۵، ۱۴۴/۱۱۲)

(۵) تهذيب الكمال (۵۱۷/۲۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۶/۱۱۲)

امام ابن خزيمة رحمه الله پخپل کتاب التوحید کښي فرماني: «أعبدنا إمام أهل زمانه في العلم والأخبار محمد بن بشار...»^(۱)

امام ابو حاتم رحمه الله فرماني: «صدوق»^(۲)

امام نسائي رحمه الله فرماني: «صالح لا بأس به»^(۳)

امام ابن حبان رحمه الله فرماني: «وكان ممن يحفظ حديثه ويقروا من حفظه»^(۴)

مسلم بن قاسم رحمه الله فرماني: «وكان ثقة مشهوراً»^(۵)

امام دارقطني رحمه الله فرماني: «من الحفاظ الأثبات»^(۶)

البته عمرو بن علي الفلاس نه منقول دي. چه هغوی به دمحم بن بشار رحمه الله تکذيب کولو.^(۷)

خو محدثينو ددوی تکذيب نه دي قبول کړي. لکه چه حافظ ذهبي رحمه الله فرماني: «ما ائمن احداً لي تكذبه لتيقنهم أن بئداً صادقاً أميناً»^(۸)

دغه شان عبدالله بن الدورقي فرماني: «كنا عند ابن معين، وجرى ذكر بئدار، فرأيت يحيى لا يعاها، ويستضعفه»^(۹) او ابن الدورقي فرماني: «ورأيت القواريري لا يرضاه»^(۱۰)

خو عالمانو دا جرح هم نه ده قبول کړي. لکه چه ابوالفتح ازدي رحمه الله فرماني: «بئدار كتب الناس عنه، وقبلوه، وليس قول يحيى والقواريري مما يجرحه، وما رأيت ذكره إلا بخير وصدوق»^(۱۱)

حافظ ذهبي رحمه الله د يحيى بن معين او د قواريري په طرز عمل باندې تبصره کړې ده. او فرماني لي: «قد احتج به أصحاب الصحاح كلهم، وهو حجة بلا ريب»^(۱۲)

(۱) سير أعلام النبلاء (۱۴۵/۱۲) _

(۲) تهذيب الكمال (۵۱۷/۲۴)، وسير أعلام النبلاء (۱۴۶/۱۲) _

(۳) تهذيب الكمال (۵۱۷/۲۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷/۱۲) _

(۴) الثقات لابن حبان (۱۱۱۹) _

(۵) تهذيب التهذيب (۷۲/۹) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) ميزان الاعتدال (۴۹۰/۱۳) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷/۱۲) وتهذيب الكمال (۵۱۵/۲۴) _

(۸) ميزان الاعتدال (۴۹۰/۱۳) وقال الحافظ في هدي الساري (ص ۴۳۷)، «وضعفه عمرو بن علي الفلاس، ولم يذكر سبب ذلك، فما عرجوا على تجربته» _

(۹) تهذيب الكمال (۵۱۵/۲۴، ۵۱۶) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷/۱۲) _

(۱۰) المصدر السابق _

(۱۱) المصدر السابق _

(۱۲) ميزان الاعتدال (۴۹۰/۱۳) _

دغه شان د علی بن المدینی رحمہ اللہ خونی عبدالله فرمائی. چه ما د خپل پلار نه د «هندار من ابن مهدی، من ابی بکر بن میاش، من حاصم من ذی، من عبدالله، من النبی صلی اللہ علیہ وسلم : تسعروا فلان فی السحور برکة» په باره کښې تپوس او کړو. نو علی بن المدینی رحمہ اللہ او فرمائیل. «هذا کذب حدثني أبو داود موقوفاً» او بیا دوی ددې سخت انکار او کړو. (۲)

خو ښکاره ده. چه دا جرح هم هیڅ قابل اعتناء (او قابل اعتبار) نه ده. ځکه چه

① اول خو ددې حدیث متن مرفوعاً صحیح سند سره ثابت دې. (۳)

② دویمه دا چه پخپله امام علی بن المدینی دا موقوفاً روایت کوی. (۴)

③ او دریمه دا خبره هم ممکن ده. چه علی بن المدینی دلته د.. کذب.. کوم لفظ استعمال کړې دې. دا د.. خطاء.. په معنی کښې وی. ځکه چه اهل حجاز دا د.. خطاء.. په معنی کښې استعمالوی. چه ددې تصریح ابن الانباری رحمہ اللہ کړې ده. (۵)

نو د علی بن المدینی رحمہ اللہ «هذا کذب»، ونیل، ددوی په تکذیب باندې قطعی نه دې بلکه خطاء باندې محمول دې. او ښکاره خبره ده. چه د یوې نیمې خطایی نه څوک هم نشي بچ کیدې. او نه د داسې قسمه خطایانو په وجه یو راوی مجروح کیدې شی. خاص طور باندې هغه راوی په کوم چه د اصول سته مصنفینو اعتماد کړې وی. او د پوره امت عالمانو دا حجت گرځولې وی. والله اعلم.

(۱) أخرج بهذا السند النسائي في سننه (۳۰۳۱۱) كتاب الصيام. باب الحث على السحور، وقال: وقفه عبيدالله بن سعيد، ثم ذكر حديث عبيدالله بن سعيد.)

(۲) تهذيب الكمال (۵۱۵۱۲۴) وسير أعلام النبلاء (۱۴۷۱۱۲).

(۳) هذا الحديث أخرجه البخاري في صحيحه (۲۵۷۱۱) كتاب الصوم، باب بركة السحور من غير إيجاب، رقم (۱۹۲۳) و مسلم في صحيحه (۳۵۰۱۱) كتاب الصيام، باب فضل السحور وتأكيد استحبابه، رقم (۱۰۹۵) والنسائي في سننه (۳۰۳۱۱) كتاب الصيام باب الحث على السحور، والترمذي في جامعه في كتاب الصوم، باب ماجاء في فضل السحور... رقم (۷۰۸) كلهم من حديث أنس رضي الله عنه وقال الترمذي: وفي الباب عن أبي هريرة، وعبدالله بن مسعود، وجابر بن عبدالله، وابن عباس، وعمر بن العاص، والعرباض بن سارية، وعتبة بن عبدالله، وأبي الدرداء رضي الله عنه.)

(۴) وقد رواه عبيدالله بن سعيد، شيخ النسائي أيضاً موقوفاً كما سبق تخريجه.)

(۵) قال المرتضى الزبيدي رحمہ اللہ في تاج العروس (۴۵۱۱۱): قال ابن الانباري. إن الكذب ينقسم إلى خمسة أقسام: إحداها تغيير الحاكی ما يسمع، وقوله مالا يعلم نقلاً و رواية... الثاني: أن يقول قولاً يشبه الكذب ولا يقصد به إلا الحق... الثالث: بمعنى الخطأ، وهو كثير في كلامهم... والرابع: البطول، كذب الرجل: بمعنى بطل عليه أمله وما رجاه... والخامس: بمعنى الإغراء، وعلى الثالث (أي بمعنى الخطأ) خرجوا حديث صلاة التور: «كذب أبو محمد»، أي خطأ، وفي التوشيح: أهل الحجاز يقولون: كذبت بمعنى «أخطأت»، وقد تبعهم فيه بقية الناس...)

د محمد بن بشار رحمته وفات په ۲۵۲ هـ کښې شوې دي. (۱)، رحمته تعال رحمة واسعة، _

④ یحیی بن سعید: دا مشهور امام سعید بن یحیی بن سعید بن فروخ القطان یمی رحمته دي ددوی حالات د کتاب الایمان «باب من ایمان أن یحب لأخیه ما یحب لنفسه» لاندې تیر شوی دي. (۲)

⑤ شعبه: دا امام شعبه بن الحجاج رحمته دي. ددوی حالات هم مختصر د کتاب الایمان «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» لاندې تیر شوی دي. (۳)

⑥ أبو التیاح: دا أبو التیاح (بفتح المثناة الفوقایة و تشدید التحتایة، و آخره حاء مهملة) یزید بن حمید ضبعی بصری رحمته دي. (۴)

دوی د حضرت انس بن مالک، عبدالله بن الحارث بن نوفل رحمته نه علاوه د ابو عثمان نهدی، مطرف بن عبدالله بن الشخیر، ابو مجلز، ابو زرعه بجلی، او حسن بصری رحمته وغیره نه حدیثونه روایت کوي. ددوی نه په روایت کونکو کښې سعید بن ابی عروبه، شعبه، همام، حماد بن سلمه، حماد بن یزید، اسماعیل بن علیه او ابو هلال راسبی رحمته وغیره حضرات دي. (۵)

امام احمد رحمته فرماني، «ثبت ثقة ثقة»، (۶)

امام یحیی بن معین، ابو زرعه، نسائی رحمته فرماني، «ثقة»، (۷)

امام علی بن المدینی رحمته فرماني، «معروف»، (۸)

امام ابو حاتم رحمته فرماني، «صالح»، (۹)

ابن حبان رحمته دوی لره په «کتاب الثقات»، کښې ذکر کړې دي. (۱۰)

ابن سعد رحمته فرماني «وكان ثقة وله أحاديث»، (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال (۵۱۸/۲۴) _

(۲) كشف الباری (۲۱۲) _

(۳) كشف الباری (۶۷۸/۱۱) _

(۴) فتح الباری (۱۶۳/۱۱) _

(۵) تهذيب الكمال (۱۰۹/۱۳۲) _

(۶) د شیوخ او تلامذه دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۱۰۹/۱۳۲، ۱۱۰) وسیر اعلام النبلاء (۲۵۱/۵) _

(۷) تهذيب الكمال (۱۱۰/۱۳۲) وسیر اعلام النبلاء (۲۵۲/۵) _

(۸) تهذيب الكمال (۱۱۱/۱۳۲) _

(۹) المصدر السابق _

(۱۰) المصدر السابق _

(۱۱) الثقات لابن حبان (۵۳۴/۵) _

(۱۲) الطبقات لابن سعد (۲۳۸/۱۷) _

امام حاکم رحمه الله په ، تاریخ نيسابور ، کښې ليکي ، «ثقة مأمون» ، ددوی وفات ۱۲۸ هـ کښې شوې دې . (۲) ، رحمه الله تعالیٰ رحمة واسعة ، _

⑤ انس رضي الله عنه : د حضرت انس بن مالک رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان کښې د «باب من الايمان ان يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی . (۳)

قوله : قَالَ يَسْتُرُوا وَلَا تَعْتَرُوا وَبَشِّرُوا وَلَا تُنْفِرُوا : نبی کریم صلی الله علیه و آله او فرمايیل چه آسانی کوی . سختی مه کوی . خوشخبری ورکوی . نفرت مه پیدا کوی .

د عبارت تشریح : امام نووی رحمه الله فرمائی چه د ، «يستموا» ، نه پس د ، «لا تعتموا» ، د تصریح فائده دا ده . که چرې یوکس سره صرف یو ځل د ، «يسر» ، معامله شوې وی او څو څو ځله د ، «عسر» ، شوې وی . نو په هغه به هم ، «يسروا» ، صادقېږي . اوس ، «لا تعتموا» ، فرمايیلو سره ټپي د ، «تعسرو في جميع الأحوال» ، نفی او کړله . هم دا خبره د ، «يستموا» ، نه پس د ، «لا تنفروا» ، اضافه کښې هم ده . (۴)

د «تبشير» په مقابل کښې د «تنفير» راولو نکته : حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه د «يسر» ، او «عسر» ، په مینځ کښې خو تقابل شته . خود ، «تبشير» ، او ، «تنفير» ، په مینځ کښې تقابل نشته . د ، «تبشير» ، مقابله ، «انذار» ، سره ده . نو دلته د ، «تنفير» ، په ځانې د ، «انذار» ، ذکر کول پکار وو . (۵)

ددې جواب پخپله حافظ رحمه الله ورکړې دي چه چونکه په ابتداء د تعليم کښې ، «انذار» ، چه دا په حقيقت کښې اخبار بالشر دي (موجب د تنفير وی . په دې وجه دلته د ، «بشارت» ، په مقابله کښې ، «نفرت» ، ذکر شوې دي . (۶) او ، «تسكين» ، د ، «تنفير» ، عن مقابل دي . حضرت شيخ الهند رحمه الله فرمائی چه دلته د ، «بشروا» ، په مقابله کښې د ، «انذار» ، ذکر ځکه نه دي شوې چه ، «انذار» ، پخپله په تبشير کښې داخل دي او د مقصد په لحاظ سره انذار د بشارت مقابل او ددې ضد نه دي بلکه د بشارت يو فرد دي ددې وضاحت دا

(۱) تهذيب التهذيب (۳۲۱۱۱) _

(۲) الكاشف (۳۸۱۱۲) رقم (۶۲۹۲) _

(۳) كشف الباري (۴۱۲) _

(۴) شرح النووي على صحيح مسلم (۸۲۱۲) كتاب الجهاد والسير . باب تأمير الإمام الأمراء على البعوث و وصيته إياهم بأداب الغزو وغيرها . وفتح الباري (۱۶۳۱۱) _

(۵) فتح الباري (۱۶۳۱۱) _

(۶) المصدر السابق _ ددې نه علاوه د کتاب الادب په روايت کښې امام بخاری رحمه الله د «و سکنوا ولا تنفروا» الفاظ نقل کړي دي . (صحيح البخاری (۹۰۴۱۲) كتاب الأدب . باب قول النبي صلی الله علیه و آله : يستروا ولا تعسروا . رقم (۶۱۲۵) _

دې چه دلته په حدیث شریف کښې د «یشروا»، نه پس «لا تعصروا»، او د «بشروا»، نه پس «لا تنفروا»، فرمانیلې شوی دی. ددې نه واضح طور باندې دا خبره معلومېږي. چه مقصد د پسر او آسانتیا معامله ده. او د سختی نه بچکول دی. چه دا د نفرت لاره ده. نو د «بشروا» معنی دا شوه. چه سختی پیدا کولو سره خلقو کښې نفرت مه پیدا کوی. بلکه په ښائسته تدبیر سره نې په کار باندې اولگوئ. ځکه چه مشکلاتو پیدا کولو سره مقصد فوت کیږي. او هرکله چه مقصد په کار باندې لگول شو. نو شایاشې ورکول، د احساناتو دباو اچول، او یړول او دهمکي ورکول، او انذار نه کار اخستل او په لار راوستل ټول برابر دي. ځکه چه د طبیعتونو د مختلف کیدو په وجه ددوی د متاثره کولو طریقې مختلف کیږي.

بعضي خلق په مختصره شان خبره متاثره کیږي. بعضي په مختصر باندې صبر نه کوی. هغوی کښې د اطاعت جذبه پیدا کولو دپاره د الله تعالی د احساناتو او د شپې ورځې د نعمتونو تذکره کول پکار وی. بعضي طبیعتونه داسې وی. چه د انعاماتو او احساناتو تذکرې کولو سره نه متاثره کیږي. دوی لره په مقصد باندې راوستلو دپاره د تخويف او انذار او د وعیدونو اورولو، د یړولو او دهمکیانو ضرورت وی. معلومه شوه. چه ډیر خل انذار او تخويف هم بعضي ځایونو کښې د تبشیر کار ورکوی. نو «انذار»، د «تبشیر» مقابل او ضد نشو. بلکه په دې کښې شامل شو. (۱)

حضرت علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ ددې حدیث مفهوم دا بیان کړې دي. چه انذار او بشارت یوځانې یوځانې اوساتلې شی. صرف وعیدونه اورول پکار نه دی. بلکه کوم ځانې چه د رحمت ذکر وی. هلته د نعمتونو تذکره هم وی. کوم ځانې چه تخويف وی. هلته د ترجیه (او امید) معامله هم وی. چه خوف او رجاء (امید) دواړه یوځانې وی. البته مناسب دا ده. چه د بشارت اړخ مقدم کړې شی. (۲)

یو اهم وضاحت یوه خبره په ذهن کښې کینول پکار دی. چه په حدیث کښې د تیسیر کوم حکم ورکړې شوي دي. د هغې مقصد دا هیچرې نه دي. چه مدهانت اختیار کړې شی. چه یو شرعی منکر (او ناروا کار) او کتلې شی. او هغه سره مصالحت کول، دا بالکل ناجائز دی. د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم مقصد دا دي. چه د خلقو دین طرف ته راوستلو دپاره سختی اونکرې شی. په نرمی او ملاطفت (مهربانی) سره دین طرف ته دعوت ورکړې شی.

مدهانت بل خیز دي. په دې کښې صراط مستقیم باندې د راوستلو کوشش نه کیږي. هلته سرې دا کوی. چه کوم خلق کار کوی. هغوی کولو ته پریځودلې شی. مونږ ته د نکیر (منع کولی او تنبیه کولو یا د ترغیب او تذکیر ضرورت نشته. نو ددې اجازت نشته.

(۱) فضل الباری (۴۵۱۲، ۴۶)۔

(۲) انوار الباری (۷۷۳)۔

۱۴- ((بَاب مَنْ جَعَلَ لِأَهْلِ الْعِلْمِ أَيَّامًا مَعْلُومَةً))

ما قبل باب سوره مناسبت په دواړو بابونو کښې مناسبت واضح دي. ځکه چه وړاندې باب کښې د «تغول بالموعظة والعلم» ذکر دي. چه سترې والې او نفرت نه وي. په دې باب کښې ددې سترې والې او نفرت دفع کولو طريقه ښودلې کېږي. چه د علم دپاره مخصوص ورځې مقرر کړې شي. (۱)

د ترجمه الباب مقصد چونکه د علم د حصول په سلسله کښې د زماني يا مکان په اعتبار سره تعين شرعاً ثابت نه دي. په دې وجه داسې قسمه تعين سره د بدعت توهم پيدا کېږي. ددې د دفع کولو دپاره امام بخاري رحمه الله دا باب قائم کړې دي. او دا بيانول غواړي. که اهل علم د تعليم دپاره هفته کښې څه ورځ مخصوص او متعين کړي. نو دا تعين بدعت نه دي. په سنت کښې ددې اصل موجود دي. نبی کریم ﷺ به روزانه تعليم نه فرمائيلو. صحابه کرامو د طبيعت رعايت به ئې ساتلو. نو که معلم د متعلمينو (او شاگردانو) دپاره څه وختونه مقرر کړي. نو هيڅ باک نشته. (۲)

حضرت شيخ الحديث صاحب رحمه الله فرماني. دا هم ممکن ده. چه امام بخاري رحمه الله په دې ترجمه الباب کښې يوې نکتې طرف ته اشاره کړې وي. او هغه دا چه تعليم او تذکیر دپاره څه ورځې مقررول، تقصير في التبليغ (او کوتاهی) نه ده. (۳)

حديث باب

۱- ((حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ قَالَ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ أَبِي وَائِلٍ (۱) قَالَ كَانَ عَبْدُ اللَّهِ يُدْجِرُ النَّاسَ فِي كُلِّ عَمِيرٍ فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ لَوْ دِدْتُ أَنَّكَ دَجَرْتَنَا كُلَّ يَوْمٍ قَالَ أَمَا إِنَّهُ يَمْنَعُنِي مِنْ ذَلِكَ أَنِّي أَكْرَهُ أَنْ أُمْلِكُكُمْ وَأَنِّي أُمَوِّلُكُمْ بِالنَّوْعَةِ كَمَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخَوَّلُنَا بِهَا خِزَانَةَ السَّامَةِ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ)) (ر: ۶۸)

رجال الحديث

① عثمان بن أبي شيبة رحمه الله: دا عثمان بن محمد بن قاضي ابو شيبة ابراهيم بن عثمان عبيسي کوفی رحمه الله دي. د مشهور محدث ابوبکر بن أبي شيبة رور دي. ابو شيبة ددوی د نيکه د ابراهيم کنيت دي. او ددوی د پلار نوم محمد دي. (۵). عام طور باندې دوی په عثمان بن

(۱) عمدة القاری (۴۷:۲)۔

(۲) لامع الدراری (۲۳۱۲)۔

(۳) الأبواب و التراجم لصحيح البخاری (ص ۴۲)۔

(۴) (قد مر تخريجه قبل حديث)۔

(۵) تهذيب الكمال (۴۷۸۱۱۹) وسير أعلام النبلاء (۱۵۲۱۱۱)۔

ابی شبیه او ددوی رور په ابوبکر بن ابی شبیه نوم سره یادېږي. د علم د طلب په سلسله کښې نې د مکې مکرمې او د ری سفر او کړو ډیر حدیثونه یې اولیکل... مسند... او تفسیر... ددوی علمی یادگار دي. (۱)

دوی د شریک بن عبدالله، جریر بن عبدالحمید، حمید بن عبدالرحمن، سفیان بن عیینہ، طلحه بن یحی زرقی انصاری، عبدالله بن المبارک، عبدالرحمن بن مهدی، عبده بن سلیمان، عفان بن مسلم، قبیصه بن عقبه، ابو معاویه محمد بن خازم الضریر، هشیم بن بشیر، وکیع بن الجراح او یزید بن هارون رضی الله عنہم وغیره نه د حدیثو روایت کړي دي.

ددوی نه امام بخاری، امام مسلم، امام ابوداؤد، امام ابن ماجه، ابو حاتم، ابراهیم حری، بقی بن مخلد، ابو یعلی موصلی، ابو القاسم بغوی، محمد بن سعد او محمد بن یحی ذهلی رضی الله عنہم وغیره حضرات روایت کوي. (۲)

ابوبکر الاحرم د امام احمد بن حنبل رضی الله عنہ نه د عثمان بن ابی شبیه په باره کښې تپوس او کړو نو وي فرمائیل: «ما علمت الا هذا» او امام احمد رضی الله عنہ ددوی تعریف او کړو. (۳)

امام یحی بن معین رضی الله عنہ فرماني: «ثقة مأمون»، (۴)

ابو حاتم رضی الله عنہ فرماني: «هو صدوق»، (۵)

امام عجلې رضی الله عنہ فرماني: «عثمان كوفي ثقة»، (۶)

د محمد بن عبدالله بن نمیر رضی الله عنہ نه ددوی په باره کښې تپوس او شو نو وي فرمائیل: «سبحان الله! ومثله يُستل عنه؟ (إني استل هو عنا)» (۷)

ابن حبان رضی الله عنہ دوی لره په... کتاب الثقات، کښې ذکر کړي دي. (۸)

ددې توثیقاتو سره سره ددوی نه څه احادیث منکر هم رانقل دي. چه د هغې په وجه امام احمد رضی الله عنہ څه نکیر هم کړي دي. (۹)، خطیب بغدادی رضی الله عنہ د هغې احادیثو تتبع (او تلاش) کړي دي. او یوځانې یې جمع کړي دي. او دهغې عذر یې هم بیان کړي دي. (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۴۷۹/۱۹) _

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۴۷۹/۱۹ - ۴۸۱) وسیر (۱۵۲/۱۱) _

(۳) تهذيب الكمال (۴۸۱/۱۹) وسیر أعلام النبلاء (۱۵۲/۱۱) _

(۴) سیر أعلام النبلاء (۱۵۲/۱۱) _

(۵) تهذيب الكمال (۴۸۲/۱۹) _

(۶) تهذيب الكمال (۴۸۲/۱۹) _

(۷) تهذيب التهذيب (۱۵۰/۱۷) _

(۸) الثقات لابن حبان (۴۵۴/۸) _

(۹) هدی الساری (ص ۴۲۴) ومیزان الاعتدال (۳۶/۳، ۳۷) _

(۱۰) هدی الساری (ص ۴۲۴) _

پہ ۲۳۹ھ کنہی ددوی وفات اوشو (۲)، «...رحمۃً واسعۃً،

امام عجلئہ فرمائی،، کوئی ثقہ،، (۱)

امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی:،، جبریل ثقیف،، (۲)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: ،، ثقہ، (x)

عبدالرحمن بن يوسف بن خراش فرمائی،، صدوق،،(۲)

ابوالقاسم لالکائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ((مجمع علی ثقتہ)) (x)

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «وكان ثقة كثير العلم تُرْجِلُ إِلَيْهِ» x ("

١) تهذيب الكمال (٤٨٦١٩) وميزان الإعتدال (٣٧١٣) وسير أعلام النبلاء (١٥٢/١١، ١٥٣) -

ميزان الاعتدال (٣٨١٣) -

تہذیب الکمال (۱۴۰۵ھ)

١) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۵۴۱/۴-۵۴۳) وسیر اعلام النبلاء (۱۰۱۹)

١) تاريخ الدارمي (ص ٥١) (رقم ٥٠١) و (ص ٦٠) (رقم ١٨١) -

(١) تهذيب الكمال (١٤٠٥٥) -

(٢) المصدر السابق) _

(٤) المصدر السابق

(المصدر السابق)

(المصدر السابق)

(١٠) الطبقات لابن سعد (٣٨١/٧) -

ابن عمار موصلي رحمه الله فرماني «حجة کالت کتبه صحاحاً»^(۱)
 ابن حبان رحمه الله دوی لره په ، کتاب الثقات ، کښي ذکر کړي دي.^(۲)
 ابو احمد الحاكم رحمه الله فرماني ، «هو عندهم ثقة»^(۳)
 علامه خليلي په ، الارشاد ، کښي فرماني ، «ثقة متفق عليه»^(۴)
 البته قتيبه دوی لره تشيع طرف ته منسوب کړي دي.^(۵) او بعضي حضرات فرماني چه په
 آخري عمر کښي ددوی په حافظه کښي تغير راغلي وو.^(۶)
 ترکومه پوري چه حافظه کښي د تغير تعلق دي. نو د امام يحيي بن معين رحمه الله نه چه کله ددي
 په باره کښي تپوس اوکړي شو. چه «كيف تروى عن جرير؟» نو وي فرمايل «ألا تراها قد بين لهم
 أمرها»^(۷) يعني ددوی کوم حدیثونه چه د عاصم الاحول او اشعث په واسطه نقل دي په هغي
 کښي اختلاط واقع شوي دي. چه د هغي تعين شوي دي. نو د جرير په احاديثو کښي هېڅ
 کلام نشته. والله اعلم.
 په ۱۸۸ ه کښي ددوی وفات او شو.^(۸) ، «رحمة تعالى واسعة»^(۹) _

⑤ منصور رحمه الله: دا مشهور محدث ابو عتاب منصور بن المعتمر السلمی الکوفی رحمه الله دي.^(۱)
 دوی د ابو وائل، ربعي بن حراش، ابراهيم نخعی، امام مجاهد، سعيد بن جبیر، امام
 شعبی، حسن بصری، او عطاء بن ابی رباح رحمه الله وغيره حضرات نه احاديث روايت کړي
 دي. ددوی نه ايوب سختياني، امام اعمش، سليمان تيمي، شعبه، سفيان ثوري، قاضي
 شريك، ابو عوانه، معتمر بن سليمان، او سفيان بن عيينه رحمه الله پشان ديرو حضراتو احاديث
 روايت کړي دي.^(۲)

امام ابو زرعه رحمه الله فرماني «أثبت أهل الكوفة منصور ثم مسعن»^(۳)

(۱) ميزان الاعتدال (۳۹۴/۱) رقم (۱۴۶۶) _

(۲) تهذيب التهذيب (۷۷/۲) _

(۳) تهذيب التهذيب (۷۷/۲) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) هدى السارى (ص ۳۹۵) وتهذيب التهذيب (۷۷/۲) _

(۶) المصدر السابق _

(۷) تهذيب التهذيب (۷۷، ۷۶/۲) _

(۸) تهذيب الكمال (۵۵۱/۴) _

(۹) تهذيب الكمال (۵۴۶/۲۸، ۵۴۷) _

(۱۰) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۵۴۷، ۵۴۹) وسير اعلام النبلاء
 (۴۰۳، ۴۰۲/۵) _

(۱۱) تهذيب الكمال (۵۵۳/۲۸) _

امام ابو حاتم رحمه الله فرماني: «ثقة»، (١) او هم دوى فرماني: «الأعشى حافظ يدرس ويخط، ومنصور
أثبت منه لا يخط ولا يدرس» (٢)
امام عجلي رحمه الله فرماني: «كثير ثقة، ثبت في الحديث، كان أثبت أهل
الكوفة، وكان حديثه القدر، لا يختلف فيه أحد، متعمد، رجل صالح» (٣)
امام يحيى بن معين رحمه الله فرماني: «منصور أثبت من الحكم بن متهمة ومنصور من أثبت الناس» (٤)
امام يحيى بن سعد القطان رحمه الله فرماني: «كان منصور من أثبت الناس» (٥)
ش امام عبد الرحمن بن مهدي رحمه الله فرماني: «حفاظ الكوفة أربعة، عمرو بن مرة، ومنصور، وسليمان
كهيل، وأبو حصين» (٦)
امام سفيان ثوري رحمه الله فرماني: «ما خلفت بعدى بالكوفة آمن على الحديث من منصور» (٧)
امام سعد رحمه الله فرماني: «وكان ثقة مأموناً كثيراً الحديث رفيعاً عالياً» (٨)
ابن حبان رحمه الله دوى لره په ، ، كتاب الثقات ، ، كنبى ذكر كرى دى (٩)
ددى تولو توثيقاتو په مقابله كنبى امام عجلي او حماد بن زيد رحمهما الله ددوى په باره
كنبى ذكر كرى دى چه په دوى كنبى تشيع وو. لكه چه امام عجلي رحمه الله فرماني: «وكان فيه
تشيع قليل ولم يكن يقال» (١٠)
او حماد بن زيد رحمه الله فرماني: «رأيت منصور بن المعتز صاحبكم، وكان من هذه الخشبية»، (١١) «وما أراه
كان يكذب، قلت: القائل الذهبي: الخشبية: هم الشيعة» (١٢)

(١) المصدر السابق.

(٢) تهذيب الكمال (٥٥٤١٢٨).

(٣) المصدر السابق.

(٤) تهذيب الكمال (٥٥٢١٢٨).

(٥) سير أعلام النبلاء (٤٠٧١٥).

(٦) سير أعلام النبلاء (٤١٢١٥).

(٧) المصدر السابق.

(٨) الطبقات لابن سعد (٣٣٧١٦).

(٩) الثقات لابن حبان (٤٧٤، ٤٧٣١٧).

(١٠) تهذيب التهذيب (٣١٥١١٠).

(١١) قال الزبيدي في تاج العروس (٢٣٤١١): «والخشبية، محركة: قوم من الجهمية، قاله الليث، يقولون: إن الله تعالى لا يتكلم، وإن القرآن مخلوق، وقال ابن الأثير: هم أصحاب المختار بن أبي عبيد: ويقال: هم ضرب من الشيعة. قيل: لأنهم حفظوا خشبة زيد بن علي حين صلب... وقال منصور بن المعتز: إن كان من يحب علياً يقال له: خشبي فاشهدوا أني سأحبه، قال الذهبي: قاتلوا مرة بالخشب فعرفوا بذلك».

(١٢) سير أعلام النبلاء (٤٠٨١٥).

خو اول خو پخپله دا حضرات فرمائی چه تشیع کم وو او په دوی کښې غلو نه وه او حافظ
ذهبی رحمته الله علیه فرمائی: «تشیعة حب وولاء قطع»^(۱)

په ۱۳۲ هـ کښې دوی وفات شو. ^(۲)، رحمته الله علیه تعالی رحمة واسعة،

⑤ ابو وائل رحمته الله علیه: دا ابو وائل شقیق بن سلمه اسدی کوفی رحمته الله علیه دی. ددوی حالات په کتاب
الایمان کښې د «باب خوف المؤمن من أن يحبط عمله وهو لا يشعر» لاندې تیر شوی دی. ^(۳)

قوله: كَانَ عَبْدُ اللَّهِ يُذَكِّرُ النَّاسَ فِي كُلِّ خَمِيسٍ: حضرت عبدالله بن
مسعود رضی الله عنه به هر زیارت خلقو ته نصیحت کولو.

د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه تذکره وړاندې په کتاب الایمان کښې د «باب قلم دون قلم»
لاندې شوی ده. ^(۴)

قوله: فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ لَوِ دِدْتُ أَنَّكَ ذَكَرْتَنَا كُلَّ يَوْمٍ دوی نه

یوکس او وئیل ای ابو عبدالرحمن! زما خواهش دی چه تاسو مونږ ته روزانه نصیحت کوئ
د «رجل» نه شوک مراد دی؟ ددې مبهم «رجل»، نه مراد غالباً یزید بن معاویه نخعی رحمته الله علیه
دی. ^(۵) د کتاب الدعوات روایت نه هم دا معلومیږي. ځکه چه په هغې کښې ابو وائل

فرمائی: «کنا نتظر عبدالله، إذ جاء یزید بن معاویه فقلنا: ألا تهلس؟ قال: لا ولكن أدعك، فأخرجنا
صاحبکم ولا جئت أنا فجلست، فأخرج عبدالله، وهو أخذ یبذل، فقام علينا، فقال: أما إن أعزبکم کدکم، ولكن
يمنع من الخروج الیکم، أن رسول الله صلی الله علیه وسلم کان یتغولنا بالموعظة فی الأيام، کراهية السامة علينا»^(۶)

په دې روایت کښې د یزید بن معاویه نخعی ذکر راغلي دي چه دوی حضرت عبدالله بن
مسعود رضی الله عنه په وعظ کولو باندې د راضی کولو کوشش کړې وو په دې وجه عین ممکن
ده چه په روایت باب کښې د «رجل»، نه مراد هم دوی وی.

روزانه وعظ کول مناسب نه دی

قوله: قَالَ أَمَا إِنَّهُ يَمْنَعُنِي مِنْ ذَلِكَ أَنِّي أَكْرَهُ أَنْ أَمْلِكُكُمْ وَإِنِّي أَخْوَلُكُمْ

بِالْمَوْعِظَةِ كَمَا كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَخْوَلُنَا بِهَا مَخَافَةَ السَّامَةِ عَلَيْنَا:
وې فرمائیل چه د روزانه وعظ او نصیحت نه زما دپاره مانع دا دی چه ماته دا خوبه نه ده.
چه زه تاسو په سترې کیدو (او ستومانه کیدو) کښې مبتلا کړم. زه په نصیحت کولو کښې

^(۱) سیر أعلام النبلاء (۴۰۷/۵) _

^(۲) تهذيب الكمال (۵۵۵/۲۸) _

^(۳) كشف الباری (۵۵۹/۲) _

^(۴) كشف الباری (۲۵۷/۲) _

^(۵) فتح الباری (۱۶۴/۱) _

^(۶) صحيح البخاری (۹۵۹/۲) کتاب الدعوات. باب الموعظة ساعة بعد ساعة. رقم (۶۴۱۱) _

ستاسو دپاره د موقعې او وخت رعایت کوم. لکه څنگه چې به نبی کریم ﷺ زمونږه موقعه او وخت کتلو. نوموړې ته به ئې نصیحت کولو. هغوی ته هم دا پره وه چې مونږ ستړی نشو. (او زمونږ نفرت پیدا نشي).

مطلب دا دې چې د کوم شوق اظهار تاسو کوی. په صحابه کرامو ﷺ کښې ددې نه زیات شوق او جذبه موجود وه. ددې باوجود به نبی کریم ﷺ په تعلیم او تذکیر کښې زمونږ د طبیعت لحاظ ساتلو. ستاسو ذوق او شوق د صحابه کرامو ﷺ د ذوق او شوق برابر نه دې. هرکله چې هغوی د زړه د تنگیدو لحاظ ساتلو. او د تعلیم او موعظت عمل ئې جاری ساتلې دې. نو زما دپاره څنگه مناسب کیدې شي. چې بلا ناغه تعلیم او تذکیر جاری اوساتم. لکه څنگه چې به د نبی کریم ﷺ د رغبت (او شوق) لحاظ ساتلو. دغه شان زه هم رعایت کوم.

۱۴- بَابُ مَنْ يُرِي اللَّهَ بِهِ خَيْرًا يَفْقَهُهُ فِي الدِّينِ

ما قبل باب سوه مناسبت په تیر شوی باب کښې د هغه سړی حال مذکور دې چې هغه د تعلیم او تذکیر کار کوی. او خلقو ته د دین خبرې ښائی. هغوی په نفع او نقصان باندې پوهی. چونکه دا کار د ،، فقیه فی الدین ،، دې په دې وجه مذکوره باب کښې د ،، فقیه فی الدین ،، تعریف فرمائی. (۱)

د ترجمه الباب مقصد: حضرت شیخ الهند ﷺ فرمائی چې د ترجمه الباب او ددې لاندې د ذکر شوی حدیث نه دوه خبرې ښکاره کیږي:

① یودا چې ،، فقه فی الدین ،، ډیر لوڼې خیر دې.

② دویمه دا چې ،، فقه فی الدین ،، د الله تعالی عطاء ده. تردې چې نبی کریم ﷺ هم ،، ولما انا قاسم ،، فرمائیلو سره خپل عذر ښکاره کوی چې ددې نه د ،، فقه فی الدین ،، عظمت او فضیلت ښکاره کیږي. (۲)

حدیث باب

ه- ((حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَفِيرٍ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ عَنْ يُونُسَ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ قَالَ قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ سَمِعْتُ مُعَاوِيَةَ (۳) خَطِيبًا يَقُولُ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

عمدة القاری (۷۴۸/۲) -

(۱) الأبواب و التراجم (ص ۴۶) -

(۲) قوله: ..سمعت معاوية خطيباً... الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۴۳۹/۱) في كتاب فرض الخمس. باب قول الله تعالى ﴿فَأَن لِّلَّهِ حُكْمٌ﴾ رقم (۳۱۱۶) و (۵۱۴/۱) كتاب المناقب. باب (بدون ترجمة. بعد باب سؤال المشركين أن يريهم النبي ﷺ آية فأراهم انشقاق القمر) رقم (۳۶۴۱) و (۱۰۸۷/۲) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة. باب قول النبي ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق. رقم (۷۳۱۲) و (۱۱۱۱/۲) كتاب التوحيد. باب قول الله تعالى ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ﴾ رقم (۷۴۶۰) و مسلم في صحيحه (۳۳۳/۱) كتاب الزكاة. باب النهي عن المسألة و (۱۴۳/۲) كتاب الإمارة. باب قوله ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي... و ابن ماجه في سننه (ص ۲۰) المقدمة. باب فضل العلماء الحث على طلب العلم. رقم (۲۲۱)

يَقُولُ مَنْ يَرِذَ اللَّهُ بِهِ غَيْرًا يُقَبِّضْهُ فِي الدِّينِ وَإِنَّمَا أَنَا قَاسِمٌ وَاللَّهُ يُعْطِي وَلَنْ تَزَالَ هَذِهِ الْأُمَّةُ قَاسِمَةً عَلَى أَمْرِ اللَّهِ لَا يَبْغُرُهُمْ مَنْ خَالَفَهُمْ حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ)) [٤٠٣٣ (١٩٨٨٢، ٣٣٣٢، ٢٥٣٨)]

رجال الحديث

- ① **سعيد بن عفير** رضي الله عنه: دا سعيد بن كثير بن عفير رضي الله عنه دي. كله كله نيکه طرف ته نسبت کولو سره سعيد بن عفير ونييلي کيږي. لکه څنگه چه دلته کښي هم داسي دي. ابو عثمان ددوي کښت دي. (١) دوي د انصار د موالی ځينو دي. په ١٤٦ هـ کښي ددوي ولادت اوشو. (٢) دوي د امام مالک، ليث بن سعد، سليمان بن بلال، عبدالله بن لهيعة، عبدالله بن وهب، يحيى بن ايوب او يعقوب بن عبدالرحمن اسکندراني رضي الله عنه وغيره نه احاديث روايت کوي. ددوي نه په روايت کونکو کښي امام بخاري، امام ابن معين، عبدالله بن حماد املی، يحيى بن عثمان بن صالح، ابو الزنباغ روح بن الفرج او احمد بن حماد زغبة رضي الله عنه وغيره حضرات دي. (٣) امام ابو حاتم رضي الله عنه فرماني: «لم يكن بالشمت، كان يقرأ من كتب الناس، وهو صدوق» (٤) امام ابن معين رضي الله عنه فرماني: «ثقة لا بأس به» (٥) امام نسائي رضي الله عنه فرماني: «سعيد بن عفير صالح» (٦) حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني: «وكان ثقة إماماً من بحور العلم» (٧) امام حاکم رضي الله عنه فرماني: «ان مصرا لم تخراجه أجمع للعلوم منه» (٨) امام ابن معين رضي الله عنه فرماني: «رأيت بمصر ثلاث عجائب: النيل، ولأهرام، وسعيد بن عفير» (٩) حافظ ذهبي رضي الله عنه په دوي باندې تبصره کولو کښي ليکي: «حسبك أن يحيى إمام المحدثين انهزم لابن عفير» (١٠)
- ابن حبان رضي الله عنه دوي لره په ،، کتاب الثقات ،، کښي ذکر کړي دي. (١١)

(١) تهذيب الكمال (٣٦١١، ٣٧) _

(٢) سير أعلام النبلاء (٥٨٣١٠) _

(٣) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (٣٨٠٣٧، ١١١) وسير أعلام النبلاء (٥٨٣١٠)

(٤) تهذيب الكمال (٣٨١١١) _

(٥) تهذيب التهذيب (٧٥١٤) _

(٦) المصدر السابق _

(٧) سير أعلام النبلاء (٥٨٤١١٠) _

(٨) تهذيب التهذيب (٧٥١٤) _

(٩) سير أعلام النبلاء (٥٨٤١١٠) _

(١٠) المصدر السابق _

(١١) الثقات لابن حبان (٢٦٦٨) _

ابن یونس رحمته الله فرمائی: «کان سعيد من أعلم الناس بالأساطير، والأخبار الماضية، وأيام العرب والتواريخ، كان في ذلك كله شيئاً عجيباً، وكان مع ذلك أدبياً فصيحاً، حسن البيان، حافر الحجة، لا تمل مجالسة، ولا ينزف عليه، قال: وكان شاعر أملح الشعر....»^(۱)

البتہ امام ابو اسحاق سعدی جوزجانی رحمته الله ددوی پہ بارہ کنبی فرمائیلی دی: «فيه خير لول من الهدم، وكان مغلفاً خيراً لثقة»^(۲) خو ابن عدی رحمته الله ددوی پہ تردید کنبی لی کلی دی: «هذا الذي قاله السعدی لا معنى له، ولم أسمع أحداً، ولا ينفق من أحد من الناس كلاماً لـ سعيد بن كثير بن عفیر وهو عند الناس صدوق، ثقة، وقد حدث عنه الأئمة من الناس، إلا أن يكون للسعدی أراد به سعيد بن عفیر آخر، وأنا لأعرف سعيد بن عفیر فیر المصری....»^(۳)

حافظ ابن عدی رحمته الله ددوی دوه منکر حدیثونه نقل کری دی. او فرمائیلی نی دی. چه ماته سوا ددی دوو حدیثونو نه زیاتی بل کوم منکر روایت ملاو نشو. او په دې دواړو روایتونو کنبی هم چه کوم نکارت راغلې دي. هغه ددوی د خوی عبدالله بن سعید په وجه راغلې دي. ځکه چه سعید بن عفیر مستقیم الحديث دي. ^(۴) حافظ ذهبی رحمته الله ددی دواړو حدیثونو نه علاوه یو بل حدیث هم ذکر کری دي. چه هغه منکر دي. خو ددی نکارت سبب نی ددوی استاذ يحيى بن ايوب گرځولې دي. ^(۵)

او حافظ ذهبی رحمته الله دا هم فرمائی: «من كان في سعة علم سعيد فلا غرو أن ينفر....»^(۶) بیا حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «لم يكثر عنه البخاري»^(۷) یعنی اول خو ددوی منکر احادیث د شمیر یو څو حدیثونه دي. چه دا متعین او معلوم دی. ددی نه علاوه امام بخاری رحمته الله ددوی نه کثرت سره روایتونه هم نه دی نقل کری.

په ۲۲۶ هـ کنبی ددوی وفات او شو. ^(۸)،، رحمته الله تعالی رحمة واسعة،،

② ابن وهب رحمته الله: دا د حدیثو او فقهې مشهور امام ابو محمد عبدالله بن وهب بن مسلم قرشی فهری مصری رحمته الله دي. ^(۹)

(۱) تهذيب التهذيب (۴۰/۱۱۱)۔

(۲) الكامل لابن عدی (۴۱۱/۳)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) الكامل (۴۱۱/۳، ۴۱۲)۔

(۵) ميزان الاعتدال (۱۵۵/۲)۔

(۶) سير أعلام النبلاء (۵۸۵/۱۰)۔

(۷) هدى الساري (۴۰۶)۔

(۸) سير أعلام النبلاء (۵۸۶/۱۰)۔

(۹) تهذيب الكمال (۲۷۷/۱۶)۔

دوی د ابن جریج، یونس بن یزید ایلی، حنظله بن ابی سفیان، امام مالک لیث بن سعد، ابن لهیعه، حرمله بن عمران، اسامه بن زید لیثی، حیوه بن شریح، موسی بن ابوب غافق او افلاح بن حمید رحمه الله و غیره ډیر حضراتو نه روایت کوی. ددوی نه روایت کونکو کښې ددوی د شیخ لیث بن سعد نه علاوه عبدالرحمن بن مهدی، احمد بن صالح، حارث بن مسکین، سحنون بن سعید، یحیی بن یحیی لیثی، یونس بن عبدالاعلی، اصبع بن الفرج او سعید بن ابی مریم رحمه الله و غیره ډیر حضرات دی. (۱)

عبدالله بن وهب رحمه الله په ۱۲۵ هـ کښې پیدا شو. (۲) د بعضو صغار تابعینو نه دوی ته لقا، حاصل ده. (۳)

په دوی کښې د علم حاصلولو شوق څنګه پیدا شو؟ د خپل طالب علمی قصه ذکر کولو کښې فرمائی چې زه په شروع کښې عبادت طرف ته راغې ووم. شیطان زما په زړه کښې وسوسه اچول شروع کړل. او زه د حضرت عیسی عليه السلام په باره کښې سوچ کښې پریوتلم چې الله تعالی هغوی څنګه پیدا کړل. داسې قسمه نورو سوالونو زما په زړه کښې خانې اونیولو. ما یو سړی ته شکایت اوکړو. هغوی او فرمائیل، «أطلب العلم»، نو د هغوی دا ارشاد زما د علم طلب کولو سبب جوړ شو. (۴)

امام احمد بن حنبل رحمه الله فرمائی: «عبدالله بن وهب صحيح الحديث، يفصل السام من العرف، والحديث من الحديث، ما أصح حديثه وأثبتة...» (۵)

امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی: «ثقة» (۶)

امام ابو زرعه رحمه الله فرمائی: «نظر في حديث ابن وهب نحو ثمانين ألف حديث، من حديثه من الصحيح وغيرهم، فما أعلم أني رأيت له حديثاً لا أصل له، وهو ثقة» (۷)

امام ابوحاتم رازی رحمه الله فرمائی: «هو صدوق صالح الحديث» (۸)

امام ابن عدی رحمه الله فرمائی: «وعبدالله بن وهب من أجلة الناس ومن ثقاتهم...» ومن يكون له من

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګوری: تهذيب الكمال (۲۷۷/۱۶ - ۲۸۲) وسیر اعلام النبلاء (۲۲۳/۱۹ - ۲۲۵).

(۲) سیر اعلام النبلاء (۲۳۲/۱۹).

(۳) سیر اعلام النبلاء (۲۲۴/۱۹).

(۴) جامع بیان العلم وفضله (۱۲۹/۱) باب تفضیل العلم علی العبادة. رقم (۱۲۸).

(۵) تهذيب الكمال (۲۸۲/۱۶) والإتقاء فی فضائل الأئمة الثلاثة الفقهاء (ص ۹۳).

(۶) تهذيب الكمال (۲۸۳/۱۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۲۶/۱۹).

(۷) الإتقاء (ص ۹۴) وتهذيب الكمال (۲۸۴/۱۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۲۵/۱۹).

(۸) سیر اعلام النبلاء (۲۲۶/۱۹) و تهذيب الكمال (۲۸۴/۱۶).

المناف مثل ما ذکرته أستغنی أن یذکر له شیء، ولا أعلم له حديثاً منكراً إذا حدث عنه ثقة من الثقات»^(۱)
 امام ابن حبان رحمہ اللہ دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. او لیکلی نې دي.
 «وكان ممن جمع وصنف، وهو الذي حفظ على أهل الحجاز ومصر حديثهم، وحقق بهم ما روي من المسانيد والمطامير، وكان من العباد....»^(۲)

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «وكان كثير العلم، ثقة فيما قال،، حديثنا،»^(۳)
 امام عجلې رحمہ اللہ فرمائی: «مصري، ثقة، صاحب سنة، رجل صالح، صاحب آثار»^(۴)
 امام نسائي رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة، ما أعلمه روى من الثقات حديثاً منكراً»^(۵)
 ساجي رحمہ اللہ فرمائی: «صدوق ثقة، وكان من العباد»^(۶)
 خليلي رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة متفق عليه»^(۷)
 امام مالک رحمہ اللہ به ابن وهب په ،، مفتي مصر،، او ،، فقيه مصر،، القابو سره يادولو.^(۸)
 حافظ ابن عبد البر رحمہ اللہ فرمائی: «يقولون إن مالكا رحمہ اللہ لم يكتب إلى أحد كتاباً يُعْنَوْنُهُ بالفقيه إلا إلى ابن وهب»^(۹)
 البته ابن عدی رحمہ اللہ دوی لره په ،، الكامل،، کښې ذکر کړې دي. (۱۰) او په دې کښې نې د
 يحيى بن معين نه نقل کړی دی. چه «ابن وهب ليس بذلك وابن جريج، كان يستصغره»^(۱۱)
 د امام نسائي او امام احمد رحمهما الله جرح او د هغې ترديد: امام نسائي رحمہ اللہ فرمائی: «كان يتساهل في الأخذ ولا بأس به»^(۱۲)

- (۱) الكامل (۲۰۵۱۴) _
 (۲) الثقات (۳۴۶۸) بتصرف ما وقع في هذه العبارة من التحريفات، وانظر تهذيب الكمال (۲۸۵۱۶) وميزان الاعتدال (۵۲۳۱۲) _
 (۳) الطبقات لابن سعد (۵۱۸۱۷) _
 (۴) تهذيب التهذيب (۷۳۱۶) _
 (۵) تهذيب التهذيب (۷۴۱۶) وسير أعلام النبلاء (۲۲۸۱۹) _
 (۶) تهذيب التهذيب (۷۴۱۶) _
 (۷) المصدر السابق _
 (۸) سير أعلام النبلاء (۲۲۷۱۹) وتهذيب التهذيب (۷۳۱۶، ۷۴) _
 (۹) الإنتقاء (ص ۹۴) _
 (۱۰) الكامل (۲۰۲۱۴) _
 (۱۱) الكامل (۲۰۲۱۴) _
 (۱۲) تهذيب التهذيب (۷۴۱۶) _

او امام احمد رحمته الله نه چه کله تپوس اوشو. «اليس كان سني الأحنف» نو دوی اوفر مائیل «بلی» ترکومه پورې چه د ابن معین رحمته الله کلام دې نو د جمهورو عالمانو د توثیقاتو نه علاوه ددوی خپل توثیق هم وړاندې تیر شوې دې نو ددې توثیقاتو په مقابله کښې ددې جرح هیڅ حیثیت نه پاتې کیږي.

ترکومه پورې چه د امام احمد او امام نسائی رحمهما الله دوی لره د «سني الأحنف» یا د «متساهل»، گرځولو تعلق دې نو اول خو دا د تحمل حدیث په یو مخصوص صورت باندې رد کول مقصود دی چه ددې د امام ابن وهب نه علاوه یو ډیر لوني جماعت قائل دې هغه صورت دا دې چه دوی د «اجازت حدیث»، په بنیاد باندې د «حدثنا»، په الفاظو سره د ادا صحیح کیدو قائل وو. او په دې باندې عامل وو. (۱)

بیا دویمه خبره دا هم ده چه کوم ځانې کښې امام احمد رحمته الله ددوی د «سني الأحنف»، کیدو ذکر کوی هلته ورسره دا تصریح هم کوی چه «ولكن إذا نظرت في حديثه وما روی من مالك وحدته صحيحاً» (۲) «في بعض الروايات:»، وماروی من مشائخه وحدته صحيحاً» (۳)

او امام نسائی رحمته الله دوی لره اگرچه «متساهل فی الاخذ»، گرځولې دې خو هغوی پخپله فرماني «ثقة، ما علمه روی من الثقات حديثاً منكراً» (۴)

حافظ ابن عدی چه ددوی ذکر په «الكامل»، کښې کړې دې چه دا د ضعفاء د تذکري دپاره مخصوص دې په دې باندې حافظ ذهبی رحمته الله تنقید کړې دې او فرمائيلى نې دی «تأكدت ابن عدي يلمز في الكامل» (۵)

حافظ ذهبی رحمته الله په دوی باندې تبصره کولو کښې بالکل صحیح فرمائيلى دی چه «ومعذ الله: حجة مطلقاً، وحديثه كثير في الصحاح، وفي دواوين الإسلام، وحديثك بالنسائي وتبعته في النقد حيث يقول: وابن وهب ثقة، ما علمه روی من الثقات حديثاً منكراً» (۶)

(۱) ميزان الاعتدال (۵۲۳۱۲) -

(۲) قال الساجي: ... وكان يتساهل في السماع. لأن مذهب أهل بلده أن الإجازة عندهم جائزة، ويقول فيها: حدثني فلان.. تهذيب التهذيب (۷۴۱۲). وقال الذهبي في السير (۲۳۱۱۹): هذا الفعل مذهب طائفة، وإن الرواية سائغة به. وبه يقول الزهري وابن عيينة.. وقال في الميزان (۵۲۱۱۲): هذا مذهب الجماعة، وإن كان على عبدالله فيه عتب فابن عيينة شريكه فيه. -

(۳) الانتقاء (ص ۹۳) -

(۴) تهذيب الكمال (۲۸۲۱۱۶) وسير أعلام النبلاء (۲۲۶۱۹) وميزان الاعتدال (۵۲۳۱۲) -

(۵) تهذيب التهذيب (۷۴۱۶) -

(۶) تناكد القوم: تعاسروا وضايق بعضهم بعضاً، المعجم الوسيط (۹۵۱۱۲) -

(۷) ميزان الاعتدال (۵۲۱۱۲) -

(۸) سير أعلام النبلاء (۲۲۸۱۹) -

او هم دوی فرمائی «وَلَقَدْ تَعْقِلَ بَعْضُ الْأُمَّةِ عَلَى ابْنِ وَهْبٍ فِي أَحْذَاهُ لِلْحَدِيثِ، وَأَنَّهُ كَانَ يَتَرَعَّصُ فِي الْأَحْذِ، وَسَوَاءٌ تَرَعَّصَ وَرَأَى ذَلِكَ سَائِعًا أَوْ تَشَدَّدَ، فَمَنْ يَرَوِي مِائَةَ أَلْفِ حَدِيثٍ، وَيَنْدَرُ الْمُنْكَرَ فِي سَعَةِ مَارَوِي، فَلَيْسَ بِهِ الْبَتَّةُ فِي الْإِتْقَانِ» (۱)

د قضاء عهده مسترد گولو حيله ابن وهب رحمه الله لره حاکم وخت د قضاء عهدي قبلولو باندي مجبور کرو نو دوی پخپل خان باندي جنون راوستلو او په دې طريقه يې د قضاء عهدي قبلولو نه انکار اوکړو. (۲)

دا بن وهب رحمه الله ډير تصنيفات دي په هغې کښې ،، کتاب الجامع ،، کتاب البيعة ،، المناسك ،، المغازی ،، الردة ،، او ،، تفسير غريب الموطا ، مشهور دي. (۳) دوی د امام مالک رحمه الله نه د موطا هم روايت کړې دي او د موطا په مشهورو نسخو کښې ددوی نسخه خاص اهميت لري. (۴)

د وفات واقعه ددوی د وفات واقعه داسې پېښه شوه چه ددوی په وړاندي ددوی خپل تصنيف ،، احوال القيامة ،، اولوستلې شو ونيولې شي چه رومي يې بې هوشي او غوټه شان راغله او بيا هم په دې حال کښې وفات شو. (۵)

ددوی د وفات کال ۱۹۷ هـ دي. (۶) ،، رحمه الله تعالی رحمة واسعة ،، _

⑤ يونس رحمه الله: (۷) دا يونس بن يزيد ايلي قرشي رحمه الله دي ددوی کنيت ابويزيد دي. (۸) دوی د ابن شهاب زهري، نافع مولي د ابن عمر، قاسم بن محمد بن ابي بکر، عكرمه مولي ابن عباس، عمارة بن غزیه، او د خپل ورور ابوعلی بن يزيد رحمه الله وغيره نه روايت کوي ددوی نه ليث بن سعد، يحيى بن ايوب، نافع بن يزيد، اجواعی، جرير بن حازم، عبدالله بن المبارك، بقیة بن الوليد، سليمان بن بلال او محمد بن فليح رحمه الله وغيره ډير حضرات روايت کونکي دي. (۹)

دوی د امام زهري رحمه الله په خدمت کښې دولس يا خوارلس کاله پاتې شوي دي. (۱۰)

(المصدر السابق) _

سير أعلام النبلاء (۲۳/۱۹) _

سير أعلام النبلاء (۲۲۵/۱۹) _

مقدمة التعليق الممجّد (ص ۱۸) ومقدمة أوجز المسالك (۳۶۱) _

الانتقاء (ص ۹۴) وسير أعلام النبلاء (۲۲۶/۱۹) _

الكاشف (۶۰۶/۱) رقم (۳۰۴۸) _

(ددوی مختصر ترجمه په کشف الباری (۴۶۳/۱) کښې تيره شوي ده) _

(تهذيب الكمال (۵۵۱/۳۲، ۵۵۲) وسير أعلام النبلاء (۲۹۷/۱۶) _

(دشيوخ وتلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۵۵۲/۳۲، ۵۵۳) وسير أعلام النبلاء (۲۹۸/۱۶) _

(تهذيب الكمال (۵۵۳/۳۲) _

امام ابن مبارک او عبدالرحمن بن مهدی رحمهما الله فرمائی: «کتابہ صحیح»^(۱)
 امام احمد رحمہ اللہ فرمائی: «یونس اکثر حدیثاً من الزہری من عقیل، و ہما ثقتان»^(۲)
 امام ابن معین رحمہ اللہ فرمائی: «اثبت الناس فی الزہری: مالک و معمر و یونس، و..... و.....»^(۳)
 او امام ابن معین رحمہ اللہ فرمائی: «یونس ثقة»^(۴)
 امام احمد بن صالح رحمہ اللہ فرمائی: «نحن لا نقدم فی الزہری علی یونس أحد»^(۵)
 امام عجللی او امام نسائی رحمہما الله فرمائی: «ثقة»^(۶)
 یعقوب بن شیبہ رحمہ اللہ فرمائی: «صالح الحديث، عالم بحديث الزہری»^(۷)
 ابو زرعه رحمہ اللہ فرمائی: «لا بأس به»^(۸)
 ابن خراش رحمہ اللہ فرمائی: «صدوق»^(۹)
 حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی: «الإمام الثقة المحدث....»^(۱۰)
 او ہم دوی فرمائی: «ثقة حجة»^(۱۱)
 حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة، إلا أن فی روايته عن الزہری و ہما قليلاً، و فی غیر الزہری خطأ»^(۱۲)
 ابن حبان رحمہ اللہ دوی لہ رہہ، کتاب الثقات، کتب ذکر کرے دی^(۱۳)
 د بعضو امامانو جرح او دہنی تردید: البتہ ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «وکان حلوا الحديث، كثير» و ليس بحجة، و رہما جاء بالشئ المنکر»^(۱۴)

(۱) تہذیب الکمال (۵۵۴/۳۲)۔

(۲) تہذیب الکمال (۵۵۵/۳۲)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) تاریخ الدارمی (ص ۴۵) رقم (۲۱)۔

(۵) تاریخ الدارمی (ص ۴۶) رقم (۲۴)۔

(۶) تہذیب الکمال (۵۵۷/۳۲)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) المصدر السابق۔

(۱۰) سیر أعلام النبلاء (۲۹۷/۶)۔

(۱۱) میزان الإعتدال (۴۸۴/۴) رقم (۹۹۲۴)۔

(۱۲) تقریب التہذیب (ص ۶۱۴) رقم (۷۹۱۹)۔

(۱۳) الثقات لابن حبان (۶۴۸/۷، ۶۴۹)۔

(۱۴) الطبقات لابن سعد (۵۲۰/۷)۔

دغه شان امام وکیع رحمته الله دوی لره،، سنی الحفظ،، گر خولی دې. (۱)
 او امام احمد رحمته الله ددوی ځینې احادیث منکر گر خولی دې. (۲)
 خو حافظ ذهبی رحمته الله د ابن سعد او وکیع دواړو حضراتو جرحې رد کړې دي. لکه چه دوی
 فرماني: «لکة حجة، شذاهن سعد بن قنبة: ليس بحجة، وشذوكم فقال: سني الحفظ»
 ترکومه پورې چه د امام احمد رحمته الله دهغوی د بعضو احادیثو منکر گر خولو تعلق دې نو کوم
 یو چه مکثر راوی وی. نو د هغه په احادیثو کښې څه نه څه منکر احادیث هم موجود وی. او
 حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: «ولکة الجمهور مطلقاً، وإنما ضعفوا بعض روايته حيث يخالف إمامه أو
 يحدث من حفظه، فإذا حدث من كتابه فهو حجة» (۳)

حافظ ذهبی رحمته الله فرماني: «قد احتج به أرباب الصحاح أصلاً وتبعاً» (۴)

او ابن سعد رحمته الله چه «ربما جاء بالشئ المنکر» فرمانيلی دی. په دې باندې رد کوی. او
 فرماني: «ليس ذاك عند أكثر الحفاظ منكرًا، بل غريب» (۵)
 په ۱۵۹ هـ کښې وفات شو. (۶)،، رحمته الله تعالی رحمة واسعة،،

⑤ ابن شهاب رحمته الله: د امام محمد بن مسلم بن عبید الله بن شهاب زهري رحمته الله مختصر
 حالات د،، بدء الوحي،، د دریم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۷)

⑤ حمید بن عبد الرحمن رحمته الله: دا ابو ابراهیم بن حمید عبد الرحمن بن عوف رحمته الله دې
 ددوی حالات په کتاب الایمان کښې د «باب تطوع قیام رمضان من الإیمان» لاندې تیر شوی دی. (۸)

⑥ حضرت معاویه رضی الله عنه: دا امیر المؤمنین ابو عبد الرحمن معاویه بن ابی سفیان صخر بن
 حرب بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصی بن کلاب قرشی اموی مکی رضی الله عنه دې. (۹)

(۱) سیر أعلام النبلاء (۲۹۸/۶)۔

(۲) أنكر أبو عبد الله علي بن يونس، فقال: كان يجيء عن سعيد بأشياء ليست من حديث سعيد، وضعف أمر يونس، وقال لم يكن يعرف الحديث، وروى الميموني عن أحمد قال: روى يونس أحاديث منكراً. سیر أعلام النبلاء (۲۹۹/۶)۔

(۳) ميزان الاعتدال (۴۸۴/۱۴) رقم (۹۹۲۴)۔

(۴) هدى السارى (ص ۴۵۵)۔

(۵) سیر أعلام النبلاء (۳۰۰/۱۶)۔

(۶) سیر أعلام النبلاء (۳۰۰/۱۶)۔

(۷) الكاشف (۴۰۴/۱۲) رقم (۶۴۸۰)۔

(۸) كشف الباری (۳۲۶/۱۱)۔

(۹) كشف الباری (۳۱۶/۱۲)۔

(۱۰) تهذيب الكمال (۱۷۷، ۱۷۶/۲۸) وسیر أعلام النبلاء (۱۱۹/۳، ۱۲۰)۔

ددوی مور حضرت هند بنت عتبہ بن ربیعہ بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصی رضی اللہ عنہ ده. (۱)
و نیلی شی چه دوی د خپل پلار نه وړاندې د عمره القضاء په موقع باندې مسلمان شوي
وو خو د خپل مور پلار يره ورسره وه په دې وجه ئې اظهار نشو کولې تردې چه د فتح مکې
په موقعه باندې دوی اسلام ښکاره کړو. (۲)

د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه علاوه حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ، حضرت عمر رضی اللہ عنہ او د خپلې خور حضرت
ام المؤمنین ام حبیبه رضی اللہ عنہا نه روایت کوي. ددوی نه روایت کونکو کښې د تابعینو نه سعید
بن المسیب، ابو صالح السمان، ابو ادریس خولانی، ابو سلمه بن عبد الرحمن، عروه بن
الزبیر، سالم بن عبدالله، محمد بن سیرین، سعید مقبری رضی اللہ عنہ وغیره حضرات دی د صحابه
کرامو رضی اللہ عنہم نه حضرت ابن عباس، حضرت جریر، حضرت ابوسعید، حضرت نعمان بن بشیر،
او حضرت عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہم ددوی نه روایات اخستی دي. (۳)

حضرت معاویه رضی اللہ عنہ ته د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سره د قرابت (رشته داری) تعلق سره د کاتب وحی
کیدو شرف هم حاصل دي. (۴)

حضرت معاویه رضی اللہ عنہ دپاره د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دعاګانې حضرت عبدالرحمن بن ابی عمیر
مزنی رضی اللہ عنہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه نقل کوي چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل «اللهم علمه الكتاب و
الحساب وقره العذاب» (۵)

حضرت مسلم بن مخلد رضی اللہ عنہ نه مرفوعاً نقل دي «اللهم علمه الكتاب، و مکن له في الهلاك، وقره
العذاب» (۶)

د حضرت عبدالرحمن بن ابی عمیر رضی اللہ عنہ نه نقل دي چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل «اللهم
اجعله هادياً مهدياً واهد به» (۷)

حضرت یونس بن میسره نه نقل دي چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضی اللہ عنہما
ته خطاب اوکړو او د حضرت معاویه رضی اللہ عنہ په سلسله کښې ئې او فرمائیل «أشهدوه أمرکم، و
أشهدوه أمرکم، فله قوتی آمین» (۸)

١ (المصدر السابق) -

٢ (المصدر السابق) -

٣ (د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوګوری: تهذیب الکمال (۱۷۷/۱۲۸، ۱۷۸) و سیر أعلام النبلاء (۱۲۰/۱۳)
٤ (روى أحمد فى مسنده (۳۳۵۱) عن ابن عباس:..... قال: اذهب فادع لى معاوية. قال: وكان كاتبه..... أنظر
سیر أعلام النبلاء (۱۲۳/۱۳) -

٥ (سیر أعلام النبلاء (۱۲۴/۱۳) -

٦ (سیر أعلام النبلاء (۱۲۵/۱۳) وانظر مجمع الزوائد (۳۵۶/۱۹) -

٧ (جامع الترمذی. کتاب المناقب، باب مناقب لمعاوية بن ابی سفيان رضی اللہ عنہ رقم (۳۸۴۲) و مسند احمد (۲۱۶/۱۴)
٨ (سیر أعلام النبلاء (۱۲۷/۱۳) وانظر مجمع الزوائد (۳۵۶/۱۹) -

بوخل نبی کریم ﷺ حضرت معاویه رضی اللہ عنہ خپل خان سره ردیف جوړ کړو او کینولو او تپوس نه اوکړو، ما یلیقی منک؟، نو دوی عرض اوکړو، بطلق یا رسول الله ﷺ، نبی کریم ﷺ او فرمائیل: «اللهم املاک علیاً»، په بعضو روایاتو کښې د، «وجلاً»، اضافه هم ده. (۱)

په سیاست او حکومت کښې د حضرت معاویه رضی اللہ عنہ حصه حضرت معاویه رضی اللہ عنہ د خپل ورور حضرت یزید بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ نه پس د حضرت عمر رضی اللہ عنہ په زمانه کښې د شام گورنر جوړ شو. د حضرت عمر رضی اللہ عنہ نه پس حضرت عثمان رضی اللہ عنہ دوی لره پخپل حال گورنر اوساتلو دغه شان تقریباً شل کاله هغه په دې عهده باندې فائز پاتې شو. (۲)

حضرت عمر رضی اللہ عنہ ته د مملکت د انتظام په سلسله کښې ددوی په صلاحیتونو باندې زبردست اعتماد وو. یو ځل نه حضرت معاویه رضی اللہ عنہ طرف ته اوکتل او وې فرمائیل: «هذا کسر العرب» (۳) او هم دوی فرمائی: «تعجبون من دهاء هرقل وکسری وتدعون معاویه» (۴)

حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما رأیت أحداً بعد عثمان ألقى بحق من صاحب هذا الباب، یعنی معاویه» (۵)

قبیصه بن جابر رضی اللہ عنہ فرمائی: «صحب معاویه فما رأیت رجلاً أثقل حلیاً، ولا أبطأ جهلاً، ولا أبعد أداءً منه» (۶) حضرت علی رضی اللہ عنہ ارشاد فرمائی: «لا تکرهوا امرأة معاویه، فلو قد فقدتموه لرأیتم الرؤوس تتدر من کواهلها» (۷)

د «مشاجرات صحابه رضی اللہ عنہم»، حکم: د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د شهادت نه پس چه د حضرت علی او حضرت معاویه رضی اللہ عنہ په مینځ کښې کوم څه واقعات مشاجرات (اختلافات) راپېښ شو. د هغې په باره کښې د اهل سنت والجماعت فیصله هم دا ده چه حضرت علی رضی اللہ عنہ په حق باندې وو. او حضرت معاویه رضی اللہ عنہ ته اجتهادی لغزش (او خطاء) واقع شوې وو. (۸) خو ددې مشاجراتو (او اختلافاتو) په بنیاد باندې هیڅ چاته د بد وئیلو هیڅ گنجائش نشته. لکه څنگه چه د نورو صحابه کرامو حضراتو په باره کښې مونږه دا وایو چه دا حضرات اگرچه معصوم نه دی. ددوی نه د خطاء صدور نه صرف دا چه واقع کیدې شی. بلکه د بعضو نه

۱- سیر اعلام النبلاء (۱۲۷/۳) -

۲- تهذیب الکمال (۱۷۹، ۱۷۸، ۱۲۸) -

۳- سیر اعلام النبلاء (۱۳۴/۳) -

۴- المصدر السابق -

۵- سیر اعلام النبلاء (۱۵۰/۳) -

۶- سیر اعلام النبلاء (۱۵۳/۳) -

۷- سیر اعلام النبلاء (۱۴۴/۳) -

۸- انظر سیر اعلام النبلاء (۱۲۸/۳) -

صدور شوې هم دې خو ټول صحابه ددې دنیا نه په داسې حالت کښې تلې دي. (وفات شوې دي). چه الله ددوی نه راضي وو او هغوی ټول په ټوله جنتیان دي. () نو په دې سلسله کښې د حضرت معاویه رضی الله عنه یا د بل کوم صحابی تذکره غلط طور باندې کولو سره خپل آخرت مه بریادوی.

په ۴۰ کښې کله حضرت علی رضی الله عنه شهید شو حضرت حسن رضی الله عنه د حضرت معاویه رضی الله عنه سره صلح اوکړله او د هغوی په لاس باندې نې بیعت اوکړو په دې طریقه حضرت معاویه رضی الله عنه متفقہ طور باندې امیر منتخب شو. ددې نه پس نې مسلسل شلو کالو پورې حکومت اوکړو. ()

د حضرت معاویه رضی الله عنه وصیت کله چه د وفات وخت رانیژدې شو نو تپوس ترې اوکړې شو چه تاسو څه وصیت کول غواړئ؟ نو وې فرمائیل. «اللهم اقل العشرة، واحف عن الزلة، وتجاوز بعلمك عن جهل من لم يبرح غيوك، فما وراءك مذهب» ددې نه پس نې دا شعر اووئیل. ~

هوالموت لا منعي من الموت والذي دعاذر بعد الموت أدهى وأفقر ()

(مرگ یو داسې اتل حقیقت دې چه ددې نه هیڅ تیخته نشته بیا چه د مرگ نه روستو د کومو خطراتو یره ده. هغه خو ډیر زیات هولناک او تکلیف ورکونکی دی).

ددې نه پس نې وصیت او فرمائیلو. «کنْتُ أَوْصِي رَسُولَ اللَّهِ ﷺ، فَنَزَعَ قَبِيضَهُ وَكَسَانِيهِ، فَرَفَعْتَهُ وَغَبَّتْ قَلَامَةً أَقْفَارَةً، فَإِذَا مَثْفَلِسِي الْقَبِيضِ عَلَى جِلْدِي، وَاجْعَلُوا الْقَلَامَةَ مَسْحُوقَةً فِي عَيْنِي، فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَرْحَمَنِي بِهَرَكْتِهَا» ()

د حضرت معاویه رضی الله عنه نه د نقل شوو احادیثو تعداد د حضرت معاویه رضی الله عنه نه ټول یوسل ډیرش حدیثونه نقل دي. چه په دې کښې متفق علیه حدیثونه څلور دي. او بخاری په څلورو حدیثونو سره او مسلم پنځو حدیثونو سره متفرد دې. ()

په رجب ۲۰ کښې ددوی وفات او شو. ()، رضی الله عنه وأرضاه، وأدخله فسيح جناته، _

'يقال السخاوي في فتح المغيب (٩٣١٤) وهم رضي الله عنهم باتفاق أهل السنة. عدول كلهم مطلقاً. كبيرهم وصغيرهم. لا بس الفتنة أو لا. وجوباً لحسن الظن بهم. ونظراً إلى ماتمهد لهم من المآثر من امتثال أوامره بعده ﷺ وفتحهم الأقاليم. وتبليغهم عنه الكتاب والسنة وهداية الناس. ومواظبتهم على الصلوات. والزكوات. وأنواع القربات. مع الشجاعة. والبراعة. والكرم. والإيثار. والأخلاق الحميدة التي لم تكن في أمة من الأمم المتقدمة. وانظر المحلى لابن حزم (٦٥١١) _

'سير أعلام النبلاء (١٣٧١٣) _

'سير أعلام النبلاء (١٦٠١٣) _

'سير أعلام النبلاء (١٢٦١٣) _

'سير أعلام النبلاء (١٢٦١٣) وخلاصة الخرزجي (ص ٣٨١) _

'خلاصة الخرزجي (ص ٣٨١) _

قوله عَنْ ابْنِ شَهَابٍ قَالَ قَالَ حُمَيْدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ: دلتہ امام زہری رحمہ اللہ ،، قال حميد بن عبد الرحمن،، ونيلو سره روايت كوى. حالانكه په ،، كتاب الاعتصام ،، كنبې د ،، احميد بن حميد،، الفاظ دى. (۱) او د مسلم په روايت كنبې د «حدثني حميد بن عبد الرحمن بن هوف» الفاظ راغلي دي. (۲) معلومه شوه. چه دا حديث تحديد او اخبار سره نقل دي. نو د انقطاع احتمال ختم شو.

قوله سَمِعْتُ مُعَاوِيَةَ خَطِيبًا يَقُولُ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ مَنْ يَرِثُ اللَّهَ بِهِ خَيْرًا يُفْقَهُهُ فِي الدِّينِ: ما د حضرت معاويه رضي الله عنه نه واوريدل چه خطبه ئي ورکوله. هغه فرمائي چه ما د نبي کریم صلی الله علیه وسلم نه واوريدل چه فرمايل يی ،، چا سره چه الله تعالی د خير اراده او فرمائي. هغه ته فقه فی الدين ورکوی ،،

په عموم د ،، من ،، باندې اشکال او دهغي جواب بعضي حضرات فرمائي چه په ،، من يرد الله به خيراً....،، كنبې كه ،، من ،، عموم باندې محمول نكړې شي. بيا خو اشكال نه كيږي. ځكه چه په دې صورت كنبې به د ،، بعض من اريد له الخ ،، په معنى كنبې شي. او كه ،، من ،، پخپل عموم باندې اوساتلې شي. نو بيا اشكال كيږي. چه كوم ماشوم د بالغ كيدو نه وړاندې د ايمان په حالت كنبې مړ شوې وي. نو هغه سره د خير اراده متعلق كيدل معلوم او منلى شوى دى. حالانكه هغه ته فقه فی الدين حاصل نشو؟

ددې جواب ورکړې شوې دي. چه د اکثرو عوماتو پشان دا هم عام مخصوص منه البعض دي. او مطلب دا دي ،، من يرد الله به خيراً خاصاً....،، گويا چه دلتہ صفت محذوف دي. (۳) علامه سندھی رحمہ اللہ فرمائي. چه غوره توجيه دا ده. چه په ،، خير ،، كنبې تنوين په تعظيم باندې محمول كړې شي. اوس به مطلب دا وي. «من يرد الله به خيراً عظيماً يفقهه في الدين» اوس هيڅ اشكال نه كيږي.

او دوى فرمائي. چه دا هم ممكن ده. چه ،، خير ،، مطلق اوساتلې شي. او غير فقيه في الدين د فقيه په مقابله كنبې د عدم په درجه كنبې او گنرلې شي. په دې صورت كنبې به دا كلام مبالغه باندې محمول وي. گويا چه كوم كس ته فقه في الدين ورنكړې شو. هغه سره د خير اراده اونكړې شوه. (۴)

۱- صحيح بخارى (۱۰۸۷/۲) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة. باب قول النبي صلی الله علیه وسلم: لاتزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق. رقم (۷۳۱۲)۔

۲- صحيح مسلم (۳۳۳/۱) كتاب الزكاة. باب النهي عن المسألة۔

۳- حاشية السندی على صحيح البخارى (۴۵، ۴۴۱) وحاشية السندی على ابن ماجه (۱۴۳۱) المقدمة. باب فضل العلماء والحث على طلب العلم. رقم الحديث (۲۲۰)۔

۴- المصدر السابق۔

او علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چه دلتہ به ،، من ،، د مکلفینو په معنی باندې محمول کوو خکه چه د شارع کلام د مکلفینو احوالو سره متعلق کیږي. نو هغه بچي کوم چه د بالغ کیدو نه وړاندې مړ شوي وي. خو مؤمن وي. دغه شان هغه سړي چه هغه مسلمان وي. او اوس لا د مونځ وخت هم نه دي راغلي. چه دهغه وفات اوشو. نو هغه ددې حدیث په مصداق کښي دسره داخل نه دي. (۱) ،، والله اعلم،،

قوله: وَإِنَّمَا أَنَا قَاسِمٌ وَاللَّهُ يُعْطِي: او زه صرف تقسیمونکي یم. او الله تعالی ورکوي.

د مذکوره جملې نحوی تحقیق علامه طیبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ،، وإِنَّمَا أَنَا قَاسِمٌ.....،، کښي او حالیه دي. او دا د ،، يفقهه،، د فاعل یا مفعول نه حال دي. که د فاعل نه حال وي. نو مطلب به دا وي. چه زه په القاء د علم او په تبلیغ د وحی کښي فرق نه کوم. او هیڅ چاته په بل باندې ترجیح نه ورکوم. الله تعالی چه کوم کس ته خومره قدرې غواړي. ورکوي. او که د مفعول نه حال واقع وي. نو مطلب به دا وي. چه الله تعالی کوم کس ته فقه فی الدین ورکول او غواړي. نو هغه ته په معانیو د فهم استعداد ورکوي. بیا په ما باندې د هر یو د استعداد مطابق د علم د القاء الهمام فرمائی. (۲)

یو اشکال او دهغې جواب: دلتہ یو سوال دا پیدا کیږي. چه که د صورت په اعتبار سره اوونیلې شی. نو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم معطی (ورکونکي) هم دي. او قاسم (تقسیمونکي) هم دي. او که د حقیقت په اعتبار سره اوکتلې شی. نو معطی او قاسم دواړه الله تعالی دي. په دې وجه به دا فرق کول څنگه صحیح وي؟

ددې جواب دا دي. چه معطی په عرف کښي مالک ته وائی. او قاسم تقسیمونکي ته وائی. مراد دا دي. چه اصل مالک خو الله تعالی دي. او زه صرف د هغه د طرفه تقسیمونکي یم. لکه څنگه چه ذرائع، وسائط او کار کونکي (عمله) وي. په عرف کښي هم دغه شان ده. (۳)
ددې جملې دوه مطلبونه: بیا ددې جملې دوه مطلبونه کیدي شی: ① یو دا چه الله تعالی ماته علوم راکوي. هغه مالک دي. هغه خزانه زما په لاس کښي راکړې ده. زه د هغې نه تاسو باندې تقسیموم. ② دویم مطلب دا کیدي شی. چه د علومو تقسیم خو زه کوم. په دې کښي هیڅ تفاوت او تفاضل نه کیږي. البته ددې پوهه او ادراک او په دې کښي عمق او ژور والي، دا الله تعالی ورکوي. والله اعلم.

قوله: وَلَكِنْ تَزَالُ هَذِهِ الْأُمَّةُ قَاسِمَةً عَلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ لَا يَبْضُرُهُمْ مَرَبٌ خَالَفَهُمْ حَتَّىٰ

يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ: او دا جماعت به د الله تعالی په حکم باندې قائم وي. او ددوی د مخالفینو نه به دوی ته هیڅ نقصان نه کیږي. تردې چه د الله تعالی حکم راشي.

(۱) حاشية السندی علی صحیح البخاری (۴۵، ۴۴۱).

(۲) الکاشف عن حقائق السنن للطیبی (۳۵۸۱۱) کتاب العلم، الفصل الاول).

(۳) فضل الباری (۴۸۱۲) وفیض الباری (۱۷۱۱).

ایا ټول امت به د الله تعالى په دین باندې قائم وي؟ ددې نه په ښکاره دا معلومیږي. چه ټول امت به د الله تعالى په دین باندې قائم وي. حالانکه دا خلاف ظاهر او خلاف مشاهده دي. په دې وجه ونیلې شی. چه دلته پوره امت مراد نه دي. بلکه د امت نه یو جماعت مراد دي. لکه چه د عمیر بن هانی رضی الله عنه په روایت کښې «لا يزال من أمتي أمة قائمة بأمر الله.....» الفاظ دي. (۱) په حدیث کښې کوم یو جماعت مراد دي؟ دا طائفه او جماعت کوم چه به د الله تعالى په حکم باندې قائم وي. ددې نه کوم یو جماعت مراد دي؟ د مسلمانانو مختلفو طبقو خپلې خپلې طبقې ددې مصداق ګرځولې دي.

امام بخاری رحمته الله فرماني «وهم أهل العلم» (۲)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماني «ان لم يكونوا أهل الحديث فلا أدرى من هم؟» (۳)

قاضي عياض رحمته الله فرماني «أراد أحمد أهل السنة، ومن يعتقد مذهب أهل الحديث» (۴) د بعضو روایاتو نه معلومیږي. چه ددې نه د مجاهدينو جماعت مراد دي. لکه چه د حضرت جابر بن سمره رضی الله عنه مرفوع روایت دي «لن يدر هذا الدين قائماً يقاتل عليه عصاة من المسلمين حتى تقوم الساعة» (۵)

د حضرت جابر رضی الله عنه مرفوع روایت دي «لا تزال طائفة من أمتي يقاتلون على الحق قاهرين إلى يوم القيامة» (۶) د حضرت معاوية رضی الله عنه په یو روایت کښې دي «...ولا تزال عصاة من المسلمين يقاتلون على الحق....» (۷)

د حضرت عقبه بن عامر رضی الله عنه په روایت کښې دي «لا تزال عصاة من أمتي يقاتلون على أمر الله قاهرين لعدوهم، لا يفترهم من خالفهم حتى تأتيهم الساعة وهم على ذلك» (۸) په دې ټولو روایاتو کښې تصریح ده. چه دا جماعت د مجاهدينو دي.

(۱) صحيح بخاری (۵۱۴۱) کتاب المناقب، باب (بلا ترجمة، بعد باب سؤال المشركين أن يريهم النبي ﷺ آية، فأراهم انشقاق القمر) رقم (۳۶۴۱) (۱۱۱۱۲) كتاب التوحيد، باب قول الله تعالى: ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا شَيْءٌ﴾ رقم (۷۴۶۰)۔

(۲) صحيح بخاری (۱۰۸۱۲) كتاب الاعتصام، باب قول النبي ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق يقاتلون، وهم أهل العلم)۔

(۳) شرح النووي (۱۴۳۱۲) كتاب الإمارة، باب قوله ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق... وفتح الباری (۱۶۴۱)۔

(۴) المصادر السابق)۔

(۵) صحيح مسلم (۱۴۳۱۲) كتاب الإمارة، باب قوله ﷺ: لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق...)

(۶) المصدر السابق)۔

(۷) صحيح مسلم (۱۴۴۱۲)۔

(۸) المصدر السابق)۔

خو حقیقت دا دې چه په دې کښې د .. طائفه حقه .. نه عموم مراد دې چه په دې کښې ټول اهل حق داخل دی. لکه چه امام نووی رحمته الله علیه فرمائی:

«يَحْتَمِلُ أَنَّ هَذِهِ الطَّائِفَةَ مَفْرَقَةٌ بَيْنَ أَنْوَاعِ الْمُؤْمِنِينَ، مِنْهُمْ، شَجَاعَانِ مُقَاتِلُونَ، وَمِنْهُمْ: قَهَّالَةٌ، وَمِنْهُمْ: مُحَدِّثُونَ، وَمِنْهُمْ: زُهَادٌ وَأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهِيْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ، وَمِنْهُمْ: أَهْلُ أَنْوَاعٍ أُخْرَى مِنَ الْغِيْرِ وَلَا يَلْزَمُ أَنْ يَكُونُوا مُجْتَمِعِينَ، بَلْ قَدْ يَكُونُونَ مُتَفَرِّقِينَ فِي أَقْطَارِ الْأَرْضِ» (۱)

د حضرت کشمیری رحمته الله علیه لطیف توجیه حضرت کشمیری رحمته الله علیه فرمائی چه په حدیث کښې چونکه د مجاهدینو تصریح موجود ده ددې باوجود امام احمد رحمته الله علیه ددې مصداق .. اهل حدیث .. یعنی .. اهل السنة .. گرځوی چه په دې باندې زه ډیر حیران ووم بیا په تاریخي موادو باندې نظر کولو نه دا خبره په پوهه کښې راغله چه د مجاهدینو او اهل السنة والجماعة دواړو مفهوم خو جدا جدا دې خو د خارجي مصداق په لحاظ سره دواړه یو دی ځکه چه د جهاد فريضة همیشه اهل السنة والجماعة ادا کړې ده. نورو ډلو ته د جهاد توفیق نه دې شوې او خصوصیت سره د روافضو ډلې نه خو اکثر و اسلامي حکومتونو ته عظیم نقصانات رسیدلي دي. (۲)

دلته ددې لحاظ هم ساتل پکار دی چه د .. مجاهدین .. مراد اخستلو په صورت کښې به .. جهاد .. عام وی. که په توره او په نیزه وی او که په قلم او ژبه وی. د جهاد بالسيف په مقابل کښې د جهاد بالقلم واللسان اهمیت څه کم نه دي. ددې همیشه ضرورت راپېښېږي نو دا هم په .. جهاد .. کښې داخل دي.

قوله: لَا يَضُرُّهُمْ مَنْ خَالَفَهُمْ: مخالفین به دوی ته نقصان نشي رسولې.

ددې مطلب ددې دا مطلب نه دي چه اهل حق ته هیڅ نقصان د هیڅ یو طرفه هم نشي رسیدلې او دوی ته به څه تکلیف او مصیبت نه راځي دوی ته تکلیف رسیدلې شي د قید او جیل مصیبتونه راپېښېږي شي. د قتل حالت راتلې شي خو ددوی مشن او مهم هیڅ څوک ختمولې نشي. ددوی مهم به جاری وی او تر قیامته پورې به دا سلسله جاری وی.

قوله: حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ: تردې چه د الله تعالی حکم راشي.

د «امر الله» نه څه مراد دي؟ ددې .. امر الله .. نه په ظاهره .. قیامت .. مراد دي.

په روایاتو کښې تعارض او دهغې دفعیه خو په دې باندې اشکال کیږي چه په حدیث کښې دی. «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى لَا يَقَالَ فِي الْأَرْضِ: اللَّهُ اللَّهُ» (دغه شان په یو روایت کښې دی. «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ» (دغه شان په یو بل روایت کښې دی. «لَا تَقُومُ السَّاعَةُ إِلَّا عَلَى شَرَارٍ»

(۱) شرح النووي علی صحيح مسلم (۱۴۳۱۲)۔

(۲) فیض الباری (۱۷۱۱، ۱۷۲) و انوار الباری (۸۲۱۳)۔

(۳) صحيح مسلم (۸۴۱۱) کتاب الإيمان، باب ذهاب الإيمان آخر الزمان)۔

(۴) المصدر السابق)۔

الناس» ددې روایاتو نه معلومیږي چه قیامت به هغه وخت قائمیږي کوم وخت چه ،، الله ،، ویونکې هېڅ څوک نه وی او په ،، شرار الناس ،، به قیامت قائمیږي حالته د حدیث باب نه معلومیږي چه تر قیامته پورې به دا ،، طائفة حق ،، قائمه وی په دواړه قسمه حدیثونو کښې تعارض معلومیږي؟

ددې جواب دا دي چه دلته د ،، امر الله ،، نه مراد ،، قیامت ،، نه دي بلکه هغه ،، ریح ،، (هوا) مراد ده کوم چه به د یمن نه چلیږي لکه چه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په مرفوع روایت کښې دی «ان الله عز وجل یبعث ریحاً من الیمین الین من الحریر فلا تدم أحدآلی قلبه، قال ابوعلقمه: مثقال حبه، وقال عبدالعزیز: مثقال ذرة من ایمان (لا قبضته)» نو اوس په دواړه قسمو روایاتو کښې تعارض پاتې نشو.

بیا په کومو روایاتو کښې چه ،، حق تقوم الساعة ،، مذکور دي د هغې نه ،، حق تقرب الساعة ،، مراد دي. (۴)

د حدیث باب ترجمه الباب سره مطابقت ترجمه الباب د حدیث باب په رومبی جزء باندې مشتمل دي نو د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت بالکل واضح دي بیا ددې دویم جزء په ،، اعطاء ،، او ،، تقسیم ،، باندې دلالت کوي کوم چه زکاة او خمس سره متعلق دي په دي وجه امام بخاری رحمته الله علیه دا په ،، کتاب الخمس ،، کښې او امام مسلم رحمته الله علیه په ،، کتاب الزکاة ،، کښې نقل کړي دي او ددې آخری جزء د قیامت علاماتو سره موافق دي په دي وجه امام بخاری رحمته الله علیه دا حدیث په ،، کتاب الاعتصام ،، کښې نقل کړي دي ددوی ذهن دي جهت طرف ته متوجه شوي دي چه په هره زمانه کښې به څوک نه څوک مجتهد ضرور وی (۵) والله اعلم بالصواب.

۱۴- بَابُ الْفَهْمِ فِي الْعِلْمِ

ما قبل سره مناسبت: علامه عینی رحمته الله علیه فرمائي چه په ما قبل باب کښې د ،، تفقه فی الدین ،، ذکر وو او په دي باب کښې ،، فهم فی العلم ،، بیانوی په ،، تفقه ،، کښې ،، فهم ،، داخلیدل واضح دي. (۵)

د ترجمه الباب مقصد: د ترجمه الباب مقصد څه دي؟ په دي کښې د عالمانو اختلاف دي: ① علامه سندهی رحمته الله علیه فرمائي چه د امام بخاری رحمته الله علیه مقصدا دا ښودل دي چه ،، افهام ،،

(۴) صحیح مسلم (۴۰۶/۲) کتاب الفتن، باب قرب الساعة)۔

(۵) صحیح مسلم (۷۵۱۱) کتاب ایمان، باب فی الریح التي تكون فی قرب القيامة من فی قلبه شیء من الإيمان)

(۶) شرح النووی علی صحیح مسلم (۱۴۳۱۲) کتاب الإمارة، باب قوله رحمته الله علیه: لا تزال طائفة من أمتی ظاهرين

علی الحق لا یضرهم من خالفهم)۔

(۷) فتح الباری (۱۶۴/۱)۔

(۸) عمدة القاری (۵۲/۲)۔

مختلف وی تردې چه حضرت ابن عمر رضی الله عنهما سره د صغیر السن کیدو په هغه خبره پوهه شو په کومې چه مشران حضرات پوهه نشو. علامه سندھی رحمته الله علیه فرمائی چه په دې کښې د ،، فضل الفهم ،، بیانول مقصود نه دی. ځکه چه د حدیث په دې باندې هیڅ دلالت نشته. (۱)

⑦ حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرمائی چه ددې باب نه غرض ،، فضل الفهم فی العلم ،، بیانول دی. حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه علامه سندھی رحمته الله علیه طرف ته اشاره کړې ده. او فرمائیلې نې دې چه بعضو اهل تحقیق اعتراض کړې دې. چه په حدیث کښې هیڅ یو لفظ په ،، فضل ،، باندې دلالت کونکې موجود نه دې. خو دا اعتراض صحیح نه معلومیږي. ځکه چه مؤلف قریب بعید (یعنی لږ وړاندې) د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما دا حدیث په مختلفو ابوابو کښې ذکر کړې دې. چه په دې کښې په فضل د فهم باندې دلالت کونکې لفظ متعددو روایاتو کښې موجود دې. روستو په کتاب العلم کښې د حضرت عمر رضی الله عنهما دا ارشاد راوان دې. چه «لأن تكون قلتها أحب إلى من أن يكون لي كذا وكذا» دا جمله په فضل د فهم باندې دلالت کوي. او د امام بخاری رحمته الله علیه د عاداتو څنې ده. چه په مقصود باندې دلالت کونکې لفظ په یو حدیث کښې موجود نه وی. خو که هم دا حدیث په یوه بله موقعه باندې چه کله راوستلې شی. نو هلته مقصود باندې دلالت کونکې لفظ موجود وی. نو هم دا د ترجمه الباب د اثبات دپاره کافی گنرلې کیږي. (۲)

⑧ حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی چه ددې باب منعقد کولو نه مقصود دا دې. چه تفقه فی الدین د عالمانو د اعلی مراتبو څنې دې. که دا مرتبه حاصل نشي. نو کم از کم ددې نه ادنی مرتبه یعنی ،، فهم د مراد ،، خو ضرور حاصلول پکار دی. ځکه چه په حدیث باب کښې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د سوال په جواب باندې پوهیدل مذکور دی. او په دې باندې د حضرت عمر رضی الله عنهما دا فرمائیل، چه که تا جواب ورکړې وې. نو زه به ډیر زیات خوشحاله شوي ووم. دا د فهم او فطنت (ذهانت) په فضیلت باندې دلالت کوي. او ښکاره ده. چه دا ،، فقه ،، نه ده. ځکه چه ،، فقه ،، خو استنباط د مسائلو او د شریعت دقائقو او د احکامو په علتونو باندې د مطلع کیدو نوم دې.

حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرمائی چه دا هم ممکن ده. چه دا د تیرشوی باب بیان وی. ځکه چه ،، فقه ،، او ،، فهم ،، دوه جدا جدا څیزونه نه دی. بلکه دا دواړه یو دی. (۳)

⑨ حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب رحمته الله علیه فرمائی چه زما په نیز ددې باب نه د تدبر او مطالعې ترغیب ورکول دی. او د مطالعې په طریقې باندې متنبه کول مقصود دی. چه په دې سلسله کښې قرائن او امارات ملحوظ اوساتلې شی. لکه څنگه چه د نبی

١ حاشیه السندی علی صحیح البخاری (۴۵۱).

٢ صحیح بخاری (۲۴۱۱) کتاب العلم، باب العیاء فی العلم، رقم (۱۳۱۱).

٣ الأبواب والتراجم (ص ۴۶).

٤ لامع الدراری (۲۴۱۲).

کریم ﷺ سوال، اود حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما،، جمار،، (د کجورو مغز په لاس کښې کتلو سره مطلب او جواب باندې پوهیدل، په دې باندې واضح طور باندې دلالت کوي.) (۱) والله اعلم.

حديث باب

«((حَدَّثَنَا عَلِيُّ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ قَالَ لِي ابْنُ أَبِي نَجِيحٍ عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ صَحِبْتُ ابْنَ عُمَرَ (۱) إِلَى الْمَدِينَةِ فَلَمْ أَسْمَعْهُ يُحَدِّثُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَّا حَدِيثًا وَاحِدًا قَالَ كُنَّا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَتَى بِمِثَارٍ فَقَالَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً مِثْلَهَا كَمِثْلِ الْمُسْلِمِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَقُولَ هِيَ الْخُلَّةُ فَإِذَا أَنَا أَصْغَرُ الْقَوْمِ فَسَكَتُ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هِيَ الْخُلَّةُ)) (۲: ر:۳)

رجال الحديث

① **علي بن ابي نجيح** رضي الله عنه: دا امير المؤمنين في الحديث، الحجة، امام ابو الحسن علي بن عبد الله بن جعفر بن نجيح سعدی بصری رضي الله عنه دې. چه دا په ابن المديني نوم سره مشهور دې. (۳)
دوی د خپل پلار نه علاوه د حماد بن زيد، هشيم بن بشير، معتمر بن سليمان، سفيان بن عيينه، جرير بن عبد الحميد، محمد بن جعفر غندر، يحيى بن سعيد القطان او عبد الرزاق ميموني نه روایت کړې دي. ددوی نه په روایت کونکو کښې امام احمد بن حنبل، امام بخاري، صالح بن محمد جزره، ابو مسلم الكجي، ابو القاسم بغوي، او عبد الله بن محمد بن ايوب الکاتب ميموني دي. (۴) ددوی نه دده شيوخو هم روایتونه اخستي دي. چه په دې کښې سفيان بن عيينه رضي الله عنه هم دي. (۵)

دا په اصل کښې د مديني منوري دي. هم په دې نسبت سره د،، ابن المديني،، په نوم سره مشهور دي. البته په ۱۶۱هـ کښې بصره کښې پيدا شو. (۶)

امام ابو حاتم رازی رضي الله عنه فرماني: «كان ابن المديني علمي الناس في معرفة الحديث والعلل» (۷)

سفيان بن عيينه رضي الله عنه فرماني: «تلموني على حب علي، والله، والله، لقد كنت أعلم منه أكثر مما يتعلم

¹ إمام الدراري (۲/۴۱۲) والأبواب والتراجم لصحيح البخاري (ص ۴۲) -

² قد سبق تخريج هذا الحديث، في باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا و أنبأنا -

³ تاريخ بغداد (۴/۵۸۱۱) وتهذيب الكمال (۵/۲۱) -

⁴ د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره او گوري: تاريخ بغداد (۴/۵۸۱۱، ۴۵۹) و تهذيب الكمال (۶/۲۱-۹)

⁵ سير أعلام النبلاء (۴/۲۱۱، ۴۳) -

⁶ سير أعلام النبلاء (۴/۳۱۱) -

⁷ الثقات لابن حبان (۴/۶۹۸) والأنساب للسمعاني (۲/۳۵۵) وسير أعلام النبلاء (۴/۳۱۱) -

⁸ تهذيب الكمال (۹/۲۱)، وسير أعلام النبلاء (۴/۳۱۱) -

منی) دغه شان يحيى بن سعيد القطان رحمته فرمائی: «الناس يلومونني في تعودي مع علي، وأنا أعلم منه أكثر مما يتعلم مني»

امام نسائی رحمته فرمائی: «كان الله خلق علي بن المديني لهذا الشأن»

امام بخاری رحمته فرمائی: «ما استصغرت نفسي عند أحد إلا عند علي بن المديني»

فرهيانی رحمته وغيره فرمائی: «أعلم أهل زمانه بعلم الحديث: علي»

صالح جزر رحمته فرمائی: «أعلم من أدركت بالحديث وعلمه علي بن المديني....»

امام عبد الرحمن بن مهدي رحمته فرمائی: «علي بن المديني أعلم الناس بحديث رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم وخاصة بحديث ابن عيينة»

حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «و أما علي بن المديني: فإليه المنتهى في معرفة علل الحديث النبوي، مع كمال المعرفة بنقد الرجال، وسعة الحفظ والتبحر في هذا الشأن، بل لعلمه فرد زمانه في معناه....»

البتہ دوی لره عقیلی په .. کتاب الضعفاء .. کنبی ذکر کړې دې او لیکلی ئې دی «جناب
ابن ابی دؤاد والجهية وحديثه مستقيم ان شاء الله» یعنی علی بن المديني ابن ابی دؤاد معتزلی
او جهميہ طرف ته مائل وو. البتہ ددوی حديثونه انشاء الله صحيح دی.

چونکه احمد بن ابی دؤاد معتزلی د خلق قرآن نه صرف قائل وو. بلکه ددې داعی وو. او ده
د خليفه په ذريعه عالمان په مختلفو ازمائشونو کنبی مبتلا کړی وو. د امام علی بن
المديني رحمته نه په دې موقعه باندې هغوی طرف ته څه میلان موندلې شوې وو. چه دهغې
په وجه عقیلی په دوی باندې کلام او کړو او پخپل .. کتاب الضعفاء .. کنبی ئې دوی ذکر
کړل. حالانکه دوی د خلق قرآن قائل نه وو. او کوم میلان چه وو. دهغې نه هم دوی توبه
اونسکلي وه. لکه چه محمد بن عثمان بن ابی شيبه رحمته فرمائی: «سمعتُ علي بن المديني يقول قبل
موته بشهرين، من قال: القرآن مخلوق، فهو كافر»

(١) تاريخ بغداد (٤٥٩١١) وتهذيب الكمال (٢١١٠)۔

(٢) سير اعلام النبلاء (٤٥١١)۔

(٣) سير اعلام النبلاء (٤٦١١) وتهذيب الكمال (١٤٢١)۔

(٤) سير اعلام النبلاء (٤٦١١) وتاريخ بغداد (٤٦٣١١)۔

(٥) سير اعلام النبلاء (٤٩١١)۔

(٦) سير اعلام النبلاء (٥٠١١)۔

(٧) تهذيب الكمال (١٤٢١)۔

(٨) ميزان الاعتدال (١٤١٣)۔

(٩) كتاب الضعفاء الكبير للعقيلي (٢٣٥١٣)۔

(١٠) ميزان الاعتدال (١٤١٣) وسير اعلام النبلاء (٥٨١١١) وتهذيب الكمال (٣٢١٢١)۔

دغه شان علی بن المدینی رحمہ اللہ په منبر باندې اودرېږي او اعلان کوي «من دهم أن القرآن مخلوق، أو أن الله لا يرى، أولم يكلم موسى على الحقيقة، فهو كافي»^(۱)

دحافظ ذهبی رحمہ اللہ په عقيلي باندې سخت تنقيد حافظ ذهبی رحمہ اللہ د عقيلي،، سامعه الله تعالى، په دې جسارت (او زړه وړتيا) باندې سخت تنقيد کړې دې^(۲)

دغه شان عبدالله بن احمد بن حنبل رحمہ اللہ فرماني «کان ابی حدثنا عنه، ثم أمسک من اسمه، وکان يقول: حدثنا رجل، ثم ترک حديثه بعد ذلك»^(۳)

خو دا اعتراض هم قابل د توجه نه دې. ځکه چه علی بن المدینی او د امام احمد په مینځ کښې ډیر زیات د محبت او الفت تعلق وو چه امام احمد رحمہ اللہ به همیشه دوی لره د احترام او تعظیم په وجه کښت سره یادولو. کله به ئې هم نوم نه اخستلو^(۴)

(المصادر السابقة)۔

(۱) د حافظ ذهبی رحمہ اللہ دا تنقيد په ډيرو فاندو باندې مشتمل دې په دې وجه ددې پوره عبارت نقل کولې شی. دوی په میزان الاعتدال (۱۴۰۳، ۱۴۱) کښې فرماني: ((وقد بدت منه هفوة ثم تاب منها، وهذا ابو عبد الله البخاري، وناهيك به. قد شحن صحيحه بحديث علي بن المديني، وقال ما استصغرت نفسي بين يدي أحد إلا بين يدي علي بن المديني، ولو تركت حديث علي، وصاحبه محمد، و شيعه عبدالرزاق، وعثمان بن ابي شيبة، و إبراهيم بن سعد، وعفان، و أبان العطار، و إسرائيل، و أزهر السمان، وبهز بن أسد، و ثابت البناني، و جرير بن عبد الحميد، لغلقتنا الباب، و انقطع الخطاب، ولما ت الآثار، و استولت الزنادقة، ولخرج الدجال، أفما لك عقل يا عقيلي، أتدرى فيمن تتكلم! و إنما تبعناك في ذكر هذا النمط لتذب عنهم، ولنزيف ما قيل فيهم، كأنك لا تدري أن كل واحد من هؤلاء أوثق منك بطبقات، بل و أوثق من ثقات كثيرين لم تورد هم في كتابك، فهذا مما لا يرتاب فيه محدث..

و أنا أشتي أن تعرفني من هو الثقة الثبت الذي ما غلط ولا انفرد بما لا يتابع عليه. بل الثقة الحافظ إذا انفرد بأحاديث كان أرفع له، و أكمل لرتبته، و أدل على اعتنائه بعلم الأثر، وضبطه دون أقرانه لأشياء ما عرفوها، اللهم إلا أن يتبين غلظه و وهمه في الشئ فيعرف ذلك، فانظر أول الشئ إلى أصحاب رسول الله ﷺ الكبار والصغار، ما فيهم أحد إلا وقد انفرد بسنة، فيقال له هذا الحديث لا يتابع عليه؟ وكذلك التابعون، كل واحد عنده ما ليس عند الآخر من العلم، وما الغرض هذا، فإن هذا مقرر على ما ينبغي في علم الحديث..

و إن تفرد الثقة المتقن بعد صحيحاً غريباً، و إن تفرد الصدوق ومن دونه بعد منكرأ، و إن إكثار الراوي من الأحاديث التي لا يوافق عليها لفظاً أو اسناداً يصيره متروك الحديث..

ثم ما كل أحد فيه بدعة، أو له هفوة، أو ذنوب يقدح فيه بما يوهن حديثه، ولا من شرط الثقة أن يكون معصوماً من الخطايا والخطأ، ولكن فائدة ذكرنا كثيراً من الثقات الذين فيهم أدنى بدعة، أولهم أو هام بسيرة في سعة علمهم أن يعرف أن غيرهم أرجح منهم و أوثق إذا عارضهم أو خالفهم. فزن الأشياء بالعدل والورع

(میزان الاعتدال (۱۳۸۳)۔

(تهذيب الكمال (۹۱۲۱)۔

کله چه به امام علی بن المدینی بغداد ته راتلونو د حلقي صدارت به دوی سنبالولو په دې موقعه به امام احمد بن حنبل او يحيى وغيره حضرات راتلل پخپلو کښې به ئې مذاکره او مناظره کوله کله چه به په دوی کښې اختلاف شو نو د علی بن المدینی قول به قول فیصل وو (۱) بهر حال حفاظو او نقادو د حدیث تصریح کړې ده چه امام احمد رحمته الله علیه په علی بن المدینی رحمته الله علیه باندې کوم کلام کړې دې هغه صرف د خلق قرآن په مسئله کښې د نرمې اختیارولو په وجه دې چه ددې نه هم هغوی توبه اوبښکلي وه لکه چه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی: «تکلم به

أحمد ومن تابعه لأجل ما تقدم من إجابته في المسئلة، وقد اعتذر الرجل من ذلك، وتاب وأدب» (۲) په اصول حدیث باندې رومبې تصنيف: امام علی بن المدینی رحمته الله علیه هغه رومبې شخصیت دې چه دوی د اصول حدیث په مختلفو انواعو باندې د ټولو نه وړاندې مختلف کتابونه اولیکل (۳) امام نووی رحمته الله علیه لیکلی دی چه ددوی د دوو سوو نه زیات تصانیف دي (۴) امام حاکم رحمته الله علیه د یو څو کتابونو نومونه لیکلي دي (۵)

د امام علی بن المدینی وفات په «سنة من رای»، (سامرة) کښې ۲۳۳ هـ کښې اوشو (۶) «رحمته الله علیه»
تعالی رحمة واسعة»

② سفيان رحمته الله علیه: دا امام سفيان بن عيينه رحمته الله علیه دې ددوی حالات په «بدع الوحي»، کښې د رومبې حدیث په ضمن کښې مختصر (۷) او په کتاب العلم کښې د «باب قول المحدث: حدثنا أو أخبرنا أو أهدانا» لاندې تفصیل سره ذکر شوی دی.

③ ابن أبي نجیح رحمته الله علیه: دا ابویسار عبدالله بن ابی نجیح «بفتح النون وکسر الهم، وبعدها یاء مثناة تحتية و آخره حاء مهمله» ثقفی مکی دې د ابو نجیح نوم یسار دې چه دا د حضرت اخضر بن شریق رحمته الله علیه مولى وو (۸)
دوی د خپل پلار ابو نجیح مکی، امام مجاهد، عطاء بن ابی رباح، طاووس، او سالم بن

۱) تهذيب الأسماء واللغات (۳۵۱/۱) و تاريخ بغداد (۴۶۳/۱۱) _

۲) تهذيب التهذيب (۳۵۶/۷) _

۳) اوگوری: لمحات من تاريخ السنة و علوم الحديث.. للشيخ عبدالفتاح أبو غدة رحمته الله علیه.. (ص ۱۰۱، ۱۰۲) _

۴) تهذيب الأسماء واللغات (۳۵۰/۱۱) _

۵) معرفة علوم الحديث (ص ۷۱) النوع العشرون: فقه الحديث، واکثر اکرام الله امداد الحق د علی بن المدینی رحمته الله علیه د څلویښتو کتابونو ذکر کړې دې اوگوری: الإمام علی بن المدینی و منهجه فی نقد الرجال (ص ۲۶۲، ۲۷۹) _

۶) تاريخ بغداد (۴۷۲/۱۱، ۴۷۳) _

۷) کشف الباری (۲۳۸/۱۱) _

۸) تهذيب الكمال (۲۱۵/۱۶، ۲۱۶) وسیر اعلام النبلاء (۱۲۵/۶) _

عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ وغیرہ نہ روایت کوی ددوی نہ امام شعبه، سفیان ثوری، سفیان بن عیینہ، ابن علیہ، روح بن القاسم، ابراہیم بن نافع مکی او هشام دستوانی رضی اللہ عنہ وغیرہ روایت کوی (۱)

امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ فرمائی «ابن نجیم ثقہ، کان أبوه من عمار عباد الله»^(۱)
 امام یحییٰ بن معین، امام ابو زرعه، او امام نسائی رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقہ،»^(۲)
 د ابو حاتم رضی اللہ عنہ نہ چہ کله تپوس او کړې شو «ابن ابی نجیم من مجاہد أحب إليك أو عفيف من مجاہد؟» نو وی فرمائیل «ابن ابی نجیم أحب إلي، إنما يقال ل ابن ابی نجیم القدر، وهو صالح الحديث»^(۳)
 ابن سعد رضی اللہ عنہ فرمائی «کان ثقہ كثير الحديث»^(۴)

امام عجلې رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقہ،»^(۵)
 ابن حبان رضی اللہ عنہ دوی لره په «كتاب الثقات»، کښې ذکر کړې دي^(۶)
 حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ فرمائی «ثقہ،»^(۷) او هم دوی فرمائی «هو من الأئمة الثقات»^(۸)
 ابن ابی نجیم متهم بالقدر وو؟ د ابن ابی نجیم اگرچه ټولو حضراتو توثیق کړې دي خو دي متهم بالقدر وو.

لکه چہ امام بخاری رضی اللہ عنہ فرمائی «عبد الله بن ابی نجیم کان یتهم بالاعتزال والقدر»^(۹)
 امام علی بن المدینی رضی اللہ عنہ فرمائی «أما الحديث فهو فيه ثقة وأما الرأي فكان قدراً معتزلاً»^(۱۰)
 جوزجانی رضی اللہ عنہ هم دوی په متهم بالقدر کښې شمار کړې دي^(۱۱)
 یعقوب سدوسی رضی اللہ عنہ فرمائی «هو ثقة قدری»^(۱۲)

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره او گوری: تهذیب الکمال (۲۱۶/۱۶) وسیر اعلام النبلاء (۱۲۵/۶)۔

(۲) تهذیب الکمال (۲۱۷/۱۶)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) المصدر السابق۔

(۵) الطبقات لابن سعد (۴۸۳/۵)۔

(۶) تهذیب التهذیب (۵۵/۶)۔

(۷) الثقات لابن حبان (۵۱۷)۔

(۸) الکاشف (۶۰۳/۱۱) رقم (۳۰۲۰)۔

(۹) میزان الاعتدال (۵۱۵/۱۲)۔

(۱۰) المصدر السابق۔

(۱۱) المصدر السابق۔

(۱۲) المصدر السابق۔

(۱۳) سیر اعلام النبلاء (۱۲۵/۶)۔

امام يحيى بن سعيد القطان رحمته الله فرمائی: «كان من رؤوس الدعاة إلى القدر»

ابن سعد رحمته الله فرمائی: «ويذكره أن كان يقول بالقدر»

ددې اقوالو نه معلومه شوه چه عبدالله بن ابی نجیح نه صرف دا چه قدری وو بلکه د دعاة الى القدر،، ځنې وو.

يو اشكال او دهغي جواب سوال دا دي چه امام بخاري رحمته الله ددوي نه استدلال او احتجاج څنگه او کړو. حالانکه مبتدع راوی کوم چه داعی وی دهغه نه روایت او احتجاج کول صعيح نه دي؟^(۲)

① ددې يو جواب دا دي چه ممکن ده چه هغوی د خپل بدعت نه توبه او ښکلي وی لکه چه حافظ ذهبي رحمته الله فرمائی: «ولعله رجوع عن البدعة»

دغه شان جوزجانی چه کله عبدالله بن ابی نجیح، زکریا بن اسحاق، شبل بن عباد، ابن ابی زئب او سيف بن سليمان په قدریه کښې شمار کړو. نو حافظ ذهبي رحمته الله او فرمایل: «هؤلاء ثقات، وماتت عنهم القدر، أولعلمهم تأهوا»

② دویم جواب دا دي چه که راوی مبتدع،، داعی الى البدعة،، وی نو د هغه د روایت نه احتجاج صحیح نه دي.^(۳) خو که داسې راوی ثقه او ضابط وی او ددې روایت نه دده د بدعت تائید نه کیري. او دا روایت ددې مبتدع نه علاوه د بل چا نه نقل نه وی. نو دده روایت به قابل قبول وی.^(۴) لکه څنگه چه امام بخاري رحمته الله د داسې ډیرو حضراتو نه روایت قبول

^(۱) حاشیه سبط ابن العجمی علی الکاشف (۶۰۳۱۱) رقم (۳۰۲۰)۔

^(۲) الطبقات (۴۸۳/۵)۔

^(۳) هدی الساری (ص ۳۸۵) الفصل التاسع. وتعليقات. الرفع والتكميل في الجرح والتعديل (ص ۱۴۴، ۱۴۵)۔

^(۴) سير أعلام النبلاء (۱۲۶/۶)۔

^(۵) ميزان الاعتدال (۵۱۵/۲)۔

^(۶) قال ابن الصلاح في علوم الحديث (ص ۱۱۴، ۱۱۵)..... وقال قوم تقبل روايته إذا لم يكن داعية إلى بدعته ولا تقبل إذا كان داعية وهذا مذهب الكثير أو الأكثر من العلماء، وحكى بعض أصحاب الشافعي رحمته الله خلافاً بين أصحابه في قبول رواية المبتدع. إذا لم يدع إلى بدعته. وقال: أما إذا كان داعية فلا خلاف بينهم في عدم قبول روايته. وقال أبو حاتم بن حبان البستي أحد المصنفين من أئمة الحديث: الداعية إلى البدع لا يجوز الاحتجاج به عند أئمتنا قاطبة. لا أعلم بينهم فيه خلافاً. وهذا المذهب الثالث أعدلها وأولها. والأول (أي ردة رواية المبتدع مطلقاً) بعيد مباعد للشافعية عن أئمة الحديث. فإن كتبهم طافحة بالرواية عن المبتدعة غير الدعاة. وفي الصحيحين كثير من أحاديثهم في الشواهد والأصول. والله اعلم.

^(۷) قال الحافظ رحمته الله: «فالمعتمد: أن الذي ترد روايته. من أنكر أمراً متواتراً من الشرع معلوماً من الدين بالضرورة. أو اعتقد عكسه. وأما من لم يكن بهذه الصفة. وانضم إلى ذلك ضبطه لما يرويه مع ورعه وتقواه فلا مانع من قبوله. نزهة النظر (ص ۸۸)۔

کړې دي چه هغوی نه صرف دا چه مبتدع وو بلکه د رؤوس المبتدعين څنې وو او خپل مذهب طرف ته به نې خلقو ته دعوت هم ورکولو لکه عمران بن حطان، عبدالحميد بن عبدالرحمن حمانی وغيره چه د بدعت د داعيانو څنې وو (۱) په روايت د حديث کښې د بدعت قاده او غير قاده تفصيل او حافظ ابن حجر رحمته د بدعت قاده او بدعت غير قاده په تفصيلاتو کښې لاندې ليکي: «وعلی هذا اذا اشتملت رواية المبتدع سوا ما كان داعية أم لم يكن، هل مالا تعلق له بهدعته أصلاً، هل ترد مطلقاً؟ أو تقبل مطلقاً؟ مال أبو الفتح القشيري إلى تفصيل آخر فيه (۲) فقال: إن واقعته غيرة فلا يلتفت إليه هو، إجماداً له بدعته وإحقاقاً لئلا يرد إن لم يواقع أحد ولم يوجد ذلك الحديث إلا عنده مع ما وصفنا من صدقه وتحريزه عن الكذب واشتهاره بالدين وعدم تعلق ذلك الحديث بهدعته فينبغي أن تقدم مصلحة تحصيل ذلك الحديث ونشر تلك السنة على مصلحة إمامته وإطفاء بدعته، والله اعلم (۳)»

دریمه خبره دا ده چه دوی لره صرف امام يحيي بن سعيد القطان رحمته په «دعای القدر»، کښې شمار کړې دي. ددوی نه علاوه باقی ټولو دوی لره قدری گرځولي دي خو په «دعای» کښې د کیدو تصریح نې نه ده کړې. غالباً د امام بخاری رحمته په نیز ددوی صرف قدری کیدل ثابت دی. داعی کیدل نې ثابت نه دی. لکه چه د حافظ سخاوی او حافظ عراقی رحمهما الله شعر: ~

.....وَرَوَوْا :: من أهل يَدْمَعِي الصحيح ما دَعَوْا

(يعني..... ائمه نقاد د حديث، مثلاً امام بخاری او مسلم رحمهما الله وغيره پخپل صحيح، کښې د بعضو داسې اهل بدعت نه روايت نقل کړې دي چه هغوی د خپل بدعت داعيان نه وو). په تشریح کښې د ډيرو راويانو نومونه ذکر کړي دي چه هغوی کښې بدعت وو خو هغوي داعيان نه وو په دغه نومونو کښې هغوی د عبدالله بن ابي نجیح نوم هم ذکر کړې دي (۴)

غالباً د حافظ مزی رحمته په نیز هم ددوی «داعی الی القدر»، نه کیدل راجع دی ځکه چه دوی د ائمه رجال نه په توثیق کولو باندې اکتفاء کړې ده. البته ضمناً نې د ابو حاتم نه توثیق سره ددوی «مائل الی القدر»، کیدل نقل کړی دی او د يحيي القطان د «داعی الی القدر»، قول دوی نه دي ذکر کړې (۵)

(۱) تدريب الراوی (۳۲۶۱)۔

(۲) حکي السخاوی عن ابن دقيق العيد ما مال إليه القشيري، أنظر فتح الحديث (۶۰۱۲ ۶۱)۔

(۳) هدى الساری ((ص ۳۸۵)۔

(۴) فتح المغيب للسخاوی (۶۶۱۲)۔

(۵) تهذيب الكمال (۲۱۸.۲۱۷۱۱۶)۔

د تدلیس الزام او دهنې تحقیق بیا دوی لره امام نسائی رحمته الله علیه په مدلسینو کښې شمار کړې

دې لکه چه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکي: «وذكره النسائي فيمن كان يدلس»^(۱)

او حافظ رحمته الله علیه فرماني: «أكثر من مجاهد، وكان يدلس عنه، وصفه بذلك النسائي»^(۲)

دغه شان حافظ رحمته الله علیه فرماني: «ثقة روى بالقدر و ربما دلس»^(۳) خو ددوی تدلیس مضر نه دي ځکه چه:

① اول خو به دوی په عامو حدیثونو کښې تدلیس نه کولو. بلکه صرف د امام مجاهد رحمته الله علیه په احادیثو کښې به ئې تدلیس کولو. ^(۴) بیا ئې ددوی په عامو حدیثونو کښې هم نه کولو. بلکه صرف د امام مجاهد د تفسیر سماع دوی ته حاصل نه وه. نو د تفسیر په روایت کښې به د تدلیس نه کار اخستلو. ^(۵) چونکه دا د امام مجاهد رحمته الله علیه د خاص الخاص شاگردانو څنې دي. ^(۶) په دې وجه عالمانو ددوی د تفسیر د روایاتو هم تصحیح کړې

ده. لکه چه امام وکیع رحمته الله علیه فرماني: «كان سفیان يصحح تفسير ابن أبي عمير»^(۷)

② دویم دا چه علامه قطب الدین حلبی رحمته الله علیه فرماني: «أكثر العلماء أن المعنعنات الثقات الصحيحين

منزلة منزلة السام»^(۸)

د ابن ابی نجیح رحمته الله علیه وفات په ۱۳۱ هـ یا ۱۳۲ هـ کښې اوشو. ^(۹) «... رحمته الله علیه تعالى رحمة واسعة».

③ مجاهد رحمته الله علیه: دا شیخ القراء والمفسرين ابو الحجاج مجاهد بن جبر مکی قرشي مخزومی رحمته الله علیه دي. ^(۱۰)

(۱) تهذيب التهذيب (۵۵۶).

(۲) تعريف أهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس (ص ۲۸).

(۳) تقريب التهذيب (ص ۳۲۶) رقم (۳۶۶۲).

(۴) كما يدل عليه قول الحافظ .. أكثر عن مجاهد، وكان يدلس عنه..... تعريف أهل التقديس (ص ۲۸).

(۵) قال يحيى بن سعيد: لم يسمع ابن أبي نجيح التفسير عن مجاهد، قال ابن حبان: ابن أبي نجيح نظير ابن جريج في كتاب القاسم بن أبي بزة عن مجاهد في التفسير، روى عن مجاهد من غير سماع.. تهذيب التهذيب (۵۴۶).

(۶) كما يدل عليه قول الحافظ .. أكثر عن مجاهد..... تعريف أهل التقديس (ص ۲۸).

(۷) تهذيب الكمال (۲۱۷/۱۶).

(۸) فتح المغيب للعراقي (ص ۸۱، ۸۲) وفتح المغيب للسخاوي (۲۱۸/۱۱) قال السخاوي: ... يعني إما لمجبتها من وجه آخر بالتصريح أو لكون المعنعن لا يدلس إلا عن ثقة، أو عن بعض شيوخه، أو لوقوعها من جهة بعض النقاد المحققين سماع المعنعن لها....

(۹) تهذيب الكمال (۲۱۸/۱۶).

(۱۰) تهذيب الكمال (۲۲۸/۲۷).

دوی د حضرت ابن عباس، حضرت ابوهریره، حضرت عائشه، حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت عبدالله بن عمرو، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت رافع بن خدیج، حضرت جابر، حضرت ابو سعید خدری، حضرت ام هانی رضی الله عنہا نه روایت د حدیث کړې دي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې عکرمه، طاؤس، عطاء (وهم من الراهه) عمرو بن دینار، ابو الزبیر، ابن ابی نجیح، منصور بن المعتمر، اعمش، ایوب سختیانی، قتاده او فطر بن خلیفه رضی الله عنہم وغیره دي. (۱)

بعضو حضراتو هغه روایات مرسل گرځولي دي. کوم چه دوی د حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت معاویه او کعب بن عجره رضی الله عنہم نه روایت کوي. (۲) او بعضو حضراتو د حضرت عائشه رضی الله عنہا نه ددوی د سماع هم انکار کړې دي. (۳) خو صحیح خبره دا ده. چه دوی ته د حضرت عائشه رضی الله عنہا نه سماع حاصل ده. (۴) په صحیح بخاری کښې ددې تصریح موجود ده. (۵)

خصیف رضی الله عنہ فرماني: «کان اهلهم بالتفسير مجاهد...» (۶)

امام يحيى بن معين او ابو زرعه رحمهما الله فرماني: «ثقة» (۷)

امام عجلي رضی الله عنہ فرماني: «مكي تابعي ثقة» (۸)

ابن حبان رضی الله عنہ فرماني: «وكان فقيها عابدا ورعا متقنا» (۹)

امام ابن سعد رضی الله عنہ فرماني: «وكان فقيها عالم بالثقة كثير الحديث» (۱۰)

حافظ ذهبي رضی الله عنہ فرماني: «امام في القراءة والتفسير حجة» (۱۱)

په امام مجاهد باندې د تدليس الزام او دهغې تحقيق: علامه ابو العباس نباتي صاحب، «الذليل

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۲۲۹/۲۷ - ۲۳۲) وسیر اعلام النبلاء (۴۵۰/۴)۔

(۲) تهذیب التهذیب (۴۴۱/۱۰)۔

(۳) امام يحيى بن معين رضی الله عنہ فرماني: «لم يسمع مجاهد من عائشة.. تهذیب الکمال (۲۳۲/۲۷)۔

(۴) امام علي بن المديني رضی الله عنہ فرماني: «سمع مجاهد من عائشة.. سير اعلام النبلاء (۴۵۱/۴)۔

(۵) صحيح بخاری (۲۳۸۱، ۲۳۹) کتاب العمرة، باب كم اعتمر النبي ﷺ، رقم (۱۷۷۵)، (۱۷۷۶) و (۶۱۰/۱۲)

کتاب المغازی، باب عمرة القضاء، رقم (۴۲۵۳)، (۴۲۵۴)۔

(۶) تهذیب الکمال (۲۳۳/۲۷)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) تهذیب التهذیب (۴۴۱/۱۰)۔

(۹) الثقات لابن حبان (۴۱۹/۵)۔

(۱۰) الطبقات (۴۶۷/۵)۔

(۱۱) الکاشف (۲۴۱، ۲۴۰/۱۲) رقم (۵۲۸۹)۔

حل الكامل،، لیکلی دی چه ابن حبان بستی رحمته امام مجاهد لره پخپل کتاب الضعفاء کښې ذکر کړې دي. ددې نه علاوه نې چا هم په کتاب الضعفاء کښې نه دي ذکر کړې. (۱)
ددې جرح په رد کولو کښې علامه نباتي رحمته فرماني: «ومجاهد ثقة بلا مدافعة»
دغه شان امام ترمذي رحمته په کتاب العلل کښې لیکلی دی: «ومجاهد معلوم التدليس...»
گویا امام مجاهد رحمته په معروف (او مشهورو) مدلسینو کښې دي. خو حافظ ابن حجر رحمته
فرماني: «ولم أر من نسب إلى التدليس»
البته د امام مجاهد نه منقول دی. چه دوی او فرماني: «خر» عليه السلام

که د علماو د تصریح مطابق ددوی د حضرت علی عليه السلام نه سماع ثابت نشته. (۲) بیا خوبه دا جمله،، دال علی التدليس،، وی. گنی عین ممکن ده. چه دوی ته د حضرت علی عليه السلام نه سماع حاصل وی. ځکه چه غالب دا ده. چه ددوی پیدائش د ۱۸هـ او ۲۱هـ په مینځ کښې شوې دي. (۳) نو د حضرت علی عليه السلام (چه ددوی شهادت په ۳۰هـ کښې شوې دي) نه ددوی سماع څه لري نه ده. نو دا د تدليس څه واضح دلیل نه دي.
خلاصه دا چه امام مجاهد رحمته بالاتفاق حجت او امام دي. او په دې باندې هیڅ قسمه څه کلام موثر نشته. لکه چه امام ذهبي رحمته فرماني: «وأجمعت الأمة على إمامة مجاهد والإحتجاج به»
د امام مجاهد رحمته وفات دراجع قول مطابق په ۱۰۲هـ کښې اوشو. (۴)،، رحمته تعالی رحمة واسعه،
⑤ ابن عمر رضي الله عنهما: د حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنهما حالات په کتاب الايمان کښې د «باب الإیمان وقول النبی ﷺ: بنی الإسلام علی خمس» لاتدي تیر شوی دی. (۵)

میزان الاعتدال (۴۳۹۱۳) رقم (۷۰۷۲) قال الشيخ محمد عوامة: فإن كان كتاب الضعفاء هو كتاب المجروحين كما هو مشهور فنسبة ذلك إلى ابن حبان فيها نظر. إذ لا شيء في المجروحين، وإن كانا كتابين مختلفين، كما يقوله شيخنا المحقق عبدالله الصديق الفخاري و يؤكد، فيقبل، والله اعلم. تعليقات على الكاشف (۲۴۱۱۲)۔

میزان الاعتدال (۴۳۹۱۳) رقم (۷۰۷۲)۔

تهذيب التهذيب (۴۴۱۱۰)۔

تهذيب التهذيب (۴۴۱۱۰)۔

المصدر السابق)۔

قال أبو زرعة: مجاهد عن علي مرسل، تهذيب التهذيب (۴۴۱۱۰)۔

تعليقات على الكاشف (۲۴۱۱۲)۔

میزان الاعتدال (۴۴۰۱۳)۔

الكاشف (۲۴۱۱۲) رقم (۵۲۸۹)۔

كشف الباري (۶۳۷۱۱)۔

قوله: قَالَ قَالَ لِي ابْنُ أَبِي نَجِيحٍ: سفیان حدیث ابن ابی نجیح رضی اللہ عنہ او فرمائیل.

په مسند حمیدی کښي د ،، سفیان حدیث ابن ابی نجیح ،، الفاظ دي. (۱) چه په دي سره د تدلیس شبه ختمیږي.

قوله: قَالَ صَحِبْتُ ابْنَ عُمَرَ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلَمْ أَسْمَعْهُ يُحَدِّثُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَّا حَدِيثًا وَاحِدًا: امام مجاهد رضی اللہ عنہ فرماني چه ما د (مکي نه) مدینې پوري د حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما په صحبت کښي سفر او کړو ما ددوی نه ددي پوره سفر په دوران کښي سوا د یو حدیث نه بل حدیث داسي واونه ریدو چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته ئي نسبت کولو سره بیان کړي وی.

د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما الله عنهما په روایت کښي احتیاط دا احتیاط فی الروایت دي چه د ابن عمر پشان عاشق رسول صحابی، د مکي مکرمي نه مدینې منوري ته سفر کوي او مجاهد د هغوی خاص شاگرد سفر ملگري دي. هغه فرماني چه په پوره لاره کښي ئي صرف یو حدیث بیان کړو حالانکه هغه چه به ثومره خبرې هم بیانولې. هغه به ټول احادیث وو خو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته په نسبت کولو کښي ئي احتیاط کړلو.

قوله: قَالَ كُنَّا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَتَى بِجَمَّارٍ: وي فرمائیل چه مونږ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سره وو چه هغوی صلی اللہ علیہ وسلم ته د کجورو مغز راوړلی شو.

قوله: فَقَالَ إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً مِثْلَهَا كَمِثْلِ الْمُسْلِمِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَقُولَ هِيَ

النَّخْلَةُ فَإِذَا أَنَا أَصْغَرُ الْقَوْمِ فَسَكَتُ: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل چه بې شکه په ونو کښي یوه ونه داسي ده چه هغه د مسلمان پشان ده ما اراده او کړله چه اونیایم چه هغه د کجوري ونه ده خو ما اوکتل چه زه په دي جماعت کښي د ټولو نه کشریم نو خاموش شوم.

مطلب دا دي چه هسي نه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ناراضه شي چه مشران حضرات په مجلس کښي موجود دي د هغوی په وړاندې دي خبرې ولي او کړي؟ په دي خیال سره زه خاموش شوم.

قوله: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هِيَ النَّخْلَةُ: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل چه دا د کجوري ونه ده.

دلته امتحان اوشو د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما په ذهن کښي جواب راغي دا ،، فهم فی العلم ،، دي دا بله خبره ده چه د ادب په وجه خاموش شو.

د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت د علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ د قول مطابق چونکه د باب مقصد د افهامو مختلف کیدو بیانول دي په دي وجه دلته کښي د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما د کم

عمره کیدو باوجود پوهیدل، او د نورو حضراتو نه پوهیدل، د افهامو په دې اختلاف باندې واضح دلیل دي.

د شیخ الهند رحمته الله علیه په نیز چونکه، فضیلت د فهم، بیانول مقصود دی. نو دا حدیث به په فضیلت د فهم باندې داسې دال وی. چه ددې په دویم طریق کښې د حضرت عمر رضی الله عنه دا

ارشاد موجود دي: «لأن تكون قلة ما أحب إلى من أن يكون لي كذا وكذا»^(۱)

دغه شان حضرت گنګوهی رحمته الله علیه فرماني. چه ددې باب نه مقصود د، تفقه، د اعلی مراتبو نه کیدل بیانول دي. نو دلته چونکه حضرت ابن عمر رضی الله عنهما پوهه شو. او په دې باندې د حضرت عمر رضی الله عنه د خوشحالی اظهار مرتب کیږي. په دې وجه ددې نه د فهم فضیلت خوشایستی. البته استنباط د مسائلو او د شریعت په دقائقو باندې اطلاع کومه چه، فقه، ده. او دا د فهم، نه اعلی ده. ددې اثبات نه دي. ددې ذکر په تیرشوی باب کښې شوي دي.

د حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه د قول مطابق چونکه مقصود د باب د مطالعې طریقه خودل او د مطالعې ترغیب ورکول دي. او دا خبره د نبی کریم صلی الله علیه و آله، جمار، (د کجورو مغز) په لاس کښې اخستل، او د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما د غور او فکر او تدبیر کولو سره د جواب پوهیدو نه واضح کیږي. والله اعلم بالصواب.

تنبيه: په دې حدیث باندې تفصیلی کلام د «باب قول المحدث حدثنا أو أخبرنا أو أهدانا» لاندې شوي دي.

۱۵- ((بَابُ الْإِغْتِبَاطِ فِي الْعِلْمِ وَالْحِكْمَةِ))

ما قبل باب سره مناسبت: ددې نه وړاندې امام بخاری رحمته الله علیه «باب الفهم في العلم» قائم کړې وو. او اوس ئې «باب الإغتياط في العلم والحكمة» قائم کړې دي. په دواړو کښې مناسبت په دې طریقه دي. چه خومره د یوکس په فهم د علم کښې اضافه وی. هغومره به دهغه په خوشحالی او غبطه کښې اضافه وی. خکه چه کله د یوکس په فهم کښې اضافه وی. نو د هغه نظر وړاندې زیاتېږي. او هغه سرې به په نظر کښې ساتي. کوم چه د فهم په اعتبار سره زیات قوی وی. دې به خواش کوی. چه زه هم دهغه په شان شم. هم دا غبطه ده.^(۲)

په ترجمه الباب کښې د علم او حکمت دواړو ذکر کولو وجه: بیا په ترجمه الباب کښې امام بخاری رحمته الله علیه د، علم او حکمت، دواړو ذکر کړې دي. حالانکه په حدیث باب کښې صرف د حکمت ذکر دي. که دا دواړه مترادف وی. نو بیا دا عطف تفسیری دي. او بنودل مقصود دی. چه په حدیث کښې د، حکمت، نه مراد، علم، دي. او که د دواړو په مینځ کښې فرق او کړې شی. نو دا به عطف الخاص علی العام وی. او د، علم، د لفظ په اضافي سره دا اشاره مقصود ده. چه د، حکمت، حصول د علم په حصول باندې موقوف دي.^(۳) والله اعلم.

^(۱) صحیح البخاری (۲۴۱۱) کتاب العلم. باب الحياء في العلم. رقم (۱۳۱۱).

^(۲) عمدة القاری (۵۴۲).

^(۳) فتح الباری (۱۶۶۱) و إرشاد الساری (۱۷۱۱).

د... حکمت... په باره کښې تفصیل وړاندې د حضرت ابن عباس رضی الله عنه د ارشاد «کودار بهاین حکماء، علماء، قهلاء» لاندې مونږ بیان کړې دي

قوله وَقَالَ عُمَرُ تَفَقَّهُوا قَبْلَ أَنْ تُسَوِّدُوا: حضرت عمر رضی الله عنه فرماني چه د سردار جوړېدو نه وړاندې تفقه حاصل کړئ.

«تسودوا»: دا د «سود يسود تسودا» (باب تفعیل) نه د مضارع مجهول جمع مذکر حاضر صیغه ده. سردار جوړېدل، د ثلاثی مجردو نه «سأ يسود سودا وسأ ساد»، راځي. (۱)
د حدیث نه د حضرت عمر رضی الله عنه مقصد د حضرت عمر رضی الله عنه مقصد دا دي چه سیادت (سرداری) او ریاست (حکومت) کله کله د تفقه او تعلم نه مانع جوړېږي. ځکه چه د لوني جوړېدو نه پس متعلم جوړېدو سره سرې طبعاً شرمېږي. په دې وجه ته د سیادت د حصول نه وړاندې علم حاصل کړه. (۲)

امام شافعي رحمته الله فرماني «إذا تصدر الحدث فاته علم كثر» (۳) یعنی کله چه یو نو عمر د ریاست په گدۍ باندې کښي نو هغه د ډیرو علومو نه محرومه کیږي. هم دا مفهوم امام يحيى بن معين رحمته الله نه هم نقل دي. (۴)

ابو عبيد رحمته الله پخپل «غریب الحديث»، کښې ددې مطلب دا بیان کړې دي چه ته په ماشوموالی (کم عمری) کښې د سردار جوړېدو نه وړاندې علم حاصل کړه. گڼی بیا به ته د خپلو کشرانو نه په علم حاصلولو کښې شرم محسوسوي. نو ته به جاهل پاتې شي. (۵)

شمر لغوی د «تسودوا»، ترجمه په «تزوجوا»، سره کړې ده. ځکه چه کله سرې نکاح اوکړي او بیا خاص طور باندې کله چه دده اولاد پیدا شي نو د خپل کور د خلقو «سید»، (سردار) جوړېږي. (۶) په ده باندې ذمه داریانې راځي. په دې وجه د نکاح نه وړاندې علم حاصل کړه. علامه کرمانی رحمته الله دا احتمال هم ښکاره کړې دي چه دا د «سواد لحیه»، نه ماخوذ دي. گویا دنوجوان یاخوان په گیره کښې د ډیر توروالی نه وړاندې د علم حاصلولو حکم مقصود دي. یا د پوخ عمر سرې ته حکم کول مقصود دي چه هغه دگیرې د ویختو سپین والی طرف ته د مائل کیدو نه وړاندې علم حاصل کړي. (۷) خو په دې احتمال کښې تکلف دي. (۸)

(۱) عمدة القاری (۸۴۱۲)۔

(۲) فتح الباری (۱۶۶۱)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) عمدة القاری (۵۵۱۲)۔

(۵) فتح الباری (۱۶۶۱)۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) شرح الکرمانی (۴۱۱۲) و فتح الباری (۱۶۶۱)۔

(۸) فتح الباری (۱۶۶۱)۔

د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر ترجمه الباب سره مطابقت: ابن المنیر رحمہ اللہ فرمائی. چه په دې اثر کښې سیادت (او سرداری) د علم د ثمراتو څنې گرځولې شوې دي. او طالب علم ته ونیلي شوي دي. چه دې د سیادت درجې ته درسیدو نه وړاندې زیادت د علم غنیمت او گټورۍ چه استحقاق د سیادت ثابت شي. کوم چه سبب د اغتباط دي. (۱)

حافظ رحمہ اللہ فرمائی. چه زما په نیز مطابقت داسې دي. چه ریاست اگر چه عادة د غبطه سبب جوړېږي. خو حدیث شریف په دې باندې دلالت کوي. چه د غبطې بنیاد دوه څیزونه دي. یو علم دي. او بل جود (سخاوت) دي. بیا جود هم هغه وخت محمود دي. کله چه علم سره وي. گویا حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی. چه د ریاست او سیاست د حصول نه وړاندې علم حاصل کړه. چه کله په تا باندې رشک او کړې شي. نو دا رشک کول په حقه دي. دغه شان گویا حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی. چه ته د ریاست په حصول کښې جلد بازی مه کوه. چه ددې په وجه عادتاً عام طور باندې) سرې د علم د طلب نه پاتې کیږي. بلکه د ریاست طلب پرېږده. او علم حاصل کړه. چه ته په حقیقت کښې قابل د رشک جوړ شي. (۲) والله اعلم.

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَبَعْدَ أَنْ تُسَوِّدُوا: ابو عبدالله یعنی امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی. چه کله سردار جوړ کړې شي. ددې نه پس هم علم حاصل کړه. امام بخاری رحمہ اللہ ددې ښودلو دپاره د مذکوره جملې اضافه فرمائيلې ده. چه د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د قول «تَفْقَهُوا قَبْلَ أَنْ تُسَوِّدُوا» دا نه او گټورلې شي. چه ، بعد السيادة ، علم حاصل نکړې شي. (۳)

د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر تخریج: دا اثر ابن عبدالبر رحمہ اللہ په ، جامع بیان العلم وفضله ، کښې (۴)، ابن ابی شیبې رحمہ اللہ په ، مصنف ، کښې (۵)، بیهقي رحمہ اللہ په ، المدخل ، کښې (۶)، او په ، شعب الایمان ، کښې (۷) دارمی رحمہ اللہ پخپل ، سنن ، کښې (۸) او ابن ابی خثیمه رحمہ اللہ په ، کتاب العلم ، کښې (۹) کښې موصولاً تخریج کړې دي.

قوله: وَقَدْ تَعَلَّمَ أَصْحَابُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي كِبَرِ سِنِهِمْ: د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اصحابو په کبر سنې (لونی عمر) کښې تعلیم حاصل کړې دي.

۱ المتواری علی تراجم البخاری (ص ۵۶)۔

۲ فتح الباری (۱۶۶۱)۔

۳ فتح الباری (۱۶۶۱)۔

۴ جامع بیان العلم وفضله (۳۶۷، ۳۶۶، ۳۶۵) رقم (۵۰۸) و (۵۰۹)۔

۵ المصنف لابن ابی شیبې (۲۸۵۱۵) کتاب الأدب. باب ما جاء فی طلب العلم وتعلیمه. رقم (۲۶۱۰۷)۔

۶ کذا فی عمدة القاری (۵۵۱۲) وتغلیق التعلیق (۸۲۱۲)۔

۷ شعب الایمان (۲۵۵۱۲) باب فی طلب العلم. رقم (۱۶۶۹)۔

۸ سنن الدارمی (۹۱۱۱) المقدمة. باب فی ذهاب العلماء. رقم (۲۵۰)۔

۹ تغلیق التعلیق (۸۲۱۲)۔

دا جمله هم د امام بخاری رحمته الله د قول «، وبعدها تسودوا»، تتمه او ددې علت دې مطلب دا دې چه د سیادت حاصلیدو نه پس د علم حاصلولو نه مه منع کیږي. بلکه دا سلسله جاری ساتي. ځکه چه علم خو د مهدي نه لحد (د غیږې نه لحد) پورې طلب کولې شی. حضراتو صحابه کرام رضی الله عنهم چه کله ایمان نه وو راوړلې. او د جاهلیت دور وو. هغوی ته معلم د خیر هم نه وو ملاو شوي. او نه د هغوی علم طرف ته رغبت (او شوق) وو. د ایمان راوړلو نه پس الله تعالی دوی ته علم هم ورکړو. او د علم رغبت او شوق یې هم ورکړو. هغوی ددې د ضرورت په لحاظ سره د سیادت حاصلیدو نه پس هم علم حاصل کړو.

لکه چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما حدیث په بخاری شریف کښې دې. فرمانی: «کنت اقری رجلاً من المهاجرین، منهم عبدالرحمن بن عوف»^(۱) دغه شان په یو روایت کښې دی. «کنت اقری عبدالرحمن بن عوف»^(۲)

نو دا سیادت دې په علم حاصلولو کښې مانع جوړ نشی. اصل هم دا دې چه تاسو دا علم وړاندې حاصل کړی. خو که تاسو وړاندې حاصل نکړې شو. نو «، وبعدها تسودوا»، هم حاصلول ضروری دی. والله اعلم.

حدیث باب

۴- ((حَدَّثَنَا الْحُمَيْدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ قَالَ سَمِعْتُ قَيْسَ بْنَ أَبِي حَازِمٍ قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَسْعُودٍ^(۱) قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ رَجُلٌ آثَاهُ اللَّهُ مَالًا فُسِّلَ عَلَى هَلَكَاتِهِ فِي الْحَقِّ وَرَجُلٌ آثَاهُ اللَّهُ الْحِكْمَةَ فَهُوَ يَقْضِي بَيْنَهُمَا وَيُعْلِمُهُمَا))

[۱۳۴۳، ۶۷۲۲، ۶۸۸۶]

رجال الحديث

① حمیدی رحمته الله: دا امام ابوبکر عبدالله بن الزبیر حمیدی مکی رحمته الله دې. ددوی حالات د

(۱) صحیح بخاری (۱۰۰۹۱۲) کتاب الحدود. باب رجم العیلى من الزنا إذا أحصنت. رقم (۶۸۳۰).
(۲) صحیح بخاری (۱۰۸۹۱۲) کتاب الاعتصام بالكتاب والسنة. باب ما ذکر النبی ﷺ وحض علی اتفاق أهل العلم..... رقم (۷۳۲۳).

(۳) قوله... عبدالله بن مسعود.. الحديث أخرجه البخاری فی صحیحہ (۱۸۹۱۱) کتاب الزکاة. باب إنفاق المال فی حقه. رقم (۱۴۰۹) و (۱۰۵۷۱۲) الأحکام. باب أجر من قضی بالحکمة. رقم (۱۷۴۱). (۱۰۸۸۱۲) کتاب الاعتصام بالكتاب والسنة. باب ما جاء فی إجتہاد القضاة بما أنزل الله تعالى. رقم (۷۳۱۶) ومسلم فی صحیحہ (۲۷۲۱۱) کتاب فضائل القرآن. باب فضل من يقوم بالقرآن ويعلمه. و ابن ماجه فی سننه. فی کتاب الزهد. باب الحسد. رقم (۴۲۰۸).

بدالوحي درومي حديث لاتدي اختصار سره (۱) او په کتاب العلم کښې د «باب قول المحدث حدثنا او احدثنا» لاتدي تفصيل سره تیر شوی دی.

① سفيان بن عيينه: دا امام سفيان بن عيينه دې ددوی تذکره هم د بدالوحي درومي حديث لاتدي اختصار سره (۲) او د «باب قول المحدث حدثنا.....» لاتدي تفصيل سره ذکر شوی دی.

② اسماعيل بن ابي خالد: دا تابعي محدث اسماعيل بن ابي خالد احمسي بجلی کوفی دې ددوی مختصر تذکره په کتاب الايمان کښې د «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاتدي تیر شوی دی. (۳)

③ قيس بن ابي حازم: دا مشهور مخضرم تابعي قيس بن ابي حازم احمسي بجلی کوفی دې ددوی حالات په کتاب الايمان کښې د «باب قول النبي ﷺ: الله النصيحة لله ولرسوله ولأئمة المسلمين وعامتهم» لاتدي تیر شوی دی. (۴)

④ حضرت عبدالله بن مسعود: د حضرت عبدالله بن مسعود هزلي حالات په کتاب الايمان کښې د «باب قلم دون قلم» لاتدي ذکر شوی دی. (۵)

قوله: قَالَ حَدَّثَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي خَالِدٍ عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ:

سفيان بن عيينه فرمائی: چه مونږ ته اسماعيل بن ابي خالد په داسې الفاظو سره حديث واورولو چه دا دهغي الفاظو نه علاوه وو. کومو سره چه زهري مونږ ته حديث بيان کړې وو. د «عَلَى غَيْرِ مَا حَدَّثَنَا الزُّهْرِيُّ» مطلب او ددې تصريح مقصد: مطلب دا دې چه سفيان بن عيينه دا روايت د اسماعيل بن ابي خالد نه هم نقل کوي. او د زهري نه هم. د زهري روايت په بخاري شريف کښې په،،من سالم من أبيه،، طريق سره نقل دې. (۶) دغه شان په مسلم کښې

① کشف الباری (۲۳۷۱)۔

② کشف الباری (۲۳۸۱)۔

③ کشف الباری (۶۷۹۱)۔

④ کشف الباری (۷۶۱۲)۔

⑤ کشف الباری (۲۵۷۲)۔

⑥ أخرجه البخاري في صحيحه (۱۱۲۳۱۲) في كتاب التوحيد، باب قول النبي ﷺ: رجل آتاه الله القرآن فهو يقوم به آناء الليل والنهار..... رقم (۷۵۲۹) عن طريق.. علي بن عبدالله، عن سفيان، عن الزهري..... كما أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۷۵۱۱۲) في كتاب فضائل القرآن، باب اغتباط صاحب القرآن، رقم (۵۰۲۵) عن طريق.. أبي اليمان عن شعيب عن الزهري..... بدون واسطة سفيان.۔

هم دا روايت منقول دي. (١) حالانکه اسماعيل دا روايت د قيس بن ابی حازم په واسطې سره د حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه نه نقل کوي. په دواړو روايتونو کښې د سند سره سره الفاظو کښې هم څه قدرې فرق شته. (٢)

د «علي بن ابي حمزة الثمالی» تصریح نه غرض يو خو متعدد طرقو طرف ته اشاره ده. څه دا د روايت د تقويت سبب دي. دويمه ددې شېبې ازاله مقصود ده. څه څوک د سفيان مختلفو سندونو ته په کتلو سره سند کښې اضطراب او نه گنري. (٣) والله اعلم.

قوله: قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ: حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه فرماني. څه رسول الله صلي الله عليه وسلم او فرمائيل. څه صرف د دوو سرو په خصلتونو باندې رشک کيدل پکار دي.

د حسد نه حقيقي معنی مراد ده. او که غبطه مراد ده؟ په ترجمه الباب کښې امام بخاري رحمه الله د ،، اغتباط ،، لفظ استعمال کړې دي. حالانکه په حديث کښې د ،، حسد ،، لفظ دي. امام بخاري رحمه الله په ترجمه الباب سره دا بنودلي ده. څه په حديث کښې ،، حسد ،، حقيقي معنی کښې نه دي. بلکه د ،، غبطه ،، په معنی کښې دي.

ددې دليل دا دي. څه امام بخاري رحمه الله هم دا روايت په ،، فضائل القرآن ،، کښې د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه هم روايت کړې دي. څه د هغې الفاظ دا دي: «لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ: رجل عليه الله القرآن، فهو يتلوه آلام الليل و آلام النهار، فسعه جاره، فقال: ليتني أوتيت ما أوتي فلان فعملت مثل ما يعمل» (٤) دا الفاظ په دې خبره باندې دلالت کوي. څه دلته ،، حسد ،، مراد نه دي. په کوم کښې څه د بل کس د نعمت زوال مطلوب وي. بلکه غبطه مراد ده. څه په دې کښې د زوال نه بغير د هغه د نعمت خپل ځان دپاره د حصول تمنا او خواهش کيږي.

دغه شان د ابو کبشه انماري رضي الله عنه اوږد حديث دي: «وعهد ربه الله علماً ولم يرزقه مالا فهو صادق النية، يقول: لو أن لي مالا لعملت بفلان، فهو ديتة، فأجرها سواء...» (٥)

دلته دا احتمال هم شته. څه ،، حسد ،، پخپله حقيقي معنی کښې وي. خو په دې صورت کښې به استثناء منقطع وي. او مطلب به دا وي. څه حسد خو په هيڅ صورت کښې هم

١) أخرجه مسلم في صحيحه (٢٧٢١١) في كتاب فضائل القرآن، باب فضل من يقوم بالقرآن ويعلمه، عن طريق أبي بكر بن أبي شيبة وعمرو الناقد، وزهير بن حرب عن سفيان، عن الزهري عن سالم عن أبيه... كما أخرجه عن يونس عن الزهري، أيضاً.

٢) د الفاظو د فرقونو دپاره تيرې شوې حوالې اوگورۍ، شرح الکرمانی (٤٢١٢).

٣) صحيح البخاري (٧٥١١٢) كتاب فضائل القرآن، باب إغتياب صاحب القرآن، رقم (٥٠٢٦).

٤) أخرجه الترمذي (واللفظ له) في جامعه، في كتاب الزهد، باب ما جاء مثل الدنيا مثل أربعة نفر، رقم (٢٣٢٥). وابن ماجه في سننه، في كتاب الزهد، باب النية، رقم (٤٢٢٨).

صحيح نه دې. البته دا دوه خصلتونه محمود دي. چه په دې کښې هم حسد نشته. نو په هيڅ څيز کښې حسد مه کوي. (۱)

بيا دلته د ،، اثنتين ،، لفظ دې. او مراد ،، خصلتين ،، دې. په اکثرو رواياتو کښې هم دغه شان دې. (۲) نو ورپسې به ،، رجل آتاه الله ،، کښې رجل مرفوع ونيلې شي. په اصل کښې ددې نه وړاندې به ،، عصلة ،، مضاف محذوف وي. چه دا مبتدا ده. دا حذف کړې شو. او مضاف اليه ددې قائم مقام کړې شو. او په دې باندې ئې د مضاف اعراب ورکړل. (۳) البته د ،، کتاب الاعتصام ،، په روايت کښې ،، اثنين ،، د مذكر لفظ دې. (۴) گويا ،، رجلين اثنين ،، مراد دې. نو ددې نه پس به ،، رجل ،، د بدليت په بناء باندې مجرور ونيلې شي. (۵) والله اعلم.

قوله: رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَا لَا فُسْطَظَ عَلَيْهِ هَلَكْتِهِ فِي الْحَقِّ: يو د هغه سړی په خصلت باندې چاته چه الله تعالى دولت ورکړې وي. او هغه د حق په سلسله کښې خرچ کولو باندې مسلط شوې وي.

،، سُلْطَظَ ،، د ابوذر په روايت کښې هم دغه شان دې. حالانکه د نورو حضراتو په رواياتو کښې ،، سلطه ،، دې. ،، هلکته ،، په فتحې د هاء او لام سره دې.

د دولت مندو عام طور باندې دا حال وي. چه دهغه دولت د هغه په زړه باندې خور (او چاپيره) وي. خو ددې سړی دا کيفيت بيان کړې شوې دې. چه الله تعالى څنگه ده ته مال ورکړې دې. دغه شان ئې په حق لاره کښې ده ته د خرچ کولو توفيق هم ورکړې دې. په حق لاره کښې ټول مال خرچ کول اسراف نه دې. ددې ځانې نه يوه خبره بله هم معلومه شوه. چه که الله تعالى يوکس ته مال ورکړی. او هغه ټول په ټوله په حق لاره کښې خرچ کړی. نو دې ته به اسراف نشي ونيلې.

قوله: وَرَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ الْحِكْمَةَ فَهُوَ يَقْضِي بَهَا وَيُعَلِّمُهَا: او دويم دهغه سړی په خصلت باندې، چه هغه ته الله تعالى د قرآن او حديث علم ورکړې وي. هغه ددې موافق فيصله کوي. او خلقو ته ئې ښاني.

دلته د حکمت ذکر دې. حالانکه په بعضو رواياتو کښې د ،، قرآن ،، ذکر دې. «رجل علمه الله القرآن فهو يتلوه آلام الليل وآلام النهار.....» (۶)

۱ فتح الباری (۱۶۷۱) -

۲ المصدر السابق -

۳ المصدر السابق -

۴ کذا قاله الحافظ في الفتح (۱۶۷۱) -

۵ فتح الباری (۱۶۷۱) -

۶ صحيح البخاری (۷۵۱۱۲) کتاب فضائل القرآن. باب إغباط صاحب القرآن. رقم (۵۰۲۶) -

یو سوال او دهغې جواب دلته یو سوال دا دي. چه ددي دوو څیزونو د تخصیص څه وجه ده؟
حالاتکه رشک په نورو صفاتو باندې هم کیدې شي؟

① ددي یو جواب دا دي. چه ددي دواړو صفاتو د اهمیت په وجه نبي کریم ﷺ د مبالغې په طور اغتباط دي دواړو کښې محصور او فرمائیلو. حقیقت کښې نه دي. نور صفات هم قابل د غبطې کیدې شي. خو ددي دواړو په مقابله کښې هغه گویا کالعدم دي.

② دویم جواب دا دي. چه دا دواړه د انسان د ټولو خصلتونو (او خویانو) عنوان دي. ځکه چه په انسان کښې به خویانې یا داخل وي. یا به خارجي وي. په خارجي خویانو کښې دټولو نه لویه خوبی دا ده. چه هغه سره مال وي. او هغه دخیر په لاره کښې خرج کوي. په داخلي خویانو کښې د ټولو نه اهمه خوبی دا ده. چه دده سره علم او حکمت وي. او هغه ددي مطابق فیصله او کړی. او تعلیم ورکړی. گویا نبي کریم ﷺ دا دواړه خویانې د مثال په طور فرمائیلی دي. والله اعلم.

۱۲- ((بَاب مَا ذَكَرَ فِي ذَهَابِ مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْبَحْرِ إِلَى الْخَضِرِ وَقَوْلِهِ تَعَالَى هَلْ أَتَيْتُكَ عَلَى أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ رُشْدًا)) [الكهف: ۶۶]

ما قبل باب سره مناسبت: ددي نه وړاندې باب قائم کړې شوې وو. «باب الاختصاص في العلم والحكمة» او اوس نې د «باب ذهاب موسى في البحر إلى الخضر» باب قائم کړې دي. په دواړو بابونو کښې ① مناسبت دا دي. چه کوم څیز قابل د غبطې وي. د هغې په حاصلولو کښې مشقت او چټولې شي. (۱)

② دغه شان یو مناسبت دا دي. چه په وړاندې باب کښې د حضرت عمر رضی الله عنه اثر وو. چه «تفقوا قبل أن تسودوا» اوس په دي باب کښې دا بیانولې شي. چه اوگوري! حضرت موسی ﷺ د سیادت په اوچت مقام باندې فائز وو. خو ددي باوجود د علم د طلب نه بند نشو. (۲)
د ترجمه الباب مقصد: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه ددي ترجمې منعقد کولو مقصد د علم د طلب په سلسله کښې د مشقت برداشت کولو ترغیب ورکول دي. (۳)

شاه ولی الله صاحب رحمه الله فرمائی. چه ددي باب نه مقصد د علم د حصول دپاره د «،رحله،، (سفر) اثبات دي. ځکه چه علم دپاره سفر د حضرات صحابه کرامو رضی الله عنهم او د تابعینو رضی الله عنهم په زمانه کښې معهود نه وو. بلکه دغه حضراتو به د خپل خپل ښار د عالمانو علم حاصلولو بیا کله چه کتابونه مدون شو. او دا کتابونه په مختلفو ښارونو کښې خواره شونو. خلقو ددي د

عمدة القاری (۵۸۱۲) وفتح الباری (۱۶۸۱۱)۔

المصادر السابق۔

فتح الباری (۱۶۸۱۱)۔

حصول دپاره سفرې شروع کړلې. دغه شان د ،،رحله،، عادت شروع شو. ددې ،،رحله،، دپاره مؤلف یو صحیح او قوی اصل دلته بیان کړې دې. (۱)
یو اشکال او دهغې توجیهات: خو په دې باندې اشکال کیږي. چه امام بخاری رحمه الله ددې نه دوه بابونه روستو «باب الخروج فی طلب العلم» منعقد کړې دې. او هم دا حدیث ټی دوباره راورلې دې. او حضرت شاه صاحب رحمه الله چه کوم مقصد بیان کړې دې. دا د «باب الخروج» سره زیات مناسب دې؟

ددې اشکال نه خلاصې په دې طریقې ممکن دې. چه داسې اوونیلې شی. چه ددې باب نه مقصود ،،خروج فی البحر،، بیانول دی. د راروان باب نه مطلق خروج ثابتول مقصود دی. (۲)
حضرت شیخ الهند رحمه الله فرماني. چه د مذکوره باب نه د ،،تعلم بعد السیادة،، اثبات مقصود دې. چه دا یو خاص او اهم صورت دې. او په راروان باب کښې ،،خروج فی طلب العلم،، عام دی. اوس هیڅ قسمه څه تکلف نشته. او امام بخاری رحمه الله په نورو موقعو کښې هم دغه شان کړې دی. چه د تیرشوی باب متعلق د یو امر تحقیق او تکمیل ټی په دویم باب کښې کړې دې. نو په تیرشوی باب کښې «قد تعلم اصحاب النبی صلی الله علیه و آله فی کتبهم» مجملأ د ترجمې لاندې ذکر کړې شوي وو. اوس ټی دهغې تکمیل بالاستقلال اوکړو. او دا ټی ثابته کړل. چه اوگوره! حضرت موسی عليه السلام سید السادات وو. خو سره ددې ټی د علم د تعلم دپاره پخپل شوق څومره جدوجهد اوکړو. او علم هم هغه کوم چه د ضروری علم نه زیاتی او دحضرت کلیم الله د علم نه مفضول وو. (۳)

حضرت شیخ الهند رحمه الله چه د الله تعالی قول ﴿هَلْ أَتَبِعَكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا﴾ (۴) د ترجمې جزء جوړ کړې دې. ددې په توجیه کښې فرماني. چه ،،خیال هغه طرف ته ځي. چه حضرت موسی عليه السلام کیدې شی. چه په غرض د تعلم تشریف نه وی اورلې. بلکه د حضرت خضر د ملاقات او دهغوی د علم د مشاهدې په شوق کښې تشریف اورلې وی. لکه چه سید المرسلین صلی الله علیه و آله هم «یرحم الله موسی! لودننا لوصیرحق یقین علینا من امرهم» (۵) فرمائیلو سره د شوق اظهار فرمائیلې دې. غالباً هم ددې خیال رد کولو په غرض مؤلف ترجمه الباب سره د الله تعالی قول ﴿هَلْ أَتَبِعَكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا﴾ ذکر کړې دې. والله تعالی اعلم. (۶)

(۱) شرح تراجم أبواب البخاری (ص ۱۵)۔

(۲) الأبواب والتراجم، از شیخ الهند رحمه الله (ص ۴۸)۔

(۳) المصادر السابق۔

(۴) الکف (۶۶)۔

(۵) صحیح البخاری (۲۳۱۱) کتاب العلم، باب ما يستحب للعالم إذا سئل: أي الناس أعلم؟ فيكل العالم إلى الله، رقم (۱۲۲)۔

(۶) الأبواب والتراجم (ص ۴۸)۔

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ زما پہ نیز ددی باب مقصد د علم د طلب دپارہ د سمندری سفر جواز بیانول دی. خکۂ چہ د حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما حدیث «لا یرکب البحر الا حاتم او معتبر او هلالی سہیل اللہ رحمۃ اللہ علیہ» نہ پہ بنکارہ حصر معلومیہی. ددی توہم د لری کولو دپارہ نہی دا باب قائم کری دی. او ددی نہ روستو پہ کتاب البیوع کنبی «باب التجارۃ فی البحر»^(۱) نہی ہم ددی مقصد دپارہ قائم کری دی.^(۲) واللہ اعلم.

دا ہم ممکن ده. چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا باب د دوو موقوف آثارو تقویت دپارہ قائم کری وی.

① یو اثر د ابو العالیہ رحمۃ اللہ علیہ دی. «أن موسى التقي بالغضري جزيرة من جزائر البحر»^(۳)

② او دویم اثر د ربیع بن انس رحمۃ اللہ علیہ دی. «ذهب الماء من مسلك الحوت، فصار طائفة مفتوحة، فدخلها

موسى على أثر الحوت حتى انتهى إلى الغضري»^(۴) دا دواړه آثار اگرچہ موقوف دی. خو ددی رجال ثقات دی. نو د هغی د تقویت بنکاره کولو او اثبات دپارہ نہی دا باب قائم کری دی.^(۵)

په ترجمة الباب باندې یو اشکال او د هغی جواب: د ترجمة الباب الفاظ «ذهب موسى إلى البحر إلى

الغضري» په دې خبره باندې دال دی. چہ حضرت موسی عليه السلام د حضرت خضر عليه السلام سره د ملاقات

دپارہ د سمندر سفر او کړو. حالانکۂ دوی د هغه سره ملاقات دپارہ د اوچې سفر کری وو. لکه

چہ د «فانطلقا يمشيان»^(۶) او د «حق أتيا الصخرة»^(۷) الفاظ دال دی. سمندری سفر دوی حضرت

خضر عليه السلام سره د ملاقات دپارہ نه، بلکه د ملاقات نه پس نہی هغوی سره (یوځانې) کری وو.

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ په دې کنبی یا خو د «، البحر»، نه وړاندې مضاف محذوف

دی. یا د «، الغضري»، نه وړاندې مضاف محذوف دی. یعنی «ذهب موسى إلى ساحل البحر إلى الغضري»

مراد دی. یا «ذهب موسى إلى البحر إلى مقصد الغضري» مراد دی.^(۸)

(۱) سنن أبي داود، كتاب الجهاد، باب في ركوب البحر في الغزو، رقم (٢٤٨٩)۔

(۲) صحيح البخاري (٢٧٧١) رقم الباب۔

(۳) تعليقات لامع الدراري (٢٩١٢)۔

(۴) فتح الباري (١٦٨١)۔

(۵) المصادر السابق۔

(۶) تعليقات لامع الدراري (٣٠١٢)۔

(۷) صحيح البخاري (٤٨٢١) كتاب احاديث الانبياء باب حديث الغضري مع موسى عليهما السلام (٣٤٠١) رقم۔

(۸) صحيح البخاري (٤٨٢١) كتاب احاديث الانبياء باب حديث الغضري مع موسى عليهما السلام (٣٤٠١) رقم۔

فتح الباري (١٦٨١)۔

① په رومبی صورت کښې به مطلب دا وی. چه موسی ﷺ د حضرت خضر ﷺ سره د ملاقات په غرض سره د بحر د ساحل (د سمندر د غاړې) سفر اوکړو.

② په دویم صورت کښې به مطلب دا وی. چه موسی ﷺ په سمندر کښې د حضرت خضر ﷺ د مقصد لاندې تابع جوړ شوې روان وو.

یاد ساتئ: چه دلته د محذوف، ساحل، نه علاوه، ناحیه، یا، جانب، هم راوښکلي کیدي شی. د دریو وارو مفهوم یوشان دي. په دې وجه د یو د راجع ګرځولو ضرورت نشته.

بیا بعضو حضراتو فرمائیلی دی. چه په رومبی صورت کښې د «ذهاب موسی فی ساحل البحر» نه پس، «إلى الغمر»، وئیل، د ضرورت نه یوه زیاتی خبره ده. (۱)

خو دا اعتراض ځکه صحیح نه معلومیږي. چه حضرت موسی ﷺ کوم سفر اختیار کړې وو. دهغې مطلب د علم د طلب په سلسله کښې حضرت خضر ﷺ سره ملاویدل وو. نو د «ذهاب موسی فی ساحل البحر» نه پس، «إلى الغمر»، په مقصد باندې دلالت کونکې کلمه ده. دا به د ضرورت نه زیاتی خبره نشي ګرځولې.

دغه شان په دویم صورت یعنی د «ذهاب موسی فی البحر إلى مقصد الغمر» د تاویل په صورت کښې هم اعتراض شوې دي. چه حضرت موسی ﷺ کوم سفر کړې وو. دهغې مقصد د حضرت خضر ﷺ نه حصول د علم وو. لکه څنګه آیت کریمه (هَلْ أَتَيْتُكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَ مِمَّا عَلَّمْتُ رُشْدًا) (۲) دلالت کوي. نو د «إلى مقصد الغمر»، وئیلو په ځانې، «إلى مقصد التعليم»، وئیل پکار وو. (۳)

خو دا اعتراض هم صحیح نه معلومیږي. چه حضرت موسی ﷺ په اصل کښې د علم د طلب دپاره وتلې وو. او دا علم دوی لره د حضرت خضر ﷺ نه حاصلول وو. په دې وجه دوی د ملاقات نه پس د «اتباع»، اجازت واخستلو. په دوی باندې یو څو شرطونه کیځودې شو. شرطونه قبول شو. نو د «اتباع»، اجازت ملاو شو. اوس حضرت موسی ﷺ د حضرت خضر ﷺ تابع شو. اوس که د یو مقصد دپاره حضرت موسی ﷺ د حضرت خضر ﷺ د تابع کیدو په حیثیت سره دوی سره سفر کوي. نو په دې کښې څه باک دي؟

حافظ رحمه الله دویم احتمال دا ذکر کړې دي. چه دلته د حضرت موسی ﷺ سفر بری (په اوچه) هم شوې دي. دا بری سفر حضرت خضر ﷺ سره د ملاقات دپاره شوې دي. دغه شان ددوی سفر بحری هم شوې دي. دا بحری سفر د حضرت خضر ﷺ په معیت کښې شوې دي. د دواړو سفرونو نه مقصود تحصیل د علم دي. دلته چه کوم «ذهاب موسی فی البحر إلى الغمر» وئیلو سره بحری سفر مخصوص بالذکر کړې دي. ددې مقصد د بری سفر نه انکار نه دي. بلکه مقصد

(۱) ایضاح البخاری (۶۶۱۵)۔

(۲) الکہف۔

(۳) ایضاح البخاری (۶۶۱۵)۔

یعنی تحصیل د علم کوم چه دواړو سفرونو سره متعلق دي. ددې دپاره سفر کول، او دا بحر، سره مختص کول، دا د «اطلاق الكل على البعض»، د قبيل ځنې دي. يا د «تسمية السبب باسم المسبب»، د قبيل ځنې دي. مطلب دا دي. چه ددې نه انکار نه دي. چه د حضرت موسی (عليه السلام) سفر بری شوي دي. او ددې نه هم انکار نه دي. چه د حضرت موسی (عليه السلام) ملاقات حضرت خضر (عليه السلام) سره په بر (اوچه) کښې شوي دي. خو د حضرت موسی (عليه السلام) مقصد یعنی علم حاصلول د دواړو سفرونو یعنی د بری او بحری سفرونو د مجموعې نه حاصل شو. چه مخکښې نې بری سفر اوکړو بيا نې بحری سفر اوکړو. په دې وجه دلته د کل یعنی د علم د تحصیل اطلاق په جزء یعنی صرف په «بحری سفر»، باندې اوکړې شو. يا دا چه بحری سفر چونکه د علم د تحصیل سبب جوړ شوي دي. په دې وجه باندې د مسبب اطلاق اوکړې شو.

ابن رشيد (رحمته الله) فرماني. چه حضرت موسی (عليه السلام) د حضرت خضر (عليه السلام) په طلب کښې د بر نه پس حقیقتاً د بحر رخ کړې وو. او بحری سفر کولو نه پس نې هغوی سره ملاقات کړې وو. په دې وجه امام بخاری (رحمته الله) دلته د «فی البحر»، قید لگولي دي. (۱)

حافظ (رحمته الله) ددې په تائید کښې فرماني. چه په حدیث کښې «فكان يتم اثر الحوت في البحر» راغلي دي. (۲) په دې کښې د «فی البحر»، ظرف څه سره متعلق دي؟ په دې باره کښې دوه احتمالات دي.

① یو دا چه د «فی البحر»، تعلق د «یتبع»، فاعل یعنی حضرت موسی (عليه السلام) سره وی. نو په دې صورت کښې به مطلب دا وی. چه حضرت موسی (عليه السلام) د تلونکي کب په طلب کښې د سمندر سفر اوکړو.

② دویم احتمال دا دي. چه د «فی البحر»، تعلق د «الحوت»، سره وی. نو په دې صورت کښې به مطلب دا وی. چه کوم کب په سمندر کښې تلې وو. د هغې په طلب کښې حضرت موسی (عليه السلام) روان شو. په دې صورت کښې به د حضرت موسی (عليه السلام) سفر د حضرت خضر (عليه السلام) د طلب دپاره بری وی. بحری به نه وی. (۳)

حافظ (رحمته الله) فرماني. چه په دې دواړو احتمالاتو کښې د ابن رشد په نیز رومې احتمال قوي دي. او هغه دا فرماني. چه د حضرت خضر (عليه السلام) په تلاش کښې حضرت موسی (عليه السلام) د سمندر سفر کړې وو. ددې تائید امام بخاری (رحمته الله) د خپل «ترجمة الباب»، په ذریعه فرماني. ددې احتمال تائید د ابو العالیه او ربیع بن انس، دوو موقوفو اثارو په ذریعه سره کیږي.

۱) فتح الباری (۱۶۸۱)۔

۲) المصدر السابق۔

۳) كما في حديث الباب۔

۴) فتح الباری (۱۶۸۱)۔

چه ابو العالیه د عبد بن حمید نه نقل کړی دی. «ان موسى التلی بالخصی من جوار البحر»^(۱) بنکاره ده. چه یوې جزیرې ته رسیدو دپاره سمندری سفر ضروری دی.

د ربیع بن انس روایت هم عبد بن حمید نقل کړې دي. «انجاب الماء من مسلك الحوت، لصار طاعة مفتوحة قد علمها موسى على اثر الحوت حتى انتهى إلى الخصی»^(۲) یعنی کب چه کومه لاره اختیار کړله. د هغه ځانې نه اوبه اخوا شوې. اود یو کهلاو سرنګ صورت نی اختیار کړو. موسی^(۳) کب پسې روستو په دې سرنګ کښې داخل شو. تردې چه حضرت خضر^(۴) سره ملاو شو. ددې نه هم معلومیږي. چه حضرت خضر^(۴) سره د ملاقات دپاره دوی د سمندر سفر کړې وو. والله اعلم.

ابن المنیر^(۵) فرمائی. چه دلته «الی» په معنی د،، مع،، دي. ^(۲) لکه څنګه چه په «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ»^(۶) کښې «الی» د،، مع،، په معنی کښې دي. نو اوس مطلب واضح دي. او «ذهب موسى في البحر مع الخصی» بې اعتراضه دي.

حضرت شیخ الهند^(۷) فرمائی. چه آسانه دا ده. چه «الی» او «بحر» پخپله بنکاره معنی باندې پریخودې شی. او دا اوونیلې شی. چه د «إلى الخصی» نه وړاندې واو د عطف ذکر نکرې شو. چه د سامع په فهم باندې اعتبار کولو سوه ډیر ځل واو د عطف نه ذکر کوی. ^(۵) نو اوس به مطلب دا وی. چه «ذهب موسى في البحر وإلى الخصی»

په دې توجیه باندې یو اشکال دا کیدې شی. چه حضرت موسی^(۸) د سمندر سفر روستو کړې وو. مخکښې نې د اوچې سفر کړې وو. چه په هغې کښې نې حضرت خضر^(۹) سره ملاقات کړې وو؟ ددې جواب دا دي. چه بحری سفر چونکه ډیر زیات خطرناک او مشکل وی. نو ددې د اهمیت په وجه نې ددې ذکر مقدم کړو.

دا هم ونیلې کیدې شی. چه بحری سفر چونکه اصلی مقصود وو. ځکه چه علم هم ددې په ذریعه حاصل شو. په دې وجه نې دا مقدم ذکر کړو. او بری سفر په حقیقت کښې وسیله وه. په دې وجه نې دا مؤخر کړو.

دا هم ونیلې کیدې شی. چه د امام بخاری^(۱۰) مقصد چونکه دلته بحری سفر د علم د طلب دپاره ثابتول دی. په دې وجه دوی بحری سفر وړاندې ذکر کړو. والله اعلم بالصواب.

^(۱) المصدر السابق.

^(۲) المصدر السابق.

^(۳) فتح الباری (۱۶۸۱).

^(۴) النساء (۲۱).

^(۵) الأبواب والتراجم (ص ۴۸).

رجال الحديث

(قوله:..أبي بن كعب.. الحديث أخرجه البخارى فى صحيحه أيضاً فى (١٧١، ١٨) كتاب العلم. باب الخروج فى طلب العلم. رقم و(٢٣١) كتاب العلم. باب ما يستحب للعالم إذا سئل: أى الناس أعلم؟ فيكل العلم إلى الله. رقم(١٢٢) و(٣٠٢١١) كتاب الإجارة. باب إذا استاجر أجيراً على أن يقيم حائطاً يريد أن ينقض: جاز. رقم(٢٢٦٧) و(٣٧٧١) كتاب الشروط مع الناس بالقول. رقم(٢٧٢٨) و(٤٦٣١) كتاب بدء الخلق. باب صفة إبليس وجنوده. رقم(٣٢٧٨). (٤٨٢، ٤٨١١١) كتاب أحاديث الأنبياء. باب حديث الخضر مع موسى عليهما السلام رقم(٣٤٠٠) و(٣٤٠١) و(٦٨٧٢، ٦٩٠) كتاب التفسير سورة الكهف. باب: وإذا قال موسى لفتاه لا أبرح حتى أبلغ مجمع البحرين أو أمضى حقبا. رقم(٤٧٢٥). باب فلما بلغا مجمع بينهما نسيا حوتهما. فاتخذ سبيله فى البحر سرباً. رقم(٤٧٢٦) و(٤٧٢٧) باب فلما جاوزا قال لفتاه آتنا غداءنا.... رقم(٤٧٢٧) و(٩٨٧٢) كتاب الأيمان والنذور. باب إذا حنث ناسياً فى الأيمان. رقم(٦٦٧٢) و(١١١٤١٢) كتاب التوحيد. باب قول الله تعالى. تؤتى الملك من تشاء..... رقم(٧٤٧٨) ومسلم فى صحيحه. فى كتاب الفضائل. باب من فضائل الخضر. رقم(٦١٦٣-٦١٦٨) والترمذى فى جامعه. فى كتاب تفسير القرآن. باب ومن سورة الكهف. رقم(٣١٤٩) و(٣١٥٠) -
(تهديب الكمال(٢٦٨١٢٦) -

دوی د ابو نعیم الفضل بن دکین، مطرف بن عبدالله مدنی او یعقوب بن ابراهیم بن سعد زهري رحمته الله نه روایت کوی. ددوی نه امام بخاری، عبدالله بن شبيب مدنی، ابو جعفر محمد بن احمد بن نصر ترمذی رحمته الله روایت کوی. (۱)
ابن حبان رحمته الله دوی لره په ،، کتاب الثقات ،، کښې ذکر کړې دي. (۲)
حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: ،، صدوق ،، (۳)

تنبيه: حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: چه سمعاني رحمته الله په ،، الاتساب ،، کښې ليکلي دي. چه ددوی د پلار غریر اصل نوم عبدالرحمن دي. چه دا په غریر لقب سره مشهور دي. (۴)
خو دا په ظاهر کښې د حافظ رحمته الله تسامح ده. ځکه چه علامه سمعاني د اسحاق بن غریر بن المغیره بن حمید بن عبدالرحمن بن عوف زهري د تذکري لاتدي نقل کړی دی. چه د ،، غریر ،، نوم عبدالرحمن بن المغیره دي. (۵) او زیر بحث راوی محمد بن غریر بن الوليد بن ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف دي. علامه سمعاني رحمته الله ددي نه روستو ددوی تذکره هم په دي نوم سره کړې ده. او ددوی د شیوخو او شاگردانو ذکر نې کړې دي. (۶) دا د ،، غریر ،، په نوم دوه مختلف افراد دي. یو د مغیره خوښي دي. هم ددوی نوم عبدالرحمن دي. دویم د ولید خوښي دي. کوم چه دلته د زیر بحث راوی پلار دي. والله اعلم.
یوه بله تنبيه: حافظ ابن حجر رحمته الله د ،، الزهره ،، په حواله نقل کړی دی. چه امام بخاری رحمته الله ددوی نه پنځه حدیثونه روایت کړی دي. (۷) خوابو نصر کلابازی رحمته الله فرماني: چه ددوی صرف درې حدیثونه په صحیح بخاری کښې دي. یو په کتاب العلم کښې، یو په کتاب الزکاة کښې، او یو د بنی اسرائیل په بحث کښې لاتدي (۸)، رحمته الله تعالی رحمة واسعة،،

⑤ يعقوب بن ابراهيم رحمته الله: دا ابو يوسف يعقوب بن ابراهيم بن سعد بن ابراهيم بن

شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۲۶۸۱۲۶، ۲۶۹) _

بقاله المزی فی تهذيب الكمال (۲۶۹۱۲۶) والحافظ فی تهذيب التهذيب (۳۹۶۱۹) والخزرجی فی الخلاصة،، (ص ۳۵۵) وسبط ابن العجمی فی تعليقاته علی الکاشف (۲۱۰۱۲) رقم (۵۱۰۸) قال الشيخ محمد عوامة،، ولم أره فی المطبوع من ،، الثقات ،، قلت: ولم أجد أيضاً طول بحثی فی المحدثين من کتاب الثقات (المطبوع) _

(۱) تقريب التهذيب (ص ۵۰۱) رقم (۶۲۱۶) _

(۲) تهذيب التهذيب (۳۶۹۱۹) _

(۳) الانساب للسمعاني (۲۸۸۱۴) نسبة ،، الغريري ،، _

(۴) المصدر السابق _

(۵) تهذيب التهذيب (۳۹۶۱۹) _

(۶) بقاله العيني فی العمدة (۶۱۱۲) وانظر لحدیثه صحيح البخاری (۲۰۰۱۱) كتاب الزکاة باب قول الله تعالی، لايسألون الناس إلحافاً، وحکم الغنى. رقم (۱۴۷۸) و (۴۹۸۱۱) كتاب المناقب، باب ذکر أسلم وغفار و مزينة وجهينة وأشجع. رقم (۳۵۱۳) _

عبد الرحمن بن عوف قرشي زهري مدني نزيل بغداد دي. (١)
دوى دخيل پلار ابراهيم بن سعد، شعبه، عاصم بن محمد عمرى، محمد بن اخى الزهري،
عبد الملك بن الربيع بن سبرة الجهني، عبيده بن ابى رانطه، ليث بن سعد، عبدالعزيز بن
المطلب، سيف بن عمر ضبي، او شريك بن عبدالله نخعي رحمهم الله نه روايت كوي.
ددوى نه په روايت كونكو كښي امام احمد بن حنبل، اسحاق بن راهويه، ابو خيثمه زهير بن
حرب، على بن المديني، محمد بن غرير الزهري، محمد بن يحيى ذهلي، يحيى بن معين، او
يعقوب بن شيبه سدوسي رحمهم الله پشان د علم حديث ستنې (لوي عالمان) دي. (٢)

امام يحيى بن معين رحمهم الله فرماني، «ثقة»، (٣)

امام عجلي رحمهم الله فرماني، «ثقة»، (٤)

امام ابو حاتم رحمهم الله فرماني، «صدوق»، (٥)

امام دارقطني رحمهم الله دوى لره ثقه گرځولې دي. (٦)

ابن حبان رحمهم الله دوى لره په ،، كتاب الثقات ،، كښي ذكر كړې دي. (٧)

ابن سعد رحمهم الله فرماني، «وكان ثقة مأموناً..... وكان يقدم على أخيه في الفضل والورع والحديث» (٨)

حافظ ذهبي رحمهم الله فرماني، «حجة ورم»، (٩)

حافظ ابن حجر رحمهم الله فرماني، «ثقة فاضل»، (١٠)

په سن ٨٠٨ هـ كښي دوى وفات شو. (١١)، رحمهم الله تعالى رحمة واسعة،

⑤ ايي رحمهم الله: ددوى تذكره په كتاب الايمان كښي د «تفاضل اهل الايمان في الأعمال» لاندې
مختصر ذكر شوې وه. (١٢) دلته لږ په تفصيل سره ذكر كولې شي. دا د يعقوب بن ابراهيم

(١) تهذيب الكمال (٣٠٨١٣٢)۔

(٢) د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (٣٠٨١٣٢، ٣٠٩) وسير اعلام

النبلاء (٤٩١١٩، ٤٩٢)۔

(٣) تاريخ الدارمي (٢٣٠) رقم (٨٨٥)۔

(٤) تهذيب الكمال (٣١٠١٣٢)۔

(٥) المصدر السابق)۔

(٦) سنن الدارقطني (٥٩١١) كتاب الطهارة، باب استقبال القبلة في الخلاء، رقم (٢١)۔

(٧) الثقات لابن حبان (٢٨٤١٩)۔

(٨) الطب لابن سعد (٣٤٣١٧)۔

(٩) الكاشف (٣٩٣١٢) رقم (٦٣٨٤)۔

(١٠) تقريب التهذيب (٦٠٧) رقم (٧٨١١)۔

(١١) تهذيب الكمال (٣١١١٣٢)۔

(١٢) كشف الباري (١٢٠١٢)۔

پلار ابراهیم بن سعد بن ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف زهري قرشي مدنی دې ددوی
کنیت ابو اسحاق دې. (۱)

دوی د خپل پلار سعد بن ابراهیم، عبدالله بن جعفر مخرمی، امام زهري، هشام بن عروه،
شعبه، صالح بن کیسان، صفوان بن سلیم او ابن اخي الزهري ~~منه~~ وغيره نه روایت کوي.
ددوی نه ابراهیم بن حمزه زبیری، سعد بن ابراهیم، یعقوب بن ابراهیم، عبدالله بن مسلمه
قعنبی، عبدالله بن وهب مصري، عبدالرحمن بن مهدی، عبدالصمد بن عبدالوارث، وکیع
بن الجراح، یزید بن هارون او یحي بن یحي نيسابوري ~~منه~~ وغيره نه روایت د حدیث کوي. (۲)

امام احمد بن حنبل رحمته الله فرماني: «ثقة» (۳) او هم دوی فرماني: «أحدیثه مستقیمه» (۴)

امام یحي بن معین رحمته الله فرماني: «ثقة حجة» (۵)

امام عجلې رحمته الله فرماني: «مدین ثقة» (۶)

ابو حاتم رحمته الله فرماني: «ثقة» (۷)

ابن خراش رحمته الله فرماني: «صدوق» (۸)

ابن سعد رحمته الله فرماني: «وكان ثقة كثير الحديث وربما أعطاني الحديث» (۹)

حافظ ذهبي رحمته الله فرماني: «أحد الأعلام الثقات» (۱۰)

ددوی په ثقافت باندې کلام: بعضو حضراتو په دوی باندې معمولی کلام هم کړې دې. کله چه
د یحي بن سعید رحمته الله په وړاندې ددوی او د عقیل تذکره اوشوه نو هغوی پخپل خاص انداز
سره دا ښکاره کړله چه دوی ضعیف دي. خو امام احمد رحمته الله فرماني: «أیش ینفع هذا؟ هؤلاء
ثقات، لم یغیرهای» (۱۱) یعنی د داسې قسمه تضعیف هیڅ فائده نشته. ځکه چه دې د ثقاتو
څنې دې یحي بن سعید رحمته الله دوی معلوم کړی نه دي.

(۱) تهذيب الكمال (۸۸۱۲) _

(۲) شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۸۸۱۲-۹۰) وسیر اعلام النبلاء (۳۰۵۸) _

(۳) تهذيب الكمال (۹۰۱۲) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) تهذيب الكمال (۹۱۱۲) وسیر اعلام النبلاء (۳۰۵۸) وتهذيب التهذيب (۱۲۱۱۱) والکامل لابن عدي (۲۴۷۱۱) _

(۶) تهذيب الكمال (۹۲۱۲) _

(۷) المصدر السابق _

(۸) المصدر السابق _

(۹) الطبقات لابن سعد (۳۲۲۱۷) _

(۱۰) میزان الاعتدال (۳۳۱۱) رقم (۹۷) _

(۱۱) الکامل لابن عدي (۲۴۶۱۱) _

ابن عدی رحمته بعضی داسې احادیث ذکر کړې دي. کوم چه دي د امام زهري رحمته نه روایت کوي. او دهغي په سندونو کښې د امام زهري رحمته دویم شاگرد ددوی سره اختلاف کوي. خو امام ابن عدی رحمته ددغه حدیثونو ذکر کولو نه پس فرماني: «وقول من تکلم فی ابراهيم بن سعد من ذکرنا لا یقدر ان ماتکم فیہ تحاملاً علیہ فیما قاله فیہ، و ابراهيم بن سعد من ثقات المسلمين، حدث عنه جملة من الأئمة من هم اکبر سناً منه، وأقدم موتاً منه....» (۱) او هم دوی فرماني: «و لإبراهيم بن سعد أحاديث صالحة مستقيمة عن الزهري وعن غيره، ولم يتخلف أحد من الكتابة عنه بالکوفة والبصرة وبغداد، وهو من ثقات المسلمين» (۲)

حافظ ذهبی رحمته ددوی غریب احادیث ذکر کولو نه پس فرماني: «ابراهيم بن سعد ثقة بلا ثبوت، قدر روی عنه شعبة مع تقدمه وجماله» (۳)

حافظ ابن حجر رحمته فرماني: «ثقة حجة تکلم فیہ بلا قاصر» (۴) ددوی احادیث اصحابو د اصول سته قبول کړې دي. او دهغي نه ئې احتجاج او استدلال کړې دي. (۵)

په ۱۸۳ هـ کښې ددوی وفات وشو. (۶)، رحمته تعالی رحمة واسعة، _

④ صالح رحمته: دا ابو محمد یا ابو الحارث صالح بن کیسان مدنی رحمته دي. ددوی حالات په کتاب الايمان کښې د «باب تفاضل اهل الايمان فی الأعمال» لاندې ذکر شوی دي. (۷)

⑤ ابن شهاب رحمته: دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهري رحمته دي. ددوی حالات د بدء الوحي د دریم حدیث لاندې ذکر شوی دي. (۸)

⑥ عبيد الله بن عبد الله رحمته: دا مشهور فقيه عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود رحمته دي. ددوی حالات هم د بدء الوحي پنځم حدیث لاندې ذکر شوی دي. (۹)

⑦ عبد الله بن عباس رحمته: د حضرت عبد الله بن عباس رحمته حالات د بدء الوحي

(۱) الکامل (۲۴۸۱۱، ۲۴۹) _

(۲) الکامل (۲۵۰۱۱) _

(۳) میزان الاعتدال (۳۴۱۱) رقم (۹۷) _

(۴) تقریب التهذيب (ص ۸۹) رقم (۱۷۷) _

(۵) هدی الساری (ص ۳۸۸) _

(۶) الکاشف (۲۱۲۱۱) رقم (۱۳۸) _

(۷) کشف الباری (۱۲۱۱۲) _

(۸) کشف الباری (۳۲۶۱۱) _

(۹) کشف الباری (۴۶۶۱۱) _

خلورم حدیث لاندې، (۱) او په کتاب الایمان کښې د «باب کفران العشیة وکفر دون کفر» لاندې ذکر شوی دی. (۲)

⑤ الحربین قیس رضی الله عنه: دا حضرت حر بن قیس بن حصن بن حذیفه بن بدر فزاری رضی الله عنه دی. دا د حضرت عیینه بن حصن رضی الله عنه وراره دی. نبی کریم صلی الله علیه و آله چه کله د غزوة تبوک نه راوایس شو. دغه وخت د بنو فزاره وډ راغلي وو. چه په هغې کښې حضرت حر بن قیس رضی الله عنه هم وو. حضرت حر بن قیس رضی الله عنه د فضل او کمال والا خلقو څڼې وو. د حضرت عمر رضی الله عنه مقربین او ددوی د خصوصی حضراتو څڼې وو. د کومو نه چه به حضرت عمر رضی الله عنه رانې او مشوره اخستله. (۳)

په صحیح بخاری کښې ددوی تذکره د موسی او دخضر علیهما السلام د قصې نه علاوه په یوه بله موقعه هم راغلي دي. په هغې کښې ذکر دی. چه حضرت عیینه بن حصن رضی الله عنه د خپل وراره حر بن قیس رضی الله عنه سره ایسار شو. او هغه ته ئې اووئیل. چه د حضرت عمر رضی الله عنه په دربار کښې د تلو دپاره اجازت راواخله. هغوی اجازت راواخستلو. نو عیینه بن حصن حضرت عمر رضی الله عنه ته خطاب اوکړ. او وې وئیل: «يا أبا الخطاب! فوالله ما تعطينا الجبل ولا تحکم بیتنا بالعدل» حضرت عمر رضی الله عنه سخت ناراضه شو. حضرت حر بن قیس رضی الله عنه فوراً عرض اوکړ. «يا أمیر المؤمنین! إن الله قال لنبيه صلی الله علیه و آله: ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾» (۴) «وإن هذا من الجاهلین» فرمائی. چه کله حضرت عمر رضی الله عنه دا آیت واوریدو. نو غصه ئې فوراً سره شوه. «وكان وقالاً عند کتاب الله» (۵)

⑥ ابی بن کعب رضی الله عنه: دا مشهور صحابی سید القراء حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه دی. د انصارو قوم خزرج سره ددوی تعلق دی. (۶) ابوالمنذر او ابوالطفیل دواړه ددوی کښتونه دي. (۷) په بیعت عقبه ثانیه کښې شریک وو. د بدر سره په نورو غزواتو کښې هم د نبی کریم صلی الله علیه و آله سره شریک پاتې شوي دي. (۸) ددوی نه په صحابه کرامو کښې حضرت ابویوب، حضرت ابن عباس، حضرت ابو موسی

(۱) کشف الباری (۴۳۵۱۱)۔

(۲) کشف الباری (۲۰۵۱۲)۔

(۳) تفصیل دپاره اوگوری: الإصابه (۳۲۴۱۱)۔

(۴) صحیح البخاری (۶۶۹۱۲) کتاب التفسیر، سورة الأعراف باب: خذ العفو وأمر بالعرف وأعرض عن الجاهلین برقم (۴۶۴۲) و (۱۰۸۲۱۲) کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة، باب الإقتداء بسنن رسول الله صلی الله علیه و آله برقم (۷۲۸۶)

(۵) تهذیب الکمال (۲۶۲۱۲) وتهذیب الأسماء واللغات (۱۰۸۱۱) والإصابه (۱۹۱۱)۔

(۶) المصادر السابق۔

(۷) المصادر السابق۔

اشعری، حضرت انس بن مالک، حضرت عمر، حضرت ابوهریره، حضرت سلیمان بن صرد، حضرت سهل بن سعد الساعدي، عبدالله بن الحارث بن نوفل رضی اللہ عنہ روایت کوی. دغه شان د تابعینو نه حضرت ابوالمعالیه ریاحی، زر بن حبیش اسدی، سعید بن المسیب، ابو ادريس خولانی، ابو عثمان نهدی، عبید بن عمیر لیشی، عطاء بن یسار، او عماره بن عمرو بن حزم انصاری رضی اللہ عنہ وغیره حضرات روایت کوی. (۱)

د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ بعضی فضائل او امتیازات: د حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ یو اهم فضیلت دا دې. چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته قرآن واورولو او وې فرمائیل چه الله تعالی ماته ستانوم اخستی دې. او د قرآن واورولو حکم ئې را کړې دې. (۲)

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل: «استقرءوا القرآن من أربعة، من عبد الله بن مسعود، فهدأ به، وسالم مولى لى حذيفة، ولأبي بن كعب، ومعاذ بن جبل» (۳)

د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په زمانه مبارکه کښې چه کومو حضراتو قرآن کریم جمع کړو. حضرت ابی ابن کعب رضی اللہ عنہ د هغه حضراتو څنې وو. حضرت انس رضی اللہ عنہ فرمائی: «جمع القرآن على عهد النبي صلی اللہ علیہ وسلم أربعة كلهم من الأنصار، أبي، ومعاذ بن جبل، وأبو زيد، وزيد بن ثابت» (۴)

حضرت عمر رضی اللہ عنہ دوی ته په ،، سيد المسلمين،، معزز لقب سره رابللي دي. (۵)

واقدي رحمته اللہ علیہ فرمائی: «أول من كتب لرسول الله صلی اللہ علیہ وسلم حين قدم المدينة أبي بن كعب، وهو أول من كتب في آخر الكتاب: فلان بن فلان» (۶)

نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته ،، سيد الانصار،، وئيلې دي. (۷)

د بیمارو د کفاري کيدو فضیلت اوریدو نه پس حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ د الله تعالی نه دعا او کړله: «اللهم إني أسألك حتى لا تمنعني خروجاً في سبيلك، ولا خروجاً إلى بيتك، ولا مسجد دينك صلی اللہ علیہ وسلم» نو دا دعا داسې قبوله شوه. چه همیشه به ددوی جسم گرم وو. (۸)

۱) تفصيل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۲۶۳/۲، ۲۶۴) و تهذيب الأسماء (۱۰۹/۱) وسير أعلام النبلاء (۳۹۰/۱)۔

۲) قال النبي صلی اللہ علیہ وسلم لأبي: إن الله أمرني أن أقرأ عليك، لم يكن الذين كفروا، قال: وسماي؟ قال: نعم، فبكي. صحيح البخاري (۵۳۷/۱) كتاب المناقب، باب مناقب أبي ابن كعب رضی اللہ عنہ، رقم (۳۸۰۹)۔

۳) صحيح البخاري (۵۳۱/۱) كتاب فضائل أصحاب النبي صلی اللہ علیہ وسلم، باب مناقب سالم مولى أبي حذيفة رضی اللہ عنہ، رقم (۳۷۵۸)۔

۴) صحيح البخاري (۵۳۷/۱) كتاب المناقب، باب مناقب زيد بن ثابت رضی اللہ عنہ، رقم (۳۸۱۰)۔

۵) الإصابة (۱۹۱) و تهذيب الكمال (۲۶۹/۲) و تهذيب الأسماء واللغات (۱۰۹/۱)۔

۶) تهذيب الأسماء واللغات (۱۰۹/۱)۔

۷) تهذيب الكمال (۲۶۸/۲) وسير أعلام النبلاء (۳۹۶/۱)۔

۸) تهذيب الكمال (۲۶۸/۲) وسير أعلام النبلاء (۳۹۲/۱)۔

نبی کریم ﷺ د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه نه تپوس او کړو. چه د قرآن کریم د ټولو نه عظیم آیت کوم یو دی؟ حضرت ابی ابن کعب رضی الله عنه جواب ورکړو. چه ،، آیت الکرسی ،، د ټولو نه عظیم آیت دی. نبی کریم ﷺ د مسرت (او خوشحالی) اظهار او کړو. او ددوی په سینه باندې نې لاس رابښکلو. او وې فرمائیل: «لهمنا العلم بها المندرج» نبی کریم ﷺ او فرمائیل: «الفرهم لکتاب الله لی»^(۱)

معمر رضی الله عنه فرمائی: «عامه علم ابن عباس من ثلاثة: حبر، وعلی، وأبی»^(۲)
حضرت مسروق رضی الله عنه فرمائی: «کان أصحاب القضاء من أصحاب رسول الله ﷺ ستة: حبر، وعلی، وهداه، وأبی، وزید، وأبو موسی»^(۳)
د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه په سن د وفات کښې ډیر اختلاف دی. واقدی رضی الله عنه فرمائی: «رأيت أمه وهين واحد يقولون: مات في سنة اثنتين وعشرين بالمدينة، وقد سبعت من يقول: مات في خلافة عثمان سنة ثلاثين، وهو أثبت الأقاويل عندنا»^(۴) حافظ ابن عبدالبر رضی الله عنه فرمائی: «والأكثر أنه مات في خلافة عمر»^(۵)

خلاصه دا چه ددوی د وفات په باره کښې مختلف اقوال دی. «أقل ما قيل سنة ١٩ هـ، وأكثر ما قيل سنة ٢٣ هـ»^(۶) الله اعلم.
فائده (ددوی د مرویاتو تعداد): د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه نه تقریباً یو سل څلور شپيته (یعنی ۱۳۳) حدیثونه رانقل دی. په دې کښې متفق علیه حدیثونه درې دی. او امام بخاری رضی الله عنه په دریو حدیثونو کښې او امام مسلم رضی الله عنه په اووه حدیثونو کښې متفرد دي. (والله اعلم،، رضى الله تعالى عنه وأرضاه،، _

(۱) صحيح مسلم، كتاب صلاة المسافرين، باب فضل سورة الكهف و آية الكرسي، رقم (۱۸۸۵) _
(۲) جامع الترمذی، كتاب المناقب، باب مناقب معاذ بن جبل و زيد بن ثابت و أبي بن كعب و أبي عبيدة بن الجراح رضی الله عنه، رقم (۳۷۹۱) _
(۳) سير أعلام النبلاء (۳۹۸۱۱) _
(۴) تهذيب الأسماء واللغات (۱۰۹۱۱) والإصابة (۱۹۱۱) _
(۵) طبقات ابن سعد (۵۰۲۱۳) _
(۶) الإstimاع بهامش الإصابة (۵۲۱۱) _
(۷) تريب التهذيب (ص ۹۶) رقم (۲۸۳) وتعليقات الكاشف (۲۲۹۱۱) رقم (۲۳۱) _
(۸) تهذيب الأسماء واللغات (۱۰۹۱۱) وسير أعلام النبلاء (۴۰۲۱۱) وخلاصة الغزرجي (ص ۲۴) البته په دې آخری ماخذ کښې د بخاری د منفرد احادیثو تعداد څلور دي. والله اعلم _

قوله: أَنَّهُ تَمَارَى هُوَ وَالْحَرْبُ قَيْسُ بْنُ حِصْنِ الْفَزَارِيِّ فِي صَاحِبِ مُوسَى: د

حضرت ابن عباس او حضرت حر بن قیس بن حصن فزاری رضی اللہ عنہما په مینځ کښې په دې خبره باندې جگړه شوه. چه د حضرت موسی عليه السلام ، صاحب ، ، (ملګري) څوک وو؟

مطلب دا دې. چه حضرت موسی عليه السلام دچا په طلب کښې سفر کړې وو. او د هغه په باره کښې قرآن کریم کښې وارد دی. ﴿فَوَجَدَا عَبْدًا مِّنْ عِبَادِنَا.....﴾ (نو دا څوک دې؟)

د حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما وینا دا وه. چه دا حضرت خضر عليه السلام وو. او حضرت حر بن قیس رضی اللہ عنہ ددې انکار کولو. او هغه د یو بل کس نوم اخستلو. هغه د بل کوم کس نوم اخستلو؟ په هیڅ یو روایت کښې ددې تصریح نه ملاوېږي. ()

دلته اختلاف تاسو گورئ. چه د حضرت ابن عباس او حضرت حر بن قیس رضی اللہ عنہما په مینځ کښې واقع دې. ددې نه پس د فیصله کونکي ذکر دې. چه هغه حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ دې. دلته اختلاف په صاحب د موسی عليه السلام کښې دې، وړاندې یو بل اختلاف هم دې بیا دلته اختلاف

د موسی عليه السلام د صاحب په تعین کښې دې. حالانکه روستو امام بخاری رحمته الله علیه په «باب ما

يستحب للعالم إذا سئل: أتى الناس أعلم؟ فيكلم العلم إلى الله» () کښې، دغه شان په کتاب التفسیر

کښې () روایت نقل کړې دې. چه په هغې کښې یو بل اختلاف دې. دا اختلاف د دوو

تابعینو حضرت سعید بن جبیر او د نوف بکالی رحمهما الله په مینځ کښې واقع شوې دې. او

اختلاف په دې خبره کښې دې. چه د ، ، موسی ، ، نه څوک مراد دې؟ د حضرت سعید بن

جبیر رضی اللہ عنہ وینا وه. چه دا موسی بن عمران دې. کوم چه د بنی اسرائیلو مشهور پیغمبر تیر

شوې دې. او د نوف بکالی دعوه دا وه. چه د ، ، موسی ، ، نه مراد موسی بن میشا بن أفرائیم

بن یوسف بن یعقوب مېها () ددې دویم اختلاف فیصله کونکې حضرت عبدالله

بن عباس رضی اللہ عنہما دې.

قوله: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ هُوَ خَضِرٌ فَمَرَّ بِهِمَا أَبُو بْنُ كَعْبٍ فَدَعَاهُ ابْنُ عَبَّاسٍ

فَقَالَ إِنِّي تَمَارَيْتُ أَنَا وَصَاحِبِي هَذَا فِي صَاحِبِ مُوسَى الَّذِي سَأَلَ مُوسَى

السَّبِيلَ إِلَى لِقَائِهِ هَلْ سَمِعْتَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ قَالَ نَعَمْ:

(سورة الكهف ٦٥)

فتح الباری (١٦٩١١)

(صحيح بخاری (٢٣١١) كتاب العلم، رقم الحديث (١٢٢) -

(صحيح البخاری (٦٨٨ ٦٨٧٢) كتاب التفسير، سورة الكهف، باب: و إذ قال موسى لفتاه لا أبرح حتى أبلغ

مجمع البحرين أو أمضى حقباً. رقم (٤٧٢٥). باب: فلما بلغا مجمع بينهما نسيا حوتهما.... رقم (٤٧٢٦).

وباب: فلما جاوزا قال لفتاه آتنا غداءنا لقد لقينا من سفرنا هذا نصباً. رقم (٤٧٢٧) -

فتح الباری (١٦٩١١) -

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما او فرمائیل چه دا خضر دې دوی دواړو سره حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه تیر شو. حضرت ابن عباس هغوی متوجه کړل او عرض ئې اوکړو چه زما او زما د دوست په مینځ کښې د موسی عليه السلام او دهغه د ،، صاحب ،، په باره کښې اختلاف شوې دې. د کوم سره چه د ملاقات لاره دوی د الله تعالی نه غوښتلې وه. آیا تاسو د نبی کریم صلی الله علیه و آله نه د هغوی څه ذکر اوریدلې دې؟ هغوی او فرمائیل چه آو.

قوله: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ بَيْنَمَا مُوسَى فِي مَلَأَمٍ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ جَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ هَلْ تَعْلَمُ أَحَدًا أَعْلَمَ مِنْكَ قَالَ مُوسَى لَا:
حضرت ابی ابن کعب رضی الله عنه فرمائی چه ما د رسول الله صلی الله علیه و آله نه واوریدل چه دا ئې فرمائیل چه یوځل موسی عليه السلام د بنی اسرائیلو په جمات کښې تشریف ایخودې وو چه یو سړې هغوی نه راغې او دهغه نه ئې تپوس اوکړو چه تاسو څوک داسې سړې پیژنئ چه هغه ستاسو نه زیات علم لری؟ موسی عليه السلام او فرمائیل چه نه، (نه پیژنم).

دا سوال کونکې سړې څوک وو. دهغه د نوم تصریح په هیڅ یو روایت کښې نه ملاوېږي. (۱)
د حضرت موسی عليه السلام خپل ځان ته اعلم وئیل حضرت موسی عليه السلام د خپل ځان نه د زیات علم والا سړی کومه نفی کړې وه. هغه صحیح وه. ځکه چه هغه د الله تعالی په جلیل القدر رسولاتو کښې دې ښکاره ده. چه نبی او رسول نه زیات علم والا هیڅ څوک نشی کیدې خو چونکه هغه ته دا ښودل مقصود وو چه د الفاظو په استعمال کښې د احتیاط ضرورت دې په داسې موقعو باندې ،، الله اعلم ،، وئیلو سره حقیقی علم الله تعالی طرف ته منسوب کول پکار دی په دې وجه دې باندې عتاب (او ملامتیا) اوشوه. (۲)

قوله: فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى مُوسَى بَلَى عَبْدُنَا خَيْرٌ: الله تعالی حضرت موسی عليه السلام طرف ته وحی راوړلېکله چه ولې نشته! زموږ بنده خضر ستا نه زیات علم لری

حضرت خضر عليه السلام

د لفظ ،، خضر ،، ضبط ،، خضر ،، د خاء معجمه په فتحې او د ،، ضاد ،، په کسري سره هم ضبط کړې شوې دې. او د ،، خاء ،، کسري او د ،، ضاد ،، سکون سره هم وئیلې شوې دې. (۳)
خضر لقب دې او که نوم؟ ،، خضر ،، دا لقب دې نوم نه دې.
په خضر سره د ملقب کیدو وجه په ،، خضر ،، سره د ملقب کیدو څه وجه ده؟ امام بخاری رحمه الله د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل کړی دی. ((انما سمي الخضر، لانه جلس على فروة يضاء،

۱-فتح الباری (۱۶۹۱)-

۲-فعتب الله عليه إذ لم يرذ العلم إليه..... صحيح البخاری (۴۸۲۱) کتاب أحاديث الأنبياء، باب حديث

الخضر مع موسى عليه السلام، رقم (۳۴۰۱)-

۳-المغني (ص ۲۷، ۲۸)

فإذا هم تهتم من خلفه حضراء»^(۱)

امام عبدالرزاق رحمته الله دا حدیث پخپل مصنف کښې خپل سند سره نقل کړې دې او په دې کښې د ،، فروة ،، د تفسیر اضافه هم شته «الفرد: الحشيش الأبيض وما أشبهه»^(۲) دا غالباً عبدالرزاق پخپله تفسیر کړې دې^(۳)

امام حربی رحمته الله فرمائی «الفرد: من الأرض: قطعة يابسة من حشيش»^(۴) په دې تفسیر سره هم د امام عبدالرزاق د قول تائید کړی

امام ابن الاعرابی فرمائی «الفرد: أرض بيضاء ليس فيها نبات»^(۵)

امام خطابی رحمته الله اوددوی اتباع کونکو نورو حضراتو په دې تفسیر باندې اعتماد کړې دې^(۶) ددې خلاصه دا ده چې حضرت خضر رحمته الله ته ،، خضر ،، خکه اوونیلې شو چې هغه به کله په اوچه گیا، یا په بې اوبو اوبې گیا زمکه باندې کیناستلو نو دغه گیا یا زمکه به سرسبز او شینکې جوړه شوه.

په دې لقب سره د ملقب کیدو یوه وجه امام مجاهد رحمته الله نه هم منقول ده «لأنه كان إذا صلى أحضر ملوحه»^(۷) چې هغه به کله هم یو ځانې کښې مونځ کولو نو گیرچاپیره زمکه به سرسبز کیدله. د حضرت خضر رحمته الله نوم او نسب: د حضرت خضر رحمته الله په نوم کښې او ددوی د پلار په نوم کښې هم ډیر اختلاف دې. بعضو ددوی نوم ،، بلیا ،، بنودلې دې. بعضو ،، الیاس ،، بعضو ،، الیسع ،، بعضو ،، عامر ،، او بعضو ،، خضرون ،، بنودلې دې.

د راجح قول مطابق ددوی نسب نامه داسې ده «بلیا: بفتح الباء الموحدة، بعدها لام ساكنة، و بعدها ياء تحتائية وبعدها ألف، بن ملکان بن فالخ بن عابر، بن شالخ، بن أرفخشذ بن سام، بن نوح رحمته الله»^(۸)

د حضرت خضر رحمته الله نبوت او ولایت: حضرت خضر رحمته الله ولی وو، او که نبی وو، او که رسول وو؟

(صحيح البخارى (۴۸۳۱) كتاب أحاديث الأنبياء، باب حديث الخضر مع موسى عليهما السلام، رقم (۳۴۰۲) وجامع الترمذی، كتاب التفسير، سورة الكهف، رقم (۳۱۵۱)۔

(فتح الباری (۴۳۱۶) كتاب أحاديث الأنبياء، باب حديث الخضر مع موسى عليهما السلام)۔

(قال عبدالله بن أحمد بعد أن (واه عن أبيه عنه: أظن هذا تفسيراً من عبدالرزاق، انتهى. و جزم بذلك عياض. فتح الباری (۴۳۱۶)۔

(فتح الباری (۴۳۱۶)۔

(المصدر السابق)۔

(غريب الحديث للخطابي (۲۲۲۱)، والفائق للزمخشري (۱۰۳۱۳) والنهاية لابن الأثير (۴۴۱۳)۔

(فتح الباری (۴۳۱۶)۔

(تفصيل دپاره اوگوری: فتح الباری (۴۳۱۶)۔

په دې کښې اختلاف دې يو جماعت چه په هغوی کښې امام ابو القاسم قشیری رحمۃ الله علیه هم

دې ددې خبرې قائل دې چه حضرت خضر رحمۃ الله علیه ولی وو. (۱)

ابن عطیه بغوی رحمۃ الله علیه د اکثر و اهل علمو نه نقل کړی دی چه هغه نبی وو البته بیا په اهل

علمو کښې دا اختلاف دې چه آیا هغه رسول هم وو او که نه؟ (۲)

امام قرطبی رحمۃ الله علیه فرماني چه د جمهورو په نیز حضرت خضر رحمۃ الله علیه نبی وو آیت هم په دې

باندې دلالت کوی ځکه چه هیڅ یو نبی د غیر نبی نه تعلیم نه حاصلوی او په دې وجه هم

چه د باطن په احکامو باندې انبیاء کرام د وحی په ذریعه خبریدي شی (۳)

د جمهورو عالمانو په نیز ددوی نبی کیدل پخپله قرآن کریم کښې د ذکر شوو واقعاتو نه

ثابت دې ځکه چه د حضرت خضر رحمۃ الله علیه نه په دې سفر کښې چه خومره واقعات ثابت دي د

هغې نه بعضي خو قطعی طور باندې خلاف شرع دی او د شریعت د حکم نه استثناء د وحی

الهی نه بغیر کیدي نشی چه دا د نبی او پیغمبر سره مخصوص دې ولی ته هم په کشف یا

الهام سره بعضي څیزونه معلومیدي شی خو هغه څه حجت نه وی د هغې په بناء باندې د

ظاهر شریعت هیڅ حکم نشی بدلیدلې په دې وجه دا متعین کیدي شی چه حضرت

خضر رحمۃ الله علیه د الله تعالی نبی او پیغمبر وو ددوی ته د وحی الهی په ذریعه بعضي خاص هغه

احکام ورکړي شوي وو کوم چه د ظاهر شریعت خلاف وو هغوی چه هرڅه اوکړل ددې

استثنائي حکم لاندې ئې اوکړل (۴) پخپله ددوی د طرفه ددې اظهار هم د قرآن کریم په دې

جمله کښې اوشو. ﴿وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي﴾ (۵)

بیا بعضي حضرات ددوی د ،، ملک ،، (فرېسته) کیدو قائل دي لکه چه ابن کثیر دا قول

علامه ماوردی طرف ته منسوب کړې دې (۶)

حضرت خضر رحمۃ الله علیه تر اوسه پورې ژوندې دې او که ددوی وفات شوې دې؟ دا مسئله هم ډیره

اختلافي پاتې شوې ده امام نووی، ابن صلاح، او حضرات صوفیه ددې خبرې قائل دي چه

حضرت خضر رحمۃ الله علیه تر اوسه پورې ژوندې دې لکه چه حافظ ابن الصلاح رحمۃ الله علیه فرماني «هو حى

عند جمهور العلماء، والعامه معهم في ذلك، وإنما شذذوا بآثار بعض المحدثين» (۷)

(۱) فتح الباری (۴۳۴/۶) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) الجامع لأحكام القرآن (۱۶/۱۱) -

(۴) معارف القرآن (۶۱۲/۵) -

(۵) الکهف (۸۲) -

(۶) تفسیر ابن کثیر (۹۹/۳) تحت قوله تعالى: و أما الجدار... -

(۷) فتح الباری (۴۳۴/۶) و شرح النووی علی صحيح مسلم (۲۶۹/۱۲) کتاب الفضائل. باب من فضائل

الخضر رحمۃ الله علیه وتهذيب الأسماء واللغات (۱۷/۱) -

امام نووی رحمہ اللہ ددوی په اتباع کښې زیاتې دا هم لیکلې دي: «جمهور العلماء على أنه من موجود بين أظهرنا، وذلك متفق عليه عند الصوفية وأهل الصلاة والمعرفة، وحكاياتهم في رؤيته، والإجتهاد به، والأخذ منه، وسؤاله وجوابه، وجودة في المواضع الشريفة ومواطن الخير أكثر من أن تحصر وأشهر من أن تستمر»^(۱)

خو ددوی په مقابلې کښې د اکثرو محدثینو په دې باندې اتفاق دې چې حضرت خضر عليه السلام اوس ژوندې نه دې. د هغوی وفات شوې دې. (۲)
د حیات (ژوند) نه په انکار کونکو کښې امام بخاری، ابراهیم حربی، ابو جعفر بن المنادی، ابو یعلی بن الفراء، ابوطاهر العبادي او ابوبکر بن العربی وغیره ډیر حضرات دي. (۳)
ددوی د حیات د منکرینو او مثبتینو دلائل د حیات د منکرینو ① یو اهم دلیل هغه روایت دې. کوم چې د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما نه نقل دې. هغه فرمائی: «صلى بنا رسول الله ﷺ ذات ليلة صلاة العشاء في آخر حياته، فلما سلم قام، فقال: أرايتكم ليلتكم هذه؟ فإن على رأس مائة سنة منها لا يبقى من هو على ظهر الأرض أحد»^(۴) هم ددې مفهوم حدیث د حضرت جابر رضی اللہ عنہ نه هم نقل دې. (۵)
مثبتین د حیات ددې ① جواب ورکوي چې په دې حدیث کښې د «، على ظهر الأرض»، قيد دې. حالانکه حضرت خضر عليه السلام دغه وخت په سمندر کښې وو. (۶)
② یا دا چې ددې حدیث د عموم نه حضرت خضر عليه السلام مخصوص دې. لکه څنگه چې ابلیس او حضرت عیسی عليه السلام ددې نه مستثنی دي. (۷)
③ د حیات د منکرینو یو دلیل د الله تعالی ارشاد هم دې. ﴿وَمَا جَعَلْنَا الْيَشْرِقِينَ قَبْلِكَ الْخُلْدَ﴾^(۸) خو ښکاره ده چې مثبتین د حیات د حضرت خضر عليه السلام د دوام او خلود قائل نه دي. نو ددې نه استدلال صحیح نه دې.

④ د حیات د منکرینو یو دلیل د قرآن آیت دې. ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَلِكُمْ أَصْرِي قَالُوا

(۱) المصادر السابق.

(۲) فتح الباری (۴۳۴/۶).

(۳) المصادر السابق.

(۴) صحیح مسلم، کتاب فضائل الصحابة، باب بیان معنی قوله: على رأس مائة سنة لا يبقى. نفس منقوسة ممن هو موجود الآن. رقم (۶۴۷۹) و (۶۴۸۰).

(۵) صحیح مسلم، کتاب فضائل الصحابة، باب بیان معنی قوله: على رأس مائة سنة..... رقم (۶۴۸۱-۶۴۸۴).

(۶) فتح الباری (۴۳۴/۶).

(۷) المصادر السابق.

(۸) الأنبياء (۳۴).

أَقْرَبَنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ^(۱) (هم دا مفهوم په یو روایت کښې هم دې: «ما بهت الله نبياً إلا أخذ عليه الميثاق: لئن بعث محمد وهو حي ليؤمنن به ولننصره...»^(۲)) استدلال په دې طریقه دې چه ددې آیت او حدیث په رو سره الله تعالی چونکه د هر نبی نه دا عهد اخستی دې چه که د نبی کریم ﷺ زمانه ملاو شی نو ایمان راوړلو سره سره به نصرت هم لازمی وی په دې وجه لازماً د حضرت خضر علیهِ السلام نه هم عهد اخستی شوې دې خکه چه هغه هم نبی دې که هغه د نبی کریم ﷺ په زمانه کښې وو نو د نبی کریم ﷺ د نصرت او اعانت دپاره حاضر ولې نشو که داسې وې نو د روایاتو نه به ضرور معلومه شوې وه^(۳)

خو مثبتین د حیات وئیلې شی چه په روایاتو کښې ذکر راتلل ضروری نه دې ډیره ممکن ده چه حضرت خضر علیهِ السلام د نبی کریم ﷺ په خدمت کښې حاضر شوې وی او په غزواتو کښې هم شریک شوې وی حافظ ابن حجر رحمته الله زیاتی نور دلائل او شواهد هم ذکر کړی دی او مثبتین د حیات د مستدرک حاکم د یو روایت نه استدلال کوی:

«...ثنا عباد بن عبد الصمد عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: لما قبض رسول الله ﷺ أحرق به أصحابه، فبكوا حوله و اجتمعوا، فدخل رجل أصهب اللحية، جسيم، صبيح، فتخطى رقابهم، فبكى، ثم التفت إلى أصحاب رسول الله ﷺ فقال: إن في الله عزاءً من كل مصيبة، وعوضاً من كل فائت، وخلفاً من كل هالك، فوالله فأكبروا، وإليه فارغبوا، ونظرة إليكم في البلاء، فانظروا، فإنما البصاب من لم يجبن و انصرف، فقال بعضهم لبعض، تعرفون الرجل؟ فقال أبو بكر وعلي: نعم، هذا أخو رسول الله ﷺ الخضر عليه السلام»^(۴) خو دا حدیث قابل د استدلال نه دې خکه چه په دې کښې د حضرت انس رضي الله عنه نه روایت کونکې راوی عباد بن عبد الصمد د حد نه زیات ضعیف او ناقابل اعتبار دې^(۵) امام حاکم رحمته الله هم ددې تخریج کړې دې او فرمایلې ئې دی «هذا شاهد لما قبله، وإن كان عباد بن عبد الصمد ليس من شرط هذا الكتاب»^(۶)

(۱) آل عمران (۸۱)

(۲) عزاء ابن كثير في البداية والنهاية (۳۰۶/۲) مبعث رسول الله ﷺ تسليماً كثيراً، وذكر شيء من البشارات بذلك) و ابن حجر في فتح الباري (۴۳۴/۶) إلى صحيح البخاري، ولم أجده فيه بعد بحث كثير، والله اعلم. وانظر الدر المنثور (۴۷۲، ۴۸)

(۳) فتح الباري (۴۳۴/۶)

(۴) المستدرک للحاکم (۵۷۱۳) کتاب المغازی. نغزیه الخضر عند وفاته عليه السلام.

(۵) عباد بن عبد الصمد، أبو معمر، عن أنس بن مالك، بصري واه، قال البخاري، منكر الحديث... وناه ابن جبان وقال.... حدثنا عباد بن عبد الصمد عن أنس بنسخة أكثرها موضوعة..... وقال أبو حاتم: عباد ضعيف جداً. وقال ابن عدي، عامة ما يرويه في فضائل علي، وهو ضعيف، غال في التشيع، ميزان الإعتدال (۳۶۹/۲) رقم (۴۱۲۸)

(۶) المستدرک (۵۸۱۳)

⑤ دغه شان یو استدلال د مسلم شریف د یو حدیث نه هم دې چه هغه د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه نه نقل دې. هغه فرمائی: «حدثنا رسول الله ﷺ يوماً حديثاً طويلاً عن الدجال، فكان فيما حدثنا قال: يلقى وهو محترم عليه أن يدخل نقاب المدينة، ينتهي إلى بعض السهائم التي تل المدينة، فيغمر إليه يومئذ رجل هو عير الناس أو من عير الناس، فيقول له: أشهد أنك الدجال الذي حدثنا رسول الله ﷺ حديثه، فيقول الدجال، أرايتم إن قتلت هذا ثم أحبيته أتشكون في الأمر؟ فيقولون: لا قال: فيقتله ثم يحييه، فيقول حين يحييه، والله ما كنت فيك قط أشد بصيرة مني الآن، قال: فيريد الدجال أن يقتله، فلا يسلط عليه»^(١) ددې حدیث په آخر کښې د امام مسلم شاگرد، د صحیح مسلم راوی ابو اسحاق فرمائی: «يقال إن هذا الرجل هو الخضر عليه السلام»^(٢) دا حدیث اگرچه صحیح دې خو په دې کښې د «رجل»، خضر عليه السلام کیدل متیقن نه دی. د ابو اسحاق قول په دې سلسله کښې حجت نه دي.

⑥ د مثبتین حیات یو دلیل هغه واقعه ده. کومه چه یعقوب بن سفیان پخپل تاریخ کښې او ابو عروبه د رباح بن عبیده په طریق سره نقل کړې ده. (رأيت رجلاً يمشي عريان عرياً معتدلاً على يديه، فلما إنصرف، قلت له، من الرجل؟ قال: رأيتك؟ قلت: نعم، قال: أحسبك رجلاً صالحاً، ذاك أخى الخضر، بشرى أن سأولى وأعدل»^(٣)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «لا بأس برجاله، ولم يقيم لي إلى الآن خبر ولا أثر پسند جيد غيره»^(٤) خو پخپله حافظ رحمته الله ددې په جواب کښې فرمائی: «وهذا لا يعارض الحديث الأول في مائة سنة، فإن ذلك قبل المائة»^(٥)

ددې نه علاوه هم مثبتین د حیات د مختلفو روایاتو نه استدلال کوی. خو حقیقت دا دې چه د سند په لحاظ سره هغې کښې یو روایت هم صحیح نه دي.^(٦)

البته د حضرات صوفیه وینا ده. چه بې شمیره خلقو حضرت خضر عليه السلام کتلې دي او هغه سره

(١) صحیح مسلم (٤٠٢١٢) کتاب الفتن، باب ذکر الدجال)۔

(٢) المصدر السابق)۔

(٣) فتح الباری (٤٣٦)۔

(٤) المصدر السابق)۔

(٥) المصدر السابق)۔

(٦) ددې روایاتو دپاره اوگوری: فتح الباری (٤٣٦) قال ابن كثير: وذكروا في ذلك حكايات و آثاراً عن السلف وغيرهم وجاء ذكره في بعض الأحاديث، ولا يصح شيء من ذلك، تفسير القرآن العظيم، (٩٩٣)۔
وقال ابن الجوزي: قال ابن المنادي:.... وجميع الأخبار في ذكر الخضر واهية الصدور والأعجاز، لا تخلو من أمرين إما أن تكون أدخلت بين حديث بعض الرواة المتأخرين استغفلاً، وإما أن يكون القوم عرفوا حالها فرووها على جهة التعجب، فنسبت إليهم على وجه التحقيق.... الموضوعات لابن الجوزي (١٩٩١)۔

نې ملاقات کړې دي. راجح مذهب خلاصه دا ده. چه دواړو طرف ته خومره دلائل دي. دا پخپله مدعا باندې قطعي او واضح نه دي. په دې وجه خاص يو طرف ته د اصرار کولو ضرورت نشته. البته په دې مقام باندې راجح د محدثينو مذهب معلومېږي.

يوه اهمه خبره دلته دا خبره هم د يادولو ده. چه د حضرت خضر عليه السلام مرگ او ژوند سره زمونږه څه اعتقادي يا عملي مسئله متعلق نه ده. ځکه چه قران او حديث کښې ددې متعلق هيڅ صراحت او وضاحت نه دي شوي. په دې وجه په دې کښې د زيات بحث او تمحيص کولو هم ضرورت نشته. او نه خاص د يو طرف يقين کول مونږ دپاره ضروري دي. والله اعلم.

((فَسَأَلَ مُوسَى السَّبِيلَ إِلَيْهِ فَجَعَلَ اللَّهُ لَهُ الْهُوتَ آيَةً وَقِيلَ لَهُ إِذَا فَقَدْتَ الْهُوتَ فَأَرْجِعْ فَإِنَّكَ سَتَلْقَاهُ وَكَانَ بَيْتُهُ أَثَرُ الْهُوتِ فِي الْبَحْرِ فَقَالَ لِمُوسَى فَقَاهُ أَرَأَيْتَ إِذَا أُوتِينَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْهُوتَ وَمَا أُنْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي فَأَرْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا فَوَجَدَا خَافِرًا فَكَانَ مِنْ شَأْنِهِمَا الَّذِي وَصَّ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ فِي كِتَابِهِ))

نو موسی عليه السلام هغه پورې د رسیدو د لارې تپوس او کړو. الله تعالی یو کب هغوی دپاره نشانه مقرر کړله. او وې فرمائیل. چه کله کب ورک شی. نو واپس شه. ته به هغه سره ملاو شی. حضرت موسی عليه السلام په سمندر (په غاړه غاړه) ددې کب په نشان باندې روان شو. ددوی خادم (حضرت یوشع) هغوی ته اووئیل. چه کله مونږ صخره (غټ کانړی) سره ایسار شوی وو. نو ما نه د کب قصه بیانول هیرشو. او شیطان زما نه هیره کړله. چه زه تاسو ته د هغې ذکر او کړم. حضرت موسی عليه السلام او فرمائیل. چه مونږه هم ددغه خانې په تلاش کښې وو. بیا دواړه په تلاش کښې د خپلو خپو په نشانونو راوایس شو. هلته ئې خضر عليه السلام سره ملاقات او شو. بیا هغه قصه تیره شوه. کومه چه الله تعالی پخپل کتاب کښې بیان کړله.

ایا علم باطن د علم ظاهر نه افضل دي؟ دلته بعضو خلکو وئیلی دي. چه حضرت موسی عليه السلام د شریعت یعنی د ظاهر عالم وو. او حضرت خضر عليه السلام د باطن عالم وو. د ظاهر عالم ته د باطن عالم شاگرد جوړیدو دپاره وئیلې شی. او د هغوی نه د علم حاصلولو حکم ورکولې شی. معلومه شوه. چه علم باطن یعنی علم طریقت، د علم ظاهر یعنی د علم شریعت نه افضل دي.

① حضرت تهانوی رحمته الله علیه فرمائی. چه دا غلطه ده. علم باطن یا علم طریقت خو پخپله د شریعت جزء دي. شریعت د ظاهري اصلاح او د باطني اصلاح د علم نوم دي. په شریعت کښې د اعمالو او معاملاتو صحیح کیدو سره د اخلاقو د صحیح کیدو او د زړه د تزکیه هم حکم دي. معلومه شوه. چه شریعت علم ظاهر او علم باطن ته جامع دي. طریقت چه دا په علم باطن سره تعبیر کولې شی. دا د شریعت یو جزء دي. او دا خبره معلومه او مسلم (منلي شوې) ده. چه جزء د کل نه افضل نه وی.

② دویمه خبره دا ده. چه حضرت موسی عليه السلام د علم ظاهر او علم باطن جامع وو. د علم شریعت او علم طریقت حامل وو. هغه چه حضرت خضر عليه السلام ته ورغلې وو. هغه د علم طریقت با علم باطن. ده کله ته نه وو ورغلې. هغه خو یو څو تکوینی امور وو. چه دهغې نه علم

ظاهر سره تعلق وو. او نه علم باطن سره، ددغه تکوینی امور و علم حضرت موسی علیه السلام ته نه کیدل، ددوی دپاره څه عیب یا نقص نه دي. (۱)

د حضرت خضر علیه السلام په واقعہ کښې دا اوشو. چه بعضې خیزونه کوم چه زماناً یا مکاناً د حضرت خضر علیه السلام په اعتبار سره بعید (لري) وو. هغه د حضرت خضر علیه السلام دپاره قریب (نژدې) وو. حضرت خضر علیه السلام ته د هغې علم اوشو. او حضرت موسی علیه السلام ته د هغې علم اونشو. لکه چه بادشاه مکاناً بعید وو. نو حضرت موسی علیه السلام ته د هغه د حالاتو علم نه وو. دغه شان کوم بچي (ماشوم) چه حضر خضر علیه السلام قتل کړو. د هغه کفر زماناً بعید وو. او حضر خضر علیه السلام ته الله تعالی ددې علم ورکړو. دغه شان هغه خزانه کومه چه مدفون وه. حضرت موسی علیه السلام دپاره دهغې علم بعید وو. د حضرت خضر علیه السلام دپاره نیزدې وو. دغه شان زماناً یا مکاناً ددې خیزونو حضرت خضر علیه السلام دپاره قریب کیدل، او ددې علم کیدل، په دې سره د حضرت موسی علیه السلام په مقابله کښې د حضرت خضر علیه السلام فضیلت نه ثابتیږي. او دا به نشي وئيلي چه خضر علیه السلام د طریقت او باطن عالم وو. او موسی علیه السلام د هغې د زده کولو دپاره هغوی ته ورغلي وو. حضرت موسی علیه السلام خو پخپله جامع د شریعت او طریقت وو. هغه خو پخپله د ظاهر او باطن د علم نه ښه واقف وو. دا تکوینی امور وو. چه ددې حضرت موسی علیه السلام ته علم نه وو. او حضرت خضر علیه السلام ته وو. ددې علم نه کیدل د حضرت موسی علیه السلام د علم د نقص دلیل نه دي.

تر کومه پورې چه د حضرت موسی علیه السلام حضرت خضر علیه السلام ته د ورتلو تعلق دي. نو ددې وجه افضلیت نه دي. بلکه تعلیم او تادیب دي. چه بیا دپاره په تکلم کښې احتیاط کړه.

که شیخ د ناجائز حکم او کړي. نو مرید دپاره دهغې کول جائز نه دي. بعضې خلقو دلته دا استدلال هم کړي دي. چه که شیخ د ناجائز کار حکم ورکړي. نو مرید له هغه کول پکار دي. گني محرومه به شي. حضرت خضر علیه السلام دلته درې کارونه او کړل. حضرت موسی علیه السلام ته په هغې باندې اعتراض شو. او ددې اعتراض نتیجه دا شوه. چه هغه د علم د حصول نه منع کړي شو. ددې نه جاهلانو دا نتیجه اوبښکلي ده. چه که شیخ د خلاف شریعت کار حکم ورکړي. او مرید د هغې تعمیل اونکړي. نو هغه محرومه کولي شي.

دا استدلال هم قطعاً غلط دي. ① اول ځکه چه حضرت موسی علیه السلام، الله تعالی حضرت خضر علیه السلام ته وراولیکلو. او دا معلومه ده. چه الله تعالی خپل پیغمبر د یو خلاف شریعت کار کونکي ته وراولیکلو دپاره نشي راضي کیدي. نو دلته دا وئیل اصلاً غلط دي. چه حضرت خضر علیه السلام ناجائز کارونه او کړل. ځکه چه د حضرت خضر علیه السلام متبع د شریعت کیدل، د الله تعالی هغه کړه د مقررولو نه ثابتیږي.

بیا ددې خبرې لحاظ ساتل هم پکار دي. چه د حضرت خضر علیه السلام شریعت به جدا وی. او دهغې احکام جزئیه او فرعیه به جدا وی. او د حضرت موسی علیه السلام شریعت به جدا وی. او ددې احکام او مسائل او فروع به جدا وی. په دې وجه حضرت موسی علیه السلام ته اشکال اوشو. ښکاره ده. چه د حضرت خضر علیه السلام شریعت او احکام د جدا کیدو په وجه هغه مورد د الزام نه

دی. دغه شان د حضرت موسی عليه السلام شریعت او احکام جدا کیدو په وجه دا هم مورد دالزام نشی کیدی.

دلته چه د کوم شیخ د اطاعت خبره شروع ده. چه که هغه د شریعت خلاف حکم ورکړی. نو هغه او منلې شی. او هیڅ اعتراض اونکړې شی نو

① اول خو ددې شیخ الله تعالی کوم ځانې نوم اخستې دې. چه دهغې نه دا ثابتې شی. چه دې د شریعت خلاف خبره کونکې نه دې.

② دویمه خبره دا ده. چه دلته خو شریعت یو دې. دا خبره خو نه ده. چه دشیخ شریعت د محمدرسول الله صلی الله علیه و آله د شریعت نه جدا بل یو شریعت وی. اوس که شیخ د شریعت خلاف حکم

ورکوی. نو د «لا طاعة لمخلوق فی معصية الخالق» مطابق به دهغه خبره رد کول واجب وی.

③ البته که څه مبهم خبره وی. چه په هغې کښې د تاویل گنجائش وی. نو هغه بله خبره ده. دلته د کفر بواح او د هغه امر خبره کولې شی. چه د هغې په عدم جواز کښې هیڅ شبه

موجود نه ده.

ایا د شیخ اکبر ابن عربی رحمته الله علیه په نیز ولایت د نبوت نه افضل دې؟ شیخ اکبر محی الدین ابن عربی رحمته الله علیه د ولایت او نبوت نه بحث کولو کښې فرمائیلی دی. چه ولایت د نبوت نه افضل

دې. حافظ ابن تیمیه رحمته الله علیه په دې باندې سخت تردید کړې دې. او ابن عربی نې کفر او الحاد ته رسولې دې. (۱)

خو صحیح خبره دا ده. چه د ابن عربی مقصد دا نه دې. چه ولی د نبی نه افضل وی. د هغوی مقصد دا دې. چه په نبی کښې دننه یو شان د نبوت وی. او یو شان د ولایت وی. د نبی شان

ولایت ددوی د شان نبوت نه افضل وی. په غیر نبی کښې که څه ولایت اوموندې شی. نو هغې ته د نبی د نبوت نه افضل نشی وئیلې کیدی. او نه ابن عربی وئیلی دی.

حضرت مجدد الف ثانی رحمته الله علیه پخپلو مکتوباتو کښې ددې هم تردید کړې دې. او فرمائیلی نې دی. چه په نبی کښې دننه چه کوم شان د ولایت او شان نبوت دواړه وی. هغې کښې شان د

نبوت د شان ولایت نه افضل وی. (۲)، «والله اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب».

۱۷- بَابُ قَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اللَّهُمَّ عَلِّمْنِي الْكِتَابَ

د تیرشوی باب سره ددې باب مناسبت. په دواړو بابونو کښې مناسبت ① دا دې. چه په تیرشوی باب کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په حضرت حر بن قیس رضی الله عنه غلبه مذکور ده. چه

دا د حضرت ابن عباس د کمال علم په وجه اوشوه. او په دې باب کښې دا مذکور دی. چه دا علم او فضل حضرت ابن عباس رضی الله عنه ته د نبی کریم صلی الله علیه و آله په دعا سره حاصل شو. (۳)

(۱) مجموع فتاوی شیخ الإسلام (۲۰۴۱۲-۲۴۷)۔

(۲) مکتوبات مجدد الف ثانی)۔

(۳) عمدة القاری (۶۵۱۲)۔

② دویمه وجه د مناسبت دا بیان کړې شوې ده. چه په تیرشوی باب کښې دا مذکور دی. چه حضرت موسی (ع) د حضرت خضر (ع) نه دهغي علم استفاده اوکړله. کوم چه دوی سره نه وو. او په دې باب کښې د حضرت ابن عباس (ع) د نبی کریم (ص) نه د علم کتاب د استفادې ذکر دې. (۱) والله اعلم.

د ترجمه الباب مقصد: حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمهما الله فرمائی. په دې کښې اشاره ده. چه ددې الفاظو استعمال د نورو خلقو دپاره کیدې شی. دا جواز د ابن عباس (ع) خصوصیت نه دې. هم دا وجه ده. چه په حدیث کښې د ترجمې الفاظ کیخودې شو. او دا نې اونه وئیل. چه ددې دعائیه کلمو تعلق د یو خاص ذات سره دې. ددې معنی په لحاظ سره د علمه،، مرجع به څوک مخصوص سرې نه وی. (۲)

حافظ (ع) فرمائی. چه دا هم کیدې شی. چه مرجع ابن عباس (ع) وی. دکوم ذکر چه په تیرشوی باب کښې راغلې دې. او په دې طریقه اشاره اوشوه. چه د جر بن قیس په مقابله کښې د ابن عباس (ع) کامیابی د پیغمبر (ص) ددې دعا اثر وو. (۳)

حضرت شیخ الهندي (ع) فرمائی. چه ددې واقعي نه د علم او د حضرت ابن عباس (ع) د دواړو عظمت او فضیلت بدهت سره معلومیږي. په دې وجه مؤلف دا روایت په کتاب العلم او په مناقبو د ابن عباس (ع) دواړو خایونو کښې ذکر کړې دې. ددې سره دا هم په فهم کښې راځی. چه علم د الله (ع) خاص انعام او عطاء ده. لکه څنگه چه په «باب من یرد الله به عبداً یفقه فی الدین» کښې اوس مذکور شونو سرې چه هر څومره ذهین او فهیم وی. او په تعلم د علم کښې څومره هم جدوجهد (او محنت) اوکړی. هیڅ کله هم قابل د اعتماد نه دې. بلکه توجه او التجا الی الله ضروری ده. ددې نه بغیر د خیر د ارادې دا نعمت نشی ملاویدې. یعنی په ضروریاتو د تعلم کښې دعا او التجا الی الله هم ده. په دې وجه فهم او سعی سره ددې هم ډیر زیات حاجت دې. (۴)

حضرت گنگوهی (ع) فرمائی. چه په دې کښې دې خبرې طرف ته اشاره ده. چه کوم کس سره د کتاب علم دې. هغه گویا د نبی کریم (ص) د سینې مبارکې نه استفاده کوی. گویا چه ددې سړی سینه د نبی کریم (ص) د سینې سره منضم (او پیوست) ملاو شوې ده. لکه څنگه چه نبی کریم (ص) حضرت ابن عباس (ع) خپلې سینې مبارکې سره ملاو کړې وو. او دعا نې ورته کړې وه. (۵)

حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب (ع) فرمائی. چه ددې باب مقصد نبی

۱- المصدر السابق.

۲- فتح الباری (۱۶۹/۱) وعمدة القاری (۶۵/۲).

۳- فتح الباری (۱۶۹/۱).

۴- الأبواب والتراجم از حضرت شیخ الهند قدس سره (ص ۴۹).

۵- لامع الدراری مع تعلیقاته (۳۲/۲).

کریم ﷺ د حضرت ابن عباس رضی الله عنه دپاره کومه دعا کړې ده. د هغې سبب طرف ته اشاره کول دی. دغه سبب یا خو د نبی کریم ﷺ خدمت دی. چه هغوی د نبی کریم ﷺ دپاره د اودس اوبه ایخودې وې. یا دهغوی حسن ادب دی. چه نبی کریم ﷺ هغوی خپل خان سره برابر اودرولو. خو هغه شاته شو. او اودریدو. ددې دواړو سببونو ذکر روستو راروان دي. (۱)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته فرماني. چه دا هم ممکن ده. چه امام بخاری رحمه الله ددې نه د استاذ او د شیخ ادب بیان کړې وی. چه استاذ له پکار دی. چه خپلو طالبانو دپاره دعا کوی. لکه څنگه چه نبی کریم ﷺ د حضرت ابن عباس رضی الله عنه دپاره دعا اوکړله. (۲) او هم دوی فرماني. چه دا هم ممکن ده. چه امام بخاری رحمه الله دا باب چه مطلق ساتلې دي. دا د فائدو د تکثیر په غرض سره ایخودې وی. چه په دې کښې د استاذ دعا کول هم داخل دی. او د طالب علم دعا طلب کول هم دا خل دی. (۳) والله اعلم.

حدیث باب

هـ- ((حَدَّثَنَا أَبُو مَعْمَرٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ قَالَ حَدَّثَنَا خَالِدٌ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۱) قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اللَّهُمَّ عَلِّمْنِي الْكِتَابَ))

[۱۴۳، ۳۵۴۶، ۶۸۴۲]

رجال الحديث

① **أبو معمر** رحمه الله: دا عبدالله بن عمرو بن ابی الحجاج منقری بصری دی. ابو معمر ئې کښت دی. او د ، ، مقعد ، ، په لقب سره مشهور دي. (۵)

دوی د جریر بن عبدالحمید، عبدالعزیز بن محمد دراوردی، عبد الوهاب ثقفی، ملازم بن عمرو حنفی نه علاوه د عبدالوارث بن سعید نه روایت د حدیثو کوی. خاص طور باندې دوی د عبدالوارث نه ښه استفاده اوکړله. په اصول سته کښې چه ددوی څومره روایات نقل دی.

(۱) تعليقات لامع الدراري (۳/۳۱۱۲) والأبواب والتراجم لصحيح البخاري (ص ۴۳) -

(۲) الأبواب والتراجم لصحيح البخاري (ص ۴۳) -

(۳) المصدر السابق -

(۴) قوله: عن ابن عباس.. الحديث أخرجه البخاري (أيضاً في (۲۶۱۱) كتاب الوضوء، باب وضع الماء عند الغلاء، رقم ۱۴۳۱) وفي (۵۳۱۱۱) كتاب فضائل أصحاب النبي ﷺ (المناقب) باب ذكر ابن عباس رحمه الله منها رقم (۳۷۵۶) وفي (۱۰۸۰۱۲) فاتحة كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة، باب (بدون ترجمة) رقم (۷۲۷۰)، ومسلم في صحيحه في كتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل عبدالله بن عباس رحمه الله منها رقم (۶۳۶۸) والنسائي في السنن الكبرى (۵۲، ۵۱۵) كتاب المناقب، باب: عبدالله بن العباس بن عبدالمطلب خير الأمة وعالمها وترجمان القرآن ﷺ، رقم (۸۱۷۷ - ۸۱۷۹) و ابن ماجه في سننه، في المقدمة، باب في فضائل أصحاب رسول الله ﷺ، فضل ابن عباس، رقم (۱۶۶) -

(۵) تهذيب الكمال (۳۵۳۱۱۵) وسير أعلام النبلاء (۶۲۲۱۱۰) -

نول د عبد الوارث په واسطې سره دی. (۱)

ددوی نه په روایت کونکو کښې امام بخاری، امام ابوداؤد، امام ابوزرعه، امام ابو حاتم، امام دارمی، امام ذهلی، عباس دوری، او محمد بن واره ^{رحم} و غیره ډیر حدیثو ستنې (ډیر لوی محدثین) دی. (۲)

امام يحيى بن معين ^{رحم} فرماني: «ثقة ثبت»، (۳) او هم دوی فرماني: «ثقة ذليل حافل» (۴)

علي بن المديني ^{رحم} فرماني: «قد كتبت كتب عبد الوارث عن ولد عبد الصمد، وأنا أشتي أن أكتبها من أبي معين» (۵)

حافظ ذهبي ^{رحم} د علي بن المديني ^{رحم} د مذکوره قول قدر او قيمت ښکاره کولو دپاره فرماني: «يقول على مثل هذا القول مع أنه قد بقي أيضاً عبد الوارث وسمع منه جملة أحاديث» (۶)

يعقوب بن شيبه ^{رحم} فرماني: «كان ثقة ثبتاً، صحيح الكتاب وكان يقول بالقدرة...» (۷)

امام عجلي ^{رحم} فرماني: «أبو معمر ثقة، يرى القدرى» (۸)

امام ابو حاتم ^{رحم} فرماني: «صدوق متقن قوى الحديث، غير أنه لم يكن يحفظ، وكان له قدر عند أهل

العلم» (۹) ابو زرعه ^{رحم} فرماني: «ثقة حافظ، يعني أنه كان متقناً معرراً لكتبه» (۱۰)

ابن حبان ^{رحم} دوی لره په ، کتاب الثقات ،، کښې ذکر کړې دي. (۱۱)

ددې ټولو توثیقاتو سره تاسو دلته دا هم اوکتل. چه دي قدری وو. ددې باوجود ددوی احادیث اصحابو د اصول سته قبول کړل. او پخپلو کتابونو کښې ئې دا روایت هم کړل. ځکه

چه دي داعی الی البدعة نه وو. لکه چه امام ابوداؤد ^{رحم} فرماني: «وكان لا يتكلم فيه» (۱۲) یعنی هغه به د ،، قدر ،، په باره کښې کلام هم نه کولو.

(۱) حاشية ابن العجمي على الكاشف (۵۷۹۱۱) رقم (۲۸۷۸) -

(۲) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۳۵۳۱۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۲۱۱۰) -

(۳) تهذيب الكمال (۳۵۴۱۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۲۱۱۰) -

(۴) المصادر السابق -

(۵) تهذيب الكمال (۳۵۵۱۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۳۱۱۰) -

(۶) سیر اعلام النبلاء (۶۲۳۱۱۰) -

(۷) تهذيب الكمال (۳۵۵۱۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۳۱۱۰) -

(۸) المصادر السابق -

(۹) تهذيب الكمال (۳۵۶۱۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۳۱۱۰، ۶۲۴) -

(۱۰) المصادر السابق -

(۱۱) الثقات لابن حبان (۳۵۴، ۳۵۳۱۸) -

(۱۲) تهذيب الكمال (۳۵۵۱۱۵) وسیر اعلام النبلاء (۶۲۳۱۱۰) -

په ۲۲۴هـ کښې ددوی وفات اوشو. (۱)، «مفهر الله له» _

⑤ عبدالوارث رضی اللہ عنہ: دا عبدالوارث بن سعید بن ذکوان تمیمی عنبري تنوري بصری رضی اللہ عنہ دی. ابو عبیده ددوی گنیت دی. (۲)

دوی دیزید الرشک، ایوب سختیانی، ایوب بن موسی، شعیب بن الحجاب، عمرو بن عبید، داؤد بن ابی هند، عبدالعزیز بن صهیب، عبدالله بن ابی نجیح، سلیمان تیمی، ابو عمرو بن العلاء او سعید بن ابی عروبہ رضی اللہ عنہ وغیره حضراتو نه روایت د حدیثو کوی. ددوی نه په روایت کونکو کښې ددوی خوښي عبدالصمد بن عبدالوارث، ابو معمر المقعد (وهو راوی کته)، مسدد بن مسرهد، قتیبه بن سعید، بشر بن هلال الصواف، عبیدالله بن عمر القواریری، او علی بن المدینی رضی اللہ عنہ وغیره حضرات دی. (۳)

امام ابو زرعم رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة» (۴)

امام ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة صدوق، من یعدّ مع ابن علیة، و بشرا بن الفضل، و وهیب، یعدّ من الثقات، هو أثبت من حماد بن سلمة» (۵)

امام نسائی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة ثبت» (۶)

ابن سعد رضی اللہ عنہ فرمائی: «كان ثقة حجة» (۷)

ابن حبان رضی اللہ عنہ فرمائی: «كان قدرياً، متقناً الحديث، كان شعبة يقول: يعرف الإتيان في قناه» (۸)

ابن معين رضی اللہ عنہ فرمائی: «هو مثل حماد بن زيد في أيوب» (۹)

دا بن معين رضی اللہ عنہ چه کله تپوس او کړې شو. «من أثبت شيوخ المصريين؟» نو وې فرمائیل: «عبدالوارث، و سمي جماعة» (۱۰)

۱- الكاشف (۵۷۹۱۱) رقم (۲۸۷۸) _

۲- تهذيب الكمال (۴۷۸۱۱۸) وسير اعلام النبلاء (۳۰۰۸) _

۳- د شيوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوري: تهذيب الكمال (۴۷۸۱۱۸-۴۸۱) وسير اعلام النبلاء (۳۰۰۸، ۳۰۱) _

۴- تهذيب الكمال (۴۸۳۱۱۸) وسير اعلام النبلاء (۳۰۴۸) _

۵- تهذيب الكمال (۴۸۳۱۱۸) _

۶- المصدر السابق _

۷- الطبقات الكبرى (۲۸۹۱۷) _

۸- الثقات لابن حبان (۱۴۰۱۷) _

۹- تهذيب الكمال (۴۸۲۱۱۸) وسير اعلام النبلاء (۳۰۴۸) _

۱۰- المصادر السابق _

ددې ټولو توثیقاتو باوجود په دوی باندې د قدری کیدو الزام هم دې. حافظ ذهبی رحمته الله علیه ددوی قدری کیدل جزم سره نقل کړی دی. حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرماني: «والله المنتهي في الثبوت إلا أنه قدرني متعصب لعروين عبيد»^(۱)

او هم دوی فرماني: «وكان عالماً مجوداً، من فصحاء أهل زمانه، ومن أهل الدين والورع، إلا أنه قدرني مبتدعاً»^(۲) او هم دوی فرماني: «ثبت صالح لكنه قدرني»^(۳)

د حماد بن زید رحمته الله علیه نه منقول دی. چه هغه به د عبد الوارث نه د روایت کولو نه منع کول. (۴)

یزید بن زریع رحمته الله علیه به فرمائیل: «من ألقى مجلس عبد الوارث فلا يقربني»^(۵)

خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني: «ثقة ثبت رمي بالقدر، ولم يشمت عنه»^(۶)

ددې نفی بنیاد په اصل کښې د عبد الوارث د خوئی عبد الصمد دا قول دې. چه هغه به قسم سره وئیل: «لله لمكذوب على أبي، وما سمعت قط يعنى القدر وكلام عروين عبيد»^(۷)

غالباً په دوی باندې د قدری کیدو الزام دې. دا په دې وجه لگیدلې وو. چه ده به د عمرو بن عبید معتزلی تعریف کولو. او د هغه نه به ئې روایتونه اخستل. لکه چه هغه به وئیل: «لولا

أننى أعلم أنه صدوق ما حدثت عنه»^(۸) او هم دوی به فرمائیل: «أن يوماً من عروين عبيد أكبر من عمر أيوب السخيتي»^(۹)

که په دوی باندې د قدری کیدو الزام ثابت هم شی. بیا هم چونکه دې داعی نه وو. په دې وجه به ددوی احادیث مقبول وی. لکه چه جمهورو محدثینو او اصحابو د اصول سته ددوی

احادیث قبول کړی دی. او کله چه د حضرت عبدالله بن المبارك نه تپوس او کړې شو: «كيف رويت عن عبد الوارث وترك عروين عبيد؟» نو دوی او فرمائیل: «أن عروا كان داعياً»^(۱۰)

په محرم ۱۸۰ هـ کښې ددوی وفات او شو. (۱۱)، رحمته الله علیه تعالی رحمة واسعة، _

(۱) میزان الاعتدال (۶۷۷/۲) رقم (۵۳۰۷) _

(۲) سير أعلام النبلاء (۳۰۱/۸) _

(۳) الكاشف (۶۷۳/۱) رقم (۳۵۱۰) _

(۴) تهذيب الكمال (۴۸۳/۱۸) وسير أعلام النبلاء (۳۰۳/۸) _

(۵) سير أعلام النبلاء (۳۰۳/۸) _

(۶) تقريب التهذيب (ص ۳۶۷) رقم (۴۲۵۱) _

(۷) هدى الساري (ص ۴۲۲) _

(۸) المصدر السابق _

(۹) سير أعلام النبلاء (۳۰۲/۸) _

(۱۰) سير أعلام النبلاء (۳۰۲/۸) _

(۱۱) سير أعلام النبلاء (۳۰۴/۸) _

⑤ **خالد بن یزید**: دا مشهور محدث ابو المنازل (بهم الیم و کس الزای، وقیل بفتح الیم ایما) خالد بن مهران خذاء بصری رضی الله عنه دی. (۱)

دوی د حضرت انس بن مالک رضی الله عنه زیارت کړې دي. (۲) دوی دانس بن سیرین، محمد بن سیرین، حفصه بنت سیرین، حسن بصری، ابو عثمان نهدي، ابو العالیه ریاحی، عطاء بن ابی ریاح، عطاء بن ابی میمون، او ابو رجاء عطاردی رضی الله عنه وغیره حضراتو نه روایت د حدیث کوی.

او ددوی نه روایت کونکو حضراتو کښي ابو اسحاق فزاری، اسماعیل بن علیه، بشر بن المفضل، حفص بن غیاث، حماد بن زید، حماد بن سلمه، سفیان ثوری (۳) سلیمان الاعمش، شعبه بن الحجاج، عبدالله بن المبارك، عبدالوارث بن سعید، محمد بن جعفر غندر، محمد بن سیرین (وهو شیخه) معتمر بن سلیمان، منصور بن المعتمر او ابواسحاق سبعی رضی الله عنه وغیره دي. (۴)

امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی: «ثبت،» (۵)

امام نسائی او یحي بن معین رحمهما الله فرمائی: «ثقة،» (۶)

حافظ ذهبی رضی الله عنه دوی لره «الإمام الحافظ الثقة» (۷) او «الحافظ أحد الأئمة» (۸) او «ثقة إمام» (۹) گرځولي دي. (۱۰)

ابن سعد رضی الله عنه د فهد بن حیان قیسی نه نقل کوی: «وكان خالد ثقة، رجلاً مهيباً، لا يجترئ عليه أحد، وكان كثير الحديث» (۱۱)

البته امام ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: «يكتب حديثه ولا يحتج به» (۱۲)

(۱) تقريب التهذيب (ص ۱۹۱) رقم (۱۶۸۰)۔

(۲) تهذيب الكمال (۱۷۷۸)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) كذا في تهذيب الكمال (۱۷۹۸) وليس فيه ذكر سفیان بن عيينة، وذكر الذهبي في السير ابن عيينة (۱۹۱۶) ولم يذكر الثوري، فليحقق۔

(۵) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۱۷۸۸-۱۸۰) وسیر اعلام النبلاء (۱۹۱۶، ۱۹۲) تهذيب الكمال (۱۸۰۸)۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) سیر اعلام النبلاء (۱۹۰۶)۔

(۸) میزان الاعتدال (۶۴۲۱۱) رقم (۲۴۶۶)۔

(۹) الكاشف (۳۶۹۱۱) رقم (۱۳۵۶)۔

(۱۰) الطبقات الكبرى لابن سعد (۲۵۹۱۷، ۲۶۰)۔

(۱۱) تهذيب الكمال (۱۸۰۸)۔

دغه شان امام شعبه، ابن علیه او حماد بن زید رضی الله عنہم هم دوی باندې لږ کلام کړې دي. (۱)
خو حقیقت دا دي. چه په دوی باندې کومه جرح شوې ده. جمهور نقادو د حدیث دا رد کړې
ده. لکه چه ابن العجمی رحمته الله فرمائی «قال ابن الهادی»، «طبقاته»، «ولم یقبل هذا القول منه فيه ولا
لغيره من الأئمة» (۲)

بنکاره ده. چه امام احمد، ابن معین او نسائی وغیره دوی لره،، ثقه،، او،، ثبت،، گرځوی
نو د ابو حاتم مبهم جرح څنگه موثر کیدې شی؟ بیا تر کومه پورې چه د شعبه د کلام تعلق
دي. نو حافظ ابن حجر رحمته الله د هغې وجه بیانوی، او لیکي چه :

«وتكلم فيه شعبة وابن علية إماما لكونه دخل في شيء من عمل السلطان، أو لما قال حماد بن زيد: قدم علينا
قدمة من الشام فكلنا أنكرنا حفظه» (۳)

حافظ ذهبی رحمته الله د ابو حاتم او شعبه رحمهما الله اقوال نقل کوي. او فرمائی: «ما التفت أحدنا
هذا القول أبدا» (۴) او شعبه چه کله د خالد حذاء په باره کښې کلام او کړو. نو عباد بن عباد او
حماد بن زید دواړه دوی ته راغلل. او وې وئیل. «مالك! أجننت! أنت أعلم، وتهذون» نو شعبه
بیا کلام کول پریځودل. (۵)

البته حماد بن زید چه کوم دا وئیلی دي. چه د شام نه د واپس راتلو نه پس ددوی په حافظه
کښې څه تغیر راغلې وو. ممکن ده. چه دا بالکل د آخری عمر خبره وي. ځکه چه ټولو
اصحابو د اصول سته او نورو محدثینو ددوی د احادیثو نه احتجاج او استدلال کړې
دي. (۶) والله اعلم.

په «حذاء» لقب سره د مشهور کیدو وجه: دوی پخپله پیزار جوړونکې یا خرڅونکې نه
وو. بلکه ① دوی چونکه د،، حذائینو،، (پیزار جوړونکو او خرڅونکو) سره کیناستو
پاسیدو. په دي وجه ددوی نوم،، حذاء،، مشهور شو.

② بعضې حضرات دا وائی. چه دوی به،، حذائین،، سره کیناستلو. او هغوی ته به ئې
هدایت ورکولو. «احذ على هذا النحو» (په دي طریقه باندې گندول کوي. داسې پیزار جوړوي). په
دي وجه د دوی نوم،، حذاء،، شو. ③ یو قول دا هم دي. چه دوی د بنی مجاشع یوې ښځې
سره نکاح او کړله. او خپل خان سره بوتلله. او په حذائین علاقه کښې ئې اوسیدل اختیار

① میزان الاعتدال (۶۴۳۱) رقم (۲۴۶۶) -

② حاشية ابن العجمی علی الکاشف (۳۶۹۱) -

③ هدی الساری (ص ۴۰۰) -

④ میزان الاعتدال (۶۴۳۱) رقم (۲۴۶۶) -

⑤ میزان الاعتدال (۶۴۳۱) وسیر اعلام النبلاء (۱۹۱۶) -

⑥ هدی الساری (ص ۴۰۰) -

عکرمه رضی اللہ عنہ دا مشہور امام حدیث او تفسیر ابو عبدالله عکرمہ ، مولى د عبدالله بن عباس ، مدنی رضی اللہ عنہ دې دوی د مغرب بربری خاندان سره تعلق لری. د حصین بن ابی العری العنبری غلام وو. دوی حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما ته هبه کړو. (۲)

حضرت عکرمه رضی اللہ عنہ د حضرت عبداللہ بن عباس، حضرت جابر، حضرت عبداللہ بن عمر، حضرت عبداللہ بن عمرو، عقبہ بن عامر جہنی، معاویہ بن ابی سفیان، یعلیٰ بن امیہ، حضرت ابوہریرہ، او حضرت ابو قتادہ رضی اللہ عنہ نه روایت د حدیث کړې دي. دوی د حضرت عائشہ، حضرت علی، حضرت ابوبکر صدیق، حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ نه هم روایت کړې دي. خو محدثینو تصریح کړې ده. چه دده ددې حضراتو نه کوم روایتونه دي. هغه مرسل دي. (۴)

ددوی نه روایت کونکو کښې ابراهیم نخعی، امام شعبی، عمرو بن دینار، ابو الزبیر مکی، قتاده، مطر الوراق، موسی بن عقبه، ایوب سختیانی، اشعث بن سوار، حمید الطویل، خالد الحذاء، امام اعمش، سماک بن حرب، عاصم بن بهدله، عاصم الاحول، فطربن خلیفه او لیث بن ابی سلیم رضی اللہ عنہ وغیره حضرات دي. (۵)

د سعيد بن جبیر رضی اللہ عنہ نہ تپوس اوکړې شو. «تعلّم احداً أعلم منك» نو دوی او فرمايل: «نعم، عکرمه» (۱)

ایوب سختیانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «لو لم یکن عندی ثقة لم اکتب عنه» (۱)

عمرو بن دينار رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما رأیت مثل عکرمۃ قط» (۱)

(تہذیب الکمال) (۱۸۱۸)۔

٢) تهذيب الكمال (٢٦٤/٢٠، ٢٦٥) وسير أعلام النبلاء (١٢١٥، ١٣) -

^١ حاشیه ابن العجمی علی الکاشف (۳۳/۲) رقم (۳۸۶۷) -

(*) د شیخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۲۶۵/۲۰-۲۶۹) وسیر اعلام النبلاء (۱۳۱۵، ۱۴)

(١) تهذيب الكمال (٢٧٢١٢٠) وسير أعلام النبلاء (١٦١٥) وهدي الساري (ص ٤٢٨)

(٢) سير أعلام النبلاء (١٦٨٥) و تهذيب الكمال (٢٧٢/٢٠) و هدى الساري (ص ٤٢٩)

(*) تهذيب الكمال (٢٧٢/٢٠) وسير أعلام النبلاء (١٧/٥) وهدي الساري (ص ٤٢٩)

(١) سير أعلام النبلاء (١٨١٥) وهدى الساري (ص ٤٢٩) و تهذيب الكمال (٢٧٥١٢٠)

(١) هدی الساری (ص ۴۲۹) -

سلام بن مسکین رضی الله عنه فرمائی: «کان حکمة من أعلم الناس بالتفسير»^(۱)
 سفیان ثوری رضی الله عنه فرمائی: «هذهوا التفسير من أربعة» او په دوی کښې ئې د عکرمه ذکر هم
 اوکړو. ^(۲) امام بخاری رضی الله عنه فرمائی: «ليس أحد من أصحابنا إلا احتج بحكمة»^(۳)
 امام يحيى بن معين رضی الله عنه فرمائی: «إذا رأيت الساداً يقيم في حكمة فاتهمه على الإسلام»^(۴)
 امام نسائی رضی الله عنه فرمائی: «ثقة»^(۵)
 ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: «ثقة»^(۶)
 او هم دوی فرمائی: «أصحاب ابن عباس عيال على حكمة»^(۷)
 امام اسحاق بن راهويه رضی الله عنه فرمائی: «حكمة عندنا إمام أهل الديار»^(۸)
 امام علی بن المدینی رضی الله عنه فرمائی: «کان حکمة من أهل العلم، ولم يكن في موالى ابن عباس أغزر علماً
 منه»^(۹) ابو بکر بن ابی خيثمه رضی الله عنه فرمائی: «کان حکمة من أثبت الناس فيما يروى ولم يحدث عن هو
 دونه أو مثله، أكثر حديثه عن الصحابة رضي الله عنهم»^(۱۰)
 دا ددوی تعديل او توثيق او دامامت شان سره متعلق يو څو اقوال دي. حالاتکه ددوی د
 معدلينو او ثناخوانو فهرست کافی اوږد دي. ددې توثيقاتو او تعديلاتو سره په دوی باندې
 لويو لويو اکابرو حضراتو کلام هم کړې دي. حافظ ابن حجر رضی الله عنه په تهذيب التهذيب او هدی
 الساری کښې دغه ټول جروح رانقل کړي دي. او دهغې جواب ئې ورکړې دي او ثابته کړې
 ئې ده. چه په دوی باندې هيڅ يوه جرح ثابت او منقول نه ده.
 په حضرت عکرمه باندې درې الزامات او دهغې تحقيق او توديد: دحافظ ابن حجر رضی الله عنه د بيان
 مطابق چه په دوی باندې کوم کلام شوې دي. هغه درې قسمه الزامات دي:
 ① يو دا چه دوی لره بعضو حضراتو مثلاً حضرت ابن عمر رضي الله عنهما دروغژن گرځولي دي. لکه چه
 ددوی نه منقول دي. چه دوی خپل مولى نافع ته خطاب کولو. او وې فرمائيل:

^(۱) تهذيب الكمال (۲۷۲/۲۰) وهدى السارى (ص ۴۲۹)۔

^(۲) تهذيب الكمال (۲۷۴/۲۰) وسير اعلام النبلاء (۱۸۱۵) وهدى السارى (ص ۴۲۹)۔

^(۳) تهذيب الكمال (۲۸۹/۲۰) وسير اعلام النبلاء (۳۱۱۵) وهدى السارى (ص ۴۲۹)۔

^(۴) تهذيب الكمال (۲۸۸/۲۰) وسير اعلام النبلاء (۳۱۱۵) وهدى السارى (ص ۴۲۹)۔

^(۵) تهذيب الكمال (۲۸۹/۲۰) وسير اعلام النبلاء (۳۱۱۵) وهدى السارى (ص ۴۲۹)۔

^(۶) (المصادر السابق)۔

^(۷) تهذيب الكمال (۲۸۹/۲۰) وسير اعلام النبلاء (۳۲۱۵) وهدى السارى (ص ۴۲۹)۔

^(۸) هدى السارى (ص ۴۲۹)۔

^(۹) تهذيب الكمال (۲۸۹/۲۰) وسير اعلام النبلاء (۳۱۱۵) وهدى السارى (ص ۴۲۹)۔

^(۱۰) هدى السارى (ص ۴۲۹)۔

«لا تکذب علی کما کذب عکرمه علی عبدالله بن عباس»^(۱)
 دغه شان دا خبره د سعید بن المسيب رضی الله عنه نه هم نقل کولې شی. چه دوی خپل مولی
 ،، برد،، ته هم دا خبره کړې ده. ^(۲) دغه شان علی بن عبدالله بن عباس نه چه کله تپوس
 اوکړې شو چه عکرمه ولې ترلې شوې دې؟ نو دوی جواب ورکړو. «لله یکنذب علی لې»^(۳) دغه
 شان یو خو اقوال نور هم منقول دی. چه په هغې کښې عکرمه طرف ته د کذب نسبت شوې
 دې. ^(۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله ددې ټولو اقوالو تفنید (او تحقیق) کړې دې. او ثابته کړې نې ده. چه (دا
 قول) د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما او د نورو حضراتو نه اول خو صحیح سند سره ثابت نه دې.
 دویمه دا چه ،، کذب،، کښې هم ډیر احتمالات ممکن دی. مثلاً دا چه د ،، کذب،، معنی
 دلته دروغ نه دی. بلکه ،، خطا،، ده. چه دا د اهل حجاز په نیز مستعمل دې. ^(۵)

پخپله عکرمه رضی الله عنه فرمائی. «أرايت هؤلاء الذين يکذبون من خلفي أفلا یکنذبون لی وجهی»^(۶) او حضرت
 عکرمه رضی الله عنه یوخل ابو امامه بن سهل بن حنیف ته اوونیل: «یا أبا امامة، أذکرک الله، هل سمعت
 ابن عباس یقول: ما حدثکم عن عکرمه فصدقوه، فإنه لم یکنذب علی؟ فقال أبو امامة: نعم»^(۷)

حافظ ابن عبد البر رحمته الله فرمائی: «فأما قولهم: کذاب، فلیس مایشت په جرح حق یتیمین ماقاله»^(۸)
 ⑤ دویم الزام په دوی باندې دا دې. چه ددوی عقیده د خارجیانو پشان وه. لکه چه په دوی
 باندې امام مالک کوم نکیر کړې دې. هغه هم په دې وجه دې. چه امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی
 «والذی أذکر علیه مالک إنما هو بسبب رایه»^(۹)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. چه ددوی نه قطعی طور باندې د خارجیانو عقیده ثابت نه ده.
 البته ممکن ده. چه په بعضو مسئلو کښې نې موافقت وی. په دې وجه دوی طرف ته د
 خارجي کیدو نسبت کړې شوې وی. ^(۱۰) حافظ عجلې رحمته الله فرمائی. «مکی تابعی ثقة، یری ما

^(۱) نقله الذهبي فی میزان الاعتدال ثم رده. أنظر (۹۷۱۳) رقم (۵۷۱۶) -

^(۲) میزان الاعتدال (۹۶۱۳) و تهذيب الكمال (۲۸۰۱۲۰) -

^(۳) تهذيب الكمال (۲۸۰۱۲۰) -

^(۴) هدى السارى (ص ۴۲۵، ۴۲۶) -

^(۵) هدى السارى (ص ۴۲۷، ۴۲۸) -

^(۶) هدى السارى (ص ۴۲۸) -

^(۷) تهذيب الكمال (۲۷۱۱۲۰) -

^(۸) التمهيد (۳۴۱۲) -

^(۹) تهذيب الكمال (۲۸۹۱۲۰) -

^(۱۰) هدى السارى (ص ۴۲۸) -

یرمیه به الناس من الحرورية»^(۱)

⑤ دریم الزام دا دې چه ده به د امراء (حاکمانو) نه جواز او هدايا قبلولي حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه دا څه داسې جرح نه ده چه ددوی روایتونه رد کړي شی هغه فرماني

«وهذا الزمري قد كان في ذلك أشهر من عكرمة، ومع ذلك فلم يترك أحد الرواية عنه بسبب ذلك»^(۲)

معلومه شوه چه په دوی باندې کوم کلام شوي دي د هغې هيڅ اعتبار نشته هم دا وجه ده چه د اصول سته د اصحابو نه د امام مسلم رحمته الله نه سوا ټولو ددوی احاديث د احتجاج او استدلال په طور قبول کړي دي او امام مسلم رحمته الله هم ددوی حديثونه قبول کړي دي خو مقروناً نې ذکر کړي دي.

په آخر کښې د عكرمه رحمته الله په دفاع کښې يو څو جامع اقوال نقل کولي شي

① ابن عبد البر رحمته الله فرماني: «عكرمة مولى ابن عباس: من جملة العلماء، لا يقدم فيه كلام من تكلم فيه،

لأنه لا حجة مع أحد تكلم فيه»^(۳)

② محمد بن نصر مروزي رحمته الله فرماني: «اجمع عامة أهل العلم على الإحتجاج بحديث عكرمة، واتفق

على ذلك رؤساء أهل العلم للحديث من أهل عصرنا، منهم أحمد بن حنبل وإسحاق بن راهويه، وأبو ثور، ويحيى

بن معين....»^(۴)

③ امام ابن جرير طبري رحمته الله فرماني: «ولم يكن أحد يدفع عكرمة عن التقدم في العلم بالحق والقرآن

وتأويله، وكثرة الرواية للأثر، وأنه كان عالماً بمولاة، وفي تقريره جملة أصحاب ابن عباس بإياه وصفهم لهم

بالتقدم في العلم، وأمرهم الناس بالأخذ عنه ما بشهادة بعضهم تثبت عدالة الإنسان، ويستحق جواز

الشهادة، ومن تثبت عدالته، لم يقبل فيه الجرم، وما تسقط العدالة بالنظر، ويقول فلان، لمولاة: لا تكذب

علي، وما أشبهه، من القول الذي له وجوه، وتصاريف ومعان، غير الذي وجهه إليه أهل الغباوة، ومن لا علم

له لتصاريف كلام العرب»^(۵) او هم دوی فرماني: «لو كان كل من ادعى عليه مذهب من المذاهب الرديئة

ثبت عليه ما ادعى به وسقطت عدالته وبطلت شهادته بذلك: للزم ترك أكثر محدثي الأمصار، لأنه ما منهم لا

وقد نسبته قوم إلى ما يرغب به عنه»^(۶)

(۱) تهذيب الكمال (۲۸۹/۲۰) _

(۲) هدى الساري (ص ۴۲۸) _

(۳) هدى الساري (ص ۴۲۵) _

(۴) التمهيد (۲۷/۲) _

(۵) التمهيد (۳۳/۲) وهدى الساري (ص ۴۲۹) _

(۶) هدى الساري (ص ۴۲۹) _

(۷) هدى الساري (ص ۴۲۸) _

④ ابن حبان رحمته الله فرمائی: «کان عکرمة من علماء الناس فی زمانه بالقرآن والفقه.... ولا یجب علی من شئ رائحة العلم أن یعرج علی قول یزید بن أبی زیاد، حیث یقول: دخلت علی علی بن عبد الله بن عباس، وعکرمة مقید علی باب الحش، قلت: من هذا؟ قال: إن هذا یکذب علی أبی، ومن أمحل الحال أن یجرح العدل بکلام المجروح، لأن یزید بن أبی زیاد لیس ممن یحتج حدیثه، ولا بشئ یقوله أبوب بن رزین، من دافع قال: سمعت ابن عمر یقول: یا دافع، لا تکذب علی کما یکذب عکرمة علی ابن عباس، قلت: القائل ابن حبان، أما عکرمة فحمل أهل العلم عنه الحدیث فی الأقالیم كلها، وما أعلم أحدا ذمه بشئ إلا بدعابة کانت فیہ» (۱)

⑤ ابن عدی رحمته الله فرمائی: «وعکرمة مولی ابن عباس لم أخرجه ههنا من حدیثه شیئاً، لأن الثقات إذا روى عنه، فهو مستقیم الحدیث، إلا أن یروی عنه ضعیف، فیکون قد آتی من قبل ضعیف لا من قبله، ولم یتتم الأئمة من الروایة عنه، وأصحاب الصحاح أدخلوا أحادیثه إذا روى عنه ثقة فی صحاحهم، وهو أشهر من أن یحتاج أن أخرجه حدیثاً من حدیثه، وهو لا بأس به» (۲)

په ۱۰۴ هـ، یا ۱۰۵ هـ، یا ۱۰۶ هـ، یا ۱۰۷ هـ کنبی ددوی وفات او شو. (۳)، رحمه الله تعالى رحمة واسعة،

⑤ ابن عباس رحمته الله: حضرت عبدالله بن عباس رحمته الله حالات د بدعالوحی د خلورم

حدیث، او په کتاب الایمان کنبی د «باب کفران العشر وکفر دون کفر» لاندې تیر شوی دی. (۴)

قوله: قَالَ ضَمَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: حضرت ابن عباس رحمته الله

فرمائی: چه نبی کریم رحمته الله زه خپل خان سره اولگولم.

د حضرت ابن عباس رحمته الله په مناقبو کنبی هم دا حدیث ذکر کړې شوې دي. په هغې کنبی

اضافه ده. «قَالَ ضَمَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» (۵) چه نبی کریم رحمته الله زه خپلې سینه

مبارکې سره اولگولم. حضرت ابن عباس رحمته الله په دغه وخت بالغ شوې خو نه وو. البته صبی

مميز (او پوهه ماشوم) وو. ددې نه معلومه شوه. چه د شفقت په طور رشته دار ماشومان سینه سره لگول جائز دي. (۶)

(۱) الثقات لابن حبان (۲۲۹/۵). (۲۳۰) -

(۲) الكامل لابن عدی (۲۷۱/۵). (۲۷۲) -

(۳) تهذيب الكمال (۲۹۱/۲۰). (۲۹۲) -

(۴) كشاف الباری (۴۳۵/۱) و (۲۰۵/۲) -

(۵) صحيح البخاری (۵۳۱/۱) کتاب فضائل أصحاب النبی رحمته الله (المناقب) باب ذکر ابن عباس رحمته الله منها رقم (۳۷۵۶) -

(۶) فتح الباری (۱۷۰/۱) -

قوله: وَقَالَ اللَّهُمَّ عَلِّمَهُ الْكِتَابَ: او نبی کریم ﷺ او فرمائیل ای الله! ده ته د کتاب علم ورکړې.

د علومو منتقل کولو یو صورت: نبی کریم ﷺ حضرت ابن عباس رضی الله عنهما خپلې سینې مبارکې سره اولگولو او دا عظیمه د عا نې او کړله. چه ای الله! ده ته د کتاب علم ورکړې. په کتاب کښې دننه ټول دیني امور او احکام شرعیه راځي. ددې عمل نه دا معلومه شوه. چه د احکام شرعیه او د علوم دینیه سرچشمه د نبی ﷺ سینه مبارکه ده. چاته هم چه دا دولت ملاوښی. د نبی کریم ﷺ د سینې نه به ملاوړې. دچا سینه چه څومره هم د نبی کریم ﷺ سره اتصال او نږدیکت لري. هغومره به هغه باندې د علومو فیضان کیږي. او نبی کریم ﷺ سره د اتصال او قرب دارومدار په اتباع سنت، د الله تعالی په احکامو پوره کولو باندې دي. دلته نې حضرت ابن عباس رضی الله عنهما خپلې سینې مبارکې سره ملاوړو. او افاضه د علومو نې او فرمائیل. او د حضرت ابوهریره رضی الله عنهما په طلب باندې نې یو څیز راوښکلو. دهغه په څادر کښې نې کیخودو. او ارشاد نې او فرمائیلو. چه دا خپلې سینې سره اولگو. چه په دې سره د حضرت ابوهریره رضی الله عنهما سینه د نبوی علومو خزانه جوړه شوه. (۱)

د علومو منتقل کولو هم دا طریقه د الله ﷻ په نیابت کښې حضرت جبرئیل رضی الله عنهما د نبی کریم ﷺ سره اختیار کړې وه. (۲) د امت په صالحینو کښې د بعضو اهل الله عمل هم داسې قسمه پاتې شوې دي.

په یو روایت کښې د، علمه الكتاب، په ځانې، «علمه الحکمه»، وارد دي. ددې روایت په یو طریق کښې د، «الكتاب»، په ځانې د، «الحکمة»، ذکر راغلې دي. (۳) اگرچه د حکمت په تفسیر کښې عالمانو ډیر اقوال ذکر کړي دي. مثلاً قرآن، عمل بالقرآن، سنت، د قول صحیح والي، خشیت، فهم عن الله، عقل، ما يشهد العقل بصحته، نور یفرق بین الالهام والوسواس، سرعة الجواب مع الاصابة، وغیره خو په ظاهره دلته کښې، «کتاب الله»، او، «فهم د قرآن مراد دي». (۴) والله اعلم.

د نبی کریم ﷺ د دعا سبب: نبی کریم ﷺ چه په حضرت ابن عباس رضی الله عنهما باندې دا مخصوص شفقت او کړو. او خاص دعا نې او کړله. ددې سبب څه وو؟

په احادیثو کښې دوه واقعي ملاوړې دي. یو تعلق خدمت سره دي. او د دویمي تعلق ادب او احترام سره دي. دواړه واقعات د دعا سبب کیدې شي: ① یوه واقعه خو دا ده. چه نبی کریم ﷺ د قضاء حاجت د ضرورت دپاره تشریف یوو. نو حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د آرام په

۱) انظر الإصابة (۲۰۷/۴)۔

۲) كما في حديث عائشة (ما نقله) البخاري في صحيحه (۲/۱، ۳) كتاب بدء الوحي، الحديث الثالث، رقم (۳۱): فأخذني فغطني حتى بلغ مني الجهد، وقد فعل ذلك ثلاثاً۔

۳) صحيح البخاري (۵۳۱/۱) كتاب المناقب، باب ذكر ابن عباس رضي الله عنهما رقم (۳۷۵۶)۔

۴) فتح الباري (۱۷۰/۱)۔

عرض سره لوڅې د اوبو ډک کيځودو نبي کریم ﷺ چه تشریف راوړو تپوس ئې اوکړو چه اوبه چا ايځودې دى؟ معلومه شوه چه ابن عباس رضی الله عنهما ايځودې دى نو نبي کریم ﷺ خوشحاله شو او دعا ئې اوکړله (۱)

د نبي کریم ﷺ دعا سبب په دې عمل کښې د اصل دعا سبب دا خبره ده چه کله نبي کریم ﷺ د قضاء حاجت دپاره بيت الخلا ته تشریف يوړو نو حضرت ابن عباس رضی الله عنهما سوچ اوکړو چه هرکله زه دلته حاضر یم نو ما له څه خدمت کول پکار دى په دې سلسله کښې درې صورتونه راوړاندې شو ① اوبه راخستل، او بيت الخلا کښې حاضریدل، ② د بيت الخلا دروازې نه بهر نبي کریم ﷺ ته نيزدې اوبه ايځودل، ③ يا د هغوى په غوښتلو باندې اوبه حاضرول نو په دې کښې ډومبې صورت د بې پردگۍ وو په دريم صورت کښې د حکم په تعميل کښې د تاخير خطره وه البته په دويم صورت کښې د ستر (او پردې) رعايت هم وو او فوری طور باندې د خلا نه بهر ته تشریف راوړلو نه پس، اوبو سره استنجا کښې د هغوى اعانت هم کيدو نو هم دا ئې اختيار کړو په حقيقت کښې دا ددوى د ذکاوت او هونبیا رتيا خبره وه د ، ، جزاء من جنس العمل ، ، په اصول باندې نبي کریم ﷺ د ، ، اللهم عليه الكتاب ، ، دعا او فرمائيله يعنى الله تعالى دې دوى ته نور هم زيات فهم سليم او هونبیا رتوب ورکړى (۲)

ددې نه معلومه شوه چه د بزرگانو خدمت او ددې په صله کښې د دعاگانو حصول د علم دپاره معاون دې او په دې کښې مدد ورکوى غالباً دا واقعه هغه وخت راپيښه شوه کله چه حضرت ابن عباس رضی الله عنهما يوه شپه نبي کریم ﷺ سره د خپلې ترور حضرت ميمونه رضی الله عنها په نمبر کښې تيره کړې وه چه د نبي کریم ﷺ د شپې معمولات اوگورۍ چه د نبي کریم ﷺ د شپې عبادت څنگه دې؟ څومره رکعتونه ادا کوى کوم وخت دې؟ وغيره وغيره (۳)

② دويمه واقعه په مسند احمد کښې نقل ده چه نبي کریم ﷺ حضرت ابن عباس رضی الله عنهما تهجدو په مانځه کښې خپل خان سره برابر اودرولو حضرت ابن عباس رضی الله عنهما شاته شو او اودريدو نبي کریم ﷺ بيا برابر کښې اودرولو هغه بيا شاته شو نبي کریم ﷺ د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه تپوس اوکړو چه هرکله زه تا وړاندې کوم نو ته ولې شاته کيږي؟ حضرت ابن

ابن عباس أن النبی ﷺ دخل الخلا، فوضعت له وضوءاً، قال: من وضع هذا؟ فأخبر، فقال: اللهم فقهه في الدين، صحيح البخاری (۲۶۱۱) کتاب الوضوء، باب وضع الماء عند الخلا، رقم (۱۴۳)۔
(۱) ايضاح البخاری (۷۱۵)۔

(۲) أنظر صحيح البخاری (۲۲۱۱) کتاب العلم، باب السمر في العلم، رقم (۱۱۷۱)۔

دلته دا شبه اونکړې شى چه په داسې کمره کښې چه هلته کښې د دوو سرو ځاني هم مشکل سره ملاوېږي د يو دريم انسان د کور د معاملاتو جائزه اخستلو دپاره د شپې په وخت قيام کول، څنگه صحيح کيدې شى؟ وجه دا ده چه په يو روايت کښې دا تصريح موجود ده چه حضرت ميمونه رضی الله عنها په دې موده کښې په حالت د حيض کښې وه فتح الباری (۴۸۲۸۲) کتاب الوتر،۔

عباس رضی الله عنه جواب ورکړو. چه «أودینفی لأحد أن یصلی هذاک وأنت رسول الله ﷺ»؟ آیا د یوکس دپاره دا مناسب ده. چه ستاسو یعنی د الله د رسول ﷺ په برابر کښې اودریږی. او مونځ اوکړی؟ په دې باندې نبی کریم ﷺ د علم او فهم د زیاتوالی دعا ورکړله. حاصل دا چه د حدیث نه دا خبره ثابته شوه. چه د فهم او ذکاوت (هونیارتوب) او محنت نه علاوه د بزرگانو دعاګانې هم د علم د حصول دپاره ډیرې زیاتې ضروری دی. او ددې دعاګانو د حاصلولو ذریعه دا ده. چه د بزرگانو خدمت اوکړې شی. او دهغوی د ادب او احترام پوره لحاظ اوکړې شی. لکه څنگه چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه د رسول اکرم ﷺ نه د «علم کتاب» دعا حاصل کړله. او په صحابه کرامو کښې نې علمی اعتبار سره یو امتیازی مقام حاصل کړو. په تفسیر د قرآن کښې خو د حضرت ابن عباس رضی الله عنه مقام واضح دې. په فقه د دین کښې چه کوم مقام دوی ته ملاو شو. هغه هم د چا نه پټ نه دې. نن خاص طور باندې د فقه شافعی مدار د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په مرویاتو او اجتهاداتو باندې دې. په حدیث باب او ترجمه الباب کښې انطباق بالکل واضح دې. والله اعلم.

۱۸- ((بَابُ: مَتَى يَصِحُّ سَمَاعُ الصَّغِيرِ))

تیر شوی باب سره ربط او مناسبت: په تیر شوی باب کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنه په حق کښې د نبی کریم ﷺ دعا مذکور وه. دغه وخت حضرت ابن عباس رضی الله عنه صبی ممیز (پوه ماشوم) وو. او په دې باب کښې د سماع په سلسله کښې د هونیار ماشوم حال مذکور دې. (۱) داسې هم وئیلې شی. چه په تیر شوی باب کښې حضرت ابن عباس رضی الله عنه د نبی کریم ﷺ په خدمت کښې حاضر شو. او دعاګانې ئې حاصلې کړې. او د بالغ کیدو نه پس ئې دغه دعاګانې نقل کړلې. او د هغوی په نقل باندې پوره پوره اعتماد اوکړې شو. حضرت ابن عباس رضی الله عنه دغه وخت صغیر وو. په دې وجه ئې ددې نه فوراً پس د «مَتَى يَصِحُّ سَمَاعُ الصَّغِيرِ» باب قائم کړو. (۲)

د ترجمه الباب مقصد: دټولو نه وړاندې دلته کښې په دې پوهه شی. چه وړاندې تاسو وئیلی دی. چه یو تحمل د حدیث دې. او یو اداء د حدیث ده. تحمل د حدیث سماع ته وائی. او اداء د حدیث، روایت کولو او اسماع د حدیث ته وائی. دلته د «سماع»، نه هم دا «تحمل»، مراد دې. علامه سندھی رحمته الله علیه فرمائی. چه امام بخاری رحمته الله علیه دلته دوه جزئی واقعات ذکر کړی دی. ددې د مجموعی نه معلومیږی. چه د تحمل د صحت او سماع دپاره هیڅ حد معین نه دې. بلکه مطلق سن تمیز، تعقل سن صحت سماع، او تحمل دې. (۳)

(۱) مسند احمد (۳۳۰/۱) -

(۲) عمدة القاری (۶۷۱/۲، ۶۸) -

(۳) ایضاح البخاری (۷۳، ۷۲۱/۵) -

(۴) حاشیة السندی علی صحیح البخاری (۴۶۱) -

د حضرت شیخ الهند رحمته الله هم دا راني ده. (۱)
 حضرت شاه ولي الله رحمته الله هم دې ته نيزدې خبره کړې ده. هغه فرماني چې په دې کښې خو
 هيڅ اختلاف نشته چې اداء حديث دپاره عاقل او بالغ کيدل ضروري دی. البته د تحمل دپاره
 بالغ کيدل ضروري نه دی. کوم صبي چې قریب البلوغ وی. او د خیر او شر په مینځ کښې فرق
 کولې شی. د هغه تحمل صحیح دی. د مؤلف مقصد ددې اثبات دی. (۲)
 د تحمل حديث په عمر کښې د علماو اختلاف او د هغوی دلائل اوس د حضرت شاه ولي
 الله رحمته الله په حوالې سره دا خبره تیره شوه. چې د اداء حديث دپاره د عاقل او بالغ کيدو شرط
 متفق عليه دی. په دې کښې د هيڅ چا اختلاف نشته. البته بعضي حضرات د بلوغ نه
 وړاندې د تحمل حديث نه هم منع کوی. او وائي چې د بالغ کيدو نه وړاندې د تحمل حديث
 هيڅ اعتبار نشته. (۳) خو د جمهورو په نيز د بلوغ نه وړاندې تحمل صحیح دی. (۴)
 بیا ددې عمر په تحديد کښې اختلاف دی. کوم چې د سماع مقبول کيدو دپاره ضروري یا
 مستحب دی. بعض حضرات، خاص طور باندې اهل کوفه خو ددې خبرې قائل دی. چې د
 شلو کالو نه وړاندې سماع او تحمل حديث کول پکار نه دی. (۵) امام ابو عبدالله زبیری رحمته الله
 دا عمر مستحب ګرځوی. (۶) موسی بن هارون رحمته الله فرماني: «أهل البصرة يكتفون لعشر سنين، وأهل
 الكوفة لعشرين، وأهل الشام لثلاثين» (۷) امام يحيي بن معين رحمته الله فرماني چې عمر د تحمل حديث
 پنځلس کاله دی. (۸) امام یزید بن هارون رحمته الله د یارلس کاله حد خودلې دی. (۹)
 موسی بن هارون حمال رحمته الله فرماني چې کله ماشوم په غوا او نورو خاروو کښې فرق او کړې
 شی. نو دا عمر د تحمل دی. (۱۰) قاضي عياض رحمته الله فرماني: «لقد حدث أهل الصنععة في ذلك أن أقله
 سن محمود بن الربيع» (۱۱) او د بخاری په روايت کښې دده پنځه کاله کيدل مذکور دی. نو ګويا
 عمر د تحمل پنځه کاله دی.

۱- الأبواب والتراجم (ص ۴۹)۔

۲- شرح تراجم أبواب البخاری (ص ۱۵)۔

۳- وعليه أبو منصور محمد بن المنذر بن محمد المراكشي الفقيه الشافعي. انظر فتح المغيث للسخاوي (۱۳۴۱۲)۔

۴- انظر علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۱۲۸) النوع الرابع والعشرون. معرفة كيفية سماع الحديث وتحمله
 وصفه ضبطه.۔

۵- علوم الحديث (ص ۱۲۸، ۱۲۹)۔

۶- علوم الحديث (ص ۱۲۸) وفتح المغيث للسخاوي (۱۳۷۱۲) والكفاية (ص ۵۵)۔

۷- الكفاية (ص ۵۵)۔

۸- الكفاية (ص ۶۳)۔

۹- المصدر السابق۔

۱۰- الكفاية (ص ۶۵)۔

۱۱- الإلماع (ص ۵۸)۔

حافظ ابن الصلاح رحمته الله فرماني: «التحديد بنفس هو الذي استقر عليه حمل أهل الحديث المتأخرين»^(۱) او هم دوی فرماني چه کوم ماشوم د پنځو کالو یا ددې نه زیات وی. نو هغه دپاره د ،، سمع ،، لفظ استعمالیږي. او کوم چه ددې نه وړوکي وی. هغه دپاره د ،، سمع ،، لفظ نه استعمالیږي. بلکه د ،، حضر ،، یا د ،، احضر ،، لفظ استعمالیږي.^(۲)

حافظ ابن الصلاح رحمته الله فرماني: چه د تحديد کولو په ځانې دا اوکتلې شي. چه دا ماشوم خطاب باندې پوهیږي. او جواب ورکولې شي. نو کوم ماشوم چه هغه د پنځو کالو هم نه وی. خو د خطاب او جواب صلاحیت لري. نو د هغه سماع صحیح ده. او دا عین ممکن ده. چه یوکس د پنځو کالونه زیات وی. خو د خطاب او جواب اهلیت نه لري. نو د داسې کس د سماع اعتبار نشته.^(۳) دا امام احمد بن حنبل رحمته الله په ،، عقل او ضبط ،، سره تعبیر کړې دي. چه کوم ماشوم هونیار شي. او د ضبط (حفظ) صلاحیت لري. د هغه سماع صحیح ده.^(۴)

جمهور چه د بلوغ قید نه لگوي. او نه د یو عمر تحديد کوي. د هغوی دلیل هغه روایات دي. کوم چه د صفار صحابه مثلاً حضرات حسنین، عبدالله بن جعفر بن ابی طالب، عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن عباس، نعمان بن بشیر، سائب بن یزید، مسور بن مخرمه، انس بن مالک، مسلم بن مخلد، عمر بن ابی سلمه، یوسف بن عبدالله بن سلام، ابو الطفیل او حضرت عائشه رضی الله عنهن وغیره نه نقل دي. محدثینو ددوی په روایاتو کښې دا تفریق چرته هم نه دي کړې. چه دا روایات د بلوغ نه وړاندې دي. او دا روایات د بلوغ نه د روستو دي.^(۵)

امام ابن معین رحمته الله چه د پنځلسو کالو کوم تحديد کړې دي. د هغوی استدلال د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما د واقعي نه دي. چه نبی کریم صلی الله علیه و آله هغوی لره په غزوه بدر کښې د شرکت نه منع کړې وو. او بیا کله چه د غزوه احد موقعه راغله. نو په هغې کښې ئې د شرکت اجازت ورکړې وو. ځکه چه دغه وخت هغه د پنځلسو کالو شوې وو.^(۶)

خو امام احمد رحمته الله فرماني: چه د پنځلسو کالو قید قتال دپاره خو بالکل صحیح دي. ځکه چه په دې کښې د جسماني قوت، او دجنگي مهارت ضرورت وی. او په تحمل د حدیث کښې خو د عقل او ضبط ضرورت وی. که په یوکس کښې عقل او ضبط موجود وی. نو هغه دپاره د سماع حدیث اجازت دي. او دهغه سماع معتبر ده.^(۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: چه ابن معین رحمته الله کوم د پنځلسو کالو تحديد کړې دي. په هغې

(۱) علوم الحديث (ص ۱۳۰)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) أنظر علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۱۳۰)۔

(۴) الكفاية (ص ۶۳)۔

(۵) فتح المغيث للسغاوي (۱۳۵۱۲، ۱۳۶)۔

(۶) فتح الباري (۱۷۱۱۱) والكفاية (ص ۶۲)۔

(۷) فتح الباري (۱۷۱۱۱) والكفاية (ص ۶۳)۔

کښي دوه احتمال په کيدې شي:

- ① يو دا چه هغه د پنځلسو کالو عمر د ابتداء طلب دپاره مناسب خيال کوي. چه په پنځلسو کالو کښي بچي ته طلب د حديثو کول پکار دي. دا معنی صحيح کيدې شي.
 - ② دويم احتمال هغه دي. کوم چه متبادر (او ښکاره) دي. چه هغه د پنځلسو کالو عمر لازمي گرځوي. او واني. چه کوم ماشوم د پنځلسو کالو نه وړاندې کوم يو حديث واوريدو. او هغه نې ياد کړو. د هغې اعتبار نشته. نو دا معنی قابل قبول نه ده. (۱)
- حافظ رحمته الله عليه فرماني. چه ابن عبدالبر رحمته الله عليه په دې خبره باندې د اهل علمو اتفاق نقل کړې دي. چه په ماشوم والي کښي اوريدلې شوې روايت، که روستو ادا کړې شي. نو هغه مقبول دي. په دې وجه د ابن معين رحمته الله عليه د قول رومبي معنی دلته مراد ده. دويمه معنی مراد نه ده. (۲) والله اعلم.

حديث باب

٤٦- ((حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُتْبَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ (۳) قَالَ أَقْبَلْتُ رَأْسًا عَلَى حِمَارٍ أَتَانِ وَأَنَا يَوْمَئِذٍ قَدْ تَأَهَّزْتُ الْإِحْتِلَامَ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي بِمَنْبِي إِلَى غَيْرِ جَدَارٍ فَمَرَرْتُ بَيْنَ يَدَيْ بَعْضِ الصَّفِّ وَأَرْسَلْتُ الْأَتَانَ تَرْتَمِ قَدْ خَلْتُ فِي الصَّفِّ فَلَمْ يَنْكُرْ ذَلِكَ عَلَيَّ)) [۳۷۱، ۸۲۳، ۱۷۵۷، ۴۱۵۰]

رجال الحديث

- ① اسماعيل بن ابي اويس رحمته الله عليه: ددوی حالات په کتاب الايمان کښي د «باب تفاضل اهل الإيمان في الأعمال» لاندې تیر شوی دی. (۴)

فتح الباری (۱۷۱۱)۔

المصدر السابق۔

(۲) قوله: عن عبد الله بن عباس: الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (۷۱۱) كتاب الصلاة. فاتحة أبواب ستره المصلي. باب ستره الإمام ستره من خلفه. رقم (۴۹۳) و (۱۱۹۱۱) كتاب الأذان. باب وضوء الصبيان، ومتى يجب عليهم الغسل والطهور، وحضورهم الجمعة والعيد والجنائز وصفوفهم. رقم (۸۶۱) و (۲۵۰۱۱) كتاب جزاء الصيد، باب حج الصبيان، رقم (۱۸۵۷) و (۶۳۳۱۲) كتاب المغازي. باب حجة الوداع. رقم (۴۴۱۲) ومسلم في صحيحه، في كتاب الصلاة. باب ستره المصلي... رقم (۱۱۲۴-۱۱۲۷) والنسائي في سننه، في كتاب القبلة. باب ذكر ما يقطع الصلاة وما لا يقطع إذا لم يكن بين يدي المصلي ستره. رقم (۷۵۵) وأبو داود في سننه، في كتاب الصلاة. باب من قال: الحمار لا يقطع الصلاة. رقم (۷۱۵-۷۱۷) والترمذي في جامعه، في كتاب الصلاة. باب ما جاء لا يقطع الصلاة شيء. رقم (۳۳۷) وابن ماجه في سننه، في كتاب إقامة الصلاة والسنة فيها. باب ما يقطع الصلاة. رقم (۹۴۷)۔

كشف الباری (۱۱۳۱۲)۔

⑤ مالك بن انس: دا مالک بن انس رضي الله عنه ددوی حالات په کتاب الايمان کښې د «باب من الدين الفرار من الفتن» لاندې تیر شوی دی. (۱)

⑥ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبدالله بن شهاب زهري رضي الله عنه ددوی مختصر حالات د بدء الوحي د دریم حديث لاندې تیر شوی دی. (۲)

⑦ عبيد الله بن عبد الله بن عتبة: دا دمدينې منورې د فقهاء سبعة خني مشهور فقيه عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود هذلي مدني رضي الله عنه دې ابو عبد الله ددوی کښت دې. (۳)

دوی د حضرت عائشه، حضرت ابوهريره، فاطمه بنت قيس، ابو واقد ليشي، زيد بن خالد جهني، حضرت ابن عباس (چه دوی سره ئې اوږد صحبت اختيار کړې دې) حضرت عبدالله بن عمر، حضرت ابوسعيد، حضرت نعمان بن بشير، حضرت ميمونه، حضرت ام سلمه رضي الله عنهن نه روايت کوي.

ددوی نه ددوی رور عون بن عبدالله بن عتبة، ضميره بن سعيد مازني، عراق بن مالك، موسى بن ابي عائشه، ابو الزناد، صالح بن كيسان، خصيف جزري، او سالم ابو النضر رضي الله عنهم وغيره روايت کوي. (۴)

واقدي رضي الله عنه فرماني: «...وكان ثقة قتيها كثيرا الحديث والعلم شاعرا» (۵)

امام عجلي رضي الله عنه فرماني: «...تابعي، ثقة، رجل صالح، جامع للعلم، وهو معلم عمر بن عبد العزيز» (۶)

امام ابو زرعه رضي الله عنه فرماني: «ثقة مامون امام» (۷)

ابن حبان رضي الله عنه دوی لره په «، كتاب الثقات»، کښې ذکر کړې دې او فرمانيلى ئې دی: «من سادات التابعين» (۸)

حافظ ذهبي رضي الله عنه فرماني: «...كان من بحور العلم» (۹)

(۱) کشف الباری (۸۰۱۲)۔

(۲) کشف الباری (۳۲۶۱)۔

(۳) تهذيب الكمال (۷۳۱۱۹) وسير أعلام النبلاء (۴۷۵۱۴)۔

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصيل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۷۴، ۷۳۱۱۹) وسير أعلام النبلاء (۴۷۵۱۴، ۴۷۶)۔

(۵) الطبقات لابن سعد (۲۵۰۱۵)۔

(۶) تهذيب الكمال (۷۵۱۱۹) وسير أعلام النبلاء (۴۷۶۱۴)۔

(۷) المصادر السابق۔

(۸) الثقات لابن حبان (۶۳۱۵)۔

(۹) الکاشف (۶۸۲۱۱) رقم (۳۵۶۲)۔

امام زهری رحمہ اللہ فرمائی: «.... امام عبيد الله بن عبد الله، فكننت إذا تقيته أتفجر منه بهراً وكنت ألقن أن قد علمت العلم، فلما جالسته رأيت أن كنت في شعاب من العلم»^(۱)

امام طبری رحمہ اللہ فرمائی: «كان مقدماً في العلم والمعرفة بالأحكام والحلال والحرام وكان مع ذلك شاعراً مجيداً»^(۲)

ابن عبد البر رحمہ اللہ فرمائی: «أحد الفقهاء العشرة السبعة الذين تدور عليهم الفتوى، وكان عالماً فاضلاً مقدماً في الفقه، تقياً شاعراً محسناً لم يكن بعد الصحابة إلى يومنا فيها علمت فقيه أشعر منه ولا شاعر أقره منه»^(۳) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة فقيه ثبت»^(۴)

یوہ د عبوت واقعہ: اصحابو د سیر لیکی دی۔ چہ دوی تہ بہ څنگہ نور حضرات اہل علم و فضل، کسب د فیض دپارہ حاضریدل۔ دغہ شان بہ حضرت علی بن الحسین زین العابدین رحمہ اللہ ہم راتلو۔ هغه به کیناستلو۔ او عبيد الله بن عبد الله به په مانځه کښي مشغولیدو۔ او ددوی عادت وو۔ چہ کله به په مانځه کښي مشغول شو۔ نو بیا به ئې هیڅ چا طرف تہ توجه نہ کولہ۔ یو کس دوی تہ اوونیل: «يا ليتك ابن بنت رسول الله ﷺ فتحمسه هذا الحمس» نو دوی اوفرمائیل: «اللهم غفر! لا بد لمن طلب هذا الشأن أن يعنى» یعنی الله ﷻ دې ما معاف کری۔ خو حقیقت دا دې۔ چہ څوک هم علم پسې اولگی۔ هغه به مشقت کښي ضرور پریوخی۔^(۵) ددوی وفات په ۹۲ھ یا ۹۵ھ یا ۹۸ھ یا ۹۹ھ کښي اوشو۔^(۶)، رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة،

⑤ عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما: د حضرت عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہما حالات د بدء الوحي د څلورم حدیث لاتدي^(۷) او په کتاب الايمان کښي د «باب كفران العشير وكفر دون كفر» لاتدي تیرشوی دی۔^(۸)

قوله: قَالَ أَقْبَلْتُ رَاكِبًا عَلَى حِمَارِ أَثَّانٍ: حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما فرمائی: چہ زه په یوې خړې باندې سور راغلم۔

(۱) تعليقات تهذيب الكمال (۷۶۱۹) نقلاً عن تاريخ أبي زرعة الدمشي (۵۲۱)۔

(۲) تهذيب التهذيب (۲۴۱۷)۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) تقريب التهذيب (ص ۳۷۲) رقم (۴۳۰۹)۔

(۵) سير اعلام النبلاء (۳۸۸۱۴) ترجمة علي بن الحسن زين العابدین، و (۴۷۸۱۴) ترجمة عبيد الله بن عبد الله بن

عتبة بن مسعود،۔

(۶) تهذيب الكمال (۷۶۱۹)۔

(۷) كشف الباري (۴۳۵۱۱)۔

(۸) كشف الباري (۲۰۵۱۲)۔

د «عمار اتان» تحقیق د «عمار» اطلاق په جنس باندې کیږي. که مذکر وی او که مؤنث وی. (۱) د «اتان» اطلاق «انثی العمار» باندې کیږي. (۲) «عمار اتان» دواړه مجرد دي. «اتان» یا خو «عمار» نه بدل دي. یا ددې صفت دي. (۳)

بعضو حضراتو دا اضافت سره هم ونیلې دي. (۴) خو په دې باندې اشکال دا دي. چه په دې کښې «إضافة الشيء إلى نفسه» راځي؟ ددې جواب دا کیدي شی. چه دا د کوفینود مسلك مطابق دي. چه هغوی دا وانی. چه صرف د لفظ د اختلاف په صورت کښې هم اضافت صحیح دي. اگر که دواړه په یوه معنی کښې وی. (۵)

د «عمار» نه پس «اتان» راورلو سره نې دا اوبښودل. چه دا عمار د «انثی» د جنس څنې دي. «حمارة» بالتاء نې اونه ونیل. علامه کرمانی رحمه الله فرماني. چه «حمارة» نې ځکه اونه ونیل. چه کیدي شی. چه څوک احتمال پیدا کړي. او خیال اوکړي. چه دا تاء د وحدت ده. (۶)

خو علامه برماوی رحمه الله دا رد کړي دي. او ونیلې نې دي. چه «عمار» هغه اسم جنس نه دي. دکوم په واحد او جمع کښې چه د تاء په وجود او عدم وجود سره فرق کولې شی. بلکه «عمار» اسم مفرد دي. (۷)

صحیح خبره دا ده. کومه چه علامه عینی رحمه الله ذکر کړې ده. چه په اصل کښې د «حمارة» اطلاق لکه څنگه چه د «انثی» اتان دپاره کیږي. دغه شان د «فرس هجين» (۸) دپاره هم کیږي. نو د «حمارة» ونيولو په صورت کښې دا احتمال هم پیدا کیدو. چه دا «فرس هجين» وی. حالانکه دا «اتان» یعنی د انثی د قبیل نه «عمار» دي. (۹) بیا دا خبره هم ده. چه د «عمار» اطلاق د «انثی العمار» دپاره شاذ هم دي. (۱۰)

نکته: ابن الاثير جزري رحمه الله فرماني. چه دلته د «عمار» نه پس «اتان» راورلي شوې دي.

(۱) عمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۲) مختار الصحاح (ص ۴) وعمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۳) عمدة القاری (۶۹۱۲) وفتح الباری (۱۷۱۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۷۱۱) وعمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۵) بوشط الكوفية في الجواز اختلاف اللفظ فقط من غير تاويل.... انظر جمع الجوامع وشرحه مع الهوامع (۴۹۱۲) وانظر ايضاً الأشمعوني مع حاشيته للصبيان (۲۵۰۱۲)۔

(۶) شرح الكرمانی (۵۰۱۲)۔

(۷) شرح القسطلانی (۱۷۵۱۱)۔

(۸) الهجين من الخيل: ما تلده برذونة من حصان عربي (يعني مور نې د عجمی نسل اسپه وی. او پلار نې عربي النسل وی) انظر المعجم الوسيط (۹۷۵۱۲)۔

(۹) عمدة القاری (۶۹۱۲)۔

(۱۰) ذكره الجوهری، انظر فتح الباری (۱۷۱۱) وعمدة القاری (۶۹۱۲)۔

ددې نه دا خبره معلومېږي چه د انشي حمار مرور قاطع د صلاة نه دې او هر کله چه د
،، حمير انشي،، مرور قاطع نه دې نو انسان چه اشرف او اکمل دې دده د انشي مرور به څنگه
قاطع د صلاة کيدې شي؟^(۱)

ابن الاثير جزري رحمه الله دا خبره د يوې نکتي حيثيت خو لري خو د نورو رواياتو معارض ده.
ښکاره ده چه د رواياتو معارض دپاره قياس کافي نه دې^(۲) بلکه ددې دپاره خو روايات
پکاردې کله چه روايت موجود وي نو دهغي په تائيد کښې قياس پيش کولې شي والله اعلم

قوله وَأَنَا يَوْمَئِذٍ قَدْ نَاهَزْتُ الْإِخْتِلَامَ په دغه ورځو کښې زه بلوغ ته نيزدې ووم.
د نبي کریم ﷺ د وفات په وخت د ابن عباس رضی الله عنه د نبي کریم ﷺ د وفات په وخت د
حضرت ابن عباس رضی الله عنه څومره عمر وو؟ په دې کښې اختلاف دې د حضرت ابن عباس رضی الله عنه
نه يو روايت منقول دې په هغې کښې دوی فرماني ((توفي النبي ﷺ وأنا ابن خمس عشرة سنة))^(۳) دغه
شان ددوی نه منقول دی ((جمعت المحکم فی عهد رسول الله وقبض وأنا ابن خمس عشرة سنة))^(۴) او هم ددوی
منقول په يو بل روايت کښې دی ((توفي رسول الله ﷺ وأنا ابن خمس عشرة سنة، وأنا عتین))^(۵)

او واقد او زبير بن بکار رحمهما الله فرماني چه د نبي کریم ﷺ د وفات په وخت د حضرت
ابن عباس رضی الله عنه عمر ديارلس کاله وو ددې وجه دا ده چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه د هجرت نه
درې کاله وړاندې په شعب ابی طالب کښې پيدا شوې وو. کوم وخت چه بنو هاشم سره قرشو
مقاطعه کړې وه د هجرت لس کاله او ددې نه وړاندې درې کاله، دا ټول ديارلس کاله شو^(۶)
دغه شان مصعب الزبيري رحمه الله په نيز حضرت ابن عباس دغه وخت د څوارلسو کالو وو هم
په دې باندې امام شافعي رحمه الله جزم کړې دې^(۷) ديو قول مطابق دوی د شپاړسو کالو وو^(۸)
د حضرت ابن عباس رضی الله عنه يو روايت د ابو العالیه په طريق سره بيهقي نقل کړې دې چه په
هغې کښې دوی فرماني ((قرأت المحکم علی عهد رسول الله ﷺ وأنا ابن ثنتی عشرة سنة))^(۹)
دغه شان دا ټول شپږ اقواله جوړېږي ① لس کاله، ② دولس کاله ③ ديارلس کاله، ④
څوارلس کاله، ⑤ پنځلس کاله، ⑥ شپاړس کاله حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه په دې

^(۱) النهاية لابن الاثير (۲۱۱) مادة أنن. —

^(۲) فتح الباری ((۱۷۱۱)) —

^(۳) مسند احمد (۲۵۳۱، ۲۸۷) —

^(۴) مسند احمد (۳۳۷/۱) —

^(۵) مسند ابی داؤد الطيالسي (ص ۳۴۳) رقم (۲۶۴۰) —

^(۶) سير أعلام النبلاء (۳۳۶، ۳۳۵/۳) —

^(۷) فتح الباری (۸۴۱۹) کتاب فضائل القرآن، باب تعليم الصبيان القرآن. —

^(۸) المصدر السابق —

^(۹) المصدر السابق —

کښې د شپاړسو او دولسو کالو روایات سنداً ثابت نه دي. په باقی اقوالو کښې تطبیق کیدې شی. (۱)

راجح قول خلاصه دا چه د اکثر و اهل سیر او محققینو په نیز ددوی عمر د نبی کریم ﷺ د وفات په وخت دیارلس کاله وو. والله اعلم.

قوله: وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي بِمَنَى إِلَى غَيْرِ جَدَارٍ: رسول الله ﷺ
په منی کښې بغیر د آر (سترې) نه مونځ کولو
دا د حجة الوداع واقع ده. (۲)

د «الی غیر جدار» مطلب: د امام شافعی او دنورو ډیرو عالمانو رائي دا ده چه د «الی غیر جدار» معنی «الی غیر ستره» ده. یعنی د هغوی مخې ته هیڅ ستره نه وه. (۳) ددې دوه قرینې دي: ① عقلی قرینه، ② نقلی قرینه.

قرینه نقلیه دا ده چه بزار رحمه الله یو روایت نقل کړې دي په هغې کښې دي «والنبي ﷺ يصل المكتوبة ليس لشيئ يستتره» (۴) او عقلی قرینه دا ده چه حضرت ابن عباس رضی الله عنهما دا بنودل غواړي چه «مرور بين يدي المصلی»، قاطع د مونځ نه دي. که هلته ستره وي نو د ابن عباس رضی الله عنهما دا وینا «چه زه په حمار باندې سور د نبی کریم ﷺ په وړاندې تیر شوم» دده مقصد ته به مفیده نه وه. ځکه چه دا وئیلې کیدې شو چه هلته مونځ قطع کول ځکه موجود نشو چه نبی کریم ﷺ سترې طرف ته مونځ کولو او «مرور بين المصلی والستره»، او نه موندې شو. خو د امام بخاری، امام نووی او علامه عینی رضی الله عنہم رائي دا ده چه د «الی غیر جدار» معنی «الی ستره غیر جدار» ده. یعنی هلته ستره وه. خو دا ستره «جدار» نه وو. (۵) ځکه امام بخاری رحمه الله په دې حدیث باندې په «ابواب السترة المصلی» کښې ترجمه منعقد کړې ده. «باب ستره الإمام ستره من خلفه» (۶) خو دلائلونه په کتلوسره رومي رائي راجح معلومېږي. والله اعلم.

(۱) فتح الباری (ج... ص ۸۴) کتاب فضائل القرآن، باب تعلیم الصبيان القرآن، و (۹۰/۱۱) کتاب الإستئذان، باب الختان بعد الکبر و نطف الإبط.

(۲) والحق أن ذالک کان فی حجة الوداع، قاله الحافظ فی فتح الباری (۵۷۲/۱) کتاب الصلاة، ابواب ستره المصلی، باب ستره الإمام ستره من خلفه.

(۳) ذکره البيهقي فی السنن الكبرى (۲۷۳/۲، ۲۷۷) کتاب الصلاة، باب من صلى إلى غير ستره، وباب الدليل على أن مرور الحمار بين يديه لا يفسد الصلاة، وانظر فتح الباری (۱۷۱/۱).

(۴) فتح الباری (۱۷۱/۱).

(۵) امام نووی رحمه الله د حدیث باب د فوائدو لاندې لیکي: وفي هذا الحديث: أن صلاة الصبي صحيحة، وأن ستره الإمام ستره لمن خلفه... شرح النووي على صحيح مسلم (۱۹۶/۱) کتاب الصلاة، باب ستره المصلی، وانظر عمدة القاری (۲۷۶/۴) کتاب الصلاة، ابواب ستره المصلی، باب ستره الإمام ستره من خلفه، (ج ۱۷۱/۱).

قوله: فَمَرَرْتُ بَيْنَ يَدَيْ بَعْضِ الصَّفِّ زه د یو صف په وړاندې تیر شوم.

دلته ابهام دي. او د کتاب الحج په روایت کښې د ،، صف اول ،، تصریح موجود ده. (۱)

قوله: وَأَرْسَلْتُ الْأَتَانَ تَرْتَعَمُ فَدَخَلْتُ فِي الصَّفِّ فَلَمْ يُنْكِرْ ذَلِكَ عَلَيَّ : ما خړه د خړلو

دپاره پریخودله. او پخپله صف کښې داخل شوم. ما باندې ددې عمل په وجه چا نکیر اونکړو.

حضرت ابن عباس رضی الله عنه فرمائی. چه زه په حالت د سوریډو کښې د صف په وړاندې تیر شوم. یو طرف ته کوز شوم. او په صف کښې شامل شوم. او سورلی مې پریخودله. چه خرن اوکړی. (گیا اوخړی). چا په دې سلسله کښې ما باندې نکیر اونکړو. نه د مونځ په حالت کښې او نه د مانځه نه پس، نه په اشارې سره او په صریح کلام سره، معلومه شوه. چه د مونځ گزار مخې ته د خړې په تیریدو مونځ نه فاسد پړی. او هرکله چه خړې سره نه فاسد پړی. نو د بنځې په تیریدو به په درجه اولی نه فاسد پړی.

د حضرت ابن عباس رضی الله عنه استدلال: حضرت ابن عباس رضی الله عنه پخپل مقصد باندې د نکیر نه کولو نه استدلال کړې دي. خو په دې باندې اشکال کیدې شی. چه خلق چونکه په مانځه کښې مشغول وو. په دې وجه ئې نکیر اونکړې شو. نو عدم نکیر نه څنگه استدلال کیدې شی؟ ددې جواب ① دا دي. چه دلته حضرت ابن عباس رضی الله عنه مطلقاً د نکیر نفی کوی. که په مانځه کښې وی. او که روستو د مانځه نه وی. که د مانځه نه روستو نکیر موجود شوي وي. نو هغه مطلقاً نفی ولي فرمائيله.

② او په مانځه کښې نکیر بالقول مشکل دی. ځکه چه خبره کول جائز نه دی. خو په اشارې سره خو نکیر ممکن وو. هرکله چه د مطلق نکیر نفی ده. نو معلومه شوه. چه په هیڅ شان هم نکیر نه دي موجود شوي. (۲)

ترجمة الباب سره انطباق: وړاندې ذکر شوی دی. چه ددې باب قائمولو مقصد دا ښودل دی. چه دصحت تحمل او سماع دپاره هیڅ حد معین نه دي. بلکه په هوبنیارتیا او پوهې باندې موقوف دي. چه که ماشوم سن تمیز (د هوبنیار توب عمر) او تعقل ته اورسپړی. نو د هغه تحمل صحیح دي.

حضرت ابن عباس رضی الله عنه دلته د خپل بلوغ نه وړاندې واقعه کومه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله حال سره متعلق ده. نقل کړې ده. د حضرت ابن عباس رضی الله عنه د نبی کریم صلی الله علیه و آله فعل او حال نقل کول داسې دي. لکه قول نقل کول، لکه څنگه چه د قول نقل کول معتبر دی. دغه شان د فعل او حال نقل کول هم معتبر دی. ځکه چه په دریو وارو څیزونو کښې هیڅ فرق نشته. (۳)

۱.... حتی سرت بین یدی بعض الصف الأول. صحیح البخاری (۲۵۰۱۱) کتاب جزاء الصيد، باب حج

الصبيان، رقم (۱۸۵۷)۔

۲... فتح الباری (۱۷۲۱۱)۔

۳... فتح الباری (۱۷۲۱۱)۔

بهر حال د حضرت ابن عباس رضی الله عنه د کم عمره کیدو باوجود ددوی روایت واخستلې شو. او ددې نه د مسائلو استخراج او کړې شو. نو ترجمه ثابته شوه. که ماشوم هوښیار او عقلمند وی. او هغه د بلوغ نه وړاندې اوریدلې شوې خبره د بلوغ نه پس بیان کړې. نو د هغې اعتبار به کولې شی. (۱) والله اعلم.

حدیث باب

«((حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو مُسْهَرٍ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ حَرْبٍ حَدَّثَنِي الزُّبَيْدِيُّ عَنْ الزُّهْرِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الرَّبِيعِ (۱) قَالَ عَقَلْتُ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَقَّةً فَجَهَّافِي وَجْهِي وَأَنَا ابْنُ ثَمِينٍ مِنْ دَلِيٍّ)) (۱۸۶، ۵۹۹۳)

رجال الحديث

① محمد بن یوسف رحمته الله: دا ابو احمد محمد بن یوسف بیکندي بخاری رحمته الله دې. (۲)
محمد بن یوسف فریابی مراد نه دې. ځکه چه دلته د محمد بن یوسف شیخ ابو مسهر دې. حالته ابو مسهر د بیکندي د شیوخو څنې دې. د فریابی په شیوخو کښې نه دې. (۳)
دوی دامام احمد بن حنبل، ابو اسامه حماد بن اسامه، حیوة بن شریح، سفیان بن عیینه، ابو جعفر عبدالله بن محمد نفیلی، ابو مسهر عبدالاعلی بن مسهر، عثمان بن ابی شیبه، نصر بن شمیل، او کیع بن جراح رحمته الله نه حدیثونه روایت کړي دي. ددوی نه امام بخاری، احمد بن سيار مروزی، حرث بن عبدالرحمن بخاری، او عبیدالله بن واصل بخاری رحمته الله روایت کړي دي. (۴)

حافظ خلیلی رحمته الله فرمائی: «ثقة متفق عليه» (۵)

۱/ ایضاح البخاری (۷۴/۵)۔

(۱) قوله: عن محمود بن الربيع.. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (۳۱۱) كتاب الوضوء باب استعمال فضل وضوء الناس. رقم (۱۸۹) وفي (۱۱۶۱) كتاب الأذان. باب من لم يرد السلام على الإمام. و اكتفى بتسليم الصلاة. رقم (۸۳۹) وفي (۱۵۸۱) كتاب التهجد. باب صلاة النوافل جماعة. رقم (۱۱۸۵) وفي (۹۴۰۱۲) كتاب الدعوات. باب الدعاء للصبيان بالبركة ومسح رؤوسهم. رقم (۶۳۵۴) وفي (۹۵۰۱۲) كتاب الرقاق. باب العمل الذي يبتغي به وجه الله. رقم (۶۴۲۲). ومسلم في صحيحه في كتاب المساجد. باب الرخصة في التخلف عن الجماعة لعذر. رقم (۱۴۹۸). وابن ماجه في سننه. في كتاب الطهارة. باب المَج في الإناء. رقم (۶۶۰) وفي كتاب المساجد والجماعات. باب المساجد في الدور. رقم (۷۵۴)۔

۲/ تهذيب الكمال (۶۴ ۶۳۱۲۷)۔

۳/ اجزم بذلك البيهقي وغيره، فتح الباري (۱۷۲۱۱) وعمدة القاري (۷۱۱۲)۔

۴/ شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذيب الكمال (۶۴۱۲۷)۔

۵/ تهذيب التهذيب (۵۳۸۱۹)۔

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۱)

صاحب د خلاصه الخرجی فرمائی: «موثق» (۲)

په کتب د رجالو کښې ددوی حالات ډیر کم دي، رحمه الله تعالى رحمة واسعة، _

② ابو مسهر رحمته الله: دا د اهل شام شیخ امام ابو مسهر عبدالاعلی بن مسهر بن عبدالاعلی بن مسهر غسانی دمشقی رحمته الله دی. (۳)

دوی د سعید بن عبدالعزیز، عبدالله بن العلاء، سعید بن بشر، معاویه بن سلام، مالک بن انس، اسماعیل بن عیاش، محمد بن مهاجر، او سفیان بن عیینه رحمته الله نه روایت د حدیثو کړي دي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې مروان بن محمد طاطری، یحي بن معین، احمد بن حنبل، محمد بن عائذ، عبدالرحمن بن ابراهیم دحیم، احمد بن ابی الحواری، محمد بن یحي ذهلی، امام بخاری، ابو حاتم رازی او ابراهیم بن دیزیل رحمته الله وغیره دي. (۴)

خلیفه مامون الرشید دوی د «خلق قرآن»، په سلسله کښې بغداد ته راوغوښتلو او جلا د ته ئې حواله هم کړو. خو ددوی د استقامت په قدم کښې لغزش (اوړچ) رانغې. خلیفه دوی لره قتل خو نکړو. خو په جیل کښې ئې محبوس (قید) کړو. تردې چه په جیل کښې ددوی وفات اوشو. (۵)

امام احمد بن حنبل رحمته الله به ددوی ډیر تعریف کولو. او فرمائیل به یی: «رحم الله ابا مسهر، ما کان اثبته» (۶)

ددوی استاذ سعید بن عبدالعزیز رحمته الله فرمائی: «ما شبهتک فی الحفظ إلا بهدک ابی ذرامة، ما کان یسمع شیئاً إلا حفظه» (۷)

د امام ابو داؤد رحمته الله په وړاندې چه کله یوکس د ابو مسهر په باره کښې اوونیل: «کان متکبراً فی نفسه» نو امام ابو داؤد او فرمائیل.

(۱) تقریب التهذیب (ص ۵۱۵) رقم (۶۴۱۷) _

(۲) خلاصه تهذیب تهذیب الکمال (ص ۳۶۵) _

(۳) تهذیب الکمال (۳۶۹۱۱۶) _

(۴) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری: تهذیب الکمال (۳۷۰۱۱۶ - ۳۷۳) وسیر اعلام النبلاء (۲۲۸۱۱۰، ۲۲۹) _

(۵) طبقات ابن سعد (۴۷۳۱۷) _

(۶) تهذیب الکمال (۳۷۳۱۱۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۳۱۱۱۰) _

(۷) تهذیب الکمال (۳۷۴۱۱۶) وسیر اعلام النبلاء (۲۳۲۱۱۰) _

«كان من ثقات الناس، رحم الله أبا مسهر، لقد كان من الإسلاميين كان...»^(١)

امام يحيى بن معين، ابو حاتم، او عجلي رحمهم الله فرماني، «ثقة»^(٢)

حافظ خليلي رحمهم الله فرماني، «ثقة حافظ امام متفق عليه»^(٣)

امام حاكم رحمهم الله فرماني، «امام ثقة»^(٤)

ابن وضاح رحمهم الله فرماني، «كان ثقة فاضلاً»^(٥)

ابن حبان رحمهم الله فرماني، «كان من الحفاظ المتقنين واهل الورع في الدين»^(٦) او هم دوى فرماني، «وكان

امام اهل الشام في الحفظ والاعتقان، ممن عفى بالنسب اهل بدعة وأهانتهم، وإليه كان يرجع اهل الشام في الجرم

والتعديل لشيوعهم»^(٧)

حافظ ابن حجر رحمهم الله فرماني، «ثقة فاضل»^(٨)

په ٥٢١٨ هـ كني وفات شوى وو. (رحمه الله تعالى رحمة واسعة).

⑤ محمد بن حرب: دا ابو عبد الله بن حرب خولاني حمصى البرش كاتب الزيدى رحمهم الله

دى. (٩)

دوى محمد بن زياد الهانى بحير بن سعد، عمر بن وربه، محمد بن الوليد الزيدى، صفوان

بن عمرو، امام اوزاعى، حفص بن سليمان، شعيب بن ابى حمزه، عبد الملك بن جريج، او

عبيد الله بن عمر العمرى رحمهم الله وغيره نه روايت كوى.

د دوى نه روايت كونكو كني ابو مسهر، عبد الاعلى بن مسهر، محمد بن وهب بن عطيه

، اسحاق بن راهويه، كثير بن عبيد، محمد بن مصفى، خالد بن خلى الكلاعى، حيوة بن شريح

او هشام بن عمار رحمهم الله وغيره حضرات دى. (١٠)

(١) تاريخ بغداد (٧٥١١١) وتهذيب الكمال (٣٧٥١١٦) _

(٢) تهذيب الكمال (٣٧٣١١٦) _

(٣) تهذيب التهذيب (١٠١١٦) _

(٤) المصدر السابق _

(٥) المصدر السابق _

(٦) قاله ابن حبان فى كتاب الضعفاء له فى ترجمة عمرو بن واقد، تهذيب التهذيب (١٠١١٦) _

(٧) الثقات لابن حبان (٤٠٨١٨) _

(٨) تقريب التهذيب (ص ٢٣٢، رقم ٣٧٣٨) _

(٩) الكاشف (٦١١١١) رقم ٣٠٨٢ _

(١٠) تهذيب الكمال (٤٤١٢٥) _

(١١) دثيوخو او شاگردانو دپاره اوگورى، تهذيب الكمال (٤٤١٢٥ و ٤٦) وسير اعلام النبلاء (٥٧١٩ و ٥٨) _

امام احمد رحمته الله فرمائی: «لیس به یأس» (۱)
 امام یحیی بن معین، امام نسائی، امام عجل، محمد بن عوف الطائی او عثمان بن سعید
 دارمی رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۲)

امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی: «صالح الحديث» (۳)
 خُشنام بن صدیق رحمته الله فرمائی: «وكان من خيار الناس» (۴)
 ابن حبان رحمته الله دوی په کتاب الثقات کښي ذکر کړی دی. (۵)
 حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۶)

په ۱۹۴ هـ کښي دوی وفات شوی وو رحمته الله رحمة واسعة.

⑤ الزبيدي: دوی قاضي ابو الهذيل محمد بن الوليد بن عامر الزبيدي الحمصي رحمته الله
 دی. (۷)

دوی د نافع مولى ابن عمر، مکحول، عمرو بن شعيب، امام زهري، سعيد مقبري، عبدالرحمن
 بن القاسم او سعد بن ابراهيم رحمته الله وغيره نه د حدیثو رویت کړي دي.
 د دوی نه چه چا روایت کړي دي په هغو کښي امام اوزاعي، شعيب بن ابي حمزه، فرج بن
 فضاله، بقیة بن الوليد، محمد بن حرب، عبدالله بن سالم او عتبة به حماد رحمته الله وغيره
 حضرات دي. (۸)

امام يحي بن معين رحمته الله د دوی توثيق کړي دي. او د زهري رحمته الله په احادیثو کښي ئي دوی ته د
 سفیان بن عیینة په مقابله کښي ترجیح ورکړي ده. (۹)
 امام اوزاعي رحمته الله دوی د زهري رحمته الله په ټولو شاگردانو کښي فائق ګرځولي دي. (۱۰)
 امام ابو زرعه، اما عجل، او امام نسائی رحمته الله فرمائی: «ثقة» (۱۱)

(۱) تهذيب الكمال (۴۶۱۲۵) -

(۲) تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي (ص. ۸۰) رقم ۹۲ و ۹۱ و تهذيب الكمال (۴۶۱۲۵) -

(۳) تهذيب الكمال (۴۷۱۲۵) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) الثقات لابن حبان (۵۰۱۹) -

(۶) تقريب التهذيب (۴۷۳) رقم ۵۸۰۵ -

(۷) الكاشف (۱۶۳۱۲) رقم ۴۷۸۶ -

(۸) تهذيب الكمال (۵۸۶۱۲۶) ۵۸۷ ۵۸۸ -

(۹) د دوی ګرځيو خوا و تلار مو د پاره او ګوري (۵۸۸ ۵۸۷ ۱۲۶) و سير اعلام النبلاء (۲۸۱۱۶) -

(۱۰) تهذيب الكمال (۵۸۸۱۲۶) و سير اعلام النبلاء (۲۸۱۱۶) -

(۱۱) تهذيب الكمال (۵۸۹۱۲۶) و سير اعلام النبلاء (۲۸۱۱۶) -

(۱۲) تهذيب الكمال (۵۸۹۱۲۶) و سير اعلام النبلاء (۲۸۲۱۶) -

امام علي بن مدني رحمه الله فرماني: «ثقة ثبت»^(١)
 دحيم رحمه الله فرماني: «شعيب بن أبي حمزة الثقة ثبت يشبه حديثه حديث عقيل والريدي فوقه»^(٢)
 ابن سعد رحمه الله فرماني: «وكان ثقة إن شاء الله وكان أعلم أهل الشام بالفتوى والحديث»^(٣)
 ابن حبان رحمه الله فرماني: «وكان من الحفاظ المتقنين والفقهاء في الدين أقام مع الزهري عشر سنين حتى احتوى
 أكثر عليه وهو من الطبقة الأولى من أصحاب الزهري»^(٤)
 محمد بن عوف رحمه الله فرماني: «الريدي من ثقات المسلمين وإذا جاءك الريدي من الزهري فاستمك
 به»^(٥) امام ابوداود رحمه الله فرماني: «ليس في حديثه خطأ»^(٦)
 امام احمد رحمه الله فرماني: «كان لا يأخذ إلا من الثقات»^(٧)
 امام خليلي رحمه الله فرماني: «ثقة حجة إذا كان الراوي عنه ثقة»^(٨)
 امام ذهبي رحمه الله فرماني: «ثقة»^(٩)
 حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني: «ثقة ثبت»^(١٠)
 په كال ١٣٩ هـ كني دوی وفات شوی وو^(١١)

⑤ الزهري: دوی ابوبکر مسلم بن عبيد بن عبد الله بن شهاب زهري رحمه الله دی. ددوی
 مختصر حالات په بدء الوحي كني د دريم نمبر حديث لاندې تیر شوی دی.^(١٢)

⑥ محمود بن الربيع رحمه الله: دوی حضرت محمود بن الربيع بن سراقه بن عمرو خزرجي
 انصاري رحمه الله دی. ددوی كني ابو نعیم او ابو محمد خوځې شوې دې راجع دا ده. چه ددوی

(١) المصادر السابقة.

(٢) تهذيب الكمال (٥٩٠/٢٦).

(٣) الطبقات لابن سعد (٤٦٥/٧).

(٤) الثقات لابن حبان (٣٧٣/٧).

(٥) تهذيب الكمال (٥٩٠/٢٦).

(٦) المصدر السابق.

(٧) تهذيب التهذيب (٥٠٣/٩).

(٨) المصدر السابق.

(٩) الكاشف (٢٢٨/٢) رقم (٥١٩٩).

(١٠) تقريب التهذيب (ص. ٥١١) رقم (٦٣٧٢).

(١١) الكاشف (٢٢٨/٢) رقم (٥١٩٩).

(١٢) كشف الباري (٣٢٦/١).

کنیت ابو محمد دې. او ابو نعیم د محمود بن لبید کنیت دې. (۱)
 بعضې حضراتو دوی په بنو عبد الاشهل کښې ګرځولی دی. (۲) خودا صحیح نه ده. ځکه چې
 د عبد الاشهل تعلق د قبیلې اوس سره وو. او دې خزر جی دې. (۳)
 دوی د نبی ﷺ په زمانه کښې ډیر ماشوم وو. په کوم کال چې نبی ﷺ وفات شوې وو. نو هغه
 وخت دوی د پنځو کالو وو. (۴)
 په مدینه منوره کښې اوسیدل. او د بیت المقدس سفر ئې کړې وو. دوی د حضرت عباد بن
 صامت رضی الله عنہ خوم وو. (۵)
 دوی مداعبه یا تبرکاً د دوی په مخ باندې دخولې نه اوبه چرکاؤ کړې. دا خبره به هغوی په
 حدیث مبارک کښې بیانوله.

چونکه دوی صغیر السن وو. ځکه د دوی اکثر روایات د صحابه کرامو رضی الله عنہم نه دي. (۶)
 دوی د نبی ﷺ نه علاوه د حضرت عباد بن صامت، حضرت عتب بن مالک او حضرت
 ابویوب انصاری رضی الله عنہم نه هم روایت کوي.
 د دوی نه حضرت انس بن رضی الله عنہ ابوبکر بن انس بن مالک، رجاء بن حیوة، ابن شهاب زهري
 مکحول شامي، او هانی بن کلثوم رضی الله عنہ روایت کړې دي. (۷)
 په کال ۹۹ هـ کښې وفات شوی وو. (۸) رضی الله عنه وارضاه.

قوله: قال عقلت من النبي هجة هجافى وجهى وأنا ابن خمس سنين من

دلو: حضرت محمود بن ربیع رضی الله عنہ فرمائی چې ماته د نبی ﷺ هغه د خولې اوبه يادې
 دي. کومې چې نبی ﷺ د یو ډول نه راخستې وې. اوزما په مخ ئې راشیندلې وې. په هغه وخت
 کښې زه د پنځو کالو ووم.
 «هجة» خوله کښې اوبه اچول،

اهل لغت فرمائی چې «الهجة»: إرسال الماء من الفم مع النفس. (۹)

(۱) الإصابة (۳۸۶۱۳)

(۲) قاله ابن عبد البر رحمه الله في الاستيعاب (بهاشم الإصابة (۴۲۱۱۳))

(۳) الإصابة (۳۸۶۱۳)

(۴) أخرجه الطبراني من طريق محمود بن الربيع قال توفي النبي ﷺ وأنا ابن خمس سنين أنظر الإصابة (۳۸۶۱۳)

(۵) تهذيب الكمال (۳۰۱۱۲۷)

(۶) تقريب التهذيب (ص. ۵۲۲) رقم (۶۵۱۲)

(۷) د دوی د شیوخو او تلامذو د پاره او گوري تهذيب الكمال (۳۰۱۱۲۷)

(۸) الكاشف (۲۴۶۱۲) رقم (۵۳۲۰)

(۹) عمدة القاری (۷۲۱۲)

بعضی حضرات فرمائی: چه د «مجم» دپاره «ارسال الماء من بعید» شرط دي. (۱)

په دي جمله کښې «فی وجهی» د «مجم» نه حال دي. «أی ملقت مجمۃ معها حال کونهای وجهی» (۲)
 نبی کریم ﷺ د محمود بن ربیع رضی اللہ عنہ په مخ باندې دخولې نه اوبه یا خود تبریک دپاره پرش
 کړې وې. ځکه چه نبی ﷺ به دصحابو رضی اللہ عنہم بجوسره تبریک کولو او دبرکت په غرض به نې
 دهغوی په مخونو باندې لاس راښکل، او کله به نې تحنیک کولو. (یعنی په خوله کښې به نې
 قجوره پسته کړه. اویا به نې هغ ماشوم ته په خوله کښې ورکړه) اویا نبی ﷺ د دوی په مخ
 باندې دخولې خوبه د لوبو په طور باندې شیندلې وې. یعنی دلوبو او توقیه غرض نبی ﷺ
 دوی سره داسې کار کړې وو. (۳)

قوله: وأنا ابن خمس سنين: زه د پنځو کالو ووم.

دا دوفات نبوی دکال واقعه ده. امام بخاری رحمه الله په تاریخ صغیر کښې او امام طبرانی په
 خپل سند سره روایت نقل کړې دي. «توفي النبي ﷺ وأنا ابن خمس سنين» (۴)
 ابن حبان رحمه الله لیکلی دی. چه د دوی وفات په ۹۹ هـ کښې شوې وو. او ددوی عمر څلورنوی
 کاله وو. (۵) په دي سره هم ددي تائید کیږي.

قوله: من دلو: د نسائی په روایت کښې «من دلو» معلق دي. (۶)

د ابن حبان رحمه الله په روایت کښې د «معلقة» لفظ دي. (۷)

په یو روایت کښې د «من دلو» په ځای «من بئر» الفاظ راغلي دي. (۸) په دواړو کښې تطبیق
 دادې. چه اوبه دډول په ذریعه دکوهی نه راوویستی شوې. اونی ﷺ دډول نه اوبه اوڅکلي. (۹)
 یواعتراض اودهغې جواب: دلته علامه مهلب بن ابی صفره رحمه الله په امام بخاری رحمه الله باندې
 اعتراض کړې دي. چه دامام بخاری رحمه الله دپاره پکار وو. چه ددي حدیث په ځای دحضرت
 ابن الزبیر رضی اللہ عنہ واقعه نقل کړې وه. په کومه کښې چه هغوی دخپل پلار په باره کښې دا نقل
 کړې دي. چه کله هغوی په خپل اس باندې د بنوقریظه د طرف نه راتلو. نوماته هغه وخت یاد

(۱) القائل هو خالد بن جنبه: كما ذكر الهروي انظر النهاية لابن الأثير وتعليقاته (۲۹۷/۴) -

(۲) عمدة القاری (۷۲/۲) -

(۳) عمدة القاری (۷۲/۲) وفتح الباری (۱۷۲/۱) -

(۴) التاريخ الصغير (ص. ۷۴) وتهذيب التهذيب (۶۳۱/۱۰) والإصابة (۳۸۶/۳) -

(۵) الثقات لابن حبان (۳۹۸/۳) -

(۶) السنن الكبرى للسناني (۴۳۸/۳) كتاب العلم باب متى يصح سماع الصغير (رقم ۵۸۶۵) -

(۷) فتح الباری (۱۷۳/۱) -

(۸) صحيح البخاری (۱۵۸/۱) كتاب التهجد باب صلاة النوافل جماعة رقم ۱۱۸۵ -

(۹) فتح الباری (۱۷۳/۱) -

دې. (۱) په هغه وخت کښې د ابن الزبير رضي الله عنه عمر درې يا څلور کاله وو. (۲)
علامه بدرالدين زرکشي رحمته الله ددې جواب ورکړې دې. کيدې چه دا روايت دامام بخاري رحمته الله
د شرط مطابق نه وو. ځکه نې دا روايت نه دې ذکر کړې. (۳)
خودا جواب صحيح نه دې. ځکه چه دا قصه په بخاري کښې په کتاب المناقب کښې
ذکرده. (۴)

ددې صحيح جواب علامه ابن المنير رحمته الله ورکړې دې. چه په اصل کښې دامام بخاري رحمته الله
مقصد دسنن نبويه نقل کول وو. که په حديث باب کښې د دخولې نه د اوبو شيدنلو ذکر نه
وو. صرف دومره وه. «رايت النبي ﷺ» يا داسې قسم بل څه مضمون وو. نو دا به د مطلب دپاره
مفيد نه وو. دهغې نه به زيات نه زيات دا ثابتيدل. چه راوی صحابی دې. او هغوی نبي ﷺ
ليدلې وو. احوال واقعيه وجوديه دامام بخاري رحمته الله په مقاصدو کښې نه دي. داسې نه ده چه
واقعې په دنيا کښې پيښه شوې وي. اوامام بخاري رحمته الله هغه ذکر کوي. بلکه دوی خودنبي ﷺ
د سنتو ذکر کول غواړي.

چونکه دابن الزبير رضي الله عنه په واقعې کښې صرف دخپل پلار دتلو راتلو، ليدو او ياد ساتلو ذکر
وو. په هغې کښې د نبي ﷺ د سنتو څه ذکر نه وو. ددې وجې دهغه ذکر په دې مقام کښې
صحيح نه وو. حالانکه دمحمود بن ربيع رحمته الله روايت کښې د نبي ﷺ يو عمل منقول دې.
ددې نه فقهاؤ اومحدثينو رحمته الله ديرا حكام مستنبط کړي دي. نو په دې باب کښې د محمود بن
ربيع رحمته الله روايت نقل کولو مفيد وو. دحضرت عبدالله بن الزبير رضي الله عنه روايت مفيد نه وو. والله
أعلم. (۵)

فائده: ابن الرشيد دابن المرابط رحمته الله نه نقل کړې دي. چه ابومسهر عبدالاعلی بن مسهر
محمد بن حرب په دې روايت کښې متفرد دې.

خودا خبره صحيح نه ده. ځکه چه امام نسائي په «سنن کبری»، کښې د «محمد بن الصفي من
محمد بن حرب»، په طريق سره امام بیهقي په «المدخل»، کښې د محمد بن جوصا من سلمة بن الخليل
من محمد بن حرب» په طريق سره، دغه شان ابوالتقي، «وهو بفتح المشناه وکسر القاف»، شمار من

(۱) عن عبدالله بن زبير رحمه الله منها قال كنت يوم الأحزاب جعلت أنا وعمر بن أبي سلمة في النساء فنظرت
فإذا أنا بالزبير على فرسه يختلف بني قريظة مرتين أو ثلاثاً فلما رجعت قلت يا أبت رأيتك تختلف
وقال: أوهل رأيتني؟ قلت نعم... صحيح البخاري (۵۲۷۱) كتاب فضائل أصحاب النبي ﷺ (المناقب) باب
مناقب الزبير بن العوام رضي الله عنه رقم (۳۷۲۰) -

(۲) فتح الباري (۱۷۳۱) وانظر أيضاً فتح الباري (۸۱۷) كتاب فضائل الصحابة رضي الله عنهم باب مناقب الزبير بن العوام
(۳) عمدة القاري (۷۳۱۲) وفتح الباري (۱۷۳۱) -

(۴) صحيح البخاري (۵۲۷۱) كتاب فضائل أصحاب النبي ﷺ (المناقب) باب مناقب الزبير بن العوام رضي الله عنه رقم (۳۷۲۰)
(۵) فتح الباري (۱۷۳۱) وعمدة القاري (۷۲۱۲ و ۷۳) -

عبدالملك بن محمد بن حرب، په طريق سره روايت كړې دي. لكه چه ابو مسهره په دي روايت كښې متفرد نه دي. بلكه كم نه كم درې حضرات ددوي متابعين دي.

البته دا ونيلى شى. چه د زبيدي نه روايت كونكو كښې محدثين حرب متفرد دي. (۱)
ترجمة الباب سره د حديث مطابقت مذكوره روايت د ترجمة الباب سره بيخي منطبق دي. ځكه چه په دي كښې محمود بن ربيع دخپل ماشومتوب واقعه بيانوي. په كوم سره چه د نبى ﷺ د حال علم ورته شوې وو. دغه شان ددي روايت نه عالمانو ﷺ د پرمسائل مستنبط كړى دي. خوددي روايت نه دي دا نشي گنرلي. چه د سماع او تحمل دپاره د پنځوكالو تحديد دي. لكه څنگه چه بعضي حضراتوپه دي روايت سره د پنځوكالوپه تحديد باندې استدلال كړې دي. په حديث كښې يا دبخارى ﷺ په ترجمة الباب كښې چرته هم دا نشته. چه د صحت تحمل اوسماع دپاره د پنځوكالو تحديد دي. (۲) البته ددي روايت په رنرا كښې دا ونيلى شى. چه د پنځوكالوپه عمر كښې ماشوم ضبط كولى شى. اوپه مطالبو باندې پوهيږي. دا عين ممكن ده. چه يو ماشوم د پنځوكالونه وي. خوپه هغه كښې عقل وي. اود تميز صلاحيت په كښې وي. دداسي ماشوم سماع د جمهورو په نيز صحيح ده. دغه شان دا هم ممكن ده. چه يو ماشوم د پنځوكالونه د زيات عمروي. خوپه هغه كښې عقل، تميز او ضبط موجود نه وي. په دي صورت كښې دهغه د تحمل څه اعتبار نشته. «كما سبق تفصيل ذلك في فاتحة هذا الباب» والله اعلم بالصواب. فائده: دبخارى په عامونسخو كښې دلته «مقي يصح سماع الصغير» الفاظ دي. اود كشميني ﷺ په نسخه كښې «الصبي الصغير» الفاظ راغلي دي. (۳)

امام بخارى ﷺ په دي باب كښې دوه روايتونه ذكر كړي دي. يو د حضرت ابن عباس رضى الله عنهما دهغه نه د «سمام الصغير» ثبوت كيږي. او بل د حضرت محمود بن الربيع رضى الله عنه، ددي نه د «سمام الصغير» ثبوت كيږي. ځكه چه «صبي» نابالغه ماشوم ته وائي. چه وركوتې بچي وي دا هم ممكن ده. چه دا او ونيلى شى. چه دلته د صغير نه مراد نابالغه دي. په دي صورت كښې به دواړه روايتود «صغير» لفظ سره متعلق شى. كه دا دويم احتمال مراد واخستې شى. نو بخارى په ټولونسخو كښې چه كومه ترجمه موجود ده. يعنى «سمام الصغير» دا به راجح وي. او كه دا احتمال وانه اخستې شى. نو بيا به د كشميني ﷺ نسخه «الصبي الصغير» ترجمه مناسب وي. (۴)

(۱) عمدة المفاري (۷۱۱۲) وفتح الباري (۱۷۲۱۱).

(۲) فتح الباري (۱۷۳۱۱).

(۳) فتح الباري (۱۷۱۱۱).

(۴) فتح الباري (۱۷۲۱۱).

۱- بَابُ الْخُرُوجِ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ وَدَحَلِ جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ مَسِيرَةَ شَهْرٍ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَيْسٍ فِي حَدِيثٍ وَاحِدٍ

د مخکنی باب سره مناسبت علامه عینی رحمته الله فرمائی. چه امام بخاری رحمته الله دلتہ «طلب

العلم» مطلقاً ذکر کړې دي. دې دپاره چه بری اوبحری دواړو سفرونو ته شامل شی. (۱)
اوپه دواړو روایتونو کښې مناسبت دادي. چه په مخکنی باب کښې دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما
په خاړوی باندې سوریدل اوراتلل اوپه مونځ کښې شرکت کول اویا خپل شاگرد ته ددې
واقعہ خبر ورکول ذکر دی. په کوم کښې چه د طلب العلم او «خروج فی طلب العلم» معنی ښکاره
وه. په دې طریقه په دواړو بابونو کښې مناسبت پیدا شو. (۲)

البته علامه عینی رحمته الله دلتہ په امام بخاری رحمته الله باندې دا اعتراض کړې دي. که دا ترجمه د
«باب ما ذکر فی ذهاب موسی علیه السلام فی البحر إلى الخضر» سره متصل وه. نوزیات مناسب به وو. دې
دپاره چه دعلم دطلب دبحری اوبری سفرونو مسئله په یوځانې کښې راغلې وه. په مینځ کښې
امام بخاری رحمته الله دوه بابونو ذکر کړی دی. اویا ئې ورپسې دا باب راوړې دي. دا مناسب نه وه. (۳)
خودا اشکال په هغه وخت کښې صحیح وو. که د «باب ما ذکر فی ذهاب موسی علیه السلام فی

البحر إلى الخضر» مقصد دعلم دطلب دپاره دبحری سفر جواز بیانول وو.
اوکه ددوی مقصد هغه وی. کوم چه مونږ دحضرت شیخ الهند رحمته الله نه نقل کړې دي. چه د

ترجمې مقصد دا «تعلیم بعد السیادة» اثبات وی. نوپه دې صورت کښې دا اشکال نه واردیږي.
خو حضرت شیخ الحدیث رحمته الله فرمائی. چه په اصل کښې امام بخاری ددې باب نه وړاندې د
حضرت ابن عباس رضی الله عنهما اوحر بن قیس رضی الله عنهما مناظره ذکر کړې ده. په هغې کښې دا وو. چه
حضرت ابن عباس رضی الله عنهما د،، حر،، په مقابل کښې اوگتله. نوامام بخاری رحمته الله ددې گټلو وجې ته

په باریکه طریقه باندې اشارې کولو دپاره «باب قول النبی صلی الله علیه وسلم اللهم علمه الكتاب» ترجمه قائمه
کړه. اود حضرت ابن عباس رضی الله عنهما روایت ئې ذکر کړو. اودا ئې اوخودله. چه چونکه نبی صلی الله علیه وسلم دوی
دپاره دعلم کتاب دعا کړې وه. ځکه حضرت ابن عباس رضی الله عنهما اوگتله.

بیا چونکه حضرت ابن عباس رضی الله عنهما دا دعا دنبی صلی الله علیه وسلم نه په صفر سنی کښې اوریدلې وه. ددې
وجې دامام بخاری رحمته الله ذهن یوې بلې مسئلې ته منتقل شو. او هغه مسئله د«سما الصلوات»
ده. ددې وجې امام بخاری رحمته الله دهغې نه پس دادویمه مسئله شروع کړه. اوکله چه د دواړو نه
فارغ شو. نو بیا ئې هم هغه «رحلة فی طلب العلم» مسئله بیان کړه. چه اول ده «رحلة بحریة» ذکر

(۱) عمدة القاری (۷۳۱۲)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

وو او اوس د «رحلة هرية» مسئله راوړه. لکه چه دا دواړه ابواب اجنبی نه دی. بلکه د «باب ما ذکر..» د توابع اولواحقو څنی دی. نو د دواړو مسئلو په مینځ کښې څه اجنبی فاصل نشته. (۱)
د ترجمه الباب مقصد د ترجمه الباب مقصد بیانوی. چه د طلب علم دپاره سفر کول جائز دي. او یا دي استحباب بیانول مقصود دی. د دې وضاحت دا دي. چه وړاندې امام بخاری رحمه الله د علم اهمیت او د دې د تحصیل مختلفې طریقې بیان کړې. د کومونه چه د علم ضرورت محسوس شو. او دا واضحه شوه. چه د دین او دنیا هیڅ یو کار د علم نه بغیر ممکن نه دي. تردې چه دنیاوی کارونه تجارت او زراعت هم د علم محتاج دی. نو د دین معامله خوددې زیاته اهمه او واضحه ده.

هر کله چه علم دومره ضروری دي. نو که تاته په خپل ځانې کښې علم نه حاصلیږي. نو بهرته تلل به ضروری وی. چه هلته ته دعا لمانو ﷺ نه خپل علمی ضروریات پوره کړي شي. خوددې باوجود د سفر معامله چه مختلفو روایاتو کښې کتلی شي. څه ممنوع غوندې ښکاریده. نبی ﷺ فرمائیلي دي. «السفر قطعة من العذاب يمنع أحدكم طعامه وشرابه ودومه فإذا قضی دهمته فليعجل إلى أهله» (۲)

دغه شان د نبی ﷺ ارشاد دي. «لا يركب البحر الا حائجا أو معتبرا أو غازيا في سبيل الله» (۳)

دغه شان نبی ﷺ فرمائیلي دي. «لا تشد الرحال الا إلى ثلاثة مساجد» (۴)

د دېنه مراد اگر چه خاص مواقع دي. لیکن د الفاظو د اطلاق نه ممانعت معلومیږي. د دې روایت په رڼا کښې د تحصیل علم سفر مشتببه وو. دلته بیا دا هم د سوچ خبره ده. چه بیا دلته دا خبره هم د غور ده. چه د نبی ﷺ په زمانه کښې او د صحابه کرامو ﷺ په زمانه کښې د تحصیل علم دپاره سفر شوي وو که نه؟ که نه وو شوي. بلکه صحابه کرامو ﷺ هم په خپل خپل ځایونو کښې د علم تحصیل کولو. نو بیا زمونږ دپاره دا خبره نور هم گرانیږي. ځکه چه سوال پیدا کیږي. چه د تحصیل علم دپاره بهرته تلل جائز دی که نه؟ بیا د وچې د سفر اجازت دي که د دریاب د سفر هم، دغه شان نزدې مقاماتو ته تللی شي. او که لرو ته هم، د دې مقصد دپاره امام بخاری د «الخروج في طلب العلم» ترجمه قائمه کړه. چه سفر که د نزدې وی او که د لرې، د وچې وی او که د سمندر، د علم د ضرورت تقاضا دا ده. چه کوم ځانې پورې ضرورت

(۱) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (تعلیقات لامع الدراری (۳۰۰/۱۲) -

(۲) صحیح بخاری (۲۴۲۱ و ۲۴۳) کتاب العمرة باب السفر قطعة من العذاب رقم (۱۸۰۴) -

(۳) السنن لإبی داود کتاب الجهاد باب فی رکوب البحر فی الغزو رقم (۲۴۸۹) -

(۴) الحدیث أخرجه البخاری فی صحیحہ (۱۵۸۱۱) کتاب التطوع (التہجد) باب فضل الصلاة فی مسجد مكة والمدينة رقم (۱۱۸۹) ومسلم فی صحیحہ فی کتاب الحج باب فضل المساجد الثلاثة رقم ۳۳۸۴ والنسائي فی سننه فی کتاب المساجد باب ما تشد الرحال إليه من المساجد رقم (۷۰۱) وأبوداود فی کتاب المناسک باب ما تشد الرحال إليه من المساجد رقم (۲۰۳۳) -

جمهور عالمان علیه السلام فرمائی: چہ «ما قص الله تعالى علينا من غي رانكار، اوقصه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم من غير انكار فيه فوالله يلزمنا على انه شريعة رسولنا صلی اللہ علیہ وسلم» (۲) یعنی کوم خیز چہ اللہ تعالیٰ یا نبی صلی اللہ علیہ وسلم بغیرد انکار نہ نقل کری وی. ہغہ پہ مونہ باندی پہ دی حیثیت باندی لازم دی. چہ ہغہ زمونہ د پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم شریعت دی.

ییا په دوو صاحبو رضی اللہ عنہما کښې صرف یو د حضرت جابرین رضی اللہ عنہ واقعہ نه ده بلکه داسې دیر مثالونه ملایوړی.

حضرت ابوایوب انصاری، د حضرت عقبه بن عامر رضی اللہ عنہ نه صرف دیو حدیث اوریدو دپاره د مدینې نه مصر ته سفر کړې وو. کوم چه دیو میاشتی مزل وو. (۳)

حضرت عبید اللہ بن عدی رضی اللہ عنہ حضرت علی رضی اللہ عنہ نہ د حدیث اوریدو دپارہ د مدینہ طیبہ نہ

د عراق سفر کړې وو. کوم چه د یوې میاشتنۍ مسافت وو. (د)

حضرت ضمام بن ثعلبه رضی اللہ عنہ ته چه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم کوم تعلیمات او احادیث رسیدلی وو. هغوی د خپلې علاقې نه سفر کړې وو. اود نبی صلی اللہ علیہ وسلم په خدمت کښې حاضر شوې وو. اود نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه براه

(۱) لامع الدراری (۲/۲۹۹ و ۳۰۰) و ایضاح البخاری (۷۷۵ و ۷۸)۔

(د تفصیل دپاره وگورئ) (اصول بزدوی مع کشف الأسرار (۲۱۳و ۲۱۷) باب شرائع من قبلنا)۔

(۲) الحديث أخرجه الحميدي في مسنده (۱۸۹۱ و ۱۹۰) أحاديث أبي ايوب أنصاري وأحمد في مسنده

(١٥٣١١) والحاكم في معرفة علوم الحديث (٨٧) وابن عبد البر في جامع بيان العلم وفضله (٣٩٢١١) باب

ذكر الرحلة في طلب العلم رقم ٥٦٧) ونص الحديث من ستر مؤمناً في الدنيا على هزية ستره الله يوم القيامة

(اللفظ للحمیدی)۔

(۱) رواه الخطيب كذا في فتح الباری (۱۷۵۱)۔

راست معلومات کړې وو. د حضرت ضمام رضی الله عنه قصه وړاندې تیره شوې ده. (۱) د دې نه چه څنگه د قرائت علی الشیخ ثبوت کیږي. دغه شان د رحله فی العلم ثبوت هم کیږي. امام بخاری رحمته الله د طلب علم دپاره د سفر په باره کښې د حضرت جابر رضی الله عنه قصې ته اشاره کړې ده. فرماني.

قوله رجل جابر بن عبد الله مسيرة شهر إلى عبد الله بن أنيس في حديث

واحد: حضرت جابر بن عبد الله رضی الله عنه حضرت عبد الله بن انس رضی الله عنه طرف ته د یو حدیث دپاره د یوې میاشتې سفر کړې وو.

د ذکر شوی حدیث تخریج اونهی د حدیث د احادیث امام بخاری رحمته الله په «الأدب المفرد» کښې او «خلق أفعال العباد» کښې (۲) امام احمد بن حنبل رحمته الله په خپل مسند کښې (۳) او طبرانی رحمته الله په معجم اوسط کښې (۴) ابویعلیٰ فی خپل مسند کښې (۵) خطیب بغدادی پ «رحله»، کښې (۶) ابن ابی عاصم په کتاب السنة کښې (۷) حاکم په مستدرک کښې (۸) امام بیهقی په «کتاب الاسماء والصفات»، کښې (۹) او ابن عبد البر رحمته الله په جامع بیان العلم وفضله کښې (۱۰) تخریج کړې دي.

«عن جابر بن عبد الله رضی الله عنه قال: بلغني حديث عن رجل من أصحاب النبي ﷺ سمعه من رسول الله ﷺ في القصص ولم أسعده فابتعت بعيراً فشددت رحلي عليه ثم سرت شهراً حتى قدمت مصر فأتيت عبد الله بن أنيس فقلت للبواب قل له جابر على الباب فقال أين عبد الله؟ قلت نعم فأتاه فأخبرته فقام يثأرني حتى خرجت فاعتقني واعتقته فقلت له حديث بلغني عنك سمعته من رسول الله ﷺ ولم أسعده في القصص فخشيت أن أموت أو تموت قبل أن أسعده، فقال عبد الله: سمعت رسول الله ﷺ يقول يحشر الله العباد أو قال الناس عراة غراً بهياً قال قلنا ما بهياً؟ قال ليس معهم شيء ثم يناديهم بصوت يسمعه من بعد كما يسمعه من قرب أنا

(۱) كتاب العلم باب القراءة والعرض على المحدث.

(۲) الأدب المفرد رقم (۹۷۰) وخلق أفعال العباد (ص. ۹۰) تعليقات جامع العلم وفضله (۳۸۹۱۱) باب ذكر الرحلة في طلب العلم.

(۳) مسند أحمد بن حنبل (۴۹۵۱۳).

(۴) مجمع الزوائد (۳۴۵۱۰ و ۳۴۶) كتاب البعث باب ما جاء في الحساب.

(۵) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱).

(۶) كتاب الرحلة للخطيب (ص. ۱۰۹) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱).

(۷) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱).

(۸) المستدرک للحاکم (۴۳۸ و ۴۳۷۱۲) كتاب التفسير. سورة حم المومن و (۵۷۵ و ۵۷۴) كتاب الأهوال.

(۹) الأسماء والصفات للبيهقي (ص. ۷۸ و ۷۹) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (۳۹۰۱۱).

(۱۰) جامع بيان العلم وفضله (۳۸۹۱۱ و ۳۹۲) باب ذكر الرحلة في طلب العلم رقم (۵۶۵ و ۵۶۶).

الملك أنا الديان لا ينبغي لأحد من أهل الجنة أن يدخل الجنة ولا ينبغي لأحد من أهل النار أن يدخل النار، وعندة مظلة حتى أقصه منه، حتى اللطمة قال قلنا كيف ذا وإنما ذلك الله غراً بهما؟ قال بالحسنات والسيئات، قال وتلى رسول الله ﷺ ﴿الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ﴾ (اللفظ للحاكم مستدرکه)

امام حاکم رحمہ اللہ فرمائی: «صحیح الإسناد ولم یخرجاه»^(۱)
حافظ ذہبی رحمہ اللہ ددوی تصدیق کرے دی. او فرمائی: «صحیح»^(۲)
حافظ نور الدین ہیثمی رحمہ اللہ فرمائی: «رواہ أحمد ورجاله وثقوا ورواہ الطبرانی فی الأوسط بنحو»^(۳)
حافظ منذری رحمہ اللہ فرمائی: «رواہ أحمد بإسناد حسن»^(۴)
حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی: «وإسناد صالح»^(۵)
دابن بطل رحمہ اللہ یو وہم: دلتہ دامام ابن بطل رحمہ اللہ نہ یو وہم شوے دی. هغوی فرمائی: چہ ددی نہ مراد «حدیث الساتری مسلم» دی. دا خبرہ صحیح نہ دہ. بلکه هغه یویل حدیث دی. پہ کوم کنبی چہ سفر کونکی حضرت ابویوب انصاری رضی اللہ عنہ دی. اوچاتہ چہ ئی سفر کرے وو. هغه حضرت عقبہ بن عامر رضی اللہ عنہ وو.^(۶)
دمعلقات بخاری رحمہ اللہ متعلق یوہ قاعدہ اوپہ هغه اعتراض: علامہ بدر الدین زرکشی رحمہ اللہ دلتہ اعتراض کرے دی. چہ دا معلومہ دہ. چہ امام بخاری رحمہ اللہ کوم روایت معلقہ پہ صیغہ دجزم یعنی معروف سرہ راوے. هغه صحیح وی. اوکوم روایتونہ چہ پہ صیغہ د ترمیض یعنی مجهول راوے. هغه ضعیف وی.^(۷)
داقاعدہ دلتہ ماتیری. خککہ چہ د حضرت جابر رضی اللہ عنہ پہ دی واقعہ باندی دلتہ پہ صیغہ د جزم «ورحل جابر بن عبد الله ..» ذکر کرے دی. حالانکہ ددی یوہ بلہ حصہ «رحم الله العباد، فینادیهم

(۱) المستدرک للحاکم (۴۳۸/۲)۔

(۲) تلخیص المستدرک للذہبی المطبوع بذیل المستدرک (۴۳۸/۲)۔

(۳) مجمع الزوائد (۳۴۶/۱۰) کتاب البعث باب ماء فی الحساب۔

(۴) الترغیب والترہیب (۴۰۴/۴) کتاب البعث وأحوال القيامة۔

(۵) فتح الباری (۱۷۴/۱)۔

(۶) قد ذکرنا هذا الحديث ومن أخرجه بالتفصيل في هذا الباب فارجع إليه إن شئت۔

(۷) قال ابن الصلاح وينبغي أن نقول ما كان ذلك ونحوه بلفظ فيه جزم وحكم به على من علقه عنه فقد حكم بصحته عنه. مثاله ... فكل ذلك حكم منه على من ذكره عنه بأنه قد قال ذلك ورواه فلن يستجير إطلاق ذلك إلا إذا صح عنده ذكره عنه لأن مثل هذه العبارات تستعمل في الحديث الضعيف أيضاً علوم الحديث (ص. ۲۴ و ۲۵)۔

بصوت یسعه من بعد کما یسعه من قرب، ادا الملك انا الديان» امام بخاری رحمہ اللہ په کتاب التوحید کښې ذکر کړې ده. (۱) چه دا نې نقل کړې دې نودوی د ترمیض صیغه استعمال کړې ده. «ویند کرهن جابر رحمہ اللہ من هذا الله بن ايس قال...» نو په دې طریقه دا قاعده ماتېږي. (۲)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرماني. چه په اصل کښې ددې حدیث دوه مضمونونه دي. دیوتعلق درحله فی طلب العلم سره دې. اودبل تعلق د کلام الباری بصوت سره دې. ددې حدیث شواهد موجود دي. په مختلفو اسنادو سره دا ثابت دي. نوددې حدیث درجه دحسن ده. خکه چه دا خبرواحد دي. نوددې نه په صیغه د جزم سره رحله فی طلب العلم ثابتوی. او په مسئله دکلام کښې چونکه د قطعی حدیث ضرورت وو. په هغې کښې خبرواحد کافی نه وی. نوکله چه نې د صوت مسئله ذکر کوله. نو هلته نې د ترمیض صیغه استعمال کړه. «وهذا من دقة نظره رحمة الله عليه» (۳)

خو په دې باندې اشکال کیږي. چه دامام بخاری رحمہ اللہ خپل رجحان دې ته دي. چه الله تعالی د صوت سره کلام کوی. دوی په کتاب خلق افعال العباد او په صحیح بخاری کښې په کتاب التوحید کښې دا مسئله واضحه کړې ده. نو دا خبره صحیح نه معلومېږي. چه هغوی د صوت په مسئله کښې عدم صلاحیت احتجاج طرف ته اشارې کولو دپاره د ترمیض صیغه استعمال کړې وی.

ددې صحیح جواب دا دي. چه امام بخاری رحمہ اللہ په کوم ځانې کښې چه د ترمیض صیغه استعمال کړي. نو هلته دهغوی منشاء صرف د سند ضعف نه وی. بلکه دهغې یو سبب اختصار هم وی. او امام بخاری رحمہ اللہ چه کله روایت بالمعنی کوی. یا د حدیث په الفاظو کښې اختصار کوی. نو په داسې موقع باندې هم کله «یروي» او «یذکر» په صیغه د ترمیض سره ذکر کوی. (۴)

په کتاب التوحید کښې امام بخاری رحمہ اللہ چونکه اختصار فی الحدیث کړې دي. نو خکه نې هلته په «یذکر» سره ددې حدیث ذکر کړې دي. والله اعلم.

[۸] حَدَّثَنَا أَبُو الْقَاسِمِ خَالِدُ بْنُ خَلْفٍ قَاضِي حِمَصَ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ أَخْبَرَنَا الزُّهْرِيُّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَتَبَةَ بْنِ مَسْعُودٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۵) أَنَّهُ تَمَارَى هُوَ وَالْحَرْبِيُّ قَيْسُ بْنُ حِصْنٍ الْفَزَارِيُّ فِي صَاحِبِ مُوسَى فَمَرَّ بِهِمَا أَنَسُ

(۱) صحیح البخاری (۱۱۴/۲) کتاب التوحید باب قول الله تعالی ﴿ولا تنفع الشفاعة عنده إلا من أذن له﴾.

(۲) فتح الباری (۱۷۴/۱) وشرح القسطلانی (۱۷۷/۱).

(۳) فتح الباری (۱۷۴/۱).

(۴) النکت علی ابن الصلاح (التقیید ولا یضاح لما أطلق وأغلق من کتاب ابن الصلاح) للعراقي (۳۶) وتعلیقات

نورالدین عر علی علوم الحدیث لابن الصلاح (۲۵).

(۵) سبق تخريج هذا الحديث قبل بابین باب ما ذکر فی ذهاب موسى فی البحر إلى الحضرة.

بْنُ كَعْبٍ قَدَّعَاهُ ابْنُ عَبَّاسٍ فَقَالَ إِنِّي تَمَارَيْتُ أَنَا وَصَاحِبِي هَذَا فِي صَاحِبِ مُوسَى
الَّذِي سَأَلَ السَّبِيلَ إِلَى لِقَائِهِ هَلْ سَمِعْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ فَقَالَ
أَبْنُ نَعْمَ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَذْكُرُ شَأْنَهُ يَقُولُ يَتِمُّ مُوسَى فِي مَلَأٍ مِنْ بَنِي
إِسْرَائِيلَ إِذْ جَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ أَتَعْلَمُ أَحَدًا أَعْلَمَ مِنْكَ قَالَ مُوسَى لَا فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ إِلَى
مُوسَى بَلَى عَبْدًا غَضِرًا فَقَالَ السَّبِيلَ إِلَى لِقَائِهِ لَجَعَلِ اللَّهُ لَهُ الْخُوتَ أَبَةً وَقِيلَ لَهُ إِذَا فَقَدْتَ
الْخُوتَ فَارْجِعْ فَإِنَّكَ سَتَلْقَاهُ فَكَانَ مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَّبِعُهُ أَثَرُ الْخُوتِ فِي الْبَحْرِ فَقَالَ قَتَى
مُوسَى لِمُوسَى أَرَأَيْتَ إِذْ أَوْتِنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْخُوتَ وَمَا أَنْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ
أَذْكُرَهُ قَالَ مُوسَى ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي فَأَرْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا فَوَجَدَا غَضِرًا فَكَانَ
مِنْ شَأْنِهِمَا مَا وَصَّ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ [ر: ٤٣]

رجال الحديث

① ابو القاسم خالد بن خلی: دا قاضی ابو القاسم خالد بن خلی (١) الکلاعی الحمصی
رحمہ اللہ دی (٢)

دوی د محمد بن حرب خولانی، محمد بن حمیر، سلمه بن عبد الملك العوصی، حارث بن
عبیده کلاعی، جراح بن ملیح بهرانی اوبقیة بن الولید رحمہ اللہ وغیرہ دحدیث روایت کوی
ددوی نه روایت کونکو کنبی امام بخاری، امام ابوزرعہ دمشقی، ابراهیم بن مسلم
طرطوسی، محمد بن مسلم بن داره رازی، محمد بن عوف طائی، او خپله ددوی خوئی
محمد بن خالد خلی رحمہ اللہ وغیرہ حضرات دی (٣)

امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی: «صدوق» (٤)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: «لیس به بأس» (٥)

امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمائی: «لیس شی یکر» (٦)

خلیلی رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة» (٧)

(١) «خلی» په ددو طریقو سره ضبط شوي دي. بفتح الخاء وكسر اللام المنخفضة وسكون الياء بدون
التشديد كما في الكاشف للذهبي (٣٦٣١١) رقم ١٣١٢ وانظر الإستدراك في آخر الكاشف (٥٨٣١٢) وفتح
الخاء وكسر اللام المنخفضة وتشديد الياء بوزن على كما في التقریب (٨٧) رقم ١٦٢٤ -

(٢) تهذيب الكمال (٥٠٨ و ٥١) وسير أعلام النبلاء (٤٤٠١١٠) -

(٣) داستاذا نوا و شاگردانو د تفصيل دپاره اوگوری ((تهذيب الكمال (٥١٨) وسير أعلام النبلاء (٤٤٠١١٠) -

(٤) تهذيب الكمال (٥١٨) -

(٥) المصدر السابق وسير أعلام النبلاء (٤٤٠١١٠) -

(٦) تهذيب الكمال (٥١٨ و ٥٢) -

(٧) تهذيب التهذيب (٨٦٣) -

حافظ ذهبی رحمته فرمائی: «کان من نبلاء العلماء»^(۱)

دغه شان دوی فرمائی: «ثقة»^(۲)

ابن حبان رحمته دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی.^(۳)
دوی د وفات کال یقینې طور باندې معلوم نه دي. حافظ ذهبی رحمته فرمائی: غالباً په ۲۲۰ هـ نه پس دوی وفات شوی دی.^(۴)

دوی په ۲۱۸ هـ کښې وفات شوی وو.^(۵) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ محمد بن حرب: دوی محمد بن حرب خولانی حمصی ابرش رحمته دی. ددوی حالات اوس په مخکنی باب کښې تیر شو.

⑥ اوزاعی: دوی د شام مشهور عالم، فقیه او امام عبدالرحمن بن عمرو بن ابی عمرو یحمد اوزاعی شامی رحمته دی. ددوی کنیت ابو عمرو دي.^(۶)
امام اوزاعی رحمته مستقل د یومکتب فکریانی وو. دائمه اربعه پشان خلق ددوی په مذهب باندې عمل کونکی وو. روسته د نوورو مذاهبو پشان ددوی مذهب هم ختم شو.^(۷)

دوی په تبع تابعینو کښې وو.^(۸)

دوی په تابعینو کښې د عطاء بن ابی ربا، قتادة، نافع مولى ابن عمر، امام زهري، او محمد بن المنکدر رحمته نه استفاده کړې ده.

دغه شان ئې د حسان بن عطیه، امام اعمش، عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج، عبده بن ابی لبابه، علقمه بن مرثد، عمرو بن شعيب، محمد بن الوليد الزبيدي، مکحول شامی، یحیی بن سعید انصاری، اویحیی بن ابی کثیر رحمته وغیره ډیرو حضراتونه هم د حدیث روایت کړې دي. ددوی نه په روایت کونکو کښې ابواسحاق فزاری، اسماعیل بن عیاش، ابو ضمرة انس بن عیاض، بشر بن بکر تنیسی، بقیة بن الوليد، خارجه بن مصعب، سفیان ثوري، امام شعبه، عبدالله بن المبارك، عبدالرحمن بن ابی الزناد، عبدالرزاق بن همام، عبیدالله بن موسی

^(۱) سیر أعلام النبلاء (۶۴۰/۱۱۰) -

^(۲) الکاشف (۳۶۳/۱۱) رقم (۱۳۱۲) -

^(۳) الثقات لابن حبان (۲۲۵/۸) -

^(۴) سیر أعلام النبلاء (۶۴۱/۱۱۰) -

^(۵) الکاشف (۶۱۱/۱۱) رقم (۳۰۸۲) -

^(۶) تهذيب الكمال (۳۰۷/۱۱۷ و ۳۰۸) -

^(۷) کان له مذهب مستقل مشهور عمل به فقهاء الشام مدة وفقهاء الأندلس ثم فنى. سیر أعلام النبلاء (۱۱۷/۷)

وتهذيب الأسماء واللغات (۲۹۹/۱۱) -

^(۸) التهذيب للنووي (۲۹۹/۱۱) -

عبسی، عیسی بن یونس، قتاده، ((وهو من شیوخه)) مالک بن انس، محمد بن حرب خولانی، امام زهری ((وهو من شیوخه)) معافی بن عمران موصلی الهقل بن زیاد ((وهو أثبت الناس فيه)) وکیع بن الجراح، یحیی بن سعید القطان، یحیی بن ابی کثیر، ((وهو من شیوخه)) اویونس بن یزید ایللی رحمه الله وغيره دی^(۱)

امام عبدالرحمن بن مهدی رحمه الله فرمائی: «الائمة لی الحدیث أربعة الأوزاعی، ومالک وسفیان الثوری، وحباد بن زید رحمه الله»^(۲)

دغه شان دوی فرمائی: «ماکان بالشام أحد أعلم بالسنة من الأوزاعی»^(۳)

سفیان بن عیینہ رحمه الله فرمائی: «کان الأوزاعی امام أهل زمانه»^(۴)

امام بخاری رحمه الله عیسی بن یونس رحمه الله نه نقل کوی: «کان الأوزاعی حافظاً»^(۵)

امام عجلئ رحمه الله فرمائی: «ثقة من خيار الناس»^(۶)

امام مالک رحمه الله فرمائی: «کان اماماً یقتدی به»^(۷)

یعقوب بن شیبہ رحمه الله فرمائی: «والأوزاعی ثقة ثبت»^(۸)

امام یحیی بن معین رحمه الله فرمائی: «ثقة ما أقل ما روی عن الزهری»^(۹)

امام ابوحاتم رحمه الله فرمائی: «امام متمتع لباسه»^(۱۰)

ابن سعد رحمه الله فرمائی: «وکان ثقة مأموناً صدوقاً فاضلاً غیراً کثیر الحدیث والعلم والفقہ حجة»^(۱۱)

ابن حبان رحمه الله فرمائی: «وکان من قهاء الشام وقرأهم زهادهم ومرا بطيهم»^(۱۲)

(۱) ددوی د شیوخاوتلامذو د تفصیل دپاره اوگوری، تهذیب الکمال (۳۰۸/۱۷ و ۳۱۲) وتهذیب النووی (۲۹۹/۱۱) وسیر أعلام النبلاء (۱۰۸۱۷ و ۱۰۹)۔

(۲) تهذیب الکمال (۳۱۳/۱۷) وتهذیب النووی (۳۰۰/۱۱)۔

(۳) المصادر السابقة)۔

(۴) تهايب الکمال (۳۱۴/۱۷) وتهذیب الکمال (۲۴۰/۱۶)۔

(۵) التاريخ الصغير (۱۱۷)۔

(۶) تعليقات تهذیب الکمال (۳۱۶/۱۷) نقلاً عن ثقات العجلئ (الورقة: ۳۳) وانظر تهذیب التهذیب (۲۴۱/۱۶)۔

(۷) سیر أعلام النبلاء (۱۱۲/۱۷)۔

(۸) تهذیب الکمال (۲۴۱/۱۶)۔

(۹) تهذیب الکمال (۳۱۳/۱۷)۔

(۱۰) تهذیب الکمال (۳۱۴/۱۷)۔

(۱۱) طبقات ابن سعد (۴۸۸/۱۷)۔

(۱۲) الثقات لابن حبان (۶۳/۱۷)۔

فلاس رحمته فرمائی: «الأوزاعي ثبت»^(۱)

امام ذہبی رحمته فرمائی: «الأوزاعي إمام ثقة وليس هو في الزهري كمالك وعقيل»^(۲)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: «ثقة جليل»^(۳)

دامام اوزاعی رحمته وفات د راجع قول مطابق پہ ۱۵۷ھ کنبی شوی وو.^(۴) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ

واسعہ، د دوی د تفصیلی حالاتو دپارہ د ،، سیر اعلام النبلاء،، مراجعت او کړی: (۵)

④ الزهري: دوی امام محمد بن مسلم بن عبید اللہ بن عبد اللہ بن شہاب زہری رحمته دی.

ددوی حالات پہ «بدع الوحي» کنبی د دریم حدیث لاندې تیر شوی دی: (۶)

⑤ عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود: د دوی حالات د «باب متى يصح سماع

الصغير» باندې لاندې تیر شوی دی.

⑥ ابن عباس رضي الله عنهما: د حضرت عبد اللہ بن عباس رضي الله عنهما حالات پہ «بدع الوحي» کنبی د

خلورم حدیث لاندې تیر شوی دی: (۷) او په «كتاب الإيمان» کنبی د «باب كفران العشير وكفر دون كفر»

لاندې تیر شوی دی: (۸) څه حالات اوس د «باب متى يصح سماع الصغير» لاندې تیر شو.

امام بخاری رحمته په دې باب کنبی هم هغه حدیث ذکر کړې دي. کوم چه نې په «باب ما ذكرني

فهاب موسى رحمته في المحرم رحمته لاندې راوړې وو. د حدیث پوره تشریح هلته تیره شوې وه.

۲۰ = بَابُ فَضْلِ مَنْ عِلِمَ وَعَلَّمَ

دمخکنی باب سره ربط: مخکنې باب «باب الخروج في طلب العلم» کنبی د متعلم او معلم حال

ذکروو. په دې باب کنبی امام بخاری رحمته د دوی فضیلت بیانوی: (۹)

د ترجمه الباب مقصد: ترجمه الباب دهغه کس په فضیلت کنبی دي. چه هغه د تعلیم او تعلم

یعنی په خپله د زده کولو او بل ته د خود لو فضیلتونو لره جمع کونکې وی. په دې تمثیل کنبی

(۱) تهذيب التهذيب (۲۴۱/۶) -

(۲) ميزان الاعتدال (۵۸۰/۱۲) -

(۳) تقريب التهذيب (۳۴۷) رقم (۳۹۶۷) -

(۴) تهذيب الكمال (۳۱۵/۱۷) وسير اعلام النبلاء (۱۲۷/۱۷ او ۱۲۸) -

(۵) د دوی د تفصیلی حالاتو دپارہ او گوري سیر اعلام النبلاء (۱۰۷/۱۷ او ۱۳۴) -

(۶) كشف الباري (۳۲۶/۱۱) -

(۷) كشف الباري (۴۳۵/۱۱) -

(۸) كشف الباري (۲۰۵/۱۲) -

(۹) عمدة القاري (۷۶/۲) -

«فَعِلِمَ وَعِلِمَ» په سياق دمدح کښې بیانولوسره دا خبره ښکاره کوی. چه عالم متعلم د مجرد عالم نه په فضیلت کښې غوره دي. اوهم دا د ترجمې مقصد دي. دلته دي دا خبره واضحه وی. چه دترجمة الباب مقصد د مجموعه امرینو فضیلت دي. د احد الامرین فضیلت نه دي. یعنی د «باب فضل من علم وعلم» مطلب دي. «فضل من علم فضل من علم» نه دي. بلکه مطلب دا «فضل من علم ثم علم» دي. (۱)

[۹] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ أَسَامَةَ عَنْ بُرَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي بُرَيْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى (۲) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَثَلُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ مِنَ الْهُدَى وَالْعِلْمِ كَمَثَلِ الْغَيْثِ الْكَثِيرِ أَصَابَ أَرْضًا فَكَانَ مِنْهَا نَقِيَّةٌ قَبِلَتْ الْمَاءَ فَأَنْبَتَتِ الْكَلَّا وَالْعُشْبَ الْكَثِيرَ وَكَانَتْ مِنْهَا أَجَادِبُ أَمْسَكَتْ الْمَاءَ فَنَفَعَ اللَّهُ بِهَا النَّاسَ فَشَرِبُوا وَسَقَوْا وَزَعُوا وَأَصَابَتْ مِنْهَا طَائِفَةٌ أُخْرَى إِمَّا هِيَ قَيْعَانٌ لَا تُمْسِكُ مَاءً وَلَا تُنْبِتُ كَلَّا فَذَلِكَ مَثَلُ مَنْ فَقَهُ فِي دِينِ اللَّهِ وَتَفَعَّاهُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ فَعِلِمًا وَعِلْمًا وَمَثَلُ مَنْ لَمْ يَرْفَعْ بِذَلِكَ رَأْسًا وَلَمْ يَقْبَلْ هُدَى اللَّهِ الَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَ إِسْحَاقُ وَكَانَ مِنْهَا طَائِفَةٌ قَبِلَتْ الْمَاءَ قَاعًا يَغْلُوهُ الْمَاءُ وَالْعَفْصُ الْمُسْتَوِي مِنَ الْأَرْضِ

رجال الحديث

① محمد بن علاء: ابوکریب محمد بن العلاء بن کریب همدانی کوفی رحمته الله دی. (۲)

په ۱۶۱ هـ کښې پیدا شوې وو. (۳)

دوی دهشیم، ابوبکر بن عیاش، یحیی بن ابی زائده، عبدالله بن المبارک، اسماعیل بن علیه، سفیان بن عیینه، حفص بن غیاث، ابواسامه بن حماد بن اسامه ابومعاویه ضریر، یونس بن بکیر، محمد بن فضیل بن غزوان، وکیع بن الجراح اویحی بن یمان رحمته الله و غیره نه روایت کوی. ددوی نه په روایت کونکو کښې اصحاب اصول سته، محمد بن یحیی ذهلی، ابوزرعه، ابوحاتم رازی، ابن ابی الدنيا، بقی بن مخلد اندلسی، ابو عروبه، محمد بن هارون رومانی، ابویعلی موصلی او جعفر بن محمد فربابی رحمته الله و غیره ډیر حضرات دي. (۴)

(۱) الأبواب والتراجم از شیخ الهند قدس سره (ص ۴۹)۔

(۲) قوله: عن أبي موسى رحمته الله الحديث أخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الفضائل باب بيان مثل ما بعث النبي ﷺ من الهدى والعلم رقم (۵۹۵۳)۔

(۳) تهذيب الكمال (۲۴۳/۲۶)۔

(۴) سير أعلام النبلاء (۳۹۴/۱۱)۔

(۵) د شیوخ اوشاگردانو دپاره اوگورنی. تهذيب الكمال (۲۴۳/۲۶ و ۲۴۶) وسير أعلام النبلاء (۳۹۴/۱۱ و ۳۹۵)

امام نسائی فرمائی: «لا یلس به» (۱)

دغه شان دوی فرمائی: «ثقة» (۲)

ابو عمرو الخفاف رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما رأیت من المشائخ بعد اسحاق بن ابراهیم أحفظ من ابی کریب» (۳)

ابراہیم بن ابی طالب رضی اللہ عنہ فرمائی: «لم أر بعد أحمد بن حنبل رضی اللہ عنہ أحفظ من ابی کریب» (۴)

ابو حاتم رضی اللہ عنہ فرمائی: «صدوق» (۵)

مسلمه بن قاسم رضی اللہ عنہ فرمائی: «کوفی ثقة» (۶)

ابن حبان رضی اللہ عنہ دوی په کتاب الثقات کښي ذکر کړی دی. (۷)

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرمائی: «ثقة حافظ» (۸)

په کال ۴۳۸ هجری وفات شوی وو. (رحمه الله تعالى رحمة واسعة).

⑤ حماد بن أسامة: دوی ابو اسامه حماد بن اسامه بن زید قرشي کوفی دی. (۹)

دوی د هشام بن عروه، امام اعمش، سعید بن ابی عروبه، شعبه، سفیان ثوري، سليمان بن المغيرة، مالک بن مغول، مجالد بن سعيد، شريك بن عبدالله نخعی، ابو برده برید بن عبدالله بن ابی برده، عبدالرزاق بن همام، عبیدالله بن عمر، فضیل بن غزوان، ولید بن کثیر، یحیی بن المهلب رضی اللہ عنہ وغیرنه روایت حدیث کړې دي.

او د دوی نه روایت کونکو کښي عبدالرحمن بن مهدی، امام شافعی، قتیبه بن سعید، امام احمد، امام اسحاق، ابو خيثمه، ابراهیم بن سعید جوهری، احمد بن الفرات، محمود بن غیلان، ابوبکر بن ابی شیبه، عثمان بن ابی شیبه، علی بن المدینی، محمد بن عبدالله بن نمیر، ابو کریب، محمد بن العلاء، امام یحی بن معین، محمد بن المثنی، او محمد بن یوسف بیکندي رضی اللہ عنہ وغیره ډیر حضرات دي. (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۲۶/۲۴۷) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) المصدر السابق -

(۴) المصدر السابق -

(۵) سير أعلام النبلاء (۱۱/۳۹۵) -

(۶) تهذيب الكمال (۱۹/۳۸۶) -

(۷) الثقات (۱۹/۱۰۵) -

(۸) تقريب التهذيب (۵۰۰) رقم ۶۲۰۴ -

(۹) الكاشف (۲۰۸/۲) وسير أعلام النبلاء (۱۹/۲۷۷) -

(۱۰) تهذيب الكمال (۱۷/۲۱۸ و ۱۸/۲۱۸) وسير أعلام النبلاء (۱۹/۲۷۷) -

داشبوخ او ملا مذوق دپاره اوگوری، تهذيب الكمال (۱۷/۲۱۸ و ۲۲۲) وسير أعلام النبلاء (۱۹/۲۷۷ و ۲۷۸) -

امام احمد رحمته الله فرمائی: «أبو أسامة ثقة كان أعلم الناس بأمور الناس وأخبار أهل الكوفة وما كان أرواه من هشام بن عروة»^(۱)

دغه شان دوی فرمائی: «كان ثبتاً ما كان أثبتة لا يكاد يخطئ»^(۲)

دغه شان دوی فرمائی: «أبو أسامة أثبت من مائة مثل أبي حاصم كان أبو أسامة صحيح الكتاب ضابطاً للحديث كيساً صدوقاً»^(۳) امام يحيى بن معين رحمته الله دوی «ثقة» گر خولی دی.^(۴)

سفيان رحمته الله فرمائی: «ما بال كوفة شاب أعقل من أبي أسامة»^(۵)

ابن سعد رحمته الله فرمائی: «كان ثقة مأموناً كثيراً الحديث يدلّس ويهين تدليسه وكان صاحب سنة وجماعة»^(۶) امام عجلي رحمته الله فرمائی: «كان ثقة وكان يعد من حكماء أصحاب الحديث»^(۷) ابن قانع رحمته الله فرمائی: «كوفي صالح الحديث»^(۸)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په كتاب الثقات کښي ذکر کړی دی.^(۹)

حافظ ذهبي رحمته الله فرمائی: «حجة عالم أخبار»^(۱۰) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «ثقة ثبت رها دلس وكان بأخرة يحدث من كتب غيره»^(۱۱)

څنگه چه د علماء جريح وتعديل اقوال ستاسو وړاندي دي. ټولو ددوی توثيق کړې دي. البته په دوی باندې دوه الزامات دي. يودا چه دوی به تدليس کول. دويمه دا چه سرقه د حديث نه کولو. دابن سعد قول ذکر شو. دوی فرمائی: «يدلس ويهين تدليسه» دغه شان د حافظ ابن حجر رحمته الله قول وړاندي نقل شو. «رها دلس»

دغه شان ازدي د سفيان بن وكيع نه نقل کړی دی. «لأن لأعجب كيف جاز حديث أبي أسامة كان أمراً

(۱) تهذيب الكمال (۲۲۲/۱۷) وسير اعلام النبلاء (۲۷۸/۱۹)۔

(۲) المصادر السابقة۔

(۳) المصادر السابقة۔

(۴) تاريخ الدارمي (۹۲) رقم (۲۴۲)۔

(۵) تهذيب الكمال (۲۲۳/۱۷) وسير اعلام النبلاء (۲۷۸/۱۹)۔

(۶) الطبقات لابن سعد (۳۹۵/۱۶)۔

(۷) تهذيب التهذيب (۳۱۳)۔

(۸) تهذيب التهذيب (۳۱۳)۔

(۹) الثقات لابن حبان (۲۲۲/۱۶)۔

(۱۰) الكاشف (۳۴۸/۱۱) رقم (۱۲۱۲)۔

(۱۱) تقريب التهذيب (۱۷۷) رقم (۱۴۸۷)۔

بینا وکان من أسرى الناس لحديث جيد»^(۱)

ددې الزاماتودا جواب دې. چه ترڅو پورې د تدلیس تعلق دې. نو ورسره دابن سعد رحمته الله علیه قول تیر شو. چه «وین تدلیسه» یعنی هغوی به خپل تدلیس بیانولو. نو په داسې صورت کښې څه عیب نشته.

ترکومې پورې چه د سفیان بن وکیع رحمته الله علیه د قول تعلق دې. نو سفیان پخپله ضعیف دې. ^(۲) اود دوی نه نقل کونکې ازدي هم ضعیف دې. ^(۳)

حافظ ذهبی رحمته الله علیه ددوی تذکره په «میزان الاعتدال» کښې کړې ده. اود

«لأن لأعجب..» ددې قول نسبت ئې سفیان ثوری ته کړې دې. ^(۴) حالانکه د دې قائل سفیان ثوری رحمته الله علیه نه دې. بلکه سفیان بن وکیع دې. ^(۵)

ددې باوجود حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرمائی «أبو أسامة لم أورد له شيء فيه ولكن يعرف أن هذا القول باطل»^(۶) خلاصه دا چه ابواسامه ثقه او ثبت راوی. د اصول سته اصحابو ددوی احادیث په اتفاق قبول کړی دی. ^(۷) په ۲۰۱ هـ کښې وفات شوې وو. ^(۸)

⑤ بریدبر. عبدالله: ددوی مختصره تذکره په «کتاب الايمان» کښې د «باب أي الإسلام أفضل؟» لاندې تیره شوې ده. ^(۹)

دوی ابویرده بریدبن عبدالله بن ابی بردة بن ابی موسی الاشعري کوفی رحمته الله علیه دی. ^(۱۰)

^(۱) تهذيب التهذيب (۳۱۳) -

^(۲) الكاشف (۲۲۹۱۱) رقم (۲۰۰۵) -

^(۳) الأزدي: هو أبو الفتح محمد بن الحسين الأزدي الموصلي. له ترجمة في ميزان الاعتدال (۵۲۳۱۳) ..

قال الحافظ في هدى الساري (ص. ۴۰۰) في ترجمة خثيم بن عراك الغفاري .. وشذ الأزدي فقال منكر الحديث ، وغفل أبو محمد بن حزم فاتبع الأزدي وأفرط فقال لا تجوز الرواية عنه وما درى أن الأزدي ضعيف فكيف يقبل منه تضعيف الثقات) ..

وانظر الرفع والتكميل للإمام اللكنوي وتعليقات شيخنا الفاضل العلامة عبدالفتاح أبو غدة رحمهما الله تعالى (ص. ۲۱۷ و ۲۷۴) -

^(۴) ميزان الاعتدال (۵۸۸۱۱) رقم (۲۲۳۵) -

^(۵) هدى الساري (۳۹۹) وتهذيب التهذيب (۳۱۳) -

^(۶) ميزان الاعتدال (۵۸۸۱۱) رقم (۲۲۳۵) -

^(۷) هدى الساري (ص. ۳۹۹) -

^(۸) الكاشف (۳۴۸۱۱) رقم (۱۲۱۲) -

^(۹) كشف الباري (۶۹۰۱۱) -

^(۱۰) تهذيب الكمال (۵۰۱۴) -

دوی دخپل نیکه، حضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه دخپل پلار عبدالله بن ابی برده، حسن بصری، عطاء بن ابی رباح، ابویوب صاحب انس رضی الله عنه نه روایت کړې دي. اوددوی نه روایت کونکي ابواسامه حماد بن اسامه، سفیان ثوري، سفیان بن عيينه، عبدالله بن المبارك، حفص بن غياث، علی بن مسهر، ابونعیم، ابومعاویه، ضریر، یحی بن سعید اموی رضی الله عنه وغیره حضرات دي. (۱)

ابن معین او عجلې رحمهما الله فرماني: «ثقة» (۲)

امام ابوداود او امام ترمذی رحمهما الله هم دوی لره ثقه گرځولي دي. (۳)

امام نسائي رضی الله عنه فرماني: «ليس به بأس» (۴)

خود امام نسائي رضی الله عنه نه دا هم منقول دي: «ليس بهذا القوي» (۵)

امام احمد رضی الله عنه فرماني: «يريد يروي أحاديث مناكير» (۶)

ابن حماد رضی الله عنه فرماني: «ليس بهذا القوي» (۷)

امام ابوحاتم رضی الله عنه فرماني: «ليس بالمتين يكتب حديثه» (۸)

خلاصه دا چه بعضي امامانود رجالو مثلاً امام يحيى بن معين، امام ترمذی، امام عجلې، او امام ابوداود رضی الله عنه مطلقاً ددوی توثيق کړې دي. حالانکه نورو عالمانو رضی الله عنه ددوی لږ غوندې تضعيف کړې دي.

د امام نسائي نه چه «ليس بهذا القوي» تضعيف منقول دي. نو ورسره «ليس به بأس» توثيق هم مروي دي.

بيا حافظ رضی الله عنه دا تصريح کړې ده. چه امام نسائي په «ليس بهذا القوي» سره د راوی غیر حافظ ته اشاره کوي. (۹)

۱- د شیوخ او تلامذه د پاره اوگوري تهذيب الکمال (۵۰۱۴)۔

۲- تهذيب الکمال (۵۱۱۴)۔

۳- تهذيب التهذيب (۴۳۲۱۱)۔

۴- تهذيب الکمال (۵۱۱۴)۔

۵- الضعفاء والمتروكين للنسائي (ص. ۲۸۶)۔

۶- الضعفاء للعقيلي (۱۵۸۱۱)۔

۷- الکامل لابن عدي (۶۲۱۲)۔

۸- تهذيب الکمال (۵۱۱۴)۔

۹- قال الحافظ في هدي الساري (ص. ۳۸۶) ترجمة أحمد بن بشير الكوفي. فأما تضعيف النسائي له فمشعر بأنه غير حافظ۔

امام احمد رحمته الله بعضې وخت د «مناکين» اطلاق په .. افراد .. او غرائب .. باندې هم کوي. (۱)
دلته کښې هم دا خبره ده. ځکه چه ددوی احاديث اصحاب اصول سته قبول کړی دی. (۲)
حافظ ابن عدی رحمته الله فرماني: «روى عنه الأئمة والشعاع ولم يرو عنه أحد أكثر مما رواه أبو أسامة
وأحاديثه عنه مستقيمة وهو صدوق وقد أدخله أصحاب الصحاح فيها .. وأرجو أن لا يكون به بأس» (۳)
حافظ ذهبی رحمته الله فرماني: «وهو صدوق موثق» (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: «احتج به الأئمة كلهم وأحمد وغيره بطلقون المناكين على الأفراد المطلقة» (۵)
دوی د ۱۳۰ هـ نه پس وفات شوی وو. (۶) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

۴) ابو بردة: ددوی نوم عامر یا حارث دي. دوی د حضرت ابو موسی اشعري رضي الله عنه خوښ دي. او
بريد بن عبدالله چه ددوی راوی دي ددوی نيکه دي.

ددوی حالات په «كتاب الايمان باب أي الإسلام أفضل» لاندې تیر شوی دی. (۷)

۵) حضرت ابو موسی اشعري رضي الله عنه: ددوی حالات هم په مذکوره باب کښې تیر شوي دي.

قوله: مَثَلُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ مِنْ الْهُدَى وَالْعِلْمِ كَمَثَلِ الْغَيْثِ الْكَثِيرِ أَصَابَ

أَرْضًا: الله تعالى چه د هدایت او علم خبرې راکړې دي. اوزه ئې رالېږلې يم. ددې مثال د
تيزباران دي. چه په زمکه باندې اووړيږي.

«مثل» د صفت عجيبه دپاره راځي. دلته هم دا معنی مراد ده. (۸)

او کله «مثل» د «قول سائي» دپاره استعمالوی. يعنی هغه کلام کوم چه د يوې خاص واقعه سره
تعلق ساتي. او هغې طرف ته په کښې اشاره وي. (۹) لکه «تابط شراً»

قوله: الْهُدَى: د هدایت لفظ مشترک طور باندې د ارشاد يعنی «إدعاء الطريق» او توفيق

(۱) الرفع والتكميل في الجرح والتعديل (ص. ۲۰۱ و ۲۰۲) _

(۲) هدى السارى (ص. ۳۹۲) _

(۳) الكمال لابن عدی (۲/۶۳ و ۶۴) _

(۴) تعليقات تهذيب الكمال (۵/۵۴) نقلاً عن تاريخ الإسلام للذهبي _

(۵) هدى السارى (۳۹۲) _

(۶) سير أعلام النبلاء (۲۵۲/۱۶) _

(۷) كشف البارى (۱۱/۶۹) _

(۸) فتح البارى (۱۱/۱۷۶) _

(۹) المصدر السابق _

اوتانید او حفظ او عصمت یعنی «ایصال الی المطلوب» دپاره استعمالیږي. (د)
کله چه نبی کریم ﷺ یا قرآن یا عامو خلقو ته نسبت اوشی نو مراد ترې اولنی معنی وی. یعنی
«ارادة الطريق» لکه «وَأَنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (د) او «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّذِي هِيَ أَقْوَمُ» (د)
«ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ» (د)

او که الله تعالی طرف ته منسوب وی. نو کله خو هم دا «ارادة الطريق» معنی مراد وی. لکه
«وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ» (د) واما ثمود فهديناهم فاستحبوا العمى على الهدى (د) او کله دتوفیق اوتانید په
معنی کښې یعنی دویمه معنی «ایصال الی المطلوب» کښې استعمالیږي. لکه آیت کریمه
دې. «أَنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ» (د)

قوله: العلم: ددې نه مراد هغه علم دین دې. کوم چه الله تعالی د نبی ﷺ په قلب باندې
نازل کړې وو. یعنی قرآن عظیم. کوم ته چه وحی متلو وائی. دغه شان دا حادیثو په صورت
کښې چه نې د نبی ﷺ په زړه باندې القاء کړې ده. کوم ته چه وحی غیر متلو وائی.

قوله: الغيث الكثير: غیث هغه باران ته وائی. کوم چه ډیرد فاندې وی. (د)
نبی کریم ﷺ خپل علوم ربانیه کوم چه دوی ته ورکړې شوی وو. او هغه هدایت کوم چه دوی
ته ورکړې شوي وو. د هغه باران سره تشبیه ورکړه. کوم چه د قحط سالی په زمانه کښې
راخی. او په ښه شان سره خلق هدوېوی. نو لکه څنگه چه دغه باران په مړه زمکه کښې ژوند
پیدا کوی. دغه شان کله چه نبی ﷺ پیغمبر جوړ شو. نو په دنیا کښې د جهالت تیرې خورې
شوي وې. خلق د هدایت تگی وو. خو هغوی ته د هدایت چینه معلومه نه وه. الله تعالی د نبی
کریم ﷺ په ذریعه د هدایت باران او کړو. په کوم سره چه مړه زړونه ژوندي شول.

قوله: أَصَابَ أَرْضًا فَكَانَ مِنْهَا نَقِيَّةٌ قَبِلَتْ الْمَاءَ فَأَنْبَتَتِ الْكَلَّا وَالْعُشْبَ الْكَثِيرَ: هغه
باران کله چه په زمکه باندې اوشو. نو بعضې زمکې ښې وې. او به نې جذب کړې. او په هغې
کښې ښه گیاه او شینکې پیدا شوه.

باران چه کله په زمکه اوشو. نو د زمکې د مختلفو حصو په اعتبار سره مختلف ثمرات او

۱- تفصیل دپاره اوگوری روح المعانی (۹۱۱ و ۹۲)۔

(سورة الشورى: ۵۲)۔

(الإسراء: ۹)۔

(سورة البقرة: ۲)۔

(البلد: ۱۰)۔

(فصلت: ۱۸)۔

(القصص: ۵۶)۔

(الغيث: المطر.. وقيل هو المطر الخاص بالخير الكثير النافع.. تاج العروس (۹۳۷/۱)۔

آثار مرتب شول. یوه حصه د داسې زمکې وه. کومه چه «نقیه» یعنی زرخیزه وه.

«نقیه» دبخاری په ټولونسخو کښې هم دهغه شان «نقیه» په نون اوقاف سره ده. (د) مراد زرخیزه زمکه ده. اوبه مسلم شریف کښې د «نقیه» په ځانې «طیبه» واقع شوې ده. (۲) دهغې معنی هم زرخیزه زمکه ده.

دامام خطابی، حمیی رحمهما الله وغیره په روایت کښې دی. «ثمة بالشاء المثلثة المفتوحة والغین المعجمة المكسورة بعد هاء موحدة غفيلة مفتوحة» ضبط کړې ده. (۳)

خطابی رحمه الله فرمائی. «ثمة» هغه کندوته وائی. کوم چه په غرونو او کانرو کښې وی په کومو کښې چه د باران اوبه جمع کیږي. (۴)

قاضی عیاض رحمه الله فرمائی. چه دا «روایه» هم غلط دي. اومعناً هم غلط دي. ځکه چه دلته ئې «نقیه» وئیلی دی. دطائفه اولی صفت کول مقصود دی. او که «ثمة» اوگر خولې شی نو دا به د دویمې دلې صفت شی. (۵)

په یو روایت کښې «بقعة» هم راغلی دی. دکوم معنی چه «طائفة» ده. (۶)

ابن رجب رحمه الله فرمائی. چه په یو روایت کښې «بقية»، بالهاء الموحدة مکان النون، راغلی دی. (۷) ابن رجب رحمه الله فرمائی. چه ددې معنی «القطعة الطيبة» ده. اودا معنی صحیح ده. لکه څنگه چه وئیلی شی. «فلان بقية الناس» یعنی په نیکانو کښې خواوس بس فلانې پاتې شوې دي. (۸) والله أعلم.

قوله: الْكَلَّا وَالْعُشْبَ الْكَثِيرَ: «کلام» مطلقاً گیاه ته وائی. برابره ده که شنه گیاه وی او که

وچه، او «عشب» شني گیاه ته وائی. (۹) لکه چه دا «من قبيل عطف الخاص على العام» دي. (۱۰)

(۱) فتح الباری (۱۷۶۱)۔

(۲) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب بیان مثل ما بعث النبي ﷺ من الهدى والعلم رقم (۵۹۵۳)۔

(۳) فتح الباری (۱۷۶۱) وأعلام الحديث للخطابی (۱۹۷۱)۔

(۴) أعلام الحديث (۱۹۸۱)۔

(۵) فتح الباری (۱۷۶۱)۔

(۶) المصدر السابق۔

(۷) فتح الباری (۱۷۶۱)۔

(۸) المصدر السابق۔

(۹) مختار الصحاح (ص. ۵۷۵) ماده ک. ل. و (ص. ۴۳۰) ماده ع. ش. ب.۔

(۱۰) فتح الباری (۱۷۶۱)۔

قوله وَكَانَتْ مِنْهَا أَجَادِبُ أَمَسَّكَتِ الْمَاءَ فَتَنْفَعُ اللَّهُ بِهَا النَّاسَ فَشَرِبُوا وَسَقَوْا

وَزَرَعُوا: او بعضې زمکې سخته کانړيچنه وه. چه اوبه ايسارې کړي. الله تعالى په هغې سره هغه خلقو ته فائده ورکړه. چاچه پخپله اوڅکلې. او(خاروباندې نې) اوڅکولې. اوکرکړونده نې پرې اوکړه.

«اجادب» دا خلاف القياس ، ، جذب ، ، (يفتح الدال المهملة) جمع ده. «وهي الأرض الصلبة التي لا ينصب منها الماء» يعنى جندب داسې زمکې ته وائی. کومه چه کلکه او سخته وى. اوبه هغې کښې دننه اوبه نشي تلې. (۱)

ذا ذکرشوي روايت د اکثرو حضراتود روايت مطابق دې. اودابوذري رحمه الله په روايت کښې «مخاضات» ، بکسر الهزة وبالغاء والدال المعجمتين بينهما ألف وأخرى مثناة من فوق قبلها ألف، راغلي دي. (۲) دا د «مخاضات» جمع ده. حوض ته وائی. (۳)

بیا اسماعيلي دابوکريب نه «أحارب» نقل کړی دی. (۴) خوخطابی رحمه الله فرمائی «ليست هذه الرواية بشي» (۵)

بعضودا «أجاره» لوستي دي. کوم چه د «جهدام» جمع ده. «جهدام» داسې اوچتې زمکې ته وائی. په کومه کښې چه څه نه رازغونږي. (۶)

امام خطابی رحمه الله فرمائی. که دا لفظ رواية ثابت شي. نومعنى نې صحيح کيدې شي. صاحب دمطالع دا تول اختلافات وراية ثابت کړی دی. (۷) حالانکه په صحيحينو کښې صرف دوه قسم روايات ثابت دي. يعنى «أجادب» او «مخاضات» (۸)

قوله زَرَعُوا: دلته دا لفظ د «زعم» نه مشتق دي. حالانکه دمسلم په روايت کښې «رعو» راغلي دي. (۹)

(۱) فتح الباری (۱۷۶۱) وتاج العروس (۱۷۷۱) _

(۲) فتح الباری (۱۷۶۱) _

(۳) تاج العروس (۱۷۷۱) _

(۴) فتح الباری (۱۷۶۱) وأعلام الحديث (۱۹۸۱) _

(۵) المصادر السابقة _

(۶) المصادر السابقة _

(۷) فتح الباری (۱۷۶۱) _

(۸) المصدر السابق _

(۹) صحيح مسلم كتاب الفضائل باب بيان مثل ما بعث النبي ﷺ من الهدى والعلم رقم ۵۹۵۳ _

کوم چه د» (دع) یعنی خړولونه مشتق دي. امام نووی رحمه الله فرماني: دواړه معانی صحیح دي. (د)
قوله: وَأَصَابَتْ مِنْهَا طَائِفَةٌ أُخْرَىٰ إِنَّمَا هِيَ قِيعَانٌ لَا تُمْسِكُ مَاءً وَلَا تَنْبِتُ كَلًّا:
 اوبه بعضې داسې زمکه باندې باران اووړيږي. کوم چه صفا میدان وي چه نه اوبه
 اویساروي. اونه په هغې کښې گیاه راتوکيږي.

قوله: قِيعَانٌ: دا «قام» جمع ده. د «قام» معنی ده: «الأرض المتسعة المستوية» او بعضې
 وانی: «الأرض المسطحة» او بعضې وانی: «الأرض التي لا تنبت» (د)

حافظ ابن حجر رحمه الله دلته دا درې واړه معانی جمع کړي دي. اولیکلی دي: «الأرض المسطحة التي لا تنبت» (د) یعنی هغه سخت میدان په کوم کښې چه څه نه راتوکيږي.

قوله: فَذَلِكَ مَثَلُ مَنْ فَقَّهَ فِي دِينِ اللَّهِ وَنَفَعَهُ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ فَعَلِمَ وَعَلَّمَ: دا
 دهغه کس مثال دي. چا چه دالله تعالی په دین کښې پوهه پیدا کړه. اولله تعالی چه په کوم
 څیزه رالیرلې يم. هغه ته ئې په دې سره فائده اورسوله. نوهغه پخپله زده کړو. اونورو ته ئې
 اوخودل.

د «فقه» معنی په لغت کښې د فهم راځي.

«فقه يفقه فقها» پوهیدل. «فقه يفقه فقامه» فقیه جوړیدل، «فقه فقها و فقها» پیژندل. (د)
 بیا صاحب العین اوعلامه هروی رحمهما الله فرماني: چه د فقه شرعی اوفقه فی الدین دپاره
 «فقه» بضم القاف، استعمالیږي. او ابن درید رحمه الله فرماني: چه «فقه» بکسر الفاء، استعمالیږي. (د)
 ابن التین رحمه الله فرماني: چه دلته روایت بکسر دې. مگر مناسب ضمه ده. (د)
 امام نووی رحمه الله فرماني: روایت دواړه قسمه دي. خو ضمه مشهوره ده. (د)
 اوس که دا «،، فقه،،» بالفمه وي. نویا خو څه اشکال نشته. ځکه چه روایت بضم القاف دي. اودلته

(۱) شرح النووي على صحيح مسلم (۲۴۷/۲) -

(۲) عمدة القاري (۷۸۱/۲) -

(۳) فتح الباري (۱۷۷/۱) -

(۴) تفصيل دپاره اوگوري لسان العرب (۵۲۲/۱۳) -

(۵) عمدة القاري (۷۸۱/۲) وشرح نووی لمسلم (۲۴۷/۲) كتاب الفضائل باب بيان مثل ما بعث النبي ﷺ من

الهدى والعلم رقم (۵۹۵۳) -

(۶) فتح الباري (۱۷۷/۱) -

(۷) شرح نووی لصحيح مسلم (۲۴۷/۲) -

چه کومه معنی مراد ده. یعنی «**قوله في الدين**» ددې دپاره هم پهغه القاف استعمالیږي. نو روایت د لغت مطابق دي.

اوکه بالفرض د ابن التين رحمه الله خبره معتبره او گنرلې شي. چه روایت پهکس القاف دي. نو بیا چونکه د ابن دريد د تصريح مطابق «**قوله**» پهکس القاف د «**قوله في الدين**» دپاره راځي. نو په روایت اولغت کښې به مطابقت اوشي. (والله اعلم).

قوله: وَمَثَلُ مَنْ لَمْ يَرْفَعْ بِذَلِكَ رَأْسًا وَلَمْ يَقْبَلْ هُدَى اللَّهِ الَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ: اودهغه کس مثال چه سرني اوچت نکړو. او توجه نې اونکړه، اونه نې دالله تعالی دا هدايت قبول کړو. کوم چه ما راوړې دي. په مثال اوممثل له کښې مطابقت: دلته يواشکال دا کيږي. چه دلته په مثال اوممثل له په مينځ کښې مطابقت نشته. ځکه چه په مثال کښې درې څيزونه ذکر دي. يعنی «**① أرض نقية طيبة قبلت الماء وأدبت الكلأ والعشب الكثير**» ② أرض جديها أمسكت الماء ③ قيعان لا تبسك ماء ولا تنبت كلام»

اوپه ممثل له کښې صرف دوه څيزونه ذکر دي. «**① من قوله في دين الله ونفعه ما بعثني الله به فعلم وعلم**» ② او من لم يرفع بذلك رأساً ولم يقبل هدى الله الذي أُرسلت به» ددې اشکال يوجواب خودا ورکولې شي. چه دلته څنگه په مثال کښې درې څيزونه مذکور دي. په ممثل له کښې هم درې څيزونه مذکور دي. په زمکه کښې ددرې قسمونو پشان به په ممثل له کښې درې قسمونه داسې جوړیږي. چه يو خو «**من قوله في دين الله**» دي. دويم قسم «**من نفعه ما بعثني الله به فعلم وعلم**» اودريم قسم «**من لم يرفع بذلك رأساً ولم يقبل هدى الله الذي أُرسلت به**» دي.

دغه شان چه درې قسمونه اوگرخولي شي. نود «**نفعه**» نه به وړاندې يو «**من**» موصوله مقدر گنرلې شي. اوداسې په کلام دعربو کښې وي. دحضرت حسان بن ثابت رضي الله عنه شعري. **قوله: أمّن بهجورسول الله منكم ومحمد حه وينصرة سواه:** آيا په تاسو کښې چه څوک د نبی ﷺ هجو کوي. هغه اوهغه کس څوک چه ستاسو تعریف اومدح کوي. دواړه برابريدي شي؟!

په دې شعر کښې د «**يندحه**» نه وړاندې «**من**» موصوله مقدر دي. لکه چه اصل عبارت داسې دي. «**أمّن بهجورسول الله منكم ومن يندحه وينصرة سواه**» ددې تفصيل نه به تاسو پوهه شوي نې.

چه په مثال او ممثل له کښې مطابقت موجود دي.
لکه چه په مثال او ممثل له کښې به د تطبیق صورت دا وی.

① «من تقى دين الله» په مقابل د «أجاب أمسكت الماد فأنعم الله بها الناس»

② «من نفعه بما بعثني الله به فعلم وعلم» په مقابل د «أرهن نعمة قبلت الماد فأنعمت الكلا والعش»

③ «من لم يرفع بذلك رأساً ولم يقبل هدى الله» په مقابل د «أعوان لا تمسك مائة ولا تنهت كلاً»

البته دلته دا سوال کیدي شی. چه «نفعه» نه وړاندې شي «من» ولې حذف کړو. اودا چې په «نفعه» باندې ولې عطف کړو؟

ددې جواب دا دي. چه په دې حذف کښې یوه باریکه اشاره ده. چه دعلم په دې دواړو صورتونو کښې د نفعې رسولو وصف مشترک دي. اگر چه نوعیت د انتفاع مختلف دي. داصل اشکال دویم جواب دا ورکولې شی. چه تقسیم ثنائی او گرځولې شی. هغه داسې چه لکه څنگه په ممثل له کښې دوه څیزونه دي. «من تقى دين الله ونفعه ما بعثني الله به فعلم وعلم» او «من لم يرفع بذلك رأساً ولم يقبل هدى الله الذى أرسلت به»

دغه شان په مثال کښې هم ددو څیزونو اعتبار او کړې شي.

علامه طیبی رحمه الله فرمائی. چه په حدیث کښې صرف ددو طرفونو ذکر دي. یود «أعلى في الهداية» او بل د «أعلى في الضلال» ددې په مینځ کښې چه کومې دوه درجې دي. یعنی «من انتفع بالعلم ولم ينتفع به غيره» او «من نفع به غيره ولم ينتفع بنفسه» هغه متروک دي. د «أعلى في الهداية» درجه چې د «من تقى دين الله» عنوان سره او «أعلى في الضلال» چې په «من لم يرفع بذلك رأساً» په عنوان سره ذکر کړو. اود عطف تفسیری پشان چې د «نفعه» نه پس «ونفعه ما بعثني الله به» اود «لم يرفع بذلك رأساً» نه پس چې «ولم يقبل هدى الله الذى أرسلت به» ذکر کړو. په کوم سره چه دجانبیو واضح او پوره تصور مخامخ راغلو. چه اعلى درجه هدايت یافته هغه کس دي. چا چه علم حاصل کړو. اوبیا چې پخپله په هغې باندې عمل او کړو. او نورو ته چې هدايت لاره او خود له. دغه شان «أعلى في الضلال» هغه کس دي. چا چه د پیغمبر اسلام ﷺ د راوړی اسلام قبولول خولویه خبره ده. د تکبریه وجه چې سر پورته هم نکړو. چه هغې ته اوگوری. نو څنگه چه په ممثل له کښې دوه څیزونه دي. دغه شان په مثال کښې هم دوه څیزونه دي. یوه د فائدې زمکه اوبله د هغه زمکه چه فائده نه ورکوی. بیا لکه څنگه چه د فائدې د زمکې دوه صورتونه دي. یوه هغه چه پخپله هم فائده اخلي. او نورو ته هم فائده ورکوی. اوبله

(شرح الکرمانی (۵۸۱۲) -

(شرح الکرمانی (۵۸۱۲) -

هغه چه صرف نوروته فائده ورکوي او پخپله فائده نه اخلي. (۱)

علامه سندھی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چې په حديث کښې د «کمثل الغيث الكثير اصاب ارضا» نه «ارض مقيد» مراد ده. يعنې «ارض هي محل الانتفاع» اودا قيد نې د سامع په فهم باندې پريخودې دې ځکه چې په تفصيل کښې چې د کومو دوو صورتونو ذکر دې. هغه هم د قابل انتفاع صورتونه دي. دغه شان چې کومې زمکې سره مقابلې شوې ده. هغه ناقابل انتفاع ده. لکه چې دلته هم دوه قسمونه ذکر دي. يو «ارض هي محل الانتفاع» او دويمه «يعان لتسك ما عولا تنبت لکم» ددې تشرېح مطابق «اصابت منها طائفة اخرى» مرجع «اصاب ارضا» ده. کوم چې په ابتداء دکلام کښې ذکر دې. او په «اصابت منها» کښې د «منها» د ضمير مرجع «مطلق ارض» ده «ارض نقيه» مجموعه، «کما هو الظاهر»

خلاصه دا شوه چې د باران کوم مثال چې نې ورکړې دي. اود زمکې تقسيم نې کړې دي. دا دوو قسمونو ته شامل ده. يوه قابل انتفاع او بله ناقابل انتفاع، او بيا نې قابل انتفاع او محل انتفاع په دوو قسمونو کښې تقسيم کړې ده. يوه هغه قسم دې چې په هغې کښې کوم باران ورپېږي. دهغې د فوائدو او ثمراتو نه فائده اخستې شي. او بل قسم هغه دې چې بعينه هم دهغه اوبو نه فائده اخستې شي. لکه چې دا په دې خبره باندې تنبيه ده چې دکومو خلقو دعلم نه فائده اخستې شي. هغه په دوه قسمه دي. يو قسم خلق هغه دي چې دهغوی دعلم د فوائدو او ثمراتو نه فائده اخستې شي. لکه علماء مجتهدين، او يو قسم هغه خلق دي چې بعينه دهغوی دعلم نه فائده اخستې شي. لکه اصحاب حفظ روايت، ځکه چې دوی بعينه علوم منتقل کوي. دعلومو فوائد او ثمرات نه منتقل کوي. (۲) والله اعلم.

دغه شان په مثال او ممثل له کښې تطبيق کيږي. او هيڅ قسم اشکال باقی نه پاتې کيږي.

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَ إِسْحَاقُ: أَبُو عَبْدِ اللَّهِ يَعْنِي إِمَامَ بَخَارِي رحمۃ اللہ علیہ فرماني چې امام اسحاق بن راهويه رحمۃ اللہ علیہ فرماني دي.

قوله: إِسْحَاقُ بْنُ رَاهَوِيَةَ رحمۃ اللہ علیہ: دا مشهور دفقه او حديث امام اسحاق بن ابراهيم بن مخلد خطلي مروزي نزيل نيسابور دې. ابو يعقوب ددوی کښت دي. اود ابن راهويه په نوم باندې مشهور دې. (۳)

کله چې ددوی نه تپوس اوشو چې دوی ته ولې ابن راهويه وئيلي شي. نودوی اوفرمايل چې زما پلار دمکې معظمې په لار کښې پيدا شوې وو. دسفر ملگرو ورته راهويه وئيل شروع کړو. ددوی پلار په چپل دا لقب بد گنړلو. او ابن اسحاق رحمۃ اللہ علیہ ته په دې کښې څه بديت نه ښکاريدل. (۴)

(۱) شرح الطيبي (۳۱۱/۱) كتاب الإيمان باب الإعتصام بالكتاب والسنة. الفصل الأول.

(۲) حاشية السندی علی الصحيح البخاری (۲۶۱/۱ و ۲۸).

(۳) تهذيب الكمال (۳۷۳/۲) وفتح الباری (۱۷۷/۱).

(۴) تهذيب الكمال (۳۷۹/۲).

د راهویه عليه السلام تلفظ «(راهويه)» څنگه چې د «(اسامي)» په لفظ کښې د اهل عربيت او محدثينو اختلاف دې. اهل عربيت ددې آخری جزء «(ويه)» لولی. يعنی «(يفتح الواو وسكون الياء التحتانية وبعدها هاء مكسورة)» او «(واو)» نه وړاندې حرف باندې فتحه وائی. يعنی «(راهويه)»^(۱) حالانکه محدثين عليهم السلام «(راهويه)» وائی. يعنی په «(هه)» باندې ضمه وائی. اوددې نه پس په واو باندې سکون، ددې نه پس په «(هه)» باندې فتحه، او په آخر کښې «(هه)» باندې سکون وائی.^(۲)

په ۱۶۱ هـ کښې ولادت شوې وو.^(۳)

دوی د فضل بن موسی سینانی، فضیل بن عیاض، معتمر بن سلیمان، ابو خالد الاحمر، جریر بن عبد الحمید، سفیان بن عیینہ، ابومعاویہ الضریر، محمد بن جعفر غندر، اسماعیل بن علیہ، وکیع بن الجراح، نضر بن شميل، یحیی بن سعید القطان، عبدالرحمن بن مهدی، او عبدالرزاق بن همام صنعانی عليهم السلام نه علاوه د نورو ډیرو حضراتو نه د حدیث روایت کړې دې. اوددوی نه د حدیث روایت کونکو کښې، ددوی خپل شیخ، یحی بن آدم او بقیة بن الولید دی دغه شان ددوی اقران امام احمد، امام ابن معین، هم ددوی نه روایت کوي. ددوی نه علاوه امام بخاری، امام مسلم، امام ابوداود، امام نسائی، امام ترمذی، احمد بن سلمه، محمد بن نصر مروزى، جعفر فریابی، او ابوالعباس السراج عليهم السلام وغیره حضراتو ددوی نه د حدیث روایت کړې دې.^(۴)

دامام احمد عليه السلام نه چې کله دامام اسحاق بن راهویه عليه السلام په باره کښې تپوس اوشونو وې فرمائیل: «(مثل اسحاق یسأل عنه؟ اسحاق عندنا امام)»^(۵)

دغه شان دوی به فرمائیل: «(لا أعرف لإسحاق في الدنيا ظهیر)»^(۶)

امام نسائی عليه السلام فرمائی: «(ابن راهويه أحد الأئمة ثقة مأمون)»^(۷)

(۱) وسيبويه: بكسر السين المهملة وسكون الياء المثناة من تحتها وفتح الباء الموحدة والواو وسكون الياء الثانية وبعدها هاء ساكنة .. هكذا يضبط أهل العربية هذا الاسم ونظائره مثل نقطويه عمرويه وغيرهما... وفيات الأعيان لابن خلكان (٤٦٥١٣) ترجمة سيبويه: ولكن ابن خلكان قد ضبط .. راهويه.. بسكون الهاء بعد الألف انظر وفيات الأعيان (٢٠٠١١) وهو يخالف ما ذكر من ضبط سيبويه ونظائره فتنبه) _

(۲) تاج العروس للزبيدي (٣٠٥١١) مادة .. سيب .. _

(۳) سير أعلام النبلاء (٣٥٩١١١) _

(۴) لا شيوخ أو تلامذو دپاره اوگوري ((تهذيب الكمال (٣٧٣١٢ و ٣٧٧) وسير أعلام النبلاء (٣٥٩١١١ و ٣٦٠) _

(۵) تهذيب الكمال (٣٨٢١٢) وسير أعلام النبلاء (٣٧٢١١١) _

(۶) المصادر السابقة) _

(۷) سير أعلام النبلاء (٣٧٢١١١) وتهذيب الكمال (٣٨٣١٢) _

سعید بن ذویب رضی اللہ عنہ فرمائی: «ما أعلم على وجه الأرض مثلاً لإسحاق»^(۱)
 ابن خزیمہ رضی اللہ عنہ فرمائی: «والله لو كان إسحاق في التابعين لأكرهوا له بحفظه وعلمه وفقهه»^(۲)
 حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ فرمائی: «أحد الأئمة الأعلام ثقة حجة»^(۳)
 دغہ شان دوی فرمائی: «قد كان مع حفظه إماماً في التفسير، رأساً في الفقه، من أئمة الاجتهاد»^(۴)
 ابن حبان فرمائی: «وكان إسحاق من سادات زمانه فقهاً وعلمياً وحفظاً ونظراً ممن صنف الكتب وفرم السنن
 وذب عنها وقمع من عالفها»^(۵)
 خلاصہ داچہ دامام اسحاق بن راہویہ پہ ثقافت، عدالت او حجیت باندی اتفاق دی.
 خوا امام ابوداؤد رضی اللہ عنہ فرمائی: «إسحاق بن راهويه، تفيد قبل أن يموت بخمسة أشهر سمعت منه في تلك
 الأيام فرميت به»^(۶)
 حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ ددی دیر سخت تردید کرپی دی. هغوی فرمائی: «هذه حكاية منكبة على الجملة
 فكل أحد يتعلل قبل موته غالباً ويبرض فيبقى أيام مرضه متفيرة القوة الحافظة ويموت إلى رحمة الله على تفويه
 ثم قبل موته يسير يغتلط ذهنه ويتلاشى عليه فإذا قضى زال بالبوت حفظه فكان ماذا؟ أمثل هذا يلين عالم
 قط؟ كلا والله ولا سيما مثل هذا الجبل في حفظه وإتقانه»^(۷)
 ددی نہ پس هغوی دوه منکر حدیثونہ ذکر کرپی دی. پہ کومو کنبی چہ احتمال شتہ. چہ
 نکارت دامام اسحاق بن راہویہ رضی اللہ عنہ پہ وجہ نہ وی. بلکه دبل یو راوی پہ وجہ وی. (۸) او کہ د
 امام اسحاق بن راہویہ رضی اللہ عنہ پہ وجہ نکارت تسلیم کرپی شی. نویا ہم د هغوی ثقافت، حفظ
 او اتقان تہ خہ نقصان نہ رسوی. ددی وجی حافظ ذهبی رضی اللہ عنہ فرمائی: «ومع حال إسحاق وبراعته في
 الحفظ ويمكن أنه لكونه كان لا يحدث إلا من حفظه جرى عليه الوهم في حديثين من سبعين ألف حديث، فلو أخطأ
 منها في ثلاثين حديثاً لما حط ذلك رتبته عن الإحتجاج به أبداً، بل كون إسحاق تتبع حديثه، فلم يوجده خطأ
 قط سوى حديثين يدل على أنه أحفظ أهل زمانه»^(۹)

(۱) المصادر السابقة -

(۲) المصادر السابقة -

(۳) ميزان الاعتدال (۱۸۲۱ و ۱۸۳)

(۴) سير أعلام النبلاء (۳۷۵/۱۱)

(۵) الثقات لابن حبان (۱۱۶۸)

(۶) ميزان الاعتدال (۱۸۳۱)

(۷) سير أعلام النبلاء (۳۷۷/۱۱ و ۳۷۸)

(۸) سير أعلام النبلاء (۳۷۸/۱۱ و ۳۷۹)

(۹) سير أعلام النبلاء (۳۷۹/۱۱)

دامام اسحاق بن راهویه رحمته واسعه وفات په ۲۳۸ هـ کښې شوې وو. (۱) كَانَ مِنْهَا طَائِفَةٌ قَلَّتْ الْمَاءُ: يعنى امام اسحاق بن راهویه رحمته واسعه د «قلّت» په ځانې «قلّت» روایت کړې دي.

ابن بطلال، اصیلی، او قرطبی رحمته واسعه فرماني چې دا تصحیف دي. صحیح روایت «قلّت» دي. (۲) چونکه نورو عالمانو رحمته واسعه د «قلّت» روایت هم صحیح کړې دي. او توجیه یې کړې ده چې ددې معنی «شربت» ده. ځکه چې «قیل» «شرب نصف النهار» وائی. ونیلی شی. «قلّت الإبل، أى شربت القائلة» (۳)

خو امام قرطبی رحمته واسعه په دې باندې اعتراض کړې دي چې دلته خود مطلق شرب معنی صحیح کیدې شی. خود «نصف النهار» په قید سره دمقید کولوڅه معنی ده؟ (۴)

خوددې جواب دا ورکولې شی چې د «قیل» معنی اگرچې «شرب نصف النهار» سره مختص ده. خو مجازاً که دمطلق شرب دپاره استعمال شی. په دې کښې څه حرج نشته. (۵) لکه څنګه چې د «مشفی» لفظ په اصل کښې د اوبې د شونډې دپاره استعمالیږي. خو مجازاً دانسان د شونډې دپاره هم استعمالیږي. (۶)

ابن درید رحمته واسعه فرماني چې دلته د «قلّت» معنی صحیح ده. ځکه چې کله په یوځانې کښې اوبه جمع شی. نو ونیلی شی. «قیل الماعن المكان المنخفض» (۷)

خو علامه قرطبی رحمته واسعه ددې تردید کړې دي. او فرماني یې دي چې په دې صورت کښې به د تمثیل معنی فاسده شی. ځکه چې «اجتماع الماع» چې په کومه زمکه کښې وی. هغه د دویمې ډلې مثال دي. حالانکه دلته کلام د اولنې قسم سره متعلق دي چې اوبه جذب کړی. او گیاه راوتوکوی. (۸)

علامه قطب الدین او علامه کرمانی رحمهما الله فرماني چې دامام اسحاق بن راهویه رحمته واسعه

(۱) تهذيب الكمال (۳۸۸/۲) -

(۲) شرح صحيح البخاري لابن بطلال (۱۶۴۱۱) وفتح الباري (۱۷۷۱۱) -

(۳) تاج العروس (۹۲۸) وفتح الباري (۱۷۷۱۱) -

(۴) فتح الباري (۱۷۷۱۱) -

(۵) فتح الباري (۱۷۷۱۱) -

(۶) تاج العروس (۳۰۸۳) -

(۷) فتح الباري (۱۷۷۱۱) -

(۸) المصدر السابق -

روایت دلته د «قيلت» او «قيلت» اختلاف سره متعلق نه دي. بلکه مقصود دا دي چې نور روایانو «وكان منها ثقیة قیل المام» نقل کړې دي. حالانکه امام اسحاق رحمته الله د «ثقیة» په ځانې د «طائفة» لفظ نقل کړې دي. (۱)

علامه کرمانی رحمته الله فرماني چې په بعضي نسخو کښې دلته د «قال اسحاق» په ځانې «من لی اسامة» زیادت هم شته. د صغاني په نسخ کښې داسې ده. (۲) نو گویا چې مطلب به دا شی چې محمد بن العلاء شیخ بخاری رحمته الله د خپل استاذ ابواسامه حماد بن اسامه نه «وكان منها ثقیة قیل المام» نقل کړې دي. حالانکه اسحاق بن راهویه رحمته الله شیخ دامام بخاری رحمته الله هم د خپل شیخ ابواسامه حماد بن سلمه نه «وكان منها طائفة قیل المام» نقل کړې دي. (۳) «والله اعلم»

قوله: قَاعٌ يَعْلُوهُ الْمَاءُ: «قاع» هغه زمکې ته وائی چې اوبه پرې اوخیږي. ایساریږي نه. امام بخاری رحمته الله په دې سره دوو خبرو ته اشاره کول غواړي. یوه دا چې حدیث شریف کښې د قیعان کوم لفظ راغلي دي. هغه جمع دي. دهغې مفرد «قاع» دي.

امام بخاری رحمته الله د «قاع» تفسیر بیانول غواړي چې دا هغه زمکه ده. په کومه باندې چې اوبه پورته ورخیږي او تیرېږي. (۴)

قوله: وَالصَّفْصَفُ الْمُسْتَوِي مِنَ الْأَرْضِ: «صفصف» همواري زمکې ته وائی.

امام بخاری رحمته الله چې په حدیث کښې کوم د «قیعان» لفظ تشریح او کړه. نو سمدستی دهغوی ذهن د قرآن پاک آیت (فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا) طرف ته منقل شو. او ددوی عادت دا دي چې کله د حدیث شریف تشریح کوي. نو ورسره ورسره د قرآن کریم د الفاظ تشریح هم کوي. ددې وجې ئې د «قاع» د تفسیر سره سره «اسطراد» د «صفصف» تفسیر هم اوکړو. (۵)

۲۱ = ((بَابُ رَفْعِ الْعِلْمِ وَظُهُورِ الْجَهْلِ))

د مخکنی باب سره ربط او مناسبت: ددې باب نه په مخکنی باب کښې د عالم او متعلم د فضیلت ذکر و. په کوم کښې چې د تحصیل علم فضیلت او بیا د علم فضیلت ته اشاره وه. اوبه دې باب کښې د علم د پورته کیدو ذکر دي. کوم چې جهل لره مستلزم دي. په دې باب کښې

(۱) عمدة القاری (۸۰۱۲) -

(۲) فتح الباری (۱۷۷۱) -

(۳) شرح کرمانی (۵۸۱۲) -

(۴) عمدة القاری (۸۱۱۲) وفتح الباری (۱۷۷۱) -

(۵) عمدة القاری (۸۱۱۲) -

تذیر او تنبیه سره دجهل مذمت ذکر دې «وَالْفُتُوتَيْنِ الْأَشْيَاءُ»^(۱)
 د ترجمه الباب مقصد حافظ ابن حجر فرمائی چه دامام بخاری رحمته الله مقصد دعلم زده کولو
 ترغیب ورکول دی. ځکه چه علم به په هغه وخت کښې پورته کیږي چه عالمان رحمته الله ختم
 شی. او چه ترڅو پورې عالمان باقی وی. علم به باقی وی. اود علم پورته کیدل دقیامت
 دعلاماتو څڼی ده. ^(۲) نوسری لره پکار دی. چه ددې نه خان اوساتی. ځکه چه قیامت به په
 داسې وخت کښې راځي. چه په دنیا کښې به دالله تعالی ذکر پاتې نه وی. اوالله تعالی به
 دخپلو بندگانو نه خفه وی.

حضرت شیخ الهند رحمته الله فرمائی چه دمؤلف غرض تعلیم اوتبلیغ دې. ځکه چه دعلم پورته
 کیدل اودجهل ظهور د قیامت د علاماتو څڼی دی. لکه څنگه چه په باب کښې ذکر شوو
 دواړو احادیثو کښې تصریح موجود ده. اود اشراف الساعة انسداد اودهغې نه پرهیزکول
 ضروری دی. نود علم پورته کیدو اوجهل انسداد هم په دې صورت کښې کیدې شی. چه په
 تعلیم او تبلیغ کښې کوشش اوکړې شی. ځکه چه دظهور جهل به هم دا صورت وی چه
 عالمان ختم شی. اوجاهلان باقی پاتې وی. «کما ورد فی الحديث» اوددې تدارک دعلم داشاعت
 نه بغیر نشي کیدې ^(۳)

قوله: وَقَالَ رَبِيعَةُ لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ عِنْدَهُ شَيْءٌ مِنَ الْعِلْمِ أَنْ يُضَيِّعَ نَفْسَهُ: امام
 ربیع رانی رحمته الله فرمائی. دیوداسي کس دپاره چه هغه سره دعلم هیڅ څه حصه نه وی. دا
 صحیح نه دی. چه خپل ځان ضائع کړي.

ربيعه رانی: دوی د مدینې منورې مفتی، اودخپلې زمانې عالم، امام، ربیع بن ابی
 عبدالرحمن فروخ قرشي تمیمی مدنی رحمته الله دی. چه د ربیعه الرانی په نوم باندې مشهور دی. ^(۴)
 دوی دحضرت انس، حضرت سائب بن یزید، رحمته الله نه علاوه دسعید بن المسیب، حارث بن
 بلال بن الحارث، یزید مولي خنظله بن قیس زرقی، عطاء بن یسار، قاسم بن محمد، سلیمان
 بن یسار، سالم بن عبدالله، عبدالرحمن بن الاعرج، مکحول شامی، عبدالله بن دینار رحمته الله
 وغیره نه د حدیثو روایت کوي.

ددوی نه یحي بن سعید انصاری، سلیمان تمیمی، سهیل بن ابی صالح، اسماعیل بن
 امیه، اوزاعی، شعبه، سفیان ثوری، حماد بن سلمه، فلیح بن سلیمان، لیث بن سعد، مسعر بن
 کدام، عبدالله بن المبارك اوسفیان بن عیینه رحمته الله وغیره حضرات روایت کوي.
 امام مالک رحمته الله ددوی په خصوصي شاگردانو کښې وو. ^(۵)

(۱) عمدة القاری (۸۱/۲)۔

(۲) المصادر السابقة۔

(۳) الأبواب والتراجم از حضرت شیخ الهند (۴۹ و ۵۰)۔

(۴) تهذيب الكمال (۱۲۳/۹) وسیر أعلام النبلاء (۸۹/۶)۔

(۵) شیوخ اوتلامذو دپاره او وگوري ((تهذيب الكمال (۱۲۴/۹ و ۱۲۵) وسیر أعلام النبلاء (۸۹/۶) (۹۰۸۹/۶)

امام احمد، امام عجلې، ابوحاتم، او امام نسائي رحمهم الله فرماني «ثقة»^(۱)
يعقوب بن شبيب رحمهم الله فرماني «ثقة ثبت أحد وفق المدينة»^(۲)
سواربن عبدالله عنبري رحمهم الله فرماني «ما رأيت أحداً أعلم من ربيعة الراثي قلت ولا الحسن وابن
سدرين، قال ولا الحسن او ابن سدرين»^(۳)
ابن سعد رحمهم الله فرماني «وكان ثقة كثير الحديث وكانوا يتقونه لموضع الرأي»^(۴)
حافظ خطيب بغدادی رحمهم الله فرماني «كان فقيهاً عالماً حافظاً للفقهِ والحديث»^(۵)
حافظ ذهبی رحمهم الله نقل کړی دی. چه حافظ ابن الصلاح رحمهم الله فرمانيلی دی «انه تغير في الآخر»^(۶)
دغه شان دوی نقل کړی دی. چه ابوحاتم بن حبان رحمهم الله دوی لره په «فيل كتاب المغفل» کښې
ذکر کړی دی.^(۷)
حافظ ذهبی رحمهم الله فرماني. چه په دوی کښې هيڅ قسم جرح عالمانونه ده قبوله کړې. بلکه
ددې په خلاف ټولو عالمانو رحمهم الله د دوی په رواياتو استدلال او احتجاج کړې دي.^(۸)
ترکومي پورې چه دابن سعد رحمهم الله د قول تعلق دي. چه «كانوا يتقونه لموضع الرأي» نو دا قابل قبول
نه ده. ځکه چه په کومه رأي سره هغه مطعون کولې شي. هغه، فقه، ده. د کومي په باره
کښې چه امام مالک رحمهم الله فرمانيلی دی. «ذهب حلاوة الفقه من ذمات ربيعة بن ابی عبد الرحمن»^(۹)
دغه شان عبدالعزیز بن ابی سلمه رحمهم الله فرماني «يا أهل العراق تقولون: ربيعة الرأي والله ما رأيت
أحداً أحفظ لسنة منه»^(۱۰)
تنبیه: مؤرخینو د امام ربیع رحمهم الله په باره کښې یوه خوندوره واقعه لیکلې ده. چه د دوی پلار
عبدالرحمن بن فروخ هغه وخت د جهاد دپاره تلې وو. کوم وخت کښې چه دوی د مور په خیمه
کښې وو. کله چه دوی تلل. نو دخپلې بی بی سره ئې دیرش زره اشرفی پریخودې وې. او ویش

(۱) تهذيب الكمال (۱۲۵/۱۹) وسیر اعلام النبلاء (۹۱۱۶)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) تهذيب الكمال (۱۲۹/۱۹) وسیر اعلام النبلاء (۹۱۱۶)۔

(۴) تهذيب الكمال (۱۳۰/۱۹)۔

(۵) تاريخ بغداد (۴۲۱/۸)۔

(۶) ميزان الاعتدال (۴۴/۲)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) ميزان الاعتدال (۴۴/۲)۔

(۹) تهذيب الكمال (۱۳۰/۱۹)۔

(۱۰) تهذيب الكمال (۱۲۹/۱۹)۔

کاله پس دوی دغازی په حیثیت واپس راغلو. نو په خپل کور کښې ئې داوويشتو کالو یوځوان اولیدو. په غصه شو. او خپل ځوی ته هم غصه شو. چه دا کس زما کور ته ننوځي، تردې چه د گاونډ خلق راجمع شول. امام مالک رحمته الله علیه ته چه خبر اوشو. نو هغه هم خان سره مشاڅ اوتلامده راوستل. او دخپل استاد مدد ته راوریسیدلو. په دې دوران کښې ددوی بی بی دې اوپیژندل. او په دې طریقه صلح اوشوه.

ابو عبدالرحمن بن فروخ دخپلې بی بی نه هغه اوویش زره درهم طلب کړې. کومې چه ئې ورته ورکړې وې. هغوی ورته اووئیل. هغه پیسې محفوظ دی. تاسو مسجد نبوی ته لاړ شئ. اومونځ اوکړئ. هغوی چه جماته لاړو. نومونځ ئې اوکړو. اودمانځه نه پس ئې ډیره لویه حلقه اولیده. چه دهغې استاذ ربیع و. هغوی سرښکته کړې و. اوناست و. دوی دخلقونه تپوس اوکړو. دا څوک دې؟ خلقو ورته اووئیل. دا ربیع بن ابی عبدالرحمن دې. دوی ډیر خوشحاله شو. اوچه واپس کورته راغلو. نو خپلې بی بی ته ئې دخپلې خوشحالی اظهار اوکړو. د دوی بی بی ترې تپوس اوکړه. چه اوس ښائې. ستاسو هغه دیرش زره روپۍ زیاتې خوښې دی. که دخپل ځوی دا مرتبه، دوی ورته اووئیل. چه زما دا درجه زیاته خوښه ده. بی بی ورته اووئیل. ما هغه ټول مال دخپل ځوی دعلم په خرچ کولوباندې خرچ کړې دې. دوی ورته اووئیل. چه دا خبره ده. نو تا مال نه دې ضائع کړې. (۱)

خو حافظ ذهبی رحمته الله علیه دا قصه په څو وجو هاتوسره موضوع اودخان نه جوړه شوې گرځولې ده. (۲) «والله أعلم»

دامام ربیعة الراى وفات په ۱۳۶ هـ کښې شوې و. «رحمه الله تعالى رحمة واسعة»

دامام ربیعة الراى د ذکر شوی اثر تخریج: دامام ربیعة الراى دا اثر امام بخارى رحمته الله علیه پخپله په تاریخ کبیر (۳) امام بیهقی په «المدخل» کښې (۴) او خطیب بغدادی په «الجامع لأخلاق الراوى و آداب السامع» کښې موصولاً تخریج کړې دې. (۵)

د ذکر شوی اثر مطلب اود ترجمه الباب سره مناسبت: علامه ابن بطال رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې اثر مطلب دا دې. که په یوکس کښې دعلم قابلیت، اودهغې د فهم او استعداد وى. نو دهغه دپاره دعلم طلب اوپه علم کښې مشغوله کیدل دنورو په مقابله کښې زیات ضرورى دی. ده دپاره دعلم په طلب کښې زیات کوشش پکاردې. که هغه دعلم په طلب کښې کوشش نه کوی. نو خپل خان به تاوانی کړی. (۶)

(۱) تاریخ بغداد (۴۲۱/۴) و تهذیب الکمال (۱۲۶/۹ و ۱۲۷) -

(۲) سیر اعلام النبلاء (۹۵ و ۹۴/۱۶) -

(۳) تاریخ الکبیر (۲۸۷/۳) رقم (۹۷۶) -

(۴) تغلیق التعلیق (۲۸۷/۲) رقم (۹۷۶) -

(۵) الجامع لأخلاق الراوى و آداب السامع (ص. ۱۷۱) باب ذکر أخلاق الراوى و دأبه و ما ینبغى له إستعماله مع أتباعه و أصحابه مبلغ السن الذى یستحسن التحديث معه رقم (۷۳۵) -

(۶) شرح صحیح البخارى لابن بطال (۱۶۵/۱۱) -

ددې تشریح د ترجمه الباب سره دې طریقه باندې انطباق دې چه که دا کس ددې باوجود چه باصلاحیته دې. او استعداد په کښې شته بیا هم د علم طلب نه کوی. نو دا به رفع علم سبب شی. کوم چه د اشراط ساعت په علاماتو کښې ده. (۱)

علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائی چه دامام بخاری رحمته الله علیه ددې اثر مطلب د علم خورول اودتبلیغ ترغیب دې. که عالم علم نه خوروی. اوهم په دغه حالت کښې مړ شو. نو د رفع علم اوظهور جهل موجب به شی. (۲)

علامه تیمی رحمته الله علیه فرمائی چه ددې اثر مطلب دا دې. عالم دپاره خپل تشهیر پکار دې. دې دپاره چه خلق راشی. اودده نه استفاده اوکړې شی. ترڅو پورې چه خلقو ته علم نه وی. چه فلانې دشریعت داحکامو عالم دې. نوهغوی به دهغه د علم نه استفاده څنگه اوکړی؟ په داسې صورت کښې چونکه افاده او استفاده نشی کیدی. نوگویا چه دې خپل خان ضائع کوی. اوکله چه افاده واستفاده نه وی. نور رفع د علم اوظهور د جهل به کیږی. (۳)

بعضې عالمانو رحمته الله علیه فرمائیلی دی. چه د عالمانو دشان سره نه بنائی. چه دوی دنیا داروته ځی راځی. دوی لره پکار دی. چه دخپل علم تعظیم اوتوقیر اوکړی. اوخپل خان ضائع اوسپک نکړی. (۴)

دا معنی اگرچه فی نفسه صحیح بلکه ډیره ښه ده. خو په ظاهره ددې د ترجمه الباب سره مناسبت نشته. (۵) البته علامه عینی رحمته الله علیه ددې دمناسبت توجیه دا کړې ده. چه کله دنیا دارو سره دده تګ راتګ زیات وی. نو د عالمانو رحمته الله علیه علمی وقار او عزت به ختمیږی. اونتیجه به ئې دا راوځی. چه دده اشتغال بالعلم به په مزه مزه کمیږی. بلکه بیخی به ختم شی. کوم چه به د رفع علم اوظهور جهل سبب اوگرځی. (۶)

[۸۸۰] حَدَّثَنَا عِمْرَانُ بْنُ مَيْسَرَةَ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ عَنْ أَبِي التَّيَّاحِ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يُرْفَعَ الْعِلْمُ وَيَثْبُتَ الْجَهْلُ وَيَشْرَبَ الْخَمْرُ وَيَطْهَرَ الزَّيْنُ

رجال الحديث

① عمران بن مسيرة: دا ابوالحسن عمران بن مسيرة منقری بصری ادمی دې. (۷)

(۱) عمدة القاری (۸۱۲) وفتح الباری (۱۷۸۱۱)۔

(۲) شرح الکرمانی (۵۹۱۲)۔

(۳) شرح الکرمانی (۵۹۱۲)۔

(۴) عمدة القاری (۸۱۲) وفتح الباری (۱۷۸۱۱)۔

(۵) فتح الباری (۱۷۸۱۱)۔

(۶) حمدة القاری (۸۱۲)۔

(۷) تهذيب الكمال (۳۶۳۱۲۲)۔

دوی د عبد الوارث بن سعید، محمد بن فضیل، معتمر بن سلیمان، یحیی بن زکریا ابی زانده، یحیی بن یمان، حفص بن غیاث، ابو خالد بن الاحمر، ابو معاویه الضریر او عباد بن العوام رضی الله عنہم وغیره نه روایت کوی.

اود دوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، امام ابوداود، امام ابوزرعه، امام ابوحاتم رازی، امام ابوخلیفه رضی الله عنہ وغیره دي. (۱)

امام دارقطنی رحمته الله ددوی توثیق کړې دي. (۲)

ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: «ثقة» (۴)

په ۲۲۳ هـ کښې وفات شوی وو. (۵) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

② عبد الوارث: دا عبد الوارث بن سعید بن ذکوان تمیمی بصری رحمته الله دي. ددوی حالات

مخکې د «باب قول النبي ﷺ اللهم علمه الكتاب» لاندې تیر شوی وو.

③ ابو التياح: دا ابو التياح یزید بن حمید ضبعی بصری رحمته الله دي. ددوی حالات هم په کتاب

العلم کښې د «باب ما كان النبي ﷺ يتخولهم بالموعظة وعلمه لا ينقص» لاندې تیر شوی وو.

④ حضرت انس بن مالك رضي الله عنه: د دوی حالات په «كتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب

لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دي. (۶)

قوله: قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ

يُرْفَعَ الْعِلْمُ وَيُثْبِتَ الْجَهْلُ وَيُشْرَبَ الْخَمْرُ وَيَظْهَرَ الزَّنا: رسول الله ﷺ فرماني دي چې

د قیامت په علاماتو کښې دا علامه ده چې علم به پورته کړې شی او جهل به ښکاره شی او شراب به خکلی شی او زنا به عامه شی.

قوله: أَنْ يُرْفَعَ الْعِلْمُ: دا د «ن» اسم دي. ځکه منصوب دي.

په دې روایت کښې «يرفع العلم» دي. او په مخکني روایت کښې «يقبل العلم» راځي. د تطبیق

دپاره خوبه یا دا وئیلی شی چې په اول کښې به په علم کښې قلت پیدا شی. او بیا په آخر

کښې به بیخي ختم شی. لکه چې په راروان حدیث کښې د ابتدائي حالت بیان وو. او په دې

(۱) د شیوخ او تلامذو دپاره اوگوری (تهذیب الکمال) (۳۶۳/۲۲)۔

(۲) تهذیب التهذیب (۱۴۲۸)۔

(۳) الثقات لابن حبان (۴۹۸/۸)۔

(۴) تقریب التهذیب (ص. ۴۳۰) رقم (۵۱۷۴)۔

(۵) کشف الباری (۴۱۲)۔

(۶) کشف الباری (۴۱۲)۔

حدیث کنې د انتهانی حالت بیان دي. یا به داسې ونیلي شی. چه په اولنی حدیث کنې چه د«قلت» کوم ذکر دي. دهغې نه عدم مراد دي. نو په دواړو احادیثو کنې څه تعرض نشته. دعلم دپورته کیدو صورت دعلم دپورته کیدو صورت د عبد الله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه په حدیث کنې وارد شوي دي. «قال سمعت رسول الله ﷺ يقول ان الله لا يقبض العلم انتزاعاً ينتزعه من العباد، ولكن يقبض العلم بقبض العلماء حتى اذا لم يبق عالماً اتخذ الناس رؤوساً جهلاً فاستلوا فافتوا بغير علم فضلوا وأضلوا» (۱)

ددې نه معلومه شوه. چه دعلم پورته کیدو صورت به دا وی. چه عالمان به وفات کیږي. او دهغوی په ځانې به دهغوی د علم حاملین نه وی. نو د علماؤ د وفات سره به علم هم ختمیږي. خود بعضې روایاتونه معلومیږي. چه علم به براه راست د سینونه پورته شی. قرآن پاک به د سینونه اوځي.

ابن ابی شیبې رضی الله عنه په «مصنف» کنې د حضرت عبد الله بن مسعود رضی الله عنه نه اثر نقل کړې دي. «أول ما تفقدون من دينكم الأمانة وآخر ما تفقدون منه الصلاة وسيصل قوم ولا دين لهم، وإن هذا القرآن الذي بين أظهركم كأنه قد نزع منكم قال قلت: يا عبد الله كيف وقد أثبتته الله في قلوبنا؟ قال يسرى عليه في ليلة فترفع المصاحف وينزع ما في القلوب ثم تلا ﴿وَلَبِنَ شَيْئًا لَنْدَهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ﴾ إلى آخر الآية (۲)» هم دا روایت امام طبرانی رحمته الله هم نقل کړې دي. دهغې الفاظ دا دي. «ولينزع القرآن من بين أظهركم قال يا أبا عبد الرحمن ألسنا نقرأ القرآن وقد أثبتناه في مصاحفنا قال يسرى على القرآن ليلاً فيذهب من، أجواف الرجال فلا يبقى في الأرض منه شيء» (۳)

ابن ماجه د حضرت حذيفه رضی الله عنه نه حدیث نقل کړی دي. «قال رسول الله ﷺ يدرس الإسلام كما يدرس وش الشوب حتى لا يدرى ما صيام ولا صلاة ولا نكس، ولا صدقة وليسرى على كتاب الله عز وجل في ليلة فلا يبقى في الأرض منه الحديث» (۴)

(۱) الحدیث أخرجه البخاری فی صحیحه (۲۰۱۱) کتاب العلم باب کیف یقبض العلم رقم (۱۰۰) وفی (۱۰۸۶/۲) کتاب الإعتصام بالکتاب والسنة باب ما یذکر من ذم الرأی وتکلف القیاس رقم (۷۳۰۷) وأخرجه مسلم فی صحیحه فی کتاب العلم باب رفع العلم وقبضه وظهور الجهل والفتن فی آخر الزمان رقم (۶۷۹۶) وأخرجه النسائی فی السنن الکبری (۴۵۶/۳) کتب العلم باب کیف یرفع العلم رقم (۵۹۰۷) وأخرجه الترمذی فی جامعه فی کتاب العلم باب ما جاء فی ذهاب العلم رقم (۲۶۵۲) وأخرجه ابن ماجه فی کتاب السنة (المقدمة) باب إجتنب الرأی والقیاس رقم (۵۲)۔

(۲) المصنف لابن أبی شیبې (۵۰۵/۷) کتاب الفتن باب ما ذکر فی فتنۃ الدجال رقم (۳۷۵۷۴)۔
(۳) قال الهیثمی رحمته الله رواه الطبرانی ورجاله رجال الصحیح غیر شداد بن معقل. وهوثقة مجمع الزوائد (۳۲۹/۷) کتاب الفتن باب ثان فی أمارات الساعة)۔

(۴) السنن لابن ماجه کتاب الفتن باب أشرط الساعة رقم (۴۰۴۹)۔

په دې دواړه قسمه روایاتو کښې که د ترجیح لار اختیار کړې شی. نو داسې به ونیلي شی. چه د صحیحینو روایت ته ترجیح حاصله ده.

یا که دواړه قسمه روایاتو کښې تطبیق او کړې شی. نو دواړه صورتونه به راپېښیږي. چه اول به عالمان وفات شی. اودهغوی د علومو حاملین به پاتې نشی. نو د هغوی علم به ختم شی. او بیا به په آخر کښې د اجواف رجال او اوراقو نه هم پورته کړې شی. «والعلم عند الله تعالى» د تطبیق دا صورت راجح دې په دې کښې دڅه قسم حدیث ترك ته ضرورت نه پېښیږي.

قوله وَيُثَبِّتُ الْجَهْلُ: په بعضې روایاتو کښې د «ثبت» په ځانې «ثبت» راغلي دي. (د) یعنی جهل به خورشی.

دغه شان په یو روایت کښې «ثبت» راغلی دی. (۲) یعنی «بالتون بدل المثلة من النها» ابن رجب رحمته الله «ثبت» (۳) هم نقل کړې دي. ددې معنی هم خورول او اشاعت دي. خو حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني. چه دا روایت په صحیحونو کښې په یو کښې هم نشته. (۴) د ثبوت جهل نه خو یا مراد دا دی. چه عالمان به ختم شی. اودهغوی نابین اودهغوی د علومو حاملین به پاتې نشی. نو جهل به خور شی. یا دا مطلب دي. چه د ښځو پیدائش به زیات شی. ځکه چه په ښځو کښې جهل زیات وی.

قوله وَيُشْرَبُ الْخَمْرُ وَيُظْهَرُ الزَّنا: او شراب به څکلی شی. اوزنا به زیاته شی. دلته سوال پیدا کیږي. چه د شرابو څکل د قیامت د علاماتو نه څنگه شمارلې شی. حالانکه نفس شرب خو په هره زمانه کښې موجود دي. په خپله نبی صلی الله علیه و آله په بعضې کسانو باندې په دې کښې حد جاری کړې وو.

ددې یو جواب دا دي. چه د قیامت په علاماتو کښې مطلق شرب مراد نه دي. بلکه د شرب عموم او کثرت مراد دي. (۵)

یو جواب دا ورکړې شوې دي. چه دلته صرف شرب خمر د قیامت نښه نه ده. گرځولي شوې. بلکه شرب خمر او شیوع زنا وغیره مجموعه د قیامت نښه گرځولي شوې ده. (۶)

د «یشرب الخمر» نه کثرت شرب مراد اخستل ددې وجې دی. چه د بخاری په یو روایت کښې

(۱) كما في بعض النسخ من صحيح مسلم حكاها النووي في شرحه لمسلم (۳۴۰/۱۲) كتاب العلم باب رفع العلم وقبضه

(۲) شرح الكرماني (۶۰/۱۲) وفتح الباري (۱۷۸/۱) -

(۳) فتح الباري (۱۷۸/۱) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) شرح كرماني (۶۰/۱۲) -

(۶) المصدر السابق -

دی. «ویکثر شرب الخمر» (۱) دغه شان د «مظهر الوداد» نه هم مطلق ظهور مراد نه دی. بلکه شیوع مراد ده. لکه څنگه چې د مسلم په روایت کښې «یفشو» لفظ راغلی دی. (۲)
 علامه عینی رحمته الله اگرچه ددی نه انکار کړې دی چې مطلق په مقید باندې حمل کړې شی. (۳)
 خو حقیقت دا دی چې دلته مطلق په مقید باندې محمول دی ځکه چې سیاق په دې خبره دلالت کوی چې نبی صلی الله علیه و آله د داسې څیزونو خبر ورکول غواړی چې هغه د وړاندې نه معهود نه وو. ښکاره خبره ده چې د نبی صلی الله علیه و آله په زمانه کښې نفس شرب خمر او نفس زنا موجود وه. د نوي څیز خبر ورکول اود قیامت د علاماتونه گرځیدو صلاحیت خوپه هغه صورت کښې وی چې په دغه شرب خمر او زنا کښې یوه نوي خبره پیدا شی. او هغه نوې کار ددې کثرت او شیوع ده. (۴)
 «والله أعلم»

[۸] حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا يَحْيَى عَنْ شُعْبَةَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ (۱) قَالَ لَا أَحَدٌ تَنَكَّمُ حَدِيثًا لَا يُحَدِّثُكُمْ أَحَدٌ بَعْدِي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يَقُلَ الْعِلْمُ وَيَظْهَرَ الْجَهْلُ وَيَظْهَرَ الزَّنا وَتَكْثُرَ النِّسَاءُ وَيَقُلَ الرِّجَالُ حَتَّى يَكُونَ لِحَمْسِينَ امْرَأَةً الْقَيْمُ الْوَاحِدُ [۳۳۳ و ۵۵۵ و ۳۳۳]

رجال الحديث

- ① مسدد: دا مسدد بن مسرهد اسدی رحمته الله دی. ددوی حالات کتاب الایمان کښې د «باب من الإیمان أحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۶)
- ② يحيى: دا يحيى بن سعيد القطان رحمته الله دی. ددوی حالات هم په پورتنی باب کښې تیر شوی دی.
- ③ شعبه: دا امام شعبه بن الحجاج رحمته الله دی. د دوی حالات د «کتاب الإیمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تیر شوی دی. (۷)
- ④ قتادة: دا امام قتاده بن دعامة سدوسي رحمته الله دی. ددوی حالات هم په «کتاب الإیمان باب من الإیمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۸)

(۱) صحيح البخاري (۷۸۷/۲) كتاب النكاح باب يقل الرجال ويكثر النساء رقم (۵۲۳۱) -

(۲) صحيح مسلم كتاب العلم باب رفع العلم وقبضه رقم (۶۷۸۶) -

(۳) عمدة القاري (۸۲۱۲) -

(۴) شرح القسطلاني (۱۸۱۱) -

(۵) قوله: عن أنس رضي الله عنه هذا الحديث هو الذي قبله وقد سبق تخريجه سابقاً -

(۶) كشف الباري (۲۱۲) -

(۷) كشف الباري (۶۷۸۱) -

(۸) كشف الباري (۳۱۲) -

⑤ انس رضی اللہ عنہ: دا حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ دې ددوی حالات هم د ذکر شوی باب لاندې تیر شوی دی.

قوله لَا حَدِيثَكُمْ حَدِيثًا وَلَا يُحَدِّثُكُمْ أَحَدٌ بَعْدِي: زه تاسوته داسې حدیث اوروم. چه زمانه پس به درته بل څوک هغه شان حدیث واونه روی.

بعضې عالمان رضی اللہ عنہم فرمائي. چه حضرت انس رضی اللہ عنہ چونکه ددیر عمر خاوند شوې وو. دهغوی په ژوند کښې په صحابو رضی اللہ عنہم کښې بل څوک باقی نه وو. ځکه هغوی او فرمائیل. چه زمانه پس به دا حدیث تاسوته بل څوک واونه روی. (۱)

خوپه دې باندې اشکال کیږي. چه په صحابه کرامو رضی اللہ عنہم کښې دتولونه په آخر کښې حضرت ابوالطفیل عامر بن واثله دوسی رضی اللہ عنہ دې ددوی وفات دصحیح قول مطابق په ۱۱۰ هـ کښې شوې وو. (۲)

علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ فرمائي. عین ممکن ده. چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته خودلی وی. چه په ټولو کښې په آخر کښې به ته دا حدیث اوروي. ستانه پس به بل څوک ددې روایت نه کوي. (۳)
دا هم ممکن ده. چه دحضرت انس رضی اللہ عنہ په گمان کښې دا حدیث دهغوی نه سوا بل چادنبی صلی اللہ علیہ وسلم نه نه دې اوریدلې. ددې وجې هغوی دخپل گمان مطابق اووئیل. چه «لَا يُحَدِّثُكُمْ أَحَدٌ بَعْدِي» (۴)

یوا احتمال دا هم دې. چه دا خطاب اهل بصره سره خاص وو. ځکه چه حضرت انس رضی اللہ عنہ په بصره کښې اوسیدل. هلته دوی په ۹ هـ کښې وفات شوی وو. (۵)

په هغه وخت کښې په صحابو رضی اللہ عنہم کښې داسې صحابی رضی اللہ عنہ نه وو. چه هغه په مرویاتو کښې دا حدیث وو. نومطلب دا شو. چه زما نه پس به په بصره کښې دا حدیث تاسو ته څوک بیان نکړي. (۶)

ابن بطال رحمته اللہ علیہ فرمائي. چه حضرت انس رضی اللہ عنہ دا په هغه زمانه کښې بیان کړې وو. په کومه زمانه کښې چه په زمانه کښې تغیر راغلې وو. حاکمان بدل شوي وو. دهغوی دطرفه د ظلم اوزیاتی بازار گرم وو. خلق ویریدل. اودحق ښکاره کولونه په آرام ناست وو. نولکه چه دحضرت انس رضی اللہ عنہ د دې فرمان مطلب دا دې. چه اوس زمانه داسې ده. چه زمانه پس به درته داسې حدیث څوک بیان نکړي. په کوم کښې چه ددوی په اعمالو او کردار باندې تنقید

(۱) شرح ابن البطال (۱۶۵۱) _

(۲) وبه ختم الصحابة رضی اللہ عنہم فی الدنيا مات سنة عشرومائة عی الصحیح الکاشف (۵۲۷/۱) رقم (۲۵۴۸) _

(۳) شرح الکرماني (۶۰۱۲) _

(۴) المصدر السابق _

(۵) وآخر من مات منهم بالبصرة أنس بن مالک رضی اللہ عنہ علوم الحديث لابن الصلاح (ص. ۳۰۱) النوع التاسع والثلاثون معرفة الصحابة رضی اللہ عنہم وانظر الکاشف (۲۵۶/۱) رقم (۴۷۷) _

(۶) عمدة القاری (۸۴۱۲) وفتح الباری (۱۷۹۱) _

وی او په کوم سره چه ددوی تنقیص کیږی. دا تمهیدنی برابر کړو. اویا ئې د قیامت علامات بیانول شروع کړل. (۱) «والله أعلم»

قوله: مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يَقْلُ الْعِلْمُ وَيَظْهَرَ الْجَهْلُ: د قیامت په علاماتو کښې دا ده. چه علم به ختم شی. اوجهل به زیات شی. په وړاندینی حدیث کښې «یوقم» راغلې وو. او دلته «یقل» راغلې دې. د دواړو په مینځ کښې تطبیق هلته تیر شوی دې.

قوله: وَيَظْهَرُ الزِّنَا: اود زنا ظهور به اوشی. یعنی ددې شیوع به پیدا شی.

قوله: وَتَكْثُرُ النِّسَاءُ وَيَقْلُ الرِّجَالُ: اوبښځې به زیاتې شی. اوسړی به کم شی. ددې کثرت وجه خویه یا دا وی. چه فتنې به ډیر زیاتې شی. زیات جنگونه به کیږی. اوسړی چونکه جنگیږی. نوهغوی به قتلېږی. نویه دې طریقه به بښځې زیاتې شی. (۲) ابو عبد الملك رضی الله عنه فرمائی. چه دا دې خبرې ته اشاره ده. چه فتوحات به زیات شی. او وینځې به زیاتې شی. دیو یوسړی سره به خوڅو وینځې وی. (۳)

خو ذکر شوی سبب قابل نظر دې. ځکه چه ددې نه معلومیږی. چه دښخواو وینځویه کثرت شی. خودسرو د قلت په دې کښې څه اشاره نشته. (۴) حالانکه د ابوموسی اشعری رضی الله عنه په حدیث کښې تصریح ده. چه «یرو الرجل الواحد یتبعه أربعون امرأة یلذن به من قلة الرجال وكثرة النساء» (۵)

ظاهره دا ده. چه دا یومستقل علامت دې. دا په سبب باندې مبنی نه دې. هغه داسې چه په آخره زمانه کښې به دالله تعالی په حکم سره بښځې زیاتې پیدا کیږی. اوسړی کم. (۶) چونکه عام طور په ښځو کښې جهل وی. ددې وجې د کثرت نساء علامت د رفع علم او ظهور جهل سره زبردست مناسبت هم شته. (۷)

قوله: حَتَّى يَكُونَ لِحَمْسِينَ امْرَأَةً الْقَيِّمُ الْوَاحِدُ: تردې چه پنځوسو ښځویه صرف یو کفالت کونکې وی.

ددې دوه مطلبه کیدې شی. یوه دا چه خلق به د شریعت د حدود څه پرواه نه کوی. جهالت به

(۱) شرح ابن البطال (۱۶۵۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۷۹۱) وعمدة القاری (۸۴۱۲)۔

(۳) المصدا السابق۔

(۴) فتح الباری (۱۷۹۱)۔

(۵) صحيح البخاری (۱۹۰۱) كتاب الزكاة باب الصدقة قبل الرد۔

(۶) فتح الباری (۱۷۹۱)۔

(۷) المصادر السابقة۔

عام شی او یووکس به پنخوس پنخوس بنځې په خپله نکاح کښې ساتی. لکه څنگه چې د بعضې بد دینه مالدارانونه نقل دی. (۱)

دویم مطلب دا دی چې د بنځود کثرت په وجه به دهغوی نگرانی کونکې څوک نه وی. نو د یووکس په ذمه به پنخوس بنځې وی چې هغه به دهغوی نگرانی کوی. (۲)

بیاد خمسين دلته حقیقی معنی هم کیدې شی. او مجازی هم. یعنی کنایه عن الکثرة هم مراد کیدې شی. (۳) د دویمې معنی تائید د حضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه په روایت سره

کیري. په کوم کښې چې د «ویری الرجل الواحد یتبعه أربعون امرأة یلذن به» الفاظ راغلی دی.

دلته دا خبره هم قابل غور ده چې «حق یکون لخمسين امرأة قیم واحد» د نکره راوړو په ځانې معرفه ذکر شوې ده. اگرچه ظاهر نکره ده. د دې وجې دا ده چې په اصل کښې دې کښې لام

د عهد دپاره دي. او اشاره آیت «الرجال قومون علی النساء» (۴) طرف ته ده. (۵)

دامورخمسه د تخصیص وجه: دلته د قیامت په علاماتو کښې د پنځو څیزونو ذکر دی. یعنی

① قلت علم، ② ظهور جهل ③ شرب خمر ④ ظهور زنا، ⑤ کثرت نساء قلت رجال. د دې

پنځو څیزونو د تخصیص وجه دا خودلې شوې ده چې اصلاح د معاش او معاد په

پنځو څیزونو په حفاظت اوصیانت باندې موقوف ده. او په حدیث کښې د ذکر شوو پنځو ذکرچه

دا د قیامت علامات دی. په دې خبره دلیل دی چې په هغه پنځو څیزونو کښې به اختلال پیدا

شی. په کوموچه د معاش او معاد اصلاح او فلاح موقوف ده.

هغه پنځه څیزونو د کومو چې حفاظت ضروری دي. دا دی ① دین ② عقل ③ نسب ④ مال

د دنیا و آخرت د کامیابی دپاره په دې کښې د هریو څیزو حفاظت ضروری دي.

چې کله په حدیث کښې ذکر شوی څیزونه ښکاره کیري. نو د دې څیزونو حفاظت به نه کیري.

ځکه چې د رفع علم او ظهور جهل په صورت کښې د دین حفاظت ممکن نه دي. د شرب خمر په

وجه د عقل په حفاظت کښې خلل پیدا کیري. دغه شان دا مال په حفاظت کښې هم خلل

پیدا کوی. او شیوع زنا د نسب او مال په حفاظت کښې مخل دي. او قلت رجال د نفس او مال

دواړو د حفاظت دپاره مخل دي. (۶) «والله أعلم»

(۱) فتح الباری (۱۷۹/۱) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) فتح الباری (۱۷۹/۱) وعمدة القاری (۸۴/۲) -

(۴) النساء: (۳۴) -

(۵) فتح الباری (۱۷۹/۱) وعمدة القاری (۸۵/۲) -

(۶) عمدة القاری (۸۵/۲) وفتح الباری (۱۷۹/۱) -

۲۲=بَابُ فَضْلِ الْعِلْمِ

د مخکنی باب سره ربط او مناسبت په دې اوساېقه باب کښې مناسبت بیخی ښکاره دې ځکه چه مخکنی باب کښې هم د علم ذکر وو. او په دې باب کښې هم. اگر چه په هریاب کښې په یو جدا صفت سره ذکر دې. په اولنی باب کښې د علم درفع ذکر وو. او په دې باب کښې د علم د فضل ذکر دې. (۱)

داسې مناسبت هم بیانولې شی. چه په مخکنی باب یعنی «باب رفع العلم و ظهور الجهل» کښې د تعلیم او تعلم تر غیب مقصود وو. او په دې باب کښې د علم فضیلت بیانوی. هم د دغه تعلیم او تعلم تر غیب مقصود دې.

د تکرار فی الترجمة اعتراض اود ترجمه الباب مقصد: امام بخاری رحمه الله دا باب مکرر منعقد کړې دې. ځکه چه د کتاب العلم په ابتداء کښې هم بعینه دا باب تیر شوی دې. هلته مونږ د دې پوره تفصیل ذکر کړې دې. «فارجه الیه ان شئت» دلته دهغې خلاصه زده کړئ.

علامه عینی رحمه الله فرمائی. چه په صحیح نسو کښې د کتاب العلم په ابتداء کښې د «باب فضل العلم» وجود نشته. نود تکرار فی الترجمة اعتراض هډو واردیږی نه. (۲)

او که تسلیم کړې شی. چه هلته د «باب فضل العلم» ذکر شته. نو هلته د «فضل علم» نه فضل د عالمانو رحمه الله مراد دې. او په مذکوره باب کښې ، فضل علم ، مراد دې. (۳)

علامه کرمانی رحمه الله د دې اعتراض دا جواب ورکړې دې. چه د کتاب العلم په شروع کښې فضیلت علم مراد دې. اود لته «فضله» یعنی زیاتی علم مراد دې. (۴)

حافظ ابن حجر رحمه الله هم دا توجیه اختیار کړې ده. (۵)

دغه شان علامه سندهی رحمه الله هم دا توجیه اختیار کړې ده. هغوی فرمائی. چه امام بخاری

رحمه الله دلته «باب فضل العلم» منعقد کړې دې. مطلب دا دې. چه د دې فضل سره به څه کولې شی؟ د حدیث پاک نه معلومیږی. که د چا سره زیاتی علم وی. نورو ته ئې خودل پکار دی.

خود لته سوال دا دې. چه آیا په دې عالم کښې دا هم ممکن ده. چه علم زیات شی. او یا ته د ورکولو نوبت راشی. یا دا د عالم مثال او عالم خواب خبره ده؟ علامه سندهی رحمه الله فرمائی. چه د علم د زیادت صورت دا کیدې شی. چه دیو عالم سره زیاتی کتابونه وی. نو هغه نورو ته

(۱) عمدة القاری (۸۵/۲) _

(۲) عمدة القاری (۸۵ و ۳۱۲) _

(۳) عمدة القاری (۸۵/۲) _

(۴) شرح کرمانی (۳۱۲) _

(۵) فتح الباری (۱۸۰/۱۱) _

ملکا یا عاریة ورکړی. دغه شان که دیوشیخ نه استفاده کوی. او پخپله دشیخ مرتبې ته رسیدلې وی. نو نور ته دهغه نه د انتفاع موقع ورکړی. (۱)

حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه هم دا توجیه اختیار کړې ده. هغوی فرمائی. دا ترجمه بعینه د کتاب العلم په شروع کښې تیره شوې ده. ددې وجې شارحینو رحمته الله علیه فرمائیلی دی. چه د فضل دوه معانی دی. «فضیلت» او «فاضل من الحاجة» په اول باب کښې اوله معنی اوپه دویم باب کښې دویمه معنی مراد ده. دې سره د تکرار شبه په آسانتیا سره دفع شوه. خود ترجمې په مقصود کښې اوپه حدیث «ثم أعطيت فضل من الحاجة» کښې کوم چه په دې باب کښې مذکور دې. ددې په تطبیق کښې د عالمانو رحمته الله علیه کلمات مختلف دی.

زمونږ په نیز راجع او اقرب دا ده. چه د ترجمې نه د مؤلف مقصود دا دې. چه کوم علم چه دیوکس د ضرورت نه زیاتی وی. دهغې څه حکم دې؟ مثلاً یو مفلس، معذور او مجبور داسې وی. چه دهغه د زکاة حج، اوجهاد ادا کولونه قدرت وی. اونه طاقت، بلکه په انده زمانه کښې هم بیخي ناامیده یا عادة ناامیده وی. او یا په معاملاتو کښې نې مزارعت، مساقات، مضاربت، تجارت، رهن او اجارې ته نه حاجت وی اونه توقع، نود داسې کس دپاره ددې عباداتو او معاملاتو علم حاصلول څنگه دی. اوددې د زده کولو دپاره خپل وختونه لگول او ددې دپاره سفر کول، په عبادت کښې داخل دې او که په مالایعیه کښې به شمارلی شی. او د علم زده کولو چه کوم فضیلت او تاکید تیر شو. دې په هغې کښې داخل دې که مستثنی دې. حدیث مذکوره فی الباب نه د دغه علم زانده افاضل عن الحاجة حکم معلوم شو. چه علم مطلقاً مفید او مطلوب دې. غایة ما فی الباب کوم علم چه دکوم کس په حق کښې ضروری نه وی. اودهغه په کار نه راځی. هغه دې نورته اورسوی. د علم د زده کولونه مقصود صرف عمل نه وی. بلکه تبلیغ او تعلم هم یواهم مقصود دې.

خلاصه دا چه د مؤلف ددې باب نه مقصود د تبلیغ او تعلم اهمیت اوفضیلت مقصود دې. لکه څنگه چه د ابواب سابقه اولا حقه نه هم معلومه ده. والله تعالی اعلم. (۲)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه فرمائی. (۳) چه ددې تائید په ابن ماجه کښې د حضرت ابوذر رضی الله عنه د مرفوع روایت نه هم کیږی. «يا اباذر لان تغدو فتعلم آية من كتاب الله عز وجل من ان تصلي مائة ركعة ولان تغدو فتعلم باها من العلم هل به اولم يعمل، غير من ان تصلي ألف ركعة» (۴)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه فرمائی. چه زما په نیز دلته دا احتمال هم شته. چه دامام بخاری رحمته الله علیه مقصود د زیات علم ترغیب ورکول دی. یعنی دا نه ده. چه صرف په قدر د حاجت باندې سرې اکتفاء او کړی. ځکه چه نبی صلی الله علیه و آله دلته په قدر د حاجت پی نه دی ځکلی. بلکه

(۱) حاشیة السندی علی صحیح البخاری (۴۹۱۱)۔

(۲) الأبواب والتراجم لشیخ الهند قدس الله روحه (ص. ۵۱، ۵۰)۔

(۳) الكنز المتواری فی معادن الدراری و صحیح البخاری۔

(۴) مسنن ابن ماجه کتاب (السنة) باب فضل من تعلم القرآن وعلمه رقم (۲۱۹)۔

دومره نې اوڅکل چه «حق خرم من تحت اظفار» لکه چه مصنف عليه السلام دلته په ترجمه الباب سره د حضرت انس رضي الله عنه د مرفوع حديث تائيد او کړو «منهومان لا يشعان منهومان العلم لا يشهم منه»^(۱) بيا کومو حضراتو چه دلته د «فضل» نه مراد «فضيلت» اخستې دې په هغوی باندې اشکال واردېږي چه په روايت کښې خوهو دده فضيلت او منقبت ذکر نشته. دا حضرات دا ورکوي چه په روايت کښې ذکر دې چه نبی صلي الله عليه وسلم خپله جوتې حضرت عمر رضي الله عنه ته ورکړه او چه نبی صلي الله عليه وسلم هغه استعمال کړې وې. دا زبردست فضيلت دې. حضرت گنگوهی رحمته الله فرماني چه حديث شريف په دې باندې دلالت کوي چه د علم زده کول او حاصلول لکه چه د نبی صلي الله عليه وسلم د استعمال کړي څيز حاصلول دی ښکاره خبره ده چه دا د علم ښکاره فضيلت دې.^(۲)

دغه شان ابن المنير رحمته الله هم دا بيان کړی دی. او فرماني چه د حديث شريف نه د فضيلت اثبات په دې طريقه دې چه په دې کښې د علم نه هغه د نبی صلي الله عليه وسلم په جوتې سره کومه چه نې دوی ته ورکړه دهغې په حصې سره تعبير کړې دې. او هم دا خبره د فضيلت د پاره کافی ده.^(۳) حضرت شيخ الحديث صاحب رحمته الله فرماني چه د دې حديث په رنر کښې د تکرار يو جواب دا هم ورکولی شې چه د کتاب العلم په ابتداء کښې «فضل علم» د رفع درجاتو په اعتبار سره مراد وو ځکه چه هلته آيت کریمه «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ»^(۴) نې راوړې دې. او دلته فضل علم په دې اعتبار سره دې چه دا د نبی صلي الله عليه وسلم فضله ده.^(۵) والله اعلم. تنبيه علامه کرمانی رحمته الله د کتاب العلم په ابتداء کښې هم هغه توجيه کړې ده. کومه چه مونږ بيان کړه. يعنی هلته فضيلت او دلته فضله مراد ده. خو کله چه دې باب ته رارسيدلي دې. نو هغوی د فضل نه فضيلت مراد اخستې دې. او د دې تقرير نې کړې دې.^(۶) فتنبه.

[۸۲] حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَفِيرٍ قَالَ حَدَّثَنِي اللَّيْثُ قَالَ حَدَّثَنِي عُقَيْلٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ حَمْزَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّ ابْنَ عُمَرَ^(۷) قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ

(شعب الإيمان للبيهقي (۲/۲۷۱) الحادي والسبعون من شعب الإيمان باب في الزهد وقصر الأمل رقم ۱۰۲۷۹)

(الامع الدراري (۳۱۰/۱۲) -

(المتواري على تراجم أبواب البخاري (ص ۱۶۰) -

(المجادلة: ۱۱) -

(الكنز المتواري (۳۱۰/۱۲) -

(شرح کرمانی (۶۳۱۲) -

(قوله أن ابن عمر رضي الله عنهما الحديث أخرجه البخاري في صحيحه (۵۲۰/۱۱) في كتاب المناقب فضائل أصحاب النبي صلي الله عليه وسلم باب مناقب عمر بن الخطاب أبي حفص القرشي العدوي رضي الله عنه رقم ۳۶۸۱ كتاب التعبير. باب اللين رقم ۷۰۰۶) وباب إذا جرى اللبن في أطرافه وأظافيره رقم ۷۰۰۷ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب فضائل الصحابة رضي الله عنهم باب من فضائل عمر رضي الله عنه رقم ۱۹۰ و ۶۱۹۱ وأخرجه الترمذي في جامعه في كتاب الرؤيا باب (في روى النبي صلي الله عليه وسلم اللبن والقمص) رقم ۲۲۸۴ وفي كتاب المناقب (باب رؤيا النبي صلي الله عليه وسلم في شربه من قدح اللبن وإعطائه عمر فضله رقم ۳۶۸۷) -

① سعید بن عفیر: دوی سعید بن کثیر بن عفیر رضی اللہ عنہ دی. دوی خیل نیکی طرف تہ منسوب دی. دوی حالات ہم پہ کتاب العلم کنبی د «باب من یرد الله به خیراً یفقه فی الدین» لاتدی تیرشوی دی.

② لیث بن سعد: دا امام لیث بن سعد رحمته الله دې ددوی حالات په «بده الوحی» کښې د دریم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۱)

③ عُقِيل: دا عقيل بن خالد بن عقيل ايلي عليه السلام دې ددوی مختصر حالات په باب هم

الوحی» کسبې ددریم حدیث لاندې تیرشوی دی. (۲) خودلته ئې مونږ لږ په تفصیل سره بیانوو. دا عقیل بن خالد بن عقیل ایلی رضی الله عنه دې د دوی ډیر مختصر حالات د باب بدء الوحی دریم حدیث لاندې تیرشوی وو. (۳) خودلته مونږ لږ غوندې په تفصیل سره ددوی حالات ذکر کوو. دوی د ابان بن صالح، حسن بصری، خپل پلار خالد بن عقیل، زید بن اسلم، سلمه بن کیل، عراق بن مالک، عکرمه مولى ابن عباس، عمرو بن شعيب، قاسم بن محمد بن ابی بکر الصديق، نافع مولى ابن عمر، هشام بن عروه، یحیی بن ابی کثیر او خاص کړدامام زهری رحمهم الله وغیره نه د حدیث روایت کړې دي.

اوددوی نه روایت کونکو کنبی جابر بن اسماعیل، حضرمی، ضمام بن اسماعیل، عباد بن
کثیر ثقفی، عبدالله بن لبیعه، امام لیث بن سعد، مفضل بن فضاله، نافع بن یزید، اویونس بن
یزید ایللی رحمہم اللہ وغیرہ دی. (۴)

امام احمد اونسائی رحمہما اللہ فرمائی: «ثقة» (۱۰)

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: «وكان ثقة» (x)

امام ابو زرہ رضی اللہ عنہ فرمائی: «مصدق ثقہ» (۱)

(کشف الباری (۱/۳۲۴)۔

(کشف الباری) (۳۲۵/۱)

(٢) كشف الباری (۳۲۵/۱) -

۱- استاذان و شاگردان و تفصیل دپارہ اوگوری تہذیب الکمال (۲۴۳ و ۲۴۲۱۲۰)۔

(٢٤٣/٢٠) تذيب الكمال

(تهذيب الكمال (٢٠/٢٤٣) -

(تهذيب الكمال (٢٤٤/٢٠)

امام عجلې فرماني: «ثقة»^(۱)
 امام ابن معين عجلې فرماني: «عقيل ثقة»^(۲)
 حافظ ابن حجر عجلې فرماني: «ثقة ثبت»^(۳)
 امام ابوحاتم عجلې نه چه كله تپوس اوشو: «عقيل بن خالد احب اليك امر يونس» نودوی ورته
 اوفرمانيل: «عقيل احب الي من يونس، عقيل لايأس به»^(۴)
 دغه شان كله چه ددوی نه د عقيل اومعمر په باره کښې تپوس اوشو: «أيهما أثبت؟» نو دوی
 اوفرمانيل: «عقيل أثبت كان صاحب كتاب»^(۵)
 آجری امام ابوداود عجلې نه د عقيل بن خالد او قرة بن جبريل په باره کښې تپوس او کړو نو
 هغوی اوفرمانيل: «عقيل اعلی منه مائة مرة»^(۶)
 ابن حبان عجلې دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی.^(۷)
 البته په دوی باندې د ابن حاتم اویحیی بن سعید القطان رحمهما الله د طرفه جرح هم منقول ده.
 ابوحاتم عجلې فرماني: «لم یکن بالحافظ كان صاحب كتاب محله الصدق»^(۸)
 دغه شان كله چه د یحیی القطان عجلې وړاندې د عقيل او ابراهیم به سعد ذکر اوشو نو
 هغوی داسې انداز اختیار کړو. لکه چه دواړه ضعیف دی.^(۹)
 ترکومي پورې چه د ابوحاتم عجلې د کلام تعلق دې. نوهغه ددوی د ثقافت او تثبت نفی نه
 کوی. بلکه په «كان صاحب كتاب ومحله الصدق» سره ددوی توثیق او تثبیت ښکاره کړی. دغه
 شان پورته پخپله ددوی نه د عقيل توثیق نقل شوې دې.
 ترکومي پورې چه د یحیی القطان عجلې د کلام تعلق دې. نو امام احمد عجلې ددې تردید کوی
 اوفرماني: «أی شی یفهم هذا؟ هؤلاء ثقات لم یخبر بها یحیی»^(۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۲۵۶/۷) _

(۲) میزان الاعتدال (۸۹۱۳) وفي رواية ابن أبي مريم ثقة حجة تهذيب التهذيب (۲۵۶/۷) _

(۳) تهذيب التهذيب (۲۹۶) رقم (۴۶۶۵) _

(۴) تهذيب الكمال (۲۴۴/۲۰) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) تعليقات على تهذيب الكمال (۲۴۵/۲۰) _

(۷) الثقات لابن حبان (۳۰۵/۷) _

(۸) میزان الاعتدال (۸۹۱۳) رقم (۵۷۰۶) _

(۹) المصدر السابق _

(۱۰) المصدر السابق _

بیا دا خبره دې هم معلومه وی چه په صحیح بخاری کښې د عقیل ټول روایات دامام زهری رحمه الله نه مروی دی. (۱)

دغه شان امام یحیی بن معین رحمه الله د امام زهری رحمه الله په روایانو کښې دوی د ټولونه مضبوط راوی ګرځولې دي. (۲)

خلاصه دا چه شوه چه عقیل بن خالد ثقه ثبت او حجت دي او کومو حضراتوچه په دوی باندي کلام ګرې دي هغه قابل قبول نه دي هم دا وجه ده چه اصحاب صحاح سته ددوی روایات د احتجاج او استدلال په طور قبول ګرې دي.

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني: «أحد الثقات الأثبات من أصحاب الزهري إمامة الجماعة» (۳)

حافظ ذهبي رحمه الله چه په دوی باندي کوم کلام شوې دي دهغې رد کوي اوليکي «عقيل ثبت حجة وإنا ذكرناه لئلا يتعقب علينا...» (۴)

ددوی وفات په ۱۲۱ هـ یا ۱۲۲ هـ ۱۳۳ کښې شوې دي. (۵) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

③ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهری رحمه الله دي ددوی مختصر حالات د بدء الوحي د دريم حديث لاندې تیر شوی دی. (۶)

⑤ حمزة بن عبد الله بن عمرو: دا حمزه بن عبد الله بن عمر بن الخطاب رحمه الله دي ابو عماره د دوی کنيت دي دوی د سالم بن عبد الله بن عمر حقيقي ورور وو. (۷)
دوی دخپل پلار حضرت عبد الله بن عمر رضي الله عنه دخپلې ترور حضرت حفصې او عائشې رضي الله عنهما نه روایت کوي او دوی نه روایت کونکو کښې عبيد الله بن ابي جعفر مصري عتبه بن مسلم امام زهری او موسی بن عقبه رحمه الله وغيره دي. (۸)

ابن سعد رحمه الله فرماني: «وكان ثقة قليل الحديث» (۹)

(۱) كما يظهر من رموز المزي في تهذيب الكمال (۲۴۲۱۲۰) _ اويونس بن يزيد ايلي رحمه الله فرماني: ((ما أحد أعلم بحديث الزهري م عقيل)) (ميزان الاعتدال (۸۹۱۳) رقم ۵۷۰۶) _

(۲) قال ابن معين، أثبت من روى عن الزهري مالك بن أنس ثم معمر ثم عقيل. وقال أيضاً أثبت الناس في الزهري مالك بن أنس ومعمر ويونس وعقيل وشعيب بن ابي حمزة وسفيان بن عيينة تهذيب الكمال (۲۴۳۱۲۰) وفي تاريخ الدارمي (۴۵) رقم ۲۱ .. وعقيل ثقة نبيل الحديث عن الزهري رحمه الله _

(۳) هدى الساري (ص ۴۲۵) _

(۴) ميزان الاعتدال (۸۹۱۳) رقم ۵۷۰۶ _

(۵) تهذيب الكمال (۲۴۵۱۲۰) _

(۶) كشف الباري (۳۲۶۱۱) _

(۷) تهذيب الكمال (۳۳۰۱۷ و ۳۳۱) وتقريب التهذيب (۱۸۰) رقم ۱۵۲۴ _

(۸) استاذانو او شاگردانو د تفصيل دپاره او ګوري تهذيب الكمال (۳۳۱۷) _

(۹) الطبقات لابن سعد (۳۰۳۱۵) _

امام عجلې فرماني: «مدین تاہی ثقہ»^(۱)

امام علی بن المدینی فرماني: «ست یحی بن سعد یقول قہلہ اہل المدینۃ اثنا عشر» بیا ئی دوی په هغوی کښې شمار کړو.^(۲)

ابن حبان فرماني: دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړي دي.^(۳)

حافظ ذهبی فرماني: «ثقہ امام» فرماني: رحمه واسعه.

⑥ ابن عمر رضی اللہ عنہما: دا حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما دي. ددوی حالات په کتاب الایمان کښې د

«باب الإیمان وقول النبی ﷺ فی الإسلام علی خمس» لاندې تیر شوی دي.^(۴)

قوله: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يِنَّا أَنَا نَائِمٌ أُتِيتُ بِقَدَحٍ

لَبَنٍ: حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما فرماني: چه ما در رسول اللہ ﷺ نه اوریدل. چه زه اوده ووم. ماته دیو پیالی راوړې شوه.

قوله: فَشَرِيتُ حَتَّى إِنِّي لَأَرَى الرَّيَّ يَخْرُجُ فِي أَظْفَارِي: نو ما دا ښه او خکل تردې چه ما موږ والي او کتلو. چه زما د نوکانو نه اوځي.

«أرى» داځو یا د رویت نه دي. په معنی د، العلم، یعنی د افعال قلوب ځنې دي. په دي صورت کښې به دا د دوو مفعولو تقاضا کوي. دلته یو مفعول «أرى» دي. او دویم مفعول «يخرج في أظفاري» دي. او که دا د افعال قلوب ځنې نه وي. نو د یو مفعول تقاضا به کوي. چه هغه دلته کښې «أرى» دي. او د «يخرج في أظفاري» دا جمله به حال وي.^(۵)

«أرى» د راني مهمله په کسري او د یا په شدسره، دا د «رَوَى يَرَوِي» مصدر هم دي. او اسم هم دي. په مصدر کښې «ري»، په فتحې سره هم نقل کړې شوې دي.^(۶)

«يخرج في أظفاري» اظفار: د ظفر (بضم الظاء المعجمة) جمع ده. په یو روایت کښې د «يخرج من أظفاري» الفاظ راغلي دي.^(۷)

(۱) تهذيب الكمال (۳۳۱/۷) -

(۲) تهذيب الكمال (۳۳۲/۷) -

(۳) الثقات لابن حبان (۱۶۸/۴) -

(۴) الكاشف (۳۵۱/۱) رقم (۱۲۳۷) -

(۵) الكاشف (۳۵۱/۱) رقم (۱۲۳۷) -

(۶) عمدة القاري (۸۶/۲) -

(۷) المصدر السابق -

(۸) كمافي رواية عساكر. قال الحافظ في الفتح (۱۸۰/۱) والمعنى في العمدة (۸۶/۲) وانظر صحيح البخاري

(۱۰۳۷/۲) كتاب التعبير، باب اللب، رقم (۷۰۰۶) -

او په یو بل روایت کښې «یخرج من اطراف» الفاظ دی. (۱) ددې دواړو روایتونو نه معلومه شوه چه دلته «فی» د «من» په معنی کښې دې.

دا هم ممکن ده چه «فی» په معنی د «علی» وی لکه څنگه چه په «وَلَا وَصَلَيْنَاكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ» (۲) کښې په «علی جذوع النخل» معنی کښې دې. (۳) نو اوسې مطلب دا شو چه ما دومره پې اوڅکل او زه دومره مور شوم چه زما په هریو بند کښې دهغه آثار ښکاره شول.

قوله: ثُمَّ أُعْطِيتُ فَضْلِي عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ: بیا ما خپله پاتې شوې عمر بن الخطاب رضی الله عنه ته ورکړه.

قوله: قَالُوا فَمَا أَوْلَتْهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ: صحابه کرام رضی الله عنهم عرض وکړو یا رسول الله تاسو ددې څه تعبیر اوباسئ.

قوله: قَالَ الْعِلْمُ: نبی ﷺ او فرمائیل ددې تعبیر علم دې. د پیو نه علم مراد اخستلو وجه د پیو په صورت کښې علم مثالیه دې ددې دتمثیل وجه دا ده چه پې او علم په کثرت نفع کښې مشترک دی. (۴) دغه شان دا خبره هم ده چه دواړه سبب دصلاح دې پې دانسان د خوراک، اودده د قوت او صلاح ذریعه ده. دغه شان ددنیا او آخرت د صلاح ذریعه اود روحونو غذا ده. (۵)

مهربان ﷺ فرمائی چه په خوب کښې د پېو لیدل سنت، فطرت، علم اود قرآن په اهلیت دال دی. ددې وجې په دنیا کښې ماشوم ته د ټولونه اولنې څیزدا ملاوړې هم دا څیز دده معدې ته رسی او هم ددې په وجه دده ژوند قائم وی هم داوصف په علم کښې هم دې په کوم باندې چه د زړونو د حیات دارومدار دې هم په دې حیثیت سره دپیو دعلم سره مناسبت او مشاکلت ښکاره دي.

بیا د پیو دلالت په ژوند باندې هم دې ځکه چه په ماشوموالی کښې د ژوند دارومدار هم په پیو باندې وی کله ددې دلالت په ثواب باندې هم وی ځکه چه دا د جنت په نعمتونو کښې دې په جنت کښې به د پیو وله (نهر) هم وی کله ددې دلالت په مال حلال باندې هم کیږی ځکه چه په پیو کښې هغه پاکوالې اوشفافیت وی کوم چه د حلال مال خاصیت دې. نبی ﷺ دحضرت عمر رضی الله عنه په باره کښې د پیو تعبیر په علم سره ځکه ورکړو چه نبی ﷺ ته دحضرت عمر رضی الله عنه د فطرت اودین د صحت علم وو او په علم فطرت کښې دننه دزیادت نوم شته. (۶) والله اعلم.

(۱) صحیح بخاری (۱۰۳۷/۲) کتاب التعبير، باب إذا جرى اللبن في أطرافه و أظافيره، رقم (۷۰۰۷)۔

(۲) طه: (۷۱)۔

(۳) عمدة القاری (۸۶۱۲)۔

(۴) عمدة القاری (۸۷۱۲) وفتح الباری (۱۸۰۱۱)۔

(۵) عمدة القاری (۸۷۱۲)۔

(۶) شرح ابن البطال (۵۳۰۱۹) کتاب التعبير باب اللبن)۔

خوفوائد ① ددې حديث نه معلومه شوه. چه کومو خلقوته الله تعالى دولت باطنی ورکړې وی. هغوی لره پکار دی. چه هغه خلقو کښې داستعداد مطابق تقسیم کړی

② دغه شان دا ترې هم په پوهه کښې راځي. چه استاذانولره پکار دی. چه کله کله د خپل خوراک نه پاتې شوي څيز شاگردانوته ورکوي. په دې سره داستاذانو محبت پیدا کيږي. او دهغوی په زړونو کښې د برکت سبب گرځي.

یوه شبه اودهغې جواب دلته دې چاته دا شبه نه کيږي. چه نبی ﷺ خپله پاتې شوې جوتې حضرت عمر رضی الله عنه ته ورکړه. په کوم سره چه د حضرت عمر رضی الله عنه فضیلت په ټولوتړدې چه په حضرت ابوبکر رضی الله عنه باندې هم ثابتيږي. نوددې جواب دا دی. چه بیشکه چه ددې واقعه نه د حضرت عمر رضی الله عنه علمی کمال ثابتيږي. خودا حضرت صدیق رضی الله عنه په نسبت سره نه دي. بلکه یو جزئی فضیلت دي. په دې سره د حضرت ابوبکر رضی الله عنه په مقابله کښې افضلیت نه لزميږي. ځکه چه حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته کلی فضیلت حاصل دي.

فائده: حضرت شاه ولی الله ﷺ په ازاله الخفاء کښې د حضرت عمر رضی الله عنه علمی مقام ښه واضح کړې دي. (۱)

باب الفُتْيَا وَهُوَ وَقِفْ عَلَى الدَّابَّةِ وَغَيْرِهَا

«فتيا» بضم الفاء اسم مصدر دي. دڅه مسئلې جواب ته وائي. لکه څنگه چه ورته .. فتوى .. وئيلي شي. (۲) د.. هو .. ضمير، مفتي طرف ته راجع دي. (۳) کوم چه د .. فتيا .. نه معلوميږي.

.. دابة .. اگرچه په لغت کښې «کل ما مشى على الارض» ته وائي. خو په عرف کښې دسورلي ځناور باندې ددې اطلاق کيږي.

دمخکنی باب سره مناسبت: ددې نه وړاندېنی باب کښې دعلم فضل ذکر و او .. فتوى .. هم علم دي. ددې وجې ددواړو بابونو مناسبت ښکاره دي. (۴)

دترجمې مقصد: حضرت شاه ولی الله ﷺ فرماني. چه د فتوى ورکولو دپاره، چه مفتي په یو ځاني باندې په اطمینان سره ناست وی. او هلته هغه دخپل علمی مجلس دعالمانو رضی الله عنه سره مشوره هم کوي. اولی او مناسب دي. اود احتیاط تقاضا هم دا ده. خودا به هم جائز وی. چه په ولاړه ولاړه یا په روانه سوال کونکي ته مسئله اوښائي. نوکه په سورلي سور وی. یا ولاړ وی. ټول جائز دي. اودنبی ﷺ نه ثابت دي. (۵)

حضرت شیخ الهندي رحمه الله هم تقریباً چه دا خبره کړې ده. دوی فرماني. چه د قضاء تعلم اوفتاء وغیره امور متعلقه بالعلم مقتضى سکون او اطمینان اوحسن ادب دي. اود حضرت امام

(۱) إزالة الخفاء عن خلافة الخلفاء (۸۵۱۲ - ۱۴۰)

(۲) عمدة القاری (۸۷۱۲) وفتح الباری (۱۸۰۱۱)

(۳) فتح الباری (۱۸۰۱۱)

(۴) فتح الباری (۱۸۰۱۱)

(۵) شرح تراجم أبواب البخاری (ص. ۱۵)

مالك وغيره امامانو ﷺ نه هم داسې منقول دی. نو غیر اطمینانی حالت مثلاً رکوب، قیام اوسیر کښې دافتاء وغیره کراهیت ته خیال تلې شو غالباً چه په ترجمه الباب کښې ددې خیال مدافعت مقصود دې. (۱)

حضرت گنگوهی رحمه الله فرماني. چه د حضرت ابوهريره رضي الله عنه په يو حديث کښې نبی ﷺ ارشاد فرمانيږي دې. «ياکم ان تتغنوا قهوردواکم منا، فان الله انما سخرها لکم لتبلغکم الى بلد لم تکنوا بالفيه، لا بشق النفس وجعل لکم الارض، فعليها فافضوا حاجتکم». (۲)

ددې نه معلومه شوه. چه سورلي په لاره کښې اودرول او په هغې باندې سوريډل نه دی پکار، که څه ضرورت پېښ شي. نوزمکې ته راکوزيدل پکار دی.

نو امام بخاری رحمه الله دا اوخودله. چه په سورلي باندې سوری. او يو عالم د سوال جواب ورکوي. نو په دې کښې څه حرج نشته. ځکه چه د علم د اشاعت په غرض داسې کول ضروري دی. (۳) دا اگر چه حقيقت دې. چه د جواب فتوی دپاره د ذهن استحضار ضروري دې. خودا په هغه وخت کښې ضروري دې. چه په مسئله باندې سوچ کول غواړي. او که مسئله مستحضره وي. نو بيا په بيانولو کښې څه حرج نشته.

د حضرت ابوهريره رضي الله عنه پورتنې روايت په کوم کښې چه ددې نه منع شوې ده. چه خورلي نه منبر جوړ کړي شي. ددې مطلب دا دې. چه مخامخ په سورلي مه کيښي. چه تقرير پرې کوي. اونه د فتوی ورکولو دپاره په دابه باندې سوريږي. ددې دامطلب نه دې. که په دابه باندې د سورلي په حالت کښې که د مسئلې تپوس اوشي. يا دڅه خاص شرعي مصلحت په وجه په دابه باندې دوعظ او تقرير په غرض رکوب اوکړې شي. نو دا عمل به ناجائز وي. اود جواب ورکولو دپاره به د دابه نه راکوزيدل لازمی وي. بهر حال دنهي تعلق د اعتياد سره دې. چه ددې عادت نه دی جوړول پکار، دمطلق استعمال سره نه دې. که د ضرورت اوشرعي مصلحت دوجې وي. نو دا نهی نه واردېږي. (۴) والله اعلم.

[۸] حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عِيسَى بْنِ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ (۵) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ

(۱) الأبواب والتراجم لشيخ الهند رحمه الله (۵۱۰)۔

(۲) سنن أبي داود كتاب الجهاد باب في الوقوف على الدابة رقم (۲۵۶۷)۔

(۳) لامع الدراري (۳۱۲۱۲)۔

(۴) إيضاح البخاري (۹۳۱۵)۔

(۵) قوله: عن عبدالله بن عمرو بن العاص. الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۲۳۱۱ و ۲۴) كتاب العلم باب السؤال والفتيا عند رمي الجمار رقم ۱۲۴ و في (۲۳۴۱۱) كتاب الحج باب الفتيا على الدابة عند الجمره رقم ۱۷۳۶ و ۱۷۳۸ و في (۹۸۶۱۲) كتاب الأيمان والنذور باب إذا حنت ناسياً في الإيمان رقم ۶۶۶۵ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب جواز تقديم الذبيح على الرمي والحلق على الذبيح وعلى الرمي وتقديم الطواف عليها كلها رقم ۳۱۵۶ و ۳۱۶۳) وأخرجه ابوداود في سننه في كتاب المناسك باب فيمن قدم شيئاً قبل شئ في حجه رقم ۲۰۱۴ وأخرجه الترمذي في جامعه في كتاب الحج باب ما جاء فيمن حلق قبل أن يذبح أو نحر قبل أن يرمي رقم ۹۱۶ وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب المناسك باب من قدم نسكاً قبل نسك رقم (۳۰۵۱)۔

فِي حُجَّةِ الْوَدَاعِ يَمْنَى لِلنَّاسِ بِسَأَلُوهُ فُجَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَخَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبَحَ
فَقَالَ أَذْبَحْ وَلَا حَرْجَ فُجَاءَهُ آخَرُ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَخَرْتُ قَبْلَ أَنْ أَزِمِيَ قَالَ أَرِمُوا وَلَا حَرْجَ فَمَا
سُبِّلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ شَيْءٍ قَدِيمًا وَلَا أُخِرَ إِلَّا قَالَ أَفْعَلْ وَلَا حَرْجَ
[۱۲۴ و ۱۶۴۹ و ۱۶۵۱ و ۶۲۸۸]

رجال الحديث

② مالك: دا امام مالك بن انس رحمته الله دي. ددوی حالات په كتاب الايمان كښې د «باب من الدين الفرار من الفتن» لاندې تیر شوی دی. (۱)

③ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهري رحمته الله دي. ددوی مختصر حالات په بدء الوحي كښې د دريم حديث لاندې تیر شوی دی. (۲)

④ عيسى بن طلحة بن عبد الله: دا ابو محمد عيسى بن طلحة بن عبيد الله قرشي تيمي مدني رحمته الله دي. (۳)

دوی دخپل پلار حضرت طلحة بن عبد الله، حضرت معاويه، حضرت ابوهريره حضرت عبد الله بن عمرو بن العاص، حضرت معاذ بن جبل او حضرت عائشې رضي الله عنها وغيره نه روايت كوي. او ددوی نه روايت كونكوي كښې محمد بن ابراهيم تيمي، محمد بن عبد الرحمن، امام زهري، يزيد بن ابي حبيب او ددوی وراره اسحاق بن يحيى او طلحة بن يحيى رحمته الله وغيره روايت كوي. (۴)

اسماعيل: دا ابو عبد الله بن ابي اويس اصبحي مدني رحمته الله دي. ددوی حالات په كتاب الايمان كښې د «باب تفاضل اهل الإيمان في الأعمال» لاندې تیر شوی دی. (۵)

ابن سعد رحمته الله دوی د اهل مدينې په طبقه اولی كښې ذكر كړی دی. او فرمانيلى ئې دی «كان ثقة كثير الحديث» (۶)

امام يحيى بن معين، نسائي، او عجلي رحمته الله فرماني «ثقة» (۷)

(۱) كشف الباري (۸۰/۱۲) -

(۲) كشف الباري (۳۲۶/۱۱) -

(۳) تهذيب الكمال (۶۱۵/۲۲) وسير اعلام النبلاء (۳۶۷/۴) -

(۴) د شيوخ اوتلازمذه دپاره اوگوري (تهذيب الكمال، ۶۱۶ او ۱۵۱/۲۲) وسير اعلام النبلاء (۳۶۷/۴) -

(۵) كشف الباري (۱۱۳/۲) -

(۶) الطبقات الكبرى لابن سعد (۱۶۴/۱۵) -

(۷) تهذيب الكمال (۶۱۶/۲۲) -

ابن حبان رحمه الله فرمائی دى. «کامن أفاضل أهل المدينة وعقلاهم وأسفياعهم» (۱)
حافظ ذهبى رحمه الله فرمائی. «من الحكماء العقلاء» (۲) حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. «ثقة فاضل» (۳)
د حضرت عمر بن عبدالعزیز رحمه الله په دور خلافت کښې غالباً په ۱۰۰ هـ کښې وفات شوې
وو. (۴) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

عبدالله بن عمرو بن العاص رضي الله عنه: د دوى حالات په کتاب الايمان کښې د «باب

المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تیر شوى دى. (۵)

فائدة العاص. به په ياء سره. العاصى. وئیلی شی. يا بغير د ياء نه؟

① اخفش صغیر فرمائی. چه دا هم د ياء سره دى. اود دې حذف جائز نه دى. حالانکه عوام نې
د ياء په حذف سره وائی.

② اونحاس رحمه الله فرمائی. چه دا د ټولونحاتو نه خلاف مذهب دى. مطلب دا دى. چه دا د اسماء
منقوصه ځنې دى. نو په دې کښې د ياء اثبات او حذف دواړه جائز دي. (۶)

③ علامه کرمانى رحمه الله فرمائی. چه د جمهورو په نيزدا په ياء سره ليکلى شی. اود اهل عربيت
په نيزدا فصیح دى. حالانکه په ډيرو کتابونو کښې د ياء په حذف سره واقع دى. قران کریم

کښې قراعت سبعة کښې هم په دې طريقه راغلې دي. مثلاً «الکهد المتعال» (۷)

④ علامه کرمانى رحمه الله فرمائی. چه بعضې حضراتو دا اجوف گرځولې دي. (۸) نو په دې
صورت کښې په آخر کښې د ياء د وجود هډوځه سوال نه پيدا کيږي.

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ فِي حَجَّةِ الْوُدَّاعِ يَمْنَى لِلنَّاسِ

يَسْأَلُونَهُ: نَبِيَّ كَرِيمٍ ﷺ په حجة الوداع په موقع د خلقو د پاره په منى کښې وقوف کړې وو.

خلقوبه د دوى نه تپوسونه کول.

دنبى ﷺ دې آخرى حج ته حجة الوداع، حجة التمام، حجة الاسلام، حجة البلاغ، وئیلی شی. (۹)

(۱) الثقات لابن حبان (۲۱۲/۵) -

(۲) الكاشف (۱۱۰/۱۲) رقم (۴۳۷۷) -

(۳) تقريب التهذيب (۴۳۹) رقم (۵۳۰۰) -

(۴) تهذيب الكمال (۶۱۷/۲۲) -

(۵) كشف البارى (۶۷۹/۱۱) -

(۶) تاج العروس (۲۴۵/۱۰) و تبصير المنتبه بتحرير المشتبه (۸۸۹/۳ و ۸۹۰) و تعليقات الإكمال للشيخ

عبدالرحمن بن يحيى المعلمى اليمانى (۲۲/۶) -

(۷) الرعد: (۹) -

(۸) شرح الكرمانى (۶۳/۲) وعمدة القارى (۸۹/۲) -

(۹) تاريخ الخميس (۱۴۸/۲) وعمدة القارى (۳۶۱/۸) -

حجة الوداع خو ورته ددې وجې وائی چه نبی ﷺ ددې حج په موقع صحابه کرام ﷺ رحصت کړی وو. «نعلی لأراکم بعدما ینزل»^(۱)

حجة التمام ورته ددې وجې وئیلی شی چه په دې موقعه باندې آیت کریمه «وَأَتَمَّمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا»^(۲) (نازل شوې دې.)

او حجة الاسلام ورته ددې وجې وائی چه دا د نبی ﷺ د حج فريضة وه. د حج دفرضيت نه پس نبی ﷺ هم دا حج ادا کړې وو.^(۳)

او حجة البلاغ ورته ځکه وائی چه نبی ﷺ په دې حج کښې کومه خطبه وئیلې وه په هغې کښې ئې فرمائیلی وو. «اللهم هل بلغت؟ اللهم هل بلغت؟»^(۴) والله اعلم.

قوله: فَجَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَحَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبَحَ فَقَالَ أَذْبَحْ وَلَا حَرَجَ

فَجَاءَ آخَرُ فَقَالَ لَمْ أَشْعُرْ فَتَحَرْتُ قَبْلَ أَنْ أُرْمِيَ قَالَ ارْمِ وَلَا حَرَجَ فَمَا سَأَلَ

النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ شَيْءٍ قَدِيمٍ وَلَا آخِرٍ إِلَّا قَالَ أَفْعَلْ وَلَا حَرَجَ:

یوکس راغلو. او عرض ئې اوکړو. زما خیال نه وو. اود ذبحې نه وړاندې مې حلق اوکړو. نبی ﷺ ورته او فرمائیل. قربانی وکړه. څه باک نشته. یوکس راغلو. او عرض ئې وکړو. زما خیال نه وو. د رمی نه وړاندې مې قربانی وکړه. نبی ﷺ او فرمائیل. رمی اوکړه. څه باک نشته. د نبی ﷺ نه چه دیوڅیز د تقدیم اوتاخیر په باره کښې چه کوم تپوس هم شوې وو. نونبې ﷺ به ورته فرمائیل. څه باک نشته.

دیوم النحر څلور مناسک او په دې کښې د ترتیب حکم: په یوم النحر کښې څلور کارونه کولی شی. ① رمی ② نحر، ③ حلق یا قصر ④ او طواف زیارت.

ددې څلورو واړه مناسکو ترتیب هم دا دې. کوم چه ذکر شو. د نبی ﷺ نه ددې په ترتیب سره ادا کول ثابت دی. (۵) اودا ترتیب مطلوب او مقصود هم دې.

(۱) جامع الترمذی، کتاب الحج باب ماجاء فی الإفاضة من عرفات.

(۲) المائدة: (۳).

(۳) صحيح البخاری (۱۱۱۱) کتاب الإيمان باب زیادة الإيمان ونقصانه رقم ۴۵ کتاب المغازی باب حجة الوداع رقم ۴۴۰۷) وفي (۶۶۲۱۲) کتاب التفسیر، سورة المائدة باب «اليوم أكملت لكم دينكم» رقم ۴۶۰۶) وفي (۱۰۷۹۱۲) فائحة کتاب الاعتصام رقم (۷۲۶۸).

(۴) عن زيد بن أرقم رضي الله عنه أن النبي ﷺ غزا تسع عشرة غزوة وأنه حج بعدما هاجر حجة واحدة لم يحج بعدها حجة الوداع. صحيح البخاری (۶۳۲۱۲) کتاب المغازی باب حجة الوداع رقم (۴۴۰۴).

(۵) صحيح البخاری ب (۲۳۴۱۱) کتاب الحج باب الخطبة ديام منى رقم (۱۷۳۹).

(۶) كما في حديث جابر الطويل عند مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب حجة النبي ﷺ رقم (۲۹۵۰) ففي ذكر الأمور الثلاثة سوى الحلق وذكر الحلق في حديث أنس رضي الله عنه عند مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب بيان أن السنة يوم النحر أن يرمى ثم ينحر يرمي يحلق... رقم (۳۱۵۲).

البته په دې خبره کښې اختلاف دې چې دا ترتیب واجب دې که مسنون؟

① دامام ابوحنيفه رحمته الله په نيزدقارن او ممتنع دپاره داوونو درې څيزونو په ترتيب سره ادا كول واجب دى. په طواف كښې ترتيب واجب نه دې. كه دا مقدم كوى او كه موخر كوى. يا نې په مينځ كښې ادا كوى. دامام ابوحنيفه رحمته الله په نيزد مفرد دپاره ذبح اوباقى درې څيزونو كښې ترتيب ضرورى نه دې. ځكه چه په ده باندي قربانى واجب نه ده. (۱)

② امام مالك رحمته الله فرمائى. چه كه حلق په رمى باندي مقدم كړى. نوپه ده باندي دم دې. څوكه حلق په نحر باندي يا نحر په رمى باندي مقدم كړى. نوپه ده باندي څه واجب نه دى. لكه چه ددوى په نيز د رمى او حلق په مينځ كښې ترتيب واجب دې. چه اول دې رمى كولې شى. اوبيا حلق. اوپه باقى څيزونو كښې ترتيب مسنون دې. واجب نه دې. (۲)

③ امام شافعى رحمته الله فرمائى. چه په دې څلورو واړه څيزونو كښې ترتيب مسنون دې. كه دترتيب نه خلاف دا افعال ادا كړې شى برابره ده كه په هيره وى او كه په حكم باندي د جهل دوجې وى. يا په قصد وى. د اصح روايت مطابق په ده باندي څه واجب نه دى. (۳)

امام احمد رحمته الله فرمائى. كه په ذكرشوواواموروكښې نې ترتيب په قصد سره پريخودل. نود يو روايت مطابق دم شته. اودبل روايت مطابق په ده باندي دم نشته. او كه په هيره يا په حكم باندي د جهل دوجې نې د ترتيب خلاف عمل او كړو. نوڅه پرې واجب نه دى. (۴)

دصاحبينورحمهما الله هم دا مسلك دې. چه په دې مناسكو كښې ترتيب واجب نه دې. نو ددې اموريه تقديم اوتاخير سره څه نه واجبيږي. (۵)

لكه چه د جمهورو په نيز په څه درجه كښې ترتيب ساقطيرى. اوامام ابوحنيفه رحمته الله د ترتيب د وجوب قائل دې.

دجمهور دليل يو خوخديث باب دې. په دې كښې دنبي ﷺ نه د تقديم حلق على الذبح په باره كښې تپوس شوې دې. اونبى ﷺ فرمائيلى دى. «اذبح ولا حرم» دغه شان د نحر قبل الرمى په باره كښې ترې تپوس شوې دې. نو نبى ﷺ ورته فرمائيلى دى. «ارم ولا حرم» دغه شان دحديث په آخر كښې راوى وائى. «فما سئل النبى ﷺ عن شئ قدم ولا آخر الا قال افعل ولا حرم»

د دې حضراتو استدلال د حضرت ابن عباس رضي الله عنهما په حديث باندي هم دې. «ان النبى ﷺ سئل فى حجه قال ذبحت قبل ان ارمى فاولما يبدى قال ولا حرم، قال حلفت قبل ان اذبح فاولما يبدى ولا حرم» (۶)

(۱) هدايه مع فتح القدير (۴۶۹۱۲) باب الجنایات: البحر الرائق (۲۴۱۳) وبدائع الصنائع (۱۵۸۱۲)۔

(۲) المغنى (۲۳۱۱۳)۔

(۳) المجموع شرح المذهب (۱۶۰۸) و (۲۱۶۸)۔

(۴) المغنى (۲۳۰۱۳)۔

(۵) هدايه مع فتح القدير (۴۶۹۱۲) والبحر الرائق (۲۴۱۳) و (۲۵) وبدائع الصنائع (۱۵۸۱۲)۔

(۶) صحيح البخارى (۱۸۱۱) كتاب العلم باب من اجاب الفتيا بإشارة اليد والرأس رقم (۸۴) وقد اخرج في مواضع كثيرة أنظر رقم (۱۷۲۱ و ۱۷۲۳) ورقم (۱۷۳۴ و ۱۷۳۵) ورقم (۶۶۶۶)۔

هم دا مفهوم دحضر علی (۱) حضرت اسامه بن شریک (۲) حضرت جابر (۳) حضرت قیس بن سعد (۴) نه مروی دی.

دامام ابوحنیفه (رحمه الله) استدلال دحضرت ابن عباس (رضی الله عنه) په فتوی باندې دې کومه چه ابن ابی شیبه نقل کړې دې «من قدم شیاً من حجه أو آخره فليهرق لذلك دماً» (۵)

په دې روایت کښې ابراهیم بن مهاجر راوی دې او محدثینو (رحمهم الله) دده تضعیف کړې دې (۶) خو هم دا روایت امام طحاوی (رحمه الله) په شرح معانی الآثار کښې نقل کړې دې دهغې په یو طریق کښې د ابراهیم بن مهاجر واسطه موجود نه ده (۷)

ابن ابی شیبه هم دا مفهوم د ابوالشعثاء بن جابر بن زید (۸) سعید بن جبیر (۹) او ابراهیم نخعی (۱۰) نه هم نقل کړې دې.

ترکومې پورې چه د «افعل ولا حره» حدیث تعلق دې نو امام ابوحنیفه (رحمه الله) د «ثم» په معنی کښې اخلي لکه چه په دې طریقه د ترتیب په فساد کښې د گناه نفی شوي ده د کفارې نفی نه ده شوي (۱۱)

دلته د غور قابله نکته دا ده چه حضرت ابن عباس (رضی الله عنه) یو طرف ته د «لا حره» حدیث نقل کوي او ددې باوجود دوی د وجوب جزاء فتوی ورکوي په دواړو کښې د تطبیق هم دا صورت دې چه «لا حره» د نفی «ثم» په معنی کښې دې.

ددې قرینه دا هم ده چه کله داسې قسم سوالونونه زیات شو نو نبی (صلی الله علیه و آله) او فرمائیل چه گناه خو د یو مسلمان په عزت اخستو کښې دې (۱۲) دلته حرج د گناه په معنی کښې دې هم دا

(۱) مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۶۱۳) کتاب الحج باب فی الرجل یحل قبل أن یدبح.

(۲) سنن أبی داود کتاب المناسک باب قیمن قدم شیاً فی حجه رقم ۲۰۱) و مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۶۱۳) رقم ۱۴۹۶۳.

(۳) مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۵۱۳) رقم ۱۴۹۵۹.

(۴) مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۱۳) رقم ۱۴۹۶۵.

(۵) المصنف لابن ابی شیبه (۳۴۵۱۳) کتاب الحج باب فی الرجل یحل قبل أن یدبح رقم ۱۴۹۵۴.

(۶) قال القطان والنسائی لیس بالقوی وفا أحمد لا بأس به انظر الکاشف (۲۲۵۱۱ و ۲۲۶) وانظر تهذیب التهذیب (۱۶۷۱۱ و ۱۶۸) ومیزان الاعتدال (۶۷۱۱) رقم ۲۲۵.

(۷) شرح معانی الآثار (۴۹۳۱۱) کتاب مناسک الحج باب من قدم من حجه نسکاً قبل نسک قال العافظ فی الدراية (۴۱۱۲) وأخرجه الطحاوی من وجه آخر أحسن منه عنه.

(۸) مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۵۱۳) رقم ۱۴۹۵۳.

(۹) مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۵۱۳) رقم ۱۴۹۵۵.

(۱۰) مصنف ابن ابی شیبه (۳۴۵۱۳) رقم ۱۴۹۵۷ و ۱۴۹۵۸.

(۱۱) فتح القدیر (۴۶۹۱۲).

(۱۲) عن اسامة بن شریک قال خرجت مع النبی (صلی الله علیه و آله) حاجاً فكان الناس یأتونه فمن قال یا رسول الله سمعت قل أن أطوف أو قدمت شیاً أو آخرت شئاً فکان یقول لا حرج إلا علی رجل إقترض عرض رجل مسلم وهو ظالم فذلک حرج وھلک.. سنن أبی داود کتاب المناسک باب فمین قدم شیاً قبل شیء فی حجه رقم ۲۱۰۵.

وجه وه کله چه صحابه کرام رضی الله عنہم د نبی ﷺ نه خطبه واوریده نوخپل افعال نې دترتیب خلاف بیاموندل ددې وجې هغوی سره دگناه ویره شوه ددې خیال داصلاح دپاره نبی ﷺ اوفرمانیل «(لا حرج)»^(۱)

حقیقت دا دې چه د نبی ﷺ سره دصحابه کرام رضی الله عنہم دحج دا اولنی موقع وه او تر دغه وخته پورې دمناسک حج صحیح علم چاته نه وو ددې وجې د فساد ترتیب گناه پورته کړې شوه ددې تائید په شرح معانی الآثار کښې دحضرت ابو سعید خدری رضی الله عنہ په روایت سره کیرې په کوم کښې چه نبی ﷺ د مختلفو سوالونو په جواب کښې «(لا حرج)» فرمانیل اوبیا نې اوفرمانیل «(عباد الله وضع الله عز وجل الحرج الضيق وتعلموا مناسککم فلانها من دینکم)»^(۲)

ددې نه معلومه شوه چه نبی ﷺ په دې مقام کښې دحرج کومه نفی کړې ده دا ددې وجې وو چه دمناسک حج علم عام نه وو خودا د وجوب جزاء اودم سره منافی نه ده^(۳) هم دا وجه ده چه حضرت ابن عباس رضی الله عنہما د «(لا حرج)» والا حدیث راوی دې اوپه خپلهفتوی کښې د وجوب دم تصریح کوی.

دحضرت اسامه بن شریک په روایت کښې هم دې طرف ته اشاره ده چه دلته د «(حرج)» نه مراد «(اثم)» دې ځکه چه نبی ﷺ فرمائی «(لا حرج لا حرج، إلا علی رجل اقترض عرض رجل مسلم وهو قائم فذلك الذی حرج وهلك)»^(۴)

گورئ په حالت داحرام کښې که یوکس ته د بیمارئ یا تکلیف دوجې دخلق ضرورت پیښ شی دقرآن په نص دا جائز ده^(۵)

اوپه ده باندې څه گناه نشته خوددې باوجود ددې عمل په وجه په ده باندې په اتفاق سره جزاء واجب ده^(۶)

دحجة الوداع په موقع چونکه د صحابه کرام رضی الله عنہم یوه لویه ډله د نبی ﷺ سره په اول خل حج ادا کولو اودمناسک حج نه کماحقه واقفیت نه وو ددې وجې دفساد ترتیب گناه پورته کړې

شوه اوپه «(لا حرج)» نې هم دې رفع اثم بیان کړو اگرچه دم بیا هم واجب دې ددې تقریرنه معلومه شوه چه دعدم اثم حکم په هغه وخت کښې وو په کوم وخت کښې چه د مناسک حج په صحیح طریقه باندې واقفیت نه وو اوس چونکه دمناسک تول تفصیلات

(۱) انظر الکوکب الدرۃ وتعلیقانه (۱۲۱/۲ و ۱۲۲)۔

(۲) شرح معانی الآثار (۴۹۲/۱) کتاب المناسک باب من قدم نسکاً قبل نسک)۔

(۳) المصدر السابق)۔

(۴) سنن أبی داود کتاب المناسک باب فیمن قدم شیاً قبل شی فی حجه رقم ۲۰۱۵)۔

(۵) قال الله تعالى ﴿ ولا تحلقوا رؤسکم حتی يبلغ الهدی محله فمن کان منکم مریضاً أو به أذى من رأسه ففدیه ممن صیام أو صدقة أو نسک... ﴾ البقرة: ۱۹۶)۔

(۶) بدائع الصنائع (۱۹۲/۲) فصل: وأما ما یجرى مجرى الطیب...)

مخامخ راغلی دی. نو اوس جهل څه عذر نه دي. نوکه نن د داسې جهالت په وجه ترتیب فاسد شی. نونه یواځې دا چه دم به واجب وی بلکه گناه به هم وی. والله اعلم.

امام طحاوی رحمه الله دامام ابوحنیفه رحمه الله په مسلک باندې د آیت کریمه نه ﴿وَلَا تَخْلُقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَقْلَهُ﴾ ^(۱) باندې استدلال کړې دي. چه ددې آیت په رنړا کښې نحر په حلق باندې مقدم کول ضروري دی. تقدیم حلق علی النحر جائز نه دی. اودا اجماعی مسئله ده. نوهرکله چه دمحصر دا حکم دي. نود قارن وغیره به هم دا حکم وی. چه حلق قبل النحر به صحیح نه وی. اودمخالفت په صورت کښې به دم واجب وی. ^(۲)

دهديث د ترجمه الباب سره انطباق دلته ترجمه الباب «باب الفتيا وهو واقف على الدابة وغيرها» دي. دعلامه عینی اوقسطلانی وغیره په نسخوکښې هم داسې دی. ^(۳) اودکرمانی اوحافظ ابن حجر رحمهما الله په نسخوکښې د «وغيرها» لفظ نشته، ^(۴) که دا لفظ موجود وی. اوکه نه وی. په حديث باب کښې د «وقف في حجة الوداع يعني للناس» الفاظ خوشته. د دابه وغیره څه ذکر نشته. نوپه ترجمه الباب کښې اوبه حديث مذکور کښې به مطابقت څنگه وی؟

علامه عینی اوقسطلانی رحمهما الله په نسخوکښې چونکه د «وغيرها» لفظ راغلي دي ددې وجې هغوی د روایت د اطلاق نه ترجمه ثابته کړې ده. نو فرماني چه «وقف» دخپل عموم په وجه وقوف علی الدابة و غیر الدابة دواړو ته شامل دي. کیدي شی. چه نبی صلی الله علیه و آله په دابه وو. اوکیدي شی. چه په دابه نه وو. ^(۵)

خودحافظ ابن حجر اودکرمانی رحمهما الله په نسخوکښې چونکه د «وغيرها» لفظ نشته. صرف «باب الفتيا وهو واقف على الدابة» ذکر دي. ددې وجې دي ته ضرورت پېښ شو. چه هغه خپله ترجمه په روایت سره ثابته کړی. اوبه روایت کښې د وقوف علی الدابة څه ذکر نشته. بلکه په هغې کښې خو مطلقاً «وقف» ذکر دي. نو دامام بخاری رحمه الله ترجمه به څنگه ثابتېږي؟

^(۱) البقرة: (۱۹۶)۔

^(۲) شرح معانی الآثار (۴۹۳۱۱) قال الکاساني رحمه الله فی بدائعہ (۱۵۸۱۲) ولأبي حنيفة رحمه الله الإستدلال بالمحصر !! حلق قبل الذبح لأطى فى رأسه أنه تلزمه الفدية بالنص فالذى يحلق رأسه بغير الأذى به أولى ولهذا قال أبوحنيفة بزيادة التغليظ فى حق من حلق رأسه قبل الذبح بغير أذى حيث قال لا يجزئه غير الدم وصاحب الأذى مخير بين الدم والطعام والصيام. كما خيره الله تعالى وهذا هو المعقول لأن الضرورة سبب لتخفيف الحكم وتيسيره فالمقول أن يجب فى حال الإختيار بذلك السبب زيادة غلط لم يكن فى حال العذر فأما أن يسقط من الأصل فى غير حالة العذر ويجب فى الة العذر فممتنع)۔

^(۳) عمدة القارى (۸۸۱۲) وإرشاد السارى (۱۸۲۱۱)۔

^(۴) شرح الكرمانى (۶۳۱۲) وفتح البارى (۱۸۰۱۱)۔

^(۵) عمدة القارى (۸۸۱۲) وإرشاد السارى (۱۸۲۱۱)۔

حافظ ابن حجر رحمته الله جواب ورکړې دې چې امام بخاري رحمته الله د روایت نور وپورته اشاره کړې ده. په کتاب الحج کښې روایت دې: «وقف رسول الله ﷺ على ناقته...» نود مصنف رحمته الله ترجمه ثابته شوه. (۱)

په دې باندې اشکال دې چې په روایت کښې خو د «ناقة» ذکر دې. او په ترجمه کښې د «دابة» ذکر دې. او په دابه اوناقة کښې فرق وی ځکه چې ناقة خاص دابه ته وائی اود دابه اطلاق په هر ځناور کېږي.

ددې جواب دا دې. اگرچه په لغت کښې د دابة اطلاق «ما يدب على الارض» باندې کېږي خو په عرف کښې په مرکوب باندې کېږي. اوناقة هم احدى المركوبات ده. (۲) نو هرکله چې په يو مرکوب باندې اودريدل اود جواب ورکول جواز ثابت شو. نودنورو مرکوبات باندې د سورلي په حال کښې جواب ورکول پخپله ثابت شو.

علامه عيني رحمته الله په حافظ ابن حجر رحمته الله باندې دا اعتراض کړې دې چې دا څنگه خبره ده چې دعوی دلته ده. اودليل هلته؟ يعنی دعوی خوپه کتاب العلم کښې ده. اودليل په کتاب الحج کښې دې. (۳)

خودا اعتراض صحيح نه دې. ځکه چې دا د تراجم ابواب په سلسله کښې دامام بخاري رحمته الله د جاري اصولو څڼی دې. (۴)

علامه عيني رحمته الله اگرچه دلته اودغه شان په «باب السفر في العلم» کښې په حافظ ابن حجر رحمته الله باندې سخت تنقيد کړې دې. او په دې اصل باندې ئې رد کړې دې. (۵) خو پخپله دوی په «باب من حمل حارية صغيرة على عنقه في الصلاة» په ترجمه الباب کښې د «على عنقه» اثبات هم په دې اصل په مدد سره کړې دې. (۶) دغه شان په باب «تسوية الصفوف عند الإقامة وبعدھا» کښې هم دا اصل استعمال کړې دې. (۷) دغه شان په باب «باب التقاض والملازمة في المسجد» کښې هم ددې اصل ذکر کړې دې. (۸) والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

(۱) صحيح البخاري (۲۳۴۱۱) كتاب الحج باب الفتيا على الدابة عند الجمرة رقم (۱۷۳۸)۔

(۲) فتح الباري (۱۸۰۱۱ او ۱۸۱)۔

(۳) فتح الباري (۱۸۰۱۱)۔

(۴) عمدة القاري (۸۸۱۲)۔

(۵) الأبواب والتراجم (ص ۸) اصل نمبر ۶ ومقدمة لامع الدراري (ص ۳۵۷) الأصل الحادي عشر من أصول التراجم

(۶) عمدة القاري (۸۸۱۲) و (۱۷۷۱۲ او ۱۷۸)۔

(۷) عمدة القاري (۳۰۱۱۴) كتاب الصلاة أبواب ستره المصلي۔

(۸) عمدة القاري (۲۵۳۱۵) كتاب الأذان۔

(۹) عمدة القاري (۲۲۸۱۴) كتاب الصلاة۔

۲۴= بَاب مَنْ أَجَابَ الْفُتْيَا بِإِشَارَةِ الْيَدِ وَالرَّأْسِ

په مخکنی اودې باب کښې مناسبت ښکاره دې. چه په دواړو بابونو کښې د فتوی ذکر دې.
د ترجمه الباب مقصد حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه فرمائی چه امام بخاری رحمته الله علیه دلته د «فتوی
بالإشارة» جواز بیانوی. اگرچه په دې زمانه کښې احوط دا ده. چه په اشاره باندې فتوی
ورنکړې شی. (۱)

مطلب دا دې. چه په حقیقت کښې مستفتی د جواب دا جمال نه غلطه فائده اخلي نو په
اشارې سره خوبه په طریق اولی غلطه فائده اخستې شی. ځکه چه کیدی شی. څوک دا سوچ
اوکړی. چه په اشاره سره فتوی ورکول به جائز نه وی. نو امام بخاری رحمته الله علیه دا جواب بیان
کړو. اودا ئې اوونیل. چه کله په یوځانې کښې د خطري ویره نه وی. نو په اشارې سره په جواب
ورکولو کښې څه حرج نشته. خوچه په کوم ځانې کښې د مستفتی د گډېد کولو ویره
وی. اومفتی دا گنړی. چه مستفتی به دهوکه وکړی. نو په اشارې سره جواب ورکول نه دی
پکار، بلکه ښکاره جواب ورکول پکار دی.

حضرت شیخ الهندي رحمته الله علیه فرمائی. چه نبی صلی الله علیه و آله به په تعلیم اوتبلیغ کښې ډیراهتمام کولو. په
ایضاح اوافهام کښې به ئې دهر ممکن اړخ خیال ساتلو. تردې چه بعضي وخت به ئې درې
درې ځله ارشاد فرمائیل. (۲) اوکله به ئې د بل غرض دپاره د دومره تکرار نه کاراخیستلو. چه
صحابه کرام رضی الله عنهم ته به ددې وینا نوبت راغلو. «لیته سکت» (۳)

ددې تقاضا دا وه. چه دسوال جواب، اوتعلیم اوتبلیغ، په واضح انداز کښې، په غیر مبهم
الفاظو اوعباراتو کښې ادا کړې شی. صرف په اشارو باندې اکتفاء نشی کولی. نو امام بخاری
رحمته الله علیه دا اوخودله. که یو طرف ته د نبی صلی الله علیه و آله نه په تعلیم کښې. زیات وضاحت، دافهام اهتمام
منقول دې. نوبل طرف ته د نبی صلی الله علیه و آله نه په اشارو کښې جواب ورکول هم منقول دی. اصل کښې
چه څنگه موقع به وه. هغه شان به ئې کول. که په خبره کښې به خفاء وه. نو ښکاره وضاحت به
ئې کولو. اوکه خبره به ښکاره وه. صرف په اشاره به کارکیدو. نو په خپلو اشارو سره به ئې
جواب ورکولو. نوکه دمستفتی دمفتی نه د څه آسانې خبرې تپوس اوکړی. دکوم جواب چه په

(۱) شرح تراجم أبواب البخاری.

(۲) عن أنس عن النبي صلی الله علیه و آله أنه كان إذا تكلم بكلمة أعادها ثلاثاً حتى تفهم عنه... صحيح البخاری (۳۵۱۱)

كتاب العلم باب من أعاد الحديث ثلاثاً ليفهم عنه (رقم ۹۵).

(۳) عن أبي بكرة قال كنا عند رسول الله صلی الله علیه و آله فقال ألا أنبئكم بأكبر الكبائر؟ ثلاثاً.. الإشراك بالله وعقوق
الوالدين. وشهادة الزور. أو قول الزور. وكان رسول الله صلی الله علیه و آله متكئاً فجلس فما زال يكررها حتى قلنا ليته
سكت.. صحيح مسلم كتاب الإيمان باب الكبائر وأكبرها (رقم ۲۵۹) وانظر الجامع للترمذی كتاب الشهادات
باب ما جاء في شهادة الزور رقم ۲۳۰۱ وأبواب تفسير القرآن باب ومن سورة النساء رقم ۳۰۱۹) ومسند
أحمد (۳۶۸۵ و ۳۷).

اشاره ورکول کافی کیری. نوږه دې کښې څه باک نشته.

هرسخن نکته وهرنکته مکانه دارد... (۱)

[۸۴] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ قَالَ حَدَّثَنَا أَيُّوبُ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۲) أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَلَ فِي حَجَّتِهِ فَقَالَ ذُبَحْتُ قَبْلَ أَنْ أُرْمِيَ فَأَوْمَأَ يَدِهِ قَالَ وَلَا حَرْجَ قَالَ حَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أُذْبَعَ فَأَوْمَأَ يَدِهِ وَلَا حَرْجَ

[۱۶۳۴ و ۱۶۳۶ و ۱۶۴۷ و ۱۶۴۸ و ۱۶۲۸۹]

رجال الحديث

① موسی بن اسماعیل: دا ابوسلمه موسی بن اسماعیل تبوډکی بصری رحمته الله دې د دوی مختصر حالات په بدء الوحي کښې د خلورم حدیث لاندې تیرشوی دی. (۳) مونږ به دلته لږ په تفصیل سره ددوی حالات ذکر کوو.

ددوی د ابراهیم بن سعد الزهري، جریر بن حازم، جویریة بن اسماء، حماد بن زید، حماد بن سلمه، داود بن ابی الفرات، سلام بن ابی مطیع، شعبه بن الحجاج، عبدالله بن المبارك، عبدالعزيز بن مسلم، عبدالوارث بن سعید، معتمر بن سلیمان، مهدی بن میمو او ابو عوانه الوضاح بن عبدالله وغيره حضراتو نه روایت د حدیث کوی.

اود دوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، ابوداود، ابراهیم حری، احمد بن منصور رمادی، ابوزرعه رازی، ابوحاتم رازی، او یعقوب بن شیبه رحمته الله وغيره دی. (۴)

امام یحیی بن معین رحمته الله فرمائی: «ثقة مأمون» (۵)

ابوالولید طيالسی رحمته الله فرمائی: «ثقة صدوق» (۶)

(۱) الألبواب والتراجم (ص ۵۱)۔

(۲) قوله عن ابن عباس، الحديث أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (۲۳۲/۱ و ۲۳۳) كتاب الحج باب الذبح قبل الحلق رقم (۱۷۲۱ و ۱۷۲۳) و (۲۳۴/۱) كتاب الحج باب إذا رمى بعد ما أمسى أو حلق قبل أن يذبح ناسياً أو جاهلاً رقم (۱۷۳۴ و ۱۷۳۵) و (۹۸۶/۲) كتاب الأيمان والنذور باب إذا حنث ناسياً في الأيمان رقم (۶۶۶۶) وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحج باب جواز تقديم الذبح على الرمي والحلق على الذبح وعلى الرمي وتقديم الطواف عليها كلها رقم ۳۱۶۴ وأخرجه النسائي في سننه في كتاب المناسك باب الرمي بعد المساء رقم (۳۰۶۹) وأخرجه أبوداود في سننه في كتاب المناسك باب الحلق والتقصير رقم (۱۹۸۳) وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب المناسك باب من قدم نسكاً قبل نسك رقم (۳۰۴۹ و ۳۰۵۰)

(۳) كشف الباري (۴۳۱ و ۴۳۴)۔

(۴) شيوخ اوتلازمذه دپاره اوگوری تهذيب الكمال (۲۲۱/۲۹ و ۲۴)۔

(۵) تهذيب الكمال (۲۴۱/۲۹)۔

(۶) تهذيب الكمال (۲۵۱/۲۹)۔

ابن سعد رحمته الله فرمائی: «كان ثقة كثير الحديث»^(۱)

ابن حبان دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی. او لیکی ٹی دی: «كان من المتقنين»^(۲)

ابن حزم رحمته الله فرمائی: «ثقة إمام مشهور»^(۳)

عجلی رحمته الله فرمائی: «بصری ثقة»^(۴)

حافظ ذہبی رحمته الله فرمائی: «ثقة ثبت»^(۵)

دغہ شان دوی فرمائی: «الحافظ الحجة أحد الأعلام»^(۶)

البتہ ابن خراش رحمته الله پہ دوی باندی کلام کوی. او پہ مبہم انداز کنبی فرمائی: «صدوق وتكلم

الناس فيه»^(۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: «كذا قال ولم يفسد ذلك الكلام»^(۸) مطلب دا دی. چہ دچا توثیق موجود وی. پہ ہغہ باندی مبہم جرح خہ اثر نہ کوی. نو دا بن خراش رحمته الله د کلام خہ اعتبار نہشتہ

حافظ ذہبی رحمته الله پہ میزان الاعتدال کنبی ددوی د ذکر کولونہ پس لیکی: «لم أذكرها سلمة

للين فيه، لكن لقول ابن خراش فيه، صدوق وتكلم الناس فيه قلت القائل الذهبي نعم تكلموا فيه بأنه ثقة ثبت رافضی»^(۹)

پہ کال ۲۲۳ھ کنبی وفات شوی دی. (۱۰) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمتہ واسعہ.

② **وہیب:** دا وہیب بن خالد بن عجلان باہلی بصری رحمته الله دی. د دوی حالات پہ کتاب

الایمان کنبی د «باب تفاضل أهل الإيمان في الأعمال» لاندی تیرشوی دی. (۱۱)

⑤ **ایوب:** دا ایوب بن ابی تمیمہ کیسان سختیانی بصری رحمته الله دی. د دوی حالات پہ کتاب

(۱) الطبقات لابن سعد (۳۰۶/۷)۔

(۲) الثقات لابن حبان (۱۶۰/۹)۔

(۳) المحلی (۲۰/۱۶)۔

(۴) تعليقات تهذيب الكمال (۲۶/۲۹)۔

(۵) الكاشف (۳۰/۱۱۲) رقم (۵۶۷۷)۔

(۶) میزان الاعتدال (۲۰/۱۴) رقم (۸۸۴۷)۔

(۷) المصدر السابق۔

(۸) هدى السارى (ص. ۴۴۶)۔

(۹) میزان الاعتدال (۲۰/۱۴) رقم (۸۸۴۷)۔

(۱۰) تهذيب الكمال (۲۶/۲۹)۔

(۱۱) كشف الباری (۱۱۸/۲)۔

الایمان کنبی د «باب حلاوة ایمان» لاندې تیر شوی دی (۱)

۴ عکرمه: دا عکرمه مولى عبد الله بن عباس رضی الله عنه دې ددوی تفصیلی حالات په کتاب

العلم کنبی د «باب قول النبی صلی الله علیه و سلم العلم علیه الكتاب» لاندې تیر شوی دی (۲)

۵ ابن عباس رضی الله عنه: حضرت عبد الله بن عباس رضی الله عنه حالات په بدء الوحي کنبی دخلورم

نمبر حدیث لاندې او په کتاب الایمان کنبی د «باب کفران العشیرون کفرون کفر» لاندې تیر شوی دی (۳)

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَلَ فِي حَجَّتِهِ فَقَالَ ذَبَحْتُ قَبْلَ أَنْ

أُرْمِيَ فَأَوْمَأَ بِيَدِهِ قَالَ وَلَا حَرْجَ: د نبی صلی الله علیه و سلم نه د حج په موقع باندې تپوسونه شوی

وو. یوکس تپوس وکړو. چه ما د رمی نه وړاندې ذبح کړې ده. نبی صلی الله علیه و سلم په لاس سره اشاره وکړه. او وې فرمائیل. څه باک نشته.

کیدې شی. چه نبی صلی الله علیه و سلم اشاره او قول دواړه جمع کړی وی. په دې طریقه چه په لاس نې اشاره کړې وی. او په ژبه نې «لا حرج» فرمائیلی وی.

دا هم کیدې شی. چه «لا حرج» دا د اشارې شرح وی. یعنی نبی صلی الله علیه و سلم چه په لاس باندې کومه

اشاره کړې وه. ددې مطلب دا وو. چه «لا حرج» په تقدیم اوتاخیر کنبی څه باک نشته. دا دویمه معنی دامام بخاری رحمته الله علیه د ترجمې سره زیاته مناسب ده. (۴)

قوله: قَالَ حَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ أَذْبَحَ فَأَوْمَأَ بِيَدِهِ وَلَا حَرْجَ: یوکس اووئیل. ما د ذبحې نه

وړاندې حلق کړې دې. نبی صلی الله علیه و سلم د لاس په اشارې سره او فرمائیل. څه باک نشته.

[۸۳] حَدَّثَنَا الْمُكِّيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ أَخْبَرَنَا حَنْظَلَةُ بْنُ أَبِي سُفْيَانَ عَنْ سَالِمٍ قَالَ

سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يُقْبَضُ الْعِلْمُ وَيُظْهَرُ الْجَهْلُ وَالْفِتْنُ

وَيَكْثُرُ الْهَرْجُ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا الْهَرْجُ فَقَالَ مَكْدَأُ بِيَدِهِ فُحْرَفَهَا كَأَنَّهُ يُرِيدُ الْقَتْلَ

رجال الحديث

① المكي بن ابراهيم: دامام مکی بن ابراهيم بن بشير بن فرقد تميمی حنظلی بلخي دې.

ددوی کنیت ابوالسکن دې. بعضې حضراتو ددوی د نیکه نوم فرقد بن بشير خودلي دې. (۵)

(۱) کشف الباری (۲۶۱۲)۔

(۲) کشف الباری (۴۳۵۱) و (۲۰۵۱۲)۔

(۳) فتح الباری (۱۸۱۱)۔

(۴) تهذيب الكمال (۴۷۶۱۲۸) وسير أعلام النبلاء (۹۵۴)۔

په کال ۱۲۶هـ کښې پيدا شوې وو. دوى دامام ابوحنيفه عليه السلام امام مالك، يزيد بن ابى عبيد، بهز بن حكيم، عبدالله بن سعيد بن ابى هند، ابن جريح، خنظله بن ابى سفيان، ايمن بن نابل، فطرين خليفه، هشام الدستواي، او عثمان بن الاسود عليه السلام وغيره نه روايت كوي. ددوى نه روايت كونكو كښې امام احمد بن حنبل، امام بخاري، عبيدالله بن قواريري، يحيى بن معين، محمد بن بشار، بن دارين ابراهيم بن يعقوب جوزجاني، او عبد الصمد بن غالب عليه السلام وغيره حضرات دي. (۱)

امام مكى بن ابراهيم عليه السلام دامام بخاري عليه السلام په خصوصي استاذانو كښې وو. تردې چه دامام بخاري عليه السلام په صحيح بخاري كښې چه كوم ثلاثيات دي. په هغې كښې يوولس احاديث هم ددوى نه مروى دي. (۲)

ددوى د حضرت امام ابوحنيفه عليه السلام سره ډير عقيدت وو. دوى فرماني: «كان أبوحنيفة أعلم أهل الأرض» (۳)

کردرى او موفق په «مناقب» كښې نقل كړى دي. چه يوخل امام مكى بن ابراهيم درس وركولو. نودوى او فرمائيل: «حدثنا أبوحنيفة...» يوكس او دريدل اووې ونييل «حدثنا عن ابن جريج ولا تحدثنا عنه» مكى بن ابراهيم ډير سخت خفه شو. په مخ باندې ئې ددې آثار ښكاره شول. هغه كس توبه اوويستله. اود پښيمنتيا اظهار ئې او كړو. خو حضرت مكى بن ابراهيم عليه السلام او فرمائيل: «لا لا تحدث السفهاء حرمت عليك أن تكتب عنى قم من مجلسي» نو ترخوږوړې چه هغه دمجلس نه پاسيدلې نه وو. دوى حديث نه اورول. د هغه د پاسيدو نه پس دوى او فرمائيل: «حدثنا أبوحنيفة...» او درس ئې جارى كړو. (۴)

امام احمد بن حنبل او امام عجلي رحمهما الله فرماني: «ثقة» (۵)

۱- د شيوخ او تلامذو د پاره اوگورې تهذيب الكمال (۴۷۷/۲۸، ۴۷۹) وسير اعلام النبلاء (۵۵۰/۱۹، ۵۵۱)-
 ۲- مقدمة لامع الدرارى (ص. ۶۴) و (۱۰۲ او ۱۰۳) وأخرج عنه البخارى الأربعة الأول من الثلاثيات والسادسة والسابعة والحادية عشرة والثانية عشرة والرابعة عشرة والسابعة عشرة والتاسعة عشرة)) دامام مكى بن ابراهيم نه علاوه دنورو ثلاثياتو مكمل تخريج به هم وړاندې په ((باب إثم من كذب على النبي عليه السلام)) داوولنى ثلاثى روايت لاندې راشي.-
 ۳- البداية والنهاية (۱۲۳/۱۰)-

۴- مناقب الإمام الأعظم للإمام الموفق بن أحمد المكي (۲۰۳/۱ و ۲۰۴) الباب التساع فى حفظ لسانه وورعه وتقواه ومناقب الإمام الأعظم للإمام محمد بن محمد بن شهاب المعروف بابن البراز الكردري (۲۲۵/۱ و ۲۲۵/۱) بذيل مناقب الموفق (الفصل الرافع فى أخلاقه)-
 ۵- تهذيب الكمال (۴۷۹/۲۸) وسير اعلام النبلاء (۵۵۱/۱۹)-

امام یحیی بن معین رحمته فرمائی «صالح»^(۱)

امام ابو حاتم رحمته فرمائی «محلہ الصدق»^(۲)

امام نسائی رحمته فرمائی «لم یس به یأس»^(۳)

امام محمد بن سعد رحمته فرمائی «وکان ثقة.. وکان ثباتاً للحديث»^(۴)

امام دارقطنی رحمته فرمائی «ثقة مأمون»^(۵)

مسلم رحمته فرمائی «ثقة»^(۶)

خلیلی رحمته فرمائی «ثقة متفق علیه»^(۷)

پہ کال ۲۱۵ھ کنبی وفات شوی وو.^(۸)

② خنظله بن ابی سفیان: دا خنظلة بن ابی سفیان جُمحی قرشی مکی دی د دوی مختصر حالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب الایمان وقول النبی صلی اللہ علیہ وسلم بنی الإسلام علی خمس» لاتدی تیرشوی دی.^(۹)

③ سالم: دا سالم بن عبد اللہ بن عمر رحمته دی د دوی جالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب العیام من الایمان» لاتدی تیرشوی دی.^(۱۰)

④ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ: د دوی جالات پہ کتاب الایمان کنبی د «باب أمور الایمان» لاتدی تیرشوی دی.^(۱۱)

قوله: قَالَ يَقْبِضُ الْعِلْمُ وَيُظْهِرُ الْجَهْلُ وَالْفِتْنُ وَيَكْثُرُ الْهَرْجُ: نبی صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل چہ علم بہ پورته شی. اوجہالت او فتنی بہ غالبی شی. او بہ ہرج کنبی بہ زیادت اوشی.

(۱) المصادر السابقة.

(۲) المصادر السابقة.

(۳) المصادر السابقة.

(۴) الطبقات لابن سعد (۳۷۳/۷).

(۵) تهذيب الكمال (۴۸۱/۲۸) وسير اعلام النبلاء (۵۵۲/۹).

(۶) تهذيب التهذيب (۲۹۵/۱۰).

(۷) المصدر السابق.

(۸) الكاشف (۲۹۳/۲) رقم (۵۶۲۱).

(۹) كشف الباری (۶۳۶/۱).

(۱۰) كشف الباری (۱۲۸/۲).

(۱۱) كشف الباری (۶۵۹/۱).

قوله قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا الْهَرْجُ: تپوس او شو. يا رسول الله هرج څه څيز دي؟

قوله فَقَالَ هَكَذَا يَدُهُ فَحَرَّفَهَا كَأَنَّهُ يُرِيدُ الْقَتْلَ: نبي ﷺ په لاس سره اشاره وكړه. لكه څه نبي ﷺ لاس گور كړو او خود ل د نبي ﷺ مراد قتل وو.

مطلب دا څه نبي ﷺ په لاس سره اشاره وكړه. او تحريف نې او كړو. يعنى لاسونه نې كاره كړل داسې اشاره نې او كړه. څنگه توره وهونكې لاس او چتوى.

«كله يريد القتل» جمله د خنظله په شاگردانو كښې د چا اضافه شوې تفسيرى جمله ده. ځكه څه دا روايت ابو عوانه د عباس دورى عن ابى عاصم عن خنظله په طريق سره نقل كړې دي. عباس دورى وائى: «وَأَرَادَ أَبُو عَاصِمٍ كَأَنَّهُ يَضْرِبُ عُنُقَ الْإِنْسَانِ»^(۱)

د «هرج» معنى د هرج اصلى معنى د يو څيز اتساع او كثره دي. هم د دې وجې د اختلاط او فتنې دپاره هم استعمال شوې دي.^(۲)

علامه كرمانى رحمه الله فرمائى: څه «هرج» معنى فتنه ده. د دې نه د قتل معنى اخستل مجازاً صحيح دي. ځكه څه هرج د قتل د لوازماتو څخې دي. البته كه د هرج معنى د قتل د لغت نه ثابته شى. نو بيا به دا د دې حقيقى معنى وي.^(۳)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائى: څه علامه كرمانى رحمه الله نه ذهول شوې دي. ځكه څه وړاندې په كتاب الفتن كښې دا روايت راغلې دي.^(۴) په هغې كښې راوى دا تصريح هم كړې ده. څه د اهل حبشه ژبه كښې د هرج معنى قتل دي.^(۵)

[۸۱] حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ حَدَّثَنَا وَهَيْبٌ قَالَ حَدَّثَنَا هِشَامٌ عَنْ فَاطِمَةَ عَنْ أَسْمَاءَ^(۱) قَالَتْ أَتَيْتُ عَائِشَةَ وَهِيَ تَصَلِّي فَقُلْتُ مَا شَأْنُ النَّاسِ فَأَشَارَتْ إِلَى السَّمَاءِ فَإِذَا

^(۱) فتح الباري (۱۸۲۱) -

^(۲) النهاية (۲۵۷/۵) -

^(۳) شرح الكرماني (۶۶۲) -

^(۴) صحيح البخاري (۱۰۴ او ۱۰۴۶۱۲) كتاب الفتن باب ظهور الفتن رقم (۷۰۶۵) رقم (۷۰۶۵ او ۷۰۶۶) -

^(۵) فتح الباري (۱۸۲۱) -

^(۱) قوله عن أسماء: الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (۳۰۱۱ و ۳۱) كتاب الوضوء باب من لم يتوضأ إلا من الغشي المنقل رقم (۱۸۴) وى (۱۲۶۱۱) كتاب الجمعة (الصلاة) باب من قال فى الخطبة بعد الثناء أما بعد رقم (۹۳۲) وفى (۱۴۴۱۱) كتاب الكسوف (الصلاة) باب صلاة النساء مع الرجال فى الكسوف رقم (۱۰۵۳) ويا ب من أحب العتاقة فى كسوف الشمس رقم (۱۰۵۴) وفى (۱۴۵۱۱) كتاب الكسوف باب قول الإمام فى خطبة الكسوف (أما بعد رقم ۱۰۶۱) وفى (۱۶۵۱۱) كتاب السهو رقم (۱۰۵۴) باب الإشارة فى الصلاة رقم (۱۲۳۵) وى (۱۸۳۱۱) كتاب الجنائز باب ما جاء فى عذاب القبر رقم (۱۳۷۳) وفى (۳۴۲۱۱) كتاب العتق باب ما يستحب من العتاقة فى الكسوف والآيات رقم (۲۵۱۹) و (۲۵۲۰) وفى (۱۰۸۲۱۲) كتاب الإعتصام بالكتاب والسنة باب الإقتداء بسنن رسول الله ﷺ رقم (۷۲۸۷) ومسلم فى صحيحه فى كتاب الكسوف باب ما عرض على النبي ﷺ فى صلاة الكسوف من أمر الجنة والنار رقم ۲۱۰۳ و ۲۱۰۸ والنسائي فى كتاب الكسوف باب التشهد والتسليم فى صلاة الكسوف رقم ۱۴۹۸ وابن ماجه فى سننه وفى كتاب إقامة الصلاة باب ما جاء فى صلاة الكسوف رقم (۱۲۶۵) -

النَّاسُ قِيَامًا فَقَالَتْ سُبْحَانَ اللَّهِ قُلْتُ آيَةً فَأَشَارَتْ بِرَأْسِهَا أَيْ نَعَمْ فَقُمْتُ حَتَّى تَجَلَّانِي الْغَشِيُّ
فَجَعَلْتُ أَصْبًا عَلَى رَأْسِي الْمَاءَ فَحَمِدَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأُثْنِيَ عَلَيْهِ ثُمَّ
قَالَ مَا مِنْ شَيْءٍ إِلَّا أَرَيْتَهُ إِلَّا رَأَيْتَهُ فِي مَقَامٍ حَتَّى الْجَنَّةِ وَالنَّارِ فَأَوْحَى إِلَيَّ
أَنْكُمْ تَقْتَتُونَ فِي قُبُورِكُمْ مِثْلَ أَوْ قَرِيبَ لَا أَذْرِي أَيْ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيحِ
الَّذِي قَالَ مَا عَلِمْتُكَ بِهَذَا الرَّجُلِ فَأَمَّا الْمُؤْمِنُ أَوْ الْمُؤَقِنُ لَا أَذْرِي بِأَيِّهِمَا قَالَتْ أَسْمَاءُ
فَيَقُولُ هُوَ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ جَاءَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَهُدًى فَأَجَبْنَا وَاتَّبَعْنَا هُوَ مُحَمَّدٌ ثَلَاثًا فَيَقَالُ ثُمَّ
صَاحِبًا قَدْ عَلِمْنَا إِنَّ كُنْتَ لَمُؤَقِنًا بِهِ وَأَمَّا الْمُنَافِقُ أَوْ الْمُتَرَاتِبُ لَا أَذْرِي أَيْ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ
فَيَقُولُ لَا أَذْرِي سَمِعْتُ النَّاسَ يَقُولُونَ شَيْئًا فَقُلْتُ

[۱۸۲ و ۸۸۰ و ۱۰۰۵ و ۱۰۰۶ و ۱۰۱۲ و ۱۱۷۸ و ۲۳۸۳ و ۲۳۸۴ و ۶۸۵۷ و ۷۱۲]

رجال الحديث

① موسی بن اسماعیل: ددوی حالات اوس هم ددی باب کنبی داوونی حدیث لاندی تیرشول

② وهیب: دا وهیب بن خالد بن عجلان باهلی بصری رحمته الله دی. ددوی حالات په کتاب الایمان کنبی د «باب تفاضل اهل الإیمان فی الأعمال» لاندی تیرشوی دی. (۱)

③ هشام: دا هشام بن عروه رحمته الله دی. ددوی اجمالی حالات په بدء الوحی کنبی د دویم حدیث لاندی (۲) او تفصیلی حالات په کتاب الایمان کنبی د «باب أحب الدین إلى الله أذومه» لاندی تیرشوی دی. (۳)

④ فاطمة: دا فاطمه بنت المنذر بن الزبیر بن العوام قرشیه اسدییه ده. (۴)
داد هشام بن عروه بن الزبیر العوام بی بی ده. او ددوی نه په عمر کنبی دولس دیارلس کاله مشره وه. (۵)

دوی د خپلې نیا حضرت اسماء بنت ابی بکر، حضرت عمره بنت عبدالرحمن انصاریه او حضرت ام سلمه رضی الله عنهما روایت کوی.
ددوی نه روایت کونکو کنبی ددوی د خاوند هشام بن عروه، نه علاوه محمد بن اسحاق بن

(۱) کشف الباری (۱۱۸/۲) -

(۲) کشف الباری (۲۹۱/۱) -

(۳) کشف الباری (۲۹۱/۱) -

(۴) تهذیب الکمال (۲۶۵/۳۵) -

(۵) تهذیب الکمال و تعلیقاته (۲۶۶/۳۵) -

یسار او محمد بن سوقه رحمہم اللہ دی. (۱)

امام عجلې رحمہم اللہ فرمائی: «مدینة تابعية لکة» (۲)

حافظ ابن حجر رحمہم اللہ فرمائی: «لکة» (۳)

ابن حبان دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی. (۴) واللہ اعلم.

⑤ اسماء عرضی اللہ عنہا: د دا حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ لور حضرت اسماء بنت ابی بکر رضی اللہ عنہا ده. د حضرت زبیر بن العوام اہلیہ وہ. (۵)

د هجرت نہ تقریباً اووشت کالہ وړاندې پیدا شوې وہ. (۶) پہ شروع کنبی تقریباً د اوولس سړو نہ پس مسلمانہ شوې وہ. (۷) د هجرت پہ موقع باندې حضرت عبداللہ بن زبیر رضی اللہ عنہ د دوی پہ خیتہ کنبی وو. (۸) دوی پہ مدینہ منورہ کنبی پہ مهاجرینو کنبی د تولونہ اولنې مولود وو. (۹)

دوی ته ذات ا ل لطافین هم ونیلی شی. ځکه چه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم اود حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ د هجرت پہ موقع دوی خپل څادر دوه ټکړې کړې وو. اوپه هغه یوه ټکړه ئې د سمرتوبنہ دان

ترلې وو. نبی صلی اللہ علیہ وسلم په دغه موقع فرمائیلی وو: «أهدک الله بنطاک هذا لطاقین فی الجنة» (۱۰) د حضرت زبیر رضی اللہ عنہ سره چه کله ددې نکاح اوشوه. نوپه هغه وخت کنبی حضرت زبیر رضی اللہ عنہ سره څه نہ وو. دوی به ټول کار تردې چه د خپل اس خسمانہ هم په خپله کوله. روسته حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ دوی ته یو غلام ورکړو. نود اس د خسمانې نہ دا فارغه شوه. (۱۱)

حضرت اسماء د عزم او همت ستن وه. حجاج بن یوسف اوحضرت عبداللہ بن زبیر رضی اللہ عنہ د جنگ په موقع کله چه حجاج دې قتل کړو. اوپه سولې زور وړند کړو. نوپه هغه ځانې باندې حضرت اسماء تیره شوه. په هغه وخت کنبی دا نابینا شوې وه. وې ونیل «أما أن للمراکب أن ینزلن» آیا ددې شہسوار د را کوزیدو وخت لاته دې شوې. حجاج اوونیل. ددې منافق خبره

۱- د شیوخ اوتلامذہ د حالاتو د پاره او گوری تهذیب الکمال (۲۶۵۱۳۵)۔

۲- تهذیب الکمال (ص. ۷۵۲) رقم (۸۶۵۸)۔

۳- تقریب التهذیب (ص. ۷۵۲) رقم (۸۶۵۸)۔

۴- الثقات لابن حبان (۳۰۱۵)۔

۵- تهذیب الکمال (۱۲۳۱۳۵)۔

۶- الإصابة (۲۳۰۱۴)۔

۷- تهذیب الکمال (۱۲۴۱۳۵ او ۱۲۵)۔

۸- تهذیب الکمال (۱۲۳۱۳۵)۔

۹- تقریب التهذیب (۳۰۳) رقم (۳۳۱۹)۔

۱۰- تهذیب الکمال (۱۲۴۱۳۵)۔

۱۱- الإصابة (۲۳۰۱۴)۔

کوی حضرت اسماء رضی الله عنها ورته اوونیل «والله ما كان منافقاً كان صواماً قواماً برّاً» هغه ورته اوونیل واپس لاره شه ته دبود اتوب دوجې ستا عقل زانله شوې دې.

وانی چه حجاج کله دې د سولن نه راکوز کړو. نود یهودیانوپه قبرستان کښې نې اوغورخولو. اویا نې حضرت اسماء رضی الله عنها راغوستله. حضرت اسماء رضی الله عنها انکار اوکړو. نوحجاج دوباره قاصد وراولیرلو. چه راشه گنی د ویختونه به دې په رابښکلو رابښکلو راولو. حضرت اسماء رضی الله عنها بیا انکار اوکړو. حجاج پخپله راغلو. اووې ونیل. گوره مادالله تعالی دشمن سره څه اوکړو؟ حضرت اسماء رضی الله عنها ورته جواب ورکړو. او ما اولیدل. چه تا دهغه دنیا بریاد کړه. او هغه ستا آخرت تباہ کړو. او نور نې ورته اوونیل. چه ماته معلومه شوې ده. چه ته عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه پورې دخندا کولوپه وجه هغه ته «ابن ذات النطاقین» وانې. واوره، یقیناً زه «ذات

النطاقین» یم. ما دخادرپه یو حصه باندې د نبی صلی الله علیه و آله وسلم د سغرتوبنه دان ترلې وو. اوبله حصه مې د عامو ښځو پشان د خپل سرباندې اچولې وو. او اوس واوره. چه ما د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم نه اوریدلی دی. چه په ثقیف کښې به یو دروغژن وی. اویو مفسد، دروغژن خو مونږ اوکتل. اود مفسد په باره کښې زما دا یقین دې. چه هم ته نې. حجاج لا جوابه شو. اودهغه ځانې نه پاسیدل. (۱)

دحضرت عبدالله بن زبیر رضی الله عنه د شهادت نه څه لس یا شل ورځې پس د سلو کالوپه عمر کښې په ۷۳ هـ کښې حضرت اسماء رضی الله عنها وفات شوه. (۲) تردغه وخته پورې نه خو ددوی غاښ پریوتې وو. اونه نې په عقل کښې څه کمې راغلې وو. (۳)

حضرت اسماء رضی الله عنها د نبی صلی الله علیه و آله وسلم نه روایت کوی. او ددوی نه روایت کونکو کښې د ابوالزبیر نیکه، تدرُس، طلحه بن عبدالله بن عبدالرحمن، عباد بن حمزه، عباد بن عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن الزبیر، عبدالله بن عباس، عروه بن الزبیر، قاسم بن محمد ثقفی، ابوواقد اللیثی، صفیه بنت شیبه، اوفاطمه بنت المنذر بن الزبیر رضی الله عنه دی. (۴)

دحضرت اسماء رضی الله عنها نه ټول شپږ پنځوس احادیث مروی دی. په دې کښې څوارلس احادیث متفق علیه دی. په څلورو کښې بخاری اوپه څلورو کښې مسلم متفرد دی. (۵) رضی الله عنها وارضاها.

(۱) صحیح مسلم کتاب فضائل الصحابة رضی الله عنهم باب ذکر کذاب ثقیف ومبیرها رقم ۶۴۹۶._

(۲) المصدر السابق._

(۳) المصادر السابقة._

(۴) تهذیب الکمال (۱۲۳/۳۵)_.

(۵) خلاصة الخرجی (ص ۴۸۸) وقال الذهبي: مسندها ثمانية وخمسون حديثاً إتفق لها البخاري ومسلم على ثلاثة عشر حديثاً وانفرد البخاري بخمسة أحاديث ومسلم بأربعة سير أعلام النبلاء (۲/۲۹۶) د ذخائر المواريث (۳/۳۴۷ و ۳۵۱) په تتبع سره معلومه شوه. چه پنځلس دی. اوامام بخاری په څلورو اوامام مسلم په څلورو کښې متفرد دی. والله اعلم._

قوله قَالَتْ أَتَيْتُ عَائِشَةَ وَهِيَ تُصَلِّي : حضرت اسماء رضی اللہ عنہا فرمائی: چہ عائشہ رضی اللہ عنہا تہ

ور غلم او هغي مونخ کولو.

دا صلاة الكسوف وو په ۹هـ كښې د حضرت ابراهيم د وفات په ورځ نمر تندر اونيولو. (۱)
نبي ﷺ جمات ته تشریف راوړلو. د مانځه وخت نه وو. خود صلاة الكسوف دپاره د صحابه
كرامو رضي الله عنهم ډير لوي شمار جمع شوې وو په دې موقع باندې حضرت اسماء رضي الله عنها دخپلې
خور حضرت عائشې رضي الله عنها حجرې ته ورداخله شوه. حضرت عائشې رضي الله عنها په دغه وخت كښې
مونخ كولو او هم دخپلې حجرې نه ئې اقتداء كړې وه. حالانكه نبي ﷺ په جمات كښې د
جماعت مونخ كولو.

قوله فَقُلْتُ مَا شَأْنُ النَّاسِ فَأَشَارْتُ إِلَى السَّمَاءِ فَإِذَا النَّاسُ قِيَامٌ فَقَالَتْ

سُبْحَانَ اللَّهِ: ما تپوس او كړو په خلقو څه شوى دى؟ يعنې بې وخته مونخ كوى؟

نوهغې آسمان طرف ته اشاره او كړه. يعنې دې طرف ته ې اشاره او كړه. چہ دا مونخ د نمر د
تندر نيولوپه وجه كولي شي. خلق په حالت د قيام كښې وو. حضرت عائشې رضي الله عنها سبحان الله
او وويل. يعنې سبحان الله ئې او وويل. او آسمان طرف ته ئې اشاره او كړه. او غالباً سبحان الله ئې
ددې وجې ونيلې وو. چہ حضرت اسماء رضي الله عنها ته معلومه شى. چہ دا په دې وخت كښې په ربه
جواب نشى ور كولي. (۲)

قوله قُلْتُ آيَةٌ فَأَشَارْتُ بِرَأْسِهَا أَيْ نَعَمْ: ما تپوس او كړو. آيا څه نښه يا علامه ښكاره
شوې ده؟ نوهغې د سر په خوزولو سر اشاره او كړه. چہ آو.

قوله فَقُمْتُ حَتَّى تَجَلَّأَنِي الْغَشِيُّ فَجَعَلْتُ أَصْبً عَلَى رَأْسِي الْمَاءَ زَه
اودريدم. تردې چہ په ما باندې د بې هوشۍ حالت غالب شو. نو ما په خپل سر باندې اوبه
واچولې.

داكثرو حضراتو په نيز دا «علاى» دې. اود كريمه په نسخه كښې «تجلانى» دې. (۳) ددې معنى
پتول دى. «غشى» د اغماء يو صورت دې. د انسان په حواسو كښې سكوت راشى. قوت دراكه
كارنه كوى. (۴) دلته د «علاى الغشى» يا «تجلان الغشى» نه ددې ابتدائى مقدمات مراد دى.

(۱) فتح البارى (۵۲۹/۲) كتاب الكسوف باب الصلاة في كسوف الشمس -

(۲) قال الكاساني في بدائع الصنائع (۲۳۵/۱) وإن أخبر بخبر فقال الحمد لله أ. أخبر بما يتعجب منه فقال
سبحان الله فإن لم يرد جواب المخبر لم تقطع صلاته وإن أراد جوابه قطع عند أبي حنيفة ومحمد وعند أبي
يوسف لا يقطع وإن أراد به الجواب -

(۳) فتح البارى (۱۸۳/۱) -

(۴) الغشى هو تعطل القوى المحركة والحساسة لضعف القلب من الجوع أو الوجد وإجماع الروح الحيوانى كله إليه -

دغشی تکامل مراد نه دي. که داسې وه نو حضرت اسماء رضی اللہ عنہا به په دغه حالت کښې په خپل سر باندي اوبه څنگه اچولې. حالانکه دا فرمانی «حق علال الغش فجعلت أصب على رأس الماء»

هم ددې ځانې نه عالمانو عليهم السلام دا اخذ کړې دي. چه غشی متکامل نه وي. يعنی داسې غشی وي چه په هغې کښې حواس سالم وي. نو اودس پرې نه ماتيږي. (۱) امام بخاري رحمته الله عليه په دې باندې په کتاب الوضوء کښې «باب من لم يتوضأ إلا من الغش الثقيل» ترجمه منعقد کړې ده. (۲)

قوله فَحَمِدَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ مَا

مِنْ شَيْءٍ لَمْ أَكُنْ أَرَيْتُهُ إِلَّا رَأَيْتُهُ فِي مَقَامِي : بيا نبی صلی اللہ علیہ وسلم دالله تعالی حمد او ثناء بیان کړه. اوبيا ئې اوفرمايل. کوم څيزونه چه ماته وړاندې نه وو خودلی شوي هغه ټول څيزونه ماته په دې مقام کښې اوخودلی شول.

يعنی نبی صلی اللہ علیہ وسلم ته په صلاة الکسوف په دوران کښې دټولو غیبی څيزونه مشاهده اوکړې شوه. هغه مشاهده چه په عالم دنيا کښې وي. نشي کولې.

دا مشاهده په ظاهره د عالم مثال وه. ځکه چه په دې عالم کښې څومره څيزونه دي. نو په عالم مثال کښې ددې شبيه او مثال موجود وي. دا يو مستقل عالم دي. کوم چه شاه ولي الله عليه السلام په تفصيل سره بيان کړې دي. (۳)

قوله : حَتَّى الْجَنَّةِ وَالنَّارِ : تردې چه ماته جنت او دوزخ اوخودلی شول.

دلته يواشکال دي. هغه دا چه داسې قسم کلام د ترقی دپاره استعمالیږي. ونيلي شي چه ما دا ليدل دی دا ليدلی تردې چه دا مي هم ليدلی دی. اودلته دترقی معنی په پوهه کښې نه راځي. ځکه چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم په ليلة المعراج کښې جنت او دوزخ دواړه کتلي وو.

ددې جواب دا دي. چه دلته د عالم سفلی بيان دي. چه په دې کښې زه موجود ووم. اوماته دیرغیبی څيزونه اوخودلی شول. تردې چه جنت او دوزخ راته هم اوخودلی شول. اوبه شب معراج کښې دوی ته د بل عالم مشاهده کړې شوې وه.

دويم جواب دا کيدې شي. چه دجنت اودوزخ مشاهده په ليلة المعراج کښې دوی ته شوې وه. خو په صلاة الکسوف کښې چه په کوم مخصوص کیفیت او طریقه ورته ددې مشاهده اوشوه. دغه شان ورته په شب معراج کښې نه وه شوې. په دې صورت کښې به د ترقی تعلق د مخصوص صفت سره وي.

دریم جواب دا کيدې شي. چه داد امور عظام غایت وو. مطلب دا چه د مانځه په دوران کښې ماته د لویو لویو کارونو مشاهده اوکړې شوه. تردې چه دجنت او جهنم هم، نودا د رویت غایت نه دي. بلکه د دامور عظام غایت دي. (۴) والله اعلم.

(۱) شرح صحيح البخاری لابن بطال (۲۸۱۱) -

(۲) صحيح بخاری (۳۰۱۱ و ۳۱) -

(۳) حجة الله البالغة (۵۱۱ و ۵۶) باب ذکر عالم المثال -

(۴) حاشية السندی على صحيح البخاری (۵۰۱۱) -

د جنت او جهنم وجود ددې روایت نه معلومه شوه. چه جنت او دوزخ دواړه موجود دی. د اهل سنت والجماعت دا متفقہ عقیدہ ده. چه جنت او دوزخ پیدا شوی دی. په معتزله او قدریه کښې بعضې کسانو ددې نه انکار کړې دي. او وائی. چه الله تعالی جنت او دوزخ لا تراوسه پورې نه دی پیدا کړی. بلکه د قیامت په روځ به ئې پیدا کوی. (۱)
خودا مذهب بیخی باطل دي. ځکه چه دقرآن او سنت بې شمیره نصوص دی. کوم چه دا فاسد مذهب باطلوی. (۲)

بعضې خلق وائی. چه مونږ خود دنیا توله جغرافیه معلومه کړه. خو په یوځانې کښې راته هم جنت او دوزخ ملاؤ نشو. خوددوی دا دعوی بیخی غلطه ده. ځکه چه نن بلکه هره ورځ نوې نوې انکشافات کیږی. هم ددې علم جدید د دعویدارو دا اعتراف دي. چه مونږ ته دا خبره وړاندې دا معلومه نه وه. اوس راته معلومه شوه. ددې اعتراف نه پس ددوی د دې دعوا څه قیمت پاتې کیږی. چه مونږ ته د دنیا جغرافیه معلومه کړې ده؟

اوس پورې لږه موده وړاندې صرف شپږ براعظم وو. او اوس پوره یو براعظم معلوم کړې شو. دکوم نوم چه انتارکټیکا دي. اودا عین ممکن ده. چه صبا ته یو نه بلکه څو براعظم معلوم کړې شی. نوآیا د داسې تحقیق په بنیاد دا وئیلی شی. چه مونږ دتولې دنیا جغرافیه معلومه کړه. په دې کښې چرته هم د جنت او دوزخ نوم اونښه نشته؟ ۱۱.

بیا دي دلته دا خبره هم یاده وی. چه د اهل سنت والجماعت عقیدہ ده. چه جنت او دوزخ دواړه پیدا شوی دی. دا دعوا نه ده. چه هم په دې دنیا کښې دی. که بالفرض ستاسو خبره تسلیم کړې شی. چه واقعی تاسود دنیا گوټ گوټ اولتول. نویا هم دا چرته لازمیږی. چه جنت او دوزخ هم په دې دنیا کښې بیا موندی. ځکه چه دا خو په دې عالم دنیا کښې نه دی. بلکه په بل عالم کښې دی. دکوم نه چه تاسو خبرنه ئې.

دلته یو سوال دا پیدا کیږی. چه نبی ﷺ خودا فرمائی. چه ماته د صلاة الکسوف په دوران کښې جنت او دوزخ او خودلی شول. اوبښکاره ده. چه صلاة الکسوف نبی ﷺ هم په دې دنیا کښې کړې وو. نو جنت او دوزخ به هم دلته وی.

دا سوال بیخی سطحی اوبې بیناده دي. گورئ سره ددې چه نبی ﷺ به په دې دنیا کښې موجود وو. اوروزانه به ورته دبلي دنیا ډیرې خبرې خودلې شوې. نوکه جنت او دوزخ هم کوم چه د بلي دنیا څیزونه دی. په دې دنیا کښې او خودلی شول. په دې کښې څه محال دي. اونه دا لازم ده. چه جنت او دوزخ هم ددې دنیا سره متعلق دی. دبلي دنیا یوکس د نبی ﷺ په خدمت کښې روزانه حاضرېږی. د پیغام راوړلو فریضه ئې ادا کوله. اونی ﷺ به ئې د حقائقو نه خبرول. اوصحابه کرامو ﷺ ته به هغه په وخت کښې معلومه شوه. کله چه به نبی ﷺ هغوی ته پخپله خبر ورکړو. نوکه په دې دنیا کښې نبی ﷺ ته جنت او دوزخ خودلی شوی وی. په دې کښې د څه اشکال خبره نشته.

(۱) شرح العقيدة الطحاوية لابن العزيز الحنفی (ص. ۴۲۰)۔

(۲) دلائل و دپاره او گورئ شرح العقيدة الطحاوية (ص. ۴۲۱ و ۴۲۴)۔

قوله فَأَوْجِبَ إِلَيَّ أَنْكُمْ تُفْتَنُونَ فِي قُبُورِكُمْ: ماته د وحی په ذریعه دا اوخودلې

شوه. چه تاسویه په خپلو قبرونو کښې په امتحان کښې اچولې شی. ددې نه د قبر د سوال او جواب اثبات کیږي.

مسئله د عذاب قبر: د اهل سنت والجماعت متفقہ عقیده ده. چه د مرگ نه پس اهل ایمان ته په قبر کښې لذت او خوشحالی او نعمتونه ملاوړي. او کافران منافقان او گناهکاران په عذاب کښې اخته کولې شی. (۱) چونکه په اهل قبر کښې د کافرانو او عصاة مومنین کثرت وی. د دې وجې تغلیباً د عذاب قبر، عنوان اختیار کړې شو. (۲)

بیا د قبر اطلاق په کنده باندې هم کیږي. په کوم کښې چه د مړي جوته دفن کولې شی. په آیت کریمه «وَلَا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ» (۳) کښې هم دا معنی استعمال شوې ده. دغه شان د دې اطلاق د مرگ نه پس په برزخی مقام باندې هم کیږي. نوکه یو کس په حسی کنده کښې دفن نکړې شی. نو دهغه دپاره هم راحت او نعمت او ثواب او عقاب ثابت دي.

لکه چه د اهل سنت والجماعت په نیزد مرگ نه پس حیات برزخی شروع کیږي. په دې کښې حیات کښې که چاته حسی کنده ملاوړ شي. نو هم په هغې کښې گنی بغیر دکندي نه هم په دې باندې د ثواب او عذاب ترتب کیږي.

ددې په مقابله کښې خوارج، بعضي معتزله مثلاً ضاربن عمرو، بشر المریسی، وغیره د عذاب قبر نه مطلقاً انکار کوي. (۴)

امام بخاری رحمه الله په کتاب الجنائز کښې په عذاب قبر باندې مستقل باب قائم کړې دي. (۵) انشاء الله دا بحث به په تفصیل سره هلته راشي.

قوله: مِثْلَ أَوْ قَرِيبَ لَا أَدْرِي أَيُّ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيحِ الدَّجَالِ: دا

امتحان به د مسیح دجال سره نزدې نزدې یا ددې مماثل وی. دلته یو روایت خوهم دا

دي. یعنی «مثل» او «قریب» کښې هریو غیر منون دي. (۶) په دې صورت کښې به د «مثل»

او «قریب» دواړو اضافت «فتنة المسيح الدجال» ته وی. البته په دې صورت کښې به د مضاف

او مضاف الیه په مینځ کښې د «من» اضافه وی. ددې وجې بعضي حضراتود مضاف

او مضاف الیه په مینځ کښې د حرف جار اظهار جائز گرځولې دي. (۷)

(۱) العقبة الطحاوية وشرحها (۳۹۶)۔

(۲) شرح العقائد النسفية مع النبراس (۳۱۵)۔

(۳) التوبة: ۸۴۔

(۴) فتح الباری (۲۳۳/۳) کتاب الجنائز باب ما جاء فی عذاب القبر۔

(۵) صحيح البخاری (۱۸۳۱۱) کتاب الجنائز باب ما جاء فی عذاب القبر۔

(۶) فتح الباری (۱۸۳۱۱)۔

(۷) فتح الباری (۱۸۳۱۱) وجمع الهوامع (۵۲۱۲) مبحث الإضافة مسئلة لا يفصل بين المتضافين)۔

دویم روایت دا دې چه «مثل» غیر منون دې او «قریبا» منون دې. (۱) په دې صورت کښې به د مثل اضافت بغیر د واسطه د ... من ... نه فتنه طرف ته وی یعنی «مثل فتنة الدجال» او «قریبا» چونکه منون دې نو ځکه به دې سره ... من ... وائی یعنی «قریبا من فتنة الدجال» «لا أدري أي ذلك قالت أسماء» دا جمله معترضه ده. شك د اسماء ^{رضی اللہ عنہا} نه دې بلکه د اسماء ^{رضی اللہ عنہا} نه روایت کونکې ته دې ممکن ده چه فاطمې ته شك وی. اودا راجح ده. اودا هم ممکن ده چه شك هشام ته وی ځکه چه د کتاب الجمعة په یو روایت کښې هم په دې حدیث کښې وړاندې جمله ده. «فأما المؤمن أوقال المؤمن» په دې کښې د هشام د شك تصریح ده. (۲) والله اعلم

قوله المسيح الدجال: مسیح، (بفتح المیم وکسر السین المهملی وبعدها یاء ساکنی ثم حاء مهملی) دوه دی یو مسیح الهدایه اوبل مسح الضلالة. مسیح الهدایه خو حضرت عیسی ^{علیه السلام} او مسیح الضلالة مسیح الدجال ته وائی بعضی حضرات فرمائی چه د مسیح اطلاق په حضرت عیسی ^{علیه السلام} باندې کیږی. اود مسیح (بکسر المیم وتشدید السین المهملی المكسوری کسکین) اطلاق په دجال باندې کیږی بعضی حضرات فرمائی چه په دجال باندې د مسح «بالحاء المهملة» اطلاق نه کیږی بلکه په ده ته مسیح «بالحاء المعجمة» وئیلی شی. خو په ظاهره دا تحریف دې بعضی حضرات فرمائی چه په حضرت عیسی ^{علیه السلام} او دجال باندې د مسیح بالتخفیف اطلاق هم کیږی. اود مسیح بالتشدید پشان د سکین اطلاق هم کیږی.

دجال ته د مسیح وئیلو وجه یا خودا ده چه دې به «مسح العين» وی یا ددې وجې هغه به زمکه مسح کوی. یعنی د یوخوا نه به بل طرف ته په منډه ځی. او منتقل کیږی. او یا ورته ددې وجې مسیح وائی چه دې به «مسح عن کل غلوة وبركة» وی. یعنی دده نه هر خیر او برکت پاک کړې شوې دې. (۳)

ده ته دجال ځکه وائی چه دې به د تولونه زیات فریبی او دروغژن وی. ځکه چه دا د ... دجل، نه وتلې دې. د کوم معنی چه فریب اود دروغو وینا ده. (۴) حضرت عیسی ^{علیه السلام} ته چه مسیح وائی. نو په دې کښې اختلاف دې بعضی وائی چه دا د عبرانی ژبې لفظ دې. په اصل کښې ... مشیحا ... دې چه معنی ئې مبارک دې. بعضی حضراتو

(۱) فتح الباری (۱۸۳/۱) -

(۲) صحیح بخاری (۱۲۶) کتاب الجمعة باب من قال فی الخطبة بعد الثناء أما بعد: رقم (۹۲۲) خو چونکه په دې جمله کښې بلکه په اکثر روایاتو کښې څه تصریح نشته ددې وجې په ظاهره داسې ښکاره ده چه داشک د فاطمې ته پیدا شوې وی. لکه چه د ((لا أدري أي ذلك قال الاسماء رضی الله عنها)) نه ښکاره ده.

(۳) د تفصیل دپاره اوگوری تاج العروس (۲۲۴/۲) مادة .. مسیح .. -

(۴) تاج العروس (۳۱۸/۷) مادة رجل -

ددې معنی صدیق خودلې ده. (۱)

صاحب د قاموس علامه مجدالدین فیروز آبادی د «مسیح» د اشتقاق په باره کښې په خپل کتاب «شوام الاسرار شرح مشارق الانوار للصابغان» کښې دغه شان په خپل شرح د بخاری کښې پنځوس اقوال ذکر کړي دي. او په خپل تفسیر «بصائر فوی التمییز فی لطائف کتاب الله العزیز» کښې شپږ پنځوس اقوال ذکر کړي دي. (۲) «من اراد التفصیل فليدرجهم الی هذه الكتب»

دنبی ﷺ د ارشاد مطلب دا دې چې په قبر کښې اهل قبر په لوی ازمائش کښې اخته کړي شي. دوی د دې ازمائش تشبیه د دجال د فتني سره تشبیه ورکړه. ځکه چې د دجال فتنه به لویه فتنه وي. الله تعالی به هغه ته په ډیرو څیزونو باندې قدرت ورکړي وي یوکس به قتل کړي. بیا به نې دوه ټکړي کړي. اوبیا به نې د دوباره ژوندی کیدو حکم ورکړي. هغه به دوباره ژوندی شي. اوبیا به ورته په هغه باندې قدرت نه وي. دهغه په لاس به کله زمکه تکه شنه او زرخیره شي. او کله به وچه کیږي. هغه به دخان سره د جنت او دوزخ شبیه په لاس کښې اخستې وي. او گرځي به. د زمکې خزانې به دهغه سره گرځي. د آسمان نه به دهغه په اشاره باندې باران ورپرې. زمکه به دهغه په حکم باندې بوتې راوباسي. په اصل کښې به دا ټول هرڅه د الله تعالی په حکم سره وي.

دې به یوکس ته او وائی. که زه ستا موریلار راژوندی کړم. ته به په ما ایمان راوړې. هغه به هان او وائی. نودهغه په حکم به دوه شیطانان د هغه د موریلار په شکل کښې متمثل شي. او ښکاره شي. اودا به ورته او وائی. او بچې دا ستا رب دې دې اومنه. (۳)

د قبر فتنه یا آزمائش دا دې چې کله مړده په قبر کښې کیخودې شي. نو ده ته به دوه فرشتې راشي. چې دهغوی نومونه نکیر او منکر دي. هغوی به ددې کس نه دده د رب، دین او محمد ﷺ په باره کښې تپوس کوي. صاحب دایمان به صحیح جوابونه ورکړي. او څوک چې ایماندار نه وي. هغه به جواب نشي ورکولې. دهغه وخت نه به په ده باندې د ثواب او نعمتونو اود عقاب او عذاب سلسله شروع شي. (۴)

قوله: يُقَالُ مَا عَلِمْتُكَ بِهَذَا الرَّجُلِ: اوبه ونیلی شي. تاته ددې سړي په باره کښې څه علم دي؟

(۱) تاج العروس (۲۲۴/۲ و ۲۲۵) -

(۲) قاموس المحيط مع شرحه تاج العروس (۲۲۴/۲ و ۲۲۶) -

(۳) د دجال په باره کښې احادیث تقریباً د حدیثونه ټولو کتابونو کښې موجود دي. دلته چې کومې خبرې اولیکلې شوې ددې دپاره اوددې نه علاوه د نور تفصیل دپاره اوگوري سنن ابن ماجه کتاب الفتن باب فتنه الدجال وخروج عیسی بن مریم وخروج یاجوج وماجوج رقم (۴۰۷۷) -

(۴) عن أبي هريرة قال قال رسول الله ﷺ إذا قبر الميت، أو قال أحدكم أتاه ملكان أسودان أزرقان يقال أحدهما المنكر وللآخر النكير. جامع الترمذي کتاب الجنائز باب ما جاء فی عذاب القبر رقم (۱۰۷۱) وانظر السنن لابن داود کتاب السنة باب المسئلة فی القبر وعذاب القبر رقم (۴۷۵۳) من حدیث البراء بن عازب (رضی الله عنه)

دلته به د رسول الله د الفاظو په ځاني د «هذا الرجل» تعبیر اختیار کړې شی. ددې نه ابتلا، او امتحان مقصود دي. ځکه چې د رسول الله ﷺ ونیلو صورت کښې خوبه د جواب او حجت تلقین وی. (۱) دلته الله دې نکرې سپکوالې مقصود نه دي.

قوله: بهذا الرجل: هذا محسوس طرف ته داشارې کولو دپاره دي. حالانکه دلته څوک

محسوس نشته. نو ددې مشار الیه به څه وی. ددې باره کښې د عالمانو ﷺ مختلف اقوال دي.

① بعضې حضرات فرماني چې دلته د «، هذا،» اشاره هغه څيز طرفته ده. کوم چې په ذهن کښې معهود او پروت دي. لکه چې معنوی طور چې کوم څيز حاضر وي. هغه د مبالغې په طور محسوس او مبصر او گرځولې شو. او هغې طرف ته اشاره او کړې شوه. (۲)

② بعضې عالمان ﷺ فرماني چې د مړي او رسول الله ﷺ په مینځ کښې به حجابات لرې کړې شی. د نبی ﷺ مشاهده به ورته کولې شی. اودا به ترې تپوس کولي شی. چې ددې سړي په حق کښې ته څه وائي. (۳)

اوپه دې رفع حجاب کښې څه استبعاد نشته. نبی ﷺ د معراج د شپې نه پس چې کله نبی ﷺ اهل مکې ته د دې واقعه خبر ورکړو. نو کافرانو ترې د امتحان په طور د مسجد اقصی په باره کښې تپوس وکړو. الله تعالی ورته حجابات لرې کړل. او نبی ﷺ ورته اوخودل چې د مسجد اقصی اوصاف دا دي. (۴)

اگرچه دا احتمال صحیح دي. لیکن د هیڅ روایت نه د عدم ثبوت په وجه حافظ ابن حجر او علامه قسطلانی رحمهما الله فرماني چې داسې خبرې په احتمال سره نه ثابتېږي. بیا خاص کردار چې دا مقام، مقام د امتحان هم دي. دلته که رفع د حجاباتو او کړې شی. اود نبی ﷺ مشاهده ورته او کړې شی. نوییا به امتحان څه پاتې شی؟ (۵)

⑤ بعضې حضراتو فرماني دي چې هلته به ورته د نبی ﷺ شبیه اوخودلې شی. د نبی ﷺ مثال او صورت به ورته مخامخ کړې شی. او تپوس به ترې او کړې شی. دا به محسوس او مبصر وی. (۶)

⑥ قاضی عیاض ﷺ فرماني چې دا احتمال هم شته چې د نبی نوم واخستې شی. او تپوس ترې او کړې لکه څنگه چې دا احتمال هم شته چې د نبی ﷺ مثال او صورت ورته مخامخ کړې شی. (۷)

(۱) شرح الکرمانی (۶۹۱۲) -

(۲) مرقاة المفاتیح (۱۹۹۱۱) باب إثبات عذاب القبر الفصل الأول -

(۳) شرح القسطلانی (۴۶۴۱۲) کتاب الجنائز باب ما جاء فی عذاب القبر -

(۴) السيرة الحلبیة (۳۷۹۱۱) باب ذکر الإسراء والمعراج وفرض الصلوات الخمس -

(۵) ارشاد الساری للقسطلانی (۴۶۴۱۲) کتاب الجنائز باب ما جاء فی عذاب القبر و مرقة المفاتیح (۱۹۹۱۱)

باب إثبات عذاب القبر الفصل الأول -

(۶) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (۳۱۵۱۲) -

(۷) اکمال اکمال المعلم للأبی (۵۸۱۳) -

⑤ دا هم کیدې شی. چه په دې کښې یوه خبره هم نه وی. بلکه د نبی ﷺ اوصاف ورته بیان کړې شی. ددې تائید ددې روایت نه هم کیږي. چه الفاظ ئې دا دی. «ما هذا الرجل الذي بعث فيكم» (۱) ښکاره ده. چه داوصاف بیانولونه پس معقول په منزله دمحسوس ګرځي. نوڅکه دلته د اشارې په استعمالولو کښې څه حرج نشته. حاصل دا چه بدیهی اودعلم ضروری په طور به مری ته دا علم اوشی. چه تپوس دمحمد ﷺ په باره کښې کولې شی.

قوله: فَأَمَّا الْمُؤْمِنُ وَالْمُؤَقِنُ لَا أَدْرِي بِأَيِّهِمَا قَالَتْ أَسْمَاءُ فَيَقُولُ هُوَ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ جَاءَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى فَاجِبْنَا وَاتَّبَعْنَا هُوَ مُحَمَّدٌ ثَلَاثًا: مومن یا یقین کونکې کس به اووانی. حضرت اسماء رضی الله عنها فرمائی. چه ماته معلومه نه ده. خوبه اووانی. چه دا محمد دالله تعالی رسول دې. دوی مونږ ته په معجزاتو او آیاتونو باندې راغلی وو. مونږ هغه قبول کړل. او د دوی تابعداری مو اوکړه. دا محمد ﷺ دې. داسې به درې ځله اووانی. د«هومحمد» جواب نه معلومیږي. چه فرشتې سوال کوي. نو نوم ورته نه اخلی. ګنی د «هومحمد» وئیلو به څه ضرورت وی؟

تنبيه: دلته په روایت کښې اختصار دې. چه صرف یو سوال ذکر دې. ګنی په روایاتو کښې درې سوالونه راغلي دي. «ما دینک؟» او «من ربک؟» راوی د اختصار په وجه حذف کړی دی. (۲)

قوله: فَيَقَالُ نَمُصَالِحًا: نواوبه وئیلی شی. چه په آرام او اطمینان سره اوده شه. «صالح» صالح نه دې. اوپه دې کښې دفائدي مضمون ملحوظ وی. یوڅیز په هغه وخت کښې صالح وی. چه په هغې کښې فائده وی. دلته دصالحاً مطلب دا دې. چه ته په آرام او اطمینان سره اوده شه. الله تعالی به فی الجملة تاته فائده اورسوي. اگرچه پوره فائده به جنت ته د تلو نه پس وی. خود هغې سلسله به د اوس نه شروع کیږي. دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه په روایت کښې د«ثم نم نومة العروس فيكون في أحلى نومة نامها أحد حق يبعث» الفاظ راغلي دي. (۳) اودحضرت ابوهريره رضی الله عنه په حدیث کښې دی. «ثم نم نومة العروس الذي لا يوقظه إلا أحب أهل إليه، حتى يبعثه الله من مضجعه ذلك» (۴)

قوله: قَدْ عَلِمْنَا إِنْ كُنْتَ لَمُوقِنًا بِهِ: مونږ ته خو معلومه وه. چه ته په دې خبره یقین ساتې.

(۱) السنن لأبي داود كتاب السنة باب المسألة في القبر وعذاب القبر رقم (۴۷۵۳) -

(۲) سنن أبي داود كتاب السنة باب المسئلة في القبر وعذاب القبر رقم (۴۷۵۳) -

(۳) رواه سعيد بن منصور كذا في فتح الباري (۲۳۸۱۳) كتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر -

(۴) جامع الترمذي كتاب الجنائز باب ما جاء في عذاب القبر رقم (۱۰۷۱) -

دا علم دالله تعالی دطرفه نه ورکړې شوې وی. اودا هم کیدې شی. چه دا فرشتې دهرمومن حالات وینی اوگوری. اوبه دې طریقه دوی ته دا علم حاصل شوې وی. اوکیدې شی. چه دده مخ نه دا اندازه کیدې شی. دایمان نور دا ښائی. چه دا کس په نبی ﷺ باندې ایمان راوړونکي دي.

قوله وَأَمَّا الْمُنَافِقُ أَوِ الْمُرْتَابُ لَا أَذْرِي أَيَّ ذَلِكَ قَالَتْ أَسْمَاءُ فَيَقُولُ لَا أَذْرِي

سَمِعْتُ النَّاسَ يَقُولُونَ شَيْئًا فَقُلْتُ: پاتې شو منافق مرتاب (شک کونکې) معلومه نه ده چه اسماء رضي الله عنها څه فرمایلي دي. نوهغه به اووایی. ماته معلومه نه ده البته مادخلقو نه څه وینا اوريدلي وه. ما به هم هغه وینا کوله.

منافق هغه دي چه دهغه په زړه ایمان نه وی. په ظاهره ایماندار وی. او مرتاب هغه دي چه هغه په د څو وجوهاتو دوجې اسلام خوښوی. خوڅه وجوهات ددې نه منع کونکي هم موجود وی. (کله چه دمنافق یا مرتاب نه تپوس اوکړې شی. چه داڅوک دي. هغه به او وایی. ماته معلومه نه ده چه دا څوک دالله البته دا چه خلقو یوه خبره کوله. او ما هم دهغوی په تابعداري کښې هغه خبره کوله. یعنی لکه چه هغه به اووایی. چه زما ایمان د جذر قلب نه نه وو. دخلقو په لیدلو باندې ما هم دخپل غرض او مفادو په خاطر محمد رسول الله وئيلي وو.

ایا دقبر سوال ددې امت سره مخصوص دي؟ ددې حدیث نه معلومه شوه. چه په قبر کښې به تپوس کولې شی. آیا دا د دې امت سره خاص دي. اوکه عام دي؟

حکیم ترمذی رحمته الله علیه د نوادر الاصول د مصنف رحمته الله علیه رانې دا ده. چه دقبر سوال ددې امت سره خاص دي. دهغوی قول دي چه د نبی ﷺ نه وړاندې څومره انبیاء علیهم السلام مبعوث شوی دی. هغوی ټولوا مت دین حق طرف ته رابلل. که هغوی به قبول کړو. نوډیره ښه گنی دالله تعالی عذاب به نافرمان ختم کړل. کله چه نبی ﷺ مبعوث شو. نوالله تعالی د دنیا عذاب پورته کړو. البته د عذاب قبر سلسله نې قائمه کړه. نوکله چه سرې د عالم برزخ نه تیریرې. دده نه به دا سوال کیږي. مومن به کامیابیري. اوچه څوک مومن نه وی. هغه به په عذاب کښې اخته کیږي. (۱)

دڅه احادیثودظاهرنه هم ددې رانې تائید کیږي. په صحیح مسلم کښې د حضرت زیدبن ثابت رضي الله عنه مرفوع روایت دي. ((ان هذه الأمة تبتلى في قبورها)) (۲)

دغه شان په مسند احمد کښې د حضرت عائشې رضي الله عنها مرفوع حدیث دي. ((وأما فتنة القبر في تفتنون وعنى تسئلون)) (۳)

(۱) إيضاح البخاري (۹۹/۵) _

(۲) كتاب الروح لابن القيم (ص. ۱۳۷) المسئلة الثانية عشرة : وهو أن سوال منكر ونكير هل هو مختص بهذه الأمة أن يكون لها ولغيرها (طبعة مكتبة نصير بجوار إدارة الأزهر الشريف تحقيق وتعليق محمد انيس عبادة ومحمد فهمي السرجاني) _

(۳) صحيح مسلم كتاب الجنة وصفتها ودهلها رقم (۷۲۱۳) _

(۴) مسند احمد (۱۴۰/۶) _

ابن عبدالبر رحمته الله په دې کښې توقف اختیار کړې دې. (۱)
او ابن القيم رحمته الله فرماني چې دا سوال د دې امت پورې خاص نه دې بلکه د مخکنو امتونو نه به هم دا سوال کېږي. (۲)

تر کومې پورې چې دهغه احاديثو تعلق دې د کوم نه چې په ظاهره دا معلومېږي چې دا سوال به د دې امت نه کېږي نو په دې کښې د نبی صلی الله علیه و آله د قبر کیفیت د امتحان په طور بیان شوي دي ديرو شوو امتونو نه د سوال نفی په کښې نشته. (۳)

ایا د قبر تپوس به د هر کس نه کېږي که صرف د مومن نه؟ بیا په دې کښې اختلاف دي چې آیا دا سوال به د هر مومن او کافر نه کېږي او که صرف دهغه خلقونه به کېږي کوم چې د اسلام دعویدار وي برابره ده که په حق وي او که په باطله. دعبيد بن عمير رحمته الله دا ډیر لوی تابعي دي. د دوی نه امام عبدالرزاق رحمته الله نقل کړي دي چې دوی فرماني: ((نمایفتن رجلا ن مومن و منافق و اما الکافر فلا یسأل عن محمد ولا یعرفه)) (۴)

حافظ ابن عبدالبر او حافظ سیوطي رحمهما الله هم دا رائي اختیار کړې ده. (۵)
حالانکه علامه ابن القيم، حکیم ترمذي، امان حافظ ابن حجر رحمته الله رائي دا ده چې دا تپوس به د مومن او کافر هر یو کس نه کېږي. (۶)

ابن عبدالبر رحمته الله فرماني چې آثار او روایات په دې باندې دال دي چې په قبر کښې به د سوال آزمائش صرف د مومن دپاره وي یا دهغه منافق دپاره دچا شمار چې په اهل قبله کښې کېږي او تر کومې پورې چې د کافر جاحد تعلق دي نو دهغه نه به د رب، دین او نبی په باره کښې څه تپوس نه کېږي. صرف د اهل اسلام اهل قبله نه به سوال کېږي بیا به اهل ایمان ته د الله تعالی د طرف نه تثبیت نصیب شي او اهل باطل به گډوډ شي. (۷)
ابن القيم رحمته الله فرماني چې دا سوال به د هر کس نه کېږي که مومن وي او که کافر وي.

(۱) کتاب الروح (ص. ۱۳۷)۔

(۲) کتاب الروح (ص. ۱۳۸)۔

(۳) کتاب الروح (ص. ۱۳۸ و ۱۳۹) وفتح الباری (۲۴۰/۱۳) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر)۔

(۴) مصنف عبدالرزاق (۵۹۰/۱۳) کتاب الجنائز باب فتنة القبر)۔

تنبيه: وقع فی المصنف ههنا عبدالله بن عمر بدل عبيدالله بن عمير، والثاني هو الصواب. والأول تصحيف وانظر التمهيد (۲۵۲/۱۲۲) وفتح الباری (۲۳۹/۱۳) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر وانظر أيضاً طلوع الثريا بإظهار ما كان خفياً المطبوع فی ضمن الحاوی للفتاوى (۱۷۸/۲)۔

(۵) التمهيد (۲۵۲/۱۲۲ و ۲۵۴) وطلوع الثريا بإظهار ما كان خفياً المطبوع فی ضمن الحاوی للفتاوى (۱۷۸/۲) ورد المختار (۶۲۹/۱۱) کتاب الجنائز باب مطلب فی سوال ملکین هل هو عام لكل أحد أو لا؟۔

(۶) کتاب الروح (ص. ۱۳۲) المسئلة الحادية عشرة وفتح الباری (۲۳۹/۱۳) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر) التمهيد (۲۵۲/۱۲۲)۔

ددوی اولنې دلیل دا دې چه دالله تعالی ارشاد دې. (يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ) (۱)
 دا آیت کریمه د عذاب قبر په باره کښې نازل شوې وو. لکه څنگه چه په بخاری شریف کښې ددې تصریح ده (۲)
 ددې آیت نه معلومه شوه چه الله تعالی به مومنان ثابت قدم کړي. او ظالمان به گمراه کړي. ظالم دخپل عموم په وجه کافرانوته هم شامل دې.
 دویم دلیل په صحیح بخاری کښې دحضرت انس رضی الله عنه روایت دې په هغې کښې دی. «وَأما المنافق والكافر فيقال له ما كنت تقول في هذا الرجل؟» (۳)

دریم دلیل دحضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت دې. دوی فرماني. «شهدت مع رسول الله ﷺ جنازة فقال رسول الله ﷺ يا أيها الناس إن هذه الأمة تبطل في قبورها فإذا الإنسان دفن فتفرق عنه أصحابه جاءه ملك في يده مطراق فلقعه قال ما تقول في هذا الرجل؟ فإن كان مؤمناً قال أشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً عبده ورسوله.. وإن كان كافراً أو منافقاً يقول له ما تقول في هذا الرجل...» (۴)

خلورم دلیل دحضرت براء بن عازب رضی الله عنه اوږد حدیث دې. په هغې کښې دی «وإن الكافر.. فذكر موته قال وتعاد روحه في جسده ويأتيه ملكان فيجلسانه فيقولان له من ربك؟» (۵)
 ایا په قبر کښې به د ماشومانو نه تپوس کیږي؟ په دې مسئله کښې هم اختلاف دې. چه آیا په قبر کښې به د ماشومانو نه تپوس کیږي که نه؟

بعضې حضرات فرماني. چه د ماشومانو نه هم تپوس کیږي. ځکه چه په هغوی باندې د جنازې مونځ کیږي. دهغوی دپاره دعا کولې شی. دالله تعالی نه دا سوال کولې شی. چه دوی د عذاب قبر او فتنې د قبر نه محفوظ کړه. (۶)

په موطا امام مالک کښې دحضرت ابوهریره رضی الله عنه نه نقل دی. چه دوی په یو ماشوم باندې د جنازې مونځ اوکړو. اوبیا ئې دعا اوکړه. «اللهم اهدنا من عذاب القبر» (۷)

(۱) ابراهیم: (۲۷)۔

(۲) صحیح البخاری (۱۸۳۱۱) کتاب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر رقم (۱۳۶۹) و (۶۸۲۱۲) کتاب التفسیر سورة ابراهیم باب یثبت الله الذین آمنوا بالقول الثابت .. (رقم ۴۶۹۹)۔

(۳) صحیح البخاری (۱۸۴۱۱) کتب الجنائز باب ماجاء فی عذاب القبر رقم (۱۳۷۴۰)۔

(۴) مسند أحمد (۴/۴۱۳ و ۴) قال ابن القيم الذي رواه ابن ماجه والإمام احمد (كتاب الروح ۱۳۳) هكذا قال وقد تبعت سنن أي ابن ماجه فلم أجد الحديث عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه والله أعلم)۔

(۵) السنن لأبي داود كتاب السنة باب المسئلة فی القبر رقم (۴۷۵۳)۔

(۶) كتاب الروح لابن القيم (ص. ۱۳۹) المسئلة الثالثة عشرة)۔

(۷) موطاء امام مالک كتاب الجنائز باب ما يقول المصلى على الجنازة رقم (۱۸)۔

دغه شان دحضرت عائشې رضی اللہ عنہا په باره کښې منقول دی چه ددوی په خواه کښې د یوماشوم جنازه تیره شوه. نوهغه په ژړا شوه. کله چه دهغوی نه تپوس اوشو نو وې فرمائیل «هذا المصی بکیت له شفقة علیه من ضمة القبر»^(۱)

البته ددې رانې د قائلینوینا ده. چه الله تعالی به ددوی عقل مکمل کړی. چه په هغې سره به دوی په معامله پوهه شی. اودوی ته به دجواب الهام اوکړې شی.^(۲) نورحضرات فرمائی چه دهغه ماشوم نه به څه تپوس نه کیږی. څوک چه ممیز نه وی. البته چه کوم ماشوم ممیز وی. اورسول اومرسل پیژنی. نودهغه نه به تپوس کیږی چه په تاسوکښې رالیرلې شوې دا کس څوک دې؟^(۳)

دا حضرات فرمائی. چه دحضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په حدیث کښې چه د کوم عذاب ذکردي. نوددې نه عقوبت اوسزا مراد نه ده. بلکه بغیردعقوبت اوسزا نه تکلیف محسوسول دی. لکه څنگه چه په حدیث کښې راغلی دی. «ان الميت ليعذب بهكاه أهله عليه»^(۴) دلته دا مراد نه دې. چه دژوندې کس په گناه به ده ته عذاب ملاویرې. ځکه چه «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى»^(۵) یومنلې شوې قانون دې. البته ددې بکاء اونوحه په وجه به مړې تکلیف محسوسوی. دغه شان قبربنکاره خبره ده. چه د هموم اوارلام اوارمانونومرکز دې. کیدې شی چه په بجی باندي ددې اثروی. ددې وجې ددې نه د بچ کیدو دعا کولې شی. ددې نه نې په «أعداء من عذاب القبر» سره تعبیراوکړو. لکه څنگه چه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد دې. «السفر قطعة من السقر»^(۶) بنکاره ده چه په دې حدیث کښې د عذاب نه عقوبت مراد نه دې. بلکه دسفر تکلیفونه او مشقتونه مراد دی. لکه چه په عذاب کښې د عقوبت په مقابله کښې عموم دې.^(۷)

بعضي حضراتو په دې باره کښې توقف اختیارکړې دې. علامه دسوقی فرمائی «وهو الحق لأنه لم يرد نص بشي»^(۸)

صاحب ددرمختارفرمائی. «والأصح أن الأديباء لا يستلون ولا أطفال المؤمنين وتوقف الإمام في أفعال المشركين»^(۹)

(۱) کتاب الروح (۱۳۹)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) صحيح البخاري (۱۷۱۱) کتاب الجنائزباب قول النبي صلی اللہ علیہ وسلم يعذب الميت ببعض بكاء أهله عليه إذا كان النوح من سنته رقم (۱۲۸۶)۔

(۵) الفاطر: (۱۸)۔

(۶) صحيح بخاري (۴۲۱۱) کتاب العمرة (الحج) باب السفر قطعة من السقر رقم (۱۸۰۴)۔

(۷) کتاب الروح لابن القيم (ص. ۱۴۰ و ۱۴۱)۔

(۸) أوجز المسالك (۲۲۹۱۴) کتاب الجنائز. باب مايقول المصلى على الجنازة۔

(۹) الدرالمختارمع رد المحتار (۶۲۹۱۱) کتاب الجنائز. مطلب في سوال الملكين هل هو عام لكل أحد أولا؟۔

علامه شامی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ د درمختار دمصف رحمۃ اللہ علیہ دقول «ومن لا یسأل ینہی أن لا یلقن»^(۱) نہ پہ اشارې سره دا معلومېږي. چہ پہ قبر کښې به دټولونه تپوس نه کيږي. البتہ پہ «السلام الوہامی» کښې نې ددې پہ خلاف ونيلي دی. پہ هغې کښې دی «کل ذی روح من بی آدم یسئل فی القبر یا حیا»^(۲) لکن السنة یلقن الرضیع المملک وقیل لا، بل یلہمه الله تعالی کما ألهم حیو رحمۃ اللہ علیہ علامه شامی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ داجماع خبره محل دنظر دې. ځکه چہ ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ خو فرمائی: چہ تپوس به صرف دمومن اومنافق نه کيږي. د کافرنه به نه کيږي.^(۳) فائدہ علامه شامی رحمۃ اللہ علیہ دعلامه سیوطی رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کوي. چہ د لاندینی کسانونه به پہ قبر کښې تپوس نه کيږي. «الشہید والمراہط والمطعون والہیت من الطامون بغيره إذا کان صابراً محتسباً والصديق والأطفال والہیت يوم الجمعة أولیتها والقاری کل لیلة تبارک: المملک وبعضهم ضم إليها السجدة والقارئ فی مرض مؤتہ قل هو الله أحد»

بعضې حضراتو پیغمبران علیہم السلام هم پہ دې کښې شمار کړي دی. ځکه چہ ددوی درجہ ښکاره خبره ده. چہ د صدیقینونه پورته ده.^(۴) واللہ اعلم. د احادیث باب ترجمۃ الباب سره انطباق پہ دې باب کښې لکه څنګه چہ تاسو اوکتل. درې احادیث ذکر کړي دی. او باب ئې قائم کړې دې. «باب من أجاب الفتيا بإشارة اليد والرأس»^(۵) پہ دې کښې پہ اولنی حدیث کښې پہ «فأوما یبده قال ولا حی»^(۶) اوپه دویم حدیث کښې دی «فقال هكذا یبده فحرفها»^(۷) دا دواړه حدیثونه مرفوع دی. اوپه دې کښې صراحة د اشاره بالید ثبوت دې.

په دریم حدیث کښې دحضرت عائشې رضی اللہ عنہا «إشارة بالرأس» ذکر ده. خو په دې باندې اشکال کیدې شی. چہ د مصنف رحمۃ اللہ علیہ مدعا ترې نه ثابتېږي. ځکه چہ دا خونه د نبی صلی اللہ علیہ وسلم فعل دې. اونه په دې باندې تقریر ثابت دې.

ددې جواب دا دې. چہ حضرت عائشې رضی اللہ عنہا په نبی صلی اللہ علیہ وسلم پسې روسته دمانځه په حالت کښې اشاره کړې وه. اونبې صلی اللہ علیہ وسلم چہ به څنګه وړاندې لیدل کول دغه شان به ئې روسته هم لیدل کول. نود حضرت عائشې رضی اللہ عنہا په فعل باندې د نبی صلی اللہ علیہ وسلم تقریر ثابت شو.^(۸) دا هم ډیره ممکن ده. چہ حضرت عائشې رضی اللہ عنہا ټوله قصه نبی صلی اللہ علیہ وسلم ته بیان کړی وی. نو په دې صورت کښې څه اشکال نه پاتې کيږي. واللہ اعلم.

(۱) ردالمختار (۶۲۹/۱)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) ردالمختار (۶۲۹/۱) کتاب الجنائز مطلب ثمانية لا یسئلون فی قبورهم۔

(۴) الكنز المتواری (۳۱۳/۲)۔

۲۵= بَابُ تَحْرِیضِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

وَقَدْ عَبْدُ الْقَيْسِ عَلَى أَنْ يُحْفَظُوا الْإِيمَانَ

وَالْعِلْمَ وَيُخْبِرُوا مَنْ وَرَاءَهُمْ وَقَالَ مَالِكُ بْنُ الْحَوِیْثِ قَالَ لَنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ارْجِعُوا إِلَى أَهْلِكُمْ فَعَلُّوهُمْ

د باب سابق سره ربط ددې باب دمخکنی باب سره دا مناسبت دې چه په باب سابق کښې د سوال او جواب په ذریعه د علم په خپله زده کول او بل ته خودل اوشو. ظاهره ده چه دا سوال او جواب کوم چه په حقیقت کښې تعلیم او تعلم دې. د تحریض او ترغیب نه خالی نه دې. (۱)
د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې ترجمې نه هم د تعلیم او تعلم تاکید مقصود دې. او تعلیم او تبلیغ د حفظ نه بغیر ممکن نه دی. ددې وجې نې د حفظ هم تاکید او کړو. او معلومه شوه. چه اهل علم لره پکار دی. چه متعلم ته په حفظ او تبلیغ کښې د تاکید کولونه کوتاهی نه کوی. والله اعلم. (۲)

بعضې حضرات فرمائی. چه «بلغوا حق ولوآیه» نه چه کوم ایهام وو. چه صرف د قرآنی آیتونو تبلیغ دې کولې شی. دهغې د رد طرف ته اشاره ده. چه په تعلیم او تبلیغ کښې تعمیم دې. که هغه قرآنی آیت وی. او که حدیث نبوی وی.

خو حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه فرمائی. چه دا غرض صحیح نه معلومېږي. ځکه چه ددې دپاره ئې وړاندې «باب لیعلم العلم الشاهد الغائب» مستقل باب قائم کړې دې.

حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه فرمائی. چه ددې ترجمې نه زما په نیز غرض دا دې. چه د تبلیغ دپاره دا ضروری نه دی. چه مبلغ دې کامل عالم وی. بلکه که یوکس پوره عالم نه وی. نو دهغه دپاره هم تبلیغ کول جائز دی. ځکه چه مالک بن حویرث او وفد عبدالقیس د نبی صلی الله علیه و آله سره خو ورځې پاتې شوی وو. په دغه ورځو کښې چه دغه خلق څه زده کړی وو. نبی صلی الله علیه و آله ورته دهغې د تعلیم او تبلیغ حکم کړې وو. وفد عبدالقیس ته ئې دلته صرف د اته خبرود تبلیغ حکم کړې دې. (۳) والله اعلم.

قوله: وَقَالَ مَالِكُ بْنُ الْحَوِیْثِ قَالَ لَنَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ارْجِعُوا

إِلَى أَهْلِكُمْ فَعَلُّوهُمْ: حضرت مالک بن حویرث رحمته الله علیه فرمائی. چه مونږ ته نبی صلی الله علیه و آله حکم اوکړو. چه دخپل کور خلقتو ته واپس لاړشی. او هغوی ته علم او بنائې.

حضرت مالک بن الحویرث رحمته الله علیه: دا د نبی صلی الله علیه و آله صحابی حضرت مالک بن الحویرث بن

(۱) عمدة القاری (۹۹/۲)۔

(۲) الأبواب والتراجم (۵۲/۵۱)۔

(۳) الكنز المتواری (۳۱۶/۲) و تقریر بخاری شریف (۱۸۷/۱)۔

حشیش بن عوف بن جندع لیشی رضی اللہ عنہ دې ابو سلیمان نې کنیت دې ددوی دنسب نامې په بیانولو کښې بعضې حضرات اختلاف کړې دي. (۱)

دوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم په خدمت کښې دخپلو همزولو خو خوانانوسره حاضر شوې وو. او تقریباً شل ورځې ایسار شوې وو. ددې نه پس نبی صلی اللہ علیہ وسلم دوی ته تعلیم ورکړو. او خپل وطن ته نې واپس اولېږل. (۲)

دوی په بصره کښې اوسیدل. (۳)

دوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه روایت کوي. او ددوی نه روایت کونکي، سوار حرمي، نصرین عاصم لیشی، ابو عطیه، او ابو قلابه حرمي رضی اللہ عنہم دي. (۴)

ددوی نه اصول سته مصنفینو رضی اللہ عنہم احادیث نقل کړي دي. (۵)

ددوی نه ټول پنځلس احادیث مروی دي. په دې کښې دوه متفق علیه دي. او په یو حدیث کښې امام بخاری او په یو کښې امام مسلم متفرد دي. (۶)

ابن عبد البر رحمۃ اللہ علیہ لیکلي دي: «سکن البصرة ومات بها سنة اربع وتسعين» (۷)

خو حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ په «تجريد أسماء الصحابة رضی اللہ عنہم» کښې «سنة اربع وسبعين» فرمایلي دي. (۸)

دغه شان ابن سکن رحمۃ اللہ علیہ هم په دې باندې جزم کړې دي. (۹)

وجه دا ده. چه په بصره کښې په اتفاق سره د ټولونه په آخر کښې وفات شوې صحابی حضرت انس رضی اللہ عنہ وو. او د هغوی وفات په ۹۳ هـ کښې شوې دي. نو په بصره کښې که د حضرت مالک بن الحویرث رضی اللہ عنہ وفات په ۹۳ هـ کښې شوې وو. نو آخری صحابی رضی اللہ عنہ به حضرت مالک بن الحویرث وو. حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ به نه وو. ددې وجې «اربع وتسعين» د «اربع وسبعين» سره تصحیف دي. (۱۰) والله اعلم. «رضي الله عنه وأرضاه»

د ذکر شوی تعلیق تخريج: حضرت مالک بن الحویرث رضی اللہ عنہ دا تعلیق د هغوی د یواړېد حدیث یوه ټکړه ده. دا حدیث امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په خپل صحیح کښې تقریباً نهه ځله مفصل او

(۱) تهذيب الكمال (۱۳۲/۲۷ او ۱۳۳) وتهذيب التهذيب (۱۳۱۰ او ۱۴) _

(۲) الإصابة (۳۴۲/۳) _

(۳) الاستيعاب بهامش الإصابة (۳۷۴/۱۳) _

(۴) د شیوخ او تلامذه د پاره او گوري تهذيب الكمال (۱۳۳/۲۷) _

(۵) المصدر السابق _

(۶) تهذيب الأسماء واللغات (۸۰/۱۲) وخلاصة الخرجي (۳۶۷) _

(۷) الاستيعاب بهامش الإصابة (۳۷۴/۱۳) _

(۸) تهذيب التهذيب (۱۴۱۰) وحاشية سبط ابن العجمي على الكاشف (۲۳۴/۱۲) رقم (۵۲۴۶) _

(۹) الإصابة (۳۴۳/۱۳) وتهذيب التهذيب (۱۴۱۰) _

(۱۰) تهذيب التهذيب (۱۴۱۰) _

مختصراً ذکر کړې دي. (۱) دلته چه کوم الفاظ ذکر دي. هغه بعينه په «کتاب الادب» کښې «باب رحمة الناس والبهائم» کښې موجود دي. (۲)

د ذکر شوی تعلیق مقصد د ذکر شوی تعلیق نه دامام بخاری رحمه الله مقصد د ترجمة الباب اثبات دي. چه په دي حديث کښې نبي ﷺ حضرت مالک بن الحويرث رحمه الله اودهغه ملگری خپلو کورونوته واپس اوليرل. اوڅه چه ئې دلته کتلی وو. اوزده کړی وو. دا حکم ئې ورته اوکړو. چه دا دخپلې علاقې خلقو ته اوبښاني.

[۸۷] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا غُنْدَرٌ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَبِي جَمْرَةَ قَالَ كُنْتُ أَتُرْجِمُ بَيْنَ ابْنِ عَبَّاسٍ (۳) وَبَيْنَ النَّاسِ فَقَالَ إِنَّ وَقْدَ عَبْدِ الْقَيْسِ أَتَوَّاهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ مَنْ الْوَقْدُ أَوْ مَنْ الْقَوْمُ قَالُوا رِبْعَةٌ فَقَالَ مَرْجَبًا بِالْقَوْمِ أَوْ بِالْوَقْدِ غَيْرَ خَزَائِي وَلَا نِدَامِي قَالُوا إِنَّا نَأْتِيكَ مِنْ شُقَّةٍ بَعِيدَةٍ وَبَيْنَنَا وَبَيْنَكَ هَذَا الْحَيُّ مِنْ كُفَّارٍ مُضَرٍّ وَلَا نَسْتَطِيعُ أَنْ نَأْتِيكَ إِلَّا فِي شَهْرِ حَرَامٍ فَمُرْنَا بِأَمْرٍ نُخْبِرُ بِهِ مَنْ وَدَّ أَنْ يَدْخُلَ بِهِ الْجَنَّةَ فَأَمَرَهُمْ بِأَرْبَعٍ وَنَهَاهُمْ عَنْ أَرْبَعٍ أَمَرَهُمْ بِالْإِيمَانِ بِاللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَحَدَّثَهُ قَالَ هَلْ تَذَرُونَ مَا الْإِيمَانُ بِاللَّهِ وَحَدَّثَهُ قَالُوا اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ قَالَ شَهَادَةٌ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَإِقَامُ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءُ الزَّكَاةِ وَصَوْمُ رَمَضَانَ وَتُعْطُوا الْخُمْسَ مِنَ الْمَغْنَمِ وَنَهَاهُمْ عَنْ الدُّبَاءِ وَالْحَتَمِ وَالْمُرْقَةِ قَالَ شُعْبَةُ رُبَّمَا قَالَ النَّبِيُّ رُبَّمَا قَالَ الْمُقْبِرُ قَالَ أَحْفَظُوا وَأَخْبِرُوا مَنْ وَدَّ أَنْ يَدْخُلَ كُمْ [رقم، ۵۳]

رجال الحديث

① محمد بن بشار: دا مشهور امام حديث محمد بن بشار بن عثمان بن عبدی بصری رحمه الله دي. ددوی کښت ابوبکر اولقب ،، بندار ،، دي. ددوی حالات مخکې په کتاب العلم کښې د «باب ماکان النبی ﷺ یتخولهم بالموعظة والعلمی لا ینفروا» لاندې تیر شوی دی.

② غندر: دا هم د حديثو مشهور امام ابو عبد الله محمد بن جعفر هذلي رحمه الله دي. چه د ،، غندر ،، په لقب سره مشهور دي. د دوی حالات په کتاب الايمان کښې د «باب ظلم دون

(۱) صحيح البخاری (۸۷۱۱) کتاب الأذان باب من قال لیؤذن فی السفر مؤذن واحد رقم ۶۲۸ و (۸۸۱۱) باب الأذان للمسافر إذا كانوا جماعة .. رقم ۶ ۳۰ و (۶۲۱) و (۹۰۱۱) باب إثنان فما فوقها جماعة رقم ۶۵۸ و (۹۵۱۱) باب إذا استوو فی القراءة فلیؤمهم أكبرهم رقم ۶۸۵ و (۱۱۳۱۱) باب للمکث بین السجدين رقم ۸۱۹ و (۳۹۹۱۱) کتاب الجهاد والسير، باب سفر الإثنین رقم ۲۸۴۸ و (۸۸۸۱۲) کتاب الأدب باب رحمة للناس والبهائم رقم ۶۰۰۸ وفاتحة کتب أخبار الآحاد باب ماجاء فی إجازة خبر الواحد الصدوق رقم ۷۲۴۶ (۲) انظر التعليقة السابقة.

(۳) دي حديث تخريج په کشف الباری (۶۹۶ ۱۲) ((کتاب الايمان باب أداء الخمس من الإيمان)) لاندې تیر شوی دي.

قلم» لاندې تیر شوی دی. (۱)

④ شعبه: دا امیر المومنین فی الحدیث شعب بن الحجاج بن الورد العتکی بصری دی. د دوی حالات په باب ،، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده ،، لاندې ذکر شوي دي. (۲)

⑤ ابو جمره: دا ابو جمره نصر بن عمران ضبعی بصری دی. د دوی حالات په کتاب الایمان کښي د «باب أمة الغس من الإیمان» لاندې تیر شوی دی. (۳)

⑥ حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما: د دوی حالات په کتاب الایمان کښي د «باب کفران العشیرون کفرون کفر» لاندې تیر شوی دی. (۴)

قوله: قَالُوا إِنَّا نَأْتِيكَ مِنْ شُقَّةٍ بَعِيدَةٍ: وفد عبدالقیس او وئیل موتاسوته د لرې مسافت نه یا د لرې مزل کړې دي. اورا غلی یو.

«شقة» بضم الشین وبکسر ها، ددې معنی ،، بعد ،، دي. بعضي حضرات فرمائي چې «شقة» لرې سفريا مسافت بعيده ته وائي. په دي صورت کښي به دلته د «بعيدة» صفت. صفت کاشفه وي.

بعضي حضرات فرمائي چې «شقة» سفرته وائي. وئيلي شي «فلان بعيد الشقة» يعنی «بعيد السفر» دشقة معنی ناحیه هم ده.

په دي صورتونو کښي به دا صفت احترازی وي. ځکه چې سفريا ناحیه کله نژدې وي. او کله لرې وي. (۵)

قوله: وَنَهَاهُمْ عَنِ الدَّبَاءِ وَالْحَنْتَمِ وَالْمُزَفَّتِ قَالِ شُعْبَةُ رُبَّمَا قَالَ النَّقِيرُ وَرُبَّمَا قَالَ الْمُقَيَّرُ: دامام شعبه رضی الله عنه دا مطلب نه دي چې زما استاذ ابو جمره به کله د، دباء، حنتم،، او،، مزفت،، ذکر کولونه پس نقیر ذکر کولو. او کله د،، مقیر،، لفظ وئیل.

بلکه مطلب دا دي چې زما استاذ ابو جمره، درې څیزونه، حنتم، دباء، او مزفت ذکر کول. او کله به ئي د،، النقیر،، زیادت هم کولو. او کله به ئي د،، مزفت،، په ځاني،، مقیر،، وئیل. ځکه چې ،، مزفت،، او،، مقیر،، دواړه یو څیز دي. (۶) والله اعلم بالصواب.

(۱) کشف الباری (۲۵۰/۲) _

(۲) کشف الباری (۶۷۸/۱) _

(۳) کشف الباری (۷۰۱/۲) _

(۴) کشف الباری (۲۰۵/۲) _

(۵) النهاية (۴۹۲/۲) ومجمع بحار الأنوار (۲۴۱/۳) تاج العروس (۳۹۶/۶) _

(۶) فتح الباری (۱۸۴/۱) وعمدة القاری (۱۰۰/۲) _

حدیث عبدالقیس مکمله تشریح په کتاب الایمان کښي د «باب اداء الغس من الإيمان» لاتدي تیره شوي ده. (۱) «فارجه اليه ان شئت».

۲۶=باب الرحلة في المسألة النازلة وتعليم أهله

رحلة، بکسر الراء، ارتحال اوسفرته واني او،، رحلة، بالضم، طرف ته واني کوم ته چه سفر کولي شي حافظ فرماني چه دلته،، رحلة،، بکسر الراء او،، رحلة بفتح الراء هم راغلي ده په معنی د «البرائة الواحدة» هم راغلي ده. (۲)

د مخکني باب سره مناسبت په تیر شوي باب کښي تحريض علی العلم وو د تحريض په نیتجه کښي طالب علم د مختلفو ځایونو سفر کوي بیا خاص کر چه کله څه واقعه او واقعه پښه شي نوبیا وتل ضروري شي ددي وجي ئې دلته د «رحلة في المسألة النازلة» باب قائم کړو. (۳)

د تکرار فی الترجمة شبه اودهغي جواب ددي نه وړاندې امام بخاري د «باب الخروج في طلب العلم» باب قائم کړې وو او اوس دوی «باب الرحلة في المسألة النازلة» قائم کړو په ظاهره دا تکرار دي.

ددي جواب دا دي چه سابقه باب عام وو په مطلق خروج فی العلم باندې دال وو او دا ترجمه خاص ده په دي کښي دڅه واقعي او حادثي په پېښیدو باندې دتل مقصود دی نو تکرار نشو. (۴)

د ترجمې مقصد حضرت شيخ الهند رحمه الله فرماني که د یوې مسئلې ضرورت پښ شي او حکم معلوم نه وي د عالم نه د معلومولو دپاره دي سفر او کړي او خپلواهل علموته دي هم تعلیم ورکړي دا نه چه سکوت او اختیار کړي او کښي ددي نه دتعلیم او تعلم تاکید او ضرورت معلومېږي والله اعلم. (۵)

مطلب دا دي چه په احکام شرعيه کښي جهل چونکه عذر نه دي ددي وجي کوشش کول پکار دي او علم حاصلول پکار دي «فلما شفاء العي السؤال» (۶)

تنبيه دلته تاسو گوري چه د ترجمې په آخر کښي «وتعليم أهله» هم شته دا صرف د کریمي په نسخه کښي دی.

(۱) کشف الباری (۲/۹۴۶ و ۹۲۷)۔

(۲) فتح الباری (۱۸۴/۱)۔

(۳) عمدة القاری (۱۰۰/۲)۔

(۴) شرح الکرماني (۳۷۱/۲ و ۳۴)۔

(۵) الأبواب والتراجم (ص ۵۲)۔

(۶) الكنز المتواری (۳۱۸/۲)۔

حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمہما اللہ فرمائی: چہ ددی حذف کول صحیح دی. خکہ چہ دتعلیم اہل پہ بارہ کنہی امام بخاری ورائدی «باب تعلیم الرجل أمته وأهله» مستقل باب قائموی (۱)

خودلته دا وئیلی شی. چہ هغه ترجمہ کومہ چہ راتلونکی ده. عام ده. او مذکورہ ترجمہ خاص ده. ددی مقصد خودا دی. چہ ضروری مسئلہ دپارہ چہ کوم سفر او کړې شی. نود مسئلہ معلومیدونه پس هغه خپل اہل ته هم خودل پکاردی. اوپہ راروانہ ترجمہ کنہی نې مطلقاً دا خودلی دی. چہ دخپلې وینځې او ښځې دتعلیم اهتمام کول پکار دی. واللہ اعلم.

[۳۱] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ أَبُو الْحَسَنِ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا عُمَرُ بْنُ سَعِيدٍ بْنُ أَبِي حُسَيْنٍ قَالَ حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ عَنْ عُقْبَةَ بْنِ الْحَارِثِ (۱) أَنَّهُ تَزَوَّجَ ابْنَتَهُ لِأَبِي إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَزِيزٍ فَأَتَتْهُ امْرَأَةٌ فَقَالَتْ إِنِّي قَدْ أَرْضَعْتُ عُقْبَةَ وَالتِّي تَزَوَّجَ فَقَالَ لَهَا عُقْبَةُ مَا أَعْلَمُ أَنَّكَ أَرْضَعْتَنِي وَلَا أَخْبَرْتَنِي فَرَكِبَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَدِينَةِ فَسَأَلَهُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَيْفَ وَقَدْ قِيلَ ففَارَقَهَا عُقْبَةُ وَنَكَحَتْ زَوْجًا غَيْرَهُ [۱۹۴۷ و ۲۴۹۷ و ۲۵۱۶ و ۲۵۱۷ و ۴۸۱۶]

رجال الحديث

① محمد بن مقاتل أبو الحسن: دا ابو الحسن محمد بن مقاتل مروزی بغدادی مکی دی. ددوی لقب ،، رخ،، دی. ددوی حالات په کتاب العلم کنہی د «باب ما یذکر فی المناولة و کتاب اهل العلم بالعلم الی البلدان» لاندې تیر شوی دی.

② عبد الله: دا امام عبد الله بن المبارك خنظلی رحمہ اللہ دی. ددوی مختصر حالات په بد، الوحی کنہی د پنځم حدیث لاندې تیر شوی دی. (۲)

③ عمر بن سعید بن ابی حسین: دا عمر بن سعید بن ابی حسین قرشی نوفلی مکی دی. (۳)

(۱) فتح الباری (۱۸۴/۱) وعمدة القاری (۱۰۰/۲)۔

(۲) قوله عن عقبة بن الحارث: الحديث أخرجه البخاري أيضاً في (۲۷۶/۱) كتاب البيوع باب تفسير المشبهات رقم (۲۰۵۲) و (۳۶۰/۱) كتاب الشهادات باب إذا شهد شاهد أو شهود بشئ رقم (۲۶۴۰) و (۳۶۳/۱) كتاب الشهادات باب شهادة الإماء والعبيد رقم (۲۶۵۹) و باب شهادة المرضعة رقم (۲۶۶۰) و (۷۶۴/۱۲ و ۷۶۵) كتاب النكاح باب شهادة المرضعة رقم (۵۱۰/۴) والنسائي في سننه ي كتاب النكاح باب الشهادة في الرضاع رقم (۳۳۳۲) وأبوداود في سننه في كتاب القضاء باب الشهادة على الرضاع رقم ۳۶۰۳ و (۳۶۰/۴) والترمذي في جامعه في كتاب الرضاع باب ما جاء في شهادة المرأة الواحدة في الرضاع رقم (۱۱۵۱)

(۳) كشف الباری (۴۶۲/۱)۔

(۴) تهذيب الكمال (۳۶۴/۱۲۱)۔

دوی دطاوس به کیسان، عبدالله بن ابی ملیکه، القاسم بن محمد، عبدالرحمن بن القاسم بن محمد، محمد بن المنکدر، او عطاء بن ابی رباح رضی الله عنه وغیره نه روایت کوی. او ددوی نه روایت کونکو کښې سعید بن سلام، سفیان ثوری، ورح بن عباد، ابو عاصم النبیل، عبدالله بن داود خریبی، عبدالله بن المبارک، عیسی بن یونس، اویحیی القطان رضی الله عنه وغیره دی. (۱)

امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی: «ثقة من أمثل من يكتبه عنه» (۲)

امام یحیی بن معین او امام نسائی رحمهما الله فرمائی: «ثقة» (۳)

امام عجلې، ابن البرقی او محمد بن مسعود بن العجمی رضی الله عنه هم ددوی توثیق کړې دي. (۴)

امام ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: «صدوق» (۵)

ابن حبان رضی الله عنه دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي. (۶) رحمه الله رحمة واسعة.

④ عبدالله بن ابی ملیکه: دا ابوبکر عبدالله بن عبیدالله بن ابی ملیکه زهیر بن عبدالله بن جدعان تميمی قرشي دي. ابو محمد هم ددوی کښت دي. (۷)

⑤ عقبه بن الحارث: د عقبه بن الحارث بن عامر بن نوفل قرشي نوفلي مکی رضی الله عنه دي. دفتح مکې په موقع باندې مسلمان شوي وو.

محدثين فرمائی: چه ددوی کښت ،، ابوسروع،، دي. دعلم الانساب په عالمانو کښې دي. علماء وائي چه ،، ابوسروع،، د عقبه ورور وو. او دواړه د فتحې مکې په موقع مسلمانان شوي وو.

ابو حاتم رضی الله عنه فرمائی: چه ابوسروع عقبه بن الحارث د حضرت خبيب بن عدي رضی الله عنه قاتل وو. دي مقدم دي. او عقبه بن الحارث کوم چه دابن ابی ملیکه رضی الله عنه نه روایت کوي. دا متاخر دي.

بعضي حضراتو عقبه بن الحارث او ابوسروع دواړه مور شريك ورونه گرځولي دي. حافظ ابن حجر رضی الله عنه د محدثينو رضی الله عنه قول راجح گرځولي دي. چه ابو سروع هم د عقبه کښت دي. اودا يو کس دي. (۸)

۱- د شیوخ او تلامذه دپاره او گوري تهذيب الكمال (۳۶۵/۲۱) _

۲- تهذيب الكمال (۳۶۶/۲۱) _

۳- تهذيب الكمال (۳۶۶/۲۱) و تهذيب التهذيب (۴۵۳/۷) _

۴- تهذيب الكمال (۴۵۳/۷) _

۵- المصدر السابق _

۶- الثقات لابن حبان (۱۶۷ و ۱۶۶/۷) _

۷- كشف الباری (۵۴۸/۲) _

۸- د تفصيل دپاره او گوري تهذيب الكمال (۱۹۴ و ۱۹۲/۲۰) و تهذيب التهذيب (۲۳۸/۷ و ۲۳۹) والإصابة

(۴۸۸/۲) و تهذيب الأسماء واللغات (۳۳۶/۱) _

حضرت عقبه بن الحارث رضی اللہ عنہ دنی رضی اللہ عنہ نه علاوه د حضرت ابوبکر صدیق او حضرت جبیر بن مطعم رضی اللہ عنہ نه هم روایت کوی.
 اوددوی نه روایت کونکو کنبی ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف، عبدالله بن ابی ابی ملیکه، او عبیدالله بن ابی مریم مکی رضی اللہ عنہ دی. (۱)
 ددوی نه په شمار یو خوا حدیث مروی دی. امام بخاری رحمته اللہ علیہ ددوی درې حدیث نقل کړی دی او امام مسلم رحمته اللہ علیہ د دوی څه حدیث نه دې نقل کړې. (۲)
 دامام مسلم او ابن ماجه رحمهما الله نه علاوه باقی د اصول سته مصنفینو رضی اللہ عنہم ددوی د احادیثو تخریج کړې دي.
قوله: أَنَّهُ تَزَوَّجَ ابْنَهُ لِأَبِي إِيَّاهُ بِنِ عَزِيزٍ: حضرت عقبه بن ابی ملیکه رضی اللہ عنہ د ابوها بن عزیز لور سره نکاح کړې وه.

ددې میرمن نوم ، غنیه دی. ام یحی نې کنیت دي. (۳) دا کنیت د کتاب الشهادات په یو روایت کنبی راغلې دي. (۴)
 ابوها بن عزیزین قیس تمیمی ، دا صحابی رضی اللہ عنہ دي. وئیلی شی. چه په مسجد حرام کنبی د ټولونه وړمبی ددوی د جنازې مونځ شوې وو. (۵)
 عزیز «بفتح العين المهملة وزاين متقطعين بينهما ياء تعالیه» په وزن د کریم دي. دا تصغیرنه دي. (۶)

قوله: فَأَتَتْهُ امْرَأَةٌ: یوه ښځه دي ته راغله.

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی. چه ددې نوم ماته معلوم نشو. (۷)

قوله: فَقَالَتْ إِنِّي قَدْ أَرْضَعْتُ عُقْبَةَ وَالتِّي تَزَوَّجَ: هغې اووئیل. چه ما عقبه اودده جینی ته چاسره چه ده نکاح کړې ده. تن ورکړې دي.

مطلب دا چه دا دواړه په خپلو کنبی رضاعی ورور خور دي.

قوله: فَقَالَ لَهَا عُقْبَةُ مَا أَعْلَمُ أَنَّكَ أَرْضَعْتَنِي وَلَا أَخْبَرْتَنِي: عقبه اووئیل چه ماته معلومه نه ده. چه تا ماته پی را کړی دی. اونه ما ته تا خبر را کړې دي.

۱- د شیوخ او تلامذه د پاره اوگوری تهذیب الکمال (۱۹۳۱۲۰) -

۲- ذخائر الموارث فی الدلالة علی مواضع الحديث (۳۱۷۱۲) و خلاصة الخرجی (ص. ۲۶۸) -

۳- فتح الباری (۱۸۴۱۱) -

۴- صحیح البخاری (۳۶۳۱۱) کتاب الشهادات باب شهادة الإماء والعبيد رقم (۲۶۵۹) -

۵- النظر الإصابه (۱۲ او ۱۴) -

۶- فتح الباری (۱۸۴۱۱ او ۱۸۵) والإصابه (۱۱۴) -

۷- فتح الباری (۱۸۵۱۱) -

مطلب دا که د رواج مطابق د رضاعت ضرورت پېښ شوې وو. اوماته دې پي راکړې وو. نوکم ازکم ماته خوبه دې خودلې وو. چه زه ستا رضاعي مور یم.

قوله: فَرَكِبَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَدِينَةِ فَسَأَلَهُ: هغه مدينې منورې ته اور رسول الله ته سفر اوکړو. او اور سيد لو. اود نبی ﷺ نه نې تپوس اوکړو. چونکه په زړه کښې نې شک شو. او تسلي ورته نه ملاویده. ددې وجې هغوی دمکې معظمې نه چرته چه ډیره وو. دهغې نه مدينې منورې ته سفر اوکړو. چه د رسول الله ﷺ نه د مسنلې تپوس اوکړې. او عمل پرې اوکړې. (۱)

قوله: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَيْفَ وَقَدْ قِيلَ: نبی ﷺ ورته او فرمائیل. چه ته څنگه هغه ښځه په خپله نکاح کښې ساتې. حالانکه داسې خبره شوې ده. چه هغه ستا خور ده.

ايا په رضاعت کښې د يوې ښځې گواهي معتبرده؟ په دې خبره کښې اختلاف دې ک مرضعه گواهي ورکړې. نو يواځې ددې گواهي معتبرده که نه؟

امام احمد، امام اسحاق، امام اوزاعي، او امام زهري ﷺ فرمائي. چه د مرضعه گواهي خانله هم معتبرده. د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما او طاووس رضی الله عنه نه هم دا منقول دی. دامام اوزاعي رضی الله عنه نه يوقول دا هم معتبر دي. که مرضعه د تزويج نه وړاندې گواهي ورکړې. نو معتبرده گنې نه ده.

امام مالک رضی الله عنه فرمائي. چه د رضاعت د اثبات دپاره د دوو ښځو شهادت معتبر دي. د سړي وجود په کښې ضروري نه دي.

امام شافعي رضی الله عنه فرمائي. چه د رضاعت په باب کښې کم از کم د څلورو ښځو گواهي ضروري ده. دا د امام شعبي او عطاء رحمهما الله نه هم مروی دی.

امام ابو حنيفه رضی الله عنه فرمائي. چه د رضاعت د اثبات دپاره هم د شهادت نصاب ضروري دي. يعنې دوه سړي يا يوسړې او دوه ښځې، ددې نه بغير رضاعت نه ثابتېږي. (۲)

امام احمد رضی الله عنه وغيره د حديث باب نه استدال کوي. چه دلته صرف د يوې ښځې گواهي ده. او نبی ﷺ ددې په وجه دخپلې بي بي پريخود و حکم کوي.

احناف ﷺ په دې باب کښې په آيت کریمه «وَأَشْهَدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ» (۳)

ترکومي پورې چه حديث باب تعلق دي. نو جمهور دا په تنزه، تورع او احتياط باندې محمول کوي. ددې جواب حاصل دا دي. چه صرف د مرضعي په شهادت باندې بيلتون کول عام قانون نه دي. اونه شريعت حرمت ثابتوي. البته په دې سره يوقسم شک اوشبه ضرور پيدا

(۱) فتح الباری (۱۸۵/۱)۔

(۲) عمدة القاری (۱۹۹/۲۰) کتاب النکاح باب شهادة المرضعة۔

(۳) البقرة: (۲۸۲)۔

کیرې ښکاره ده چه د شېهې پیدا کیدو نه پس به دغه بی بی سره په مخالطت کښې انبساط نه وی. چونکه د ټول عمر معامله ده. نو همیشه دپاره به انقباض باقی وی. د کوم چه په امور معاشرت او تربیت اولاد باندې بد اثر غورځیرې. نود «الحلال بین والحرام بین و بینهما مشتهات»^(۱) او «دم ما یریک الی ما لا یریک»^(۲) خیال ئې اوساتل.

اونبې ﷺ ورته د تقوی او ورع په بناء باندې «کیف وقد قیل» او «دعها عنک»^(۳) او فرمائیل محقق ابن الهمام او علامه سرخسی رحمهما الله هم دا جواب اختیار کړې دي.^(۴) علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله د شیخ خیر الدین رملی رحمته الله بحر الرائق د حاشیه په حواله سره نقل کړی دی. چه هغوی لیکلی دی. صرف دیوې ښځې شهادت دیانه معتبر دي. اوقضاء معتبر نه دي. په قضا اودیانت کښې فرق دا دي. چه ترڅو پورې معامله عدالت ته نه وی رسیدلې. نو تر هغه وخته پورې به هم د دیانت اعتبار وی. اود مفتی نه که ددې په باره کښې استفتاء اوشی. نومفتی به د دیانت په اعتبار سره فتوی ورکوی. البته معامله عدالت ته اورسیده. نو قاضی به ددې اعتبار نه کوی. ځکه چه د قاضی فیصله صرف د ښځې په گواهي باندې نشی کولې.

په نبی ﷺ کښې دواړه حیثیونه وو. نبی ﷺ مفتی هم وو. اوقاضی هم. اوس دا کتل پکار دی. چه نبی ﷺ دا فیصله په کوم حیثیت سره ورکړې وه. که د قضا په حیثیت سره ئې ورکړې وی. نوییشکه د جواب ورکولو ضرورت به وی. او قرائن ددې مقتضی دی. چه نبی ﷺ د قضا په حیثیت سره دا فیصله نه وه کړې. بلکه د افتاء په حیثیت سره نبی ﷺ دا فیصله کړې وه.

که چرته دا فیصله قضا وه. نو حضرت عقبه رضی الله عنه چه ورته څنگه خبر ورکړ. نبی ﷺ به ترې اعراض نه کولو. بلکه سمدستی به ئې فیصله کوله. حالانکه په روایاتو کښې دی. چه نبی ﷺ د خبرې اوریدونه پس اعراض اوکړو.^(۵) کله چه دوی دوباره بلکه په بعضې روایاتو کښې

دریم اوڅلورم ځل اصرار اوکړو. نونبې ﷺ او فرمائیل «کیف وقد قیل!»^(۶) دغه شان که دا فیصله قضا وه. نونبې ﷺ به خامخا گواهی مجلس ته راغوستې وه. اوبیا به ئې حکم کولو. خودلته څه هم نه دی شوی.

(۱) صحیح البخاری (۱۳۱۱) کتاب الإیمان باب فضل من استبرأ لدينه رقم (۵۲)۔

(۲) جامع الترمذی کتاب صفة القيامة باب (بدون ترجمة) رقم (۲۵۱۸) وسنن النسائي کتاب الأشربة باب الحث على ترك الشبهات رقم (۷۵۱۴)۔

(۳) كما في رواية أخرجه البخاري في صحيحه (۳۶۳۱۱) كتاب الشهادات باب شهادة المرضعة رقم (۲۶۶۰)۔

(۴) المبسوط للسرخسي (۱۶۹۱۱۰) كتاب الإستحسان وفتح القدير (۳۲۴۱۳) وآخر كتاب الرضاع)۔

(۵) ففي رواية البخاري في صحيحه (۳۶۳۱۱) كتاب الشهادات باب شهادة الإماء والعبيد (فذكرت ذلك للنبي ﷺ فأعرض عني قال فتنحيت فذكرت ذلك له ...)۔

(۶) كما في رواية الدارمي في سننه (۲۱۰۱۲) كتاب النكاح باب شهادة المرأة الواحدة على الرضاع رقم (۲۲۵۵)

خلاصه دا شوه چه د علامه خيرالدين رملی رحمته الله د قول مطابق دلته نبی؟ قضاء دا فيصله نه ده کړې بلکه ديانه نې فيصله کړې وه لکه چه په داسې صورت کښې قضاء نه بلکه ديانه تفريق ضروری دې.

او محقق ابن الهمام رحمته الله په نيز دلته ديانه هم تفريق ضروری نه دې. صرف تورعاً او تنزيهاً نې ورته د تفريق حکم کړې وو. (۱)

بيا امام سرخسی رحمته الله دا هم فرماني چه په حديث باب کښې چه دکومي ښځې دگواهي ذکر دې پکار ده چه دا دچا په نيز هم صحيح نشي. ځکه چه په رواياتو کښې راځي چه عقبه بن حارث رحمته الله فرماني: «تزوجت بنت أبي إهاب، فجاءت سوداء تستطعننا فأبينّا أن نطعمها فجاءت من الغد تشهد على الرضاع...» امام سرخسی رحمته الله فرماني چه «ومثل هذه الشهادة تكون من ضمن فلا تتم الحجة بها» (۲)

قوله: فَفَارَقَهَا عَقْبَةُ رحمته الله: نوحضرت عقبه رحمته الله خپله بی بی جدا کړه په «فارق» کښې دا احتمال هم شته چه نبی صلی الله علیه و آله تفريق وکړو او دا احتمال هم شته چه حضرت عقبه رحمته الله ورته طلاق ورکړو او جدا ئې کړه. (۳)

قوله: وَنَكَحْتُ زَوْجًا غَيْرَهُ: اوددوی ښځې دبل چا سره نکاح وکړه. ددغه کس نوم «ظریب» خودلې شوې دې: (۴)

د ترجمة الباب اثبات: د حديث باب نه ترجمة الباب ښکاره ثابتېږي: «فراکمب الی رسول الله صلی الله علیه و آله بالمدينة» يعنی حضرت عقبه رحمته الله ته چه کومه مسئله پيښه شوې وه دهغې د حکم معلومولو دپاره دمدينې منورې سفر وکړو. په اکثرونسوخو کښې چونکه «باب الرحلة فی المسئلة النازلة» دې اوزيادت په کښې نشته. ددې وجې د حديث نه د ترجمة الباب بيځي ښکاره دې. البته دکريمه په نسخه کښې د «وتعليم أهله» زيادت دې. ددې وجې که دا نسخه غلطه او گرځولې شي لکه څنگه چه حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمهما الله کړی دی. نو بيا د څه جواب ضرورت نشته.

او که دا زيادت صحيح او گنرلې شي. نو ويلي شي چه حضرت عقبه رحمته الله چه واپس کورته راغلی وی. نو هغوی به خامخا خپل کورواله د نبی صلی الله علیه و آله د جواب نه خبر کړی وی. او بيا به ئې مفارقت اختيار کړې وی. والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

(۱) فضل الباری (۸۸۲ او ۸۹)

(۲) المسبوط للسرخسی (۱۶۹۱۱۰) کتاب الإستحسان.

(۳) فضل الباری (۸۹۱۲).

(۴) فتح الباری (۱۸۵۱۱).

۲۷=بَابُ التَّنَاوُبِ فِي الْعِلْمِ

تناوب د باب تفاعل مصدر دې. ددې معنی ده نوبت په نوبت یعنی وار په وار، نو د تناوب فی العلم مطلب شو. د علم حاصلولو د پاره نوبت مقرر کول. (۱)
 د مخکنی باب سره مناسبت په باب سابق کښې د طلب علم د پاره د رحله ذکر وېښکاره خبره ده. چه د علم د طلب د پاره سفر کول زیات حرص وی. په دې باب کښې وار په وار یعنی نوبت مقرر کولو سره د علم د طلب د پاره تلل ذکر دی. کوم چه شدت حرص فی طلب العلم باندې دلیل دې. (۲)

د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الهند رحمه الله فرمائی. چه ددې باب مقصد دا دې. که د ضروری شغلونو په وجه د علم د حاصلولو فرصت نه وی. نو په طریقه د تناوب علم زده کول پکار دی. او که عالم ته په خپله نشی ورتلې. نو د یو معتمد په ذریعه دې علم حاصل کړی. (۳)
 حضرت شیخ الحدیث رحمه الله صاحب فرمائی. چه زما په نیز دا هم ممکن ده. چه حضرت امام بخاری رحمه الله دا خودل غواړی. چه د علم طلب اگر چه فرض دې. لیکن ددې فرضیت دا خبره نه لازمی. چه د نورو ضروریاتو نه دې سرې بیخی فارغ وی. بلکه د نورو ضروریاتو سره سره هم علم حاصلول صحیح دی. د حافظ ابن حجر رحمه الله د کلام نه ددې تائید کیږی. حافظ فرمائی. (۴)
 چه د طالب علم د پاره د علم په طلب کښې د معاش د طلب نه غافله کیدل نه دی پکار، خودې سره سره دې دا خبره هم یاده وی. چه په کومه ورځ دې د علم مجلس ته نشی تلې. نو چه په دغه ورځ چه کوم حالات پېښیږی. دهغې نه د خبریدو انتظام ئې کړې وی. وجه دا ده. چه د حضرت عمر فاروق رحمه الله واقعه دلته ذکر ده. ددې په یو طریق کښې دا تصریح ده. چه حضرت عمر رحمه الله په دغه وخت کښې سوداگری کوله. (۵)

[۸۹] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ وَقَالَ ابْنُ وَهْبٍ أَخْبَرَنَا يُونُسُ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي ثَوْرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ عَنْ عُمَرَ (۱) قَالَ كُنْتُ أَنَا وَجَارِلِي مِنَ الْأَنْصَارِ فِي بَيْتِ أُمِّئَةَ بْنِ زَيْدٍ وَهِيَ مِنْ عَوَالِي

(۱) فتح الباری (۱۸۵/۱) -

(۲) المصدر السابق -

(۳) الأبواب والتراجم (ص. ۵۲) -

(۴) فتح الباری (۱۸۶/۱) -

(۵) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (۳۱۹/۲) -

(۱) قوله عن عمر رحمه الله: الحديث أخرجه البخاری أيضاً فی صحیحہ (۳۳۴/۱) کتاب المظالم والغصب باب الغارفة والعلیة المشرفة وغير المشرفة فی السطوح وغيرها رقم ۲۴۶۸ کتاب التفسیر، سورة التحريم باب تنبغی مرضات أزواجک رقم ۴۹۱۳ وباب ((وإذ أسرالنبي إلى بعض أزواجه حديثاً..)) رقم ۴۹۱۴ و(۷۳۱/۲) باب قوله ﴿إن تتوبا إلى الله فقد صغت قلوبكما رقم ۴۹۱۵﴾ فی (۷۸۰/۱۲ و ۷۸۲) کتاب النکاح باب موعظة الرجل إبنته لحال زوجها رقم ۵۱۹۱ (۷۸۵/۲).... [بقیه حاشیه په راروانه صفحه....]

الْمَدِينَةِ وَكُنَّا نَتَنَاقَبُ النَّوْلَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْزِلُ يَوْمًا وَنُزْلُ يَوْمًا فَإِذَا نَزَلَتْ جِئْتُهُ بِخَبَرِ ذَلِكَ الْيَوْمِ مِنَ الْوَحْيِ وَغَيْرِهِ وَإِذَا نَزَلَ فَعَلَّ مِثْلَ ذَلِكَ فَتَزَلَّ صَاحِبِي الْأَنْصَارِيُّ يَوْمَ تَوْبَتِهِ فَضَرَبَ بَابِي ضَرْبًا شَدِيدًا فَقَالَ أَلَمْ هُوَ فَفَزَعْتُ فَخَرَجْتُ إِلَيْهِ فَقَالَ قَدْ حَدَّثَ أَمْرٌ عَظِيمٌ قَالَ فَدَخَلْتُ عَلَى حَفْصَةَ فَإِذَا هِيَ تَبْكِي فَقُلْتُ طَلَّقُكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ لَا أَذْرِي ثُمَّ دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ وَأَنَا قَائِمٌ أَطَلَّقْتَ نِسَاءَكَ قَالَ لَا فَقُلْتُ اللَّهُ أَكْبَرُ [۲۳۳۶ و ۲۶۲۹ و ۲۸۹۵ و ۳۹۲۰ و ۵۵۰۵ و ۶۸۲۹ و ۶۸۳۵]

رجال الحديث

- ① ابو اليمان: دا ابو اليمان الحكم بن نافع بهراني حمصي رحمته الله دي. ددوی حالات وړاندې د باب بدء الوحي د شپږم حديث لاندې تیر شوی دی. (۱)
- ② شعيب: دا ابوبشر شعيب بن ابي حمزه قرشي اموي رحمته الله دي. ددوی مختصر حالات هم په باب بدء الوحي کښې د شپږم حديث لاندې تیره شوې ده. (۲)
- ③ الزهري: دامام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن عبد الله بن شهاب زهري رحمته الله دي. ددوی مختصر حالات په بدء الوحي کښې د دريم حديث لاندې تیری شوی دی. (۳)
- ابو عبد الله: ددوی نه مراد امام بخاري رحمته الله دي.
- ④ ابن وهب: دا امام عبد الله بن وهب مصري رحمته الله دي. ددوی حالات هم په کتاب العلم کښې د «باب من يرد الله به غيرا يفقهه في الدين» لاندې تیر شوی دی.
- ⑤ يونس: دا يونس بن يزيد ايلي قرشي رحمته الله دي. ددوی حالات مختصراً د باب بدء الوحي کښې د پنځم نمبر حديث لاندې تیر شوی دی. (۴) او تفصيلاً په کتاب العلم کښې د

....بقية حاشيه د تير مخ] كتاب النكاح باب حب الرجل بعض نساؤه افضل من بعض رقم (۵۲۱۸) وفي (۸۶۸۱۲ و ۸۶۹) كتاب اللباس باب ما كان النبي صلى الله عليه وسلم يتجوز من اللباس والبسط رقم (۵۸۴۳) وفي (۱۰۷۷۱۲) كتاب اخبار الاحاد باب ما جاء في إجازة خبر الواحد الصدوق رقم (۷۲۵۶) وفي (۱۰۷۸۱۲) كتاب اخبار الاحاد باب قول الله تعالى ﴿ لا تدخلوا بيوت النبي إلا أن يؤذن لكم ﴾ (رقم ۷۲۶۳) ومسلم في سننه صحيحه في كتاب الطلاق باب في الإيلاء وإعتزال النساء وتخبرهن وقوله تعالى ﴿ وإن نظاهرا عليه ﴾ رقم (۳۶۹۱ و ۳۶۹۶) والنسائي في سننه في كتاب الصيام باب كم الشهر وذكر الإختلاف على الزهري في الخبر عن عائشة رضي الله عنها رقم ۲۱۳۴ وفي كتاب الطلاق باب الإيلاء رقم ۳۴۸۵ والترمذي في جامعه في كتاب التفسير باب ومن سورة التحريم رقم (۳۳۱۸) -

(۱) كشف الباري (۴۷۹۱۱) -

(۲) كشف الباري (۴۸۰) -

(۳) كشف الباري (۳۲۶۱۱) -

(۴) كشف الباري (۴۶۳۱۱) -

«باب من یرد الله به هدایا یفقهه فی الدین» لاندې تیر شوی دی.

⑥ عبدالله بن عبدالله بن ابی ثور: دا عبدالله بن عبدالله بن ابی ثور قرشی مدنی

دې د بنو نوفل سره ددوی تعلق دي. (۱)

دوی د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنهما او حضرت صفیه بنت شیبه رضی الله عنها نه روایت کوي. اود دوی نه روایت کونکي محمد بن جعفر بن زبیر او امام زهري رحمهما الله دي. (۲)

حافظ ذهبی رحمته الله فرماني: «وثق» (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: «ثقة» (۴)

ابن حبان رحمته الله دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړي دي. (۵)

فائده: دا راوی د یوبل راوی عبدالله بن عبدالله بن عتبہ بن مسعود رضی الله عنه سره په خپل نوم، دپلاراونیکه په نوم کښې شريک دي. اود حضرت ابن عباس رضی الله عنهما په روایت کولو کښې هم شريک دي. البته ددغه دویم راوی په صحیحینو کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه ډیر روایتونه مروی دي. او په صحیحینو کښې عبدالله بن عبدالله بن ابی ثور نه د دې حدیث باب نه سوا بل حدیث نشته. (۶)

یوه بله فائده: خطیب بغدادی لیکلی دی. چه عبدالله بن عبدالله بن ابی ثور د ابن عباس رضی الله عنهما نه سوا دبل چا نه روایت نه دي کړي. اود دوی نه د زهري نه سوا بل چا روایت نه دي کړي. (۷)
خود پورتنی تفصیل نه دا معلومه شوه. چه دوی د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما نه علاوه د حضرت صفیه بنت شیبه نه هم روایت کړي دي. دغه شان د دوی نه روایت کونکو کښې محمد بن جعفر بن الزبیر رحمته الله هم دي. (۸) والله اعلم. رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑦ عبدالله بن عباس رضي الله عنهما: ددوی حالات په باب بدء الوحي کښې د

دخلورم نمبر حدیث لاندې تیر شوی دی. (۹) په «کتاب الإيمان باب كفران العشير وكفر دون كفر»

(۱) تهذيب الكمال (۶۸۱۱۹) _

(۲) داستاذنا و شاگردانو د تفصیل دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۶۸۱۱۹) _

(۳) الكاشف (۶۸۱۱۱) رقم (۳۵۶۰) _

(۴) تقريب التهذيب (ص. ۳۷۲) رقم (۴۳۰۷) _

(۵) الثقات لابن حبان (۶۵۱۵) _

(۶) عمدة القاری (۱۰۳۱۲) وفتح الباری (۱۸۵۱۱) _

(۷) قاله الخطيب في المکمل انظر تهذيب التهذيب (۲۱۱۷) _

(۸) محمد بن جعفر بن الزبیر عن صفی بن شیبی... د روایاتو دپاره اوگوري ((سنن ابی داود کتاب المناسک باب الطواف الواجب رقم ۱۸۷۸)) و سنن ابن ماجه من استلم الرکن بمعجته رقم (۲۹۴۷) _

(۹) کشف الباری (۴۳۵۱۱) _

لاندې تیر شوی دی. (۱) دغه شان څه حالات په «کتاب العلم باب منقی یصح سهام الصغير؟» کښې اود «أنا يومئذاهوت الإحلام» د تشریح لاندې تیر شوی دی.

⑤ عمر بن الخطاب: د حضرت عمر بن الخطاب رضی الله عنه مختصر حالات هم په بدء الوحي کښې د اولنې حدیث لاندې (۲) او په «کتاب الإيمان باب زیادة الإيمان ونقصانه» لاندې تیر شوی دی. (۳)

قوله قال أبو عبد الله، وقال ابن وهب أخبرنا يونس: امام بخاري رحمته الله دا حدیث دلته په دوو سندونو سره نقل کړې دي. یو ابو الیمان عن شعيب عن الزهري په طریق سره، کوم چه موصول دي. او بل د ابن وهب عن يونس عن الزهري په طریق سره کوم چه معلق دي. دلته چه ئې کوم الفاظ ذکر کړي دي. هغه د ابو الیمان عن شعيب په طریق سره نقل شوی الفاظ دي. د ابن وهب عن يونس الفاظ نه دي. ځکه چه دلته اصل مقصود «كنت أنا وجاهل من الأنصار في أمية بن زيد وهي من حوالى المدينة، كنا نتأوب النزل على رسول الله ﷺ» الفاظ دي. اود ابو الیمان عن شعيب په طریق سره منقول دي. د ابن وهب عن يونس په طریق کښې «تتأوب» خبره موجود نه ده. بلکه هغوی «عن ابن عباس قال لم أزل حريصاً على أن أسأل عمر بن الخطاب عن المراتين...» الفاظونه شروع کړي ده. (۴)

د ابن ابی وهب دا تعلیق ابن حبان په خپل صحيح کښې «محدثين الحسن بن قتيبة عن حملة بن يحيى عن ابن وهب» په سند سره موصولاً نقل کړې دي. (۵) دلته یو سوال دا پیدا کیږي. چه هر کله دلته د ابو الیمان عن شعيب د طریق الفاظ دي. نو د ابن وهب عن يونس د طریق تعلیقاً ذکر کولو څه مقصد دي؟ ددې جواب دا دي. چه دا روایات ئې تعلیقاً راوړلو په دې کښې دا خودل مقصود دي. چه ددې روایت په پوره نقل کولو کښې شعيب متفرد نه دي. بلکه يونس بن يزيد هم ورسره شریک دي. (۶)

دا خبره دي هم پیش نظری. چه دا روایت دلته مختصر دي. امام بخاري رحمته الله وړاندې په کتاب المظالم او کتاب النکاح کښې دا ډیر په تفصیل سره نقل کړې دي. (۷)

(۱) کشف الباری (۲۰۵/۲)۔

(۲) کشف الباری (۲۳۹/۱)۔

(۳) کشف الباری (۴۷۴/۲)۔

(۴) نص على ذلك الذهلي والدارقطني والحاكم وغيرهم فتح الباری (۱۸۵/۱) وعمدة القاری (۱۰۳/۲)۔

(۵) الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان (۱۹۲/۷) كتاب النکاح باب معاشرۃ الزوجين ذکر البیان باب المرء جائز له أن يؤدب إمرأته بهجرانها مدة معلومة رقم (۴۱۷۵)۔

(۶) عمدة القاری (۱۰۳/۲) وفتح الباری (۱۸۵/۱)۔

(۷) امام بخاري رحمته الله دا حدیث تفصیلاً او مختصراً په کومو کومو ځایونو کښې ذکر کړې دي. دهغې گوته کول په تیره حاشیه کښې شوی دی. فارجه ان شئت۔

قوله قَالَ كُنْتُ أَنَا وَجَارِي مِنْ الْأَنْصَارِ فِي بَنِي أُمَيَّةَ بْنِ زَيْدٍ وَهِيَ مِنْ

عَوَالِي الْمَدِينَةِ: حضرت عمر رضي الله عنه فرمائی: چہ زہ او زما یو انصاری گاوندی. مونږ د بنو امیہ بن زید په عوالی مدینہ کښې اوسیدو.

دا ګاونډی څوک وو؟ دا ګاونډی څوک وو. علامہ قطب الدین القسطلانی رحمہ اللہ فرمائی: (۱) چہ دا حضرت عتبان بن مالک وو. ابن قسطلانی رحمہ اللہ خو څہ دلیل نہ دې ذکر کړې. البتہ ابن بشکوال د دې قول د توجیہ کوشش کړې دې. چہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم د حضرت عمر او حضرت عتبان بن مالک رحمہما اللہ په مینځ کښې د مواخاۃ رشتہ قائمہ کړې وه. نو قوی امکان دې چہ د دې ګاونډی نہ مراد حضرت عتبان رضي الله عنه وی.

خو علامہ برمادی رحمہ اللہ رمانی چہ د دې نہ مراد حضرت اوس بن خولی بن عبداللہ رضي الله عنه دې. (۲) ددوی دلیل دا دې. چہ د ابن سعد په روایت کښې دې. «وکان عمر مواخياً أوس بن خول لا یسم شیاً الا حدیثه ولا یسم عرشاً الا حدیثه» تصریح راغلي ده. (۳)

علامہ قسطلانی شارح بخاری رحمہ اللہ فرمائی چہ «لکن لا یلزم من المواخاة الجوار» (۴) یعنی کہ د دواړو په مینځ کښې د مواخاۃ رشتہ وه. نو د دې نہ دا نہ لازمیږي. چہ دواړه ګاونډیان هم وو. خود دې جواب د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د کلام نہ ملاوړیږي. چہ د ابن سعد رحمہ اللہ په روایت کښې د «وکان عمر مواخياً أوس بن خول» مطلب د «مواخاة» معلومہ رشتہ نہ ده. بلکہ مصادقہ او ملګرتیا ده. ځکه چہ ابن سعد رحمہ اللہ د حضرت عمر او عتبان بن مالک رحمہما اللہ مواخاۃ اود حضرت اوس بن خولی او حضرت شجاع بن وهب رضي الله عنه د مواخاۃ تصریح کړې ده. (۵) بلکہ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د قسطلانی شارح بخاری پیش کړې دلیل ددې خبرې د تردید دپاره استعمال کړې دې. چہ د دې جارنہ عتبان بن مالک مراد دې. دوی فرمائی چہ «لکن لا یلزم من الإخاء أن يتجاورا» (۶) یعنی کہ د حضرت عمر او عتبان بن مالک رضي الله عنه په مینځ کښې کہ د مواخاۃ رشتہ وه هم. نوبیا هم د دې نہ دا نہ لازمیږي. چہ دا دواړه ګاونډیان وو. بیا خاص کر کله چہ په یو روایت کښې د «جان» تصریح هم پکار دي.

(۱) دا علامہ قطب الدین د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ نه وړاندې بزرګ دې. او علامہ شهاب الدین قسطلانی رحمہ اللہ صاحب دارشاد الساری شرح بخاری دا بل صاحب دې. اودوی د حافظ نہ روسته دې. اود لته دغه متقدم بزرګ مراد دې.

(۲) فتح الباری (۱۸۵/۱) کتاب النکاح باب موعظة الرجل ابنته لعال زوجها وإرشاد الساری (۱۸۸/۱).

(۳) الطبقات لابن سعد (۱۹۰/۸) ذکر المرأتین التین نظاهرتا علی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم وتخییره ونساءه.

(۴) إرشاد الساری (۱۸۸/۱).

(۵) فتح الباری (۲۸۱/۹) کتاب النکاح باب موعظة الرجل ابنته لعال زوجها.

(۶) المصدر السابق.

قوله بنی امیه بن زید: دا د مدینې منورې د یوې محلي نوم دې چرته چه دا قبيله آباده وه. د قبیلوپه نوم به کورنه وو. (۱)

قوله عوالی مدینه: عوالی دعالیه جمع ده. دعوالی نه هغه کلی مراد دی. کوم چه د مدینې منورې پورته حصه یعنی مشرقی حصه کښې آباد وو. دعوالی شروع د دوو میلونو نه تر اته میلو پورې کیږی. (۲)

قوله وَكُنَّا نَتَنَاقَبُ النَّزُولَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْزِلُ يَوْمًا وَأَنْزِلُ يَوْمًا: مونږ به د نبی ﷺ په خدمت کښې په وار په وار باندي حاضریدو. یوه ورځ به هغه حاضریدو. او یوه ورځ به زه

قوله: فَإِذَا أَنْزَلْتُ جِئْتُهُ بِخَبَرِ ذَلِكَ الْيَوْمِ مِنَ الْوَحْيِ وَغَيْرِهِ وَإِذَا أَنْزَلَ فَعَلَ مِثْلَ ذَلِكَ: په کومه ورځ چه به زه حاضریدم. نود هغه ورځې دوحی وغیره خبر به ما ورکول. او کله چه به هغه حاضریدل. نودغه شان به وو.

مطلب دا که په دغه ورځ به څه وحی نازل شو. یا به څه مسئله پېښه شوه. یا به نبی ﷺ څه لښکر لیږل. یا به نبی ﷺ د څه خبرې تعلیم او تبلیغ کړې وو. نو ما به خپل ملگری ته هغه بیانول. او کله چه به زما ملگری راغلو. نو هغوی به راته بیانول.

((فَنَزَلَ صَاحِبِي الْأَنْصَارِيَّ يَوْمَ نَوَيْتُهُ فَضْرَبَ بَابِي ضَرْبًا شَدِيدًا فَقَالَ أَيْمَهُمْ هُوَ فَفَرَعْتُ فَخَرَجْتُ إِلَيْهِ فَقَالَ قَدْ حَدَّثَ أَمْرٌ عَظِيمٌ قَالَ فَدْخَلْتُ عَلَى حَفْصَةَ فَإِذَا هِيَ تَبْكِي فَقُلْتُ طَلَّقْكُنْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ لَا أَدْرِي ثُمَّ دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ وَأَنَا قَاهِمٌ أَطَلَقْتَ نِسَاءَكَ قَالَ لَا فَقُلْتُ اللَّهُ أَكْبَرُ))

زما انصاری ورور یوه ورځ په خپل نوبت کښې حاضر شوې وو. (کله چه واپس راغلو. نو) زما دروازه ئې ډیره په تیزه باندي اووهله. اووې وئیل. هغه (یعنی عمر) دلته دي. زه دکورنه وار خطا رابهر شوم. هغه اووئیل. چه یوه ډیره لویه حادته پېښه شوه. حضرت عمر رضی الله عنهما فرماني. چه زه حفصې گره ورغلم. هغې ژړل. ماترې تپوس اوکړو. آیا رسول الله ﷺ تاسو ټولوته طلاق درکړې دي. هغې راته اووئیل. چه ماته معلومه نه ده. بیا زه د نبی ﷺ په خدمت کښې حاضر شوم. او او دریدم. عرض مې اوکړو. تاسو خپلوی بیانونته طلاق ورکړې دي؟ نبی ﷺ او فرمائیل. نه، نو ما الله اکبر اووئیل.

دا روایت دلته ډیره مختصر دي. وړاندي تفصیلی روایت راځی. چه دهغې خلاصه دا ده. حضرت عمر رضی الله عنهما یوه ورځ په خپله څه مسئله کښې سوچ کولو. چه د حضرت عمر رضی الله عنهما بی بی راغله. اووې وئیل. چه تاسو داسې اوکړئ. د حضرت عمر رضی الله عنهما په ذهن کښې دا خبره وه. چه په

(۱) عمدة القاری (۱۰۴/۲)۔

(۲) المصدر السابق۔

مکه کښې به د قريشو دسرو وړاندې ددوی ښځې غلې اوسيدې اومخامخ به ئې ورته جواب نه ورکولو خو دهجرت نه پس دلته په انصارو کښې معامله ددې په عکس وه. دلته ښځې لږې غوندې غالبې وې. او خپلو خاوندانو ته به ئې جوابونه ورکول. ددې وجې حضرت عمر رضي الله عنه خفه شو او وې ونييل. چه تاسو ښځې زمونږ په کارونو کښې دکوم وخت نه دخل اندازی کوئ. ددوی ښځې ورته اووئييل. ته هم عجيبه سرې ئې. ته دومره هم بد گنږې. چه مونږ تا سره په څه مسئله کښې بحث اوکړو. حالانکه ستا دلورخو دا حال دې. چه د نبی صلی الله علیه و آله سره بحث کوی. او کله ورسره ټوله ورځ خبرې اترې بندوی.

حضرت عمر رضي الله عنه او وريدل. او د حضرت حفصې رضي الله عنها نه ئې تپوس اوکړو. چه تاسو نبی صلی الله علیه و آله ته دخبرې جواب ورکوئ. او کله کله ورسره ټوله ورځ خبرې بندوی. حضرت حفصې ورته اووئييل. آو حضرت عمر رضي الله عنه ورته او فرمائيل. داسې مکوه. او دعائشې سره خان مه برابره وه، هغه خو د نبی صلی الله علیه و آله د محبت په وجه بې فکره ده. دغه شان د نبی صلی الله علیه و آله نه زیات څه مه غواړه. چه دکوم خيز ضرورت وی. ماته وایه.

حضرت عمر رضي الله عنه ددې نه پس حضرت ام سلمې رضي الله عنها ته ورغلو. او هم دا تپوس ئې اوکړو. حضرت ام سلمې رضي الله عنها اووئييل. «واعجبا، ومالك وللدخول في أمر رسول الله ونسائه والله إنا لنكلمه فإن حمل ذلك كان أولى به وإن نهانا كان أطوع عندنا منك» حضرت عمر رضي الله عنه فرمائی. چه «فندمت على كلامي لنساء النبي صلی الله علیه و آله بما قلت» (۱)

بيا فرمائی. چه ما او زما يو ملگری په خپلو کښې دا فيصله کړې وه. چه د نبی صلی الله علیه و آله په خدمت کښې به نوبت په نوبت حاضری کوو. کوم کس چه په خپل نوبت کښې لارشی. نو هغه به دهغه ورځې ټول واقعات خپل ملگری ته بیانوی.

يوه ورځ زما ملگری په خپل نوبت باندې حاضر شو. او چه واپس راغلو. نو دروازه ئې ډيره په تيزه باندې اوټکوله. زه په ويره باندې رابهر شوم. هغه اووئييل. يوه ډيره لويه واقعه پيښه شوې ده. په هغه ورځو کښې په مدينه کښې دا افواه خوره شوې وه. چه غسانی قبيله په مدينه د حملې کولو تياريانې کوی. ددې افواه د وجې ما ترې تپوس اوکړو. چه آيا غسانی سردار حارث بن ابی شمر حمله اوکړه. هغه اووئييل. خبره ددې نه هم لويه ده. نبی صلی الله علیه و آله خپلو بيبانوته طلاق ورکړې دې.

حضرت عمر رضي الله عنه او وريدل. اوزر ئې خپلې جامې وغيره بدلې کړې. او راووتلو. د صبا مونځ ئې په نبی صلی الله علیه و آله پسې اوکړو. نبی صلی الله علیه و آله چه دمانځه نه فارغ شو. نو بالاخانې ته ئې تشریف يوړو. حضرت عمر رضي الله عنه فرمائی. چه زه حفصې ته روغلم. هغې ژړل. ماترې د ژړا تپوس اوکړو. او ورته مې اووئييل. چه ماتاته د وړاندې نه تاته تنبيه درکړې وه. بيا مې ترې تپوس اوکړو. چه آيا نبی صلی الله علیه و آله تاسو ټولو ته طلاق درکړې دې. هغې اووئييل. معلومه نه ده. نبی صلی الله علیه و آله په بالاخانه کښې تشریف فرما دې. زه دهغه خانې نه راووتم. منبر طرف ته لارم. څه صحابه

(۱) طبقات ابن سعد (۱۸۹/۸) ذکر المراتین التین تظاهرتا علی رسول الله صلی الله علیه و آله وتخییره نسائه)۔

کرام عليهم السلام ناست وو اوژړل ئې هغوی سره مې څه وخت تیر کړل. اویا بالاخانې طرف لارم. هلته رباح نومې دښې غلام ناست وو. ماهغه ته اوونیل. ته زما دپاره اجازت اوغواړه. زه نبی ﷺ سره ملاویدل غواړم. هغه اجازت اوغوښتلو. خو نبی ﷺ سکوت اختیار کړو. دغه شان په وقفه وقفه څو څو ځله دا اجازت غوښتلو نه پس اجازت ملاؤ شو.

حضرت عمر رضی الله عنه فرمائی. چه زه داخل شوم. اوسلام مې اوکړو. تپوس مې اوکړو. چه تاسو ازواج مطهراتو ته طلاق ورکړې دي؟ نبی ﷺ زما طرف ته اوکتل. اووې فرمائیل. نه، ما په زوره باندې الله اکبر اوونیل.

حضرت عمر رضی الله عنه دلته د تعجب په طور په تیزه باندې الله اکبر اوونیل. چه خلقو د خبرې نه څه خبره جوړه کړې ده. خبره ئې خوره کړې ده. هم دا دامام بخاری رحمته الله علیه رانې ده. ځکه چه دوی په کتاب الادب کښې «باب التکبیر والتسبیح عند التعجب» قائم کړې دي. اودهغې لاندې ئې د حضرت عمر رضی الله عنه ددې روایت حواله پیش کړې ده. (۱)

بعضې حضرات فرمائی. چه دوی د شکریه په طور دا الفاظ اوونیل. چه نبی ﷺ طلاق نه دي ورکړې. ښکاره ده. که چرته نبی ﷺ طلاق ورکړې وو. نو د نورو ازواج مطهراتو سره سره به د حضرت عمر رضی الله عنه لور به هم طلاق وه.

حضرت عمر رضی الله عنه ددې نه پس د نبی ﷺ دغم سپکولو دپاره اود کوم د ناخوښه حالت چه پیدا شوې وو. دهغې د لرې کولو دپاره نبی ﷺ سره څه داسې خبرې وکړې. چه نبی ﷺ مسکې شو.

په دې موقع باندې نبی ﷺ دخپلو بیانونه پوره یوه میاشت معتزل اوسیدلې وو. یوکم دیرش ورځې پس کله چه میاشت پوره شوه. نو نبی ﷺ امهات المؤمنین سره ملاؤ شو. (۲)

۲۸= بَابُ الْغَضَبِ فِي الْمَوْعِظَةِ وَالَّتَّعْلِيمِ إِذَا رَأَى مَا يَكْرَهُ

دمخکنی باب سره مناسبت: په سابقه باب کښې د «تناوب فی العلم» ذکر وو. کوم چه د متعلمینو د صفات ځنی وو. په دې باب کښې هم د متعلم د نفعی د بعضې صفاتو او احوالو ذکر دي. چه معلم کله په متعلم کښې څه ناخوښه خبره محسوس کړی. نو دهغې اصلاح دي کوی. په دې طریقه په دواړو بابونو کښې مناسبت واضح کیږی. (۳)

(۱) صحیح البخاری (۹۱۸۱۲) رقم الحديث (۶۲۱۸)۔

(۲) روایت امام بخاری رحمته الله علیه په خپل صحیح کښې (۳۳۴۱۱ و ۳۳۵) کتاب المظالم والغصب باب الغرفة والعلية المشرفة وغير المشرفة في السطوع وغيرها رقم (۲۴۶۸) و (۷۲۹۱۲ و ۷۳۰) کتاب التفسير سورة التحريم باب تبغى مرضات أزواجك رقم ۴۹۱۳ (۷۸۰۱۲ و ۷۸۲) کتاب النکاح باب موعظة الرجل إبنته لحال زوجها رقم (۵۱۹۱) و (۸۶۸۱۲ و ۸۶۹) کتاب اللباس باب ما كان النبي ﷺ يتجوز من اللباس والبسط رقم (۵۸۴۳) لاندې په تفصیل سره نقل کړې دي. د حدیث پوره تشریح د باب په شروع کښې تیره شوې ده۔

(۳) عمدة القاری (۱۰۵۱۲)۔

د ترجمه الباب مقصد حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ چونکہ پہ احادیثو کنبی منصوص دی چہ نبی ﷺ بہ د تعلیم او وعظ کنبی نرمی او رفق خو بنول کله چہ یو اعرابی پہ جمات کنبی متیازی او کړې نو نبی ﷺ فرمائی وو: «ما بعثتم میسرین ولم تبعثوا معسین»^(۱) دغه شان نبی ﷺ چہ کله حضرت ابوموسی اشعری او حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ عنہما یمن ته لیږل نو ورته ئې فرمائیلی وو: «یسر او لا تعسر او پسر او لا تنفر»^(۲)

دغه شان نبی ﷺ فرمائیلی دی: «یسر او لا تعسر او پسر او لا تنفر»^(۳)

دغه شان حضرت معاویہ بن الحکم سلمی رضی اللہ عنہ فرمائی: چہ «فلا صلی رسول الله ﷺ فہلې هو و ائی ما رأیت معلماً قبلہ ولا بعدہ احسن تعلیماً منہ فوالله ما کهرنی ولا فریق ولا شتمنی...»^(۴) دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد دا دې چہ ددې نصوصو پہ کتلوسره دې دا نشی گنرلې چہ دغصې گنجائش نشته بلکه پہ بعضې خایونو کنبی غضب او غصه یواځې دا نه جائز ده بلکه مستحسن ده.^(۵)

دا شدت دهغه رفق او تیسیر منافی نه دې بلکه بعضې وخت د نارضی اظهار مفید وی طالب علم پہ نیغه لاره شی د آئنده دپاره احتیاط شروع کړی.

دیر شارحین رحمۃ اللہ علیہم لکه ابن المنیر، علامه برماوی، او علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په دې باب کنبی په وعظ تعلیم او قضاء کنبی فرق بیانول غواړی اودا بنائی چہ په وعظ او نصیحت کنبی د غصې اظهار مقصود وی چہ په خلقو کنبی بیداری پیدا شی او په قضا کنبی د غضب اجازت نشته.^(۶) ځکه چہ نبی ﷺ فرمائیلی دی: «لا یقضی حکم بین اثنین وهو غضبان»^(۷)

علامه بدرالدین دمامینی رحمۃ اللہ علیہ دلتہ دا اعتراض کړې دې چہ په وعظ کنبی خو د غضب اظهار صحیح دې خو په تعلیم کنبی دا مضر دي ځکه چہ په دې سره قوت فکریه منتشر شی طالب علم او ورپرې هوش ئې په ځانې نه وی او عقل ئې صحیح کار نه کوی نوڅه چہ د تعلیم مقصد دې یعنی چہ طالب علم ته علم حاصل شی د غضب په وجه هغه مقصد فوت کیږی.^(۸)

(۱) صحیح البخاری (۳۵۱۱) کتاب الوضوء باب صب الماء علی البول فی المسجد رقم (۲۲۰) و (۴۱۲) و (۹۰۵) کتاب الأدب باب قول النبی ﷺ یسروا ولا تعسروا رقم (۶۱۲۸)۔

(۲) صحیح البخاری (۴۲۶۱) کتاب الجهاد والسير باب ما یکره من التنازع والإختلاف فی الحرب وعقوبة من عصى إمامه رقم (۳۰۳۸)۔

(۳) صحیح البخاری کتاب العلم باب ما کان النبی ﷺ یتخولهم بالموعظة والعلم کی لا ینفروا رقم (۶۹)۔

(۴) صحیح مسلم کتاب المساجد ومواضع الصلاة باب تحريم الکلام فی الصلاة ونسخ ما کان من إباحته رقم (۱۱۹۹) (الأبواب والتراجم) (ص ۵۲)۔

(۵) ارشاد الساری (۱۸۸۱ و ۱۸۹)۔

(۶) صحیح البخاری (۱۰۶۰۱۲) کتاب الأحکام باب هل یقضی الحاکم أو یفتی وهو غضبان رقم (۷۱۵۸)۔

(۷) ارشاد الساری (۱۸۹۱)۔

ددې جواب دا دې. چه اول خو دا قاعده کلیه نه ده. چه دهرماشوم وار خطا کیږي. اوبیا چه په چا باندې څه اثریږي. اوڅوک چه د استاد د خفگان نه زیات ویریږي. دهغه قوت فکریه اگرچه په دغه وخت کښې کار نه کوي. خو دده دپاره په آنده زمانه کښې غصه فائده منده وي. هغه به دا سوچ کوي. که آنده دپاره که به توجیه اوبې احتیاطی اختیار کړې شي. نو د استاد سزا به راته ملاویږي. اودهغه خفگان به برداشت کولې شي. نوهغه به د اول نه احتیاط کول شروع کړي.

امام بخاری رحمته الله دا نه دی فرمایلي. چه په هره موقع باندې د غصې اظهار کول پکار دي. بلکه کله چه د غضب صحیح موقع وي. نوپه هغه موقع باندې دهغې اظهار کولې شي. تنبیه دلته اگرچه شارحینو رحمته الله د قضاء مسئله ذکر کړې ده. خو حقیقت دا دې. چه دامام بخاری رحمته الله دلته په قضاء او تعلیم کښې فرق کول په ظاهره مقصود نه دي. دلته خو هغوی صرف دا خودل غواړي. چه معلم او واعظ د ضرورت په وخت د غضب اظهار کولې شي. پاتې شوه د قضاء مسئله نودا به په کتاب الاحکام کښې راشي. هلته امام بخاری رحمته الله مستقل طور باندې باب قائم کړې دي. «هل يقض الحاکم أو یفقی وهو غضبان» (بیا ئې په دې معنی کښې دا حدیث نقل کړې دي. کوم چه اوس وړاندې تیر شو. پاتې شوه دا مسئله چه قاضی د غصې په حالت کښې د فیصلې کولونه ولې منع کړې شوي دي؟

نوددې جواب دا دي. چه دانسان قوت فکریه مفلوج شي. دسړی قوت ادراک صحیح کار نه کوي. که هم په دغه حال کښې فیصله اوکړې شي. نوکیدې شي. چه د مسئلې صحیح جواب اودمقدمې صحیح فیصله اونشي. ددې وجې منع اوکړې شوه.

[۱۰] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ كَثِيرٍ قَالَ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ عَنْ ابْنِ أَبِي خَالِدٍ عَنْ قَيْسِ بْنِ أَبِي حَازِمٍ عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ الْأَنْصَارِيِّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ لَا أَكَادُ أَذْرِكُ الصَّلَاةَ مِمَّا يُطَوَّلُ بِنَا فُلَانٍ فَمَا رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَوْعِظَةٍ أَشَدَّ غَضَبًا مِنْ يَوْمِئِذٍ فَقَالَ أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ مُنْفَرُونَ فَمَنْ صَلَّى بِالنَّاسِ فَلْيُخَفِّفْ فَإِنَّ فِيهِمُ الْمَرِيضَ وَالضَّعِيفَ وَذَا الْحَاجَةِ

رجال الحديث

① محمد بن کثیر: دا محمد بن کثیر عبدی بصری دي. ابو عبد الله ئې کنیت دي. سليمان بن کثیر د دوی ورور دي. هغه دده نه پنځوس کاله مشر وو. معلومه دي وي. چه دمحمد بن کثیر په نوم باندې یوبل راوی هم دي. هغه صنعانی دي. دهغوی په صحیحینو کښې څه روایت نشته. البته په سنن نسائی. ابوداود اوترمذی کښې

(صحیح البخاری (۱۰۶۰/۱۲) -

(تهذیب الکمال (۳۳۴/۲۶ و ۳۳۵) -

شته (۱) او محمد بن کثیر عبدی رحمہ اللہ روایتونه نه صرف په صحیحینو کښې دی. بلکه ددې نه علاوه په سنن اربعه کښې هم دی. (۲)
دوی د ابراهیم بن نافع مکی، اسرائیل بن یونس، اسماعیل بن عیاش، جعفر بن سلیمان ضبعی، سفیان ثوری، دخپل ورور سلیمان بن کثیر، شعبه بن الحجاج، عمور بن مرزوق واشجی، همام بن یحیی او ابو عوانه رحمہم اللہ نه روایت کوي.
اوددوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، ابوداود، مسلم بن ابراهیم بن عبدالله کجی، امام دارمی، عبد بن حمید، علی بن المدینی، امام محمد بن یحیی ذهلی، ابوحاتم رازی، ابوزرعه رازی، رحمہم اللہ وغیره حضرات دی. (۳)
امام ابوحاتم رحمہ اللہ فرمائی: «صدوق» (۴)

ابن حبان رحمہ اللہ دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. اولیکلی ئې دی: «وکان تقياً فاضلاً» (۵)

امام احمد رحمہ اللہ فرمائی: «ثقة» (۶)

سلیمان بن قاسم رحمہ اللہ فرمائی: «لا بأس به» (۷)

البته امام یحی بن معین رحمہ اللہ فرمائی: «لا تکتبوا عنه لم یکن بالثقة» (۸)

دغه شان دوی فرمائی: «لم یکن یتساهل أن یکتب عنه» (۹)

حافظ ذهبی رحمہ اللہ په «تهذیب» کښې لیکي دی: چه دامام یحیی بن معین رحمہ اللہ اولنې قول چه «لا تکتبوا عنه لم یکن بالثقة» د دوی په باره کښې نه دي. بلکه د یوبل راوی محمد بن کثیر فهری (۱۰) په باره کښې دي. (۱۱) البته دویم قول چه «لم یستأهل أن یکتب عنه» د دوی نه ثابت دي. خودوی فرمائی: «الرجل من طفر القطرة وما علمنا له شیاً منکر ایلین به» (۱۲)

(۱) تهذیب الکمال (۳۲۹/۲۶)

(۲) تهذیب الکمال (۳۲۹/۲۶)

(۳) دشيوخ وتلازمذہ دپاره اوگوری تهذیب الکمال (۳۳۶/۲۶)

(۴) تهذیب الکمال (۳۳۶/۲۶)

(۵) الثقات لابن حبان (۱۹) الثقات لابن حبان (۷۷/۹ و ۷۸۰)

(۶) تهذیب الکمال (۴۱۸/۹)

(۷) المصدر السابق

(۸) تهذیب الکمال (۳۳۶/۲۶) ومیزان الاعتدال (۱۸۱۴) رقم (۸۰۹۹)

(۹) سیر أعلام النبلاء (۳۸۴/۱۰)

(۱۰) انظر ترجمته وقول ابن معین فيه في ميزان الاعتدال (۲۰/۴) رقم (۸۱۰۱)

(۱۱) حاشية السبط ابن العجمي على الكاشف (۲۱۳/۲) رقم (۵۱۲۷)

(۱۲) سیر أعلام النبلاء (۳۸۴/۱۰)

دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی «لکلمة لم یصب من ضعفه»^(۱)

په ۲۲۳ ھ کنبی دلس کم سلو کالوپه عمر کنبی وفات شوې وو.^(۲) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ سفيان: دا امير المومنين في الحديث امام سفيان بن سعيد ثوري رحمته الله دې ددوی حالات په کتاب الايمان کنبی د «باب علامة المنافق» لاندې تیر شوی دی.^(۳)

⑥ ابن أبي خالد: دا اسماعيل بن ابي خالد احمسي بجلی کوفی رحمته الله دې ددوی مختصر حالات په کتاب الايمان کنبی د «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تیر شوی دی.^(۴)

⑦ قيس بن أبي حازم: دا مخضرم تابعی قيس بن ابي حازم احمسي بجلی کوفی دې ددوی حالات هم په کتاب الايمان کنبی د «باب قول النبي ﷺ الدين النصيحة لله ولرسوله ولأئمة المسلمين وعامتهم» لاندې تیر شوی دی.^(۵)

⑧ حضرت ابو مسعود انصاري رحمته الله: دا مشهور صحابي حضرت ابو مسعود بدری انصاري رحمته الله دې ددوی نوم عقبه بن عمرو دې ددوی حالات هم په کتاب الايمان کنبی د «باب ما جاء أن الأعمال بالنية والحسبة ولكل امرئ ما دوى» لاندې تیر شوی دی.^(۶)

قوله: قَالَ قَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ لَا أَكَادُ أَذْرُكَ الصَّلَاةَ مِمَّا يَطْوُلُ بَنًا

فَلَانٌ: حضرت ابو مسعود انصاري رحمته الله فرمائی. يو کس عرض او کړو. يا رسول الله ماته د جماعت مونځ ادا کول گران دی. ځکه چه فلانې کس مونځ ته اوږد مونځ کوی.

دا کس څوک وو؟ حافظ ابن حجر رحمته الله خوپه دې مقام کنبی ددوی نوم حزم بن ابي بن کعب رحمته الله ذکر کړې دې.^(۷) خو وړاندې چه کله کتاب الاذان ته رسیدلې دې نوددې نوم تردید نې کړې دې. اودا ئې وئیلی دی. چه ددې کس نوم معلوم نه نشو.^(۸)

دغه شان د «فلان» یعنی امام په باره کنبی بعضي حضراتو د حضرت معاذ بن جبل رحمته الله نوم

(۱) تفریب التهذيب (ص. ۵۰۴) رقم (۲۶۵۲)۔

(۲) تهذيب الكمال (۳۳۶۱۲۶)۔

(۳) كشف الباری (۲۷۸۱۲)۔

(۴) كشف الباری (۶۷۹۱۱)۔

(۵) كشف الباری (۷۶۱۱۲)۔

(۶) كشف الباری (۷۴۸۱۲)۔

(۷) فتح الباری (۱۸۶۱۱)۔

(۸) فتح الباری (۱۹۸۱۲) کتاب الاذان باب تخفيف الإمام في القيام وإتمام الركوع والسجود)۔

اخستې دې حالنکه صحيح دا ده. چه دلته امام ابی بن کعب رضي الله عنه وو. (۱) د حضرت معاذ رضي الله عنه واقعه د ماسخوتن د مانځه په باره کښې ده. (۲) حالنکه د حديث باب واقعه د صبا د وخت ده. (۳) دغه شان د حضرت معاذ رضي الله عنه واقعه د بنو سلمه د جمات ده. او د حضرت ابی رضي الله عنه واقعه د مسجد قبا ده. (۴)

دلته شکایت کونکې وانی. چه «لا اکاد أدرك الصلاة مما يطول بنا فلان» چه د فلانی سړی د تطویل په وجه زه مونځ نشم کولې. په دې باندې اشکال دې. چه تطویل خو د ادراک سبب دې. د فوت کیدو سبب خو نه دې. قاضی عیاض رحمته الله فرمائی. چه دلته تصحیف شوې دې. په اصل کښې «لا اکاد أترك الصلاة» وو. چا د «لا اکاد» د لام تاکید نه پس د «اکاد» همزه د متکلم په الف سره بدل کړې دې. او د دې نه پس نې د «اکاد» همزه زیاتې کړې ده. او د «أترك» نه نې «أدرك» جوړ کړې دې. د «لا اکاد أترك الصلاة» مطلب به دا شی. چه د فلانی د تطویل په وجه ما د جماعت مونځ پریخودل شروع کړو. (۵) د دې تائید د بل طریق د الفاظو نه کیږي. «لانی لتأخر عن صلاة الغداة من أجل فلان ما يطيل بنا» (۶) حافظ رحمته الله فرمائی. دا معنی ښه ده. خو روایت د دې تائید نه کوی. (۷) ابو الزناد بن سراج وانی. چه د دې مطلب دا دې. چه د فلانی د تطویل په وجه زه دهغه سره مونځ نشم کولې. د طول قیام د وجې سترې کیږم. که هغه رکوع ته ځی. نو زه د سترې والی د وجې رکوع ته نشی تلې. دغه شان کله چه سجدي ته ځی. نو زه د سترې والی د وجې سجدي ته نشم تلې. لکه چه «لا اکاد أدرك الصلاة» معنی ده. «لا اکاد أتم الصلاة مع الإمام» (۸) دا معنی هم صحيح ده. خو چونکه په بل طریق د «لانی لتأخر عن الصلاة» الفاظ راغلی دی. (۹) دهغې په رنرا کښې د حديث باب «لا اکاد أدرك الصلاة» جملې مطلب به دا وی. چه «لا أقرب من الصلاة في الجماعة بل أتأخر عنها أحياناً من أجل التطويل» (۱۰)

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) صحيح البخاری (۱۹۷/۱) کتاب الأذان باب تخفيف الإمام في القيام ... رقم (۷۰۲).

(۴) فتح الباری (۱۹۸/۲) کتاب الأذان باب تخفيف الإمام في القيام..

(۵) فتح الباری (۱۸۶/۱).

(۶) صحيح البخاری (۹۷/۱) کتاب الأذان باب تخفيف الإمام .. رقم (۷۰۲).

(۷) فتح الباری (۱۸۶/۱).

(۸) فتح الباری (۱۸۶/۱).

(۹) كما سبق تخريجه آنفاً.

(۱۰) فتح الباری (۱۸۶/۱).

قوله فَمَارَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَوْعِظَةٍ أَشَدَّ غَضَبًا مِنْ يَوْمِئِذٍ: ما

نبی ﷺ په هیڅ وعظ کښې هم د دغه ورځ نه زیات غصه نه وو لیدلې. چونکه نبی ﷺ وړاندې د تطویل صلاة نه منع کړې وه او خودلی ئې وو چه په دې طریق به خلق متنفر شی. ددې باوجود شکایت کیږي نو ددې وجې نبی ﷺ سخت خفه شو. (۱) ددې نه د ترجمه الباب اثبات کیږي کوم چه ښکاره دې.

قوله فَقَالَ أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ مُنْفَرُونَ فَمَنْ صَلَّى بِالنَّاسِ فَلْيُخَفِّفْ: نبی ﷺ

اوفر مائیل ای خلقتاسونفرت پیدا کوی. کوم کس چه خلقتو ته مونځ ورکوی نو تخفیف دې کوی. نبی ﷺ دعا موخلقتو د فائدي دپاره دغه شان چه مخاطب مخصوص ملامته نشي. د خاص خطاب په ځاني به ئې عام خطاب کولو. (۲) نو دلته هم نبی ﷺ عام خطاب او کړو او تنبيه ئې ورکړه. چه په داسې تطویل سره به خلق متنفر شي. نو پکار ده. چه مونځ مختصر وي. د تخفیف مطلب دا دې. چه په کومو کومو مونځونو کښې کوم کوم سورتونه مسنون وي. هغه اوو نیلی شي. مسنون سورتونه په منهي عنه تطویل کښې داخل نه دي. (۳)

قوله فَإِنَّ فِيهِمُ الْمَرِيضَ وَالضَّعِيفَ وَذَا الْحَاجَةِ: ځکه چه په دوی کښې مریض کمزوري او حاجتمند خلق وي.

المريض،، او ددې معطوفات «ان» دپاره اسم دې. ځکه منصوب دی.

په یور وایت کښې د «ذالْحَاجَةِ» په ځاني «ذو الْحَاجَةِ» دی. په دې صورت کښې به دا یا خو مستقله جمله استینافیه او ګرځولې شي. اویا به دا د «المريض» او «الضعیف» په محل باندې عطف کولې شي. (۴) والله اعلم.

[۹] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ قَالَ حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ الْمَدِينِيُّ عَنْ رَيْبَعَةَ بْنِ أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ يَزِيدَ مَوْلَى الْمُتَّبِعِ عَنْ زَيْدِ بْنِ خَالِدٍ الْجُهَنِيِّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَ رَجُلًا عَنْ اللَّقْظَةِ فَقَالَ اعْرِفْ وَكَأَنَّهَا أَوْ قَالَ وَعَاءُهَا وَعِصَاهَا ثُمَّ عَرَفَهَا سَنَةً ثُمَّ اسْتَمْتَعَ بِهَا فَإِنْ جَاءَ رَبُّهَا فَأَذِّهَا إِلَيْهِ قَالَ فَضَالَةُ الْإِبِلِ فَغَضِبَ حَتَّى احْمَرَّتْ وَجْنَتَاهُ أَوْ قَالَ احْمَرَّ وَجْهُهُ فَقَالَ وَمَا لَكَ وَلَهَا مَعَهَا سِقَاؤُهَا وَجِدَاؤُهَا تَرُدُّ الْمَاءَ وَتَرَعَى الشَّجَرَ قَدْ رَدَّهَا حَتَّى يَلْقَاهَا رَبُّهَا قَالَ فَضَالَةُ الْغَنَمِ قَالَ لَكَ أَوْلَاخِيكَ أَوْ لِدِئِبِ [۲۲۴۳ و ۲۲۹۵ و ۲۲۹۷ و ۲۳۰۴ و ۲۳۰۶ و ۴۹۸۶ و ۵۷۶۱]

(المصدر السابق) -

(عمدة القارى (۱۰۶/۲) -

(فضل البارى (۹۳/۲) -

(فتح البارى (۱۸۶/۱) -

رجال الحديث

- ① عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد مسندی جعفی بخاری رحمته الله دی. ددوی حالات په کتاب الایمان کښې د «باب أمور الایمان» لاندې تیر شوی دی. (١)
- ② ابوعامر: دا ابو عامر عبد الملك بن عمرو بن قیس عقدی بصری رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات هم د کتاب الایمان په ذکر شوی باب کښې تیر شوی دی. (٢)
- ③ سليمان بن بلال مديني: دا ابو محمد یا ابویوب سليمان بن بلال قرشي تيمي مدني رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات په کتاب الایمان کښې د «باب رفع العلم وقهور الجهل» لاندې تیر شوی دی. (٣)
- ④ ربيعه: دا امام ربیعہ بن ابی عبد الرحمن المعروف به «ربيعه الراي» رحمته الله دی. ددوی حالات هم په کتاب العلم کښې د «باب رفع العلم وقهور الجهل» لاندې تیر شوی دی.
- ⑤ يزيد مولى المنبعت: دا يزيد مولى المنبعت. ((بضم الميم وسكون النون وفتح الموحدة وكسر المهيمنة بعدها مثلثة)) (٤) مدني رحمته الله دی. دوی د حضرت ابوهريره او حضرت زيد بن خالد جهني رحمته الله نه روایت کوي. ددوی نه روایت کونکو کښې د دوی ځوني عبدالله بن يزيد نه علاوه بسر بن سعيد، ربیعہ بن ابی عبد الرحمن، عبد الملك بن عيسى ثقفی او يحيى بن سعيد انصاري رحمته الله دی. (٥)
- حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني «صدوق» (٦)
- حافظ ذهبي رحمته الله فرماني «ثقة» (٧)
- ابن حبان رحمته الله دوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. (٨)
- ددوی روایات په اصول سته کښې موجود دی. (٩) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

(١) کشف الباری (٦٥٧١)۔

(٢) کشف الباری (٦٥٨١)۔

(٣) المصدر السابق۔

(٤) تهذيب الكمال (٦٠٦) رقم (٧٧٩٨)۔

(٥) «استاذنا و شاگردانو د پاره او گوري مخکنی حواله»۔

(٦) تهذيب التهذيب (ص. ٦٠٦) رقم (٧٧٩٨)۔

(٧) الكاشف (٣٩٢١٢) رقم (٦٣٧٣)۔

(٨) الثقات لابن حبان (٥٣٣١٥)۔

(٩) تهذيب الكمال (٢٩١١٣٢)۔

① زید بن خالد جهني رضي الله عنه: دا مشهور صحابي زید بن خالد جهني رضي الله عنه دې ددوی په کښت کښې اختلاف دې. ابو زرعه، ابو عبد الرحمن او ابو طلحه کښتونه منقول دي. (۱)

په غزوه حديبيه کښې شريك شوی وو. دفتح مکې په موقع د جهينه قبيلې بيرغ هم ددوی په لاس کښې وو. (۲)

دوی دښمن رضي الله عنه نه علاوه دحضرت عثمان، حضرت ابو طلحه انصاري، او حضرت ام المومنين عائشي رضي الله عنها نه روايت کوی.

ددوی نه روايت کونکو کښې بشريڼ سعيد، خالد بن زید بن خالد جهني، خلاد بن السائب، سعيد بن المسيب، سعيد بن يسار، صالح مولى التوامه، يزيد مولى المنبث، عبدالله بن يزيد مولى المنبث، عطاء بن ابي رباح، ابوسالم جيشاني، او ابو عمره مولى زید بن خالد جهني رضي الله عنه وغيره حضرات دي. (۳)

ددوی نه تقريباً يواتيا احاديث مروی دي. په دې کښې پنځه احاديث متفق عليه دي او په درې حديثونو کښې اما مسلم متفرد دي. (۴)

ددوی وفات کوم ځانې کښې شوې دي. په دې کښې مختلف اقوال دي. مدينه منوره کښې يا په مصر کښې يا په کوفه کښې، دا درې اقوال دي. (۵)

دغه شان ئې د وفات په کال کښې هم متعدد اقوال دي. ۲۸هـ يا ۷۸هـ کښې د پنځه اتيا کالو په عمر کښې وفات شوی وو. (رضي الله عنه وارضاه).

قوله: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَ رَجُلًا عَنِ اللَّقْظَةِ: دښمن کریم رضي الله عنه نه يوکس دلقطه په باره کښې تپوس اوکړو.

په حديث باب کښې د «رجل»، نه څوک مراد دي؟ ابن بشکوال اود دوی بعضې متبعينود «رجل»، نه مراد حضرت بلال رضي الله عنه اخستې دي. اودا ئې ابوداود طرف ته منسوب کړې دي. (۶)

خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی. چه ماته دابوداود په هيڅ يوه نسخه کښې دا تصريح نه ده ملاو شوي. هسې هم په دې مقام کښې دحضرت بلال رضي الله عنه کيدل بعيد دي. ځکه چه په يو روايت کښې د «جمله اعرابي» الفاظ راغلي دي. (۷) ظاهره ده. چه حضرت بلال رضي الله عنه په اعرابي سره موصوف کول بعيد خبره ده. (۸)

(۱) الإستيعاب بهامش الإصابة (۵۵۸/۱ و ۵۵۹) والإصابة (۵۶۵/۱) -

(۲) المصادر السابقة -

(۳) داستانواو شاگردانودپاره اوگوري تهذيب الكمال (۶۴ و ۶۳/۱۰) -

(۴) خلاصة الخرجي (۱۲۸) -

(۵) الإستيعاب بهامش الإصابة (۵۵۹/۱) -

(۶) تهذيب الكمال (۶۴/۱۰) وتقريب التهذيب (۲۲۳) رقم (۲۱۳۳) -

(۷) فتح الباري (۸۰/۱۵) كتاب اللقطة باب ضالة الإبل رقم (۲۴۲۷) رقم (۲۴۲۷) -

(۸) صحيح البخاري (۳۲۷/۱) كتاب اللقطة باب ضالة الإبل رقم (۲۴۲۷) -

(۹) فتح الباري (۸۰/۱۵) -

بعضي حضرات فرمائي چه دا کس هم پخپله راوی یعنی حضرت زید بن خالد جهني رضي الله عنه دي. (۱) ددې قول مستند دا دي چه د طبرانی په یو روایت کښې کوم چه هم د ربیع په واسطه سره مروی دي دهغي الفاظ دا دي «أله سأل النبي ﷺ...» (۲) خودا دلیل زیاته فائده نه ورکوی ځکه چه ددې روایت په یو طریق کښې کوم چه امام احمد رحمته الله علیه نقل کړې دي «أله سأل النبي ﷺ أو أن رجلاً سأل...» الفاظ دي. (۳) یعنی په شک سره مروی دي.

دغه شان په یو روایت کښې د «أهل رجل رسول الله ﷺ وأنا معه...» الفاظ دي. (۴) ددې نه معلومه شوه چه سائل حضرت زید بن خالد جهني رضي الله عنه نه دي بیا په دې کښې په دې اعتبار سره هم بعد دي چه روسته په یو روایت کښې «جاء أعرابي» الفاظ راغلي دي ښکاره ده چه دخپل ځان نه په اعرابی سره تعبیر کول ډیره بعیده خبره ده.

په یو حدیث کښې د لقطه سوال د حضرت ابو ثعلبه خشنی رضي الله عنه نه (۵) او په یو حدیث کښې هم دغه شان سوال د حضرت عمیر رضي الله عنه نه (۶) او په دریم حدیث کښې د حضرت جارود عبدی رضي الله عنه نه هم منقول دي. (۷) په دې کښې اگر چه دا احتمال شته چه په حدیث باب کښې د «رجل...» مصداق دا حضرات وی. خو ددې څه قرینه موجود نه ده.

حافظ رحمته الله علیه فرمائي چه سائل هم حضرت سويد الجهنی رضي الله عنه دي ځکه چه حمیدی، بغوی، ابن السکن، بارودی، او طبرانی ټولو حضراتو د «محمد بن معن الغفاري عن ربيعة عن عقبة بن سويد عن أبيه» په طریق سره نقل کړې دي «قال سألت رسول الله ﷺ عن اللقطة» (۸)

امام ابوداود رحمته الله علیه هم ددې روایت یوه حصه تعلیقاً نقل کړې ده. خوددې بعینه الفاظ ئې نه دي نقل کړي. (۹)

حافظ فرمائي چه چونکه حضرت سويد جهني رضي الله عنه د حضرت زید بن خالد جهني رضي الله عنه د قبیلې سره تعلق ساتي. نو غالب گمان دا دي چه د حدیث باب رجل مبهم هم دا وی. (۱۰) والله اعلم.

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) مسند أحمد (۱۱۵/۴).

(۴) صحيح مسلم كتاب اللقطة باب معرفة العفاس والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم (۴۵۰۰) و (۴۵۰۱).

(۵) مجمع الزوائد (۱۶۸/۴) كتاب البيوع باب اللقطة وفتح الباری (۸۱۵).

(۶) رواه الإسماعيلي في الصحابة كذا في فتح الباری (۸۱۵).

(۷) مجمع الزوائد (۱۶۷/۴) وفتح الباری (۸۱۵).

(۸) فتح الباری (۸۰۵ و ۸۱) ومجمع الزوائد (۱۶۸/۴).

(۹) سنن أبي داود كتاب اللقطة باب التعريف باللقطة رقم (۱۷۰۸).

(۱۰) فتح الباری (۸۱۵).

دلقطه لغوی تعریف . . لقطه، غورخیدلې خیزته وئیلی شی چه راوچت کړې شی (۱)
 امام خلیل بن احمد اولیث رحمهما الله فرمائی چه . . لقطه . . «بهم اللام وفتح القاف»
 غورخیدلې خیزته وائی او . . لقطه . . «بهم اللام وفتح القاف» راوچتونکی ته وائی (۲)
 خوا امام ازهری رحمه الله فرمائی چه خلیل کوم تحقیق کړې دې د تحقیق قیاس تقاضا هم دا
 ده. خکه چه د «فعلة» وزن په عربی ژبه کښې بفتح العين وی. نود فاعل په معنی کښې وی
 لکه «ضحكة» کثیر الضحك ته وائی. او «صرعة» کثیر الصرع (زیات راپرخونکی) ته وائی
 دغه شان «هزعة» او «لمزة» دی. او که هم دا وزن بسکون العين وی. نو په دې کښې د مفعول
 معنی پرته وی. لکه «ضحكة» چا پورې چه خدا شوې وی. «صرعة» څوک چه راپرخولې شوې
 وی. البته په دې لفظ یعنی لقطه کښې چه د اهل عربونه څه اوریدلې شوی دی هغه خلاف
 القیاس دی. یعنی «لقطة» بفتح القاف شی ملقوط په معنی کښې دی (۳) هم دا وجه ده چه
 ابن بری رحمه الله فرمائی چه دمفعول معنی ورکوی. نو په دې صورت کښې په عین کلمه باندې
 فتحه نادره ده. (۴)

دغه شان علامه زمخشری وائی چه «لقطة» بفتح القاف ده. کوم چه عوام په سکون القاف سره
 وائی. (۵)

لکه چه دوی دا خودل غواړی. چه په سکون القاف سره وئیل غلط دی. دا دعوام د غلطوڅنی
 ده. والله اعلم.

والتقاط لقطه حکم: په دې کښې اختلاف دې. چه التقاط د لقطه غوره دې. او که پریخودل ئې؟
 احناف رحمه الله فرمائی. که د لقطه د ضائع کیدو ویره وی. نو مالک ته د واپس کولو په نیت د دې
 التقاط مندوب او مستحب دې. او که د دې د ضائع کیدو څه ویره نه وی. نو په داسې صورت
 کښې دا حنافو رحمه الله په نیزدې التقاط مباح دې. او که التقاط د مالک په ځانې د خپل خان
 دپاره وی. نو دا حرام دی. (۶)

دامام شافعی رحمه الله په نیزکه د ضیاع ویره وی. او په خپل خان باندې ئې اطمینان وی. نو د
 یوقول مطابق پرې التقاط واجب دې. او دیوقول مطابق التقاط مستحب دې. (۷)

(۱) تاج العروس (۶۱۶/۵) _

(۲) فتح الباری (۷۸۱/۵) فاتحة كتاب اللقطة وتاج العروس (۲۱۶/۵ و ۲۱۷) _

(۳) المصادر السابقة -

(۴) فتح الباری (۷۸۱/۵) _

(۵) الفائق للزمخشری (۳۹۱/۱) ضمن . . مادة . . خلی . . تحت شرح قوله التقاط فی مكة ((لا یختلی خلاها ولا تحل

لقطتها إلا لمنشد) _

(۶) بدائع الصنائع (۲۰۰/۱۶) كتاب اللقطة فصل: وأما بیان أحوالها . . _

(۷) المغنی لابن قدامة (۳۱۶) كتاب اللقطة _

دامام مالک په نیزکه دغه څیز قیمتی وي. نوال تقاط غوره دي.
 دامام احمد رحمته الله په نیز ترک التقاط مطلقاً غوره او افضل دي.^(۱)
قوله: فَقَالَ اعْرِفْ وَكَأَنَّهَا أَوْ قَالَ وَعَاءُهَا وَعِصَا صَهَا: نبی صلی الله علیه و آله او فرمائیل ددي سر بند یا نې او فرمائیل ددي لوبنې او ددي تیلی او پیژنه.

«وکام» تیلی: چه په کوم څیز باندې تړلی شی. هغه ته «وکام» ونیلی شی. او «وعام» لوبنې او ظرف ته ونیلی شی. «عفاص» تیلی او ظرف ته هم ونیلی شی. اود بوتل د بندولو کاک ته هم «عفاص» ونیلی شی.^(۲)

قوله: ثُمَّ عَرَفَهَا سَنَةً: بیا تر یو کاله پورې ددي اعلان کوه. مدت تعریف څومره پکار ده. دامام مالک، امام شافعی، امام احمد او امام ابوحنیفه او جمهورو عالمانو رحمته الله په نیز مدت تعریف یو کال پکار دي.^(۳)

امام محمد رحمته الله په «مبسوط» کښې دقلیل او کثیر د فرق نه بغیر هم دا حنفو رحمته الله هم دا مذهب نقل کړې دي. او هم دا ظاهر روایت دي.^(۴)

امام قدوري رحمته الله دا حنفو رحمته الله یو روایت نقل کړې دي. په هغې کښې په قلیل او کثیر کښې فرق شوې دي. نو که لقطه د لسو درهمو نه کمه وي. نو څو ورځې پورې. او که د لسو روپو یا ددي نه د زیات قیمت وي. نو تر یو کاله پورې به تعریف کولې شی.^(۵)

علامه شمس الاتمه سرخسی رحمته الله فرمائی: چه دا حنفو په نیز د،، تعریف،، څه حد مقرر نه دي. که لقطه مال قلیل وي او که مال کثیر، تر هغه وخته پورې،، تعریف،، ضروري دي. ترڅو پورې چه دا یقین ونشي. چه اوس به ئې مالک نه لټوی.^(۶) صاحب د هدایه رحمته الله هم ددي روایت تصحیح کړې ده. او په دې باندې فتوی ده.^(۷)

بیا د شوافعو رحمته الله په نیز د اصح ترین مذهب مطابق په معمولی او قیمتی څیز کښې فرق شته. که معمولی څیز وي. نو تر یو کاله پورې تعریف ضروري نه دي. بلکه دومره ورځو پورې تعریف ضروري دي. چه لټونکې عام طور باندې اعراض او کړی. او په قلاړ کښې. او که قیمتی څیز وي. نو پوره یو کاله پورې تعریف ضروري دي.^(۸)

(۱) المصدر السابق.

(۲) عمدة القاری (۱۰۸۱۲ او ۱۰۹).

(۳) المغنی لابن قدامة (۴۱۶) کتاب اللقطة.

(۴) الهدایة (۳۶۸۱۴) طبعة إدارة القرآن کتاب اللقطة.

(۵) مختصر القدوري (ص. ۱۴۱) کتاب اللقطة (قدیمی کتب خانه کراچی).

(۶) المبسوط للسرخسی (۳۱۱) کتاب اللقطة و ردالمحتار مع الدرالمختار (۳۵۰۱۳) کتاب اللقطة.

(۷) الهدایة (۳۶۹۱۴) کتاب اللقطة و ردالمحتار (۳۵۰۱۳) کتاب اللقطة.

(۸) تکملة فتح المهلم (۶۰۷۱۲) کتاب اللقطة نقلاً عن مغنی المحتاج (۴۱۴۱۲).

په معمولی او قیمتی څیز کېنې تفریق ما به الامتیاز څه دی؟ په دې باره کېنې څه متعین معیار موجود نه دي. بلکه د ملتقط د گمان مطابق چه د کوم څیز په ورکیدو باندې افسوس زیات نه وي. او چه د هغې د لتولو عمل ډیرې مودې پورې نه وي. نو هغه به معمولی څیز وي. گنې قیمتی به وي. (۱) هم دا د مالکيه و د اکثر و فقها و مذهب دي. (۲)
د حضرت عمر رضی الله عنه نه نقل دی. چه تر درې کالو پورې تعریف کول ضروری دی. (۳) ځکه چه د صحیحینو په روایت کېنې کوم چه د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه نه مروی دي. د درې کالو تعریف منقول دي. (۴)

کوم حضرات چه دیو کاله پورې د تعریف قائل دي. هغوی په حدیث باب باندې استدلال کوي. دا حنا فو دمختار قول مطابق لکه څنگه چه مخکې بیان شو. د تعریف څه موده مقرر نه ده. اونه په مال قلیل او کثیر کېنې فرق شته.

ددې رانې وجه دا ده. چه په روایاتو کېنې د تعریف په سلسله کېنې مختلفې مودې منقول دي. (۵) ددې نه معلومېږي. چه دا منصوص او متعین نه دی. بلکه په غالبې رانې باندې مبنی دی. یعنی ملتقط به تر هغه وخته پورې دهغه څیز تعریف کوي. تر څو پورې چه ده ته دا اطمینان نه وي شوي. چه اوس به ئې لتونکې نه راځي. (۶)

ددې تائید دهغه روایت نه کیږي. کوم چه امام عبدالرزاق صنعانی رحمته الله علیه په خپل مصنف کېنې نقل کړې دي. چه حضرت عمر رضی الله عنه فرمائي: «إذا وجدت لقطة فعرفها على باب المسجد ثلاثة أيام فإن جاء من يعترفها وإلا فأسألك بها» (۷)

(المصدر السابق) _

(۱) تكملة فتح الملهم (۶۰۷/۲) كتاب اللقطة نقلاً عن مواهب الجليل للحطاب (۷۳۱۶) _

(۲) المغني (۴/۶) وفتح الباری (۷۹۱۵) كتاب اللقطة باب إذا أخبره رب اللقطة بالعلامة دفع إليه _

(۳) فلقال وجدت صرة على عهد النبي ﷺ فيها مائة دينار فأتيت بها النبي ﷺ فقال عرفها حولاً فعرفتها حولاً ثم أتيت فقال عرفها حولاً فعرفتها حولاً ثم أتيت الرابعة فقال أعرف عدتها ووكاءها ووعاءها فإن جاء صاحبها وإلا استمتع بها صحيح البخاري (۳۲۹۱۱) كتاب اللقطة باب هل يأخذ اللقطة ولا يدعها تضيع حتى لا يأخذها من لا يستحق رقم (۲۴۳۷) وانظر صحيح مسلم كتاب اللقطة باب معرفة العفاص والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم (۴۵۰۶ و ۴۵۰۸) _

قال ابن الجوزي في التحقيق: «ولا تخلوا هذه الروايات من غلط بعض الرواة بدليل أن شعبة قال فيه فسمعتة يقول بعد عشر سنين عرفها عاماً واحداً أو يكون عليه السلام علم أنه لم يقع تعريفها كما ينبغي فلم يتحسب له بالتعريف الأول والله أعلم إنتهى كلامه (نصب الرأية (۴۶۷/۳) كتاب اللقطة رقم (۶۱۳۵) _

(۴) په حدیث باب کېنې یو کال دېز او د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه په حدیث کېنې درې کاله دي. وقد سبق تخريجه آنفاً _

(۵) النظر المبسوط للسرخسي (۵/۱۱) _

(۶) المصنف لعبدلارزاق (۱۳۶۱۰) _

بل طرف ته په مصنف عبدالرزاق کښې یو بل روایت دی. چه سفیان بن عبدالله ثقیفی ته یوه تیلی ملاره شوه. چه په هغې کښې ډیر مال وو. هغه حضرت عمر رضی الله عنه ته ورغلو. نوهغه په یو کال باندې د څلورو کالو د تعریف حکم ورکړو. اوددې نه پس ئې بیا په بیت المال کښې جمع کړل. ^(۱) ددې نه ښکاره کیږی. چه په دې سلسله کښې څه متعینه موده مقرر نه ده. والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

قوله: ثُمَّ اسْتَمْتَعْتُ بِهَا: بیا ته ددې نه فائده اخله.

د انتفاع باللطف حکم امام شافعی رحمته الله او امام احمد رحمته الله فرمائی. که د تعریف نه پس مالک رانغلو. نو دا ملتقط په خپل استعمال کښې راوستې شی. که غنی وی او که فقیر. ^(۲) امام ابوحنیفه رحمته الله فرمائی. چه ملتقط ئې په خپل استعمال کښې په هغه وخت کښې راوستې شی. چه دې پخپله فقیر وی. او که غنی وی. نو په دې صورت کښې پرې تصدق لازم دي. بیا د صدقه کولونه پس که مالک راشی. نو هغه ته اختیار دي. که هغه صدقه نافذوی. او که غواړی. نو د ملتقط نه دې ضمان واخلی. د ضمان اخستلو په صورت کښې به د صدقې اجر ملتقط طرف ته منتقل کیږی. ^(۳)

هم دا د سفیان ثوری او حسن بن صالح رحمهما الله مذهب دي. دامام احمد رحمته الله یو روایت هم ددې مطابق دي. ^(۴)

امام مالک نه د ذکر شوو دوو مذاهبو کښې د هریو مطابق یو یو قول منقول دي. د مالکیانو رحمته الله په کتابونو کښې دا ذکر دی. چه د تعریف نه پس ملتقط ته درې قسمه اختیار حاصل دي. یا خودې د مالک دپاره د امانت په طور محفوظ اوساتی. یا دې صدقه کړی. یا دې خپله مالک جوړ شی. او په خپل استعمال کښې دې راوولی. بیا چه صدقه ئې کړی. یا ئې په خپل استعمال کښې راوولی. نو ضمان ادا کول به پرې وی. (که مالک ئې پیدا شی. او مطالبه کوی) ^(۵) والله اعلم.

شوافع او حنابلہ رحمته الله د خپل مذهب دپاره په حدیث باب باندې استدلال کوی. په دې کښې د تعریف نه پس نبی صلی الله علیه وسلم «ثم استمتعت بها» فرمائیلى دی.

دغه شان په یو طریق کښې «فشألك بها» راغلی دی. ^(۶) او په یو طریق کښې «ولافاستفها» راغلی دی. ^(۷)

^(۱) منصف عبدالرزاق (۱۳۵/۱۰ او ۱۳۶).

^(۲) المغنی لابن قدامة (۷/۱۶) کتاب اللقطة.

^(۳) بدائع الصنائع (۲۰۲/۱۶).

^(۴) المغنی (۷/۱۶).

^(۵) تکملة فتح الملهم (۶۱۰/۱۲) نقلًا عن التاج والإكليل للمواق ومواهب الجليل للخطاب (۷/۱۶).

^(۶) صحيح البخاری (۳۲۸/۱۱) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها رقم (۲۴۲۹).

^(۷) صحيح البخاری (۳۲۷/۱۱) کتاب اللقطة باب ضالة الإبل (۲۴۲۷).

ددې حضراتو استدلال د حضرت ابی بن کعب رضی الله عنه په واقعہ باندې دې په کومه کښې چه ذکر دی چه دوی ته یوه تیلې ملاؤ شوه چه په هغې کښې سل دیناره وو. نبی صلی الله علیه و آله ورته د تعریف نه پس د هغې نه د فاندې اخستلو اجازت ورکړو. (۱) حالانکه د امام شافعی رحمته الله علیه د قول مطابق حضرت ابی رضی الله عنه مالدار صحابو رضی الله عنهم کښې وو. (۲)

دغه شان ددوی استدلال د حضرت علی رضی الله عنه په یوه واقعہ باندې دې چه هغوی ته یو دینار ملاؤ شو. نبی صلی الله علیه و آله ورته د هغې د استعمال اجازت ورکړې وو. (۳) حالانکه د حضرت علی رضی الله عنه دپاره صدقه حلاله نه وه.

احناف رحمهم الله د حضرت عیاض بن حمار رضی الله عنه په مرفوع روایت باندې استدلال کوی چه «من أصاب لقطة فليشهد ذا عدل أو ذوی عدل، ولا یکتُم ولا یغیب فإن وجد صاحبها فليردّها علیہ ولا فهو مال الله یؤتیہ من یشاء» (۴)

په دې حدیث کښې استدلال د «فهو مال الله یؤتیہ من یشاء» جملې باندې دې دا تعبیر عموماً دهغه خیز دپاره وی. د کوم مستحق چه فقیران وی نه چه مالداران (۵)

دا حنفو رحمهم الله یو استدلال د حضرت عبدالله بن الشخیر رضی الله عنه په حدیث باندې دې «قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله ضالة المسلم حرق النار» (۶)

(۱) صحیح البخاری (۳۲۹۱۱) کتاب اللقطة باب هل يأخذ اللقطة .. رقم ۲۴۳۷) وصحیح مسلم کتاب اللقطة باب معرفة العفص، والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم ۴۵۰۶ و ۴۵۰۸)۔

(۲) جامع ترمذی کتاب الأحكام باب ما جاء فی اللقطة وضالة الإبل والغنم رقم ۱۳۷۲)۔

(۳) دا واقعہ ابوداود د حضرت سهل بن سعد رضی الله عنه نه نقل کړې ده چه ((أن علی بن ابی طالب دخل علی فاطمة وحسن وحسين يبكيان فقال ما يبكيما؟ قالت الجوع فخرج علی فوجد ديناراً بالسوق فجاء إلى فاطمة وأخبرها فقالت إذهب إلى فلان اليهودي فخذ لنا دقيقاً فجاء اليهودي فاشترى به دقيقاً فقال اليهودي أنت ختن هذا الذي يزعم أنه رسول الله صلی الله علیه و آله قال فخذ ديناراً ولك الدقيق فخرج علی حتی جاء فاطمة فأخبرها فقالت إذهب إلى فلان الجزار فخذ لنا بدرهم لحماً فذهب فرهن الدينار بدرهم لحم فجاء به فعجنت ونصبت وخبزت وأرسلت إلى أبيها فجاء هم فقالت يا رسول الله صلی الله علیه و آله أذكر لك فإن رأيت لنا حلالاً أكلناه وأكلت معنا من شأنه كذا وكذا قال كلوا بسم الله فأكلوا فبيناهم مكانهم إذ غلام ينشد الله والإسلام الدينار فأمر رسول الله صلی الله علیه و آله فدعى له فسأله فقال سقط مني في السوق فقال النبي صلی الله علیه و آله يا علی إذهب إلى الجزار فقل له إن رسول الله صلی الله علیه و آله يقول لك أرسل إلى بالدينار ودرهمك على فأرسل به فدفعه رسول الله صلی الله علیه و آله إليه سنن أبي داود کتاب اللقطة باب التعريف باللقطة رقم ۱۷۱۶)۔

(۴) السنن لأبي داود کتاب اللقطة باب التعريف باللقطة رقم ۱۷۰۹) والسنن الكبرى للنسائي (۴۱۸۱۳) کتاب اللقطة باب الإشهاد علی اللقطة رقم ۵۸۰۸) و (۵۸۰۹) والسنن لابن ماجه کتاب اللقطة باب اللقطة رقم ۲۵۰۵) ورواه إسحاق بن راويه فی مسنده كما فی نصب الرأية (۴۶۶۱۳) کتاب اللقطة رقم ۶۱۳۳)۔

(۵) تكملة فتح الملهم (۶۱۰۱۲)۔

دغه شان د حضرت جارود رضي الله عنه نه يو اوږد حديث منقول دي. چه «ضالة المسلم حرق النار فلا يقربها ضالة المسلم حرق النار فلا يقربها» ^(١) خودا درې واړه حديثونه صريح نه دي. دا حنوفو رضي الله عنه يو دليل د حضرت يعلى بن مره رضي الله عنه مرفوع روايت دي. «من التقط لقطة يسيرة ثوباً أو شبهه فليعرفه ثلاثة أيام ومن التقط أكثر من ذلك ستة أيام فإن جاء صاحبها ولا فليتصدق بها فإن جاء صاحبها فليردّها إليه» ^(٢) په دې حديث كښي «فليتصدق بها» اگرچه په مدعى باندې صريح دي. خودا حديث د سند په اعتبار سره ضعيف دي. ځكه چه په دې كښي عمر بن عبدالله بن يعلى دي. كوم چه ضعيف دي. ^(٣)

دغه شان د حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه مرفوع روايت دي. «لا تحل للقطة من التقط شيئاً فليعرفها فإن جاء صاحبها فليردّها إليه، فإن لم يأت فليتصدق بها فإن جاء فليخبر» ^(٤) بين الأجر وبين الذي له» ^(٥)

خوبه دې حديث كښي ديوسف بن خالد سمتي واسطه ده. كوم چه بالاتفاق ضعيف دي. ^(٦) لكه چه ټول پنځه مرفوع احاديث دي. په دې كښي دا آخري دوه د سند په اعتبار سره صحيح نه دي. اوباقى درې احاديث اگرچه د سند په اعتبار سره صحيح دي. خو صريح نه دي. البته احناف دا وئيلي شي. چه د حضرت ابوهريره رضي الله عنه او حضرت يعلى بن مره روايتونه چه په كښي ضعف دي. هغه موثد د صحابو په آثارو او تعامل سره دي. لكه چه دا دواړه حديثونه هم بې اصل نه دي.

د حضرت عمر ^(٧) حضرت على ^(٨) حضرت ابن مسعود ^(٩) حضرت ابن عباس ^(١٠) حضرت عبدالله بن عمر ^(١١)

^(١) أخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب اللقطة باب ضالة الإبل والبقر والغنم رقم (٢٥٠٢) -

^(٢) رواه أحمد في مسنده (٨٠١٥) والطبراني في الكبير انظر مجمع الزوائد (١٦٧١٤) -

^(٣) رواه الطبراني في الكبير مجمع الزوائد (١٦٩١٤) -

^(٤) وهو من رجال أبي داود وابن ماجه انظر تقريب التهذيب (٤١٤) رقم (٤٩٣٣) -

^(٥) رواه الطبراني في الصغير والأوسط مجمع الزوائد (١٦٨١٤) -

^(٦) الكاشف (٣٩٩١٢) رقم (٦٤٣٢) -

^(٧) المصنف لابن أبي شيبة (٤١٩١٤) كتاب البيوع والأقضية باب ما يصنع بها رقم (٢١٦٢٩) و (٢١٦٣٠٠) -

والمصنف لعبد الرزاق (١٣٩١١٠) كتاب اللقطة رقم (١٨٦٣٠) -

^(٨) انظر جامع المسانيد (٧٦١٢) الباب العشرون في الفرض والتقاضى والوديعة والعارية والآبق واللقيط واللقطة والسنن الكبرى للبيهقي (١٨٨١٦) كتاب اللقطة باب اللقطة يأكلها الغنى والفقر إذا لم تعترف بعد تعريف سنة

^(٩) المصنف لابن أبي شيبة (٤١٨١٤) كتاب البيوع والأقضية باب في اللقطة ما يصنع بها رقم (٢١٦٢٣) -

والمصنف لعبد الرزاق (١٣٩١١٠) رقم (١٨٦٣١) -

^(١٠) المصنف لابن أبي شيبة (٤١٨١٤) رقم (٢١٦٢٢) والمصنف لعبد الرزاق (١٤٠١١٠) -

^(١١) المصنف لعبد الرزاق (١٣٧١١٠) رقم (١٨٦٢٣) والسنن الكبرى للبيهقي (١٨٨١٦) -

حضرت عبدالله بن عمرو، (۱) حضرت عائشې، (۲) حضرت ام سلمې (رضی اللہ عنہا) (۳) دا اته صحابه کرام (رضی اللہ عنہم) دی. ددوی د آثارونه ثابته ده. چه دوی ملتقط دلقطه نه فاندې اخستلو او په خپل استعمال کښې د راوستلو اجازت نه دې ورکړې. بلکه دا حکم ئې ورکړې دې. چه یا خو دې دا صدقه کړی. او یا دې د امانت په طور خپل خان سره محفوظ کړی.

احادیث مبارکه او مذکوره آثارو په رڼا کښې احناف دا وانی. چه د حضرت زید بن حارث جهنی، او حضرت ابی بن کعب (رضی اللہ عنہما) په احادیثو کښې چه د «انتقام باللقطة» اجازت ذکر شوې دې. هغه په دې صورت محمول دې. چه ملتقط مستحق وی.

تر کومې پورې چه د امام شافعی (رضی اللہ عنہ) دا فرمائیل دی. چه حضرت ابی بن کعب (رضی اللہ عنہ) په مالدارو صحابو (رضی اللہ عنہم) کښې وو. نو ددې جواب دا دې. چه دا د بعضې روایاتونه معلومیږي. چه حضرت ابی بن کعب (رضی اللہ عنہ) په مالدارانو صحابو (رضی اللہ عنہم) کښې وو. د حضرت انس (رضی اللہ عنہ) نه مروی دی. چه «لما نزلت هذه الآية لن تملوا البرحق تنفقوا مباحون»، قال أبو طلحة أرى رهنائسنا من أموالنا فاشهدك يا رسول الله إنى قد جعلت أرضي ببرحاء الله قال فقال رسول الله (ﷺ) اجعلها في قرايتك قال فجعلها في حسان بن ثابت وأبي بن كعب (رضی اللہ عنہما)» (۴)

حافظ ابن حجر (رضی اللہ عنہ) فرمائی. چه د ذکر شوی حدیث او د امام شافعی (رضی اللہ عنہ) د قول په مینځ کښې د جمعې صورت دا دې. چه هغه په اول کښې فقیر وو. روسته د فتوحاتو نه دې مالدار شو. د امام شافعی قول د دغه آخری زمانې سره متعلق دې. لکه چه په دغه زمانه کښې دلقطه واقعه پېښه شوې وه. اونی (رضی اللہ عنہ) هغوی ته په حالت د مالدارۍ کښې د فاندې اخستلو اجازت ورکړې وو. (۵)

خو د حافظ (رضی اللہ عنہ) دا جواب فائده نه ورکوی. ځکه که چرته دا اومنلې شی. چه دې په مالدارانو صحابه کرامو (رضی اللہ عنہم) کښې وو. نو بیا هم په دې باندې څه دلیل نشته. چه دا واقعه دهغوی د مالدارۍ د زمانې ده. (۶) «فإن قضایا الأحوال متى طرق إليها الإحتمال سقط منها الاستدلال» (۷)

(۱) المصنف لابن أبي شيبة (۴۱۸/۴) رقم (۲۱۶۲۵) _

(۲) المصنف لابن أبي شيبة (۴۲۱/۴) باب ما رخص فيه من اللقطة رقم (۲۱۶۵۱) والمصنف لعبد الرزاق (۱۴۰/۱۱۰) رقم (۱۸۶۳۴) _

(۳) المصنف لابن أبي شيبة (۴۲۰/۴) رقم (۲۱۶۳۷) _

(۴) صحيح مسلم كتاب الزكاة باب فضل النفقة والصدقة على الأقربين والزوجة والأولاد والوالدين ولو كانوا شركيين رقم (۲۳۱۶) و صحيح البخاري (۳۸۵/۱) كتاب الوصايا باب إذا وقف أو أوصى لأقاربه ومن الأقارب

(۵) قال الحافظ: ويجمع بأن ذكل كان في أول الحال وقول الشافعي (رضی اللہ عنہ) بعد ذلك حين فتحت الفتوح التلخيص الحبير (۷۶۱/۳) كتاب اللقطة رقم (۱۳۳۷) _

(۶) انظر تكملة فتح الملهم (۶۱۴/۲) _

(۷) نصب الرأية (۴۶۹/۳) كتاب اللقطة رقم (۶۱۴۷) _

ترکومي پورې چه د حضرت علي عليه السلام د واقعہ تعلق دي نوپه دي کښي سندا اومتنا کلام شوي دي.

ددې په سند کښي موسي بن يعقوب زمعي مديني دي دي مختلف فيہ راوي دي. ابن معين عليه السلام دده توثيق کړې دي. او امام نسائي ددې په باره کښي فرماني «ليس بالقوي» (۱) حافظ ذهبي عليه السلام فرماني «فيه لين» (۲) حافظ ابن حجر عليه السلام فرماني «صديق سني الحفظ» (۳) نوپه دي حديث کښي دسند په اعتبار سره ضعف دي.

دغه شان دا واقعہ عبدالرزاق په خپل مصنف کښي (۴) اسحاق بن راهويه، ابويعلى موصلي او بزار عليه السلام په خپلو مسانيدو کښي (۵) نقل کړي دي. (۶)

ددې په سند کښي ابوبکر بن عبدالله نومي يو راوي دي. دده په باره کښي امام بزار عليه السلام فرماني دي «لهين الحديث» (۷) او عبدالحق په «الاحكام» کښي فرماني «متروك» (۸) د متن په اعتبار سره په دي کښي دا کلام دي. چه د ابوداود د حضرت سهل بن سعد په روايت کښي د تعريف ذکر نشته. او دلقطه د تعريف د يرا حديث ثابت دي. لکه چه دا روايت د باقي ټولو رواياتو دپاره کوم چه موجبہ للتعريف دي. دهغي سره معارض دي.

بيا ددې په متن کښي اضطراب هم شته. د ابوداود په روايت کښي دي. چه حضرت علي عليه السلام ته کله دا دينار ملاؤ شول. نوپه هغي باندې ئي د خوراک لوازمات حاصل کړل. اوروتى ئي تياره کړه. اونبي عليه السلام ته ئي خبر ورکړو.

او د عبدالرزاق وغيره په روايت کښي دي. چه څنگه ئي دينار اومنده. نو نبي عليه السلام ته ئي خبر ورکړو. بيا د ابوداود په روايت کښي د تعريف څه ذکر نشته. او د عبدالرزاق وغيره په

(۱) مختصر سنن أبي داود للمنذرى (۲۷۲/۲) كتاب اللقطة رقم (۱۶۴۲) _

(۲) الكاشف (۳۰۹/۲) رقم (۵۷۴۴) _

(۳) تقريب التهذيب (۵۵۴) رقم (۷۰۲۶) _

(۴) مصنف عبدالرزاق (۱۴۲/۱۰) كتاب اللقطة باب أحلت اللقطة البسيرة رقم (۱۸۶۳۷) _

(۵) نصب الراية (۴۷۰/۱۳) رقم (۶۱۴۹) _

(۶) عبدالرزاق عن أبي بكر عن شريك بن عبدالله عن عطاء بن يسار. عن أبي سعيد الخدري أن علياً جاء النبي ﷺ بدينار وجده في السوق فقال له النبي ﷺ عرف ثلاثاً ففعل فلم يجد أحداً يعترفه فرجع إلى النبي ﷺ فأخبره فقال له النبي ﷺ كله أو شأنكم به فصرفه النبي ﷺ يائتي عشر درهماً فابتاع منه بثلاث شعير أو بثلاثة تمر وبدرهم زيتاً وفضل عنده ثلاثة حتى إذا أكله بعض ما عنده جاء صاحبه فقال له على قد أمرني النبي ﷺ بأكله فانطلق به إلى النبي ﷺ يذكر ذلك له فقال النبي ﷺ لعلى أده قال ما عندنا شئ نأكله فقال النبي ﷺ إذا جاءنا شئ أديناها إليه فجعل أجل الدينار وأشباهه ثلاثة يعني نأكله أيام لهذا الحديث مصنف عبدالرزاق (۱۴۲/۱۰، ۱۴۳) كتاب اللقطة باب أحلت اللقطة البسيرة رقم (۱۸۶۳۷) _

(۷) كشف الأستار عن زوائد البزار (۱۳۲/۱۲) كتاب اللقطة باب تعريف اللقطة رقم (۱۳۶۸) _

(۸) نصب الراية (۴۷۰/۱۳) _

روایت کنبې دتعریف ذکرهم شته. (۱)

ابن الهمام رحمته الله فرماني. که د حضرت سهل بن سعد روایت قابل احتیاج هم اومنلې شی. نو بیا هم ددې نه زیات نه زیات دا ثابتیږي. چه د امام په اجازت باندې استقراض جائز دي. اودا خبره محل دنزاع نه ده. ددې نه نه ثابتیږي. چه که ملتقط مالدار وی. نو پخپله دقرض په حیثیت نې په خپل استعمال کنبې راوستې شی. (۲)

که د ابوداد د حضرت سهل بن سعد رضي الله عنه روایت صحیح تسلیم کړې شی. نو بیا هم ددې نه د غنی دپاره د لقطه نه د انتفاع جواز نه معلومیږي. ځکه چه دا روایت صراحة دا بنياني. چه ووره ورته یهودی هبه کړی وو. او غوښه هغه په قرض حاصل کړې وو. البته د قرض حاصلولودپاره هغه دگانرې په طور بایع سره هغه دینار کیخوډې وو. نو که نبی صلی الله علیه و آله دخلت طعام فتوی ورکړې وه. نو دا خو محل دنزاع نه دي. ځکه چه محل دنزاع خو لقطه ده. (۳)

حضرت گنگوهی فرماني. چه دغه دینار گوم چه حضرت علی رضي الله عنه راوچت کړې وو. هغه هډو د لقطه په حکم کنبې وو نه، ددې تفصیل دا دي. چه د لقطه اوچتول کله د حفاظت په غرض وی. نو په داسې صورت کنبې هغه د ملتقط په قبضه کنبې امانت گنرلې شی. او په داسې موقع باندې فوری تعریف ضروری دي. اولکه چه لقطه اوچتول د حفاظت په غرض باندې نه وی. بلکه په خپل ضرورت کنبې دخرچ کولو دپاره وی. دا په دي صورت کنبې ممکن ده. چه د مالک په باره کنبې دا یقین وی. چه هغه به پرې راضی وی. په داسې صورت کنبې قبضه د امانت وی. بلکه قبضه دضمان وی.

دلته گورئ حضرات حسنین رضي الله عنهما د لوږې دوجې ژړل. دهغوی د مور پلارهم ډیر بد حالت وو. چه په مدینه منوره کنبې به داسې کس نه وو. چه حضرت علی رضي الله عنه دهغه دینار استعمال کړی. نو هغه به پرې خفه کیدلو. خاص کریا په دي نیت چه هغوی د تاوان ادا کولوپه نیت دا راوچت کړې وو. نو اوس دا دینار د لقطه په حکم کنبې نه دي. بلکه ددې مثال داسې شو. چه د یو کس سره دده د دوست مال موجود وی. هغه پوهیږي. که زه ددې نه د خپل ضرورت دپاره خرچ کړم. بیا خاص کرد لوږې ختمولوپه موقع. نو هغه به خامخا راضی وی. نو په دي غیر صریحی اذن باندې هغوی بهروسه اوکړه. که زه دا خرچ کړم. نو په دي کنبې به څه خرچ نه وی. دلته هم دغه شان صورت حال دي. چه یهودی کوم چه دمسلمانانو سخت ترین دشمن وو. هغه هم حضرت علی رضي الله عنه ته بغیردڅه عوض نه په اوږو ورکولوباندې راضی وو. نو نور مسلمانان به پرې راضی نه وو؟ (۴)

حضرت کشمیری رحمته الله فرماني. چه دا حدیث د انتفاع باللقطه د جواز دپاره پیش کول صحیح نه دي. ځکه چه صدقه دلقطه صدقه نافله وی. او صدقات نافله د اکثر و احنافو رضي الله عنهم

(۱) فتح القدیر (۳۶۰/۱۵) کتاب اللقطه قبیل کتاب الإباق)۔

(۲) المصدر السابق)۔

(۳) تکملة فتح الملهم (۶۱۵/۲)۔

(۴) بذل المجهود (۲۸۳/۸ و ۲۸۴)۔

فقهاؤ به نیز دینو هاشم دپاره حلال وی. والله اعلم. (۱)

قوله: فَإِنْ جَاءَ رَبُّهَا فَأَذِّهَا إِلَيْهِ: بیا که ددې مالک راشی. نوهغه ته ئې ورکړه. که لقطه ختمه شی او مالک ئې پیدا شی نو تاوان به وی که نه؟ جمهور عالمان رحمهم الله فرمای. که ټول کال د لقطه تعریف او کړې شی. او د لقطه ذات باقی وی. او ددې نه پس ئې مالک پیدا شی. نو واپس کول ورته واجب دی. او که هغه دغه لقطه استعمال کړې وی. او ختمه شوې وی. نو تاوان واجب دي.

په شوافعو کښې کرابیسی، داود ظاهر، او امام بخاری رحمهم الله په نیز که لقطه باقی وی. نو واپس کول ضروری دی. او که ختمه شوې وی. نو ضمان واجب نه دي. (۲)

د کرابیسی او داود ظاهري رحمهما الله استدلال د حدیث باب په یو طریق کښې «فان جاء صاحبها ولا فشا لك بهما» الفاظ دی. (۳)

دغه شان د زید بن خالد رضی الله عنه دا روایت سعید بن منصور رحمهم الله هم روایت کړې دي. په هغې کښې «ولا فتصنع بهما ما تصنع بهالك» الفاظ دی. (۴)

د جمهور و استدلال خو په حدیث باب کښې «فان جاء ربها فأذها إليه» په مطلق الفاظو باندې دي. یعنی که لقطه باقی وی او که استعمال شوې وی. په دواړو صورتو کښې د مالک په مطالبه باندې ادا کول ضروری دي.

دغه شان د جمهورو یو دلیل د حضرت زید بن خالد رضی الله عنه په یو طریق کښې دا الفاظ هم دي. «وكانت وديعة عنده» (۵)

دغه شان د حضرت زید بن خالد جهنی رضی الله عنه په یو روایت کښې دا الفاظ دي. «فاعرف عفاصها ووكامها ثم كلها فان جاء صاحبها فأذها إليه» (۶) په دې کښې د «كلها» نه پس «فان جاء صاحبها» راغلی دی. دا دخپل ظاهر په اعتبار سره په دې خبره دلالت کوي. چه د خور لونه پس هم واپس کول واجب دی.

دغه شان د ابوداود روایت د جمهورو یو مضبوط او صریح دلیل دي. چه الفاظ ئې دا دي. «عرفها سنة فان جاء باغيها فأذها إليه، ولا فاعرف عفاصها ووكامها ثم كلها فان جاء باغيها فأذها

(۱) العرف الشذی (۲۵۲/۱) کتاب الأحكام باب اللقطة وضالة الإبل والغنم)۔

(۲) عمدة القاری (۲۷۲/۱۲) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها)۔

(۳) صحيح بخاری (۳۲۸/۱) کتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها)۔

(۴) عمدة القاری (۲۷۲/۱۲)۔

(۵) صحيح بخاری (۳۲۸/۱) کتاب اللقطة باب ضالة الغنم رقم (۲۴۲۸)۔

(۶) صحيح مسلم کتاب اللقطة باب معرفة العفاص والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم (۴۵۰۴)۔

«إيه»^(۱) په دې روایت کښې د اداء حم «قبل الإذن في الأكل» او «بعد الإذن في الأكل» دواړو صورتونو کښې دې

ددې احاديثو په رڼا کښې «ولا فشلك بها» يا «ولا فتصنع بها ما تصنع بهالك» غوندي الفاظو محمل به دا وي. که دتعريف نه پس که مالک رانشي نو د تصرف کولو اجازت به وي. خو ددې نه پس د ضمان په باره کښې دا روايات ساکت دي. اونور رواياتو کښې په لقطه کښې دتصرف کولونه پس دجوب ضمان حکم وارد دي. نو دا مطلق روايات به په مقيد رواياتو باندې محمول کولی شي.^(۲) والله اعلم.

د صاحب لقطه په ذمه د لقطه واپس کول کله واجب دي؟ دلته يوه مسئله دا ده. چه په صاحب لقطه باندې د لقطه واپس کول کله واجبيږي؟ که د لقطه مالک گواهان قائم کړي. نو دتولوپه نيزد لقطه واپس کول واجب دي.

خو که څوک گواهان پيش نکړي شي. البته د لقطه صفات او نښې اوبښائې. نو په دې کښې اختلاف دي.

امام مالک او امام احمد رحمهما الله فرمائي. چه په داسې صورت کښې د لقطه واپس کول واجب دي. او د احنافو او شوافعو عليهم السلام په نيز په داسې صورت کښې واپس کول جائز دي. خو واجب نه دي.^(۳)

مالکيه او حنابلې عليهم السلام په «فإن جاء أحد يخبرك بعدد ما ووعاها ووكاها فأعطها» باندې استدلال کوي.^(۴) په دې حديث کښې ئې د اوصافوپه بيان باندې ادا کول متفرع کړي دي.

احناف او شوافع عليهم السلام فرمائي. چه په دې کښې چه د اعطاء کوم حکم دي. نو دا په اباحت باندې محمول دي. گني بيا خود دي اود حديث «البينة على المدعى واليمين على من أنكر» مينځ کښې تعارض راځي. دلته چونکه صاحب لقطه مدعي دي. خو دده په ذمه گواهان لازم دي.

او که په «فأعطها» کښې امرپه وجوب باندې محمول کړي شي. نو ددې مطلب به دا وي. چه د گواهانونه بغيرچه صرف اوصاف بيان کړي. نو په دې به هم د لقطه واپس کول واجب وي.

حالانکه «البينة على المدعى»^(۵) حديث ښائي. چه مدعي کله گواهان قائم کړي. نو دهغې نه پس به ده ته دخپل مدعا ورکول واجب گنرلې شي. ددې وجې په دواړو کښې د جمع کولو صورت

^(۱) سنن أبي داود كتاب اللقطة باب التعريف باللقطة رقم (۱۷۰۶) -

^(۲) فتح الباري (۸۵/۵) كتاب اللقطة باب إذا لم يوجد صاحب اللقطة بعد سنة فهي لمن وجدها -

^(۳) فتح القدير (۳۵۷/۱۵) كتاب اللقطة -

^(۴) صحيح مسلم كتاب اللقطة باب معرفة العفاس والوكاء وحكم ضالة الغنم والإبل رقم (۴۵۰۸) -

^(۵) السنن للبيهقي (۲۵۲/۱۰) كتاب الدعوى والبيانات باب البينة على المدعى واليمين على المدعى عليه وسنن الدراقطني (۲۱۸/۴) كتاب فى الأقضية والأحكام فى المرأة تقتل إذا إرتدت رقم (۵۲ و ۵۱) وانظر نصب الرأية (۹۵/۴ و ۹۶) كتاب الدعوى باب اليمين رقم (۶۴۳ و ۶۴۴) -

هم دا دي چه «فادفعها اليه» کښې امر د اباحت د پاره وي. او په حديث مشهور کښې په وجوب باندې محمول کړې شي. (۱) والله اعلم.

قوله: قَالَ فَضَالَةُ الْإِبِلِ فَعَضِبَ حَتَّى احْمَرَّتْ وَجْتَنَاهُ أَوْ قَالَ احْمَرَّ وَجْهُهُ فَقَالَ مَالِكٌ وَلَهَا مَعَهَا سِقَاؤُهَا وَحَذَاؤُهَا تَرْدُ الْمَاءِ وَتَرْعَى الشَّجَرَ فَذَرَهَا حَتَّى يَلْقَاهَا

رَجُلًا: تپوس کونکي تپوس او کړو. د وړک شوی اوښ رانيول جائز دی که نه، نبی ﷺ غصه شو. تردې چه د نبی ﷺ د اننگودواړه راپورته حصې سرې شوې. یا نې داسې او فرمائیل چه د نبی ﷺ مخ مبارک سور شو. وې فرمائیل. ستا ددې سره څه کاردې؟ دهغه سره دهغه مشکیزه او خپلې وې. هغه به د اوبو چينوته راځي. او اوبه به ځکي. او په ونو کښې به څرېږي. دې پرېږده. تردې چه دده مالک راشي.

«وجنتان» د «وجنة» تشبیه ده. د څرمنې راپورته حصې ته وائی. (۲)

«سقام» مشکیزه ته وائی. (۳) چونکه اوښ په یوځل ډیرې اوبه ځکي. او په خپل بدن کښې هغه ذخیره کوي. هم دا وجه ده. چه هغه ته د باربار اوبو ځکلو ضرورت نه پېښېږي. ددې وجې

نبی ﷺ او فرمائیل. «معها سقاؤها»

دغه شان الله تعالی ده ته دوه خپرې (د پښوتلې) داسې ورکړي دي. چه په هغې سره دې په شگو او غرونو کښې گرځي. لکه چه دده په پښو کښې خپلې موجود دي.

چونکه دا لوی ځناور دي. خپل حفاظت کولې شي. او ده ته د خوراک ځکاک تکلیف هم نه وي. ددې وجې دې لقطه گرځولوته څه ضرورت نشته. دې هم په خپل حالت باندې پرېږده. مالک به نې پخپله لتوی. او هغه ته به راورسي.

داوښ التقاط صحیح دي که نه؟ د حدیث باب نه معلومه شوه. چه د «ضالة الإبل» التقاط صحیح نه دي. هم په دې حکم کښې فرس او بقر هم دي. د مالکیانو او شوافع او حنابلو ﷺ په نیزددې التقاط په ځانې ددې پریخودل غوره دي. اود احنافو ﷺ په نیزد نوورو څیزونو پشان داوښانو، غواگانو وغیره التقاط هم صحیح دي. (۴)

ترکومي پورې چه په حدیث باب کښې د نفی تعلق دي. نوددې په باره کښې احناف ﷺ وائی. چه دا حکم په هغه وخت کښې وو. چه خلقو کښې نیکان زیات وو. خیانت عام نه وو. په هغه زمانه کښې که به اوښ وغیره پریخودې شونو مالک به موندل. خو په زمانه کښې د

(۱) فتح القدیر (۳۵۷/۵) -

(۲) هدی الساری (۲۰۴) الفصل الخامس -

(۳) هدی الساری (۱۳۳) الفصل الخامس -

(۴) هدایه مع فتح القدیر (۳۵۴/۵) کتاب اللقطة -

تغیر راتلو نه پس اوس حکم هم بدل شو. اوس خیانت عام شوې دي. نو د اوبښ وغيره التقاط هم افضل دي. (۱)

ددې تائید دموطا ددې روایت نه کیږي. په کوم کښې چه امام زهري رحمته الله علیه فرماني ان ضوال الإبل کانت لی ذمن مرکز ابلا مرسله تتابع لا یسها أحد حق إذا کان ذمن عثمان بن عفان رحمته الله علیه امری معرفتها وتعريفها تمام فلذا جاء صاحبها أعطى ثمنها. (۲)

ددې نه معلومه شوه. چه په پخواني زمانه کښې به اوبښ آزاد گرځیدل. ددې به بچی وو. چا به ورته تعرض نه کول. معلومه شوه. چه اوس دا خبره نشته. نو التقاط کول پکار دی. ددې تعریف دي او کړې شي. او مالک ته ئې اورسولي شي.

قوله: قَالَ فَضَالَةُ الْغَنَمِ قَالَ لَكَ أَوْلَاخِيكَ أَوْلِلِذِّئِبٍ: تپوس او شو. چه د ورکې شوې چیلې څه حکم دي؟ نبي ﷺ او فرمائیل. هغه ستا ده یا ستا د ورورده یا د شرمخ ده.

د «الخ» نه یا بل مسلمان مراد دي. یا ترې مالک مراد دي. (۳)

د «ذئب»، نه مراد یا شرمخ دي. یا هر درنده دي. (۴)

مطلب دا دي. که ورکه شوې چیلې وي. نو هغه خویا ستا ده. که ته ئې اونیسې. نو اوس دا ستا ذمه واری ده. چه ته ددې حفاظت او کړې. تعریف ئې او کړې. تردې چه مالک ته اورسی. یا هغه ستا د مسلمان ورور ده. یعنی که ته ئې لقطه جوړه نکړې. نو ستا بل مسلمان ورور به هغه لقطه جوړه کړي. او حسب معمول به ئې تعریف کوي. یا دا که ته ئې اونه نیسې. نو مالک به ئې پخپله باندې لتون کوي. او آخر به ئې اومومی. او که څوک ئې هم اونه نیسی. نو بیا به د درنده ښکارشي. (۵)

د حدیث باب هم ددې الفاظو نه استدلال کوي. امام مالک رحمته الله علیه دا رائي ښکاره کړې ده. چه د «فتم» په التقاط سره ملتقط مالک جوړیږي. تردې که مالک راشی. نو بیا هم په ده باندې ضمان نشته. (۶) ځکه چه د حدیث باب الفاظ دي. «لَكَ أَوْلَاخِيكَ أَوْلِلِذِّئِبٍ» ظاهر دا دي. چه دا «لام» د تمليك دپاره دي. د حدیث باب په یو طریق کښې نور هم ښکاره الفاظ دي. «ثم قال کیف ترى فی ضالة الغنم؟ قال النبی ﷺ عذها فإدناها لكَ أَوْلَاخِيكَ أَوْلِلِذِّئِبٍ» (۷)

(۱) المبسوط للسرخسی (۱۱۱۱) _

(۲) موطاء امام محمد (۳۶۵) کتاب اللقطه رقم (۸۴۷) موطا امام مالک (۶۴۸) کتاب الأقضية باب القضاء فی الضوال

(۳) فتح الباری (۸۲۱۵) کتاب اللقطه باب ضالة الإبل _

(۴) المصدر السابق _

(۵) عمدة القاری (۱۱۰۱۲) _

(۶) فتح الباری (۸۲۱۵) کتاب اللقطه باب ضالة الإبل _

(۷) صحيح بخاری (۳۲۸۱۱) کتاب اللقطه باب ضالة الغنم _

دامام مالک رحمۃ اللہ علیہ استدلال په دې خبره هم دې چې په دې حدیث کښې ئې ملتقط اودنب دواړه برابر گرځولی دی. نولک څنگه چې په ذنب باندې څه تاوان نشته. دغه شان به د ملتقط په ذمه هم څه تاوان نه وی. (۱)

ددې په مقابله کښې د جمهورو په دې خبره باندې اتفاق دې. که د لقطه استعمال نه وړاندې مالک راغلو. نو هغه خپل مالک ته واپس کول لازمی دی. ددې نه معلومه شوه چې په لقطه ملکیت داصلي مالک برقرار دې. (۲)

ترکومي چې د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ د استدلال تعلق دې. نوددې جواب دا دې چې دلته «لام» د تمليک دپاره نه دې. ښکاره ده چې دا «لام» په ذنب باندې هم داخل دې. خو په ذنب مالک نشي جوړيدې. نودغه شان به ملتقط هم مالک نه وی.

البته دالتقاط اجازت شته. اوبيا د تعريف نه پس که هم مالک ملاؤ نشي. نو په دې صورت کښې که فقير اومحتاج وی. نوپه دې شرط ئې پخپله استعمالولی شي. اويا به ئې چا محتاج ته د صدقه په طور ورکړي. خوکه مالک ئې پيدا شي. اوهغه د ضمان مطالبه کوي. نود ضمان ادا کول به ضروري وی. (۳)

[۴] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو سَامَةَ عَنْ بُرَيْدٍ عَنْ أَبِي بَرْدَةَ عَنْ أَبِي مُوسَى (۵) قَالَ سَمِعَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَشْيَاءَ كَرِهَهَا فَلَمَّا أَكْثَرَ عَلَيْهِ غَضِبَ ثُمَّ قَالَ لِلنَّاسِ سَلُونِي عَمَّا شِئْتُمْ قَالَ رَجُلٌ مِنْ أَبِي قَالَ أَبُوكَ حُدَافَةُ فَقَامَ آخِرُ فَقَالَ مَنْ أَبِي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ أَبُوكَ سَالِمٌ مَوْلَى شَيْبَةَ فَلَمَّا رَأَى عَمْرُؤُ مَا فِي وَجْهِهِ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنِّي أَتُوبُ إِلَى اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ [۶۸۱۱]

رجال الحديث

① محمد بن العلاء: دا ابو کريب محمد بن العلاء بن کريب همدانی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې. ددوی

حالات په کتاب العلم کښې د «باب فضل من علم وعلم» لاندې تیر شوی دی.

② ابو اسامه: دا ابو اسامه حماد بن اسامه بن زيد قرشي کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې. د دوی حالات هم

په کتاب العلم کښې د «باب فضل من علم وعلم» لاندې تیر شوی دی.

(۱) فتح الباری (۸۲۱۵)۔

(۲) المصدر السابق۔

(۳) المصدر السابق۔

(۴) قوله: عن أبي موسى رحمۃ اللہ علیہ الحديث أخرجه البخاري في صحيحه (۱۰۸۳۱۲) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة باب ما يكره من كثرة السؤال وتكلف ما يعنيه رقم (۷۲۹۱) ومسلم في صحيحه كتاب الفضائل باب توفيره رحمۃ اللہ علیہ وترك إكثار سؤاله عما لا ضرورة إليه أولا يتعلق به تكليف وما لا يقع ونحو ذلك رقم (۶۱۲۵)۔

⑤ برید: دا ابو برده برید بن عبدالله بن ابی برده بن ابی موسی اشعری رضی الله عنه دې ددوی حالات اجمالاً په کتاب الایمان کښې د «باب ای الإسلام أفضل» لاندې (۱) او په کتاب العلم کښې د «باب فضل من علم وحلم» لاندې تیر شوی دی.

⑥ ابو برده: دا ابو برده بن ابی موسی اشعری دې ددوی حالات په «کتاب الایمان باب ای الإسلام أفضل» لاندې تیر شوی دی. (۲)

⑦ ابو موسی اشعری رضی الله عنه: ددوی حالات هم په «کتاب الایمان باب ای الإسلام أفضل» لاندې تیر شوی دی. (۳)

قوله: قَالَ سَيَلَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَشْيَاءَ كَرِهَهَا: حضرت ابو موسی اشعری رضی الله عنه فرماني: چه د نبی صلی الله علیه و سلم نه داسې خیزونو په باره کښې تپوسونه اوشول. چه دهغې په باره کښې د نبی صلی الله علیه و سلم تپوسونه کول خوښ نه وو.

قوله: فَلَمَّا أَكْثَرَ عَلَيْهِ غَضَبٌ: کله چه د نبی صلی الله علیه و سلم نه تپوسونه زیات شول. نو نبی صلی الله علیه و سلم خفه شو.

قوله: ثُمَّ قَالَ لِلنَّاسِ سَلُونِي عَمَّا شِئْتُمْ: بیانی صلی الله علیه و سلم او فرمائیل. چه زما نه خوڅه سوال خوښ وی. تپوس کوئ.

ددې مقصد د خفگان اظهار وو. خو بعضې صحابه کرام رضی الله عنهم پوهه نشو. د حضرت انس رضی الله عنه په روایت کښې دی. چه صحابه کرامو رضی الله عنهم سرونه تپت کړل. او په ژړا شول. (۴)

قوله: قَالَ رَجُلٌ مِّنْ أَبِي: یوسړی تپوس او کړو. زما پلار څوک دې؟ نبی صلی الله علیه و سلم ورته او فرمائیل. ستا پلار حذافه دې.

دا تپوس کونکې عبدالله بن حذافه رضی الله عنه وو. (۵) په یو روایت کښې راځي. چه دهغوی به کله هم دچا سره جگړه وه. نو خلقوبه دې دخپل پلار نه علاوه بل چاته منسوب کولو. ددې وجې هغوی د نبی صلی الله علیه و سلم نه ددې تپوس او کړو. (۶)

دمسلم شریف په یو روایت کښې دی. چه ددوی مور دوی ته اووئیل. «ما سمعت یاهن قط أعق منك أمنت أن تكون أمك قد قارفت بعض ما تقارف نساء أهل الجاهلية فتفضحها على أعین الناس»

(۱) کشف الباری (۶۹۰/۱۱)

(۲) کشف الباری (۶۹۰/۱۱)

(۳) کشف الباری (۶۹۰/۱۱)

(۴) صحیح بخاری (۶۶۵/۱۲) کتاب التفسیر سورة المائدة باب ((لاتسئلوا عن أشياء إن تبد لكم تسؤکم)) رقم (۴۶۲۱)

(۵) لوقد ورد فی طریق من رواية أنس فقام عبدالله بن حذافة فقال من أبي يا رسول الله؟ انظر صحیح البخاری (۱۰۸۴/۱۲) کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة باب ما یکره من کثرة السؤال وتکلف مالا یعنیه رقم (۷۲۹۴) -

(۶) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب توقیرہ صلی الله علیه و سلم وترک إکثار سواله عما لا ضرورة إلیه.. رقم (۶۱۲۳) -

په دې باندې حضرت عبداللہ بن حذافه رضی اللہ عنہ جواب ورکړو: «والله لو الحقني بعد أسود للحقته»^(۱)
قوله: قَالَ أَبُوكَ حُذَافَةُ فَقَامَ آخِرُ فَقَالَ مَنْ أَبِي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ أَبُوكَ

سَالِمٌ مَوْلَى شَيْبَةَ: بیا یوکس پاسیدو. او تپوس نې اوکړو. یا رسول الله زما پلار خوک دې؟
 نبي صلی اللہ علیہ وسلم ورته او فرمائیل. ستا پلار د شیبه آزاد شوې غلام سالم دې.
 ددې سوال کونکې سعد بن سالم رضی اللہ عنہ وو: ^(۲)

ایا دا د علم غیب دعوه نه ده؟ دلته دا سوال کیږي. چه دا خود علم غیب ادعاء ده. چه نبي؟
 او فرمائیل: «سلونی عما شئتم» دغه شان نبي صلی اللہ علیہ وسلم ښائی. چه د عبداللہ پلار حذافه دې. اود سعد
 پلار سالم دې.

ددې جواب دا دې. چه په صحیح بخاری کښې د حضرت انس رضی اللہ عنہ په یو طریق کښې دی. چه
 نبي صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل: «من أحب أن يسأل عن شيء فليسأل عنه فوالله لا تسألون عن شيء إلا أخبركم به ما
 دمت في مقام هذا»^(۳)

ددې نه معلومه شوه. چه دامعجزه وه. چه په دغه مقام کښې نبي صلی اللہ علیہ وسلم ترڅو پورې تشریف
 فرما وو. نو د دغه وخت دپاره نبي صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی وو. چه تاسو کوم سوال کوئ. زه به د هغې
 جواب درکوم. نو دا په اطلاق باندې حمل کول اوددې نه د نبي صلی اللہ علیہ وسلم دپاره علم غیب ثابتول
 صحیح نه دی.

قوله: فَلَمَّا رَأَى عُمَرُ مَا فِي وَجْهِهِ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّا نَتُوبُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ:

کله چه حضرت عمر رضی اللہ عنہ هغه اثار ولیدل. کوم چه د نبي صلی اللہ علیہ وسلم په مخ مبارک باندې وو. نو عرض
 ئې اوکړو. یا رسول الله مونږ الله تعالی ته توبه اوباسو.

په یو بل روایت کښې دی. چه حضرت عمر رضی اللہ عنہ او فرمائیل: «رضينا بالله رباً وبالإسلام ديناً وبمحمد
 نبياً»^(۴)

مطلب دا دې. چه حضرت عمر رضی اللہ عنہ چه کله او کتل. چه نبي صلی اللہ علیہ وسلم خفه کیږي. او هسې نه چه
 ددوی د خفگان د وجې څه عذاب نازل شی. ددې وجې حضرت عمر رضی اللہ عنہ د تواضع اظهار
 اوکړو. او دوه خبرې ئې عرض کړې. چه «رضينا بالله رباً» او «اننا نتوب إلى الله عز وجل»^(۵)

^(۱) صحیح مسلم کتاب الفضائل باب توفقه صلی اللہ علیہ وسلم وترک إكثار سؤاله عما لا ضرورة إليه. رقم (۶۱۲۱)۔

^(۲) فتح الباری (۱۸۷/۱)۔

^(۳) صحیح بخاری (۱۰۸۴/۲) کتاب الإعتصام بالکتاب والسنة باب ما یکره من کثرة السؤال وتکلف ما لا
 یغنیه رقم (۷۲۹۴) وانظر صحیح مسلم کتاب الفضائل باب توفیره صلی اللہ علیہ وسلم.. رقم (۶۱۲۱)۔

^(۴) صحیح البخاری (۲۰۱۱) کتاب العلم باب من برک علی ركبته عند الإمام أو المحدث رقم (۹۳)۔

^(۵) فتح الباری (۱۸۷/۱)۔

گوری دلتہ غلطی د نورونه شوې ده. خودا د حضرت عمر رضی اللہ عنہ فهم او فراست او شفقت علی الاصحاب دلیل وو. چه هغوی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د خفگان لرې کولوداسې کوشش اوکړو. لکه چه غلطی ددوی نه شوې وی. والله اعلم بالصواب.

۲۹=بَابُ مَنْ بَرَكَ عَلَى رُكْبَتَيْهِ عِنْدَ الْإِمَامِ أَوِ الْمُحَدِّثِ

«برک يبرک هروک» د اوبښ د کینولو دپاره استعمالیږي. (۱) خودلته مجازاً د انسان کونړی ماتولونه یا په پنډو کیناستودپاره استعمالیږي. (۲)

مخکنی باب سره مناسبت د مخکنی باب سره مناسبت ددې باب ښکاره دي. په دې طریقه چه په مخکنی باب کښې د ادب تقاضې نه پوره کولوپه وجه د سوال کونکی نه د استاذ د خفگان بیان وو. اوپه دې باب کښې متعلم ته د عالم مخامخ څنگه کیناستل پکار دي؟ ددې ذکر دي. (۳)

د ترجمه الباب مقصد ددې ځانې نه د ترجمه الباب مقصد هم ثابت شو. که محدث خفه شی. نومتعلم دپاره د ادب طریقه اختیارول پکار دی. اودهغه راضی کول پکار دی.

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله فرماني. چه دا ترجمه د «باب فی باب» د قبیلې څنې ده. ددې مطلب دا دي. چه د مخکنی باب په حدیث کښې د باب نه علاوه نوې فائده هم ذکرده. په دې باندې د تنبیه ورکولودپاره ئې ترجمه قائمه کړه. (۴)

دلته هم د باب سابق داخری حدیث پشان حدیث موجود دي. خوچونکه ددې نه یوه بله فائده مستنبط کیده. په دې فائدي باندې د خبر ورکولودپاره ئې پرې دلته د «من یرک علی رکتیه عند الإمام أو المحدث» ترجمه قائمه کړه. (۵)

[۳] حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ عَنْ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ (۱) أَنَّ

(۱) مختار الصحاح (۴۹)۔

(۲) فتح الباری (۱۸۸۱) وعمدة القاری (۱۱۴۱۲)۔

(۳) عمدة القاری (۱۱۴۱۲)۔

(۴) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (مقدمة لامع الدراری (۳۵۴۱۱) الفائدة الثالثة فی تفاصيل الأصول الأصل السادس دغه شان کشف الباری (۱۷۲۱۱)۔

(۵) الكنز المتواری (۳۲۳۱۲)۔

(۱) قوله أنس بن مالك: الحديث أخرجه البخاري في صحيحه أيضاً (۷۷۱) في كتاب مواقيت الصلاة باب وقت الظهر عند الزوال رقم ۵۴۰ و (۱۰۳۱۱) كتاب الأذان باب رفع البصر إلى الإمام في الصلاة رقم ۷۴۹ و (۶۶۵۱۲) كتاب التفسير سورة المائدة باب «لا تسألوا عن أشياء إن تبدلکم تسؤکم» رقم ۴۶۲۱ و (۹۴۱۱۲) كتاب الدعوات باب التعوذ من الفتن رقم ۶۳۶۲ و (۹۵۷۱۲) كتاب الرقاق باب القصد والمداومة على العمل رقم ۶۴۶۸ و (۹۶۰۱۲) كتاب الرقاق باب قول النبي صلی اللہ علیہ وسلم تعلمون ما أعلم لضحكتم قليلاً ولبكتم كثيراً رقم ۶۴۸۶ و (۱۰۵۰۱۲) كتاب الفتن باب التعوذ من الفتن رقم ۷۰۸۹ و (۷۲۹۵) و (۱۰۸۳۱۲) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة باب ما يكره من كثرة السؤال وتكلف ما لا يعنيه رقم ۷۲۹۴ و (۷۲۹۵) ومسلم في صحيحه في كتاب الفضائل باب توفيره صلی اللہ علیہ وسلم وترك إكثار سوائله عما لا ضرورة إليه .. رقم ۱۱۹۶ و (۶۱۲۴) والترمذي في جامعه في كتاب التفسير سورة المائدة رقم ۳۰۵۶ وابن ماجه في سننه في كتاب الزهد باب الحزن والبكاء رقم ۴۱۹۱)۔

رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ فَقَامَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حُذَافَةَ فَقَالَ مَنْ أَبِي فَقَالَ أَبُوكَ حُذَافَةُ ثُمَّ أَكْثَرَانُ يَقُولُ سَلُونِي فَبَرَكَ عُمَرُ عَلَى رُكْبَتَيْهِ فَقَالَ رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَمُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيًّا فَسَكَتَ [۵۱۵ و ۶۸۶۴ و ۴۳۴۵]

رجال الحديث

- ① ابو اليمان رضي الله عنه: دا ابو اليمان الحكم بن نافع بهرانی حمصي رضي الله عنه دي. ددوی حالات مخکې په بدء الوحي کښې د شپږم نمبر حديث لاندې تیر شوی دی. (۱)
 - ② شعيب رضي الله عنه: دا شعيب بن ابي حمزه اموی قرشي رضي الله عنه دي. ددوی مختصر حالات هم په بدء الوحي کښې د شپږم حديث لاندې تیر شوی دی. (۲)
 - ③ الزهري رضي الله عنه: دا امام محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري رضي الله عنه دي. ددوی مختصر حالات په بدء الوحي کښې د دریم حديث لاندې تیر شوی دی. (۳)
 - ④ انس بن مالك رضي الله عنه: حضرت انس بن مالك رضي الله عنه ددوی حالات په کتاب اليمان کښې د «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۴)
- قوله:** أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ فَقَامَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حُذَافَةَ فَقَالَ مَنْ أَبِي فَقَالَ أَبُوكَ حُذَافَةُ: نبي ﷺ بهرته تشریف راوړو. حضرت عبد الله بن حذافه رضي الله عنه اودريدلو. او تپوس ئې او کړو زما پلار څوک دي؟ نبي ﷺ او فرمائيل. حذافه دي. دلته په روايت کښې اختصار دي. لکه څنگه چه دبل روايت نه معلومېږي. چه د نبي ﷺ نه خلقو تپوسنه کول. نو نبي ﷺ خفه شو. بيا ئې هم په دغه حال کښې او فرمائيل «سَلُونِي» په دي موقع باندې حضرت عبد الله بن حذافه رضي الله عنه اودريدو. او عرض ئې او کړو. زما پلار څوک دي. (۵)
- قوله:** ثُمَّ أَكْثَرَانُ يَقُولُ سَلُونِي: بيا نبي ﷺ ډير زيات او فرمائيل. زما نه تپوسونه کوئ.
- قوله:** فَبَرَكَ عُمَرُ عَلَى رُكْبَتَيْهِ: حضرت عمر په خپلو زنگونو باندې کيښاستو. ددې جملې نه امام بخاري رحمته الله عليه د ترجمه الباب اثبات کوي. کوم چه بيخي ښکاره دي. حضرت گنگوهي رحمته الله عليه فرماني. چه دلته د «هروك» ظاهري مطلب دا جوړېږي. چه حضرت عمر رضي الله عنه چه د وړاندې نه په مجلس کښې موجود وو. هغه په زنگونو باندې اودريدو.

(۱) کشف الباری (۴۸۰/۱) -

(۲) کشف الباری (۴۸۰/۱) -

(۳) کشف الباری (۳۲۶/۱) -

(۴) کشف الباری (۴۱۲) -

(۵) فتح الباری (۱۸۸/۱) -

چونکه دا هیئت د ادب نه خلاف محسوسیږي. ددې وجې امام بخاری رحمته الله علیه ددې جواز ثابت کړو. چه د ویرې په موقعه داسې کول صحیح دی. دلته چونکه د نبی صلی الله علیه و آله د خفگان سخته مرحله راغلې وه. ځکه حضرت عمر رضی الله عنه دا هیئت اختیار کړو.

حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرماني. چه دلته دا هم امکان شته. چه د «بروک» نه مراد هیئت تشهد وی. یعنی د حضرت عمر په دواړو زنگونونو باندې کیناستل مقصود وی. که دا معنی وی. نو بیا خبره ښکاره ده. چه امام ته مخامخ په دې کیفیت باندې کیناستل پکار دی. خو په دې باندې دا اشکال کیږي. چه امام ته مخامخ د کیناستو کیفیت او ادب چه دا شی. نو حضرت عمر رضی الله عنه د اول نه په دې کیفیت ولې نه کیناستل.

ددې جواب دا ورکړې شوې دي. چه عام طور ادب خو دا دي. چه امام ته په دواړو زنگونونو باندې کیناستل. خود نورو هیئتونو اجازت هم شته. ددې اجازت په وجه حضرت عمر رضی الله عنه اول په بل هیئت باندې ناست وو. خو چه د نبی صلی الله علیه و آله د خفگان واقعه پښه شوه. او هغه د څه درخواست کولو ضرورت محسوس کړو. نو خپل هیئت ئې بدل کړو. او په دواړو زنگونونو باندې کیناستو. او عرض ئې او کړو. «رضینا بالله رباً» (۱)

عامو شارحینو رحمته الله علیه په دې مقام کښې د «بروک» نه په دواړو پڼدو باندې ناسته مراد اخستي ده. (۲)

قوله: فَقَالَ رَضِينَا بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيًّا

فسکت: او عرض ئې او کړو. چه مونږ الله تعالی رب او اسلام دین او محمد صلی الله علیه و آله نبی منو. او خوشحاله یو.

ابن بطلال رحمته الله علیه فرماني. چه چونکه حضرت عمر رضی الله عنه دا کنړل. چه داسې قسم تپوسنه بعضې وخت د تعنت، شکوکو او شبهاتو په وجه کیږي. او په دې باندې عذاب نازلېږي. ددې ویرې

هغوی د تسلیم او رضا اظهار او کړو. او عرض ئې او کړو. چه «رضینا بالله رباً» (۳) ددې حاصل دای دي. چه الله تعالی مونږ ته کوم کتاب را کړې دي. او د نبی صلی الله علیه و آله په واسطه چه ئې مونږ ته کومه طریقه خودلې ده. چه هغه وی. نو د څه سوال ضرورت نشته. (۴)

قوله: فسکت: نونبی صلی الله علیه و آله چپ شو.

په بعضې روایاتو کښې دی. چه «فسکن غصه» (۵) یعنی د نبی صلی الله علیه و آله غصه سره شوه. یعنی کله چه

(۱) لامع الدراری (۳۲۳/۲ و ۳۲۴) -

(۲) الكنز المتواری (۳۲۴/۲) -

(۳) شرح ابن البطال (۱۷۱/۱) -

(۴) عمدة القاری (۱۱۴/۲) -

(۵) عمدة القاری (۱۱۵/۲) -

حضرت عمر رضی اللہ عنہ دتولو حاضرینو دطرفه نمائندگی اوکړه. اودپوره تسلیم اورضا اظهار نې اوکړو. اودا یقین نې ورکړو. چه دا تپوسونه د څه تعنت یا شک اوشبه په بنیاد باندې نه دی. نو نبی صلی اللہ علیہ وسلم راضی شو.

تنبيه دمخکنی باب په روایت کښې دی. چه حضرت عمر رضی اللہ عنہ او فرمائیل «ما توب إلى الله من عمل» او په دې روایت کښې دی. چه هغوی «رضينا بالله رباً...» او فرمائیل. نو ویلی به شی. چه په دواړو روایتونو کښې اختصار دی. حضرت عمر رضی اللہ عنہ دواړه خبرې کړې وې. په اولنی روایت کښې یوه حصه مذکور ده. او په بل روایت کښې بله حصه مذکور ده. والله اعلم.

۳۰= بَابُ مَنْ أَعَادَ الْحَدِيثَ ثَلَاثًا لِيُفْهَمَ عَنْهُ فَقَالَ أَلَا وَقَوْلُ الزُّورِ
[۲۵۱۱:۲] فَمَا زَالَ يُكْرَرُهَا وَقَالَ ابْنُ عُرْفَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَلْ بَلَّغْتُ
ثَلَاثًا [۴۱۴۱:۲]

زمونږ په نسخو کښې په «لیفهم» باندې ترجمه الباب ختم دي. وړاندې د «عنه» لفظ نشته. په دې صورت کښې به دا د باب «إفعال»، نه د معروف صیغه هم کیدې شی. یعنی «لِيُفْهَمَ» اود مجهول صیغه هم کیدې شی. یعنی «لِيُفْهَمَ»

خوداصیلی او کریمی په نسخو کښې د «عنه» زیادت دي. نو په دې صورت کښې د مجهول صیغه متعین ده. (د)

دمخکنی باب سره مناسبت: ددې باب دمخکنی باب سره مناسبت په دې طریق دې. چه په سابقه باب کښې د سائل متعلم حال ذکر وو. او په دې باب کښې هم د متعلم د حال رعایت مذکور دي. ځکه چه نبی صلی اللہ علیہ وسلم به د سائلینو او متعلمینو رعایت کولو. اودرې دریر ځله به نې د کلام اعاده کوله. چه متعلمین ښه پوهه شی. (د)

د ترجمه الباب مقصد: ابن المنیر رحمته اللہ علیہ فرمائی. چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ په ترجمه الباب سره په هغه کسانو باندې رد کوی. څوک چه د حدیث اعاده بده گنړی. او کوم طالب علم چه دا عادي مطالبه کوی. هغه غبی او کند ذهن گنړی. دغه شان دوی فرمائی. چه چونکه طبیعتونه مختلف وی. که طالب علم پوهه نشی. نو دا عادي مطالبه دهغه دپاره څه عیب نه دي. دغه شان پکار ده. چه معلم دپاره هم دا عادي نه څه عذر مانع نشی. (د)

(۱) فتح الباری (۱۸۸۱) وعمدة القاری (۱۱۵۱۲)۔

(۲) عمدة القاری (۱۸۸۱۲)۔

(۳) فتح الباری (۱۸۹۱۱)۔

خود ترجمه الباب دا مقصد د راتلونکي «باب من سم شيئاً فلم يفهمه ، فراجع» سره زيات مناسب دي.

حضرت گنگوهي فرماني چې د ترجمه الباب نه دا مقصود دي چې مواضع د ضرورت او حاجت کښې پکارده چې کلام درې درې ځله اعاده کړي شي. لکه چې په روايت کښې کوم ځاني کښې د تشليث ذکر اغلي دي. نودهغي نه افهام مقصود دي. يا زيات اهتمام په وجه ، او يا د دې ويرې چې د گنرې دوجې سامعين نه اوري. په ترجمه الباب کښې د «ليفهم...» قيد په دې باندې دلالت کوي. (۱)

حضرت شيخ الهند رحمته الله عليه هم د حضرت گنگوهي اتباع کړي ده. او فرماني چې په کومو مواقعو کښې د اعادي ضرورت او حاجت وي. نو اعاده به نې کوله. گني په بعضي مواقعو کښې صرف اشاره هم ثابته ده. «کما مرسله» ددې نه هم په تبليغ او تفهيم کښې اهتمام طرف ته اشاره معلومېږي. معلم ته پکار دی چې مقامات مشکله دوه درې ځله مکرر کړي چې د اوریدونکو په پوهه کښې کمې پاتې نشي. (۲)

علامه سندھی رحمته الله عليه هم تقريباً هم دا خبره کړې ده. هغوی فرماني چې دا تکرار دهغه ځايونو سره مخصوص دي چې په کومو کښې چې د اعاده حاجت وو. گني مطلقاً اعاده مقصود نه ده. ځکه چې مونږ گورو په ډيرو مقاماتو کښې صحابه کرام رضي الله عنهم د نبی صلی الله علیه و آله ارشاد نقل کوي. او وائي «قالها ثلاثاً» که د نبی صلی الله علیه و آله عادت دا وو چې هره خبره به نې درې ځله کوله. نو بيا ددې تصريح څه وجه نه وه. (۳) والله اعلم.

قوله: فَقَالَ الْأَوْقُولُ الزُّورُ فَمَا زَالَ يُكْرَرُهَا: نبی صلی الله علیه و آله او فرماني. واورئ. اود دروغو خبره، اونبې صلی الله علیه و آله مسلسل ددې خبرې تکرار کولو.

دا د حضرت ابوبکره رضي الله عنه حديث يوه حصه ده. کوم چې په کتاب الشهادات ، کتاب الادب ، کتاب الاستيذان او کتاب استتابة المرتدين کښې موصولاً مروی دي. (۴)

ألا أهلكم يا كبر الكبار؟ ثلاثاً قالوا بلى يا رسول الله قال الإشراف بالله وعقوق الوالدين ، جلس وكان متكأ فقال ألا أقول الزور قال فما زال يكررها حتى قلنا ليته سكت»

(۱) لامع الدراري (۳۲۵/۲ و ۳۲۶)۔

(۲) الأبواب والتراجم (ص، ۵۳)۔

(۳) الكنز المتواری (۳۲۶/۲)۔

(۴) صحيح البخاري (۳۶۲/۱) کتاب الشهادات باب ما قيل في شهادة الزور رقم (۲۶۵۴) و (۸۸۴/۲) کتاب الأدب باب عقوق الوالدين من الكبائر رقم (۹۲۸/۲) کتاب الإستيذان باب من إنكأ بين أصحابه رقم ۶۲۷۳ و ۶۲۷۴ (۱۰۲۲/۲) فاتحة كتاب إستتابة المرتدين والمعاندين وقتالهم باب إثم من أشرك بالله وعقوبته في الدنيا والآخرة رقم (۶۹۱۹)۔

په دې روايت كښې «ألا وقول الودع» په باره كښې ذكر دى. چه نبى ﷺ باربار ددې تكرار كولو. نبى ﷺ ددې د غتوالى په وجه دا باربار وئيل معلومه شوه. كه ضرورت وى. نود يوي خبرې د اهميت او غتوالى دوجې هغه مكرر بيانولې شى.

دلته يوسوال دا دى. چه امام بخارى رحمه الله باب قائم كړې دې. «باب من أعاد الحديث ثلاثاً» اوپه استدلال كښې ذكر كوى. «ألا وقول الودع لما زال يكرها» چه نبى ﷺ ددې قول تكرار او كړو. ددې نه خو ترجمه الباب نه ثابتېږي.

ددې يوجواب دا دى. چه دلته «لما زال يكرها» مذكور دى. د «ثلاث» مفهوم په دې كښې دننه پروت دى. نومدعا ثابته شوه.

ددې دويم جواب دا دى. چه په حقيقت كښې امام بخارى رحمه الله په «لما زال يكرها» سره استدلال نه دې كړې. بلكه دا حصه نې ذكر كړې ده. اوپه دې سره نې ددې حديث اولنى حصې ته اشاره كړې ده. په كومه كښې چه نبى ﷺ فرمائيلى دى. «ألا أنتمكم بأكدالكما ثلاثاً» په دې صور كښې به د ترجمه الباب اثبات صريحى شى. «والله أعلم»

قوله: وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَلْ بَلَغْتُ ثَلَاثًا: حضرت ابن عمر رضي الله عنهما فرمائى. چه نبى ﷺ درې ځله او فرمائيل. آيا ما رسول او كړو. دا تعليق د امام بخارى رحمه الله په مدعا باندې منطبق دى. بيا دا تعليق د نبى ﷺ د حجة الوداع د خطبې يوه تكره ده. كومه چه امام بخارى رحمه الله په مختلفو مقاماتو كښې ذكر كړې ده. (۱) البته «ألا هل بلغت ثلاثاً» ددې تصريح په كتاب الحدود كښې موصلاً مذكور ده. (۲) «والله أعلم»

[٩٥١٩٤] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَمِيدِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُنْتَنِي قَالَ حَدَّثَنَا ثُمَامَةُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَنَسٍ (٣) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا سَلَّمَ ثَلَاثًا وَآذَانُكَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا

(۱) صحيح البخارى (٢٣٥١١) كتاب الحج باب الخطبة أيام منى رقم ١٧٤٢ و (٦٣٢١٢) كتاب المغازى باب حجة الوداع رقم ٤٤٠٣ و (٨٩٢١٢ و ٨٩٣) كتاب الأدب باب قول الله تعالى «يا أيها الذين آمنوا لا يسخر قوم من قوم عسى أن يكونوا خيراً منهم...» رقم ٦٠٤٣ و (٩٩١١٢) كتاب الأدب باب ما جاء فى قول الرجل ويلك رقم ٦١٦٦ (١٠٠٣١٢) كتاب الحدود باب ظهر المؤمن حمى إلا فى حد أو حق رقم ٦٧٨٥ (١٠١٤١٢) كتاب الديات باب قول الله تعالى «ومن أحياءها...» رقم ٦٨٦٨ (١٠٤٨١٢) كتاب الفتن باب قول النبى ﷺ لا ترجعوا بعدى كفاراً يضرب بعضكم رقاب بعض) رقم ٧٠٧٧.

(۲) صحيح البخارى (١٠٠٣١٢) كتاب الحدود باب ظهر المؤمن حمى إلا فى حد أو حق رقم ٦٧٨٥.

(۳) قوله عن أنس رضي الله عنه: الحديث أخرجه البخارى فى نفس الباب رقم ٩٥ وفى (٩٢٣١٢) كتاب الاستيذان باب التسليم والاستيذان ثلاثاً رقم ٦٢٤٤ والترمذى فى جامعه فى كتاب الاستيذان باب ما جاء فى كراهية أن يقول عليك السلام مبتدئاً رقم ٢٧٢٣ وفى كتاب المناقب باب قول أنس رضي الله عنه كان رسول الله ﷺ يعيد الكلمة ثلاثاً (رقم ٣٦٤٠)

اودوی نه روایت کونکو کنبی، امام یحیی بن معین، امام اسحاق بن راهویه، امام احمد بن حنبل، امام محمد بن بشار بن دار، هارون بن عبدالله جمال، عبد بن حمید، محمد بن یحیی ذہلی، حجاج بن الشاعر، ابوقلابہ رقاشی، او ددوی خوئی عبدالوارث بن عبدالصمد رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ حضرات دی. (۱)

امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «صدوق صلاح الحديث» (۲)

ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «كان ثقة إن شاء الله» (۳)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «حجة» (۴)

دغہ شان دوی فرمائی: «الإمام الحافظ الثقة» (۵)

ابن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «وكان والله ثقة» (۶)

امام حاکم فرمائی: «ثقة مأمون» (۷)

امام قانع رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ثقة يخطئ» (۸)

امام علی بن المدینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «محمد الصدوق ثبت في شعبة» (۹)

ابن نمیر رحمۃ اللہ علیہ هم ددوی توثیق کری دی. (۱۰)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی. (۱۱)

پہ ۲۰۷ھ کنبی وفات شوی وو. (۱۲) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعۃ.

⑤ عبدالله بن المثنی رحمۃ اللہ علیہ: دوی ابوالمثنیٰ عبدالله بن المثنیٰ بن عبدالله بن انس بن مالک انصاری رحمۃ اللہ علیہ دی. (۱۳)

(۱) دشیو خو او تلامذو دپارہ اوگوری (تہذیب الکمال (۱۰۱۸/۱۰۲) و سیر أعلام النبلاء (۵۱۶/۹) و ۵۱۷)

(۲) تہذیب الکمال (۱۰۲/۱۱۸)۔

(۳) الطبقات لابن سعد (۳۰۰/۱۷)۔

(۴) الکاشف (۳۵۳/۱۱) رقم (۳۳۷۶)۔

(۵) سیر أعلام النبلاء (۵۱۶/۹)۔

(۶) تعليقات تہذیب الکمال (۱۰۲/۱۱۸)۔

(۷) تہذیب التہذیب (۳۲۸/۱۶)۔

(۸) المصدر السابق)۔

(۹) المصدر السابق)۔

(۱۰) المصدر السابق)۔

(۱۱) الثقات لابن حبان (۴۱۴/۸)۔

(۱۲) تہذیب الکمال (۱۰۲/۱۱۸)۔

(۱۳) تہذیب الکمال (۲۵۱/۱۶)۔

دوی دخپل تره ثمامه بن عبدالله بن انس، ثابت بنانی، حسن بصری، عبدالله بن دینار، علی بن زید بن جدهان، فضاله بن حصین عطار، موسی بن انس بن مالک، اونضر بن انس بن مالک رضی الله عنه نه دحدیث روایت کړې دي.

ددوی نه عبدالصمد، عبدالوارث محمد بن عبدالله انصاری، مسدد بن مسرهد، مسلم بن ابراهیم، معلی بن اسد او خالد بن خدش رضی الله عنه وغیره حضراتو روایت کړې دي. (۱)

امام یحیی بن معین، ابوزرعه، وابوحاتم رضی الله عنه فرماني «صالح» (۲)

ابوحاتم ورسره د«شیخ» زیادت هم کړې دي. (۳)

امام ترمذی رحمته الله فرماني «ثقة» (۴)

امام عجلې رحمته الله فرماني «ثقة» (۵)

امان ابن حبان رحمته الله دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی. اولیکلی نې دی «ربما اخطأ» (۶)

دابن معین رحمته الله نه ددوی په باره کښې «لیس بشي» هم منقول دی. (۷)

زکریا ساجی رحمته الله فرماني «فيه ضعف لم يكن من أهل الحديث روى مناكير» (۸)

امام نسائی رحمته الله فرماني «ليس بالقوي» (۹)

امام ابوداود رحمته الله فرماني «لاخره حديثه» (۱۰)

امام ابوداود ددوی په باره کښې د ابوسلمه نه نقل کړی دی «وكان ضعيفاً منكراً الحديث» (۱۱)

البته امام دارقطنی رحمته الله دوی ته یوخل ثقه ونيلی دی. اوبل خل نې ضعیف گرځولي دي. (۱۲)

امام عقیلی رحمته الله فرماني «لايتابع على أكثر أحاديثه» (۱۳)

۱- دشیوخ اوتلامذه دپاره اوگوری تهذیب الکمال (۲۵۱۶ و ۲۶) -

۲- تهذیب الکمال (۲۶۱۶) -

۳- المصدر السابق -

۴- جامع الترمذی کتاب العلم باب ما جاء في الأخذ بالسنة وإجتنا البدعة رقم (۲۶۷۸) -

۵- تهذیب الکمال (۳۸۸۱۶) -

۶- تهذیب الکمال (۲۷۱۶) -

۷- میزان الإعتدال (۵۰۰۱۲) رقم (۴۵۹۰) -

۸- تهذیب الکمال (۳۸۸۱۵) ومیزان الإعتدال (۴۹۹۱۲) رقم (۴۵۹۰) -

۹- تهذیب الکمال (۲۷۱۶) -

۱۰- المصدر السابق -

۱۱- الضعفاء الكبير للعقيلي (۳۰۴۱۲) رقم (۸۸۲) -

۱۲- تهذیب الکمال (۳۸۸۱۵) -

۱۳- الضعفاء للعقيلي (۳۰۴۱۲) رقم (۸۸۲) -

خلاصه دا شوه. چه عبدالله بن مشي بعضي حضراتو مثلاً امام ترمذي، امام عجلي وغيره مطلقاً ثقه گرځولې دي. اوبعضي حضراتو مثلاً ابن معين، ابوزرعه، ابوحاتم وغيره د ده توثيق کړې دي. البته د توثيق اعلي الفاظ نه دي استعمال کړي. اوبعضي حضراتو ددوي تضعيف کړې دي.

چه دي ټولو اقوالو ته اوکتلي شي. نوصحيح راني هغه ده. کومه چه حافظ ابن حجر رحمته الله عليه قائمه کړې ده. يعنى «صديق كثر الغلط» (۱)

يعنى ددوي په عدالت کښې خوڅه کمې نشته. البته د ضبط د کمي په وجه ضعيف گرځولې شوې دي.

ترکومي پورې چه په صحيح بخاري کښې د داسې راوي د روايت تعلق دي. نواگر چه عبدالله بن مشي رحمته الله عليه د صحيح بخاري د عامو راويانو پشان مضبوط نه دي. خوبعضي وخت امام بخاري رحمته الله عليه په خپل اجتهاد سره د بعضي داسې راويانو بعضي داسې مخصوص روايتونه قبلوي. په کومو کښې چه انکار نه وي. (۲) بيا خاص کړچه متابع موجود وي. دلته هم داسې ده. چه په صحيح بخاري کښې د عبدالله بن مشي رحمته الله عليه په رواياتو باندې غور اوکړې شي. نومعلومه به شي. چه ددوي زيات روايات دخپل تره ثمامه نه دي. اوسرې دخپل خاندان دا حاديشو زيات اهتمام کوي. ددې وجې ددوي نه ئې روايت قبول کړې شوي دي. (۳) حالانکه يو روايت د ثابت بناني رحمته الله عليه نه نقل کوي. په هغې کښې ددوي تره ثمامه هم شريك دي. او د هغوي متابع روايت هم موجود دي. دغه شان يو روايت د عبدالله بن دينار رحمته الله عليه نه نقل دي. دهغې متابع هم موجود دي. (۴)

ذکرشوي تقرير په رنړا کښې د امام ابن معين قول چه «ليس بشي» د امام نسائي قول «ليس بالقوي» مونږ ديو مخصوص روايت سره خاص کوو. (۵) ددې رواياتو په بناء امام بخاري رحمته الله عليه ددوي روايتونه قبول کړي دي. والله اعلم. د امام بخاري رحمته الله عليه نه علاوه امام ترمذي، امام ابن ماجه رحمهما الله هم ددوي په احاديشو احتجاج کوي. (۶) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

(۱) تقريب التهذيب (ص. ۳۲۰) رقم (۳۵۷۱۰) -

(۲) قال الحافظ رحمته الله عليه وقد تقرر أن البخاري حيث يخرج لبعض من فيه مقال لا يخرج شيئاً مما أنكر عليه فتح الباري (۱۸۹۱۲) -

(۳) والذي أنكر عليه إنما هو من روايته عن غيره ثمامة، والبخاري إنما أخرج له عن عمه هذا الحديث وغيره ولا شك أن الرجل أضبط لحديث آل بيته من غيره فتح الباري (۱۸۹۱۱) -

(۴) هدى الساري (ص. ۴۱۶) -

(۵) قال الحافظ في فتح الباري (۱۸۹۱۱) وقال النسائي ليس بالقوي قلت القائل الحافظ لعله أراد في بعض حديثه .. وقول ابن معين رحمته الله عليه ليس بشي أراد في حديث بعينه سل عنه -

(۶) هدى الساري (۴۱۶) -

⑨ **ثمامه بن عبدالله** رضی الله عنه: دا ثمامه بن عبدالله بن انس بن مالک انصاری بصری رضی الله عنه دی. دوی دبصرې قاضی هم پاتې شوی دی. (۱)

دوی دخپل نیکه انس بن مالک رضی الله عنه نه علاوه دحضرت براء بن عازب، اوحضرت ابوهريره رضی الله عنه نه هم دحدیث روایت کړې دي. اگرچه ددوی د حضرت ابوهريره رضی الله عنه سره ملاقات نه وو شوي.

ددوی نه په روایت کونکو کښې حبیب بن الشهید، حسین بن واقد مروزی، حماد بن سلمه، حمید الطویل، عبدالله بن عوان، ددوی وراره عبدالله بن مشی، عزره بن ثابت انصاری، عوف الاعرابی، قتاده بن دعامة، «وهومن اقراه» مالک بن دینار، اومعمر بن راشد رضی الله عنه وغیره دي. (۲) امام احمد بن حنبل او امام نسائی رحمهما الله فرماني: «ثقة» (۳)

امام عجلې رضی الله عنه فرماني: «تابعی ثقة» (۴)
ابن شاهین رضی الله عنه هم ددوی توثیق کړې دي. (۵)
ابن حبان رضی الله عنه دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی (۶)
حافظ ذهبی رضی الله عنه فرماني: «ثقة» (۷)

دغه شان دوی فرماني: «وكان من العلماء الصادقين ولي قضاء البصرة وكان يقول صحبت جدی ثلاثين سنة» (۸)

البته حافظ ابن عدی رضی الله عنه دابويعلى په واسطه د امام يحيى بن معين رضی الله عنه نه ددوی تضعيف ته اشاره کړې ده. (۹)
په اصل کښې د امام يحيى بن معين رضی الله عنه تضعيف مطلقاً نه دي. بلکه د بخاری د يو روایت په باره کښې دي. کوم چه د «کتاب الصدقات» په نوم سره مشهور دي. دا مکتوب حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه حضرت انس رضی الله عنه ته په هغه وخت کښې ورکړې وو. کله چه ئې هغه بحرین ته لیږل. (۱۰)

(۱) تهذيب الكمال (۴۰۵/۴) _

(۲) د استاذانو اوشاگردانو د تفصيل دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۴۰۵/۴ و ۴۰۶) _

(۳) تهذيب الكمال (۴۰۶/۴) _

(۴) تهذيب الكمال (۲۹۱۲) _

(۵) تعليقات تهذيب الكمال (۴۰۸/۴) _

(۶) الثقات لابن حبان (۹۶/۴) _

(۷) الكاشف (۲۸۵/۱) رقم (۷۱۶) _

(۸) سير اعلام النبلاء (۲۰۵/۵) _

(۹) الكمال لابن عدی (۱۰۸/۲) _

(۱۰) صحيح بخاری (۱۹۵/۱ و ۱۹۶) _ کتاب الزكاة باب زكاة الغنم رقم (۱۴۵۴) _

ددې کتاب په باره کښې د بعضې محدثینو رحمتهم وینا ده. چه د حضرت انس رضی الله عنه نه دوی ته ددې سماع حاصله نه ده. دغه شان د عبدالله بن مشی نه ثمامه ته ددې باقاعده سماع حاصله نه ده. (۱)

حافظ ابن حجر رحمته په مقدمه د فتح الباری کښې ددې کافی اوشافی جواب لیکلې دې. (۲)
حاصل دا چه امام یحیی بن معین رحمته خو اول د ثمامه به عبدالله مطلقاً تضعیف نه دې کړې بلکه دهغوی دا تضعیف دیو خاص روایت سره مختص دې. بیا په دغه خاص روایت کښې هم ددوی تضعیف معتبر نه دې. هم دا وجه ده. چه حافظ ابن عدی رحمته ددوی په ترجمه کښې لیکي: «ولشامة من انس أحاديث وأرجوانه لا بأس به وأحاديثه قريبة من غيره وهو صالح فيما يرويه من انس مندي»

خلاصه دا چه ثمامه بن عبدالله ثقه راوی دې. چا هم ددوی تضعیف نه دې کړې. نو حافظ چه دوی صرف «صدوق» گرځولې دې. دا خبره قابل د غور ده. (۳) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ انس رضی الله عنه: د حضرت انس رضی الله عنه حالات په کتاب الایمان کښې د «باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې ذکر کړې دې. (۴)

قوله عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه كان إذا سلم سلم ثلاثاً: حضرت انس رضی الله عنه د نبی صلی الله علیه وسلم په باره کښې نقل کوی. چه کله به نبی صلی الله علیه وسلم سلام کولو. نو درې ځله به ئې سلام کولو.

علامه خطابی رحمته فرمائی. چه د نبی صلی الله علیه وسلم درې ځله سلام کول د استیذان په موقع باندې وو. یعنی کله چه به نبی صلی الله علیه وسلم چاته تشریف یوړلو. نواول به ئې سلام کولو. که اجازت به ورته ملاؤ نشو. نو په دویم ځل به ئې سلام کولو. او دهغه شان که په دویم ځل به هم اجازت ملاؤ نشو. (یعنی چا به د سلام جواب ورنکړو) نو نبی صلی الله علیه وسلم به په دریم ځل سلام اوکړو. (۵) ددې تائید د نبی صلی الله علیه وسلم ددې ارشاد نه هم کیږي. په کوم کښې چه نبی صلی الله علیه وسلم فرمائیلی دی. «إذا استأذن أحدكم ثلاثاً لم يؤذن له فليدعهم» (۶)

دغه شان د حضرت سعد بن عبادہ رضی الله عنه واقعه ده. چه نبی صلی الله علیه وسلم ددوی کورته تشریف یووړو. سلام

(۱) قاله الدارقطني انظر هدى السارى. (ص. ۳۵۷ و) الفصل الثامن الحديث الحادى والعشرون) _

(۲) هدى السارى (۳۵۷) الفصل الثامن الحديث الحادى والعشرون وفتح البارى (۳۱۸۱۳) كتب الزكاة باب زكاة الغنم) _

(۳) تقريب التهذيب (۱۳۴) رقم (۴۵۳) _

(۴) كشف البارى (۴۱۲) _

(۵) اعلام الحديث (۲۰۸۱۱) _

(۶) صحيح بخارى (۹۲۳۱۲) كتاب الاستيذان باب التسليم والاستيذان رقم (۵۱۸۵) _

نې اوکړو. خو جواب ورته ملاؤ نشو. نبی ﷺ دوباره سلام اوکړو. خو جواب ملاؤ نشو. په دریم ځل نې سلام اوکړو. خو جواب ملاؤ نشو. نبی ﷺ واپس روان شو. حضرت سعد رضی الله عنه په نبی ﷺ پسې ورمونده کړې. او عرض نې اوکړو. یا رسول الله ما به هر ځل په خپلو غوږونو ستاسو سلام اوریدل. او په مزه به مې جواب درکولو. په زوره مې جواب نه درکولو. دې دپاره چه ستاسو سلام برکتونه راته زیات نه زیات حاصل شی. دغه شان نبی ﷺ دوباره هغوی سره دهغوی کور ته واپس شو. (۱)

امام اسماعیلی علیه السلام هم دا ذکر کړی دی. چه دا سلام، سلام داستیزان دې. (۲)
علامه سندھی علیه السلام هم دا قول اختیار کړې دې. (۳)

خوپه دې باندې اشکال دا دي. چه داستیزان دپاره چه کله سلام اوکړې شی. او په اول ځل اجازت ملاؤ شی. نو دوباره د سلام کولو حاجت نشته. (۴)

ددې جواب دا دي. چه درې ځله د استیزان مطلب دا نه دي. چه همیشه دپاره به درې ځله سلام اچوی. بلکه مطلب دا دي. چه د نبی ﷺ د استیزان آخری حد درې ځله وو. که په اول ځل به اجازت ملاؤ شو. هغه به کافی وو. گنی په دویم ځل به نې سلام اچولو. که اجازت به ملاؤ شوتیک به وه. گنی په دریم ځل به نې سلام اچولو. که اجازت به ورته ملاؤ شو. نو ښه گنی واپس به شو. (۵)

علامه کرمانی علیه السلام فرماني. چه په درې سلامونو کښې به اول د استیزان دپاره وو. او دویم به د تحیه دپاره وو. یعنی د ملاقات سلام وو. او دریم به د تودیع یعنی د رخصتی سلام وو. (۶)
خو حضرت گنگوهی علیه السلام فرماني. چه دا سلامونه په استیزان، تحیه او تودیع باندې حمل کول اگر چه د معنی په اعتبار سره صحیح دي. خو د باب په مناسبت سره صحیح نه دي. (۷)
شاه ولی الله علیه السلام فرماني. چه دلته په هره موقع باندې درې ځله سلام کول مراد نه دی. بلکه چه کله به جمع عفیره وه. او خلق به خواره واره وو. نو نبی ﷺ به د سلام د رسولودپاره درې ځله سلام کولو، یوه مخامخ، دویم ښی طرف ته او دریم گس طرف ته، ځکه چه د نبی ﷺ د سلام به ټولو ارمانی وو. (۸)

حضرت کشمیری علیه السلام فرماني. چه کله به نبی ﷺ لوی جمعې ته ور داخلیدو. نو یو سلام خو به نې د داخلیدو په وخت کښې کولو. دویم سلام چه کله به د مجلس مینځ ته اورسیدو. او

(۱) سنن أبی داود کتاب الأدب تب کم مرة یسلم الرجل فی الإستیزان رقم (۵۱۸۵)۔

(۲) فتح الباری (۱۸۹۱)۔

(۳) حاشیه السندی علی البخاری (۵۱۱)۔

(۴) شرح الکرماني (۸۶۲)۔

(۵) ایضاح البخاری (۱۲۴۶)۔

(۶) شرح الکرماني (۸۶۲)۔

(۷) لامع الدراری (۳۲۷/۲ و ۳۲۸)۔

(۸) ایضاح البخاری (۱۲۵۶)۔

دریم سلام چه کله به دمجلس آخرته اورسیدو کولو. (۱)

قوله: وَإِذَا تَكَلَّمْتُمْ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا: اوکله چه به نبی ﷺ څه خبره کوله. نو هغه به نې درې ځله کوله. دکلمې نه مراد نحوی کلمه مراد نه ده. بلکه خبرې اترې مراد دی.

په وړاندینې حدیث کښې د «حق تفهم عنه» قید هم موجود دي. دهغې په رنرا کښې دا معلومیږي. چه دنبی ﷺ په هرځانې کښې دتکرار عادت نه وو. بلکه تکرار به نې په هغه موقع کولو. په کومه چه به افهام مقصود وو. مثلاً چه نبی ﷺ سره به ویره وه. که خبره یوځل واورې. نوزده به نې نکړې. یا به نبی ﷺ په هغه موقع باندې تکرار کولو. په کومه موقعه چه به نې ابلاغ، تعلیم او تبلیغ مقصود وو. یا چه به کله مجمع زیاته وه. او آواز به خلقو ته نه رسیدل. یا به زجر مقصود وو. نونبې ﷺ به تکرار کولو.

که دائمی عادت وو. نو صحابه کرام ورسره چه دنبی ﷺ ارشادات نقل کول. نودا به نې ولې ونیل. چه «قالها ثلاثاً» یا «کررها ثلاثاً» وغیره، په مخصوص مواقعو کښې تکرار ددې خبرې دلیل دي. چه تکرار دائمی عادت نه وو. بلکه په اهمو مواقعو کښې به نې تکرار کولو. والله اعلم. تنبیه دا خبره دي معلومه وی. چه دا حدیث زمونږ د پاک و هند په نسخو کښې موجود نه دي. بلکه په مصری نسخو کښې دي. (۲)

علامه قسطلانی رحمه الله فرماني. چه دا روایت د ابن عساکر او ابوذر په نسخو کښې نشته. حالانکه راروان حدیث هم دا حدیث دي. دهغې سند هم دا دي. نود دویم حدیث په وجه د اولنی حدیث نه استغناء هم کیدی شي. (۳) والله اعلم.

[۹۵] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُثَنَّى قَالَ حَدَّثَنَا ثُمَامَةُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَنَسٍ (۴) عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا حَتَّى تَفْهَمَ عَنْهُ وَإِذَا أَتَى عَلَى قَوْمٍ فَسَلَّمَ عَلَيْهِمْ سَلَّمَ عَلَيْهِمْ ثَلَاثًا [۵۸۹۰:ر]

دا سند داوونی حدیث لاندې بعینه تیر شوي دي. هلته تراجم رجال لیکلی شوی دی.

قوله: عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ إِذَا تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَعَادَهَا ثَلَاثًا حَتَّى تَفْهَمَ عَنْهُ: دنبی کریم ﷺ په باره کښې نقل کوی. چه کله به دوی خبرې کولې. نودرې ځله به نې خبرې کولې. دي دپاره چه ددوی خبرې ښه زده کړې شي.

(۱) فیض الباری (۱۹۲/۱).

(۲) النزال المتواری فی معادن لامع الدراری وصحیح البخاری (۳۲۵/۲).

(۳) ارشاد الساری للقسطلانی (۱۹۲/۱).

(۴) قوله عن أنس قد سبق تخريج هذا الحديث آنفاً -

قوله وَإِذَا أَتَى عَلَى قَوْمٍ فَسَلِّمْ عَلَيْهِمْ وَسَلِّمْ عَلَيْهِمْ ثَلَاثًا: او کله چه به نبی ﷺ یو قوم ته تشریف اور لو. او سلام به نبی کولو. نودری خله به نبی سلام کولو. د حدیث تشریح د مخکنی حدیث لاندې تیره شوې ده. ترجمه: الباب د حدیث الباب نه ښکاره واضح دي. والله اعلم.

[۱۶] حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ عَنْ أَبِي بَشِيرٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ مَاهِكَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو (۱) قَالَ تَخَلَّفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ سَافَرْنَاهُ فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ صَلَاةَ الْعَصْرِ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ فَجَعَلْنَا نَمْسَحُ عَلَى أَرْجُلِنَا فَنَادَى بِأَعْلَى صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا [۶۰:۱]

رجال الحديث

- ① مسدد بن يسار: دا مشهور محدث مسدد بن مسرهد اسدي رحمته الله دي. ددوی مختصر حالات په «كتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه» لاندې تیر شوی دی. (۲)
 - ② ابو عوانه: دا ابو عوانه وضاح بن عبدالله يشکري رحمته الله دي. ددوی مختصره تذکره هم د «بهد الوحي» کښې د دریم حدیث لاندې تیره شوې ده. (۳)
 - ③ ابو بشير: دا ابو بشير جعفر بن اياس يشکري واسطی بصری دي. ددوی حالات په کتاب العلم کښې د «باب من رفع صوته بالعلم» لاندې تیر شوی دی.
 - ④ يوسف بن مَاهِك: دا يوسف بن مَاهِك بن بهز اوفارسی مکی دي. ددوی حالات هم په کتاب العلم کښې د «باب من رفع صوته بالعلم» لاندې تیر شوی دی.
 - ⑤ عبد الله بن عمرو: د عبدالله بن عمرو بن العاص رحمته الله حالات د «کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تیر شوی دی. (۴)
- قوله** قَالَ تَخَلَّفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي سَفَرٍ سَافَرْنَاهُ فَأَذْرَكْنَا وَقَدْ أَرْهَقْنَا الصَّلَاةَ صَلَاةَ الْعَصْرِ وَنَحْنُ نَتَوَضَّأُ فَجَعَلْنَا نَمْسَحُ عَلَى أَرْجُلِنَا فَنَادَى بِأَعْلَى صَوْتِهِ وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا: حضرت عبدالله بن عمرو بن

(۱) قوله عن عبدالله بن عمرو، قد سبق تخريج هذا الحديث في كتاب العلم باب من رفع صوته بالعلم رقم (۶۰)

(۲) كشف الباری (۲۱۲)۔

(۳) كشف الباری (۴۳۴)۔

(۴) كشف الباری (۶۷۹۱۱)۔

العاصم رضی اللہ عنہ فرمائی: چہ رسول اللہ ﷺ پہ یوسف کنبی زمونہ نہ روستہ پاتې شوې وو. اوبیا نې مونږ رالاتدې کړو. حالانکه په مونږ باندې دمازیگر مونږ راغلي وو. اومونږ اودسونه کول. نومونږ په خپلو پوندو باندې اوبه شیندلې. (یعنی معمولی وینځل موکول لکه چہ مسح وه) نو نبي ﷺ په اوچت آواز سره دوه یا درې ځله اوونیل. د پوندو دپاره خرابی ده.

قوله: فأدرکنا: دکاف په فتحه سره د باب افعال نه د ماضی صیغه ده. دې سره د جمع متکلم صیغې ضمیر منصوب متصل دې. اود «أدرک» فاعل نبي ﷺ دې.

قوله: أرهقنا: دقاف په سکون سره دا دباب افعال نه د جمع متکلم صیغه ده. په دې صورت کنبی به «الصلاة، صلاة العصر» منصوب وی. دلته دا امکان هم تشته. چہ «أرهقنا» دقاف په فتحه سره وی. په دې صورت کنبی به «الصلاة» د فاعل په وجه مرفوع وی.

داصیلی په نسخه کنبی «أرهقنا» دی. په دې صورت کنبی به «الصلاة» مرفوع وی. او «صلاة العصر» هم ظاهره ده. چہ د بدلیت په وجه مرفوع دې. (۱)

قوله: مرتين أو ثلاثاً: د راوی شک دې. چہ نبي ﷺ «ويل للأعقاب من النار» دوه ځله اوفرمائیل که درې ځله.

ددې نه معلومه شوه. چہ درې ځله شرط نه دې. بلکه اصل مقصود تفهیم دې. که د دریو ځلونه په کم سره دا مقصود حاصلیږي. نوکافی ده. (۲)

دا حدیث وړاندې په کتاب العلم کنبی په «باب من رفع صوته بالعلم» کنبی تیر شوې وو. اوددې ضروری تشریح هم هلته شوې ده. دغه شان وړاندې په کتاب الطهارة کنبی به هم راشی.

۳= باب تعلیم الرجل أمته وأهله

د مخکنی باب سره مناسبت: په دواړو بابونو کنبی مناسبت په دې طریقه دې. چہ په مخکنی باب کنبی دعام تعلیم ذکر وو. اوپه دې باب کنبی د خاص تعلیم ذکر دې. (۳) والله أعلم. د ترجمه الباب مقصد: حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ ددې باب نه هم هغه مقصد دې. کوم چہ د باب سابق وو. یعنی د ضرورت د تعلیم او تعمیم د تعلم مقصود دې. د دې وجې نې په کنبی د «أهله» زیادت اوکړو. حالانکه په حدیث کنبی صرف «أمتہ» ذکر دې. (۴)

(۱) عمدة القاری (۱۱۷/۲) وفتح الباری (۱۸۹/۱)۔

(۲) فتح الباری (۱۸۹/۱)۔

(۳) عمدة القاری (۱۱۷/۲)۔

(۴) الأبواب والتراجم (ص. ۵۳)۔

حضرت گنگوهی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ د ترجمۃ الباب مقصد دا دی. چہ د سری دپارہ د خپلې وینځې نه علم حاصلولو کښې استنکاف (شرم) نه دی کول پکار. دغه شان پکار دی. چہ مولی ددې په خدمت کښې حرج نه گنړی. تعلیم د وینځې اوبی بی حق دی. لکه څنگه چہ دده خدمت ددهغوی په ذمه حق دی. (۱)

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: چہ د ترجمې مقصد دا دی. چہ سری د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د ارشاد په وجه چہ «کلکم راع وکلکم مسئول عن رعیتہ» (۲) په وجه دخپلو کور دخلقو د تعلیم ذمه وار دی. چونکہ په حدیث کښې صرف د تعلیم امة ذکر وو. دتعلیم اهل ذکر نه وو. نوپه دې خبره باندې د تنبیہ ورکولو دپارہ چہ دا حکم د وینځې سره خاص نه دی. بکله اهل ته په طریق اولی سره شامل دی. په ترجمه کښې نې د «اهل» زیادت اوکړو. لکه چہ دا نې اوخودل. چہ هرکله وینځې ته تعلیم ورکول مطلوب دی. نوحرانو ته خو به تعلیم ورکول په طریقہ اولی سره مطلوب وی. (۳)

[۴] أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ هُوَائِنُ سَلَامٍ حَدَّثَنَا الْمُحَارِبِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا صَالِحُ بْنُ حَبَانَ قَالَ قَالَ عَامِرُ الشَّعْبِيِّ حَدَّثَنِي أَبُو بَرْدَةَ عَنْ أَبِيهِ (۵) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَةٌ هُمْ أَجْرَانِ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَنَ بِنَبِيِّهِ وَآمَنَ بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْعَبْدُ الْمَمْلُوكُ إِذَا أَدَّى حَقَّ اللَّهِ وَحَقَّ مَوْلَاهُ وَرَجُلٌ كَانَتْ عِنْدَهُ أَمَةٌ يَطْوُمُهَا فَأَذَبَهَا فَأُخْسِنَ تَأْذِيهَا وَعَلَّمَهَا فَأُخْسِنَ تَعْلِيمَهَا ثُمَّ أَعْتَقَهَا فَتَزَوَّجَهَا فَلَهُ أَجْرَانِ ثُمَّ قَالَ عَامِرٌ أَعْطَيْنَا كُفَّهَا بِغَيْرِ شَيْءٍ قَدْ كَانَ يُرْكَبُ فِيهَا دُونَهَا إِلَى الْمَدِينَةِ [۲۴۰۶ و ۲۴۰۹ و ۲۴۱۳ و ۲۸۳۹ و ۲۳۶۲ و ۴۷۹۵]

(۱) لامع الدراری (۳۲۹۱۲ و ۳۳۰)۔

(۲) صحيح بخاری (۱۲۲۱۱) کتاب الجمعة باب الجمعة فی القرى والمدن رقم (۸۹۳)۔

(۳) الكنز المتواری (۳۲۸۱۲)۔

قوله عن أبيه الحديث أخرجه البخاري أيضا في (۳۴۶۱۱) كتاب العتق باب فضل من أدب جاريته وعلمها رقم ۲۵۴۴ وباب العبد إذا أحسن عبادة ربه ونصح سيده رقم ۲۵۴۷ وباب كراهية التطاول على الرفيق رقم ۲۵۵۱ وفي (۴۲۲۱۱) كتاب الجهاد والسير باب فضل من أسلم من أهل الكتابين رقم ۳۰۱۱ وفي (۴۹۰) كتاب أحاديث الأنبياء باب ذكر في الكتاب مريم رقم ۳۴۴۶ وفي (۷۶۱۱۲) كتاب النكاح باب إتخاذ السراي ومن أعتق جاريته ثم تزوجها رقم ۵۰۸۳ ومسلم في صحيحه في كتاب الإيمان باب وجوب الإيمان برسالة نبينا محمد صلی اللہ علیہ وسلم إلى جميع الناس ونسخ الملل بملته رقم ۳۸۷ و ۳۸۸ وفي كتاب النكاح باب فضيلة إعتاقه أمته ثم يتزوجها رقم ۳۴۹۹ والنسائي في سننه في كتاب النكاح باب عتق الرجل جاريته ثم يتزوجها رقم ۳۳۴۶ و (۳۳۴۷) والترمذي في جامعه في كتاب النكاح باب ما جاء في الفضل في ذلك رقم ۱۱۱۶ وابن ماجه في سننه في كتاب النكاح باب الرجل يعتق أمته ثم يتزوجها رقم (۱۹۵۶)۔

رجال الحديث

- ① محمد رحمه الله: دا ابو عبدالله بن محمد بن سلام بيکندي دې. ددوی حالات په کتاب الايمان کښي د «باب قول النبي ﷺ ادا اهلکم بالله وأن المعرفة فعل القلب» لاندې تیر شوی دی. (۱)
- ② المحاربي رحمه الله: دا عبدالرحمن بن محمد بن زياد محاربي کوفی ؓ دې. ددوی کښت ابو محمد دې. (۲)
- دوی د عبدالملك بن عمير، ليث بن ابی سليم، اسماعيل بن ابی خالد، امام اعمش، فضيل بن غزوان، عاصم الاحول، عمار بن سيف، اوليث بن سعد ؓ وغيره نه روايت کوي. اوددوی نه روايت کونکو کښي امام احمد بن حنبل، ابوکريز، محمد بن العلاء، محمد بن سلام بيکندي، ابوسعيد الاشج، حسن بن عرفه، هناد بن السري، ابوبکر بن ابی شيبه، او عثمان بن ابی شيبه ؓ وغيره دي. (۳)
- امام يحيى بن معين ؓ فرماني: «ثقة» (۴)
- امام نسائي ؓ فرماني: «ثقة» (۵)
- دغه شان دوی فرماني: «ليس به بأس» (۶)
- امام ابن سعد ؓ فرماني: «ثقة كثير الغلط» (۷)
- امام بزار ؓ فرماني: «ثقة» (۸)
- ابن شاهين ؓ فرماني: «ثقة» (۹)
- امام دارقطني ؓ فرماني: «ثقة» (۱۰)
- امام ذهبي ؓ فرماني: «الحافظ الثقة» (۱۱)

(۱) کشف الباری (۹۳۱۲) -

(۲) تهذيب الكمال (۳۸۶۱۱۷) -

(۳) داستاذانو او شاگردانو د تودپاره او گوري تهذيب الكمال (۳۸۶۱۱۷ و ۳۸۸) وسير اعلام النبلاء (۱۳۶۱۹ و ۱۳۷) -

(۴) تهذيب الكمال (۳۸۹۱۱۷) -

(۵) المصدر السابق -

(۶) المصدر السابق -

(۷) الطبقات (۳۹۲۱۶) -

(۸) کشف الأستار عن زوائد البزار (۲۱۹۱۳) کتاب علامات النبوة باب مناقب جماعة رقم ۲۶۰۶ -

(۹) تعلقات تهذيب الكمال (۳۸۹۱۱۷) -

(۱۰) تهذيب التهذيب (۲۶۶۱۶) -

(۱۱) سير اعلام النبلاء (۱۳۶۱۹) -

امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: «ہلغنا أن المحارب کان یدلس» (۱)

خلاصہ دا چہ اکثر عالمانو ﷺ ددی توثیق کړې دې. خوبعضي عالمانو په دوی باندې کلام هم کړي دي.

ترکومې پورې چه په بخاری کښې د دوی د احادیثو د اخراج تعلق دې. نودوی ددې په وجه قابل اعتراض نه دی. چه اول خواکثرو حضراتو دې ثقه گرځولې دي. دویمه دا چه کومو حضراتو پرې کلام کړې دې. نوهغوی په دې وجه کلام کړې دې چه دوی د مجهولینونه روایت کوی. نوکه دمجهولینونه روایت نه وی. نود دوی احادیث به بې شکه بې شبهې قابل احتجاج وی.

بیا دا خبره دې هم معلومه وی. چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ صرف په دوو ځایونو کښې ددوی نه دا حدیثو تخریج کړې دي. (۷) خو په دواړو ځایونو کښې ددوی متابعت موجود دی. (۸)

دوی په ۱۹۵ هـ کښې وفات شوی وو. (۹) رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

② صالح بن حیان رحمۃ اللہ علیہ: دا صالح بن حیان ثوری همدانی کوفی دی بعضی حضراتو صالح بن صالح بن مسلم بن حیان و نیلی دی. (۱) خو، حیان، د، حی، په لقب سره زیات مشهور دی. (۲)

(١) الكاشف (٦٤٢١١) رقم (٣٣٠٥) -

(١) ميزان الاعتدال (٥٨٥/٢) رقم (٤٩٥٢) -

(٢) الثقات لابن حبان (٩٢/٧) -

(١) ميزان الاعتدال (٥٨٥/٢) رقم (٤٩٥٢) -

(١) المصدر السابق) _

(المصدر السابق) -

(۲) پوځريه حديث باب گنبې دي. دکوم تخريج چه وړاندې تير شو. اودويم مقام صحيح بخاري (۱۳۲۱۱) کتاب العيدين باب ما يکره من حمل السلاح في العيد والحرم رقم ۹۶۶)۔

^(۴) هدی الساری (ص، ۱۹۴)۔

(١) الكاشف (٦٤٢/١) رقم ٣٣٠٥ -

(١) تهذيب الكمال (١٣/٥٤)

"فتح الباری (۱۹۰/۱)۔

دوی کله نیکه طرف ته منسوب کوی اوصالح بن حی وائی اوکله صالح بن حیان، (۱)
 دوی دعلی بن صالح بن حی او حسن بن صالح بن حی پلار دی. (۲)
 دوی دسلمه بن کهیل، سکاک بن حرب، عاصم الاحول، امام عامر شعبی، عون بن عبدالله
 اوقاسم بن صفوان رضی الله عنه و غیره حضراتو نه روایت کوی.
 ددوی نه روایت کونکو کښې ددوی خونې حسن بن صالح بن حی، علی بن صالح بن حی،
 حفص بن غیاث، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، امام شعبه، عبدالله بن المبارك، عبدالرحمن
 بن محمد المحارب، هشیم بن بشیر، ابو عوانه او یحی بن زکریا بن ابی زانده رضی الله عنه و غیره
 دی. (۳) امام احمد بن حنبل رضی الله عنه فرمائی: «ثقة» (۴)
 امام یحی بن معین او اما نسائی رحمهما الله فرمائی: «ثقة» (۵)
 امام عجلې رضی الله عنه فرمائی: «كان ثقة» (۶)
 ابن خلفون رضی الله عنه فرمائی: «وهو ثقة» (۷)
 حافظ ذهبی رضی الله عنه فرمائی: «ثبت» (۸)
 تنبیه حافظ مزنی رضی الله عنه د امام عجلې رضی الله عنه نه د توثیق نقل کولونه پس زیاتی دا لیکي: «وقال
 موضع آخر جائز الحديث يكتب حديثه وليس بالقوي» (۹)
 ددوی په تابعداري کښې حافظ ذهبی رضی الله عنه په «میزان الاعتدال» کښې لیلکی دی: «ليس
 بقوي» (۱۰) بیا سبط بن العجمی رضی الله عنه هم ددوی اتباع کړې ده. اولیکلي ئې دی: «قال العجلي عن
 صالح بن صالح بن حي ليس بقوي» (۱۱) حالانکه حقیقت دا دي چه د امام عجلې رضی الله عنه دا کلام
 دیویل راوی صالح بن حیان قرشی کوفی په باره کښې دي. (۱۲)

(۱) الکاشف (۴۹۵۱۱) رقم (۲۳۴۲) -

(۲) تهذيب الكمال (۵۵۱۱۳) -

(۳) داستان او شاگردانو دپاره اوگوري تهذيب الكمال (۵۵۱۱۳) و ۵۶ -

(۴) تهذيب الكمال (۵۶۱۱۳) -

(۵) تهذيب الكمال (۵۶۱۱۳) وتهذيب التهذيب (۳۹۳۱۴) -

(۶) المصادر السابقة -

(۷) تهذيب الكمال (۳۹۳۱۴) -

(۸) الکاشف (۴۹۵۱۱) رقم (۲۳۴۲) -

(۹) تهذيب الكمال (۵۶۱۱۳) -

(۱۰) ميزان الاعتدال (۲۹۵۱۲) رقم (۳۸۰۰) -

(۱۱) حاشية السبط على الكاشف للذهبي (۴۹۵۱۱) رقم (۲۳۴۲) -

(۱۲) انظر ترجمة في تهذيب الكمال (۳۳۱۱۳) وتهذيب التهذيب (۳۸۶۱۴) -

حافظ ابن حجر رحمته الله په تهذيب التهذيب او تقريب التهذيب کښي په دې باندې تنبيه ورکړي ده. (۱)

د صالح بن حن صالح بن حيان وفات په ۱۵۲ هـ کښي شوې وو. (۲) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ عامر الشعبي رحمته الله دا مشهور تابعي، محدث، فقيه امام عامر بن شراحيل شعبي کوفي رحمته الله دی. د دوی مختصر حالات مخکې په کتاب الايمان کښي د «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده» لاندې تير شوی دی. (۳)

⑤ ابو بردة رحمته الله دا د حضرت ابو موسی اشعري رحمته الله خوني دې. د دوی نوم عامر يا حارث دې. د دوی حالات په «کتاب الايمان» کښي د «باب أي الإسلام أفضل» لاندې تير شوی دی.

⑥ حضرت ابو موسی اشعري رحمته الله د دوی حالات په ذکر شوي باب کښي تير شوی دی. (۴)

قوله: قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَلَاثَةٌ لَهُمْ أَجْرَانِ: حضرت ابو موسی اشعري رحمته الله فرمائي. چه نبي صلی الله علیه و آله فرمائيلى دی. درې کسان داسې دی. چه درې کسان داسې دی. چه هغوی ته به دوه اجرone ملاويږي.

«ثلاثة» په «ثلاثة رجال» يا «رجال ثلاثة» په معنی دی. او دا مبتداه. او «لهم أجران» خبر دې. ايا دوه اجرone په درې کسانو کښي محصور دي؟ دلته اشکال کيږي. چه د حديث نه خو دا معلوم کيږي. چه درې کسانوته به دوه اجرone ملاويږي. يو «رجل من أهل الكتاب آمن بنبيه وآمن به» او دويم کس «العبد السلوك إذا أدى حق الله وحق مواليه» او دريم کس «رجل كانت عنده أمة فأديبها فأحسن تأديبها وعلمها فأحسن تعليمها ثم أعتقها» حالانکه په قرآن کریم کښي د ازواج مطهراتو په باره کښي راغلي دی. «وَمَنْ يَفْعَلْ مِنْكُمْ خَيْرًا فَلْيَحْذَرُوا أَجْرَهَا مَرْثَيْنِ» (۵)

علامه سراجي الدين بلقيني رحمته الله فرمائي. چه د چونکه د ازواج مطهراتو پورې خاص دې. د قيامت پورې عام حکم نه دي. په خلاف ددغه درې کسانو، ځکه چه د دوی حکم تر قيامته پورې دي. نو ځکه دلته د درې کسانو ذکر اوشو. (۶)

خوپه دې باندې اشکال کيږي. چه ددې نه علاوه نور هم بعضي اعمال او افعال داسې دي. چه په هغې باندې دوه اجرone ملاويږي. مثلاً «مثل الذي يقرأ القرآن وهو حافظ له مع السفرة الكرام»

(۱) تهذيب الكمال (۳۹۳/۴) و تقريب التهذيب (۲۷۲) رقم (۲۸۶۵) -

(۲) تهذيب التهذيب (۳۹۳/۴) -

(۳) كشف الباري (۶۷۹/۱) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) الأحزاب: (۳۱) -

(۶) فتح الباري (۱۹۱/۱) -

ومثل الذي يقرأ وهو يتعاهد وهو عليه شديد فله أجران»^(۱)

دغه شان په حدیث کښې دی: «إذا حکم الحاكم فاجتهد ثم أصاب فله أجران»^(۲)
 ددې احادیثو په رڼا کښې غوره دا دی. چه دا اوونیلې شی. چه د دریو عدد د احتراز دپاره
 نه دې بلکه د صحیح قول مطابق د عدد مفهوم معتبر نه وی. نو دیو عدد تنصيص دهغې نه
 علاوه د نورو اعدادو نفی نه کوی. ^(۳)
 دوه اجرونه اجروسره د درې کسانو د تخصیص وجه. په دې خبره کښې اختلاف دې چه دوی ته
 دوه اجرونه ملاویرې. ددې څه سبب دې؟
 بعضې حضرات فرمائی. چه چونکه دوی دوه کارونه کړی دی. ددې وجې دوی ته دوه اجرونه
 ملاویرې.
 خوپه دې باندې اشکال واردیږي. چه په دې کښې ددوی څه خصوصیت دې؟ څوک چه هم
 دوه عملونه کوی. نو هغوی ته دوه اجرونه ملاویرې. ^(۴)
 دبعضې حضراتو رائي دا ده. چه دې درې واړو ته به په هریو کار باندې دوه دوه اجرونه
 ملاویرې.
 خوپه دې باندې اشکال دا دې. چه دې درې واړو داسې څه لویه کارنامه نه ده کړې. چه اوس
 به دوی ته په هریو عمل باندې دوه دوه اجرونه ملاویرې. ^(۵)
 زمونږ د عالمانو او مشائخو رحمهم الله دا رائي ده. چه په کومو اعمالو او افعالو کښې تراحم وی. په
 هغې کښې به ورته دوه دوه اجرونه ملاویرې. ^(۶)
 په داسې اعمالو کښې د دوه اجرونو ملاویدل څه د عقل نه خلاف خبره نه ده. ځکه چه د
 نبی صلی الله علیه و آله ارشاد دې: «مثل الذي يقرأ القرآن وهو حافظ له مع السفرة الكرام، ومثل الذي يقرأ وهو
 يتعاهد وهو عليه شديد، فله أجران»^(۷)

(۱) صحیح البخاری (۷۳۵۱۲) کتاب التفسیر، سورة عبس رقم (۴۹۳۷)۔

(۲) صحیح البخاری (۱۰۹۲۱۲) کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة باب أجرة الحاكم إذا اجتهد فأصاب أو أخطأ
 رقم (۷۳۵۲) و صحیح مسلم کتاب الأقضية باب بيان أجرة الحاكم إذا اجتهد فأصاب أو أخطأ ۴۴۸۷ و
 ۴۴۸۹) وسنن أبي داود کتاب القضاء باب في القاضي يخطئ رقم ۳۵۷۴ وسنن ابن ماجه أبواب الأحكام
 باب الحاكم يجتهد فصيب الحق رقم (۲۳۱۴)۔

(۳) عمدة القاری (۱۲۲۱۲)۔

(۴) الكنز المتواری (۳۲۹۱۲)۔

(۵) المصدر السابق۔

(۶) المصدر السابق و فضل الباری (۱۰۴۱۲)۔

(۷) أخرجه البخاری في صحيحه (۷۳۵۱۲) کتاب التفسیر سورة عبس، رقم (۴۹۳۷) واللفظ له وأخرجه مسلم
 في کتاب صلاة المسافرين باب فضل الماهر بالقرآن والذي يتتبع فيه رقم (۱۸۶۲ و ۱۸۶۳)۔

مطلب دا دې چه یواځرد قرائت دې اوبل اچرد محنت دې ددې نه دا نه ثابتیږي چه انځلی په کښې دهغه درجه د مشاق او حافظ قرآن نه اوچته ده. ښکاره ده چه د مشقت په وجه دده ثواب زیات دې.

دلته کښې هم که تاسو غور او کړئ نو په دې درې واړو کښې هر یو سره یو مزاحم او مقاوم لگیدلې دې کوم چه په عمل کښې خلل اورکاوت جوړیږي.

گوری دا اهل کتاب د وړاندې نه په یو حق پیغمبر، او آسمانی دین او کتاب الهی باندې ایمان راوړونکی دی. په حقیقت کښې چه دهغوی ایمان هرڅنگه وی که صحیح وی یا غیر صحیح، معتبر وی او که غیر معتبر، هغه خلق په خپل گمان کښې خپل ځان داسې گنړي چه مونږ داسې یو چه زمونږ داسې پیغمبر دې او داسې کتاب دې. داسې څیز عاده دانسان په طبیعت کښې بعضې وخت روسته راتلونکي پیغمبر باندې ایمان راوړونکي اودهغه په اتباع کولو کښې استغناء غوندي پیدا کوی بلکه یو قسم استنکاف پیدا کوی بیا خاص کر که چه راتلونکي پیغمبر ﷺ دهغوی د کتاب او پیغمبر ﷺ د صداقت او حقانیت، عظمت او وجاهت، او جلالت اقرار کوی. او پخپله دهغې په مدح او تعریف کښې دهغه ژبه لونه وی. ځکه چه هغه دا گنړي چه هر کله مونږ سره داسې عظیم الشان پیغمبر او داسې د اوچتې درجې کتاب شته. دکوم تصدیق او تعظیم پیغمبر ﷺ دهغوی قرآن هم کوی. نو بیا مونږ ته څه ضرورت دې چه مونږ ددې دویم کس تابعداری او کړي ددې وجې به بعضې یهودیانو نبی ﷺ ته «رسول الامین» وویل. (۱)

خلاصه دا چه د اهل کتابو ایمان صحیح دې او که غیر صحیح، معتبر دې او که غیر معتبر، هرڅنگه چه وی. خو هغه ایمان دهغوی په نيزد استغناء باعث وو. او په نبی ﷺ باندې ایمان راوړو، او دهغوی اطاعت کولو سره متصادم، مزاحم او مانع وو.

اوس چه کوم اهل کتاب ددې خواهش نفسانی د تابعدرای نه خالی شی. اود خپلو نفسانی جذباتو مقابله او کړي. اوسوچ او فکر او کړي. اوحق او پیژنی. او په هغې باندې عمل کوی. او د جذبات نفسانی نه لاندې د حق د قبولولو نه استنکاف، غرورو او عدم توجهی نه کوی. ښکاده ده چه ده د خپل نفس سره سخته مجاهده او کړه. حظوظ شهوات او لذات ئې پریخودلو کښې ئې سخت مشقت برداشت کړی وی. حق ته ئې په خواهش نفسانی باندې ترجیح ورکړه. په دې حیثیت به ده ته په نبی ﷺ باندې ایمان راوړو باندې د نورو مسلمانانو په نسبت زیات اجر ملایږي. چه د قرآن کریم په الفاظو باندې غور او کړې شی. نوددې مطلب دپاره زیاته رنرا ملاویدی شی. دالله تعالی ارشاد دې. «أُولَئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا» (۲) یعنی کوم اهل کتاب چه ایمان راوړي. نوهغوی ته به په خپل ایمان باندې دوه اچرونه ملایږي. ددې وجې چه هغوی صبر او کړو. اوصبر خو وائی دې ته چه یو څیز د طبیعت نه خلاف وی. نودلته دې خلکوته په

(۱) کما فی حدیث ابن صیاد. آنک رسول الامین ... آخر جه مسلم فی صحیحه فی کتاب الفتن باب ذکر ابن صیاد رقم (۷۳۵۴).

(۲) القصص: (۵۴).

ایمان را وړو کښې په کومو کومو مشکلاتو او شذاند باندې صبر کول وو. په کوم باندې چه الله تعالی تضعیف اجر مرتب کړو. دا هغه شذاند او مشکلات دی. د کومو ذکر چه اوس اوسو. ددې آیت نه ښکاره معلومیږي. چه د اهل کتابو د تضعیف اجر وجه دوه عملونه نه دی. بلکه د طبیعت نه خلاف خیز باندې د صبر کولو په وجه ددوی په یو عمل یعنی په محمد ﷺ باندې ایمان را وړو دوه اجرونه ملایږي.

هم دغه حال دهغه غلام دي. چه دخپل مولی حق کماحقه ادا کوي. او دالله تعالی حقوق په اعلی او اکمله طریقه باندې ادا کوي. هر یوکس ته معلومه ده. چه ده ته به دالله تعالی د حقوقو په ادا کولو کښې خومره مشقت او تکلیف وي. دهغه کس په نسبت سره چه هغه آزاد وي. او یا دخپل مولی د حقوقو پوره کولوڅه پرواه نه کوي. نو هر کله چه دا غلام دا دواړه حقوق په ښه طریقه سره جمع کوي. چه دهغې جمع کول ډیر گران کار دي. ځکه چه د مولی د حقوقو ادا کول د دالله تعالی د حقوقو په ادا کولو کښې مانع او رکاوټ وي. خو چه ددې مزاحم، مانع باوجود هغه دالله تعالی حقوق ادا کوي. نوده ته دوه اجرونه ملایدل بیخي مناسب او په خپل ځاني صحیح دی.

دغه شان دریم کس دي. چه اول خوهغه په وینځه باندې احسانات او کړل. او بیا ئې په هغې باندې آخری احسان دا اوکړو. چه هغه ئې په خپل زوجیت کښې واخستله، لکه چه خپل ځان سره ئې برابر کړه. قرآن کریم د بیبيانود دبرابری حقوق ذکر کړی دی. ﴿وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَ بِالْمَعْرُوفِ﴾ (۱) اوددې نکاح نه دده صرف شهوت پوره کول مقصود نه وو. ځکه چه رقیبت موجود وو. نو بیا هم په دې کښې څه دوطی نه څه ممانعت موجود نه وو.

بیا دا چه داسې نکاح په عرف کښې عار گنړلې شی. چه د آزادولونه پس ئې ورسره نکاح اوکړه. خودي کس هغه وینځه په خپله نکاح کښې واخسته. او په دې ئې خپل احسان مکمل کړو. او په دې کښې ئې څه شرم محسوس نکړو. چه یوه وینځه ئې ځان سره برابر کړه. نودې ته په دوو اجرونو ملایدو کښې څه لرې والې نشته. (۲)

قوله: رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَرَ بِنَیْبِهِ وَأَمَرَ بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

یوهغه کس دي. چه هغه د اهل کتابوڅنی وي. په خپل نبی ئې هم ایمان ساتل. او اوس ئې په محمد ﷺ باندې هم ایمان را وړو.

د کتاب اطلاق په لغت کښې په هر کتاب باندې کیږي. خو په شریعت کښې د کتاب الطلاق په کتب سماویه باندې کیږي. (۳)

فقهاء چه کله دا اوواتی. چه په کتاب اوسنت کښې دا دی. نو هلته د کتاب نه مراد قرآن کریم وی. د اهل کتابو نه څوک مراد دی؟ د اهل کتابونه عام طور یهود او نصارا مراد وی. خودلته ترې

(۱) البقرة: (۲۲۸) -

(۲) تفصیل دپاره اوگورئ فضل الباری (۱۰۴/۲ او ۱۰۷) -

(۳) فتح الباری (۱۹۰/۱) -

خوک مراد دی. آیا دواړه مراد دی. که صرف نصارا مراد دی. په دې کښې اختلاف دې. ابو عبد الملك بونی و علامه تورېشی رحمهما الله وغیره وانی. چه ددې نه عیسایان مراد دی. (۱) دوی په خپل موقف باندې دوه دلائل بیان کړی دی.

یوه خودا چه هم ددې حدیث په دویم سند کښې دا دی. «وَإِذَا آمَنَ بَعِثْتُ شَمَامِي» راغلی دی. (۲) دویم دلیل دا دې. چه یهودیت د عیسائیت په وجه منسوخ شوی وو. نو په دین منسوخ باندې ایمان راوړول څه فائده نه ورکوی. (۳)

علامه طیبی، علامه کرمانی، حافظ ابن حجر، ملا علی قاری رحمهم الله وغیره رانې دا ده. چه اهل کتاب عام دی. یهود اونصارا دواړه ترې مراد دی. (۴)

دامام بخاری رحمه الله رجحان هم دې طرف ته دې. ځکه چه هم دا حدیث دوی د حضرت ابوموسی اشعری رحمه الله نه په کتاب الجهاد کښې تخریج کړې دې. او په هغې باندې ئې ترجمه قائمه کړې ده. «باب فضل من أسلم من أهل الكتابین» (۵)

ددې حضراتو یو دلیل دا دې. چه کله په کتاب اوسنت کښې د اهل کتابو ذکر اوشو. نو مراد ترې هم دا دواړه وی.

دویم دلیل دا دې. چه په قرآن کریم کښې «الَّذِينَ آمَنُوا مِنْ قَبْلِهِ هُمُ الَّذِينَ آمَنُوا» وَإِذَا تَنَزَّلَ عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ» أُولَئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا» (۶) آیاتونود حضرت عبدالله بن سلام اوددوی دملگرو دایمان راوړوپه باره کښې نازل شوی دی.

په طبرانی کښې د رفاعه قرظی رحمه الله نه روایت دې. «وَلَت هَذِهِ الْآيَاتُ فِي وَفِيهِمْ آمَنَ مَعَهُ» (۷)

دغه شان طبرانی دعلی بن رفاعه قرظی نه په صحیح سند سره نقل کړی دی. «خبر» عشرة من أهل الكتاب منهم أبى رفاعه إلى النبی ﷺ فَأَمَنُوا بِهِ فَأَوْذَوْا فَتَنَزَّلَتْ «الَّذِينَ آمَنُوا مِنْ قَبْلِهِ هُمُ الَّذِينَ آمَنُوا» (۸)

دا ټول د بنی اسرائیلو سره تعلق ساتی. (۹)

(۱) فتح الباری (۱۹۱۱)۔

(۲) صحیح البخاری (۴۹۰۱۱) کتاب أحادیث الأنبياء باب واذكر في الكتاب مريم إذا انبذت من أهلها رقم (۳۴۴۶)

(۳) فتح الباری (۱۹۰۱۱)۔

(۴) فتح الباری (۱۹۱۱) وشرح الطیبی (۱۲۶۱۱) وشرح الكرمانی (۸۸۱۲) والمرفأة (۷۸۱۱)۔

(۵) صحیح البخاری (۴۲۲۱۱) کتاب الجهاد والسير۔

(۶) القصص: ۵۲، ۵۴۔

(۷) فتح الباری (۱۹۱۱) والمعجم الكبير للطبرانی (۴۴۲۱۵) أحادیث رفاعه بن قرظ الطبرانی رقم ۴۵۶۳ و

۴۵۶۴ والدر المنثور (۱۳۱۱۵) ومجمع الزوائد (۸۸۱۷) کتاب التفسیر، سورة القصص۔

(۸) المصادر السابقة۔

(۹) فتح الباری (۱۹۱۱)۔

دغه شان دحضرت قتاده رضی الله عنه نه نقل دی. «انما دولت لی عبدالله بن سلام و سلمان الفارسی رضی الله عنه»
(۱) حضرت عبدالله بن سلام یهودی وو. او حضرت سلمان فارسی نصرانی وو. دواړو خپل خپل
مذهبونه پریځودې وو. او مسلمانان شوي وو. (۱)

ترکومي پورې چه د فريق اول د دلائلو تعلق دي. نوهغه يو دحضرت ابوموسی اشعري رضی الله عنه
دحديث باب يو سند دي. او هغه سند مرجوح دي.

تفصيل دا دي. چه دحضرت ابوموسی اشعري رضی الله عنه دا حديث دعامر شعبي رضی الله عنه نه درې
کسانو نقل کړې دي. يوفراس بن يحيى همداني، بل فضل بن يزيد دي. او دي دريم کس
صالح بن صالح بن حيان ثوري همداني دي. په دوي کښې د د فراس بن يحيى روايت امام
احمد، (۲) اود فضل بن يزيد روايت امام ترمذي، (۳) اود صالح بن صالح روايت په
صحيحينو وغيره کتابونو کښې نقل شوي دي. (۴)

دفراس بن يحيى اوفضل بن يزيد په روايتونو کښې خوځه اختلاف نشته، اونه په دي کښې
د «آمن بعيسى» تصريح شته.

البته دصالح بن صالح بن حيان نه ددي روايت نقل کونکي په صحيح بخاري کښې
عبدالرحمن بن محمد بن زياد محاربي، سفيان ثوري، سفيان بن عيينه، عبدالله بن المبارك
او عبدالواحد بن زياد رضی الله عنه دي.

په صحيح مسلم کښې دصالح نه ددي روايت نقل کونکي هشيم، عبدة بن سليمان، سفيان
بن عيينه، او شعبه رضی الله عنه دي.

په سنن نسائي کښې دا روايت دصالح بن صالح نه يحيى بن ابي زائده نقل کړې دي.
اوپه سنن اب ماجه کښې دصالح بن صالح شاگرد عبدة بن سليمان دي. (۵)

په دي ټولو اسنادو کښې صرف يو سند کښې دعبدالله بن المبارك رضی الله عنه نه د «آمن بعيسى»
تصريح ده. او په بل طريق کښې نشته. (۶) البته دسفيان ثوري رضی الله عنه په شاگردانو کښې اختلاف

دي. په صحيح بخاري کښې د سفيان ثوري دشاگرد محمد بن كثير په طريق سره د «أهل
الكتاب» حصه نه ده ذکر، (۷) حالانکه په مسند احمد کښې دسفيان ثوري شاگرد عبدالرحمن

(۱) المصدر السابق.

(۲) المصدر السابق.

(۳) مسند أحمد (۴۰۵/۱۴).

(۴) جامع ترمذي كتاب النكاح باب ما جاء في الفضل في ذلك (أي في فضل الرجل يعتق الأمة ثم يتزوجها))
رقم (۱۱۱۶).

(۵) حديث باب تخريج اوگوري.

(۶) ددي ټولو تخريج په مخکني حديث کښې شوي دي.

(۷) صحيح بخاري (۴۹۰/۱۱) كتاب احاديث الانبياء باب «واذكر في الكتاب مريم...» رقم (۳۴۴۶).

(۸) صحيح بخاري (۳۴۶/۱۱) كتاب العتق باب العبد إذا أحسن عبادة ربه ونصح سيده رقم (۲۵۴۷).

بن مهدی په طریق کښې «آمن بما جاء به ميسو» نقل کوی. (۱)
 لکه چه د صالح په شاگردانو کښې خوتول خلق عام لفظ ذکر کوی. صرف د ابن المبارک رحمته الله
 په طریق کښې د «آمن بميسو» نقل کوی. اود سفیان ثوری رحمته الله په روایت کښې اختلاف
 دې یو صاحب «آمن بميسو» نقل کوی. اوبل صاحب عام لفظ نقل کوی. نود روایت په
 حیثیت سره به «رجل من اهل الكتاب» یا ددې پشان بل عام لفظ ته ترجیح حاصله وی.
 ددې حضراتو دویم دلیل دا دې. چه یهودیت دنصرانیت په وجه منسوخ شوې دې. او په
 منسوخ دین باندې ایمان ساتل څه فائده نه ورکوی.

په دې باره کښې حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی. چه دلته د نسخې د شرط لگولو څه ضرورت
 نشته. ځکه چه حضرت عیسی عليه السلام هم بنی اسرائیلو طرف ته لیږلې شوې وو. په دې کښې څه
 اختلاف نه وو. په هغوی کښې چه چا په حضرت عیسی عليه السلام باندې ایمان راپوهغه
 ته، مسیحی،،، وئیلی شی. او چا چه پرې ایمان راوړلو. بلکه تکذیب نې اوکړو. او په خپل
 یهودیت باندې قائم پاتې شو. نوهغه مومن نه دې. اودا حدیث داسې کسانوته شامل نه
 دي. ځکه چه په دې کښې دا شرط دې. چه «مؤمن بنییه» دې.

البته هغه کسان کوم چه په یهودیت کښې داخل شوی وی. او هغوی په بنی اسرائیلو کښې نه
 وو. او یا هغوی حضرت عیسی عليه السلام سره نه وو. اونه ورته د حضرت عیسی عليه السلام دعوت رسیدې
 وو. نود داسې کسانو په باره کښې وئیلی شی. چه دغه یهودیان دی. اود حضرت عیسی عليه السلام د
 بعثت نه پس هم هغوی مومنان دی. ځکه چه هغوی په حضرت موسی عليه السلام باندې ایمان
 لری. اود هغوی نه پس دوی د هیڅ پیغمبر تکذیب نه دې کړې. نوکه داسې یوکس د نبی عليه السلام
 نبوت بیا موندو (یعنی دده په ژوند پیغمبرد نبوت دعوه اوکړه). نوهغه به ددې خبر په مصداق
 کښې داخل وی. دیمن بعضې قبائل هم داسې قسم وې. چه هغوی یهودیان وو. اود حضرت
 عیسی عليه السلام دعوت هغوی ته نه وو رسیدلې.

دلته اصل اشکال دهغه یهودیانو په باره کښې دې. کوم چه د نبی عليه السلام په زمانه کښې په
 مدینه منوره کښې وو. مخکې مونږ د آیت کریمه، «أُولَئِكَ يُوتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ» (۲) اود رفاعه
 قرظی، علی بن رفاعه قرظی، اود امام قتاده رحمته الله د آثارو په باره کښې خودلی وو. چه
 ددهغې مصداق حضرت عبدالله بن سلام اوو غیره حضرات دی. دهغې ټولو تعلق د بنی
 اسرائیلو سره وو.

دا حضرت په یهودیت باندې برقرار پاتې شول. اود دوی په حضرت عیسی عليه السلام باندې ایمان
 هم نه وو. نود دوی په حق کښې دوه اجرونه ثابت دی.
 حافظ رحمته الله ددې جواب دا ورکړې دې. چه د مدینې دغه یهودیانوته د حضرت عیسی عليه السلام

(۱) مسند احمد (۳۹۵/۴) -

(۲) القصص: (۵۴) -

دعوت نه وو رسيدلې. ځکه چه د دوی دعوت ډيرو ځايونو ته نه وو رسيدلې. ددې وجې هغوی په يهوديت باندې قائم پاتې شو. او په حضرت موسی عليه السلام باندې دهغوی ايمان باقی پاتې وو. تردې چه نبی ﷺ پیغمبر شو. نو هغوی په نبی ﷺ باندې ايمان راوړلو په دې طريقه به اشکال لرې شی. (۱)

ددې تفصيل دا دي. چه بخت نصر کله دشام په علاقه کښې په بنو اسرائيلو باندې ظلمونه کول، نو هغه ځانې نه ډيرو يهوديانو هجرت اوکړو. د هغوی د تلو نه په صدو روسته حضرت عیسی عليه السلام مبعوث شو. د حضرت عیسی عليه السلام په واسطه باندې د توحيد او شريعت دعوت د شام يهوديانو ته اورسیدل. د مدینې منورې يهوديانو ته نه وو رسيدلې. (۲) لکه څنگه چه د

وفاء الوفاء د يوې واقعه نه معلومېږي. چه مدینې منورې سره نژدې په «جبل أم خالد» نومي غرياندې يوه قبر دي. په هغې باندې ليکلی دی. «أنا أسود بن سوداة رسول الله عيسى بن مريم إلى أهل هذه القرية» دابن شهاب زهري نه منقول دی. چه «وجد قبر جد علي بن أبي طالب في أربعين ذراعاً في أربعين ذراعاً مكتوب في حجر فيه، أنا عبد الله من أهل ديني رسول الله عيسى بن مريم عليه السلام إلى أهل هذه القرية فأدركني الموت فأوصيت أن أدفن في جبل أم خالد» (۳)

ددې دويم جواب علامه طيبي رحمه الله دا ورکړې دي. چه د مدینې منورې يهود اگرچه په منسوخ دين باندې عمل کونکي وو. خو په دې کښې څه بعد نشته. چه په نبی ﷺ باندې د ايمان راوړو په برکت دهغوی اديان د منسوخيت باوجود قبول کړې شو. او په دې طريقه هغوی د دوو اجرونو مستحق جوړ شو. (۴)

اهل کتاب دلته عام دی اوکه هغه خلق مراد دی چاچه تحريف او تبديلي نه ده کړې؟ بيا په دې کښې اختلاف دي. چه ددې نه صرف هغه اهل کتاب مراد دی. چاچه تحريف او تبديلي نه وه کړې. اوکه ټول اهل کتاب ترې مراد دی؟

امام طحاوی او قرطبي رحمهما الله فرمائي. چه د اهل کتاب نه صرف هغه خلق مراد دی. چاچه تحريف او تبديلي نه وه کړې. ځکه چه اجر او ثواب د حق په اتباع باندې ملایږي. (۵)

علامه سراج الدين بلقيني، حافظ ابن حجر، علامه عيني او ملا علي قاري رحمهم الله فرمائي. چه

(۱) فتح الباری (۱۹۰۱ و ۱۹۱۱)۔

(۲) فیض الباری (۱۹۳۱)۔

(۳) وفاء الوفاء بإخبار دار المصطفى للعلامة نور الدين علي بن أحمد السهمودي المتوفى ۹۱۱ هـ (۱۰۶۴/۳) الباب السابع في أوديتها وبقاعها الفصل الرابع في جماواته ... الطبعة الثالثة (۱۴۰۱ هـ ۱۹۸۱ م) دار احیاء التراث العربی، بیروت، لبنان)۔

(۴) الکاشف عن حقائق السنن المعروف بشرح الطيبي (۱۲۶۱) کتاب الإیمان الحديث الحادی عشر)۔

(۵) مشکل الآثار (۲۲۶ و ۲۲۸) کتاب بیان مشکل ما روی عن رسول الله ﷺ من قوله ((ثلاثة يؤتون أجرهم مرتين.. وإكمال إكمال المعلم للأبي ومكمل إكمال الأكمال للسوسي (۲۶۳ و ۲۶۴) وفتح الباری (۱۹۱۱)۔

اهل کتاب عام دی. (۱) ددې دلیل دا دې چې په آیت کریمه کښې ﴿أُولَٰئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ﴾ (۲) کوم چې ددې حدیث هم معنی دي. د تحریف او تبدیلی نه پس نازل شوي دي. دویم دلیل دا دې چې نبي ﷺ هرق ته کوم خط لیکلې وو. په هغې کښې ئې دا لیکلې وو. ﴿أَسْلَمَ تَسْلِمَ يُوْتُكَ اللَّهُ أَهْرَكَ مَرَّتَيْنِ﴾ (۳) هرقل په عیسائیت کښې د تحریف او تبدیلی نه پس داخل شوي وو.

دغه شان کله چې نبي ﷺ هرقل ته خط لیکلې وو چې ﴿أَسْلَمَ تَسْلِمَ يُوْتُكَ اللَّهُ أَهْرَكَ مَرَّتَيْنِ﴾ نو هلته نبي ﷺ دا هم لیکلې وو چې ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾ سره خطاب کړې وو. (۴) معلومه شوه چې په دې کښې هغه ټول اهل کتاب شامل دي. څوک چې د سابقه دین منونکی وو. برابره خبره ده چې هغوی د تحریف نه وړاندې داخل شوي وي او که د تحریف نه پس، والله اعلم.

د تضاعف اجر دا حکم د نبي ﷺ د زمانې پورې خاص دې او که عام دې؟ بیا په دې کښې هم اختلاف دي چې دا حکم د نبي ﷺ د زمانې پورې خاص دې او که عام دې؟ علامه سراج الدین بلقینی رحمه الله فرماني چې دا حکم عام دې. ترقیامته پورې هم دا حکم دي. کوم کتابی چې هم ایمان راوړی. نو هغه ته به دوه اجر و نه ملاوړی. (۵) کوم غلام چې هم د الله تعالی اود مولي حق ادا کوي. هغه ته به دوه اجر و نه ملاوړی. دغه شان هر یوکس چې خپلې وینځې ته تعلیم ورکوي. او آزاده ئې کړي او په خپله نکاح کښې ئې راوړي. نو هغه ددوو اجر و نه مستحق دي. خو علامه کرمانی رحمه الله فرماني چې دا د نبي ﷺ د زمانې پورې خاص دې. ځکه چې د نبي ﷺ د بعثت نه پس خو د ټولې دنیا پیغمبر هم نبي ﷺ دي. نو دیوکس په حضرت عیسی علیه السلام او حضرت موسی علیه السلام باندې ایمان راوړی. دا دهغه په خپل پیغمبر باندې ایمان نه دي. ځکه چې دهغه نبي حضرت موسی او حضرت عیسی علیهما السلام نه دي. بلکه دهغه پیغمبر حضرت محمد ﷺ دي. (۶)

په دې باندې اشکال دي. هغه دا چې بیا خو د نبي ﷺ په زمانه کښې هم دا حدیث معمول به نشي کیدي. ځکه چې کله د نبي ﷺ بعثت اوشو نو د ټولو پیغمبر به محمد ﷺ وي. نو د یوکس په حضرت موسی یا حضرت عیسی علیه السلام باندې ایمان راوړل. پکار ده چې نافع نه وي.

(۱) فتح الباری (۳۸۱۱) کتاب بدء الوحی حدیث هرقل و (۱۹۱۱۱) وعمدة القاری (۱۱۹۱۲) ومراجعة المفاتیح (۷۸۱۱ و ۷۹) -

(۲) القصص: (۵۴) -

(۳) صحیح بخاری (۴۱۱) کتاب بدء الوحی رقم (۷) -

(۴) المصدر السابق -

(۵) فتح الباری (۱۹۱۱۱ و ۱۹۲) -

(۶) شرح الکرماني (۸۸۱۲) -

که ددې جواب داسې ورکړې شې چې د حدیث تعلق دهغه کسانو سره دې چاته چې د نبی ﷺ د بعثت علم نه وو شوې نوبیا د نبی ﷺ د زمانې پورې د خاص کولو څه ضرورت نشته. د نبی ﷺ نه پس هم که یوکس دا اووانی چې دا هغه یهودی یا نصرانی دي چې د نبی ﷺ د بعثت علم ورته نشته. او بیا هغه مسلمان شی. نو په دې صورت کښې به هغه ته په خپل پیغمبرياندې د ایمان راوړو ثواب ملاوېږي. اوزمونږ په پیغمبر د ایمان راوړو ثواب هم ملاوېږي. (۱)

نوصحیح خبره هم هغه ده. کومه چې علامه بلقینی رحمه الله فرمایلي ده. چې دا حکم عام دي. د نبی ﷺ په زمانې پورې خاص نه دي. والله اعلم.

قوله: وَالْعَبْدُ الْمَمْلُوكُ إِذَا أَدَّى حَقَّ اللَّهِ وَحَقَّ مَوْلَاهُ: او یوهغه غلام دي چې هغه د الله تعالی حق هم ادا کوي. اودخپل مولی حق هم.

دلته کښې د «عبد» سره د مملوک قید ددې وجې لگولې شوې دي. ځکه چې هسې خو ټول خلق دالله تعالی بندگان او هغه غلامان دي. خودلته دا خودل مقصود دی چې دا کس دالله تعالی دغلامی سره سره د خلقو غلام هم وي. (۲)

بیاني دلته «حق موالیه» فرمایلي دي. «حق مولا» ئې نه دی فرمایلي. یعنی د جمعي صیغه راوړې شوې ده. د مفرد صیغه نه ده. ددې وجه یا دا ده چې دلته د «العبد» نه مراد یو غلام نه دي. بلکه جنس مراد دي. په کوم کښې چې د کثرت هم احتمال شته. ددې وجې د «موالی» لفظ استعمال کړې شو. یا وجه دا ده چې بعضې وخت یو غلام د خومالکانوپه مینځ کښې مشترک وي. هغه صورت ته هم د شاملولودپاره دلته د «موالی» جمع صیغه استعمال کړې شوه. (۳)

عبد مملوک ته دوه اجرونه ولې ملاوېږي؟ ددې تفصیل مونږ وړاندې بیان کړې دي.

قوله: وَرَجُلٌ كَانَتْ عِنْدَهُ أَمَةٌ فَأَدَّبَهَا فَأُخْسِرَ تَأْدِيبَهَا وَعَلَّمَهَا فَأُخْسِرَ تَعْلِيمَهَا ثُمَّ أُعْتَقَهَا فَتَزَوَّجَهَا: یوهغه کس دي چې هغه سره یوه وینځه وي. او هغه ورته ښه ادب او ښائی او تعلیم ورته ورکړي. ښه تعلیم ورته ورکړي. او بیا ئې آزاده کړي. او بیا ورسره نکاح اوکړي. علامه کرمانی رحمه الله فرماني چې د تادیب تعلق د مروت سره متعلق ادا بوسره دي. اود تعلیم شرعی احکامو سره دي. لکه چې د تادیب تعلق د عرف سره دي. اود تعلیم تعلق د شریعت سره دي. یا دا اووايه چې د تادیب تعلق د دنیاوی امورو سره دي. اود تعلیم تعلق د اخروی امورو سره دي. (۴) والله اعلم

(۱) فتح الباری (۱۹۱۱ و ۱۹۲)

(۲) عمدة القاری (۱۲۱۲)

(۳) المصدر السابق

(۴) شرح الکرماني (۸۹۲)

دغه شان دوی فرمائی چې د «آدبها» نه پس چه نې کوم «فلمسن تادیبها» فرمائی ددې مطلب دا دې چې «آدبها من غیر عتق و ضرب بل باللفظ والرفق» دغه شان د «علمها» نه پس د «فلمسن تعلیمها» مطلب دې چې «علمها بالرفق والخلق»^(۱)

یواشکال اوهغې جواب دلته خلوراعمال مذکور دی یوتادیب. دویم تعلیم. دریم اعتاق. خلورم تزویج هر کله چه دا خلور اعمالو شول نوپکارده چه اجر هم په دې مقدار سره وې. علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چې اصل کنبې د وینخوپه باره کنبې صرف د اعتاق اوتزویج اعتبار کړې شوې دې. ځکه چه تادیب اوتعلیم په وجه اجر صرف د وینخوسره خاص نه دې. بلکه دا خو د پردی اوخپل اولاد په باره کنبې هم د اجر باعث دې. هم دا وجه ده. چه دلته نې «فله أجران» دوباره اعاده کړې ده. مقصود دا دې چې چه دا مه گنړی چه دا خلوراعمال دی. نو خلور اجر و نه به ملاویرې بلکه په حقیقت کنبې دا هم دوه علمونه دی. نودوه اجر و نه به ملاویرې^(۲)

په دې باندې بیا اشکال کیږي چې بیا دلته د تادیب اوتعلیم ذکر کولو څه فائده وه. صرف د اعتاق اوتزویج ذکر کول کافی وو.

علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چې چونکه دتعلیم یافته وینخې سره نکاح کول د زیات برکت باعث وی. ځکه چه تعلیم یافته اوادبناکه ښځه دخپل خاوند په دیني امور کنبې ښه اعانت کولې شی. نوځکه نې تادیب اوتعلیم د تمهید په طور سره ذکر کړل.^(۳)

علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائی چې ددې کس دپاره دوه اجر و نه د دوو متنافی امورو په وجه دی. دوه متنافی امور رقییت اوحریت دې. درقییت تقاضې جدا وی. اودحریت تقاضې جدا وی. په دې حیثیت ده ته دوه اجر و نه ملاویرې.^(۴)

امام بخاری رحمته الله علیه په کتاب النکاح کنبې دحضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنه معلق حدیث ذکر کړې دې. په هغې کنبې دی. «ثم أعتقها ثم أصدقها»^(۵) ددې مطلب دا دې چې چه دا آزده کړی. اودې سره کومه نکاح اوکړی. په دې کنبې عتق لره مهر اونه گرځوی بلکه مستقل مهر ورته ورکړی. والله اعلم.

قوله: فَلَهُ أَجْرَانِ: په شروع کنبې «ثلاثة لهم أجران» راغلی وو. او اوس نې دلته دوباره

(۱) المصدر السابق.

(۲) عمدة القاری (۱۱۹۱۲) وشرح الکرماني (۹۰۱۲).

(۳) المصادر السابقة.

(۴) شرح الکرماني (۹۰۱۲).

(۵) صحيح البخاری (۷۶۱۱۲) کتاب النکاح باب إتخاذ السراری ومن أعتق جاریته ثم تزوجها رقم (۵۰۸۳) ووصله أبواود الطیالسی فی مسنده (۶۸) رقم (۵۰۱) وانظر فتح الباری (۱۲۷۱۹ او ۱۲۸) کتاب النکاح باب إتخاذ السراری.

ذکر کوی ددې وجه یا خو هغه ده. کومه چه علامه عینی رحمته الله ذکر کړې ده. چه دلته تنبيه ورکول مقصود دي. چه د وينځو په تعليم اوتربيت او اعتاق اوتزويج باندې به دوه اجرونه ملاوېږي. زياتي نه، (۱) په دې صورت کښې ددې جملې تعلق صرف ددې آخری صورت سره دي. خو ظاهره دا ده. چه ددې تعلق ددې ټولو سره دي. اودلته ددې تکرار د طول کلام او په مينځ کښې د فصل په وجه راغلي دي. (۲)

قوله: ثُمَّ قَالَ عَامِرُ أُعْطِينَا كَهَا بِغَيْرِ شَيْءٍ قَدْ كَانَ يُرْكَبُ فِيهَا دُونَهَا إِلَى

الْمَدِينَةِ: بيا عامر شعبي رحمته الله فرماني. چه مونږ تاته دا روايت په مفتوکښې درکړو. حالانکه ددې نه هم د کم روايت دپاره به د مدینې منورې پورې سفر کولې شو.

په دې کښې خطاب په ظاهره باندې ابن الصالح رحمته الله ته دي. ددې وجې هم په دې ظاهر باندې علامه کرمانی رحمته الله جزم کړې دي. او مخاطب ئې د شعبي رحمته الله شاگرد ابن الصالح گرځولې دي. (۳) خو حقیقت دا دي. چه دا یو خراسانی کس ته خطاب دي. دچا د سوال په جواب کښې چه امام شعبي رحمته الله دا حدیث بیان کړې وو. په صحیح بخاری کښې صالح تصریح کړې ده. چه «ان رجلاً من اهل خراسان قال للشعبي رحمته الله فقال الشعبي رحمته الله اعهدا ابهرده من لی موسى اشعري رحمته الله» (۴)

په ذکر شوی روايت کښې تپوس ذکر نه دي. امام مسلم تپوس هم ذکر کړې دي. «قال رأيت رجلاً من اهل خراسان سأل الشعبي فقال يا أبا عمرو، إن من قبلنا من اهل خراسان يقولون لي الرجل إذا اعتق أمتة ثم تزوجها فهو كالراكب بدنته فقال الشعبي رحمته الله حدثني أبو هريرة عن أبي موسى عن أبيه...» (۵) بيا په اهل خراسان کښې چه دا کومه خبره مشهوره وه. دا بي بنياده هم نه وه. ځکه چه د حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت عمر، حضرت انس رضي الله عنه او حضرت سعيد المسيب، او ابراهيم نخعی رحمهم الله نه هم دامنقول دي. (۶) غالباً دي حضراتوته د حدیث باب علم نه وو.

(۱) عمدة القاری (۱۱۹۱۲)۔

(۲) فتح الباری (۱۹۲۱۱)۔

(۳) شرح الکرماني (۹۰۱۲)۔

(۴) صحیح البخاری (۴۹۰۱۱) کتاب أحاديث الأنبياء باب «وذكر في كتاب مريم» رقم ۳۴۴۶۔

(۵) صحیح مسلم کتاب الإيمان باب وجوب الإيمان برسالة نبينا محمد صلی الله علیه وسلم إلى جميع الناس ونسخ الملل بملته (رقم ۳۸۷)۔

(۶) قال الحافظ في فتح الباری (۱۲۷۱۹) کتاب النکاح باب إتخاذ السراي ومن أعتق جارية ثم تزوجها أخرج الطبراني بإسناد رجاله ثقات عن ابن مسعود أنه كان يقول ذلك، وأخرج سعيد بن المنصور عن ابن حزم مثله وعند ابن أبي شيبة بإسناد صحيح عن أنس أنه سئل عنه فقال: «إذا أعتق أمتة لله، فلا يعود فيها ومن رقيق سعيد بن المسيب وإبراهيم نخعی رحمهما الله أنهما كرها ذلك»۔

مصادر ومراجع كشف الباري دريم جلد

القران الكريم: كلام رب العالمين.

الابواب والتراجم لصحيح البخاري شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب (متوفى ١٣٠٢ هـ مطابق ١٩٨٢ م) ابيج ايم سعيد كمپني پاکستان چوك كراچي

الابواب والتراجم حضرت شيخ الهند مولانا محمود حسن صاحب ديوبندي (متوفى ١٣٣٩ هـ) ادارة تاليفات اشرفيه ملتان.

اتحاف السادة المتقين بشرح أسرار إحياء علوم الدين: علامه سيد محمد بن محمد الحسيني الزبيدي المشهور بمرتضى (متوفى ١٢٠٥ هـ) دار احياء التراث العربي

الاتقان في علوم القرآن: حافظ جلال الدين عبدالرحمن سيوطي (متوفى ٩١١ هـ) شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي مصر، طبع رابع (١٣٩٨ هـ مطابق ١٩٧٨ م)

الإحسان بتتبيب صحيح ابن حبان امام ابو حاتم محمد بن حبان بسق (متوفى ٣٥٣ هـ) مؤسسة الرسالة بيروت. إحياء علوم الدين مع شرح اتحاف السادة المتقين: امام محمد بن محمد الغزالي (متوفى ٥٠٥ هـ) دار احياء التراث العربي. بيروت،

إختصار علوم الحديث أبو الفداء عباد الدين إسماعيل بن شهاب الدين عمر المعروف بابن كثير (متوفى ٧٤٣ هـ) دار التراث: القاهرة ١٣٩٩ هـ ١٩٧٩ م.

الأدب المفرد مع شرح فضل الله الصمد، امير المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل البخاري (متوفى ٢٥٦ هـ) مكتبة الإيمان المدينة المنورة.

إرشاد الساري شرح صحيح البخاري: ابو العباس شهاب الدين أحمد بن محمد القسطلاني (متوفى ٨٢٣ هـ) المطبعة الكبرى الأميرية. مصر طبع سادس ١٣٠٢ هـ

إزالة الخفاء من خلافة الخلفاء حضرت شاه ولي الله محدث دهلوي (متوفى ١١٤٦ هـ) سهيل اكيدي. الاستيعاب في اسياء الأصحاب بهامش الإصابة ابو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر (متوفى ٨٢٣ هـ) دار الفكر بيروت.

أسد الغابة عز الدين أبو الحسن علي بن محمد الجزري المعروف بابن الأثير (متوفى ٥٢٠ هـ) دار الكتب العلمية بيروت. الأشموني للعلامة نور الدين أبي الحسن علي بن محمد (متوفى ٨٠٠ هـ) مع حاشيته للشيخ محمد بن علي الصبان (متوفى ١٢٠٦ هـ) دار الإحياء الكتب العربية -

الإصابة في تمييز الصحابة شهاب الدين ابو الفضل أحمد بن علي القسطلاني المصري المعروف بابن حجر (متوفى ٨٥٢ هـ) دار الفكر. بيروت

- أصول الهزدي: فخر الإسلام أبو الحسن علي بن محمد الهزدي رحمته الله (متوفى ٥٣٨٢ هـ) الصدوقية مطبوعات كراچی
- الأعلام: محمد الدين بن محمود بن محمد الزركلي رحمته الله (متوفى ١٣٩٦ هـ مطابق ١٩٧٦ م)
- أعلام الحديث: إمام أبو سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته الله (متوفى ٥٣٨٨ هـ) مركز إحياء التراث الإسلامي جامعة أم القرى مكة المكرمة،
- إكمال إكمال المعلم شرح صحيح مسلم أبو عبد الله محمد بن خلفه الوشائي الأب المالكي رحمته الله المتوفى ٨٢٤ أو ٨٢٨ هـ دار الكتب العلمية بيروت -
- الإمام علي معرفة أول الروای وتقيد السام إمام قاض عياض بن موسى اليحصبي رحمته الله المتوفى ٥٣٣ هـ مجلس تعاون الإسلامي كراچی الطبعة الأولى ١٣٢٠ هـ ١٩٩٩ م،
- الإمام علي بن المديني ومنهجه في نقد الرجال دكتور إكرام الله إمداد الحق حفظه الله دار البشائر الإسلامية بيروت الطبعة الأولى ١٣١٣ هـ ١٩٩٢ م
- الإتقان في فضائل الأئمة الثلاثة الفقهاء الإمام الحافظ أبو عمرو يوسف بن عبد البر رحمته الله المتوفى ٥٣٣ هـ مكتب المطبوعات الإسلامية حلب الطبعة الأولى ١٣١٤ هـ ١٩٩٤ م،
- الأنساب أبو سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور السمعاني رحمته الله المتوفى ٥٦٢ هـ دار الجنان بيروت الطبعة الأولى ١٣٠٨ هـ ١٩٨٨ م،
- (٣٣) أنوار الباري: مولانا سيد أحمد رضا بنجوري مدظلهم. مدينة باريس بنجور
- (٣٤) أوجز المسالك إلى مؤطاً مالك: شيخ الحديث حضرت مولانا محمد زكريا صاحب كاندهلوي رحمته الله (متوفى ١٣٠٢ هـ) إدارة تاليفات اشرفيه ملتان،
- إيضاح البخاري: حضرت مولانا فخر الدين محمد صاحب رحمته الله (متوفى ١٣٩٣ هـ) مجلس قاسم المعارف ديوبند
- المحرراتي علامة زين العابدين بن إبراهيم بن نعيم رحمته الله المتوفى ٥٩٦ هـ أو المتوفى يا المتوفى ٥٩٤ هـ مكتب رشيد به كوئته
- هدائم الصنائع في ترتيب الشرائع ملك العلماء علام الدين أبو بكر بن مسعود الكاساني رحمته الله المتوفى ٥٨٤ هـ إيم سعيد كهنی كراچی.
- الهداية والنهاية: حافظ عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر المعروف بإبن كثير رحمته الله (متوفى ٥٤٤ هـ) مكتبة المعارف. بيروت. طبع ثلث ١٩٤٤ م
- هذل المجهود: حضرت العلامة خليل أحمد سهارديوري رحمته الله (متوفى ١٣٣٦ هـ) مطبع ندوة العلماء لکنهو. ١٣٣٣ هـ مطابق ١٩٤٣ م

البرهان في علوم القرآن بدر الدين محمد بن محمد بن عبد الله زركشي رحمته الله المتوفى ٥٤٩٣ هـ دار المعرفة للطباعة والنشر، بيروت.

بيان القرآن: حكيم الأمت حضرت مولانا أشرف علي صاحب تهانوي نور الله مرقد رحمته الله (متوفى ١٣٦٢ هـ) شيخ غلام علي ايند سنزلاهور،

تاج العروس من جواهر القاموس: أبو الفيض سيد محمد بن محمد المعروف بالمرتضى الزبيدي رحمته الله (١٢٠٥ هـ). دار مكتبة الحياة بيروت لبنان،

تاريخ بغداد ومدينة السلام: حافظ احمد بن علي المعروف بالخطيب البغدادي رحمته الله (متوفى ٣١٣ هـ). دار الكتب العربي بيروت لبنان،

تاريخ الخبيس في احوال أنفس نفيس: شيخ حسين بن محمد بن الحسن الديار بكري المالكى رحمته الله (متوفى ٩٦٦ هـ)، مؤسسة شعبان بيروت،

التاريخ الصغير للأئمة المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل البخاري رحمته الله المتوفى ٢٥٦ هـ المكتبة الأثرية شيخ بوره تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي المتوفى ٢٨٠ هـ عن أبي زكريا يحيى بن معين المتوفى ٢٣٣ هـ دار المأمون لثقافت ١٣٠ هـ التاريخ الكبير: أئمة المؤمنين في الحديث محمد بن اسماعيل البخاري رحمته الله (متوفى ٢٥٦ هـ). دار الكتب العلمية بيروت، تصوير المنتبه بتحرير المشتبه حافظ أحمد بن علي المعروف بإبن حجر العسقلاني رحمته الله المتوفى ٨٥٢ هـ، المكتبة العلمية بيروت.

تخفة الأشراف بعرفه الأشراف أبو الحجاج جمال الدين يوسف بن عبد الرحمن المزى رحمته الله (متوفى ٤٣٢ هـ) المكتب الإسلامي بيروت طبع دويم ١٣٠٣ هـ مطابق ١٩٨٣ م

تدريب الراوي بشرح تقريب النواوي: حافظ جلال الدين عبد الرحمن سيوطي رحمته الله (متوفى ٩١١ هـ) المكتبة العلمية مدينة منورة،

تذكرة الحفاظ: حافظ أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبى رحمته الله (متوفى ٤٨٠ هـ). دار المعارف العشائيه الهند،

التغريب والترهيب للإمام عبد العظيم بن عبد القوي المنذرى رحمته الله المتوفى ٦٥٦ هـ دار إحياء التراث العربي بيروت الطبعة الثالثة ١٣٨٨ هـ، ١٩٦٨ م،

تعريف أهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس حافظ أحمد بن علي المعروف بإبن حجر رحمته الله المتوفى ٨٥٢ هـ، دار الكتب العلمية بيروت.

تعليقات جامع بيان العلم وفضله لأبي الأشمال الزهيري، دار ابن الجوزي الطبعة الرابعة ١٣١٩ هـ،

تعليقات الرفع والتكميل في الجرح والتعديل، الشيخ عبد الفتاح أبو غدة رحمته الله المتوفى ١٣١٤ هـ، مكتب المطبوعات الإسلامية حلب طبع سومر ١٣٠٤ وگک، ١٩٨٤ م،

تعليقات على تهذيب الكمال، للدكتور بشار حواد معروف حفظه الله تعالى مؤسسة الرسالة الطبعة الأولى ١٣١٣ هـ،
تعليقات على الكاشف للذهبي شيخ محمد عوامة شيخ أحمد محمد نمر الخطيب حفظهما الله مؤسسة دار القبلة مؤسسة علوم القرآن الطبعة الأولى ١٣١٣ هـ، ١٩٩٣ م،

تعليقات كتاب الزهد لابن المبارك رحمته الله للعلامة حبيب الرحمن أعظمي رحمته الله المتوفى ١٩٩٣ م،
تعليقات كتاب الضعفاء الكبير للعقيلي للدكتور عبد المعطى أمين قلعي دار الكتب العلمية بيروت -
تعليقات على لامع الدراري شيخ الحديث مولانا محمد زكريا رحمته الله المتوفى ١٣٠٢ هـ، الموافق ١٩٨٢ م، مكتبة إمدادية مكة المكرمة -

تعليقات نور الدين عتر على علوم الحديث لابن الصلاح تصوير ١٣٠٦ هـ، ١٩٨٦ م، دار الفكر بدمشق -
تغليق التعليق للحافظ أحمد بن علي المعروف بابن حجر رحمته الله المتوفى ٨٥٣ هـ، المكتب الإسلامي ودار عمار -
تفسير الطبري (جامع البيان) إمام محمد بن جرير الطبري رحمته الله المتوفى ٣١٠ هـ دار المعرفة بيروت -
تفسير القرآن العظيم: حافظ أبو الفداء عباد الدين إسماعيل بن عمران كثير دمشق رحمته الله (متوفى ٤٤٣ هـ) دار الفكر بيروت،

التفسير الكبير (مفاتيح الغيب): إمام أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر الحسين رازي رحمته الله (متوفى ٥٦٠ هـ)،
مكتب الاعلام الإسلامي إيران،

تقريب التهذيب: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته الله (متوفى ٨٥٢ هـ) دار الرشيد حلب ١٣٠٦ هـ
التقريب والتيسير لمعرفة سنن المشير النذير مع تدريب الراوي أبو زكريا يحيى بن شرف الدين النووي رحمته الله
(متوفى ٥٦٦ هـ) المكتبة العلمية مدينه منوره،

تقريب بخاري شريف اردو: شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب كاندهلوي متوفى رحمته الله (١٣٠٢ هـ مطابق
١٩٨٢ م، مكتبة الشيخ كراچی،

التقريب والإيضاح لما أطلق وأغلق من كتاب ابن الصلاح: حافظ أبو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين
العراقي رحمته الله (متوفى ٨٠٦ هـ) مكتبة سلفيه مدينه منوره طبع اول ١٣٨٩ هـ

تكملة فتح الملهم: حضرات مولانا محمد تقي عثمان مدظلهم. مكتبة دار العلوم كراچی،
تلبیس الإلهیس للإمام أبي الفرج عبد الرحمن بن علي المعروف بابن الجوزي رحمته الله المتوفى ٥٩٤ هـ، إدارة
الطبعة المنبذية الطبعة الثانية ١٣٦٨ هـ،

التلخيص الحديثي تخريج أحاديث الرافعي الكهيز: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته الله (متوفى ٨٥٢ هـ). دار نشر الكتب الإسلامية (لاهور، ١٠٠)

تلخيص المستدرک المطبوع بنزيل المستدرک: حافظ شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبى رحمته الله (متوفى ٤٢٨ هـ). دار الفكر بيروت،

تهذيب في أصول الفقه للعلامة محفوظ بن أحمد بن الحسن أبو الخطاب الكلوي رحمته الله (متوفى ٥١٠ هـ، جامعة أم القرى مكة المكرمة)

التهذيب لمالي الموطأ من المعالي والأسانيد: حافظ أبو عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر مالكى رحمته الله (متوفى ٤١٣ هـ). المكتبة التجارية مكة المكرمة،

تهذيب الأسماء واللغات: إمام معى الدين أبو كريمان بن شرف النووي رحمته الله (متوفى ٦٤٦ هـ) إدارة الطباعة المنوية،

تهذيب التهذيب: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته الله (متوفى ٨٥٢ هـ) دائرة المعارف النظامية حيدرآباد دکن ١٣٢٥،

تهذيب الكمال: حافظ جمال الدين أبو العجاج يوسف بن عبد الرحمن مزى رحمته الله (متوفى ٤٣٢ هـ). مؤسسة الرسالة التهذيب للنووي رحمته الله طبع أول ١٣١٣، (انظروا تهذيب الأسماء واللغات)۔

توضيح الأفكار لمعان تنقيح الأنظار للإمام محمد بن اسماعيل المعروف بالأمير الصنعاني رحمته الله (متوفى ١١٨٢ هـ دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الأولى ١٣١٤ هـ، ١٩٩٤ م،

تيسير مصطلح الحديث للدكتور محمود الطحان حفظه الله قديمي كتب عانة كراتشي.

الثقات: لابن حبان حافظ أبو حاتم محمد بن حبان بسقي رحمته الله (متوفى ٤٣٥٣ هـ) دار المعارف العشانية حيدرآباد ١٣٩٣ هـ،

جمع الجوامع (مع شرحه جمع الهوامع) للعلامة جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمته الله المتوفى ٩١١ هـ، منشورات الرضى قم ايران)

جامع البيان في تفسير القرآن للإمام محمد بن جرير الطبري رحمته الله (متوفى ٣١٠ هـ دار المعرفة بيروت)۔

جامع بيان العلم وفضله وما ينمى في روايته وحيله: حافظ أبو عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر مالكى رحمته الله (متوفى ٤١٣ هـ). دار الفكر ودار العلم الجوزى الطبعة الرابعة ١٣١٩ هـ ١٩٩٨ م احياء التراث العربى بيروت،

جامع ترمذى (سنن ترمذى) إمام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة ترمذى رحمته الله (متوفى ٢٤٩ هـ) إيج ايم سعيد كهنى كراچي دار احياء التراث العربى

الجامع الصغير مع شرح فيض القدير: حافظ جلال الدين عبد الرحمن سيوطي رحمته الله (متوفى ٩١١ هـ). مكتبة إسلاميه سنندري لائل پور،

الجامع لأحكام القرآن: (تفسير قرطبي) إمام أبو محمد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي رحمته الله (متوفى ٥٦٤١ هـ) دار الفكر بيروت،

الجهام لأخلاق الراوي وآداب السامع للإمام الحافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي رحمته الله المتوفى ٨٣٣ هـ، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى ١٣١٤ هـ، ١٩٩٦ م

جامع المسانيد، للإمام أبي المؤيد محمد بن محمود الخوارزمي رحمته الله المتوفى ٦٦٥ هـ، المكتبة الإسلامية سنندري لائل پور

حاشية تدريب الراوي شيخ عبد الوهاب عبد اللطيف رحمته الله المكتبة العلمية بالمدينة المنورة الطبعة الثانية ١٣٩٢ هـ، ١٩٤٢ م

حاشية سبط العجسي على الكاشف للإمام برهن الدين أبو الوفاء إبراهيم بن محمد سبط ابن العجسي الحلبي رحمته الله المتوفى ٨٨٣ هـ، شركة دار القبله / مؤسسة علوم القرآن

حاشية السندی على البخاری (مطبوعه مع صحيح بخاری): إمام أبو الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي سندي رحمته الله (متوفى ١١٣٨ هـ)، قديمي كتب خانه كراچی،

حاشية السندی على سنن ابن ماجه للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندی رحمته الله المتوفى ١١٣٨ هـ، دار المعرفه، بيروت الطبعة الثانية ١٣١٨ هـ، ١٩٩٤ م

حجة الله البالغة: حضرت شاه ولي الله أحمد بن عبد الرحيم دهلوي رحمته الله (متوفى ١١٤٦ هـ) إدارة الطباعة المنيرية مصر ١٣٥٢ هـ

حلية الأولياء: حافظ أبو نعیم أحمد بن عبد الله بن أحمد أصبهاني رحمته الله (متوفى ٥٣٣ هـ) دار الفكر بيروت،

خلاصة الخورجی (خلاصة تذهيب تهذيب الكمال) للعلامة صفي الدين الخورجی رحمته الله المتوفى ٩٣٣ هـ، نه پس مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب

الدراية في تخريج أحاديث الهداية للحافظ أحمد بن علي المعروف بلقب الحجر رحمته الله المتوفى ٨٥٢ هـ، دار نشر الكتب الإسلامية بـلاهور.

الدر المختار للعلامة علام الدين محمد بن علي بن محمد الحسكي رحمته الله المتوفى ١٠٨٨ هـ، مكتبة رشيدية كوتته،

الدر المنثور في التفسير بالمأثور للحافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطي رحمته الله المتوفى ٩١١ هـ، مؤسسة الرسالة

ذخائر المواريث في الدلالة على مواضع الحديث لعبد الغني بن إسماعيل بن عبد الغني النابلسي رحمته الله المتوفى ١٣٣٣ هـ، دار المعرفة بيروت / دار الكتب العلمية بيروت

رد المحتار للعلامة محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين شامي رحمته الله المتوفى ١٢٥٢ هـ، مكتبة رشيدية كوتته

رساله شرح تراجم أبواب البخاري رحمه الله حضرت مولانا شافعي الله دهلوي رحمه الله (متوفى ١١٤٦هـ) قديمي كتب خانه كراچي،
الرفع والتكميل في الجرح والتعديل: علامه أبو الحسنات عبدالحی لکهنوی رحمه الله (متوفى ١٣٠٣هـ)، مکتب
المطبوعات الإسلامية حلب، دریم طبع ١٣٠٤هـ،

روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني: أبو الفضل شهاب الدين سيد محمود آلوسی بغدادی رحمه الله
(متوفى ١٢٤٦هـ) مکتبه إمدادیه ملتان،

الروض الأتف: إمام أبو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله السهيلي رحمه الله (متوفى ٥٨١هـ) مکتبه فاروقيه ملتان ١٣٩٤،
سنن ابن ماجه إمام أبو عبد الله محمد بن يزيد بن ماجه رحمه الله (متوفى ٢٤٣هـ)، قديمي كتب خانه كراچي
دار الكتب المصري قاهرة

سنن أبي داود: إمام أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني رحمه الله (متوفى ٢٤٥هـ) ايچ ايم سعيد كهنی
كراچي، دار احیاء السنة النبوية،

سنن دار قطنی: حافظ أبو الحسن علي بن عبد رازق قطنی رحمه الله (متوفى ٨٣٨٥هـ) دار نشر الكتب الإسلامية لاهور،
سنن الدارمی للإمام أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن الدارمی رحمه الله (متوفى ٢٥٥هـ)، قديمي كتب خانه كراچي،
السنن الكبرى للبيهقي: إمام حافظ أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي (متوفى ٤٥٨هـ) نشر السنة ملتان،
السنن الصغرى للنسائي: إمام أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله (٢٣٠٣هـ) قديمي كتب خانه كراچي،
السنن الكبرى للنسائي: إمام أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله (٢٣٠٣هـ) نشر السنة ملتان،
سير أعلام النبلاء: حافظ أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان ذهبي رحمه الله (متوفى ٤٤٨هـ) مؤسسة الرسالة،
السيرة الحلبية (انسان العيون في سيرة الأميين البأمون): علامه علي بن برهان الدين الحلبي رحمه الله
(متوفى ١٠٣٣هـ) المکتبة الإسلامية بيروت،

السيرة النبوية لابن هشام: إمام أبو محمد عبد الملك بن هشام البعافري المصري رحمه الله
(متوفى ٢١٣هـ) مکتبه فاروقيه ملتان،

شرح ابن المطال للإمام أبي الحسن علي بن خلف بن عبد الملك المعروف بإبني المطال رحمه الله (متوفى ٤٣٩هـ) مکتبة
الرشد، الرياض، الطبعة الأولى ١٣٣٠هـ، ٢٠١٠م،
شرح الأبى على مسلم (انظروا إكمال المعلم).

شرح تراجم أبواب البخاري (انظروا شرح تراجم أبواب البخاري)

شرح الزرقاني على الموطاء للشيخ محمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني المصري رحمه الله (متوفى ١١٣٣هـ)
دار الفكر بيروت

شرح عقود رسم الفق (ضمن مجموعة رسائل ابن عابدین) علامہ محمد امین بن عمر بن عبد العزیز عابدین الشامی رحمہ اللہ المتوفی (۱۲۵۳ھ) سہیل اکیدھی لاہور

شرح العقائد النسفية (مع النبراس) للعلامة سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني رحمہ اللہ المتوفی ۷۴۳ھ مکتبہ حبیبیہ کویٹہ

شرح العقيدة الطحاوية: علامہ صدر الدین علی بن علی بن محمد بن ابی العزحلی رحمہ اللہ (متوفی ۷۴۳ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی،

شرح الکرمان (الکواکب الدراری) للعلامة شمس الدين محمد بن يوسف الكرمانی رحمہ اللہ المتوفی (۸۱۶ھ) دار احیاء التراث العربی

شرح مشکل الآثار للإمام أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمہ اللہ المتوفی ۵۳۱ھ مؤسسة الرسالة ۱۴۱۵ھ ۱۹۹۳م

شرح معانی الآثار امام ابو جعفر احمد بن محمد بن سلامة بن سلمه طحاوي رحمہ اللہ (متوفی ۵۳۱ھ) مير محمد آرام باغ کراچی، امير محمد آرام باغ کراچی،

شرح النووي على صحيح مسلم امام أبو زكريا يحيى بن شرف النووي رحمہ اللہ (۶۷۶ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی، شعب الإيمان: امام حافظ احمد بن الحسين بن علي البيهقي رحمہ اللہ (متوفی ۴۵۸ھ) دار الكتب العلمية بيروت، ۱۴۱۰ھ الشبائل المحمدية للترمذي بشرح المواهب الدنية للبيجوري، امام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمہ اللہ (۲۷۹ھ) فاروقی کتب خانہ

صحيح بخارى شريف: امام أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري رحمہ اللہ (متوفی ۲۵۶ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی، صحيح مسلم امام أبو الحسين مسلم بن الحجاج القشيري رحمہ اللہ (متوفی ۲۶۱ھ) قدیمی کتب خانہ کراچی، طبقات الشافعية الكبرى: علامہ تاج الدین أبو نصر عبد الوہاب بن تاج الدین سبکی (متوفی ۷۷۱ھ) دار المعرفة بيروت، طبقات الكبرى: امام أبو عبد الله محمد بن سعد رحمہ اللہ (متوفی ۲۴۰ھ) دار صادر بيروت،

طلوع الثريا يا ظهار ما كان خفياً (ضمن كتاب الحاوي للفتاوى) للمحافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطي رحمہ اللہ المتوفی (۹۱۱ھ) مكتبة نورية رضوية فيصل آباد

ظفر الأمان للعلامة عبد الحى الكهنوى رحمہ اللہ المتوفى ۱۳۰۳ھ، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب الطبعة الثالثة ۱۳۱۶ھ،

حارضة الأخوذى للإمام أبي بكر محمد بن عبد الله المعروف بإبن العربي رحمہ اللہ ۵۵۳ھ، المطبعة المصرية بالأزهر العرف الشذى (مطبوعه مع جامع ترمذى): امام العصر علامہ أنور شاه كشيري رحمہ اللہ (متوفی ۱۳۵۲ھ) ايچ ايم سعيد کہنی کراچی،

علوم الحديث (مقدمه ابن الصلاح حافظ تقي الدين أبو عمرو عثمان بن عبد الرحمن المعروف بابن الصلاح الشهرزوري رحمته الله (٥٦٣هـ). دار الفكر بيروت،

مقدمة القاري شرح صحيح البخاري: إمام بدر الدين أبو محمد محمود بن أحمد العيني رحمته الله (متوفى ٨٥٥هـ). دار الطباعة المنيرية،

غريب الحديث والأثر: إمام أبو سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته الله (متوفى ٣٨٨هـ). مركز البحث جامعة أم القرى مكة المكرمة.

الفائق في غريب الحديث: علامه جلاله أبو القاسم محمود بن عبد الرحمن مشري (متوفى ٥٣٨هـ). دار المعرفة بيروت، فتح الهاري شرح صحيح البخاري: أحمد بن علي المعروف بابن حجر عسقلاني رحمته الله (متوفى ٨٥٢هـ). دار الفكر بيروت،

فتح القدير: إمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد المعروف بابن الهيثم رحمته الله (متوفى ٨٦١هـ). مكتبه رشيدية كوتته، فتح المغيث للسغاوي إمام أبو عبد الله محمد بن عبد الرحمن السغاوي رحمته الله (متوفى ٩٠٢هـ). دار الإمام الطبري الطبعة الثانية (١٣٢١هـ، ١٩٩٢م)،

فتح المغيث شرح العراقي/شرح الفية العراقي: إمام أبو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي رحمته الله (متوفى ٨٠٦هـ). دار الجيل بيروت،

فضل الهاري شرح أردو صحيح البخاري: شيخ الإسلام علامه شيراز عثمان بن عثمان رحمته الله (متوفى ١٣٦٩هـ). إدارة علوم شرعية كراچی،

فيض الهاري: إمام العصر علامه أنور شاه كشميري رحمته الله (متوفى ١٣٥٢هـ). ربان بك ديودھلی، القاموس المحيط للمجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي رحمته الله (متوفى ٨١٤هـ). دار الفكر بيروت (١٣١٥هـ، ١٩٩٥م)،

الكاشف للإمام شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي رحمته الله (متوفى ٧٤٨هـ). شركة دار القبلة (مؤسسة علوم القرآن الطبعة الأولى ١٩٩٢م، ١٣١٣هـ)،

الكاشف عن حقائق السنن (شرح طيبي)، إمام شرف الدين حسين بن محمد بن عبد الله الطيبي رحمته الله (متوفى ٧٣٣هـ). إدارة القرآن كراچی،

الكامل في ضعفاء الرجال: إمام أبو أحمد عبد الله بن عدي جرجاني رحمته الله (متوفى ٣٦٥هـ). دار الفكر بيروت، كتاب الأسماء والصفات للإمام حافظ أبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمته الله (متوفى ٣٥٨هـ). مطبعة السعادة، مصر،

كتاب الرحلة للإمام حافظ أحمد بن علي المعروف بالخياط البغدادي رحمته الله (متوفى ٣٦٣هـ). دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الأولى (١٣١٣هـ، ١٩٩٣م)،

كتاب الروح للإمام شمس الدين أبو عهده الله محمد بن أبي بكر المعروف بإبن القيم الجوزية رحمته الله المتوفى ٧٥١ هـ
مكتبة نصير بجواز إدارة الأزهر الشريف مصر

كتاب الزهد والرقائق للإمام عهده الله بن المبارك رحمته الله المتوفى ١٨١ هـ، دار الكتب العلمية
كتاب الضعفاء الكبير: أبو جعفر محمد بن عمرو بن موسى بن حباد العقيلي المكي رحمته الله (متوفى ٢٢٢ هـ). دار الكتب
العلمية بيروت،

كتاب الضعفاء والمتروكين للنسائي (المطبوع مع التاريخ الصغير والضعفاء الصغير للبخاري) إمام أبي
عده الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمته الله المتوفى ٣٠٣ هـ، المكتبة الأثرية سانكله شيخوپور

كتاب العلل: إمام أبو عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمته الله (متوفى ٢٧٩ هـ). إبيح ايم سعيد كيني كراچی،
كتاب المصاحف للإمام أبي بكر عهده الله بن سليمان بن الأشعث السجستاني رحمته الله المتوفى ٣١٦ هـ دراسة وتحقيق
الدكتور محب الدين عهده السبحان، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية دولة قطر الطبعة الأولى ١٣١٥ هـ، ١٩٩٥ م،
كشف اصطلاحات الفنون: علامه محمد أعلى تهانوی رحمته الله (متوفى ١١٩١ هـ) سهيل اكيدي لاهور، مكتبة لبنان
الطبعة الأولى ١٩٩٦ م

كشف الأستار عن زوائد البزار: إمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمته الله (متوفى ٨٠٤ هـ). مؤسسة الرسالة
طبع اول ١٣٠٥ هـ

كشف الباري شيخ الحديث حضرت مولانا سليم الله خان مدظلهم العالی مكتبة فاروقية كراچی.
كشف الخفاء ومزيل الإلباس شيخ إسماعيل بن محمد العجلوني رحمته الله المتوفى ١١٦٣ هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت
الكفاية في علم الرواية للإمام أحمد بن علي المعروف بالخطيب البغدادي رحمته الله المتوفى ٣٦٣ هـ، دار الكتب
العلمية، بيروت ١٣٠٩ هـ، ١٩٨٨ م،

الكنز المتوارى في معادن الدراري (انظروا تعليقات لامع الدراري)
الكوكب الدراري حضرت مولانا رشيد احمد گنگوہی قدس سرہ المتوفى ١٣٣٣ هـ، إدارة القرآن كراچی.
لامع الدراري: إمام رباني حضرت مولانا رشيد احمد گنگوہی رحمته الله (متوفى ١٣٣٣ هـ). مكتبة إمداديه مكه مكرمه،
لسان العرب للعلامة أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور الإفريقي المصري رحمته الله المتوفى
١١٠١ هـ، نشر أدب الجوزة قم إيران ١٣٠٥ هـ،

لمحات من تاريخ السنة وعلوم الحديث شيخ عهده الفتح أبو غدة رحمته الله المتوفى ١٣١٤ هـ، مكتبة المطبوعات
الإسلامية بحلب

موطأ مالك بن انس المتوفى ١٤٩ هـ، دار إحياء التراث العربي

موطا امام محمد بن الحسن الشیبانی المتوفى ۱۸۳ هـ نور محمد کتب خانہ اصم المطابع آرام باغ کراچی
المبسوط للإمام شمس الأئمة أبي بكر محمد بن أبي سهل السرخسي رحمہ اللہ المتوفى ۳۸۳ هـ دار المعرفة بيروت
(۱۳۹۸ھ، ۱۹۷۸م)

المتواری علی تراجم أبواب البخاری للعلامة ناصر الدين أحمد بن محمد المعروف بإبن المنذر الإسكندراني
رحمہ اللہ المتوفى ۶۸۳ هـ، مظهری کتب خانہ کراچی

مجمع بحار الأنوار فی غرائب التنزيل ولطائف الأخبار: علامه محمد قاسم ريتنى رحمہ اللہ (متوفى ۹۸۶ هـ) دائرة
المعارف العثمانية حيدرآباد ۱۳۹۵ هـ

مجمع الزوائد ومنبع الفوائد: إمام نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمہ اللہ (متوفى ۸۰۷ هـ)، دار الفكر بيروت،
المجموع شرح المذهب: إمام ابو زكريا يحيى بن شرف الدين النووي (متوفى ۶۷۶ هـ)، شركة من علماء الأزهر،
مجموع فتاوى شيخ الإسلام إبن تيمية: حافظ تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم حرآني رحمہ اللہ
(متوفى ۷۲۸ هـ)، طبعة الملك فهد،

المحدث الفاصل بين الراوى والواعى، للقاضى الحسن بن عبد الرحمن الرامهرمزي رحمہ اللہ المتوفى ۳۶۰ هـ،
دار الفكر بيروت الطبعة الثالثة ۱۳۴۳ هـ، ۱۹۸۳ م،

المحلى للعلامة أبي محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم رحمہ اللہ المتوفى ۵۶۱ هـ المكتب التجاري بيروت
إدار الكتب العلمية بيروت۔

مختار الصحاح: إمام محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازى رحمہ اللہ (متوفى ۶۲۶ هـ)، نه روستو، دار المعارف مصر،
مختصر إختلاف العلماء تصنيف إمام أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوى رحمہ اللہ المتوفى ۷۳۵ هـ،
إختصار الإمام أبي بكر أحمد بن علي الجصاص الرازى المتوفى ۳۷۷ تحقيق ودراسة الدكتور عبد الله نذير أحمد
(۱۳۱۶ هـ، ۱۹۹۵ م)

مختصر سنن أبي داود إمام عبد العظيم بن عبد القوي المنذرى رحمہ اللہ المتوفى ۶۵۶ هـ مطبع أنصار السنة
المحمدية ۱۳۶۸ ۱۹۴۸ هـ.

مرقاة المفاتيح شرح مشكوة المصابيح: علامه نور الدين علي بن سلطان القارى رحمہ اللہ (متوفى ۱۰۱۳ هـ)، مكتبه
امداديه ملتان،

المستدرک علی الصحيحین: حافظ أبو عبد الله محمد بن عبد الله حاكم نيشاپوري (متوفى ۴۰۵ هـ)، دار الفكر بيروت،
مسند أبي داود الطيالسي للحافظ سليمان بن داود بن الجارود المعروف بإبن أبي داود الطيالسي رحمہ اللہ المتوفى
۴۰۰ هـ، دار المعرفة بيروت

مسند أحمد: إمام أحمد بن حنبل رحمته الله (متوفى ٢٤١هـ)

مسند الحميدي: إمام أبو بكر عبد الله بن الزبير الحميدي رحمته الله (متوفى ٢٤١هـ) المكتبة السلفية مدينه منوره،
مصنف ابن أبي شيبة للحافظ عبد الله بن محمد بن أبي شيبة المعروف بإبي بكر ابن أبي شيبة رحمته الله المتوفى ٢٤٥هـ
الدار السلفية بهي الهند الطبعة الثانية ١٣٩٩هـ، ١٩٤٩م،

المصنف لعبد الرزاق: إمام عبد الرزاق بن همام بن نافع الصنعاني رحمته الله (متوفى ٢٤١هـ) مجلس علمي،
مصنوع في معرفة الحديث الموضوع للعلامة نور الدين علي بن سلطان القاري المتوفى ١٠١٣هـ، مكتب المطبوعات
الإسلامية حلب،

معالم السنن للإمام أبي سليمان أحمد بن محمد الخطابي رحمته الله المتوفى ٣٨٨هـ مطبعة أنصار السنة المحمدية
١٣٦٤هـ، ١٩٣٨م،

معجم الطبراني الكبير للإمام سليمان بن أحمد بن أيوب الطبراني رحمته الله المتوفى ٣٦٠هـ، دار إحياء التراث
المعجم الوسيط: دكتور إبراهيم أنيس، ودكتور عبد الحليم منتصر عطية الصوالحي، محمد خلف الله أحمد،
مجيع اللغة العربية دمشق،

معرفة علوم الحديث: إمام حافظ أبو عبد الله محمد بن عبد الله حاكم نيشاپوري رحمته الله (متوفى ٤٠٥هـ). دار الفكر
المبغى للإمام موفق الدين أبو محمد عبد الله بن أحمد بن قدامة رحمته الله المتوفى ٥٦٠هـ دار الفكر بيروت
المبغى في ضبط أسماء الرجال ومعرفة كفى الرواة وألقابهم وأنسابهم للعلامة المحدث الشيخ محمد طاهر بن
علي الفتني الهندي رحمته الله المتوفى ٩٨٦هـ، دار نشر الكتب الإسلامية لاهور
مقدمة ابن الصلاح (علوم الحديث) لحافظ تقي الدين أبو عمرو عثمان بن عبد الرحمن المعروف بإبن الصلاح رحمته الله
المتوفى ٥٦٣هـ، دار الكتب العلمية بيروت

مقدمة أوجز المسالك لشيخ الحديث مولانا زكريا كاندهلوي رحمته الله المتوفى ١٣٠٢هـ ندوة العلماء لكهنو
مقدمة فتح المهمل لشيخ الإسلام شهيد أحمد العشمان رحمته الله متوفى ١٣٦٩هـ، مطبع دار العلوم كراچی.
مكتوبات إمام رباني مجدد ألف ثان شيخ أحمد فاروق سرهندي رحمته الله المتوفى ١٠٣٣هـ، عكس مطبوعة امرتسر
مكمل إكمال الإكمال للإمام أبي عبد الله محمد بن محمد بن يوسف السفوسي الحسيني رحمته الله المتوفى ٨٩٥هـ
دار الكتب العلمية بيروت

مناقب الإمام الأعظم للإمام، الإمام الموفق بن أحمد المكي رحمته الله متوفى ٥٦٨هـ مكتبة اسلاميه كونته
مناقب الإمام الأعظم امام محمد بن محمد بن شهاب المعروف بإبن الهزار الكردري رحمته الله المتوفى ٨٢٤هـ،
مكتبة إسلامية كونته

- الموضوعات للإمام أبي الفرج عبد الرحمن بن الجوزي المتوفى ٥٩٤هـ، قرآن محل اردو بازار كراچی
- الموقظة في علم مصطلح الحديث للإمام الحافظ شمس الدين محمد بن أحمد الذهبي رحمته الله المتوفى ٤٣٨هـ، مكتب المطبوعات الإسلامية بحلب الطبعة الشاذية ١٣١٢هـ،
- ميزان الاعتدال في نقد الرجال: حافظ شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان، ذهبي رحمته الله (متوفى ٤٣٨هـ) دار إحياء الكتب العربية مصر ١٣٨٢هـ،
- تنزهة النظر في توضيح نحمة الفكر حافظ ابن حجر العسقلاني المتوفى ٨٥٢هـ الرحيم أكيد مي
- نصب الراية في تخريج أحاديث الهداية: إمام حافظ أبو محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف زيلعي رحمته الله (متوفى ٤٦٢هـ) مجلس علمي البهيل ١٣٥٤هـ
- النكت على كتاب ابن الصلاح: حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته الله (متوفى ٨٥٢هـ).
- النهاية في غريب الحديث والأثر: علامه مجد الدين أبو السعادات المبارك بن محمد بن الأثير رحمته الله (متوفى ٦٠٦هـ) دار إحياء التراث العربي بيروت،
- وفاء الوفاء بأخبار أحوال المصطفى للعلامة نور الدين علي بن أحمد السهودي رحمته الله المتوفى ٩١١هـ، دار إحياء التراث العربي بيروت الطبعة الثالثة ١٣٠١هـ، ٩٩٨١م،
- وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان: قاضي شمس الدين أبو العباس أحمد بن محمد المعروف بإبن خلكان رحمته الله (متوفى ٦٨١هـ) دار صادر بيروت،
- الهداية للعلامة برهان الدين أبو الحسن علي بن أبي بكر المرغيناني رحمته الله المتوفى ٥٩٦هـ كتب غانه رشيدة دهلبي
- إدارة القرآن كراتشي
- هدى الساري (مقدمه فتح الهاري). حافظ ابن حجر عسقلاني رحمته الله (متوفى ٨٥٢هـ) دار الفكر بيروت،
- مع الهوامع للعلامة جلال الدين، عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمته الله المتوفى ٩١١هـ منشورات الرضى، قم إيران

هذا آخر ما أردنا إيراده من شرح كتاب العلم ويليه إن شاء الله تعالى
في المجلد الرابع باب عظة الإمام النساء وتعليقهن من كتاب العلم والله
نسأل التيسير، فإنه ليس لكل عسير
والحمد لله الذي بنعمته تتم الصالحات والصلاة والسلام على رسوله
محمد أفضل الموجودات وأكرم المخلوقات، وعلى آله وأصحابه
والتابعين لهم ما دامت الأرض والسموات.